Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ ***http://www.armin.am***

Էլ. փոստ՝ ***info@armin.am***

ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԳՐՈ

ԵՐԵՎԱՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» 2000

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՆՈՒԱՐԴ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆԻՆ ՆՈՒԷՐ ԱՐԳԱԴԻՐ ԻՐ ԴԱՏԵՐ ՄԱՐԳԱՐԻՏԻ ԵՒ ՈՐԴՒՈՅՆ ԳՈՒՐԳԷՆԻ ԿՈՂՄԷ

Սրտի խօսք ունինք Ուաշինկթընի Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ համայնքէն մեր սիրելի Մարգարիտին և Գուրգէնին, որոնք ընդառաջելով մեր խնդրանքին, սիրայօժար կերպով յանձն առին հոգալ Համլեթ Գէորգեանի «Դրօ» աշխատութիւնը, և այդ հրատարակութիւնը մատչելի դարձնել Հայաստանի մեր ժողովուրդին, Դրոյի ածիւնին Հայաստան փոխման առթիւ, 28 Մայիս, 2000թ.:

Մարգարիտն ու Գուրգէնը այս մեկենասութիւնը յանձն առին ի յիշատակ իրենց պաշտելի մօր՝ Նուարդ Ասատուրեանին, որ Դրոյի և անոր գաղափարակից զինակիցներու քաջութեան շնորհիւ ոտքի կանգնեցաւ, դուրս թռաւ ցեղասպանութեան կրակներու մէջէն, ու թեև որբացած՝ բայց վերապրեցաւ, հասակ նետեց, լիցքաւորուած հայկականութեան և հայեցիութեան անխորտակելի ամրոց դառնալու վճռակամութեամբ:

Տիկին Նուարդ մինչև իր կեանքի վերջին շունչը հաւատարիմ մնաց իր առաքելութեան, և Հայ դատի, Հայ ժողովուրդի արդար իրաւունքներու պաշտպանութեան համար մինչև մահ պատնէշի վրայ մնաց:

Մեզ բոլորս խոնարհեցնելու աստիճան:

Յարգանք և հիացում իր յիշատակին:

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՇճԵԱՆ

24 Ապրիլ, 2000թ.
Երևան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Ես ոչ մէկ ժողովրդի հանդէպ ատելութիւն չունեմ, բայց վայ այն ազգին, որ կը համարձակուի վատութիւն անել հայ ժողովրդին, նա լինի թուրք, ռուս կամ այլ ազգի, ես զէնք պիտի վերցնեմ նրա դէմ...»:

... Այսպես էր ասում Դրոն հայրենիքից հեռու, տարագրութեան տարիներին: Արդեն տասնամեակներ էին անցել նրա կեանքի փոթորկահուլզ օրերից: Հայոց ազատամարտի անպարտելի ոգեմիկը ժողովրդի ու պատմութեան դատին հանձնելով իր հերոսականութեամբ ու դաժան մաքառումներով հագեցված կենսագրութիւնը՝ կեանքի վերջին տարիներն էր անցկացնում օտար ափերում: Ջնայած իր բացառիկ ծառայութիւններին, հայութեան գոյապայքարում եւ ազատագրված Հայրենիքի պետական շինարարութեան մեջ ունեցած վճռորոշ եւ հերոսական դերակատարութեանը՝ Դրոյի կեանքն ու գործունեութիւնը, հատկապես հայրենական պատմաբանների կողմից մինչեւ 90-ական թվականները արժանվույնս ուսումնասիրված չէր եւ նրա մասին որեւէ նշանակալի ու ամբողջական աշխատութիւն գոյութիւն չուներ:

Այդ բացը որոշակիորեն լրացվեց, երբ 1991թ. հրատարակվեց «Դրո» ժողովածուն, ուր զետեղված էր նաեւ տողերիս հեղինակի «Դրոն» աշխատութիւնը:

Հայոց պատմութեան այդ ժամանակահատվածի լուսաբանմանը նվիրված հետազոտութիւնների հպանցիկ ուսումնասիրութիւնն անգամ միանշանակորեն վկայում է, որ խորհրդային շրջանի հայ հայրենական պատմագիտութեան մեջ հակասական բաց տեղեր եւ չուսումնասիրված, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ միտումնավոր կերպով խեղաթիւրված, հորինված էջեր կան: Անշուշտ, այս իրողութեան բացատրութիւնը չպետք է փնտրել միայն այս կամ այն հեղինակի գիտական անկարողութեամբ ու պատմական երեւույթները

ճշմարտացիորեն մեկնաբանելու սկզբունքայնության բացակայությամբ: Հանրահայտ է, թե ինչքան վճռորոշ էր ժամանակաշրջանի գործոնն ու յուրահատկությունը, կոմունիտական վարչակարգի տիրապետության պայմաններում գերիշխող գաղափարախոսության ու գրաքննության պարտադրանքը:

Այսօր, ճիշտ է, հայոց պատմության այդ շրջանի վերաբերյալ արդեն կան զգալի ուսումնասիրություններ, բայց հայրենական պատմագիտությունն անհրաժեշտորեն պետք է իր անկողմնակալ ու գիտական խոսքն ասի պատմական հիշյալ ժամանակահատվածի, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության կերտման եւ այդ գործում հայ քաղաքական կուսակցությունների ու առանձին գործիչների դերի ու ներդրման, ծառայությունների ու ավանդի գնահատման վերաբերյալ:

19-րդ դարի վերջերին եւ 20-րդ դարի սկզբներին հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի ուսումնասիրությունը աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ այդ տարիներին ամենադժվարին պայմաններում գործել են սեփական անձն անգամ զոհաբերելու պատրաստակամ, հայրենիքի ազատագրումը հավատամքի, կյանքի ու ապրելու գերխնդիր դարձրած բազում հայորդիներ, որոնք հանիրավացի օտարվել էին Հայոց պատմության էջերից: Կարծում ենք, որ այսօր ավելի քան անհրաժեշտ է մեր ժողովրդին ըստ ամենայնի եւ պատշաճորեն վերադարձնել նրանից ժամանակավորապես, որոշակի հանգամանքների, մանավանդ՝ գաղափարախոսական, պարտադրանքով օտարված զավակներին, առավել եւս հերոսներին եւ նվիրյալներին:

Որպես հիմք ընդունելով նաեւ այս անժխտելի ճշմարտությունը, ներկա աշխատությունում, որը 1991թ. լույս տեսած մեր «Դրոն» աշխատության առավել ճշգրտված եւ ամբողջականացված վերահրատարակությունն է, արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի, հուշագրությունների, վկայությունների ու մի շարք աշխատությունների ուսումնասիրությամբ փորձել ենք անաչառորեն ներկայացնել եւ արժեւորել հայ ժողովրդի ազատագրության պայքարին նվիրված հայորդիներից առավել նշանավորներից մեկի՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) կյանքն ու գործունեությունը եւ դրանով իսկ հերքել խորհրդահայ պատմագիտության մեջ նրան վերագրված, բայց իրականում նրա անձի հետ որեւէ կապ ու առնչություն չունեցող մտացածին հորինվածքներն ու տեսակետները:

Նրա կյանքին ու գործունեությանը նվիրված այս աշխատությունում Դրոն գլխավորապես ներկայացվում է որպես ռազմական գործիչ եւ այդ պատճառով էլ առավելապես կանգ ենք առել նրա հրամանատարությամբ մղված կռիվների ու ճակատամարտերի նկարագրության եւ նշանակության գնահատման վրա:

Անժխտելի է, որ Դրոն նաեւ քաղաքական գործիչ է, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության գոյատեւման վերջին շրջանում, երբ նա որպես զինվորական նախարար հանրապետության կառավարության հանձնարարությամբ ղեկավարում էր Խորհրդային Ռուսաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ տարվող բանակցությունները եւ դեկտեմբերի 2-ին իշխանությունը բոլշեւիկներին հանձնելու պահից, որպես ժամանակավոր իշխանության ներկայացուցիչ եւ գլխավոր հրամանատար, պետք է իր վերաբերմունքը արտահայտեր նույն օրերին Ալեքսանդրապոլում ընթացող հայ-թուրքական բանակցություններին: Աննախադեպ ու ողջ հայության համար կարեւորագույն, բախտորոշ եւ չափազանց պատասխանատու պահ էր: Այդ ժամանակ մեծապես նաեւ Դրոյի ընդունած վճիռներից, վճռականությունից ու հաստատակամությունից էր կախված Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի հետագա ճակատագիրը: Նույն օրերին նրա ընդունած ծայրահեղ եւ ոչ հավասարակշռված, ժամանակի ոգուց եւ հնարավորությունից չբխող վճիռները միանշանակորեն կարող էին ծանրագույն եւ անկանխատեսելի հետեւանքներ ունենալ ողջ հայ ժողովրդի գոյության ու ճակատագրի վրա:

Հաշվի առնելով պատմական տվյալ ժամանակահատվածում վերոհիշյալ հարցերի կարեւորությունը ու նրբությունները՝ կարծում ենք, որ Դրոյի կյանքի ու գործունեության այդ շրջանը արժանի է ավելի համակողմանի եւ հիմնավոր ուսումնասիրության, ինչն առավելապես կամբողջականաց-

նի նրա իրական արժեքը հայ ժողովրդի պատմության մեջ, որպես քաղաքական գործչի:

Ներկա հետազոտության մեջ ընդհանուր գծերով ու համառոտ ներկայացնելով տարագրության տարիներին նրա ծավալած գործունեությունը՝ ըստ ամենայնի չենք անդրադարձել այդ ժամանակաշրջանում նրա կատարած աշխատանքների մանրամասների լուսաբանմանը:

Դրոյի կյանքի ու գործունեության վերջին շրջանում առավել ուշագրավ է եւ նշանակալի Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակաշրջանում նրա ծավալած գործունեությունը, երբ նա միմիայն իր հարազատ ժողովրդի շահերից ելնելով, հարկադրված համագործակցել է հիտլերյան Գերմանիայի հետ:

Այս հարցի առավել վիճահարույց լինելու եւ նրա վերաբերյալ եղած նյութերի սահմանափակության պատճառով ու ինչպես նաեւ նրա կերպարը առավելապես ամբողջացնելու համար նպատակահարմար ենք գտել գրքում ընդգրկել ու ընթերցողի ուշադրությանը հանձնել ՀՅԴ Սիրիայի կկ «Յուսաբեր» պաշտոնաթերթում 1948թ. մայիսին հրապարակված «Դրօն եւ իր գործը» ուշագրավ հոդվածը:

Կարծում ենք, որ հայրենական պատմագիտությունը իր գիտական խոսքը պետք է ասի նաեւ այս հարցի, մասնավորապես հայ-գերմանական հարաբերություններում Հ. Յ. Դաշնակցության դերակատարության եւ առանձին գործիչների, այդ թվում եւ Դրոյի գործունեության համակողմանի ուսումնասիրության անկողմնակալ արժեւորման վերաբերյալ:

Հեղինակը իր երախտագիտությունն է հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր անշահախնդրորեն իրենց նյութական եւ բարոյական աջակցությամբ օգնեցին «Դրո» գրքի հրատարակմանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԴՐՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1905-1906 ԹԹ. ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ, ԳՅՈՒՂԱՊԵՏ ԳԱԼԱՎԱՅԻ ԵՎ ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԳԵՆԵՐԱԼ ՆԱԿԱՇԻՃԵԻ ԱՀԱՔԵԿՈՒՄՆԵՐԸ

1884 թ. մայիսի 31-ի գիշերը Սուրմալու գավառի Իգդիր ավանում սարսափելի փոթորիկ էր ու երկրաշարժ: Բնությունն իր հզոր տարերքով կարծես կանխանշում էր այդ օրը լույս աշխարհ եկած՝ հայոց ազատամարտի եւ անկախության մեծանուն նվիրյալի՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայանի) կյանքի ու գործունեության մրրկածուփ ուղին:

Ջափազանց անհանգիստ ու ազատատենչ բնությամբ էր օժտված Դրոն՝ Իգդիրի դպրոցի ամենաընդբոստ եւ աշխույժ աշակերտներից մեկը: Դպրոցն ու ուսումը, չնայած մտավոր փայլուն ընդունակություններին, չէին գրավում նրան: Դրոյի տարերքը զենքն էր ու ճիավարժությունը:

Դպրոցի պարապմունքներից առավել նրա համար սիրելի ու նախապատվելի էր ազատ կյանքը, իսկ դասերին չհաճախելու, խուսափելու պատրվակով՝ նա հաճախակի լինում էր սարերում, արոտավայրերում՝ իրենց հովիվների մոտ:

Վերհիշելով նրա մանկությունը՝ Ավ. Ահարոնյանը գրում է. «Ամրան տաք օրերին, Իգդիրի փոշոտ փողոցներով, տարիներ առաջ, ամէն երեկոյ առանց թամբի եւ իսպառ մերկ եւ անսանձ ձիու վրայ՝ մի վեց-եօթ տարեկան ջլուտ ու նիհար մանուկ էր սլանում, նոյնպէս մերկ՝ ինչպէս էր իր երիվարը:

Փոքրիկ Դրօն էր. . . Դրաստամատը, իսկական անունով:

Օրւայ այդ պահին, իր հօր՝ քաջածանօթ Մարտիրոս Կոկոյի ձին ջրելու եւ զովացնելու համար Իգդիրի մեծ առուն

էր առաջնորդում, ինքն էլ լողանում կենդանու հետ, նրա թիկունքին ցատկելով, մերկ սրունքներով նրա կողերին պլլւած եւ ձեռքերով բաշին կախւած, սիրում էր արշաւել փողոցներով դէպի շուկայ, չորս կողմից բարձրացած ծիծաղին ու կատակին պատասխանում – էր վրանբաց թշնամանքներով ու շարունակում իր Անօրինակ արշաւը, որպէս բազէի պէս՝ ամեհի երիվարի թիկունքին թառած»[1]:

Հայրը՝ Սուրմալու գաւառում իր հարստութեամբ ու դիրքով հայտնի Մարտիրոս Կանայանը, որդուն կանոնաւոր կրթութիւն տալու եւ նոր կեանք մտցնելու նպատակով նրան տանում է Երեւան եւ ընդունել տալիս տեղի ռուսական գիմնազիան: Նոյն գիմնազիայում այդ տարիներին ուսանել են նաեւ Դրոյի հորեղբորորդիները՝ Համազասպ Հովհաննեսի Կանայանն ու Արգվարդ Մկրտչի Կանայանը:

Երեւանի գիմնազիայում տիրապետող ուժը ռուսամոլ բարքերն էին:

«Տնօրենն ու նրա կամակատար դաստիարակները, - վերհիշում է Դրոյի դասընկեր Տիգրան Դեւոյանը, - ստիպում էին, որ երեխաները փոխեն իրենց ազգանունների վերջաւորութիւնը՝ «եան»-ի տեղ ռուսական «ով»-ով»[2]:

Տիգրան Դեւոյանի այս վկայութիւնը հաստատում է նաեւ Դրոյի հորեղբորորդի, հայագետ-մանկավարժ Խաչատուր Կա-

նայանը. «Երեւանի գիմնազիայի վարչութիւնը ուսումնական հիմնարկում ցուցանում էր իր մեծապետական շովինիզմի դեմքը: Օրինակ, պահանջում էր, որ հայերը իրենց ազգանունը վերջացնեն «ով»-ով եւ ոչ թէ «յան»-ով: Այդ գիմնազիայում սովորել է նաեւ իմ վաղամեռիկ Արդվարդ եղբայրը: Առաջին թէ երկրորդ դասարանում ռուսաց լեզվի դասատուն նրա տետրի վրա գրված Коноянц-ը ջնջում է եւ պահանջում գրել Коноев ...» (Ս. Կանայանի անտիպ ձեռագիրը պահվում է հեղինակի տնային դիվանում - Հ. Գ.):

Աշակերտներից շատերը եւ հատկապես Դրոն հնարաւոր միջոցներով պայքարում էին ռուսացման քաղաքականութեան դեմ: Ավելին, գիմնազիայում առավել խիզախ պատանիների՝ Դրոյի, Սեդրակ Զալալյանի, Տիգրան Դեւոյանի եւ այլոց (շուրջ 10 հոգի) նախաձեռնութեամբ ստեղծվում է «Բորեաս» խումբը, որի նպատակն էր ահաբեկել ցարիզմի բոլոր այն ծառայամիտներին, ովքեր կփորձեին բռնադատել հայերի իրավունքներն ու ոտնահարել իրենց ազգային արժանապատւութիւնը[3]:

Խմբի ոգին եւ կենտրոնական դեմքը Դրոն էր:

Վերհիշելով գիմնազիայում ուսանելիս Դրոյի անցկացրած փոթորկահույզ օրերը՝ նույն գիմնազիայի սան Թադէ Պետրոսյանը գրում է. «Դեռ այդ օրերին նրա մէջ կը խլրտար ազատութեան եւ ըմբոստութեան ոգին, զրկուածներուն եւ տառապածներուն օգնութեան հասնելու սիրտը: Դեռեւս ռուսական գիմնազիայի աշակերտ, ան իր շուրջը էր հաւաքել հասակակիցների մի խումբ եւ ուժգնօրէն կը դիմադրէր ռուսոֆիլ հակահայ բոլոր հրահանգներին: Նրա կազմած «Բորեազ» խումբը հայկական ազատասէր ոգու հնոց էր, որ ապագային դարձաւ ինքնապաշտպանութեան արժէքաւոր մի ուժ»:

Համաձայն վկայութիւնների՝ Դրոն գրեթե չի մասնակցել գիմնազիայում կազմակերպված միջոցառումներին, աշակերտական հավաքույթներին, նրան կարծես բնորոշ չի եղել դպրոցական պատանու աշխարհն ու հետաքրքրաւթիւնը:

«Մի անգամ, - շարունակում է Թադէ Պետրոսյանը, - իմ հարցումին, թէ «Դրաստամա՛տ, ինչո՞ւ կը խուսափիս մեր

ընկերական հաւաքոյթներէ», նա առանց երկար մտածելու պատասխանեց.

- Ես խօսքի եւ ճառի սիրահար չեմ: Իմ հոգին կենդանի գործ է սիրում: Ուր որ գործ կայ, եւ ո՛չ թէ խօսք, ես սիրով կ'երթամ այնտեղ»[4]:

19-րդ դարի վերջին Հայաստանի արեւմտեան հատուածի ազգային-ազատագրական պայքարի վերածննդի հետեւանքով քաղաքական զարթոնք էր ապրում նաեւ արեւելեան հատուածի հայութիւնը: Պատմական տվեալ ժամանակաշրջանի ազգային-ազատագրական շարժման դրոշակակիր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հայ ժողովրդի պայքարը կազմակերպելու ու ղեկավարելու նպատակուղղուածութեամբ արդեն բազմաթիւ մարտական կազմակերպութիւններ էր հիմնել Հայաստանի եւ նրա սահմանամերձ հայաբնակ շրջաններում: Երեւանում ստեղծուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Մրգաստան» կենտրոնական կոմիտեն կոչուած էր համախմբելու եւ առաջնորդելու Արարատեան աշխարհի բոլոր այն ուժերին, որոնք ընդունակ էին ու պատրաստակամ իրենց նվիրաբերել Հայ Դատի դժուարագոյն պայքարին:

Զեյթունի, Տարոնի, Սասունի ու Վասպուրականի քաջակորով հայորդիների սխրանքների փառքն ու նրանց ձոնուած երգերը տարածվելով թափանցել էին նաեւ հայոց դպրոցները, մարտական երգերը շունչ ու ոգի էին ներարկել դպրոցականներին:

«Բորեաս» խմբի անդամ Դրոն հետագայում բազմիցս պիտի խոստովանի, որ իր ապագա գործունեութիւնը մեծապես պայմանավորվել է դեռեւս դպրոցական տարիներին քաջահամբաւ հայդուկապետեր Նիկոլ Դումանի, Աղբյուր Սերոբի եւ Անդրանիկի քաջագործութիւնների մասին լսած պատմութիւններով:

Երեւանի «Մրգաստանի» կենտրոնական կոմիտեի անդամ Գալուստ Ալոյանի տեսադաշտից չեն վրիպում «Բորեասի» համարձակ տղաները, որոնք իրենց վարքով ու գործելակերպով արդեն արժանի վստահութիւն էին ներշնչում:

«Բորեաս» խմբի անդամ Սեդրակ Զալալյանը (Ապարանի շրջանի Քասախ գյուղից - Հ. Գ.) վերհիշում է. «Երբ 17-18 տարեկան եղանք, արդէն ունէինք մօսին հրացաններ ու մաուզէր ատրճանակներ, որոնց գործածութիւնն ու նշանառութիւնը հասցուցած էինք կատարելութեան աստիճանին:

...1903-1904 թուականներուն, երբ մենք արդէն մեզ կը զգայինք հասուն, պատրաստի զինուորներ, ամբողջ Արարատեան Հայաստանը բռնկուած էր Երկրին օգնութեան հասնելու մոլեգին մղումով:

...Անչափահասներ ըլլալով, դեռ դաշնակցութեան կողմէ վաւերացուած մարտական խումբ չէինք: Անհատապէս կը դիմէինք Դաշնակցութիւնը իր անձին մէջ մարմնաւորող, ամենահեղինակաւոր գործիչ Գալուստին՝ Խանասորի հերոսներէն, խնդրելով, որ մեզ միացնէ մեկնող հայդուկային խումբի մը: Բայց կը մերժուէինք այն պատճառաբանութեամբ, որ դեռ հասուննալու պէտք ունէինք»[5]:

Գալուստ Ալոյանի խոհեմ մերժումները չի ընկճում Դրոյի եւ իր ընկերների բուռն ձգտումը՝ զինվորագրվելու հենց այն կուսակցութեանը, որի դրոշով էին մարտնչում իրենց սիրած հերոսները:

Զանցած մի քանի ամիս «Գալուստը, - շարունակում է Ս. Զալալյանը, - ընդունեց մեր խումբը Հ. Յ. Դաշնակցութեան մարտական կազմակերպութեան մէջ «Բորեաս» խումբ անուան տակ»[6]:

17-18 տարեկան հասակում անդամագրվելով Հ. Յ. Դաշնակցութեանը՝ Դրոն ձգտում էր դեպի մարտադաշտ՝ համալրելու այն ռազմիկների շարքերը, որոնց առասպելական գործողութիւնների արձագանքները բորբոքել էին իր հոգու հայրենանվեր կրակները:

Դեռ գիմնազիայում ուսանելու տարիներին փափագում էր ընդունվել ռազմական դպրոց՝ հասկանալով, որ կանոնաւոր կրթութիւնը կարող է իրեն օգնել դառնալու իսկական ռազմական գործիչ:

1903 թվականն էր, ցարիզմը հավատարիմ իր հայակործան քաղաքականութեանը, հայոց դպրոցները, գրադարանները, թերթերն ու ամսագրերը փակելուց հետո հռչակեց հայ եկեղեցու կալվածքներն ու հարստութիւնները բռնագրավելու օրենքը:

Մինչ այդ, ոչ հայոց դպրոցների պարբերաբար փակումը, ոչ ռուսական զորքերի կողմից հայ մարտական ջոկատ-

ների ջախջախումը եւ ոչ էլ ցարական աստիճանավորների կողմից հայ գյուղացիների շահագործումն ու հարստահարումը կարծես թե արեւելահայության շրջանում չէին սերմանել ռուսական պետականության դեմ ընդվզելու ձգտումներ: Սակայն եկեղեցական կալվածքների բռնագրավման մասին հրովարտակը միանգամից արթնացրեց «բարի ցարի» հավատով նիրհող հայությանը, որը հզոր կայսրության պատմության ողջ ընթացքում աննախադեպ ու զարմանահրաշ երեւույթ էր: Ցարիզմի նենգադավ քաղաքականության դեմ հանդգնել, ընդվզել էր մի բուռ ժողովուրդ:

Ահեղ գոտեմարտի դուրս եկած ազատամարտիկների առաջավոր շարքում էր մինչ այդ գլխավորապես արեւմտահայության ազատագրության դրոշով առաջնորդվող Հ. Յ. Դաշնակցությունը: Դաշնակցության նախաձեռնությամբ ստեղծվում է ժողովրդական շարժումը կազմակերպող ու ղեկավարող «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեն», որի գործուն մասնակցությամբ բողոքի ցույցեր, գործադուլներ կազմակերպվեցին Երեւանում, Թիֆլիսում, Կարսում, Բաքվում եւ այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում: Հայ վրիժառուների գնդակներին զոհ գնացին հակահայ գործունեություն ծավալած բազմաթիվ ցարական աստիճանավորներ եւ ազգադավ հայ կամակատարներ:

Նույն տարվա ամռանը հազարավոր հայերի բազմությունը շարժվելով էջմիածին՝ պահանջում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկից, որ պատռի ցարի հրամանագիրը:

Հայաստանի տարբեր շրջաններից հավաքված բազմության մուտքը էջմիածին խոչընդոտելու դիտավորությամբ ցարական ոստիկանությունը փորձում է ցրել ցուցարարներին: Երեւանի Ռուսական գիմնազիայի աշակերտների «Բորեաս» խումբը, որի կազմում էր նաեւ Դրոն, ի պաշտպանություն ցուցարարների, քարերի կարկուտ է տեղում ոստիկանների վրա եւ ջախջախում ոստիկանապետ Բալուեւի գլուխը[7]: Այդ ընդհարման ժամանակ պատանի Դրոն ստանում է իր առաջին մարտական մկրտությունը: Իսկ մի քանի շաբաթ անց, նրա անվրեպ հարվածի զոհն է դառնում Սուրմալուի գավառապետ Բոգուսլավսկու կարգադրությունները հավատարմորեն կատարող Թեքերապատ գյուղի գյուղապետ Մարտիրոսը:

Տարիներ անց այդ դեպքի մասին Դրոն Ս. Վրացյանին պատմել է հետեւյալը. «Մի երեկոյ, 1903 թ. հոկտեմբերի 16-ին, երբ, ըստ սովորության, միասին նստած տանը վերյիշումներ էինք անում անցեալից, Դրոն դարձավ ինձ, թէ, -

- Գիտե՞ս ինչ, այսօր իմ զէնք բանեցնելու յիսնամեակն է:

Եւ իմ պնդումի վրայ պատմեց: Վերջը ես պատմածը գրի առի.

- «1903 թուի ամառուանից մեծ թափ առաւ զէնքի փոխադրութիւնը դէպի Տաճկահայաստան: Գաւառապետ գազան Բոգուսլավսկին խիստ հետապնդում էր հայ յեղափոխականներին: Թէքէրապատ գիւղին դաւաճան գալաւա (գիւղապետ) Մարտիրոսը օգնում էր ոստիկանութեան: Որոշուեց խփել եւ գործը յանձնուեց ինձ, մեր շրջանի յանդուգն ու նուիրուած Դաշնակցական Գէորդանի եւ ուրիշ մի ընկերոջ հետ միասին:

«Մեր տանը ապրում էր Սաշա Զաբոլոտկօ անունով մի սպայ, որի մօտ ես ռուսերէն դասեր էի առնում: Մեզ մտերիմ մարդ էր: Նրա մօտ յաճախ հաւաքւում էին իր սպայ ընկերները եւ ուրախ ժամանակ էին անցնում: Այդ երեկոյ էլ, հոկտեմբեր 16-ին հիւրեր եկան: Սաշան խնդրեց ինձ, ձի նստեմ եւ երթամ շուկայից ուտելիք բերեմ: Գնացի: Նոր էի վերադարձել ուտելիքով, լուր բերին, թէ գալաւան երկու հոգու հետ միասին բաղնիք է գնում: Շտապով դուրս թռայ եւ մէկ հարուածով գետին փռեցի՝ պոռալով «Սատկիր, դաւաճան շուն»: Վրայ հասաւ եւ Գէորդանը. նա էլ դաշոյնի երկու հարուած տուեց սրիկային: Դրանից յետոյ, ես անմիջապէս եկայ տուն: Սպաները թուղթ էին խաղում, նստեցի նրանց մօտ եւ սկսեցի դիտել խաղը:

«Դրանից յետոյ ղէպքին ականատեսներ լուր էին տուել ոստիկանութեան: Մէկ էլ ոստիկանութիւը շրջապատեց մեր տունը, թէ «աւազակ Դրոն մարդ է սպանել, ո՞ւր է»: Սպայ Սաշան պատասխանեց, թէ Դրոն ամբողջ ժամանակ ինձ հետ էր եւ հետեւաբար, չէր կարող մարդ սպանել...»[8]:

Գյուղապետի ահաբեկումը նա իրականացնում է այնպի-

սի արագությամբ ու հմտությամբ, որ նրանց տանը հավաքված սպաներից եւ ոչ մեկի մտքով իսկ չի անցնում կասկածել նրա մեղսագործության վրա: Օրեր շարունակ ընթացող հարցաքննությունների ժամանակ Դրոյի «անմեղությանը» անվերապահորեն հավատացող սպաները միահամուռ կերպով պաշտպանում են նրան գազազած նահանգապետի հարձակումներից:

«...Չա, - շարունակում է Դրոն, - այս էլ աւելացնեմ. 1916-ի վերջերը, ես Թիֆլիսում հանդիպեցի Սաշային: Այժմ գնդապետ էր, վիրաւորուած եկել էր ռազմաճակատից բժշկւելու:

- Յիշո՞ւմ ես, - հարցրեց նա, - անպիտան Բոգուալաւսկին ուզում էր Գալաւայի սպանութիւնը քո վրայ ձգել:

- Գիտե՞ս ինչ, Սաշա, - պատասխանեցի ես, - Բոգուալաւսկին իրաւունք ունէր, իսկապէս որ գալաւային ես էի սպանել:

Գնդապետ Սաշա Զաբոլոտկօն շշմած նայում է Դրոյի երեսին...»[9]:

Թեջերապատի գյուղապետի սպանությունը առաջին ահաբեկչական գործն էր Դրոյի մարտական կյանքում:

Վերոհիշյալ մարտական գործողություններից հետո, դպրոցական միջավայրը այլեւս չէր կարող բավարարել ռազմի փոթորկահույզ կյանքին ձգտող Դրոյին: Ռազմական կրթություն ձեռք բերելու հաստատ վճռականությամբ նա որոշում է թողնել գիմնազիան եւ ընդունվել ռազմական դպրոց: Բայց ընդունված օրենքների համաձայն, ռազմական հաստատություններ կարող էին ընդունվել միայն դպրոցում բարձր գնահատականներ ունեցող եւ կարգապահությամբ աչքի ընկած սովորողները: Իսկ գիմնազիայում Դրոյի եւ գնահատականները, եւ կարգապահությունը անբավարար էին: Բայց նա արդեն վճռել էր եւ այլեւս ոչինչ չէր կարող նրան խոչընդոտել իրականացնելու իր վաղեմի երազանքը:

«Անհամարձակ, - գրում է Ս. Վրացյանը, - գնում է տեսչի մօտ, թէ՝ - Պարոն տեսուչ, ուզում եմ գնալ զինուորական դպրոց, բայց... նիշերս... կարելի՞ է մի բան անել...

- Սիրելիս, - ուրախանում է տեսուչը, - քո բոլոր երեքները հինգ կը դարձնեմ, վարքիդ զերօն եւս հինգ ու խաչ

կանեմ, միայն թէ գնաս... Կը մաղթեմ քեզ յաջողութիւն, որ զօրավար դառնաս...»[10]:

Գիմնազիայի ամենաարմբոստ ու անհանգիստ աշակերտը՝ Դրոն գերազանցիկությյան վկայականը գրպանում մեկնում է Պյատիգորսկ եւ ընդունվում Ախուլգինսկի գնդի ռազմական ուսումնարանը:

Սակայն հարազատ ժողովրդի դաժան փորձություններով լեցուն կյանքը թույլ չի տալիս նրան ավարտելու զինվորական ուսումնարանը:

1905 թ. փետրվարին Անդրկովկասում բռնկվում են հայթուրքական ազգամիջյան ընդհարումները եւ Դրոն հայտնվում է հայության ինքնապաշտպանության զինվորագրված մարտիկների շարքերում:

20-րդ դարի սկզբներին ցարական լծի տակ հեծող ազգերից կովկասահայությունն էր, որն իր ազգային իրավունքներն ու արժանապատվությունը, եկեղեցին ու դպրոցները պաշտպանելու վճռականությամբ ընդվզեց ընդդեմ հզոր կայսրության: Միթե՞ «Եվրոպայի ժանդարմ» անունը վաստակած ցարիզմը կարող էր հանդուրժել նման հանդգնություն փոքր ազգի կողմից:

Մինչ վերոհիշյալ որոշումների (հայոց դպրոցների փակում, մի փոքր անց հայ բարեգործական ընկերությունների հիմնած դպրոցների, գրադարանների, ընթերցարանների, հրատարակչական ընկերությունների, թերթերի ու պարբերականների արգելման եւ վերջապես 1903 թ. հայոց վանքապատկան հողերի ու գույքի՝ հօգուտ պետության բռնագրավման մասին հանրահայտ օրենքը) հռչակումը հայ ժողովուրդը կայսրության մյուս ազգություններին հավասար եւ գուցե առավել հավատարմորեն ծառայում էր ռուսական պետության շահերին: Բազմաթիվ հայազգի գործիչներ փառաբանվեցին տարբեր ժամանակահատվածներում ցարական վարչական մարմիններում եւ բանակում ծառայելիս: Նշանակալի էր նաեւ հայազգի արվեստագետների ու մշակույթի գործիչների ներդրումը ռուսական մշակույթի զարգացման գործում:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի վերածնունդի առաջին իսկ օրերից, երբ թուրքական բռնակալության ջար-

դարար սուրը սպառնում էր ողջ Արեւմտահայաստանը վերածել արյան հովիտների, ռուսական, թուրքական կայսրություններում, արտասահմանյան մի շարք երկրներում բնակվող հայության շրջաններում ծայր առած շարժումներն ուղղված էին միմիայն թուրքերի ու քրդերի կողմից հարստահարվող արյունակիցների արդար դատի ու ոտնահարված իրավունքների պաշտպանության: Եվ այդ պայքարը ուղղված էր միմիայն թուրքերի դեմ:

Ազգային-ազատագրական շարժումների հիմքի վրա կյանքի կոչված հայ ազգային կուսակցությունների (Արմենական, Հնչակյան, Հ. Յ. Դաշնակցություն) ծրագրերի, գործողությունների, համաժողովների ու ղեկավար մարմինների որոշումների մեջ դժվար է գտնել որեւէ փաստաթուղթ, արարք, որոնք ունենային հակառուսական, հակացարական ուղղվածություն ու բովանդակություն:

Առաջնորդվելով «Հայաստանն առանց հայերի» քաղաքականությամբ՝ ցարիզմը սկսած 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հայության նկատմամբ հետեւողականորեն, բայց նուրբ վարպետությամբ կիրառելով հայաջինջ քաղաքականություն, միաժամանակ աշխատում էր հայ հեղափոխական կուսակցությունների եւ ողջ ժողովրդի ուշադրությունը գլխավորապես բեւեռել Հայաստանի արեւմտյան հատվածի վրա՝ ստեղծելով այն կեղծ պատրանքը, թե իբր հայությունը ճնշվում եւ հոշոտվում է միայն թուրքական կայսրություններում: Այդ խաբկանքը հաջողությամբ իրականացվեց մինչեւ 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումները: Բայց իրականում ցարական կառավարությունը հիվանդագին կերպով արճագանքելով արեւմտահայության ազատագրական պայքարին եւ մեծապես նպաստելով համիդյան արյունոտ քաղաքականության կենսագործմանը՝ ամեն կերպ խոչընդոտում էր իրենց արյունակիցներին ջարդերից պաշտպանելու ոգով համակված հայ մարտական ու զինատար խմբերի, հեղափոխական գործիչների մուտքը Երկիր: Հայաստանի արեւմտյան հատվածի ազատագրումը ցարիզմը դիտում էր որպես արեւելահայության ազատագրության ձգտումների ամենահզոր ազդակներից մեկը եւ այդ պատճառով միլոցների մեջ խտրականություն չդնելով, գործադրում էր բոլոր միլոցները՝ խեղ-

դելու ազգային-ազատագրական շարժումները Հայոց աշխարհի եւ արեւմտյան, եւ արեւելյան հատվածներում: Վիճախարծավալ կայսրությունում բռնկված հեղափոխական շարժումները խեղդելու համար իշխանություններն օգտագործեցին իրենց հզոր ռազմական ու ոստիկանական ուժերը, իսկ Անդրկովկասում հայակործան ծրագրի իրագործման համար ցարիզմն ուներ հիանալի միլոց. դա խավարամիտ, պանթուրքիզմի շնչով թունավորված կովկասյան թուրքերն (ազեր) էին:

Կովկասյան թուրքերի (թաթար) վերնախավին հրաշալի հնարավորություն ընձեռնվեց իր արյունակից թուրքերի քաղաքականությունը կյանքի կոչել նաեւ Անդրկովկասում: Եվ արեւելահայությանը կոտորելու խորհրդավոր, լուռ համաձայնությամբ կարծես ներդաշնակվեցին ցարական քաղաքականությունն ու պանթուրքիզմը, յուրաքանչյուրն առաջնորդվելով իր ազգային, պետական, քաղաքական շահերով ու հայ ժողովրդի նկատմամբ ծրագրած նպատակներով: «Ի՞նչ է անունը այդ «ներդաշնակ» ծրագրի, - իրավացիորեն նշել է ՀՅԴ պաշտոնաթերթը «Դրօշակը», - մշակուած երկու մայրաքաղաքներում, թէեւ միմեանցից շատ հեռու եւ ըստ երեւոյթին շատ տարբեր, բայց «հոգով եւ սրտով» այնքան նման, այնքան համերաշխ: Հայաստան՝ առանց հայերի, ահա այդ անունը, արդէն ընտանի հայութեան ականջին, երբեմն ահաւոր ու սոսկալի, բայց այժմ, այժմ արժանի հեգնութեան եւ նոյնիսկ արհամարհանքի»[11]:

Գոտեպնդված ցարական իշխանությունների հովանավորությունից՝ հայոց գյուղերը, քաղաքները ավերակուտերի վերածելու ու հայի «հեքիաթային հարստություններին» տիրելու տենդով ոգեշնչված թուրք ամբոխը ցարական աստիճանավորների առաջնորդությամբ սանձազերծում են հայերի կոտորածները, եւ ջարդերի ալիքը Բաքվից տարածում ողջ Անդրկովկաս:

«Այլեւս, - նշում է «Լումա» հանդեսը, - կասկածելի չէ, որ թուրքերի ներկայ շարժումը Անդրկովկասում համախլամուխեան առաջին ծաղիկն է: Բոլոր ոչ մահմեդական ականատեսները միաբերան վկայում են, որ թուրք խուժանը Նախիջեւանում եւ գիւղերում յարձակումների ժամանակ ունե-

ցել է կրօնական դրօշակ եւ Ալիի ձեռքը: Շատերը յարձակուողներից հագած են եղել սպիտակ շապիկ կարմիր թեւերով եւ գլուխներին ունեցել են տաճկական կարմիր ֆէսեր: Կարմիր ֆէսը համաիսլամական գաղափարի էմբլեմներից մէկն է»[12]:

Ահեղ արհավիրքներին դիմագրաւելու հայութեան միակ զենքը համընդհանուր ինքնապաշտպանութիւնն էր:

Ընդհարումների առաջին օրերին, օգտուելով հայերի անպատրաստ ու աննպաստ վիճակից եւ իշխանութիւնների օժանդակութիւնից, թուրք ջարդարարներն անգթորէն ու անպատիժ արյան ու ավերումների տեսարանների են վերածում բազմաթիւ հայկական բնակավայրեր: Սակայն դա ծավալվող գործողութիւնների սկիզբն էր միայն: Տվյալ պատմական ժամանակահատվածում հայ ազգային կուսակցութիւնները եւ մասնավորապես Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մինչ կովկասում ծնունդ առած ազգամիջյան բախումները՝ գլխավոր ուշադրութիւնը կենտրոնացնելով արեւմտահայութեան ազատագրութեան պայքարի խնդիրների վրա եւ ընդհարումների առաջին օրերին հայտնվելով աննպաստ իրավիճակում ու անակնկալի գալով՝ չեն կարողանում ինչպես հարկն է արժանի հակահարված տալ թուրք ամբոխի վայրագութիւններին: Սակայն հաշված օրերի ընթացքում արագորեն կողմնորոշվելով ծավալվող դեպքերի քառսում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, դրսեւորելով մեծագոյն կազմակերպվածութիւն եւ մարտունակութիւն, կարողանում է շատ լավ կազմակերպել հայոց ինքնապաշտպանութիւնը: Անխորտակ ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու նպատակով ՀՅԴ-ն վտանգված շրջաններն է ուղարկում նախորդ տարիներին անբասիր վարքով ու հերոսականութիւնամբ աչքի ընկած բազմաթիւ գործիչների եւ առաջին հերթին արդեն բազում կռիվների մասնակցած ու մեծ փորձառութիւն ունեցող ֆիդայիների, որոնց առաջնորդութիւնամբ հայաբնակ բոլոր վտանգված շրջաններում ստեղծվում են ինքնապաշտպանական մարտական խմբեր:

Թուրքերը փետրվարի 6-ին արյունալի սպանդանոցի են վերածում Բաքվի հայկական թաղամասերը:

Ընդհարումների հենց առաջին օրը Դրոն լքում է ռազ-

մական դպրոցը (ուսումնառութեան ժամանակաշրջանը միաժամանակ համարվում էր պարտադիր զինվորական ծառայութիւն) եւ գալիս Բաքու: Կռիվների երկրորդ օրն ընդամենը յոթ մարտիկներով, որոնց միանում է նաեւ Դրոն, Բաքու է հասնում Նիկոլ Դումանը:

Պատմում է Բաքվի ընդհարումների մասնակից Թադէ Պետրոսյանը. «Հասանք Մելիքեանի լուսանկարչատունը, ուր Դումանը նշանակած էր իր շտաբի վայրը: Ներսը, Դումանը, Ա. Գիւլխանդանեանը, Հայր Աբրահամը եւ Դաշնակցական Խէչօն, մի սեղանի շուրջ նստած, ինքնապաշտպանութեան ծրագիրն էին մշակում: Իսկ մուտքին մօտ, ոտքի կեցած, անհամբեր սպասում էր անվեհեր երիտասարդներու մի խումբ: Այստեղ էին Մարտիրոս Զարուխեանը, Մկրտիչ Աղամալեանը, Հմ. Ջամփոլադեանը, Առիւծ Աւագը, Թադ. Ամիրեանը: Հազիւ էին իրարու բարեւ ասել, երբ ներս մտաւ Դրաստամատ Կանայեանը՝ զինուորական համազգեստով:

«...Հազիւ մի քանի խօսք էինք փոխանակել Դ. Կանայեանի հետ, երբ Դումանը մոտեցաւ մեզ եւ լուրջ ու կտրուկ կերպով ասաց.

- Տղերք ջան, դրութիւնը ահաւոր է եւ ճակատագրական: Անհաւասար պիտի լինի բախումը, բայց ոչ յուսահատական: Ամէն կերպ պէտք է յետ մղել գազազած թշնամուն եւ փրկել հայութիւնը...

Եւ ստանալով պէտք եղած հրահանգները մեր անելիքների մասին, ելանք քաղաք:

Դումանը ամէն մէկիս տուեց մէկական մօսին հրացան կամ մաուզէր»[13]:

Մեծ վարպետութեամբ կազմակերպելով տեղի հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը՝ Դումանի գլխավորած հայկական մարտախմբերը արժանի ջարդ են տալիս ցարական աստիճանավորների եւ անձամբ նահանգապետ գեներալ Նակաշիձեի առաջնորդութեամբ հայկական թաղերն-ասպատակող թուրք ամբոխին: Մի խումբ քաջազուն հայորդիների, որոնց շարքերում էր նաեւ Դրոն, կայծակնային հարվածներից շանթահար՝ Բաքվի թուրք առաջնորդները հաշտութեան են կոչում մինչ այդ իրենց կողմից «վախկոտ» համարվող հայերին:

Մեկ շաբաթ տեւողութեամբ ընթացող կռիվներից հետո հաղթական հայ մարտիկները հավաքվում են Բաքվի հայութեան ինքնապաշտպանութեան ռազմական շտաբում՝ Մելիքյանի լուսանկարչատանը: Գալիս է նաեւ Դումանը: «Մտաւ Դումանը՝ Խէչոյի հետ, - վերհիշում է Թադէ Պետրոսյանը: - Բոլորս ոտքի ելանք եւ սրտատրոփ սպասում էինք Դումանի խօսքին: Այդ պաղ, համարեա անժպիտ մարդը ուրախ դէմքով եւ կրակոտ աչքերով նայեց բոլորիս եւ ասաց. «Ապրիք, տղերք ջան. Դաշնակցական վրիժառու հայդուկին վայել գործ կատարեցիք: Իմացած եղէք, որ մեծ դաւը սրանով չվերջացաւ: Եղէք միշտ եւ ամենուր պատրաստ՝ աւելի մեծ պայքարներու համար...

Նիկոլ Դուման

Եւ Դումանը մօտեցաւ ամէն մէկիս եւ համբուրեց մեր ճակատները: Երբ մօտեցաւ Դրոյին, գրկեց նրան եւ ասաց.

- Այս արիւնոտ պայքարի մէջ մի նոր գիւտ արի: Այդ գիւտը Դրաստամատն է: Սա մեծ ապագա պիտի ունենայ, եթէ արժանավայել միջավայրի մէջ մնայ: Ապրիս, տղաս, քեզ վրայ մեծ յոյս ունեմ:

Դրօն անհուն ուրախութիւնից լացաւ: Մեծ ռազմիկի գովքը ամենամեծ վարձատրութիւնն էր Դրոյի համար:

- Պարոն Դուման, պիտի աշխատեմ քո յոյսդ արդարացնել, - եղաւ Դրոյի պատասխանը»[14]:

Ճիշտ է, շնորհիվ հայ մարտիկների հերոսութեան Բաքվում շիկացած իրավիճակը խաղաղվել էր, բայց դեռ մնում էր չիրագործված եւս մի կարեւորագույն խնդիր: Ընդհարումների առաջին օրը Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բաքվի «Ոսկանպատ» կենտրոնական կոմիտեն մահվան էր դատապարտել հայերի ջարդերի կազմակերպիչ գեներալ Նակաշիձեին եւ այդ մասին ի լուր ամենքի արդեն հայտարարվել էր: Իսկ նման պարագաներում դաշնակցութիւնը երբեք չէր դրժել իր դատավճիռը: Ո՞վ պետք է իրագործեր նահանգապետի ահաբեկումը: Տեղի կենտրոնական կոմիտեի կարծիքով ահաբեկման իրագործումը պիտի հանձնարարվեր փորձառու եւ առավել հարուստ հեղափոխական կենսագրութիւն ունեցող ռազմիկի: Սակայն Դումանի վճիռը հաստատակամ էր ու անառարկելի: «Վահանով կամ վահանի վրա». այս էր նրա պատգամն ու հրամանը քսանամյա Դրոյին: Անսպասելի էր դեռեւս մարտական առաջին փորձութիւնը նոր ստացած Դրոյի համար նման պատասխանատու առաջադրանք ստանալ համբավավոր, խստապահանջ հայդուկապետից:

Դրոն այնքան էլ չի սիրել պատմել իր կատարած գործերի մասին եւ միշտ ընկերների թախանձանքին պատասխանել է «Ախար, ի՞նչ եմ արել, որ պատմեմ, դուք գրէք» արտահայտութեամբ: Սակայն մեկ անգամ տեղի տալով հետաքրքրվողների հորդորներին՝ անդրադարձել է Նակաշիձեի սպանութեան մանրամասներին. «Որոշուած ժամին, - պատմել է Դրոն, - ինչ որ հարկաւոր էր հետս վերցրած, խեղճ ու կրակ ձեւ տալով ինձ, գնացի եւ կանգնեցի որոշուած տեղը: Թարսի նման այդ օրը սոսկալի փորցաւ ունէի եւ փորս գալարումների մէջ էր. մտածում էի գնալ մի մօտ տեղ հանգստանալ ու վերադառնալ, բայց երբ զգում էի, որ այդ ժամին նահանգապետը կարող է գալ ու գնալ, չետոյ ինչ անեմ եւ ինչ պատասխան տամ: Պիտի մնամ, մտածեցի, փորս տրորելով, ոտքերս վեր ու վար շարժելով, ման էի գալիս: Այդ ժամին ինձանից քիչ հեռու, մի կեռաս ծախող թուրք էր նստած, գնում էի նրա մօտ, մի բան ասում ու վերադառնում էի: Մէկ էլ տեսայ նահանգապետը կառքի մէջ, շրջապատուած հեծեալ պահակներով գալիս է. պատրաստուեցի, մոռացայ փորիս ցաւը եւ երբ մօտեցան ինձ, նետեցի ձեռքիս ոումբը ճիշտ տեղը: Ահաւոր պայթումի ձայնից ու իրարանցումի մէջ,

նոյն խեղճ ու կրակ ձեւը տալով ինձ, հեռացայ: Ջախ կողմից մի նեղ փողոց կար, մտայ այդ փողոցը, տեսայ որ մի դրան առաջ կանգնած էր յայտնի մանկավարժ Տիգրան Ռաշտմաճեանի կինը, որ Իգդիրից էր եւ ինձ բարեկամ: Հարցրեց ինձ. «Դրօ ջան, այդ ի՞նչ ձայն էր», ասացի՝ ձայնից մի հարցրու: Մտայ ներս, ապա քիչ ետք, անմիջապէս միւս փողոցով, պտտուեցի եւ գնացի ահաբեկման տեղը, մտայ հասարակութեան մէջ իմանալու, թէ ինչ էր կատարուել: Տեսայ, որ հաւաքում էին թէ կառքի կտորները եւ թէ սպանուածների դիակների կտորները եւ այն աւերածութիւնը, որ ռումբը կատարել էր շրջապատում: Միայն շատ ցաւեցի, որ կեռաս ծախող թուրքն էլ կտոր-կտոր էր եղել»[15]:

1905 թ. մայիսի 11-ին, Բաքվի փողոցներից մեկում, օրը ցերեկով, վրիժառու Դրոյի ռումբի անվրեպ հարվածով արժանի դատաստանի արժանացած հայակեր նահանգապետի սպանութիւնը ցնցող ու սարսափելի տպաւորութիւն է թողնում ողջ Կովկասում:

«Դաշնակցութեան հմայքը, - գրում է Մ. Վարանդեանը, - որ մեծ էր արդէն եկեղեցական գոյքերու շուրջ կռիւներէն եւ ահաբեկումներէն ի վեր, խիստ բարձրացաւ ժողովուրդներու աչքին: Հայ մարտական կազմակերպութեան անունը կը հոլովէին բոլոր շրջաններում, ոմանք հիացումով ու պատկառանքով, ուրիշները՝ ատելութեամբ ու ատամներու կրճտոցով: Իր շեշտակի հարուածով եւ յարուցած դղրդիւնով, այդ ահաբեկումը, զոր կարելի է համեմատել Պլէվէի եւ մեծ իշխան Սերգէի դէմ կատարուած մեծաշառաչ ահաբեկումներուն հետ, պիտի մնայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան փառաւոր գործերէն մէկը»[16]:

2. ԿՈՏԱՅՔԻ. ԴԱՐԱԼԱԳՅԱԶԻ. ԵՐԵՎԱՆԻ. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ՋԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Բաքվի դեպքերը ծավալվող գործողութիւնների միայն սկիզբն էին:

Շուտով ընդհարումն ավելի մեծ ընդգրկումներով ու ուժգնութեամբ տարածվում է Երեւանի նահանգ, Արցախ, Զանգեզուր, Գանձակ եւ ընդհուպ Թիֆլիս:

Նակաշիձեի ահաբեկութիւնից հետո արդեն անվեհեր ահաբեկչի անուն վաստակած Դրոն գալիս է Երեւան: Սակայն, լուր ստանալով, որ Բաքվում ոստիկանութիւնը ձերբակալել է իր սիրելի ընկերոջը՝ Մարտիրոս Զարուխեանին, նա անմիջապես վերադառնում է Բաքու: Նրա ներկայութիւնը զարմանք է հարուցում «Ռսկանապատ» կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Աբրահամ Գյուլխանդանեանին եւ Լեւոն Թադեւոսեանին (Պապաշա): Իրոք, մեծագոյն հանդգնութիւն էր նրա հայտնվելը, ուր ցարական ոստիկանութիւնը համառորեն փնտրում էր Նակաշիձեի ահաբեկչին: Սակայն Դրոն չէր կարող չարհամարհել իրեն սպառնացող վտանգը, երբ ոստիկանութիւնը մահապատժի սպառնալիքով բանտ էր նետել նահանգապետի սպանութեան գործում մեղադրվող մարտական զինակցին: Հանդիպելով Մարտիրոսի քրոջը՝ կարողանում է գաղտնորեն տեսակցութիւն կազմակերպել եւ մարտական ընկերոջն օգնելու անհրաժեշտ գործերը կարգավորելուց հետո դարձյալ վերադառնում է Երեւան եւ ներկայանում Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանութեան հրամանատար Նիկոլ Դումանին: Չնայած Բաքվի կռիվների ժամանակ Դրոն գործել էր նրա հրամանատարութեամբ, բայց իրականում նրան առաջին անգամ էր վիճակվում միայնակ հանդիպել ու առանձին խոսել Դումանի հետ, որի խստապահանջութիւնն ու զինվորական կարգապահութեան նկատմամբ դրսեւորած արտակարգ խիստ վերաբերմունքը հայտնի էր ամենքին:

«Կուսակցութիւնը, - ասել է Դումանը Դրոյին, - քո ձեռքով մի մեծ գործ է կատարել, այդ չի նշանակում, թէ դու հակառակ կենտրոնական Կոմիտէի հրահանգի կարող ես, կամ իրաւունք ունիս վերադառնալ այն վայրը, որտեղից քո իսկ ապահովութեան եւ իրեն յայտնի այլ պատճառներով հեռացրել է: Հայ ազատագրական պայքարը շատ մեծ է, քեալագէօզութեան վայրկեաններն անխուսափելիօրէն դեռ կը գան, հարկաւոր է տնտեսել ուժերը եւ սպասել յարմար ժամանակի: Մանաւանդ դու, որ թէ գիմնազիայում ես սովորել, թէ զինուորական դպրոցում, շատ լաւ պէտք է հասկանաս, թէ ինչ բան է կարգապահութիւնը...

Ես լուռ, գլուխս կախ լսում էի: Մերթ տաք քրտինք էր

գալիս վրաս, մերթ պաղ: Այժ չունէի առարկելու կամ արդարանալու:

Նրա պարզ, բայց կտրուկ եւ ազդող խօսքերը մխւում էին գլխումս այլեւ երբեք չմոռացուելու համար»[17]:

Հաջորդ օրը Դումանը դարձեալ կանչում է Դրոյին եւ առանց նրա կարծիքը հարցնելու նշանակում Կոտայքի շրջանի ինքնապաշտպանութեան հրամանատար: Առաջարկը անսպասելի էր եւ քանի որ ինքը դեռեւս չուներ հրամանատարութեան փորձառութիւն, փորձում է հրաժարվել: Բայց Դումանի վճիռները որպես օրենք անբեկանելի էին: «Նա (Դումանը), գրում է Դրոն, - դէմքը մի քիչ խոժոռած, սուր հայեացք նետեց վրաս եւ արտասանեց.

- Վաղը առաւօտեան ժամը 9-ին եկէք շտաբ. պատրաստ եղէք մեկնելու Ղըրխըբուլաղ (այժմ Աբովյանի շրջան - Հ. Գ.), - եւ ոսկրոտ ձեռքը պարզելով ինձ՝ աւելացրեց՝ ազատ էք, կարող էք գնալ:

Ինձ ոչինչ չէր մնում, բայց եթէ համակերպուել»[18]:

Լավ դաս էր Դրոյի համար Դումանի՝ նման կտրուկ եւ խիստ արտահայտման ձեւն ու մարտական չոր վերաբերմունքը:

Ջնայած Կոտայքի շրջանում ընդհարումները դեռեւս չէին բռնկվել, բայց հայկական գյուղերը ցանկացած պահի կարող էին հարձակման ենթարկվել թարաքեամանների (քոչվոր թուրքեր - Հ. Գ.) կողմից:

Դրոն վարպետորեն է կազմակերպում Կոտայք գավառի ինքնապաշտպանութիւնը: Թուրք քոչվորներին ոչ մի անգամ չի հաջողվում իրենց ասպատակութիւնները սփռել այդ գավառի հայկական գյուղերում:

Թշնամուն դիմավորելու համար ամենուրեք կազմ ու պատրաստ էին Դրոյի կազմակերպած մարտախմբերը:

Ահա Դրոյի մասին Կոտայքի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներից մեկի՝ Արամայիս Ազնավուրյանի վկայութիւնը. «Յիշում եմ, աւելի քան յիսուն տարի առաջ էր, Կոտայքի գիւղում նշանակուած էր Շրջանային Կոմիտէի ժողով: Դեռ ժողովը չսկսած, ներս մտաւ մի բոլորովին երիտասարդ զինուոր՝ հրացանը ձեռքին եւ ամբողջովին կորած փամփուշտակալների եւ փոշու մէջ: Ընդհանուր բարեւ տալով, մօտեցաւ կոմիտէի տեղացի անդամին.

- Որտեղ կարող եմ քիչ հանգստանալ, շատ բեզարած եմ:

- Հէնց էստեղ պառկիր, Դրօ ջան, ոչ դու մեզ կը խանգարես, ոչ էլ մենք քեզ:

...Աւանեցի բիձան, Կոտայքի Շրջանային Կոմիտէի ամենատարիքաւոր անդամը, այն որ նոյն տարին սպանուեց դաւաճանութեամբ, նկատեց նորեկ զինուորի հասցէին.

- Ջահել է, բայց արդէն արտակարգ ճարպիկ է ու յաջողակ, նաեւ առիւծի սիրտ ունի: Դժգոհ է թիկունքային զինուորական աշխատանքներից եւ ուզում է, որ Դումանը նրան ուղարկի այն շրջաններից մէկը, ուր ընդհարումներ կան թուրքերի հետ:

Առաջին անգամ էի հանդիպում Դրոյին:

Աւանեցի բիձան շատ ճիշտ էր բնորոշել Դրոյին: Այնուհետեւ Դրօն ամբողջ կեանքի ընթացքում բազմաթիւ ապացոյցներ է տուել, որ գործ կազմակերպելու մէջ վերին աստիճանի «ճարպիկ էր», այսինքն՝ հնարամիտ էր, իսկ վտանգի պահերին «առիւծի սիրտ ուներ», այսինքն՝ քաջ էր հերոսութեան աստիճան»[19]:

Կոտայքի շրջանում կատարած գործերը Դրոյին չէին կարող բավարարել, նա ձգտում էր մարտադաշտ եւ այդ խնդրով բազմիցս դիմում է Նիկոլ Դումանին: Որպես վարձահատուցյ Կոտայքի գավառում ցուցաբերած արգասաբեր աշխատանքներին եւ ընդառաջելով Դրոյի բուռն ցանկութիւններին, Դումանը նրան նշանակում է Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանութեան հրամանատար: Իսկ այդ նշանակումը հեշտ ու պատահական չէր, Դումանի նման բազմափորձ եւ խստապահանջ հրամանատարը քսանմեկամյա երիտասարդին մարտական պատասխանատու առաջադրանք հանձնարարելու ու վստահելու համար անպայմանորեն պետք է ունենար որոշակի կայուն երաշխիքներ: Բաքվում եւ Կոտայքի շրջանում Դրոյի հանձնած հաջող քննութիւնները այդպիսի երաշխիքներ արդեն տվել էին:

«Արդէն, - վերհիշում է Դրոն, - բաւական մտերմացել էի Դումանի հետ: Նա արտակարգ ջերմութեամբ եւ սիրալիր վերաբերմունք էր ցոյց տալիս դէպի ինձ, բայց բոլոր դիմումներս կտրուկ ու վճռական մերժումով էր պատասխա-

նում:

- Եթէ ես ամէն զինուորի ու խմբապետի քէֆով շարժուեմ եւ նրանց անհատական ցանկութիւններին յարմարուեմ, էլ ինչո՞ւ է իմ այստեղ նստելն ու հրամաններ տալը, - առարկում էր նա իմ թախանձանքներին: Եւ ոչնչով կարելի չեղաւ փոխել նրա կամքը»[20]:

1905 թ. օգոստոսին վերջապես իրականանում է Դրոյի բաղձանքը, Նիկոլ Դումանը վերջապես որոշում է մարտադաշտում փորձարկել նրա հրամանատարական կարողութիւնները եւ նրան մի փոքրիկ խումբ վստահելով՝ ուղարկում է Դարալագյազ:

«Ինձ, - շարունակում է Դրոն, - յանձնուած նոր խումբը բաղկացած էր 14 հոգուց: Ամենքն ալ ձիաւոր եւ զինուած բարձրագոյն հրացաններով: Տղաներից ոմանք էլ մարզուած էին ռումբ նետելու գործում:

Հրահանգներ ստանալուց յետոյ տղաներով մեկնեցի Դաւալու գիւղը՝ այստեղից Ջնջըրլիի ու Մալիշկայի վրայով Սուլթանաբէկ գիւղը անցնելու համար»[21]:

Այս անգամ արդեն հայտնվելով ռազմադաշտում որպես մարտական ուժերի հրամանատար՝ նա պետք է հանձներ թերեւս ամենադժվարին քննութիւնը:

1905-06 թթ. Կովկասում բռնկված ընդհարումներում հայ ժողովրդի մղած պայքարը ազգային միասնականութեան դրսեւորման եւ խիզախումների փայլուն օրինակ է: Ստանձնելով ինքնապաշտպանութեան ղեկը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մարտադաշտ է առաջնորդում մեր ժողովրդի ամենակենսունակ ու մարտնչող ուժերին:

Բացառութեամբ Անդրանիկի, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Բուլղարիայում եւ Սասունի ու Տարոնի հայութեանը թուրք-քրդական հրոսակների ոտնձգութիւններից պաշտպանող Գեւորգ Զավուշի խմբի մարտնչող հայդուկներից, վտանգված հայկական բնակավայրերը պաշտպանելու առաքելութեամբ ընդհարումների շրջաններն էին եկել կռիվների բովում թրծված բազում համբավավոր ֆիդայիներ: Համաձայն Երեւանի նահանգի եւ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր զորահրամանատար Նիկոլ Դումանի հրահանգի, առավել փորձառու եւ համբավավոր

ֆիդայիները ստանձնում են վտանգված շրջանների ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման պատասխանատուութիւնն ու մարտական խմբերի հրամանատարութիւնը: Օրինակ, Զանգեզուրի ինքնապաշտպանութեան ղեկն իր մշտական զինակիցների՝ Կայծակ Առաքելի եւ Ավոյի ընկերակցութեամբ ստանձնում է Սեբաստացի Մուրադը, Ղարաբաղինը՝ Խանասորի Վարդանն ու Համազասպը, Գանձակի շրջանինը՝ Սեպուհը, Շամշադին-Ղազախում՝ Սեւքարեցի Սաքոն, Լեռնային Նախիջեւանում՝ Քեռին (Արշակ Գաֆաֆյան), Ագուլիսում, Ղամարլուում եւ Դավալուում՝ Տարոնի նշանավոր հայդուկներ Մախլուտոն (Սմբատ Բորոյան) եւ Սեյդո Պողոսը, Թիֆլիսինը՝ Տուրբախը եւ այլք[22]:

Երիտասարդ Դրոն իր մարտական կարողութիւններով բազմափորձ ռազմիկների շրջանում պիտի ապացուցեր, որ ինքն արժանի է նրանց հրամանատարը լինելու եւ վստահութեանն արժանանալու պատվին: Մինչեւ Լեռնային Նախիջեւան անցնելը, Դրոն մի քանի օր անցկացնում է Դարալագյազում, ուր ինքնապաշտպանութեան ղեկն ստանձնել էին Տարոնի նշանավոր հայդուկ, Անդրանիկի եւ Գեւորգ Զավուշի զինակից՝ Հաճի Հակոբ Կոտոյանը (Հաճի Կոտո - Հ. Գ.) եւ Աղբյուր Սերոբի մարտական ընկեր Առյուծ Ավագը: Դարալագյազի կռիվներին նվիրված իր հուշագրութիւնում Դրոն մեծ ջերմութեամբ ու հիացմունքով է նկարագրում ֆիդայիների եւ հատկապես Առյուծ Ավագի քաջագործութիւնները[23]:

Դարալագյազի ինքնապաշտպանութեան հրամանատար Հաճի Հակոբը իր օգնականների՝ Առյուծ Ավագի եւ Զոփուր Արսենի համագործակցութեամբ արդեն հասցրել էր շատ լավ կազմակերպել շրջանի հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը եւ թուրքերի հետ ունեցած կռիվներում կարողացել թշնամուն արժանավայելորեն ցույց տալ հայ ֆիդայու բազկի ուժն ու կարողութիւնը: Չնայած կռիվներում նվաճած հաղթանակներին, որոշակի սառնութիւն եւ լարվածութիւն էր արմատավորվել Տարոնի անվանի հայդուկների՝ Հաճի Հակոբի եւ Առյուծ Ավագի միջեւ: Աղբյուր Սերոբի զինակից Առյուծ Ավագը չէր կարողանում հաշտվել այն իրողութեան, որ «Քաչալ Անդրանիկի» (այդպես են Անդրանիկին անվանել Սերո-

բի զինվորները - Հ. Գ.) զինվորը՝ Հաճի Հակոբը, կարող է լինել Սերոբ փաշի զինվորի հրամանատարը, իսկ նրա խորին համոզմամբ Սերոբից մեծ եւ քաջ մարդ աշխարհում գոյություն չուներ:

«- Հէյ-հէ՛յ աշխարհ, քեզ հիմ դնողին ի՞նչ ըսեմ, գանգատւում էր նա,- Սերոբ փաշի մահէն ետ Քաչալ Անդրանիկ ընոր փոխնորդ ի դառի, էնոր ֆոլտաղչի (խաբեբա) զինուորն էլ, հրամանատար ի դարձի իմ գլխին, վայ ըմըն բաւոշ, էդ յուր հասանք... Քո տունն աւրի, աշխարհ...»[24]:

Մի քանի օր Մալիշկայում Հաճի Հակոբին եւ Առյուծ Ավագին հյուրընկալվելուց հետո Դրոն իր խմբով Սարվազ Խեչոյի ուղեկցությամբ մեկնում է Սուլթանաբեկ, որտեղից պետք է անցներ Լեռնային Նախիջեւանի Նորա գյուղը: Նրա խումբը Սուլթանաբեկին մոտենում է ճիշտ եւ ճիշտ այն պահին, երբ թուրք քոչվորները, իջնելով սարերից, գրավում են գյուղի մերձակա բարձունքները եւ մի քանի ուղղությամբ կրակի տակ վերցնելով գյուղը՝ փորձում են հափշտակել գյուղի նախիրը: Հանդիպելով գյուղացիների դիմադրությանն ու չբավարարվելով բարձունքներից տեղացող կրակով՝ թուրքերը փորձում են մեծ ուժերով մտնել գյուղ: Դրոն ճիշտ ժամանակին հայտնվելով մարտադաշտում՝ իր խմբով անվարան օգնության է շտապում ինքնապաշտպանության դիմած գյուղացիներին եւ դիրքեր գրավելով գյուղի մատույցներում՝ կրակ տեղում թուրքերի վրա:

«Այդ վայրկեանին, չգիտեմ ո՞ր գիւղից, կայծակի արագութեամբ օգնութեան հասաւ Առիւծ Աւագը՝ հեծած իր գեղեցիկ սպիտակ նժոյգը: Նրան հետեւում էր իր խումբը: Մեր հրացաններուն ձայնը լսելուն պէս՝ նա շտապել էր մեզ օգնութեան: Մեր դիրքերը դիտելով եւ իմ զինուորական հրամաններ լսելով՝ նա բղաւեց ամբողջ կոկորդով.

-Տո՛ւք... մոլի տղէք, էդա պրիցել ի՞նչ ի: Ես տասնեակ տարիներ զինուորութիւն իմ էրի, չըմ խասկցի պրիցել ինչ ի, վառէք, հա վառէք:

Ու դառնալով Քիւրդ Խէչոյին, որ նրա խմբի մէջ էր եւ իմ մտերիմ ընկերն էր, հրամայեց.

Տղայ, Քրդո՛, քշէ՛ վըր թշնամուն վրէն:

Եւ իր ամեհի ձին՝ քառասմբակ ուղղեց դէպի թիւրքերի

դիրքերը: Նրան հետեւեցին խմբի միւս անդամները: Փոթորիկ էր, կարծես, որ տարերային թափով առաջ սլացաւ, ճանապարհին իր ամեհի ուժի տակ խորտակելով ամէն բան»[25]:

Ոգեշնչվելով Առյուծ Ավագի քաջությամբ՝ Դրոն իր խմբով արագորեն հետեւում է առջեւից գնացողներին եւ հասնելով նրանց՝ հարձակվում թուրքերի վրա: Հայկական ինքնապաշտպանական խմբերն Առյուծ Ավագի առաջնորդությամբ անկասելի հարվածներով գրավում են թուրքերի դիրքերն ու ստիպում նրանց փախուստով լքել մարտադաշտը:

«Կռուի ամենատաք վայրկեանին, Առիւծ Աւագը նկատեց, որ մի քանի թուրքեր ձորի միջով քշում էին նախիրը: Կանգ առաւ ու գոռաց մեզ.

- Տղէք, Սերոբ փաշի զինուորի գլխին փափախ չկա՛յ, որ թուրքերը էդա նախիրը տանին, խլէ՛ք, էդ տաւարը:

Մենք անմիջապէս յարձակուեցինք տաւարը քշող թուրքերի վրայ, փախցրինք եւ տաւարը խլեցինք նրանց ձեռքից:

Թարաքամաներին հետապնդելիս Առիւծ Աւագը նկատում է, որ մի թուրք վախից պահուել է փոքրիկ քարի տակ...

Ու ճիուց իջնելով՝ վախից ահաբեկուած թուրքի գլուխը ջախջախել է իր հրացանի կոթով: Հարուածը այնքան սաստիկ է եղել, որ հրացանի կոթը կոտրուել է»[26]:

Արժանի ջարդ տալով հայկական գյուղերն ասպատակող թուրք քոչվոր հրոսակախմբերին՝ հայ զինվորներն այդ օրվա կռվի գլխավոր հերոս Առյուծ Ավագի առաջնորդությամբ հաղթականորեն մտնում են գյուղ:

Աղբյուր Սերոբի զինակցի՝ Առյուծ Ավագի եւ նրա խմբի հայդուկների ցուցաբերած սխրագործությունը շատ լավ, ուսանելի դաս էր Դրոյի համար:

Սուլթանաբեկի հաղթական կռվից հետո Առյուծ Ավագի դժգոհությունն ավելի է մեծանում, նրան թվում է, որ իր կատարած սխրագործությունները յուրացնելով՝ Հաճի Հակոբը անուն եւ փառք է ձեռք բերում: Իր մտահոգությունները Դրոյին դառնությամբ արտահայտելով՝ շեշտում է.
«- Մըր ամակ ջուր կըչնի, մըր քաջութիւն կը կորսուի:

Հէհէ՛յ, Սերոբ փաշա, քեռ գերեզմանին մըռնիմ, քեռ զինուորներ քաջութիւն կէնեն, իդա ֆոլտաղ (խաբեբա) կոտոյի Հաճին կը շահուի:

... Քեռ տեսած (նկատի ունի Սուլթանաբեկի կռիվը - Հ. Գ.) գրէ պ. Դումանին. թէ չէ մենք կը կռուինք, քաջութիւն կէնինք, էդա քեռիկ օղլի ֆոլտաղ կոտոյի Հաճին թուղթ կը գրէ ու մըր քաջութիւն իրեն կը վերագրէ: Վա՛յ լըմըն աշխարհ, քեռ հիմ դնողին ինչ ըսիմ»[27]:

Հնարավորին սահմաններում մխիթարելով Առյուծ Ավագին եւ նրա քաջագործությունների մասին նամակով հաղորդելով Նիկոլ Դումանին՝ Դրոն հրաժեշտ է տալիս Դարալագյազի հայդուկներին եւ ուղեւորվում Լեռնային Նախիջեւան՝ ընդունելու տեղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը:

Ինչպես Կոտայքի, Դարալագյազի շրջաններում, այնպես էլ Լեռնային Նախիջեւանում բնակչության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելիս՝ Դրոն առաջին հերթին պետք է ստեղծեր մարտական խմբեր, որոնց զինելու համար անհրաժեշտ էր հայթայթել զենք ու զինամթերք: Ընդհարումների բոլոր շրջաններում մարտական խմբերը կազմակերպվում էին համաձայն Երեւանի նահանգի եւ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Նիկոլ Դումանի խստիվ սահմանած հրահանգների եւ կարգադրության:

«Համաձայն Դումանից ստացած հրահանգի, - գրում է Դրոն, - հայկական բոլոր գիւղերում ստեղծում էինք հետեւակ ու ձիաւոր մնայուն եւ թռուցիկ խմբեր: Շրջանը, որի գլուխ կանգնած էր ընդհանուր խմբապետը կամ հրամանատարը, գիւղերի դասաւորութեան համեմատ բաժանւում էր շրջանակների: Ամէն մի շրջանակում փորձուած հայդուկներից մէկը նշանակւում էր խմբապետ եւ մէկն էլ՝ նրան օգնական: Ըստ Դումանի յատուկ կարգադրութեան, տեղական հետեւակ թռուցիկ խմբերը կազմում էին ռուսական բանակում ծառայութիւն արած երիտասարդ զինուորներից: Տեղական սեփականութիւն եղող զէնքերը տրւում էին զինավարժ տղաներին, որոնք մտնում էին տեղական զինեալ ուժերի շարքերը: Կուսակցական (նկատի ունի Հ. Յ. Դաշնակցության - Հ. Գ.) փամփուշտը տրւում էր միայն թռուցիկ խմբերին, որոնք նորը ստանալու համար պարտաւոր էին ներկայացնել կրակուած փամփուշտները»[28]:

Բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպման

գործում ամենադժվարինը եւ ամենակարեւորը՝ զենքի ու զինամթերքի ձեռք բերման խնդիրն էր: Բավարար քանակի զենք ու զինամթերք ունենալու դեպքում, այլդեն մեծ դժվարություն չէր ներկայացնում մարտական խմբերը կռվողներով համալրելը, քանի որ մարտնչելու տրամադրությամբ համակված մարդկանց քանակը քիչ չէր: Իսկ զենք ձեռք բերելը անհամեմատ դժվարին խնդիր էր:

«Զէնքը, - շարունակում է Դրոն, - այն օրերին շատ թանգ էր, մի մօսին հրացան 2-300 րուբլի արժէր, փամփուշտը հատը՝ 30-40 կոպէկ: Գիւղի ամէն ունեւոր բնակիչ պարտաւոր էր գնել որոշուած քանակով եւ տրամադրել ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր գործին»[29]:

Նիկոլ Դումանի սահմանած կարգի համաձայն, ինքնապաշտպանական խմբերին զենք ու զինամթերքով ապահովումը պետք է հոգային նաեւ համապատասխան բնակավայրի բնակիչները եւ առաջին հերթին հարուստ, ունեւոր մարդիկ: Դաժան պատիժ էր սպասում այն ունեւոր հային, որը կհանդգներ չենթարկվել ու չկատարել նրա սահմանած կարգը: Որպես ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար՝ Դրոն խստորեն պետք է հետեւեր եւ կենսագործեր մարտական խմբերի կազմակերպման գործում Դումանից ստացած հրահանգները եւ ժամանակին տեղյակ պահեր նրան այն ամենի մասին, ինչ որ կատարվում էր իրեն վստահված շրջանում:

Դարալագյազի դեպքերից հետո, մինչեւ Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության ստանձնումը՝ Դրոն մի քանի ամիս անցկացնում է Երեւանում, որտեղ նա Նիկոլ Դումանի հանձնարարությամբ ուսանում է հենց Դումանի նախաձեռնությամբ հիմնած ու նրա անմիջական ղեկավարությամբ գործող ռազմագիտական դպրոցում: Հայ-թուրքական ընդհարումների առաջին օրերին ընթացող մարտական իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ այն մարտավարական ձեւերն ու միջոցները, որոնք մինչ այդ դեռեւս տիրապետող էին հայկական մարտախմբերի գործողություններում (տիրապետողը հիմնականում կռիվներ վարելու ֆիդայական եղանակն էր - Հ. Գ.), նոր պայմաններում եւ իրավիճակում այլեւս արդյունավետ

չէին: Տվյալ ժամանակահատվածում այդ իրողության ճիշտ արժեւորումը եւ համապատասխան հետեւություններ անելը չափազանց կարեւոր էր: Նիկոլ Դումանը ճիշտ ժամանակին ըմբռնելով այդ հանգամանքի կարեւորությունն ու նշանակությունը՝ աշխատում է հայկական ինքնապաշտպանական մարտախմբերը կազմել եւ մարզել կանոնավոր բանակում, հիմնականում ռուսական բանակում, տիրապետող օրենքներով ու չափանիշներով: Այդ նպատակի կենսագործման համար նա Երեւանում հիմնում է ռազմագիտական դպրոց, որտեղ սովորելու համար ընտրում է առավել աչքի ընկնող երիտասարդ մարտիկների:

Մի վկայություն այդ զինվորական դպրոցի սաներից մեկի՝ Սեթոյի (Սեդրակ Ջալալյանի) հուշերից. «Այդ ժամանակ՝ Նիկոլը որոշեց զինուորական դպրոց բացել այն երիտասարդների համար, որոնք գործնականի մեջ յաջողում էին եւ իրենց ընդունակություններով խոստանում էին զինուորական ասպարէզում ղեկավարողի դեր կատարել: Ընտրեց 12 հոգի, որոնց մեջ մտնում էր նաեւ Դրօն, հանգուցեալ Մկո Ադամալեանը, Վաղարշակ Գասպարեանը, Արտաշէս Մելքոնեանը, բժ. Սմբատ Եղիազարեանը, ես եւ ուրիշ ընկերներ: Որպէսզի դասընթացների ժամանակ մենք Երեւանից չհեռանանք, նա քաղաքի ինքնապաշտպանության ղեկը յանձնեց մեզ եւ այսպիսով 3 ամիս շարունակ Նիկոլը մեզ ծանօթացրեց զինուրական արուեստի թէօրիայի հետ: Որից յետոյ տուեց բոլորիս զինուորական խմբեր կազմելու, մարզեցնելու եւ ղեկավարելու կարողութեան վկայականներ»[30]:

Ուշագրավ է այն, որ ռազմագիտական դպրոցի սաների մեծ մասը Երեւանի ռուսական գիմնազիայի եւ «Բորեաս» խմբի տղաներն էին, որոնց ուսուցանելուց զատ՝ Դումանն այդ օրերին տալիս է մի շատ կարեւոր հանձնարարություն:

Հավաստի աղբյուրներից տեղեկություն է ստացվում, որ Երեւանի նահանգապետը թուրքերին էր հանձնելու 60 մոսին հրացան եւ 7000 փամփուշտ: Դումանը որոշում է բռնագրավել թուրքերին նվեր ուղարկվելիք զենքն ու զինամթերքը եւ այդ առաջադրանքի կատարումը հանձնարարում է Դրոյին եւ «Բորեասի» տղաներին:

«Երիտասարդ քաջերը ամենայն զգուշութեամբ եւ յաջողութեամբ կատարում են Դումանի հրամանը եւ ռազմամթերքը ամբողջութեամբ հասցնում Քանաքեռ: Դումանը գովում է քաջերի գործը, ամէն մէկին տալիս մի մօսին՝ իր փամփուշտներով եւ նրանց բոլորին լծում է շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործին»[31]:

Դասընթացներում սովորելուն զուգընթաց, Դրօն ղեկավարում է նաեւ Երեւանի շրջաններից մեկի ինքնապաշտպանական խմբերի մարտական գործողությունները: Այդ ժամանակամիջոցում ընթացող կռիվներում նրա գլխավորած մարտախմբերը Նիկոլ Դումանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող ինքնապաշտպանական ուժերի կազմում արժանի ջարդ են տալիս Երեւանի հայկական թաղամասերը ներխուժելու փորձ անող թուրք հրոսակախմբերին եւ հուսալիորեն ապահովում հայկական թաղամասերի պաշտպանությունը: Երեւանում գործնական եւ տեսական շատ լավ դպրոց անցած, մարտական փորձառություն ձեռք բերած Դրոն մեկնում է Լեռնային Նախիջեւան՝ ղեկավարելու այդ շրջանի ինքնապաշտպանությունը: Նախիջեւանը հայկական այն շրջաններից էր, որն ավելի մեծ չափերով էր տուժել թուրք ավազակախմբերի հարձակումներից: Դրոյի խմբի զինվորներից ոմանք հեգնանքով էին վերաբերվում իրենց 21-ամյա հրամանատարին, իսկ տարեց հայդուկներից մեկը՝ Խլաթցի Գալոն, նկատի ունենալով նրա երիտասարդ տարիքը, արհամարհանքով ասել է. «- Տղաք, մեր Մոկաց իշխաններ կը ժողովին ու էրկար ֆիքր կընեն, թէ իրենց հարկ որո՞ւ ձեռքով ղրկեն Վանայ Վալիին, որ քրտեր չթալլեն ճամբին: Շատ ֆիքր կընեն, քիչ կընեն ու կ'որոշեն փողեր ժամկոչի աղուէսի վիզէն կապել, որ տանի, սաղ-սալամաթ տեղ հասցնէ: Հիմա մեր պարոն Դուման մեզ կապեր է իդա աղուէսի վիզ (Գալոն նկատի ունի Դրոյին - Հ. Գ.)»[32]:

Սակայն շատ շուտով Խլաթցի Գալոն եւ մյուս փորձառու ֆիդայինները փոխելով իրենց վերաբերմունքը՝ ջերմ սիրով են կապվում իրենց երիտասարդ հրամանատարին:

Ինչպես Կոտայքի, Դարալագյազի, այնպես էլ հայաբնակ գրեթե բոլոր շրջաններում ամենավտանգավոր թշնամին, որը պետք է վնասազերծվեր, հենց առաջին հերթին, քոչվոր խաշնարած թուրքերն էին, որոնք արոտավայրեր փնտրելու,

ոչխարի հոտերը պահելու պատրվակով անընդհատ տեղաշարժվում էին մի վայրից մյուսը եւ յուրաքանչյուր պատեհ հնարավորություն օգտագործելով հարձակվում հայկական գյուղերի եւ ամառանոցների վրա: Թուրք քոչվորների գլխավոր նպատակը հայերի ունեցվածքի, ոչխարի հոտերի, կովերի նախիրների, արոտավայրերի թալանն էր ու բռնազավթումը: Նման իրավիճակում հատկապես զգոն եւ եռանդուն պետք է գործեին շարժական թռուցիկ խմբերը, որոնք մշտարթուն հետեւելով քոչվորների տեղաշարժերին՝ պատրաստ պետք է լինեին յուրաքանչյուր պահի հակահարված տալու նրանց ոտնձգություններին, իսկ անհրաժեշտության դեպքում հակառակորդի ձեռնարկած քայլերի մասին ժամանակին իրազեկ դարձնելու շրջանի եւ գյուղերի ինքնապաշտպանական խմբերի հրամանատարներին[33]:

Դրոն բուռն գործունեություն է ծավալում Լեռնային Նախիջեւանում: Շրջանի գյուղերում տեղացիների ուժերից կազմակերպում է մարտական խմբեր եւ կապեր հաստատում հարեւան շրջանների ինքնապաշտպանական ջոկատների հետ: Նրա ակտիվ գործունեությունը չի վրիպում թուրք հրոսակապետերի ուշադրությունից:

Նորս գյուղը, ուր գտնվում էր Դրոյի ռազմական շտաբը, բացառիկ կարեւոր ռազմական նշանակություն ուներ: Փաստորեն այդ գյուղի միջոցով էր իրականացվում հաղորդակցությունը Զանգեզուրի, Դարալագյազի եւ Լեռնային Նախիջեւանի միջեւ:

Շուտով, թուրքական մի քանի ցեղախմբերի միավորված ուժերը Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանության կենտրոնը խորտակելու դիտավորությամբ հարձակվում են Նորս գյուղի վրա:

Դրոն վարպետորեն է ղեկավարում գյուղի պաշտպանությունը: Նրա հրամանատարությամբ գործող ջոկատները ոչ միայն կարողանում են հուսալիորեն չեզոքացնել թշնամու հարձակումները, այլեւ դիմելով հակագրոհների՝ արժանի ջարդ են տալիս թուրքերին եւ բռնագրավում նրանցից զգալի քանակությամբ զենք, տավարի եւ ոչխարի հոտեր[34]: Այս հաղթանակից հետո նույնիսկ հեգնոտ Խլաթցի Գալոն սկսում է անկեղծ համակրանքով վերաբերվել Դրոյին:

Նորսի կռիվներից հետո Դումանի հրամանով Դարալագյազի եւ Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանության ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում Քեռին, իսկ Դրօն դառնում է նրա օգնականը:

Դումանի հրամանն ու Քեռուն որպես իր փոխարեն նշանակված հրամանատարի՝ նրան ներկայացրել է Դաշնակցական Խեչոն: Մինչ այդ, որպես կանոն, Դրոն իրեն տրված բոլոր հանձնարարությունները կատարել էր գերազանց եւ խստապահանջ Դումանը երբեւէ առիթ չէր ունեցել նրան որեւէ ձեւով, դույզն-ինչ, նկատողություն անել կամ հանդիմանել, եւ հանկարծ հրամանատարի փոփոխություն: Խեչոյի համար այնքան էլ հաճելի չի եղել այդ լուրը հաղորդել Դրոյին եւ մտավախություն է ունեցել, որ Դրոն կառարկի եւ ինչ-որ ձեւով բացասաբար կվերաբերվի այդ նշանակումներին: Կաշկանդվելով այդ մտավախությամբ՝ Խեչոն զգուշորեն փորձել է Դրոյին բացատրել հրամանատարության փոփոխության պատճառներն ու անհրաժեշտությունը:

«Ճիշտն ասած, - վերհիշում է Դրոն, - Խեչոյի խօսելու ձեւը մի քիչ տարօրինակ թուաց ինձ, ի՞նչ գայլի շարական էր կարդում գլխիս. որ պէտք է՝ պէտք է. էլ ի՞նչ կարիք կայ երկար-բարակ խօսելու: Ես անմիջապէս կտրեցի նրա խօսքը.

- Էլ ինչ ես երկար ճառում. ես շատ ուրախ եմ, ես մեծ հաճոյքով շրջանը կը յանձնեմ Քեռուն: Խեչոն անուշ աչքերով նայեց երեսիս, գրկեց ինձ եւ ասաց.

- Այ, իմ բոլոր բալիկներն այսպէս են, կեցցե՛ս: Դումանին էլ այս մասին գրել են, նա էլ է համաձայն: Քեռին շատ փորձուած, խիզախ, ազնիւ խմբապետ է, ինչպէս ինձ ես սիրում ու յարգում, այնպէս էլ նրան վերաբերուիր»[35]:

Սիրահոժար ընդունելով կռիվներ վարելու հսկայական փորձառություն ունեցող Քեռու (Արշակ Գաֆաֆյան) օգնականը լինելու Դումանի որոշումը եւ մի քանի ամիս մարտնչելով նրա հրամանատարությամբ՝ Դրոն աչքի է ընկնում բազմաթիվ կռիվներում:

Դրոյի համագործակցությամբ փորձառու ռազմիկ Քեռին մեծ նվիրվածությամբ ու արդյունավետությամբ է կազմակերպում շրջանի ինքնապաշտպանությունը, բայց լարվա-

ծությունը գնալով ավելի ու ավելի է մեծանում: Թուրքերը մի քանի կռիվներում արժանի ջարդ ուտելով Քեռու եւ Դրոյի ղեկավարած ինքնապաշտպանական ուժերից՝ որոշում են համախմբել իրենց ուժերը եւ միացյալ ուժերով արշավել հայկական բնակավայրերի վրա:

«Աղուտի թրքերը, բազարչայէն նոր ուժեր ստացած եւ համաձայնացած Դարաբասի եւ Քիւրտլարի թրքերի հետ՝ ծրագրած էին արշաւելու Սիսիանի վրայ՝ Ուղիի վրայով: Իսկ Մուսուլմանլարի թրքերը, Ղարաբաղի օգնութեամբ, ծրագրած էին Զաբուղէն շարժուել դէպի Տեղ-Խնձորեակ եւ սպառնալ Գորիսին: Ուղին տիրանալով թուրքերը պիտի վտանգէին ե՛ւ Սիսիանը, ե՛ւ Դարաբասի ձորը»[36]:

Թուրքական ուժերի հիմնական կենտրոնավայրը՝ որջը Աղուտ գյուղն էր: Քեռին, ճիշտ կողմնորոշվելով այդ իրավիճակում, վճռում է առաջին հերթին վերացնել հենց այդ գյուղը եւ այդ անչափ պատասխանատու գործը հանձնարարում է Դրոյին: Ստանալով Քեռու հանձնարարությունը՝ Դրոն իր մարտախմբով գրավում է Ուղիի բարձունքներն ու Որոտանի կամուրջը եւ այնտեղից սրընթաց գրոհ ձեռնարկելով՝ գրավում է Աղուտ գյուղը եւ մեծ ջարդ տալով թուրքերին՝ փախցնում նրանց Բազարչայ:

«Յաղթական Դրօն, - պատմում է Թադէ Պետրոսյանը (շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարներից էր - Հ. Գ.), - վերադարձաւ Ախլաթան, ուր ես գացած էի Քեռու հետ: Անհուն կարօտով գըրկեցի հին օրերի իմ ընկերոջը: Քեռին, երբ տեսաւ գրկախառնումը, ասաց.

- Եթէ Ղարաբաղի եւ Արարատեան դաշտի ժողովուրդն ալ ձեզի պէս իրարու կապուած լինեն, մենք միշտ կը յաղթենք թշնամուն: Կեցցէ՛ք»[37]:

Անմոռանալի եւ հիշարժան բազում օրեր է անցկացնում Դրօն Քեռու ընկերակցությամբ Լեռնային Նախիջեւանի եւ Սիսիանի շրջանի գյուղերում:

«Մեր շրջանի մէջ, - շարունակում է Թ. Պետրոսյանը, - Դրօն մնաց մի քանի ամիս, պտտեց բոլոր վտանգուած դիրքերը եւ խրախուսեց թռուցիկ խումբերը: Սիսիանի հայութիւնը գուրգուրանքով է յիշում «կրակ ու բոց խմբապետին»:

Իր հուշերում անդրադառնալով Քեռու ընկերակցությամբ

վարած կռիվներին՝ Դրօն անկեղծ համակրանքով է ներկայացնում բազմավաստակ հայդուկի, հիրավի, հիացմունքի արժանի քաջագործությունները, որոնցից ամենանշանավորը Սիսիան գյուղի հերոսամարտն է:

Դրոն եւ Մարտիրոս Չարուխչյանը

Քեռին մեծ սիրով ու ջերմությամբ է վերաբերվում իր երիտասարդ օգնականին, առանց երկմտելու նրան վստահում ինքնապաշտպանության հետ կապված ամենակարեւոր գործերը:

«Նա, - վերհիշում է Դրոն, - ինձ տուել էր գործելու կատարեալ ազատութիւն: Ինձ էր յանձնել շրջանի տեղական ուժերի կազմակերպումը, մի սահմանափակումով ասկայն.

- Դու ձիաւորները թո՛ղ, անոնք ունին իրենց խմբապետները:

Եւ ես ձիաւորներին թողած, ամբողջապէս կլանուեցի տեղական մարտական ուժերի կազմակերպման գործով»[38]:

Պարտականությունների բերումով նա անընդհատ եղել է շարժման մեջ: Ճիշտ է, նրանց վստահված շրջանի գյուղե-

րում արդեն ստեղծվել եւ գործում էին ինքնապաշտպանական խմբեր, բայց միաժամանակ անհրաժեշտ էր մշտարթուն վիճակում հսկել եւ համադրել այդ խմբերի գործողությունները եւ մշտապես մնալով կազմ ու պատրաստ, մարտական վիճակում թույլ չտալ թուրք զինյալներին ասպատակելու ու թալանելու հայկական բնակավայրերը: Հերթական շրջագայության ընթացքում, երբ նա այցելում է Բոնակոթ. «...Քեռին կարգադրեց, որ զինուոր առնեմ եւ անցնեմ Թազա գիւղ, որ հանդիսանում էր շրջանի գիւղերի սիրտը եւ մի տեսակ հանգոյց էր դէպի Մազրա տանող ճանապարհի: Ես չէի ուզում նոյն օրը մեկնել, բայց Քեռին պնդեց իր կարգադրութեան վրայ: Նա կարծես բնազդով զգում էր, թէ մի բան է պատահելու:

- Այսօր եւ պէտք է երթաս, - ասաց նա վճռական կերպով, - ես այդ գիւղէն քիչ մը կը վախնամ: Քիաւորներ ալ առ հետդ, որը որ կուզես»[39]:

Հետը վերցնելով իր մշտական ուղեկիցներ Իգդիրցի Քուրդ Խեչոյին (Քուրդը՝ Խեչոյի ածական անունն է - Հ. Գ.), Բերդակցի Օսկանին, Խլաթցի Գալոյին, Մոկացի Խեչոյին եւ այլոց, ընդամենը տասը զինվոր, Դրոն հրաժեշտ է տալիս Քեռուն եւ մեկնում Թազա գյուղ: Գյուղացների հետ խոսելու նպատակով, նրանց եկեղեցում հրավիրում է հանդիպման՝ ընդհանուր ժողովի: Գյուղի գլխերասպահները այդ հավաքի ազդեցությամբ, կարծելով, թե իրենց գյուղում մեծ քանակի մարտական ուժեր են եկել, վստահորեն թողնում են դիրքերն ու հանգիստ գնում տները: Թուրքերը, որոնք ուշի-ուշով հետեւում էին հայերի ամեն մի քայլին՝ անմիջապես օգտագործում են ընձեռված պատեհ հնարավորությունը եւ հարձակվում գյուղի վրա: Այդ ժամանակ Դրոն իր մի քանի զինվորների հետ դեռեւս եկեղեցում էր: Լսելով հրացանների որոտն ու գյուղացիների բարձրացրած աղմուկն ու աղաղակը՝ նա անմիջապես շտապում է հարձակվողներին ընդառաջ:

«Տղե՛րք, հետեւեցէք ինձ», - հրամայեցի ես բոնակոթցիներին, - եւ ամենքս դուրս թռանք եկեղեցուց: Մեր միւս տղաներն էլ տկլոր ձիերը նստած, կայծակի արագութեամբ բարձրանում էին դէպի թուրքերի բռնած դիրքերը:

...Սակայն դեռ տեղ չհասած, տեսանք, որ թուրքերն արդէն գրաւել էին այդ բարձունքները: Վայրկեանը ճգնաժամային էր: Գիւղը իրական վտանգի տակ էր: Ամէն կողմից լսւում էին անհանգիստ աղաղակներ: Մոկացի Խէչոն ի զէն էր հրաւիրում ժողովրդին եւ ինձ սիրտ տալու համար անվերջ կրկնում էր.

- Դերօ ջան, վալլահ տղեկներ յըմէն ելան դիրքեր»[40]:

Նա, արդեն ընդունված զինվորական կարգ ու կանոններին համաձայն, բոնակոթցիներից եւ իր ջոկատի մարտիկներից շղթա կազմած գրոհում է բարձունքներում դիրքավորված թուրքերի վրա: Այդ ընթացքում թուրք զինյալները հիմնական ուժերով գրոհելով թեւերից՝ փորձում են անցնել թիկունքն ու շրջապատման մեջ վերցնել հայ զինվորներին: Եթե Դրոն չհասցներ ժամանակին փակել իրենց դիրքերը շրջապատող թուրքերի ճանապարհը, ապա իրավիճակն անդառնալիորեն կարող էր վերածվել օրհասականի: Պարզվում է, որ թուրքերն ունեին պատկառելի մարտական ուժեր, իսկ հայ զինվորների քանակը, տվյալ պահին, ավելի քան սահմանափակ էր: Նման կացութիւնում ամենակարեւորը խուճապի չմատնվելն ու տեղի չտալն էր: Անհրաժեշտ էր պահպանել հանգստութիւն ու սառնասրտութիւն եւ ձեռնարկել ճիշտ եւ համարձակ քայլեր: Դրոյի ժամանակակիցների վկայութիւնմբ, նրա, որպես զորապետի ու ռազմիկի, կարեւորագույն եւ անվիճելի յուրահատկութիւնններից ու առավելութիւնններից մեկը հենց այն էր, որ նա երբեք, նույնիսկ ամենադժվարին, անելանելի իրավիճակներում անգամ խուճապի չէր մատնվում եւ կատարում հակառակորդի համար միանգամայն անկանխատեսելի եւ ամենավճռական քայլերը[41]:

Այս անգամ եւս, կարծես հանպատրաստից, հայտնվելով մարտադաշտում՝ նա սառնասրտորեն ընդունում է թուրքերի մարտահրավերը:

«Թ-ուրքերը..., - գրում է Դրոն, - աշխատում էին անցնել մեր տղաների թիկունքը: Մի քիչ եւս եւ մերոնք պիտի կտրուէին թիկունքից: Մենք անմիջապէս վրայ տուինք ու շեշտակի կրակի տակ առանք թուրքերին, որոնք անակնկալի եկած սկսեցին խուճապով յետ քաշուել: Մենք երեք հոգով, տաքացած, առանց մեզ հաշիւ տալու, թէ ինչ ենք անում,

անցանք առաջ:

...Երկու կողմի համար էլ կռիւը օրհասական էր: Մենք նահանջի տեղ չունէինք, թուրքերն էլ հասկանում էին, որ եթէ տեղի տան, ոչ միայն իրենց ամբողջ ձեռնարկը կը վիժէր, այլեւ անձնապէս կը վտանգուէին»[42]:

Առանց դույզն-ինչ երերալու եւ վախենալու թուրքերի մեծաքանակ ուժերից՝ Դրոն զինակիցներով հասնում է տեղանքին իշխող բարձունքի գագաթը եւ դիրքավորվելով կրակ է տեղում գյուղը մտնելու փորձ անող թուրքերի վրա: Հայ զինվորները պաշտպանվում են աներեր եւ մեծ համառութեամբ, բայց թուրքերին վճռական պարտութեան մատնելու համար անհրաժեշտ էին օգնական ուժեր:

«Բոգդանին (Բռնակոթի խմբապետ - Հ. Գ.) ուղարկեցի գիւղ եւ պատուիրեցի, որ անմիջապէս մեզ օգնութեան գան 10 բռնակոթիներ: Բոգդանը գիւղ մտնելիս հանդիպում է Քեռուն, որը իր խոստման համաձայն 10 ձիաւորներով օգնութեան էր եկել Թազա գիւղ: Բոգդանը նրան պատմում է մեր վիճակը, յայտնում է իր վիրաւորուելը, աւելացնում է, թէ ես էլ եմ վիրաւորուած, եւ թէ շտապ օգնութիւն է հարկաւոր: Քեռին կարծում է, թէ ես սպանուած եմ, Բոգդանը թաքցնում է տղաների մէջ լքում առաջ չբերելու համար: Ուստի առանց երկար մտածելու, թռչում է ձին եւ քառասմբակ արշաւում դէպի մեր դիրքերը»[43]:

Մինչ Քեռին կհասցներ հասնել օգնութեան՝ Դրոն ընդամենը իր երեք ընկերներով շարունակում էր օրհասական մարտը թուրք բազմապատիկ հրոսակների դեմ: Արդեն սպառվում էին նաեւ փամփուշտները, թշնամին տեսնելով հայերի կողմից տեղացող կրակի թուլացումը՝ ոգեւորվում է եւ դիմում ավելի կատաղի գրոհի: Պահը ճգնաժամային էր, եւս մի պահ եւ թուրքերը, օգտվելով հայ մարտիկների փամփուշտների բացակայութիւնից՝ կարող էին նվաճել ռազմական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող Թազա գյուղը:

«Նոյն վայրկեանին, կատաղի փոթորիկի պէս սրարշաւ հասաւ նաեւ Քեռին: Ես սարսափած գոռացի.

- Քեռի՛, թուրքերը մօտ են, շուտ իջիր ձիուց, կը խփուես:

Դեռ խօսքս չէի վերջացրել, երբ նրա տակի ձին գնդակահար գետին գլորուեց: Անայլայլ, կարծես ոչինչ չէր պատահել մտրակն ու պարեբելլումը (ատրճանակը) ձեռքին, Քեռին առաջ խոյացաւ թուրքերի վրայ: Տատանուելու ժամանակ չէր, մենք հետեւեցինք նրան»[44]:

Շուտով մարտադաշտում են հայտնվում բռնակոթիները, իսկ մի փոքր անց նաեւ Ախլաթյան ու Բնունի գյուղերի ջոկատները, որոնք լսելով Թազա գյուղի մոտ տեղի ունեցող կռվի արձագանքները՝ անմիջապես շտապել էին օգնութեան: Համատեղ ուժերով ջախջախելով Թազա գյուղը ոչնչացնել ցանկացող թշնամու ուժերին՝ հայկական ինքնապաշտպանական մարտախմբերը Քեռու եւ Դրոյի առաջնորդութեամբ շարունակում են զարգացնել գրոհը եւ հարձակվում են թուրքերի ամենանշանավոր հենակետի՝ Սիսիան գյուղի վրա:

«Քեռին, - պատմում է Դրոն, - ձի հեծած անվերջ «ուռա՛» գոռալով՝ գնում էր շղթայի առջեւից: Նա հրահանգել էր հիմքից այրել Սիսեանը, որ ոչինչ չմնա թշնամու համար կարեւոր ռազմական նշանակութիւն ունեցող գիւղից:

...Մտանք Սիսեանը եւ ինչ-որ կարելի էր այրել ու ոչնչացնել՝ ոչնչացրինք, դիմադրողներին էլ ջարդ ու փշուր արինք: Կոտորուեցին եւ շրջակայ գիւղերից եկած բաւական մեծ թուով թուրքեր, որոնք հաւաքուել էին Սիսեան՝ Թազա հայ գիւղի թալանին մասնակցելու համար: Սիսեանից մնացին միայն հրկիզուած տները...

Փառաւոր ճակատամարտ էինք շահել: Սիսեանի այրուելը սարսափելի տպաւորութիւն գործեց շրջանի թրքութեան վրայ, որի ողնաշարը վերջնականապէս կոտրուում էր: Սիսեանն իր մեծութեամբ ու խաղացած ազդեցիկ դերով շրջանի թրքութեան սիրտն էր»[45]:

Մոտ մեկ տարի տարբեր շրջաններում մարտնչելուց հետո, արդեն անվախ խմբապետի անուն վաստակած Դրոն, օգտվելով կռիվների ժամանակավոր դադարից, ամուսնանալու նպատակով մեկնում է Իգդիր:

Նրա սիրած աղջիկը՝ Նվարդը, Կանայանների գերդաստանին թշնամաբար տրամադրված՝ Ավագյանների ընտանիքից էր: Ամիսներ առաջ խոսք անգամ չէր կարող լինել նրանց ամուսնութեան մասին: Բայց այդ օրերին խիզախ ահաբեկչի եւ խմբապետ-հրամանատարի անուն վաստակած

Դրոյին իրենց փեսացու ունենալն արդեն մեծ պատիվ էր գանկացած ընտանիքի, անգամ Ավագյաններուն համար:

Նրանց ամուսնության վերաբերյալ պահպանվել են մի շարք հետաքրքրական հուշագրություններ, որոնցում հաստատվող իրողությունը՝ անանձնական կյանքով օժտված եւ հայրենիքի ազատությանը անմնացորդ նվիրված հայ զինվորի կերպարը բնութագրող պերճախոս վկայություն է:

Արդեն հայ-թուրքական ընդհարումների երկրորդ տարին էր: Հայաստանի տարբեր շրջաններից բազմաթիվ տագնապալի լուրեր էին հասնում Երեւան՝ ինքնապաշտպանության ընդհանուր հրամանատար Նիկոլ Դումանի մարտական շտաբը: Ռազմական իրադրությունը առավելապես լարված բնույթ էր ստացել Զանգեզուրում: Շրջանի ինքնապաշտպանությունն ուժեղացնելու համար անհրաժեշտ էին խիզախ ու ձեռներեց մարտիկներ: Այդ օրերին Իգդիրի եկեղեցիներից մեկում՝

«...Գաւառական քաղաքի մէջ, օգտուելով իր արձակուրդի օրերէն, պիտի ամուսնանար երիտասարդ, յանդուգն եւ Դումանի կողմէ սիրուած մարտական նոր ղեկավարներէն մէկը:

Գաւառական այդ քաղաքը մեծ խրախճանքի մէջ էր: Խմբապետը տեղի յայտնի ընտանիքէն էր եւ սիրուած տեղի երիտասարդութենէն:

Պսակը պիտի կատարուէր իրիկունը: Եկեղեցին լուսաւորուած, տեղացիները տօնական հագուստներով խռնուած էին եկեղեցիի մուտքին մօտ:

Ահա եւ փեսան կը մտնէ եկեղեցին, իր զինակից ընկերներով շրջապատուած:

Կուգայ նաեւ հարսը հարսնեւորներով: Արարողութիւնը կը վերջանայ, հարս ու փեսան դանդաղ կը յառաջանան դէպի ելքը, երբ մարդ մը արագ կը մօտենայ փեսային եւ թուղթի կտոր մը կը պարզէ անոր:

Հեռագիր մըն էր (գրուած պայմանական լեզուով). Նիկոլ Դումանը կը հրամայէր՝ անմիջապէս մեկնիլ Զանգեզուր. «քեզի կարիք ունին»...

Խմբապետ փեսան վայրկեան մը շշմած՝ կ'արձանանայ. շուրջինները իրար կանցնին, բայց շփոթութիւնը ակնթարթ

մըն էր, խմբապետը անվրդով եւ դանդաղ կը շարունակէ իր երթը հարսի քովէն, բայց երբ տուն կը հասնին եւ ընտանիքի հարազատները բոլորուած էին նորապսակներու շուրջը, նոր փեսան կը մօտենայ իր հօրը՝

- Հայրիկ, հրաման է եկել Դումանէն. պիտի երթամ անմիջապէս... կինս քեզի կը յանձնեմ, պիտի պահես ինչպէս քո զաւակը...

Հայրը, աւանդապահ, ծանրագլուխ իշխանաւոր մը, կը շփոթուի, կարծես չըմբռնելով իմաստը տղայի խօսքերուն, ապա կը մրմնջէ.

- Ատաթ չէ, պալէս... մեղք է... վաղը կերթաս:

- Չէ, հայրիկ ջան, չի ըլլի, հրամանը հրաման է, կռիւ է...

- Դէ, տղերք ջան, ձիերը թամբէք, - կը դառնայ նա իր զինակիցներուն:

Ապա արագ կը մօտենայ հօրը եւ մօրը, ջերմօրէն կը համբուրէ անոնց դողդոջ ձեռքերը, կը շոյէ հարսին գլուխը եւ դուրս կուգայ...»[46]:

Այդ դեպքը կատարվել է 1906 թ. ամռանը: Դրոն մեկնում է Զանգեզուր՝ օգնելու տեղի ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր հրամանատար Սեբաստացի Մուրադին:

Զանգեզուրը հայ-թուրքական ընդհարումների ամենադժվարին շրջաններից էր: Ամիսներ շարունակ բազմաթիվ թուրք հրոսակախմբեր ասպատակում եւ ավերում էին հայկական գյուղերը: Մեծանուն սեբաստացի ռազմիկը, իր անբաժան զինակիցներ Կայծակ Առաքելի եւ Ավոյի ընկերակցությամբ Զանգեզուրի քաջարի լեռնականների մարտական ուժերի գլուխն անցած, կայծակնային հարվածներ էր հասցնում լեռնաշխարհի մերթ այս, մերթ այն բնակավայրերի վրա հարձակվող թուրք եւ նրանց միացած քուրդ ավազակախմբերին:

Դրոյին բախտ վիճակվեց մարտնչել նաեւ Սեբաստացի Մուրադի հրամանատարությամբ:

Զանգեզուրում ընդհարումները չթուլացող ուժգնությամբ դեռեւս շարունակվում էին: Հասնելով ռազմադաշտ՝ Դրոն Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Սեբաստացի Մուրադի հանձնարարությամբ ստանձնում է նրա գլխավորած ինքնապաշտպանական կորախմբի ջոկատ-

ներից մեկի հրամանատարությունը: Այդ ժամանակ Զանգեզուրում էին գտնվում բազում համբավավոր ֆիդայիներ՝ Քեռին, Մախլուտոն (Սմբատ), Կայծակ Առաքելը, Ավոն եւ այլք:

Սիսիանի, Գորիսի շրջաններում արժանի ջարդ կրելով սեբաստացի անվանի ոազմիկի հրամանատարությամբ մարտնչող ինքնապաշտպանական զորախմբերից՝ թուրք ցեղապետերը որոշում են միավորել իրենց զինական ուժերը եւ շարունակել առավել հզոր ու կազմակերպված զինախմբերով արշավել հայկական բնակավայրերի, մասնավորապես Տաթեւի, ապա նաեւ Ղափանի եւ Գենվազի շրջանների վրա:

«Թուրք բէկերը, - նշվում է Զանգեզուրի ընդհարումները լուսաբանող հուշագրություններից մեկում, - իրենց կրած անյաջողություններից յետոյ՝ բարբաջանքների մէջ են ընկել եւ եռանդուն պատրաստւում են՝ նորանոր արշաւանքներ գործելու ամբողջ Ղափանի եւ Գիւնէյուզի վրայ: Ամէն օր սպառնական լուր են գալիս: Զանգիլան գիւղում թուրք բէկերի մօտ եղել է բազմամարդ ժողով՝ մասնակցութեամբ Պարսկաստանից եկած խաների»[47]:

Թուրք բեկերի դիտավորությունները խափանելու, տեղի հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով Սեբաստացի Մուրադը զորախմբով, որի կազմում էր նաեւ Դրոյի գլխավորած ջոկատը, մեկնում է Ղափանի շրջան: Զանգեզուրի շրջաններում իրենց ավազակային գործողություններով հայտնի Տանձավեր գյուղի բեկեր Սուլթանովները թուրք հրոսակախմբի գլուխն անցած շարունակաբար, մինչ այդմ դեռեւս անպատիժ, ասպատակում էին հայկական գյուղերը:

Օգոստոսի 1-ին թուրք զինյալ խմբերը հարձակվում են Տաթեւ գյուղի վրա եւ հանդիպելով տեղի քաջակորով գյուղացիների դիմադրությանը՝ նահանջում: Զանցած մի քանի օր, ավելի մեծաքանակ ուժերով վերսկսելով հարձակումը՝ գրավում եւ մոխրակույտերի են վերածում ու թալանում հայերի ամառանոցները:

Անհրաժեշտ էր վճռական հակահարված տալ եւ մեկընդմիշտ վերջ տալ թուրք ավազակախմբերի գործողություններին: Մուրադը, խորհրդակցելով իր մարտական զինակիցներ Քեռու, Սմբատի, Դրոյի, Կայծակ Առաքելի, Ավոյի եւ այլոց հետ, թշնամուն վերջնականապես ու գլխովին ջախջախելու դիտավորությամբ՝ վճռում է ձեռնարկել հակառակորդի համար անսպասելի ու համարձակ գործողություն: Առաջնորդվելով Երեւանի նահանգի ու Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր զորահրամանատար Նիկոլ Դումանի «Թշնամուն հարվածել ու ջախջախել հենց իր որջում» պատգամ-հրահանգով՝ զանգեզուրյան զորախմբերի հրամանատարությունը որոշում է հարձակվել թուրքերի հիմնական որջի՝ Տանձավեր եւ Աղվանք գյուղերի վրա: Գործողության հաղթական ավարտը առաջին հերթին պետք է ապահովեր գրոհի անսպասելիությունն ու սրընթացությունը:

Օգոստոսի 8-ին թշնամու ավազակաբները ոչնչացնելու վճռականությամբ Սեբաստացի Մուրադի գլխավորած զորախումբը, որի կազմում էր նաեւ Դրոյի զորաջոկատը, արշավում է Տանձավեր եւ Աղվանք գյուղերը, ուր կենտրոնացել էին Սուլթանովների գլխավոր ուժերը: Որպեսզի զրկի հակառակորդին տեղաշարժվելու, ուժերը մի ուղղությունից մեկ այլ ուղղություն տեղափոխելու հնարավորությունից՝ Մուրադը որոշում է գյուղերի վրա հարձակումը իրականացնել մի քանի կողմից, միաժամանակ ու սրընթաց:

«Մուրադը բաժանեց իր խումբը մի քանի տասնեակների: Աւոն իր տասնեակով գրաւեց գիւղի աջ կողմի բարձր դիրքը: Մի ուրիշ տասնեակ՝ Սմբատի ղեկավարութեամբ, անցաւ գիւղի ձախ կողմը: Մուրադը, վերցնելով իր հետ Դրոյի, Մկրտիչի, Կնեազի, Կայծակ Առաքելի եւ Արսէնի տասնեակները, մտաւ գիւղը, նախօրօք պատուիրելով զինուորներին՝ ձեռք չտալ կանանց, երեխաներին ու ծերերին»[48]:

Քեռին իր զորաջոկատով դիրքավորվելով գյուղի մերձակա բարձունքներին՝ պետք է հսկեր թուրքական այլ ուժերի տեղաշարժերը, որոնք կարող էին անսպասելիորեն հայտնվել ու ծանր կացության մեջ գցել հայ զինվորներին:

Մուրադի հրահանգով մարտական ջոկատները մրրիկի ուժգնությամբ ներխուժում են թուրքերի որջը. «Երկու գիւղերում էլ հրդեհը սկսեց լափել տները, իսկ դիմադրող թուրք ասպատակիչները ընկնում էին մերոնց գնդակներից: Եւ ահա՝ նոյն բէկերը, աւազակապետերը, որոնք ամբողջ երկու տարի ահ ու սարսափի մէջ էին պահում խաղաղ ժողովուր-

ղը, այն նոյն «քաջերը» ամօթաբար վտախչում էին հայդուկների առաջից, թողնելով տուն, տեղ, ղէնք ու ընտանիք, չկարողանալով մի րոպէ դիմադրել հայդուկների գրոհին...»[49]:

Հայկական ինքնապաշտպանական ուժերի գրոհը ավարտվում է վայրկեան վերջաբանով, չանցած մեկ ժամ ահեղ դատաստանին արժանացնելով բեկերի գլխավորած ավազակախմբերին՝ հայ մարտիկները, բեռնված թշնամուց գրաված զենքով ու զինամթերքով, հեռանում են այրվող գյուղերից:

Դրոն, չնայած իր երիտասարդ տարիքին, արդեն կռիվների պատկառելի փորձ ուներ, բայց մարտնչել այնպիսի համբավավոր, փորձառու ոազմիկների ընկերակցությամբ, ինչպիսիք էին Սեբաստացի Մուրադը, Սմբատը, Քեռին, Կայծակ Առաքելն ու Ավոն, մեծ պատիվ էր ու վստահություն յուրաքանչյուր զինվորի համար: Դրոն հրաշալիորեն է հանձնում այս քննութիւնը եւս:

Օգոստոսի 12-ին թուրքական մեկ այլ հրոսակախումբ, հիմնականում Ղաթար գյուղի բնակիչները, որոնց միանում են թարաքամա ցեղախմբի ձիավորները, հարձակվում են Բեխ հայկական գյուղի վրա: Թուրք պարագլուխները ծրագրել էին այդ գյուղի բնակիչներին կոտորելուց ու նրանց ունեցվածքը տնօրինելուց հետո, հողին հավասարեցնել նաեւ Կավաթ գյուղը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Մուրադն ընդամենը քսան ձիավորներով, Դրոյի, Կայծակ Առաքելի ու Ավոյի ընկերակցությամբ անհապաղ գալիս է Կավաթ եւ իր ջոկատը համալրելով տեղի մարտունակ ուժերով՝ անվարան արշավում է թուրքական հրոսակախմբերի հավաքատեղիի վերածված Ղաթար գյուղի վրա: Առավոտյան, երբ թուրքերը հավաքված քննարկում էին հայկական գյուղերի վրա հարձակվելու ծրագիրը, Մուրադը հասնում է Ղաթար եւ մարտախումբը երեք մասի բաժանելով տարբեր ուղղությամբ սրընթաց նետվում թշնամու վրա: «Դրօշակ»-ում տպագրված այս կռվի լուսաբանմանը նվիրված հոդվածում նկարագրելով մարտական գործողության մանրամասները՝ հեղինակը նշում է. «...Մուրատի խմբակը ներս խուժեց գիւղը: Մօտակա տներն այրում էին, կրակը արագօրէն լափում էր շէնքերը: Գնդակների տարափի տակ, որոնք կարկուտի պէս թափւում էին թուրքերի տներից, Մուրատը արագօրէն իջնում էր դէպի գիւղի ներքին մասը՝ սարսափ տարածելով իր շուրջը: Ահա՛, նա եւ Աւոն, Մկրտիչը, Կայծակն ու Դրօն...»[50]:

Հայկական զորախմբի սրընթաց ու հանկարծակի գրոհից շփոթահար թուրքերը սթափվելով պատսպարվում են տներում եւ գնդակների հեղեղով դիմավորում հայ վինվորներին: Հրաշքներ էին գործում բազմափորձ ֆիդայիները. փորից վիրավոր Կայծակ Առաքելը, անտեսելով ընկերների թախանձանքները, համառորեն շարունակում է մարտնչել: Անտեղի զոհերից խուսափելու նպատակով Մուրադը երեք անգամ թշնամուն առաջարկում է անձնատուր լինել՝ խոստանալով խնայել հանձնվողների կյանքը, սակայն թուրքերը, մերժելով նրա առաջարկը, շարունակում են դիմադրել: Պայթուցիկ նյութերով խորտակելով հակառակորդի դիրքերը՝ հայ մարտիկները Մուրադի, Դրոյի եւ Ավոյի առաջնորդությամբ ներխուժում են թշնամու պաշտպանության հանգույցն ու անխնա կոտորում արդեն երկրորդ տարին անընդմեջ հայկական գյուղերն ավերի ու մոխրակույտերի վերածող Սուլթանովների գլխավորած հրոսակախմբերին[51]:

Ընդհարումների օրերին Զանգեզուրի ողջ տարածքը ողողվել էր տեղացի, ինչպես նաեւ հարակից շրջանների, Պարսկաստանի կողմից հայերի բնակավայրերն ասպատակող թուրք հրոսակախմբերով: Զարմանք է հարուցում, թե ինչպես էին հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարները՝ ֆիդայիների եւ տեղի մարտական խմբերի գլուխն անցած, արագ տեղաշարժերով կարողացել հայոց գյուղերը պաշտպանել մահմեդական ավազակախմբերի վայրագություններից: Մի օրինակ եւս:

Ղաթար գյուղում կենտրոնացած թուրքական ուժերին ջախջախելուց ընդամենը երկու օր անց՝ օգոստոսի 14-ին, թուրք զինյալ խմբերը պաշարում են Ուժանիս գյուղը: Հայ բնակչությունը, չերկնչելով թշնամու ուժերի բազմությունից, Եղվարդից եւ Հագարակից օգնության եկած մարտախմբերի աջակցությամբ դիմում է ինքնապաշտպանության: Մի շաբաթ չանցած թուրք զինյալ ամբոխին են միանում Ռահիմ ու Ալի խաների առաջնորդությամբ Պարսկաստանից Զանգեզուր անցած 1500 ձիավորներ, եւ թշնամին, գոտեպնդվելով ուժերի հսկայական գերակշռությունից, փորձում է ներ-

խուժել գյուղ: Կռվի ամենաօրհասական պահին մարտադաշտ են հասնում Մուրադի, Դրոյի, Ավոյի, Յապոնի եւ Հայրիկի գլխավորած մարտախմբերը եւ հողմի արագությամբ հարվածում մոտալուտ հաղթանակի ակնկալիքով հայ պաշտպանների դիրքերը գրոհող թուրքերի թիկունքին: Կես ժամ չանցած ծարավը հայի արյունով հագեցնելու հաճույքներից խանդավառված թուրքերը, ջախջախվելով, սարսափահար փախուստի են դիմում[62]:

Ամենուրեք հայ մարտական խմբերի վճռական հարվածներից ջախջախված մահմեդականները վերջնական կործանումից փրկվելու դիտավորությամբ ճարահատյալ դիմում էին հաշտության:

«Այնուհետեւ թուրքական խմբեր էին, որ գալիս էին Տաթեւ վանքը, - գրում է Զանգեզուրի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը, - հաշտություն էին խնդրում, իմ միջնորդությանն էին դիմում, անիծում էին իրենց խաներին, որոնք կոտորածների պատճառ եղան, անիծում էին, որ զուր տեղը կռուեցրին երկու հարեւան ժողովուրդներուն»[63]:

Անտարակուսելի է, որ Դրո-հրամանատարի ձեւավորման դպրոցը 1905-06 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ռազմաբեմն էր եւ տվյալ ժամանակահատվածում հայ նշանավոր ռազմական գործիչներ Սեբաստացի Մուրադի, Քեռու, Հաճի Հակոբի, Առյուծ Ավագի եւ, իհարկե, նրա իսկ բնորոշմամբ «իմ մեծ ուսուցիչ Նիկոլ Դուման»-ի ղեկավարությամբ ու ընկերակցությամբ բազմաթիվ կռիվների մասնակցելը:

Մոտ մեկուկես տարի տեւողությամբ ընթացող հայ-թուրքական ընդհարումներում Դրոն, մարտնչելով Բաքվի, Երեւանի, Դարալագյազի, Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի շրջաններում, աչքի է ընկնում իր հրամանատարական ունակություններով եւ իսկական ռազմիկին բնորոշ համեստությամբ ու խիզախությամբ[64]:

Ուշագրավ գնահատական է տալիս նրա գործունեությանը հայտնի ազգային գործիչ, բժիշկ Եր. Խաթիսյանը. «Դրոն կարկառուն մարտիկի եւ ներհուն ռազմագետի անուն շահեց: Նիկոլ Դումանը Դրոյի մեջ նշմարեց ու գտաւ նրբազգաց հոտառությամբ հետախույզը, ռազմախարդերի բա-

նիբուն գիւտարարը, թշնամու դիտաւորութիւնները նախատեսելու ընդունակ հայդուկը եւ ճակատամարտերի գաղտնիքին ու իմաստին դիւրաւ թափանցող տաղանդը: Սրանց վրայ աւելացրէք իր պայծառ իմացականութիւնը, իրադարձութիւնները յստակ տեսնելու եւ դատելու իւրայատուկ քանքարը, եւ հասկանալի պիտի լինի այն բարդ համարումը, որին իրաւամբ արժանի էր Դրօն»[65]:

1905-06 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ հայ ժողովուրդը դաժան, բայց հրաշալի քննություն բռնեց: Ցարական իշխանությունների կողմից սանձազերծված ազգամիջյան կռիվներում մեր ժողովուրդը միմիայն հերոսական ինքնապաշտպանությամբ նվաճեց ապրելու եւ հարատեւելու իրավունքը եւ այդ գործում անառարկելիորեն անգնահատելի է Հ. Յ. Դաշնակցության եւ նրա հայրենաշունչ մարտիկների, այդ թվում եւ Դրոյի ծառայությունները:

3. ԳԵՆԵՐԱԼ ԱԼԻԽԱՆՈՎ - ԱՎԱՐՍԿՈՒ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿՈՎԻ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄՆԵՐԸ. ԴՐՈՆ ՀԻՆ ԲԱՅԱԶԵՏՈՒՄ

Ավարտվեցին ընդհարումները, բայց նրան վիճակված չէր ապրելու խաղաղ կյանքով: Փոքր-ինչ «խաղաղ կյանքից» հետո Դրոն Մարտիրոս Զարուխչյանի հետ միասին անցնում է Բաքու, տեղի «Ռսկանապատ» կենտրոնական Կոմիտեի տրամադրության տակ: Այդ ընթացքում նրանց կյանքում կատարված ամենահիշարժան դեպքը ցարական բանակի գեներալ, Նախիջեւանի թուրք Ալիխանով-Ավարսկու ահաբեկումն էր:

Վրաստանի Գուրիայի շրջանի գյուղացիական հուզումները դաժան միջոցներով խեղդելու պատճառով վրաց հեղափոխականները որոշել էին մահվան դատապարտել մարդակեր գեներալին: Ալիխանով-Ավարսկին ուղղակիորեն նպաստել էր նաեւ Նախիջեւանի հայերի կոտորածների կազմակերպմանը:

Վրաց հեղափոխականների կողմից գեներալին սպանելու մի քանի անարդյունք փորձերից հետո, դաշնակցությունը վճռում է իր ուժերով իրագործել այդ օրերին արդեն Ալեքսանդրապոլի նահանգապետի գահին բազմած Ալիխա-

նով-Ավարսկուն:

Հ. Յ. Դաշնակցության Բաքվի «Ոսկանապատ» կենտրոնական կոմիտեի եւ անձամբ Նիկոլ Դումանի դատավճռով գեներալի ահաբեկման գործը հանձնարարվում է Դրոյին եւ Մարտիրոսին:

Ստանալով «Ոսկանապատի» զինակիցների օրհնությունը՝ երկու ընկերները անցնում են Դիլիջան, ապա Ղարաքիլիսա, ուր խնճորներով լեցուն ճամպրուկի մեջ տեղավորելով ռումբերն ու ատրճանակները՝ մեկնում են Ալեքսանդրապոլ:

Ալիխանով-Ավարսկու սպանության կապակցությամբ Դրոն Ս. Վրացյանին պատմել է հետեւյալը. «... Ալեքսանդրապոլում ունէինք Աւոյի հասցէն՝ բանաստեղծ Աւետիք Ի. սահակեանի, որ Հ. Յ. Դ. Քարի (Ալեքպոլի) կենտ. կոմիտէի անդամ ու ներկայացուցիչ էր:

- Ի՞նչ էք ուզում ինձանից, ինչո՞ւ էք եկել, - հարցրեց նա...

Մենք յանձնեցինք նրան կարմիր կնիքով թուղթը, որ հրահանգում էր «ամէն աջակցութիւն ցոյց տալ» մեզ, եւ պատմեցինք Ալեքսանդրապոլ մեր գալու նպատակը:

Աւոն սարսափահար բացականչեց.

- Ես ոչինչ չեմ կարող անել, հեռացէք այստեղից, շուտ...

Մարտիրոսը բարկացած ասաց.

- Ո՞նց թէ հեռացէք... մենք դաշնակցութեան գործով ենք եկել...

- Հեռացէք, կորէք, ես դաշնակցական չեմ... գործ չունեմ ձեզ հետ: Ռադ եղէք:

Ես Աւոյին ծանօթ էի, գիտէի նրա վախկոտ բնաւորութիւնը: Կէս-լուրջ, կէս-կատակ ասացի նրան.

- Ուրեմն, այդպէս, դաշնակցական չես... նշանակում է՝ սխալուել ենք յայտնելով Ձեզ մեր գաղտնիքը... Յեղափոխական օրէնքով պէտք է այժմ սպանենք ձեզ, որպէսզի մեզ չմատնէք...

- Կանէք, կանէք, շան տղերք, էդ էլ կանէք, - արտասանեց նա նոյնպէս կէս-լուրջ, կէս-կատակ...

Բայց եւ այնպէս մերժեց մեզ օգնել եւ ջանաց համոզել, որ անմիջապէս հեռանանք... Եւ զամբիւղները մեր ձեռքը տալով՝ ճամփու դրեց՝ դուրը պինդ փակելով մեր յետեւից»[66]:

Զրկվելով Իսահակյանի օգնությունից՝ Դրոն եւ Մարտիրոսը առանձին-առանձին շրջում են քաղաքում եւ զգուշորեն տարբեր միջոցներով աշխատում են տեղեկություններ հավաքել: Նրանց հաջողվում է պարզել, որ Ալիխանով-Ավարսկին պատրաստվում է մեկնել Կարս:

«...Կարճ խորհրդակցութեան մէջ, - շարունակում է Դրոն, - որոշւում է անմիջապէս ձեռնարկել գործը: Մարտիրոսը պնդում է, որ ռումբը ինքը նետէ, Նակաշիձէի վրայ Դրօն էր նետել, ուրեմն այժմ առաջնութիւնը իրեն է պատկանում: Դրօն տեղի է տալիս...

...Փողոցներում իրարանցում, սուլոց, ոստիկանների թոհ ու բոհ... անցորդները շտապում են հեռանալ կողքի փողոցները: Զօրավարը հպարտ բազմած կառքում եւ խուզարկու աչքերով դիտում է շրջապատը:

Մէկ էլ, ստուերի միջից դուրս է թռչում Մարտիրոսը, բացականչում է «առ քեզ» ու ռումբը շպրտում Ալիխանովի գլխին: Ահռելի պայթիւն: Կառքը եւ կառքի միջինները բզիկ-բզիկ ճն լինում:

Անդին՝ որոտում է Դրոյի մաուզերը: Ընդհանուր խուճապի մէջ ահաբեկիչներն անհետանում են»[67]:

Գեներալ Ալիխանով-Ավարսկու ահաբեկումն երկու տարի առաջ իրականացված Նակաշիձեի սպանության նմանությամբ ցնցող տպավորություն է գործում բովանդակ Կովկասում: Ամենքը կարծում էին, որ գեներալի սպանությունը, ի պատասխան Գուրիայի արյունալի դեպքերի, վրաց հեղափոխականների գործն է:

Դրոն, օգտվելով տարածված այդ կեղծ լուրերից, անարգել անցնում է Բաքու եւ հաջորդ տարին այնտեղից մեկնում Հայաստան եւ 1908 թ. ամռանը Երեւանում կազմակերպում Երեւանի նահանգի ոստիկանապետ, հայ հեղափոխական գործիչների նկատմամբ թշնամանքով տրամադրված Տեր-Սահակովի սպանությունը:

Այս առնչությամբ ուշագրավ հիշողություններ է պատմում Ս. Վրացյանը, որն, ի դեպ, Դրոյի հետ ծանոթացել է Տեր-Սահակովի ահաբեկումից մի քանի օր առաջ, Բաքվում: Ս. Վրացյանը որպես Պետրոգրադի ուսանողության ներկայացուցիչ եկել էր Բաքու՝ մասնակցելու այդ օրերին այնտեղ

գումարվող Հ. Յ. Դաշնակցության ոայոնական ժողովին: Երբ ավարտվում է ժողովը, Ս. Վրացյանը Երեւան վերադառնալիս երկաթուղային կայարանում պատահաբար հանդիպում է Դրոյին եւ երկուսով միասին միեւնույն վագոնով գալիս են Երեւան: Դրոն այդ ժամանակ արդեն ստացել էր Երեւան վերադառնալու եւ Տեր-Մահակովին ահաբեկելու հրահանգը, որի մասին նա բնականաբար որեւէ մեկին իրավունք չուներ հայտնելու: Երեւանում հանդիպելով տարբեր մարդկանց, Ս. Վրացյանն, այնուամենայնիվ, նկատում է նրանց եւ Դրոյի գաղտնի ու խորհրդավոր հանդիպումներն ու խոսակցությունները:

«Դրօն անհետանում էր չգիտեմ ուր եւ շարունակում էր իր խորհրդաւոր կեցուածքը:

...Մի օր էլ Դրօն յայտնեց, թէ պէտք է երթայ Իգդիր ծնողներին տեսնելու: Ես էլ վերջացրել էի Երեւան գործերս եւ պիտի անցնէի Էջմիածին: Ճանապարհեցինք միասին...

Էջմիածինում բաժանուեցինք: Ես, տեղական ընկերների հետ, զբաղուեցի կազմակերպական գործերով: Դրօն, իր ասելով, երեկոյեան պիտի հասնէր Իգդիր:

Յետոյ իմացա, որ Իգդիր իմ աչքին թոզ փչել է եղել: Էջմիածինում ինչ-որ անելիք ունէր եւ անմիջապէս վերադարձել էր Երեւան: Իսկ մի քանի օր անցած՝ Երեւանից ստացուեց ցնցող մի լուր:

Օրը ցերեկին, քաղաքի կենտրոնում, Շահնազարովի դեղատան առջեւ, մայթի վրայ, շանսատակ ընկել էր ոստիկանապետ Տէր-Մահակովը: Ահաբեկիչը ազատ էր:

...Նահանգապետ Տիգենհաուզէնի հաւատարիմ շունը ամէն տեղ յայտարարում էր, թէ իր ջանքերով այլեւ Երեւանում ոչ մի յեղափոխական չէր մնացել...

Երեւանից մենք բաժանուեցինք: Կուսակցութեան որոշումով հակառակ իր կամքի, Դրօն հեռացաւ Կովկասից»[46]:

Ցարական իշխանությունները դաժան հալածանք են սկսում Հ. Յ. Դաշնակցության գործիչների դեմ: Մի՞թե ցարիզմը կարող էր մոռացության մատնել Անդրկովկասում իր հայաջինջ քաղաքականության տապալման գլխավոր «մեղսագործներին»: Ոստիկանության հալածանքներից խուսափելով՝ շատերն անցնում են արտասահման, իսկ Դրոն, օգտ-

Սեպուհ, Անդրանիկ, Սեբաստացի Մուրադ (կանգնած), Սեյդո Պողոս, Ավո, Կայծակ Առաքել, Սմբատ Բորոյան (նստած)

վելով Թուրքիայում հռչակված «սահմանադրության» իրավունքներից, վաճառական Սուրեն Էֆենդի կեղծանունով անցնում է Հին Բայազետ եւ զբաղվում քարյուղի, շաքարի ու ցորենի առեւտրով:

Հին Բայազետում կեղծանունով վաճառականությամբ զբաղվելը նրա համար պարզապես հուսալի միջոց էր իշխանությունների տեսադաշտից թաքցնելու իր բուն գործունեությունը:

Շնորհիվ իր հնարագիտության եւ ճեռներեցության՝ նա կարճ ժամանակահատվածում կարողանում է մեծ հեղինակություն ձեռք բերել առեւտրականների եւ անգամ թուրք պաշտոնյաների ու քուրդ ցեղապետների շրջաններում:

Մի փոքրիկ հատված Ավ. Ահարոնյանի կողմից Դրոյին նվիրված բնութագրից. «Հազիւ միջահասակ, կուռ ու թիկնեղ կազմուածքով, առնական գեղեցիկ գլուխը հաստատ օրէն նստած կարճ պարանոցին, շատ մեղմ, գրեթէ նուրբ դիմագծերով այդ երիտասարդը ամբողջապէս իր զոյգ աչքերի մէջ է: Նրանք խորունկ են, իմացական եւ ուժեղ. իր հայեացքը դիւթիչ զօրութիւն ունի անգամ իր հանգստութեան մէջ եւ երբ մռայլւում է, յօնքերը կիտում եւ նուրբ շրթունքները ջղայնօրէն կծկում, այդ փոքրիկ մարդը դառնում է մի ահաւոր ու սաստկացող հսկայ: Իր ցասումի տարերային պոռթկումը միշտ վտանգաւոր է, վասն զի երբէք առանց հետեւանք չի անցնի:

Մասնաւոր կամ մտերմական յարաբերութիւնների մէջ եւ նամանաւանդ ընկերական շրջանում անուշ, քաղցրախօս, կատակասէր: Նա խստասիրտ է ու անողորմ ստանձնած գործի պարտականութեան ճամբին: Անզիջող ու անվարան, յամառ եւ հետեւողական, նա դադար չի առնի մինչեւ չիրագործի թէկուզ եւ ամենավտանգաւոր եւ մահառիթ ձեռնարկը: Ոչ մի արգելք կարող է նրան իր գծած ուղուց շեղել»[59]:

Հին Բայազետում ապրած տարիների ընթացքում ցարական ոստիկանութեան հետապնդումներից հալածված՝ Դրոյի մոտ են հանգրվանել նրա մարտական, զինական ընկերներից շատերը: Իսկ մարտական զինակիցների նկատմամբ նրա դրսեւորած վերաբերմունքը բացառիկ էր:

Անդրադառնալով Հին Բայազետում Դրոյի նկարագրի, նրա ունեցած հեղինակութեան ու դիրքի գնահատմանը՝ Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան, Զանգեզուրյան ինքնապաշտպանական կռիվների Դրոյի մարտական զինակիցներից, որը նույնպես ոստիկանութեան հետապնդումներից խուսափելով ապաստանել էր նրա մոտ - Հ. Գ.) վերհիշում է. «Դրօն, որ մինչեւ իմ գնալս արդէն բաւական անուն ու ազդեցութիւն էր ձեռք բերել, այդ տարիների ընթացքում աւելի առաջացաւ ու այդ շրջանի բոլոր պաշտօնեաները, գիւղապետերն ու շուկայի մարդիկ ճանաչում ու հաշուի էին առնում Սուրէն Էֆենտին: Իսկ մենք մեր այդ ազդեցութիւնը աշխատում էինք գործ դնել մէկ կողմից օգտակար լինելու համար մեր ցեղակիցներին, որտեղ ու ինչով որ կարող էինք, եւ միւս

կողմից էլ տաճիկ անպարկեշտ պաշտօնէութեան առաջ պաշտպանելու համար հայ եւ թուրք գիւղացիների արդար գանգատը»[60]:

Հին Բայազետում նրա ծավալած արգասաբեր գործունեութեան մասին հավաստում է նաեւ Տիգրան Դեւոյանը. «Դրօն Հին Բայազէտում կարողացել էր հաստատել մեծ կապեր կառավարական բարձր պաշտօնեաների հետ: Նրա տունը ամէն օր լիքն էր հիւրերով, եւ ամէն մէկը արժանանում էր Դրոյի յատուկ ուշադրութեան եւ հիւրասիրութեան: Նա դարձել էր քիւրդերի կնքահայրը:

Երեւանի բանտից երբ ես փախայ եւ անցայ Դրոյի մօտ Հին Բայազէտ, ինձ օգնեցին սահմանն անցնելու մի քիւրդ ցեղապետ եւ մի հայ: Երբ սահմանը անցանք եւ ցեղապետը իմացաւ, որ ես Սուրէն Էֆենտիի ընկերն եմ, տարաւ իր վրանը հիւր, ոչխար մորթել տուեց եւ յետոյ ինքը իր ձեռքով տարավ ինձ յանձնեց Սուրէն Էֆենդիին»[61]:

Դրոն ակտիվորեն մասնակցել է Հին Բայազետի հայ բնակչութեան կյանքում տեղի ունեցող գրեթե բոլոր նշանակալի իրադարձութիւններին:

«Դրօն,- գրում է Ս. Վրացյանը,- ջանք եւ նիւթական միջոցներ չէր խնայում եւ մշակութային գործերի համար - զարգ տալ կրթական գործին, տարածել հայերէն գրքեր, խրախուսել մշակութային ձեռնարկները...

Դերասան Յ. Զարիֆեանը պատմում էր, որ ինքը կազմակերպել է առաջին հայերէն ներկայացումը Հին Բայազէտում, Դրոյի տանը, Դրոյի նիւթական եւ բարոյական քաջալերութեամբ: Նա ասում էր.

- Դրոյին պէտք է համարել Հին Բայազէտի հայ թատրոնի հիմնադիրը...»[62]:

Հին Բայազետում Դրոյի ծավալած գործունեութեան հաջողութիւնը իր նամակներից մեկում հաստատում է նաեւ Ռոստոմը:

«Դրոն Բայազէտ է. մեծ վաճառական է դարձել: Լաւ գործ է կատարում»[63]:

Սկսած 1908 թվականից, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Երեւանի, Թիֆլիսի, Բաքվի կենտրոնական կոմիտեների հեղափոխական գործիչները կապը Երկրի, մասնավորապես, Վասպու-

րականի, Տարոնի, Բաղեշի եւ Շատախի հետ իրականացնում էին նաեւ Դրոյի միջոցով:

Վաճառական Սուրեն Էֆենդին գաղտնի ուղիներով սերտ կապեր է հաստատում Ռոստոմի, Արամի եւ Իշխանի հետ:

Այս ամենով հանդերձ, նրա գլխավոր խնդիրը զենք ու զինամթերքի փոխադրումն ու ժողովրդին զինումն էր:

Քարյուղի, շաքարի բեռների միջոցով Դրոն կազմակերպում է զենքի ու զինամթերքի առաքումը Վանի եւ Լեռնապարի (Շատախի) շրջանների հեղափոխական կոմիտեներին: Ահա մի հատված խմբապետ Ասլանի (Ասլան Ստեփանյան) հուշերից.

«Սուրէնը նոյն ինքը Դրօն էր, որ յատուկ գործերով հաստատուել էր Բայազէդում, ծպտուած իբրեւ նաւթի ու շաքարի առեւտրական, Սուրէն ծածկանունով:

Սուրէնն ամբողջ երեք օր մեզ պահեց իր մօտ, անհրաժեշտ ցուցմունքներ տուեց եւ մեր տարած զէնքերը զետեղելով շաքարի հակերի մէջ, իր եօթ ընկերների հետ ճամբու դրեց Վան՝ ինձ պահելով իր մօտ...

...Եւ մնացի:

...Ինչ քաղցր ու անմոռանալի օրեր էին, Աստուած իմ: Նրանք միայն լիովին կը հասկանան ինձ, ովքեր բախտ են ունեցել այդ մեծ մարդու մօտ լինել:

...Այդ լայնասիրտ երիտասարդը կարծէք մեծ պահանջ էր զգում, որ ամէն անգամ իր սեղանի շուրջը բոլորեն նուազագոյնը տասը հոգի:

- Պարոն Սուրէն, ախր իմ անելիքն ի՞նչ է...

- Գեադա, ձէնդ կտրիր, գործի ժամանակը որ գայ, գործ կը տամ քեզ: Պիտի մնաս: Հալա հանգստացիր:

«Հանգստիս» տասներորդ օրը լրացել էր, երբ Սուրէնն ինձ ուղարկեց Իգդիր, ասելով.

- Դէ գնա, հերիք է հանգստացար, զէնքերն արդէն պատրաստ են Իգդիրից Բայազէդ եւ ապա Վան փոխադրելու համար:

1912 թ. մայիս - 1914 թ. մայիս, Սուրէնի մօտ մնացի, Իգդիր-Բայազէդ գծով դէպի Վան կուսակցական զէնք ու ռազմամթերք փոխադրելու գործի մէջ»[6]:

Տվյալ ժամանակահատվածում Դրոյի գործունեությունը գլխավորապես ուղղված էր Արեւմտահայաստանի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Վաճառական Սուրեն Էֆենդու ապրանքների պարկերով Վան տեղափոխվող զենքն ու զինամթերքը ծառայելու էր հենց այդ նպատակին:

Հ. Յ. Դաշնակցությունը նույնիսկ երիտթուրքերի սահմանադրության հռչակումից հետո երբեք իր գործունեության տեսադաշտից չկորցրեց հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու կարեւորագույն խնդիրը: Այս առումով ուշագրավ է Ռոստոմի 1914 թ. ապրիլի 2-ին թվագրված նամակը՝ հասցեագրված Ս. Վրացյանին.

«...Դուք՝ ամերիկացիներդ ի զուր էք կարծում, թէ մենք խրուել ենք դպրոցական գործի մէջ եւ ինքնապաշտպանութեան համար ոչինչ չենք անում: Բացարձակ կերպով սխալ է այդ: Դպրոցը՝ իր հերթին, բայց մեր գլխաւոր մտահոգութիւնը ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան պահպանութիւնն է: Գիտես՝ ինչ օրեր ենք ապրում: Պոլսեցիք տարուած են բարենորոգումների յուսով եւ պարլամենտարիզմով: Երանի հաւատացելոց: Այդ բոլորը լաւ, բայց մեր յոյսը պէտք է մեր վրայ դնենք: Ամերիկայի ընկերները թող վստահ լինեն, որ մենք էլ իրենց պէս ենք մտածում եւ եթէ կարող են ինքնապաշտպանութեան գործին օգնել, թող փող չխնայեն: Դրոն Բայազէդում, Արամը՝ Վանում, Փիլոսը եւ մի քանի ընկերները այդ գործին են լծուած: Ցաւալին այն է, որ միջոցները պակաս են, մեր հարուստները գրպանները պինդ փակել են, իսկ աղքատ ժողովուրդը ինչ կարող է անել: Հայ հարուստը հոգին կը տայ, բայց փող չի տայ. չեն մտածում, որ վաղը թշնամին հոգին էլ կառնէ, փողն էլ»[7]:

1. *«Ալիք», 1956 թ., 4 մայիսի, էջ 41:*
2. *«Հայրենիք» ամս., 1957 թ., հ. 9, էջ 11:*
3. *Տես Կ. Գէորգեան, «Ամէնուն Տարեգիրքը», 1954 թ., Ա տարի, էջ 102:*
4. *«Հայրենիք» ամս., 1956 թ., թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 17:*
5. *Նույն տեղում:*
6. *Նույն տեղում:*
7. *Տես Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կենտրոնական արխիւ (Հ. Յ. Դ. Կ. Ա.), ԱՄՆ, Բոստոն, պահեստ 4, թղթածրար 78, էջ 3:*
8. *«Դրօ», 1956 թ., Պէյրութ, էջ 6-7:*
9. *Նույն տեղում:*

10. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, Պէյրութ, 1965 թ., էջ 126:
11. «Դրօշակ», 1905 թ., էջ 73:
12. «Լումա», 1905 թ., հ. 1, էջ 152:
13. «Հայրենիք» ամս., 1956 թ., թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 18:
14. Նոյն տեղում, էջ 18-19:
15. «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956 թ., ապրիլի 22:
16. Մ. Վարանդեան, «Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն», հ. 1, էջ 24:
17. «ՎԷՄ», 1934 թ., մայիս-հունիս, էջ 14:
18. Նոյն տեղում, էջ 16:
19. «Հայրենիք» օր., 1956 թ., ապրիլի 26:
20. «ՎԷՄ», 1934 թ., մայիս-հունիս, էջ 3:
21. Նոյն տեղում, էջ 4:
22. «Գարուն», 1989 թ., թիվ 2, էջ 51:
23. Տես «ՎԷՄ», 1934 թ., նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 1-8:
24. Նոյն տեղում:
25. Նոյն տեղում, էջ 6:
26. Նոյն տեղում:
27. Նոյն տեղում, էջ 7:
28. Նոյն տեղում:
29. Նոյն տեղում:
30. ՀՀԿԱ (Հայաստանի Հանրապետութեան կենտրոնական Արխիվ), Բոստոն, պ. 41, էջ 1:
31. «Հայրենիք» ամս., 1956 թ., թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 20:
32. «ՎԷՄ», 1934 թ., նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 9:
33. Տե՛ս, ՀՅԴԿԱ, պահեստ 4բ, թղթածրար 208ա, էջ 12 (ԱՄՆ, Բոստոն):
34. Տե՛ս, «ՎԷՄ», 1934 թ., նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 6-7:
35. «ՎԷՄ», 1934թ., նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 13-14:
36. «Հայրենիք» ամս., 1956 թ., թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 12:
37. Նոյն տեղում:
38. «ՎԷՄ», 1935 թ., թիւ 2, մայիս-հունիս, էջ 15:
39. Նոյն տեղում:
40. Նոյն տեղում:
41. Տե՛ս, ՀՅԴԿԱ, պահ. 140, թղթածրար 65, էջ 12 (ԱՄՆ, Բոստոն):
42. «ՎԷՄ», 1935 թ., թիւ 2, մայիս-հունիս, էջ 51:
43. Նոյն տեղում:
44. Նոյն տեղում, էջ 52:
45. Նոյն տեղում, էջ 53:
46. Կոմս, «Խոնարհ հերոսները», մաս 1, Թեհրան, 1982 թ., էջ 52-53:
47. «Դրօշակ», 1906 թ., թիւ 4, էջ 55:
48. «Դրօշակ», 1906 թ., թիւ 9, էջ 137:
49. Նոյն տեղում:
50. Նոյն տեղում:

51. Նոյն տեղում:
52. Տես, «Դրօշակ», 1907 թ., թիւ 2, էջ 27:
53. Մ. Վարանդեան, «Մուրատ», Պոսթըն, 1931թ., էջ 115:
54. Տես «ՎԷՄ», 1934թ. (Դրոյի հուշերը նվիրված Դարալագյազի, Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական մարտերին):
55. «Ալիք» բացառիկ, 1956 թ., մայիս 4, էջ 17:
56. «Ասպարէզ», 1956 թ., նոյեմբերի 30, էջ 1-2:
57. Նոյն տեղում:
58. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, 1965 թ., էջ 160-161:
59. «Ալիք» բացառիկ, 1956 թ., մայիս, էջ 42:
60. «Հայրենիք» ամս., 1941 թ., թիւ 6, էջ 160:
61. «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., թիւ 9, էջ 13:
62. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, 1965 թ., էջ 162:
63. «Ռոստոմ», 1979 թ., էջ 188:
64. «Ալիք» բաց., 1956 թ., մայիս 4, էջ 76-77:
65. «Ռոստոմ», 1979 թ., էջ 188:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ, ԴՐՈՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 2-ՐԴ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՋՈՐԱԽՄԲԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

1. 2-ՐԴ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐՏԱՎԱՆՔԸ. ԿԱՎԱՐԵ - ՇԱՄԵԻ ԿՌԻՎԸ

Բռնկվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ Դրոն անմիջապես թողնում է Հին Բայազետն ու գալիս Թիֆլիս, ուր այդ օրերին հայրենիքի ազատագրության բուռն ձգտումներով համակված՝ հավաքվում էին բազում համբավավոր ռազմիկներ:

Գալիք ռուս-թուրքական պատերազմը եւ համայն Ռուսիայի տիրակալ Նիկոլայ 2-ի, Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի «Հայաստանն ազատագրելու» կեղծ խոստումներն արդեն պարարտ հող էին նախապատրաստել կամավորական շարժման ծավալման համար:

Հայկական կամավորական շարժման, զորախմբերի կազմավորման եւ ընդդեմ Օսմանյան կայսրության նրանց մասնակցության վերաբերյալ հայ պատմագիտության մեջ եղել են եւ մինչեւ օրս զարգացվում են ոչ միանշանակ, երբեմն իրարամերժ տեսակետներ: Այս առումով բավական ուշագրավ են Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու հետեւյալ դատողությունները, որոնք ինչ-որ չափով կարող են լույս սփռել այս հարցի ճիշտ արժեւորման վրա:

«Պարապ բան կը լինէր հարց դնել այսօր, թէ պէտք է արդեօք ասպարէզ գային մեր կամաւորները: Պատմական երեւոյթները ունեն իրենց սեփական ու անխորտակ տրամաբանութիւնը: 1914 թուականի աշնան հայ կամաւորական խմբերը կազմուեցին եւ կռուեցին թուրքերի դէմ, որովհետեւ

չէին կարող չկռուել ու չկազմուել, սա բնական ու անխուսափելի հետեւանք էր մի հոգեբանութեան, որով սնուել էր հայ ժողովուրդը առնուազն մի քառորդ դար, մի ամբողջ սերունդ, այդ հոգեբանութիւնը պէտք է գտնէր իր արտայայտութիւնը եւ գտաւ:

Եւ դաշնակցութիւնը չէր, որ պիտի կասեցնէր շարժումը, եթէ նոյնիսկ ցանկանար: Նա կարող էր եղած տրամադրութիւնը, ընթացք ու ելք տալ կուտակուած ցանկութիւններին, յոյսերին ու յոյզերին, կազմակերպել պատրաստի ոյժը - այդքան կարողութիւն ու հեղինակութիւն ունէր: Բայց հակառակ՛ել հոսանքին ու իր սեփական գիծը տանել անընդունակ էր, թէկուզ այն միակ պատճառով, որ դաշնակցութիւնը ինքը՝ մասսա է, բնազդով ուժեղ, բայց գիտակցութեամբ թոյլ»[1]:

Անդրադառնալով կամավորական շարժման ծավալման պատճառներին՝ Հայոց Ազգային Բյուրոյի կամավորական զորախմբերի շտաբի պետ Նիկոլ Աղբալյանը 1917 թ. սեպտեմբեր, հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում կայացած Հայոց Ազգային համախորհրդակցությունում ասել է. «Կամավորական շարժման մասին դատավճիռը կ'արձակի ապագա հայ պատմագիրը: Իսկ մենք, որպես ականատեսներ, կարող ենք մտքեր բանացնել այդ շարժման մասին եւ ցույց տալ մեր վերաբերմունքը: Երբ ակնհայտ դարձավ, որ Թուրքիան էլ, որպես հակառակորդ մեր դաշնակիցներին, կռվի է դուրս գալիս, այդ ժամանակ ինքնաբերաբար շարժում սկսվեց հայկական բոլոր խավերում: Կամավորներ երեւացին անգլիական եւ ֆրանսիական բանակներում: Կամավորական հոսանք սկսվեց նաեւ դեպի ռուսական բանակը: Այդ ցրիվ, անկազմակերպ շարժմանը որոշ ձեւ եւ ուղղություն տալու համար ծնվեց համապատասխան ազգային մարմինը (նկատի ունի Հայոց Ազգային Բյուրոյի կազմում ստեղծված կամավորական գնդերի շտաբը, որի պետը ինքն էր - Հ. Գ.), որ իր ձեռքն առավ հայ կամավորական շարժման ղեկավարությունը»[2]:

Տարիներ շարունակ թուրքական իշխանությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրած իրենց դժոխային քաղաքականությամբ ատելության եւ պայքարի այնպիսի շիկացած տրամադրություններ էին սերմանել, որոնք կարող էին

ժայթքել առաջին իսկ հնարավորության դեպքում: Ռուսական իշխանություններն, անշուշտ, քաջատեղյակ էին հայ-թուրք փոխհարաբերություններին եւ հայ ժողովրդի հոգեբանությանն ու ձգտումներին:

Պատրաստվելով Թուրքիայի դեմ պատերազմի՝ ռուսական հրամանատարությունը որոշում է հնարավորություն ընձեռել հայերին կազմավորելու իրենց կամավորական զորախմբերը, դրանով իսկ բավարարելով նրանց ազգային զգացումներն ու ձգտումները եւ երկրորդ՝ հնարավորություն տալ հայրենիքից հեռացած թուրքահպատակ հայերին վերադառնալու ու հանուն հայրենիքի ազատագրության պայքարելու ընդդեմ թշնամու:

«Այդ նկատառումներից ելնելով գլխավոր հրամանատարության հովանավորությամբ եւ Ռուսիայի կայսեր համաձայնությամբ Թիֆլիսում փոխարքայի պալատում հրավիրվում է հատուկ խորհրդաժողով, որին մասնակցում են գեներալներ Միչլաեւսկին եւ Յուդենիչը (Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարը եւ շտաբի պետը - Հ. Գ.), Պետերսոնը, Մեսրոպ եպիսկոպոսը (Վրաստանի հայկական թեմի առաջնորդ - Հ. Գ.), Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Ի. Խատիսովը, հայկական կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Ս. Ս. Հարությունյանը եւ դոկտոր Հ. Խ. Զավրիեւը: Այդ խորհրդակցությունում հայերին առաջարկվում է կազմակերպել կամավորական խմբեր եւ նրանց հրամանատարներ նշանակել փորձված եւ հեղինակավոր առաջնորդների՝ «խմբապետեր»[3]:

Պատրաստվելով պատերազմի՝ ցարիզմը հրաշալիորեն օգտագործեց հայության հակաթուրք տրամադրությունները եւ այն վարպետորեն օգտագործեց ի շահ ռուսական զենքի հաղթանակի:

«Թուրքահպատակ հայերը գերազանց գիտեին տեղանքը եւ թուրքերեն ու քրդերեն լեզուները:

Ստրատեգիական ու մարտական խնդիրներ լուծելիս՝ հրամանատարական կազմին հայերի առավելություններն առաջին հերթին անհրաժեշտ էր օգտագործել հետախուզության եւ տեղանքի ուսումնասիրության նպատակներով...»[4]:

Համաձայն նաեւ Ն. Աղբալյանի վկայության. «Ռուսական բանակի մեջ հայ կամավորների պարտքն էր լինել ո-

ժանդակ ուժ եւ, որպես ներքին ծանոթ տարր, զբաղվել հետախուզական գործողություններով: Կամավորական շարժումն ունի երկու շրջան. սկզբից մինչեւ 1915 թ. սեպտեմբերի 1-ը եւ մյուս շրջանը՝ մինչեւ կամավորական գնդերի լուծարումը: Կամավորական գնդերը կոչվում էին «խմբեր», ինչպես եւ ասված է ռուսական պաշտոնական հրամաններում: Խմբերը գտնվում էին փորձված մարդկանց հրամանատարության տակ: Բաղկացած էին 450 մարդուց, միայն 1-ին գունդը 1000-ից ավելի էր: Խմբերը հետագայում միացան եւ վերածվեցին բատալիոնների: Խմբերը նպաստ էին ստանում պետությունից եւ Ազգային Բյուրոյից»[5]:

Ռուսական հրամանատարության որոշմամբ հայ կամավորական գնդերը պետք է գործեին հիմնականում այն ուղղություններում, որտեղ կենտրոնացված էին ռուսական զորամիավորումները: Նախատեսվում էր զորքերի հարձակման չորս հիմնական ուղղություն՝ 1. Սարիղամիշից դեպի Մասյաց հովիտ, 2. Կագիզմանից եւ Իգդիրից դեպի Ալաշկերտի հովիտ, 3. Իգդիր, Մակու, Բայազետ-Վան, 4. Ջուլֆա-Խոյ-Դիլման-Բաշկալե-Վան:

Չորս գլխավոր ուղղություն, եւ այդ պատճառով թույլատրվեց կամավորական չորս զորախումբ, որոնցից յուրաքանչյուրը պիտի գործեր նախատեսված ուղղություններից որեւէ մեկում: Այսպես, առաջին ուղղությունում գործելու էր 4-րդ կամավորական գունդը (հրամանատար՝ Քեռի), երկրորդ ուղղությունում գործելու էր 3-րդ գունդը (հրամանատար՝ Համազասպ), երրորդ ուղղությունում Դրոյի գլխավորած 2-րդ գունդը եւ չորրորդ ուղղությունում՝ Անդրանիկի 1-ին գունդը:

Նախատեսված էր նաեւ, որ հայկական կամավորական զորախմբերը հիմնականում պիտի գործեին առավելապես հայերով բնակեցված շրջաններում:

Կամավորական խմբերը կազմավորելու, զինելու ու հանդերձավորելու նպատակով Ազգային Բյուրոյի շրջանակներում ստեղծվում է հատուկ բաժին՝ կարգադրիչ Մարմին:

Դյուրին չէր կամավորական զորախմբեր կազմակերպելը, լուծել նրանց զինելը, հանդերձավորելը եւ պատերազմական իրավիճակներում պահանջվող անհրաժեշտ պարագա-

1-ին կամավորական գումարտակի հրամանատար Անդրանիկը՝ իր զինակիցներով:

ներով ապահովելու խնդիրը: Ազգային Բյուրոյի Կարգադրիչ Մարմնի զեկուցումից պարզվում է, որ առանձնապես դժվար է եղել հեծյալ ջոկատներին ձիերով ապահովելը:

«Ամէն խումբ, - նշվում է Կարգադրիչ Մարմնի զեկուցագրում, - կազմուած էր հետեւակ եւ հեծեալ բաժիններից: Կառավարութիւնը երկրորդ եւ չորրորդ խմբերին տուել էր 50 ձի, երրորդ խմբին՝ 70 ձի, իսկ առաջին խումբը պէտք է ունենար 200 ձի, բայց չէր կարողացել ձեռք բերել այդքանը: Յիսուն ձին շատ անբաւարար էր 400 հոգիանոց խմբի համար, մանաւանդ, եթէ նկատենք, որ առնուազն 25 ձի պէտք էին բեռների համար:

...Երկրորդ եւ երրորդ խմբերը ստիպուած եղան բեռնակիր անասունները վարձելու, եւ չորրորդ խումբը երկանիւ սայլակներ եւ ձիեր գնելու: Խմբի մէջ բացի հեծեալ բաժինը ձիաւոր էին խմբապետն ու իր օգնականները, պետերն ու իրենց օգնականները, շտաբի գլխաւորն ու խմբապետի թիկնապահները...

Ներկայումս առաջին խումբն ունի 102 ձի, երկրորդը՝ 95, երրորդը՝ մօտ 50, չորրորդը՝ 109 ձի...»[6]:

Դրոյի 2-րդ կամավորական գունդը կազմավորվում է իր ծննդավայր Իգդիրում: Զորամասն ուներ հետեւյալ կազմը. Յապոնի (Հովհաննես Պարոնյան) եւ Գանդակեցի Ջեմլյակի (Հարություն Նարումյան) հրամանատարությամբ գործող երկու հեծյալ կեսհարյուրյակներ եւ Կարբեցի Օնեի (Հովհաննես Մելքոնյան), Խոսրով Եղիազարյանի, Մարտիրոս Աբրահամյանի (Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոս), Գանձակեցի Դալի Ղազարի եւ Թիֆլիսեցի Ռիժա Տիգրանի գլխավորած հինգ հետեւակային հարյուրյակներ: Դրոյի օգնականներն էին Գարեգին Նժդեհը, Արմեն Գարոն եւ դաշնակցական Խեչոն:

Հարյուրյակների բոլոր հրամանատարներն առանց բացառության դաշնակցության երկաթյա կարգապահությամբ կոփված՝ 1905-06 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներում մարտական հրաշալի դպրոց անցած քաջավարժ զինվորականներ էին: Իսկ նրանց հրամանատարը, չնայած իր երիտասարդ տարիքին արդեն արժանի հեղինակություն էր վայելում հայոց ազատամարտի նշանավոր ռազմագետ-գործիչ-

ների շրջանում: Եվ պատահական չէր, որ հրամանատարական կազմի ընտրությունները կատարելիս, Հայոց Ազգային Բյուրոն 2-րդ կամավորական խմբի հրամանատարությունը անվարան վստահեց 30-ամյա Դրոյին, երբ հայ կամավորների շարքերում կային այնպիսի հարուստ մարտական կենսագրություն ունեցող հայդուկ-ռազմիկներ, ինչպիսիք էին Սեպուհը, Սմբատը, Ավոն, Խեչոն եւ այլք:

«Այդ լուսաշող դեմքերի մեջ, - գրում է բժիշկ Եր. Խաթենեսյանը, - հնչում էր զօրեղ անունը մի երեսնամեայ երիտասարդի, որի արժէքը քչերին էր միայն ծանօթ:

Դա Դրօն էր:

Հանդիպեցի այն ժամանակ անտեղեակների, որոնք ապշանքի եւ շուարանքի էին մատնուել, որ այս դեռատի եւ «անփորձ» մարտիկին էր վստահուած ու յանձնուած՝ կամաւորական Բ. գունդի հրամանատարութիւնը, իր ձեռքի տակ ունենալով Արմէն Գարոյի նման հին յեղափոխական մի տիտան եւ Դաշնակցական Խէչոյի նման ճարտար ու յանդուգն մի խմբապետ: Քչերը՝ իր զինակիցները եւ մարտական շարժումի ղեկավարները միայն իմանում էին, որ Դրօն՝ այդ վարպետ, յանդուգն ու ձեռներէց ահաբեկիչը, օժտուած էր ռազմավարի բնածին ճիրքով: 1905-06-ի հայ-թաթարական կռիւներին, նախ իբրեւ սոսկ զինուոր, բայց շուտով իբրեւ խմբապետ, Դրօն առարկան դառաւ զինուորական հանճարեղ ղեկավարի՝ Նիկոլ Դումանի բարձր գնահատանքին»[7]:

Ժամանակն ապացուցեց Դրոյին կամավորական խմբի հրամանատար ընտրելու անսխալականութիւնը: Իսկ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն» ութհատորյակի հեղինակները ընդամենը մի քանի նախադասութեամբ անդրադառնալով հայկական կամավորական խմբերի կազմավորմանը՝ նույնիսկ հարկ չեն համարել զորախմբերի հրամանատարների անունները թվարկելիս նշել նաեւ Դրոյի անունը:

«Սկզբնական շրջանում, - կարդում ենք «Հայ ժողովրդի պատմութիւն»-ում, - կազմակերպվեցին կամավորական չորս ջոկատներ, տարբեր ժամանակներում այդ ջոկատների հրամանատարներն են եղել Անդրանիկը (Օզանյան), հայդուկներ Քեռին (Գաֆաֆյան Արշակ), Խանասորցի Վարդանը (Մեհրաբյան) եւ ուրիշներ»[8]:

Կամավորական զորախմբերը կազմակերպելու, այն մարտական ուժերով համալրելու, հանդերձավորելու համար պահանջվում էր լարված ու հետեւողական աշխատանք նաեւ զորախմբերի հրամանատարներից: Դրոն իր զորախումբը կամավորներով համալրելիս եւ հրամանատարների ընտրութիւնը կատարելիս առաջին հերթին աշխատել է օգտագործել 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներին մասնակցած իր մարտական զինակիցների ուժերն ու հնարավորութիւնները: Նրանց ընկերակցութեամբ ու աջակցութեամբ Դրոն Հայաստանի զանազան շրջաններում հավաքագրում է կամավորների եւ նրանցով համալրում իր զորախմբի մարտաշարքերը:

Երկու վկայութիւն Դրոյի մարտական զինակիցներ Մարտիրոս Աբրահամյանի եւ Յապոնի (Հովհաննես Պարոնյան) հուշերից:

«Սեպտեմբերի 18-ին, - գրում է Մարտիրոսը, - պատրաստում էի գնալ Երեւան եւ խօսել զինուորական պետի հետ, երբ ստացայ մի նամակ Դրոյից, որ գրում էր.

«Սիրելի Մարտիրոս, ես վերադարձել եմ Երեւան, կամաւորական բանակ կազմելու: Եկ խորհրդակցենք»...

Առաջին իսկ վայրկեանից ապշեցի: Դրոյի ստորագրութիւնը զարմացրեց ինձ: Այդ ինչպէ՞ս էր պատահել, որ տարիներով ռուս կառավարութիւնից հետապնդուած Դրօն եկել էր Երեւան:

...Սեպտեմբերի 10-ին կազմածս 30 հոգիանոց խումբը ուղարկեցի Երեւան...

Ես էլ Մակեդոնի հետ տեսնուեցի Դրոյի հետ: Դրօն Մակեդոնին 30 տղաներով ուղարկեց Իգդիր, իսկ ինձ գնալ Նախիջեւան՝ կամաւորներ հաւաքելու»[9]:

«...Դրօն, - վերհիշում է Յապոնը, - ցոյց տուեց ինձ մի նամակ, որ յատուկ սուրհանդակի ձեռքով էր ստացել Թիֆլիսից: Նամակի մէջ գրուած էր, որ ամէն հնար գործ դնենք Թիֆլիս գալու, ուր հայ կամաւորական խմբեր էին կազմուում, եւ կառավարութիւնը ներում էր խոստանում բոլոր նրանց, ովքեր կը համաձայնէին մտնելու այդ խմբերի մէջ:

...Երբ հասանք Իգդիր, Դրօն այնտեղ չէր: Երեք օրից յետոյ եկաւ ու սկսեց կամաւորներին արձանագրել: Մի քանի

օրից կամաւորների արձանագրութիւնը յանձնեց ինձ, իսկ ինքը նորից անցաւ Թիֆլիս: Կազմուելիք խմբի համար զէնք, հագուստ եւ այլ մթերք ստանալու:

Արձանագրուած կամաւորներից վաշտեր կազմեցինք եւ ուղարկեցինք Բլուր գիւղը զինուորներին յատկացուած բնակարաններ կային:

Շուտով Դրօն վերադարձաւ Խէչոյի հետ միասին: Գործը յանձնեցի Դրոյին, իսկ ես անցայ Դարալագեազ՝ կամաւորներ արձանագրելու համար: Շատ կարճ ժամանակամիջոցում արձանագրեցի 40 հոգի, որոնց մէջ էր հռչակաւոր Տէր Գրիգոր քահանան, Դարալագեազի էրդափիս գիւղից, իր 15 տարեկան տղայի հետ:

Հազիւ էի այդքան կամաւորներ արձանագրած, երբ Դրոյից հեռագրով հրահանգ ստացայ անմիջապէս մեկնելու Իգդիր: Կամաւորների հետ գնացինք Իգդիր:

Այստեղ կազմեցինք 2-րդ հայ կամաւորական խումբը, որի հրամանատար նշանակուեց Դրօն...»[10]:

1914 թ. հոկտեմբերի կեսերին հրաժեշտ տալով մերձաւորներին ու ընկերներին՝ Դրոն Թիֆլիսից մեկնում է Իգդիր, ուր արդէն կազմ ու պատրաստ նրան էր սպասում արդէն կազմավորված 2-րդ կամավորական զորախումբը:

«Այսօրուայ պէս յիշում եմ, - գրում է Ս. Վրացյանը, - մեր ընթրիքը «Անոնա» ճաշարանում Դրոյի ճակատ մեկնելու առթիւ: Ներկաներից մտքումս մնացել են Յովհաննէս Թումանեանը, Խաչիկ Կարճիկեանը, բժ. Յ. Զաւրեանը, Նիկոլ Աղբալեանը եւ Յովսէփ Արղութեանը:

...Դրօն, որ միշտ նման հաւաքոյթների ոգին էր կազմում, ամբողջ ժամանակ նստած էր լուռ: Անսովոր մի բան: Ամենքը ուշադրութիւն դարձրին եւ հարցնում էին, թէ ինչ է պատահել, ինչո՞ւ է տխուր:

Իր վերջին խօսքում Դրօն ասաց.

- Ես զինուոր եմ: Քաղաքականութիւնից բան չեմ հասկանում: Բայց զգում եմ եւ համոզուած եմ՝ «էտո բուդէտ պոսլեդնիյ ռեշիտելնիյ բոյ» - սա կը լինի վերջին եւ վճռական ճակատամարտը... Կամ ազատութիւն, կամ մահ... Ես զգում եմ նոյնպէս, որ ով գիտէ քանիսը մեզանից չեն վերադառնալու կռուի դաշտից... Մեծ գործերը մեծ զոհեր են պահանջում... Տղերք ջան, ցտեսութիւն...

Ամենքը յուզված էին: Թումանեանը ոտքի ելաւ՝ երկար վզի վրայ գեղեցիկ գլուխը վեր.

- Դրօ ջան. էս հօ Հայոց ազգն է խօսում քո բերանով... Շէն մնաս, ի՞նչ մեծ խօսք ասացիր. «Մեծ գործերը մեծ զոհեր են պահանջում»... թոյլ տուր համբուրեմ քո այդ հերոսի ճակատը...»[11]:

Հոկտեմբերի 18-ին սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը եւ հայ կամավորական մարտախմբերից առաջինը ռազմաճակատ է մեկնում Դրոյի 2-րդ կամավորական (Իգդիրից, հոկտեմբերի 24-ին) զորախումբը:

Հայկական կամավորական զորախմբերի գործողութիւնները լուսաբանող հուշագրութիւններից մեկում կարդում ենք. «Նախքան ճակատ մեկնելը բոլոր մարտիկները հաւաքւում են եկեղեցի, ուր կատարւում է հանդիսաւոր մաղթանք եւ ապա երդւում են բոլորը: Խորհրդաւոր եւ սրտառուչ էր տեսարանը, երբ 400 հոգի գլխաբաց, ձեռքերը բարձրացրած վերեւ երդւում էին մեռնել հայրենիքի ազատութեան համար: Ամբողջ Իգդիրի եւ շրջակայքի գիւղացիութիւնը այնքան էր յուզուել, որ դժուարութեամբ էր բաժանւում կամաւորներից, երգերով ու կեցցէներով նրանք մի քանի վերստ ճանապարհ ձգեցին կամաւորներին եւ միայն ուշ գիշեր վերադարձան իրենց գիւղերը»[12]:

Դրոյի զորախումբը, որը գործելու էր գեներալ Նիկոլաեւի զորախմբի կազմում, համաձայն վերին հրամանատարութեան վաղօրոք մշակված հրահանգի, պիտի անցներ Հայկական պար լեռնաշղթան եւ հաղթահարելով Թափառեսի բարձունքներում արդեն ամրացած հակառակորդի դիմադրութիւնը՝ հարձակումը զարգացներ Վանի ուղղութեամբ:

Թուրքերի հետ ունեցած առաջին մարտը ընթացել է արագ եւ շատ հաջող: Զորախմբի ճանապարհին ընկած Թափառեսի բարձունքները գրավված են եղել թուրք ժանդարմների կողմից: Որպեսզի կամավորները կարողանային անցնել բարձունքները, անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ խորտակել այդ բարձունքներում ամրացած թուրքերի դիմադրութիւնը: Խորհրդակցելով իր օգնականների՝ Արմեն Գարոյի եւ Խէչոյի հետ՝ Դրոն որոշում է շրջանցել հակառակորդի դիր-

քերը եւ թեւերից ու ճակատից տեղացող միաժամանակյա հարվածներով ջախջախել թշնամուն եւ գրավել բարձունքները:

«Եապոնը, - գրում է Բաշգաոնեցի Մարտիրոսը, - ըստ հրահանգի շարժուեց մինչեւ թշնամու մօտերը եւ մի աննկատելի շարժումով շրջանցեց նրա ձախ թեւը: Իմ հարիւրեակը կէս կիլոմետրի վրայ հետեւում էր Եապոնին:

...Եապոնի աննկատելի թեքումից յետոյ, ես շարունակեցի մօտենալ թշնամուն այնքան, որ նրանք սկսեցին կրակել հարիւրեակի վրայ, ուստի ջոկատները բաժանեցի, որով մէկ ջոկատը կրակելու ժամանակ, միւս ջոկատը շարժուելու դիւրութիւն էր ստանում: Այսպէս շարունակաբար յառաջանալով հասանք թշնամու դիրքերի դիմաց...

Եապոնն արդէն անցել էր յարձակման՝ թշնամու ձախ թեւի վրայ:

Թշնամու դիրքերի կարգը խախտուեց: Մենք էլ մեր հերթին թոռանք մեր դիրքերից եւ ուռաներով շարժուեցինք դէպի թշնամին: Միահամուռ գրոհի վրայ ժանդարմները թողին խրամատները եւ սկսուեց անկարգ, խուճապահար մի փախուստ»[13]:

Առաջին արգելքը հաղթահարված էր, զորախումբը արագորեն առաջանալով մուտք է գործում քրդական Կավրե-Շամե գյուղը:

Մեծ ոգեւորություն էր տիրում կամավորների խմբերում: Հայրենիքը թշնամու ճիրաններից վերջնականապես ազատագրելու տենչանքը խանդավառել էր ամենքին: Սակայն հետագա դեպքերն արագորեն ընթացան չսպասված ուղղությամբ:

Դրոն արագորեն անցնելով Հայկական պարը՝ հաղթահարում է Թափառեսի բարձունքների արգելքները ու դեռ նոր էր հասցրել դիրքեր գրավել Կավրե-Շամե գյուղում եւ հանկարծ գեներալ Նիկոլաեւից ստանում է նահանջի անսպասելի հրամանը: Պարզվում է, որ գեներալ Աբացեի (չափազանց թույլ ռազմագիտական կարողություններով այդ թրքամետ գեներալը ողջ պատերազմի ընթացքում աչքի է ընկել հատկապես իր հակահայ գործողություններով - Հ. Գ.) զորամասը, չկարողանալով դիմադրել Ալաշկերտի, Ղարաքիլիսա գյուղաքաղաքի կողմից թուրքական զորքերի գրոհներին՝ նահանջում է եւ դրանով իսկ հակառակորդին լուրջ հնարավորություն ընձեռում շրջապատելու գեներալ Նիկոլաեւի զորախմբին, որի առաջապահ մարտական միավորը Դրոյի խումբն էր: Եվ ինչպես հետագայում իրավացիորեն պիտի նշեր 2-րդ կամավորական գնդի 1-ին հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար Յապոնը.

«Պատերազմը հազիւ սկսած՝ մեզ համար պարզւում էր, որ ռուսը որոշած էր հայի գլխին խաղ խաղալ... Հրամանատարներն ու կամաւորները, փոխանակ նահանջի, պահանջում էին կոտրել դիմադրութիւնը ու օր առաջ հասնել պայքարող Վանին...»[14]:

Դեպքերի նման զարգացումը զարմանք է հարուցում հայ կամավորներին: Մի՞թե հայրենիքն ազատագրելու ձգտումներով ոգեկոչված եւ մարտադաշտում դեռ նոր-նոր ոտք դրած հայ զինվորը կարող էր մտածել նահանջելու մասին: Մյուս կողմից, կամավորական խումբը բավական առաջ էր անցել հիմնական զորախմբերից եւ նահանջի պարագայում կարող էր դյուրությամբ զոհ դառնալ թշնամու մեծաքանակ ուժերի հարձակումներին:

Այդ իրողությունը լուսաբանող վավերագրերից մեկում պատմվում է հետեւյալը. «...հոկտեմբերի 30-ին մօտենում են Կաւրէ-Շամէ քրդական գիւղին: Որոշուած էր այսպէս. խումբը գնալու է առաջուց եւ նրան 6 ժամուա տարածութիւնից հետեւելու է ռուսական զօրքը: Կաւրէ-Շամէից մերոնք պէտք է անցնէին Աբաղայի դաշտով դէպի Վան, յետեւից ունենալով ռուսական զօրքին, սակայն մերոնք երբ զբաղուած են լինում Կաւրէ-Շամէով, այդ ժամանակ պատերազմական ծրագիրը փոխւում է եւ ռուսները փոխում են իրենց ճամփան դէպի Դուխաղ, առանց մեզ իմաց տալու»[15]:

Ի՞նչ անել: Իրենց անելիքները որոշակիացնելու նպատակով Դրոն զորախմբի հրամանատարներին հրավիրում է խորհրդակցության:

«Արմէն Գարոն եւ Խէչոն, - գրում է 3-րդ հարյուրյակի հրամանատար Մարտիրոսը, - խորհուրդ են տալիս «նահանջել:

Դրօն առարկում է.

- Կռիւը դեռ նոր ենք սկսել, թշնամու ուժերը թարմ են եւ թւով շատ, եթէ նահանջենք, նրանք պիտի ոգեւորուեն եւ մեծ կորուստներ պատճառեն մեզ:

...Այդ ասելով Դրօն այլեւս չսպասեց, անհրաժեշտ կարգադրութիւններ արաւ, որովհետեւ թշնամին արդէն երես էր առել մեր տատանումը նկատելով»[16]:

Պիտի նկատել, որ հայկական զօրախմբերը պատերազմի սկզբնական շրջանում այնքան էլ լաւ զինված ու հանդերձավորված չէին. «Զօրախմբերը պատերազմին մասնակցում էին առանց գնդացիրների, գումակի, երթային խոհանոցների, դեղօրայքի եւ նոյնիսկ առանց ջրամանների»[17]:

Կամավորները զինված են եղել տարբեր տեսակի հրացաններով ու ատրճանակներով, իսկ նրանց գլխաւոր զէնքը մարտական ոգին էր եւ իրենց գործի նկատմամբ ունեցած անհողդողդ հաւատն ու վճռականութիւնը:

Դրօն վճռում է չկատարել գեներալ Նիկոլաեւի հրամանը եւ ճակատամարտ տալ: Նա նաեւ հուշ է փայփայել, որ իրենց հաջող գործողութիւններով կարող էին ոգեւորել ռուսական զօրքերին եւ փոխել նրանց նահանջելու տրամադրութիւնները:

Հարյուրյակների հրամանատարների եւ ողջ մարտախմբերի տրամադրութիւնը մարտական էր: Դրօյի ընդամենը 500 զինվորներից բաղկացած խումբն անվարան ընդունում է քանակապես ավելի քան տասնապատիկ գերազանցող ուժեր ունեցող հակառակորդի մարտահրաւերը: Բոլոր հարյուրյակների հրամանատարներին խստագույնս հրամայվում է ոչ մի քայլ չնահանջել:

«Դրօն, - շարունակում է Մարտիրոսը, - գրում է ինձ, թէ Մակեդոնին ու Արշակին յայտնիր, որ դիրքերը ձեռքից չպիտի տան:

Մակեդոնն ինձ պատասխանում է.

«Դրօյին ասացէք, եթէ մենակ էլ մնամ, թշնամին կարմիր սարը չի տեսնի»:

Իսկ Արշակը պատասխանում է.

- Իմ դիրքերը գրաւող թշնամին դեռ չի ծնուել:

Եւ իսկապէս, երկուսն էլ արդարացրին Դրօյի յոյսերը»[18]:

Թուրք-քրդական զինվորականները վստահ իրենց ուժե-

Հայ կամավորների հեծելազորի հրամանատար Խեչո

րի գերակշռութեանը, համարձակորեն գրոհում են գյուղի մատույցներում դիրքավորված կամավորական խմբի հարյուրյակների վրա: Հմտորեն ղեկավարելով մարտը՝ Դրօն հակառակորդի գնդակների հեղեղի տակ շարժվելով մի հարյուրյակից մյուսը՝ քաջալերում եւ սխրանքների է կոչում հայ զինվորներին: Թշնամին ճանաչելով հայ մարտախմբի հրամանատարին՝ կրակը կենտրոնացնում է նրա վրա:

«Գետնի փոշին, - վերհիշում է Մարտիրոսը, - բարձրացած գնդակների կարկուտից եւ ձիու սմբակներից, իր մէջ առաւ նրան ձիու հետ միասին, ինձ թուաց, որ այլեւս ամեն ինչ վերջացաւ, բայց մի քանի վայրկեանից յետոյ, ձիով ճեղքելով փոշին՝ կրկին երեւաց Դրօն, գլուխը դրած ձիու ականջների արանքը քառատրոփ սլանալիս դէպի Կարմիր սարը՝ Մակեդոնի դիրքերը:

Հինգ րոպէից աւելի չմնաց այնտեղ, կրկին շուռ տուեց ձին եւ նոյն արագութեամբ, այս անգամ գնաց կանգ առնելու Արշակի տղաների մօտ:

- Դէ, քալաշներս (քաջեր - Հ. Գ.)...

Մի քանի րոպէից յետոյ վերադարձաւ նորից դէպի ինձ եւ ժպտալով ասաց.

- Տղաներս, քալաշներ են, շատ լաւ են դիմադրում: Մարտիրոս, թշնամին շատ է, շատ:

Լաւ տրամադրութեան մէջ էր եւ գոհ բոլորից»[19]:

Թշնամին չկարողանալով կոտրել Կարմիր սարի բարձունքներում դիրքավորված Մակեդոնի եւ Արշակի հարյուր-

յակների դիմադրությունը՝ հարձակումը զարգացնում է Կավրե-Շամե գյուղի ուղղությամբ: Գյուղի վրա գրոհի նետվող քրդական հեծելախմբերին եթե հաջողվեր հաղթահարել հայ զինվորների դիմադրությունը, ապա ծանր վիճակի մեջ կարող էր հայտնվել ողջ զորագունդը: Կովի վճռական պահն էր: Դրոն թշնամու թիկունքին հարվածելու նպատակով գրոհի է նետվում իր քաջությամբ ու հանդգնությամբ հայտնի Դալի Ղազարի, ապա Կարպեցի Օնեի հարյուրյակները: Կամավորների հուժկու հարվածն անկասելի էր, թշնամու ջախջախված զորախմբերը հետ են շպրտվում գյուղի մատույցներից:

Նույն պատկերն էր տիրում ճակատամարտի մյուս հատվածում, ուր Մարտիրոսի հարյուրյակի, Զեմլյակի եւ Յապոնի հեծյալների հանդուգն գրոհներից թուրքերին ու քրդերին հաջողվում է ազատվել միայն փախուստով: Ճակատամարտի ողջ ընթացքում Դրոն անընդհատ կռիվների կիզակետում էր. «Այդպիսի մի խառը ժամանակ,- շարունակում է Մարտիրոսը,- Դրօն կրկին եկաւ մեզ մօտ: Էլ համբերել չկարողացայ ու դառնալով նրան ասացի.

- Դրօ ջան, խնդրում եմ, ցած արի ձիուց եւ եթէ Մակեդոնի մօտ ես ուզում գնալ, տուր ձիդ ես գնամ... - չթողեց խօսքս վերջացնեմ եւ ջղայնացած պատասխանեց.

- Ի՞նչ ես մտածում այդպէս խօսելով, Մարտիրոս, կարծում ես թէ դու ինձանից աւելի զոհաբերուելու իրաւունք ունես, թէ՞ ես, գնդակը, որ ինձ կպչի, քեզ կխնայի՞:

Պատասխանի չսպասեց, մտաւ ձիու ականջները, ձուլուեց նրա հետ եւ սլացաւ դէպի կարմիր սարը տղերքի մօտ»[20]:

Ամբողջ օրը ուշադրություն չդարձնելով թշնամու կողմից արձակվող գնդակների կարկուտին՝ Դրոն, «Դե քալաշներս...» վանկարկելով, նետվում է մի հարյուրյակից մյուսը եւ հայ զինվորները հրամանատարի համարձակությունից ոգեկոչված՝ ուժեղացնում են հարվածների հզորությունը:

Կավրե-Շամեի կռիվը կարծես թե մոտենում էր ավարտին, երբ Դրոն իր հերթական արշավից վերադառնալով Արշակի դիրքերը՝ տեսնում է Արմեն Գարոյին, Խեչոյին եւ փորձում մոտենալ նրանց: «Տեսայ պատրաստուեց իջնելու ձիուց, սակայն նկատեցի, որ անբնական կերպով թեքուեց թամբի վրայ եւ պիտի ցած ընկնէր, եթէ Արմէն Գարոն ու Խէչոն չհասնէին:

Դրոյին գրկած, ձիուց ցած բերին եւ իրարանցում ստեղծուեց այնտեղ:

Աչքիս առաջ ամէն ինչ սեւացաւ: Տղաներին մի քանի խօսք ասելուց յետոյ վազե-վազ հասա գիւղ:

Արմէն Գարոն, տեսնելով վիճակս, մի կողմ քաշեց ինձ ու ասաց.

- Չխօսեցնես Մարտիրոս, դրութիւնը ծանր է:

Դրօն ուշակորոյս վիճակում պառկած էր»[21]:

Հայկական կամավորական զորախմբերի գործողությունների լուսաբանմանը նվիրված վերոհիշյալ վավերագրում Կավրե-Շամե կռվի մասին նշվում է հետեւյալը. «Մի ժամուայ հրացանաձգութիւնից յետոյ մերոնք գրաւում են գիւղը...

Կէս օրից յետոյ քիւրտերը նորից յարձակւում են գիւղի վրայ, բայց անկարող լինելով դիմադրել, թողնում փախչում են: Սակայն, նորից, գիւղի զանազան ծայրերից իջնում են 2000 քիւրտ եւ կանոնաւոր զօրք, մերոնք ոչ միայն դիմադրում են քաջաբար, այլեւ մի քանի անգամ յարձակումներ են գործում իրենց դիրքերից եւ փախցնում թշնամուն:

Այդ օրն է, որ վիրաւորւում է Դրօն»[22]:

Հենց նույն օրը Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը ստանում է հետեւյալ հեռագիրը. «Ամբողջ առաջին օրը միայն մեր ուժերը ունեցել են ծանր կռիվներ, վեց անգամ գերազանցող քրդերի ու թուրքական կանոնավոր զորամասերի դեմ: Ծանր վիրավորված է Դրոն»[23]:

Դրոյին ուշակորույս վիճակում տեղափոխում են Իգդիր, ապա Թիֆլիսի Արամյան հիվանդանոցը: Կամավորական 2-րդ մարտախմբի հրամանատարությունն ընդունում է Արմեն Գարոն:

Արամյան հիվանդանոցում բուժվելու օրերին Թիֆլիս է ժամանում Ռուսիայի կայսր Նիկոլայ 2-րդը եւ այցելում զինվորական հիվանդանոցներ: Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանի ուղեկցությամբ ցարը այցելում է նաեւ Դրոյին:

«...Ես, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - պատմեցի ցարին հայ կամաւորներու քաջագործութիւններու մասին, նոյնը հաս-

տատեցին եւ ցարին շրջապատող ռուս զորավարները, եւ ցարը շնորհեց Դրոյին Գէորգեան զինուորական խաչը իր քաջութեան համար»[24]:

Դրոյի բացակայության ընթացքում 2-րդ զորախումբը նրա օգնական Արմեն Գարոյի հրամանատարությամբ հաջողությամբ մասնակցում է բազմաթիվ կռիվների եւ արժանանում ռազմաճակատի հրամանատարության գովասանքին:

«Հայերի մասնակցությունը առաջին աշխարհամարտին, 1914-1918 թթ.» պատմա-զինվորական տեղեկագրում դրվատելով 2-րդ կամավորականի ձեռք բերած մարտական նվաճումները՝ հատկապես շեշտվում են Ալաշկերտի եւ Դիլմանի շրջանների հայության պաշտպանության ու փրկության գործում զորախմբի նշանակալի ծառայությունները[25]:

«Ռուսական հրամանատարությունը, - նշվում է այդ տեղեկագրում,- շատ գոհ է զորախմբի այդ ծառայությունից, քանի որ նա զգալիորեն ազատեց այդ անխուսափելի պարտականությունը կատարելուց մյուս զորամասերին, որոնք զբաղված լինելով բազում այլ մարտական եւ ռազմավարական տեղաշարժերի իրագործմամբ, պետք է կատարեին ընդհանուր իրավիճակից թելադրվող այլ խնդիրներ ու հանձնարարություններ»[26]:

Մինչ Դրոն հիվանդանոցի մահճակալին գամված բուժում էր վերքը, Կովկասյան ռազմաճակատում կատարվեցին այնպիսի իրադարձություններ, որոնք մեծապես պայմանավորեցին Արեւմտահայաստանի եւ հայության ողբերգական ճակատագիրը:

Էնվերի գլխավորած թուրքական զորքերը շարժվելով Սարիղամիշ՝ ծանր կացության մեջ են դնում ռուսական զորաբանակին եւ հետագա հաջողության դեպքում սպառնում ներխուժել Կարս, Ալեքսանդրապոլ, ապա նաեւ Կովկաս:

Սարիղամիշի ճակատում թուրքական զորքերի ժամանակավոր հաջողությունների հետեւանքով ռազմաճակատի մյուս հատվածներում տեղաբաշխված ռուսական զորքերը հարկադրաբար թողնում են գրաված դիրքերն ու բոնում նահանջի ուղին:

Հայ կամավորական խմբերը կազմալրելու նպատակով տեղափոխվում են Թիֆլիս:

2. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ. ԴԵՊԻ ՎԱՆ. ՇԱՏԱԽ. ՄՈԿՍ. ՌՇՏՈՒՆԻՔ. ՏԱՐՈՆ

Պատերազմի առաջին երկու ամիսները ցույց տվեցին, որ իզուր էին հայերի հույսերը, թե իբր ռուսական բանակը ընդունակ է եւ կարող մի քանի շաբաթների ընթացքում ջախջախել թուրքական զորքերին ու ազատել Արեւմտահայաստանը:

Թուրքիայի զանազան շրջաններից մազապուրծ եղած հայ գաղթականները սարսափազդու լուրեր էին հաղորդում արեւմտահայությանը սպառնացող անխուսափելի ջարդերի մասին:

Դեպքերի զարգացման ողբերգական ընթացքը ցույց տվեց, որ «ազատարար» ռուսական բանակը ոչինչ չձեռնարկեց, իսկ հայ կամավորական խմբերը չկարողացան խոչընդոտել ողջ Արեւմտահայաստանն ու Օսմանյան կայսրության մյուս հայաբնակ վայրերը ջարդերի սարսափելի տեսարանների վերածող թուրքերի հրեշավոր գործողությունները:

Անխուսափելի կոտորածներից փրկվելու նպատակով հայությունը Արեւմտահայաստանի մի քանի շրջաններում դիմել էր ինքնապաշտպանության: Հայոց Ազգային Բյուրոյի եւ կամավորական խմբերի առաջ ծառացած օրվա կարեւորագույն խնդիրը արեւմտահայությանն օր առաջ օգնության հասնելն էր: Պիտի նշել, որ հայ կամավորական խմբերը գործում էին ռազմաճակատի տարբեր ուղղություններում եւ նրանցից յուրաքանչյուրն առանձին վերցրած չուներ ռազմական այնպիսի հզորություն, որպեսզի կարողանար միայնակ լուծել կարեւորագույն նշանակություն ունեցող մարտական առաջադրանքներ: Իսկ ժամանակը չէր աշխատում ի նպաստ հայերի: Տվյալ ժամանակաշրջանում անհրաժեշտ էր միավորել հայկական բոլոր մարտական ուժերը եւ այն կենտրոնացնել առավել կարեւորություն ներկայացնող ուղղություններում, որպիսին համարվում էին Վան-Մուշ, Վան-Բաղեշ ուղղությունները:

Հայ մարտական խմբերը ենթարկվում էին կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը, իսկ առանց նրա համաձայնության խոսք անգամ չէր կարող լինել նրանց մի-

վորվելու մասին: Առաջնորդվելով վերոհիշյալ նկատառումներով Հայոց Ազգային Բյուրոն դիմում է կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի եւ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության միջնորդությամբ Գերագույն գլխավոր հրամանատարությունը հաստատում է հայկական կամավորական խմբերը միավորելու Ազգային Բյուրոյի կողմից առաջադրված դիմումը: Կամավորական յուրաքանչյուր խմբի թվակազմը հասցվում է 1000-ի եւ այժմ արդեն նրանք իրենց հանդերձանքը, զենքն ու զինամթերքը պիտի ստանային ի հաշիվ պետական միջոցների[37]:

Ի տարբերություն նախորդ արշավանքի, այս անգամ արդեն կամավորական զորախմբերը համեմատաբար ավելի լավ էին զինված ու հանդերձավորված: Մի վկայություն այդ արշավանքի մասնակից գնդապետ Ֆեոդոր Ելիսեւի հուշերից. «Հայ կամաւորները լաւապէս հագուած-արքուած էին: Անոնք կը կրէին ռուսական հրացաններ, շատերն ալ ունէին մաուզէր սիստեմի երկար ատրճանակներ փայտէ պատեհանով...

Քանի մը շարք փամփշտակալներով ծանրաբեռնուած կըլլային հայ կամաւորներուն կուրծքն ու կողերը, եւ ատիկա ոգեմաշունչ երեւոյթ կընծայէր անոնց...

Կամավորական գումարտակներէ իւրաքանչիւրն ունէր հարիւրեակ մը հեծեալ հետախոյզներ: Անոնց երիվարները ուժեղ էին եւ այծերու պէս արագաթռիչ...

Հայ կամաւորներու փառապանծ պետերը հայ քաղաքական գործիչներ էին... Անոնք հագուած ու զինուած էին սովորական կամաւորներու պէս, միայն հրացան չէին կրեր իրենց վրայ: Ոչ մէկը ուսադիրներ կը կրէր, պարզ զինուոր կամ հրամանատար»[38]:

Բացի արդեն գործող կամավորական չորս զորախմբերից, ռազմաճակատի հրամանատարությունը Հայոց Ազգային Բյուրոյին թույլատրում է կազմավորել եւս մեկ զորախումբ: Խանասորի Վարդանի (Վարդան Մեհրաբյան) գլխավորությամբ Քանաքեռում ձեւավորվող 5-րդ զորախումբը հրանոթների եւ հրացանների անբավարարության հետեւանքով չի կազմավորվում, իսկ կամավորները հարկադրված համալրում են 1-ին, 2-րդ, 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերի մարտա-

շարքերը:

Հայ Ազգային Բյուրոյի պահանջով կամավորական 2-րդ, 3-րդ եւ 4-րդ խմբերը միավորվելով Վարդանի ընդհանուր հրամանատարությամբ կազմում են «Արարատյան ջոկատ» զորագունդը եւ որպես գեներալ Նիկոլաեւի զորամասի առաջապահ միավորում պիտի գործեին Իգդիր-Բերկրի-Կալա-Վան ուղղությամբ: Անդրանիկի 1-ին կամավորական գունդը Սալմաստի շրջանից նույնպես շարժվելու էր Վան:

Խանասորի Վարդանի (Վարդան Մեհրաբյան) «Արարատյան ջոկատի» հրամանատար նշանակելու որոշումը կամավորական զորախմբերի հրամանատարների կողմից միանշանակորեն չի ընդունվել: Վարդանի նշանակումից հատկապես խիստ դժգոհել է Անդրանիկը, քանի որ ինքն էր ցանկանում ստանձնել զորախմբերի ընդհանուր հրամանատարությունը, ուստի այդ հողի վրա ավելի են խորացել նշանավոր հայդուկապետի եւ Ազգային Բյուրոյի միջեւ արդեն նկատելի հակասությունները: Ս. Վրացյանը, որն այդ ժամանակ վարել է Ազգային Բյուրոյի կամավորական խմբերի կազմավորման շտաբի պետի օգնականի պաշտոնը, անդրադառնալով այս հարցին՝ գրել է. «Կրկնուեց Խանասորի արշաւանքի սխալը: Հրամանատարութեան ամենէն արժանաւոր թեկնածուն՝ Նիկոլ Դումանը անտրտունջ ենթարկուեց որոշման եւ արշաւանքին մասնակցեց իբրեւ յիսնապետ, Անդրանիկը խոռվեց եւ մերժեց մտնել Արարատեան ջոկատի կազմի մէջ: Պէտք է ասել, որ Վարդանի՝ ջոկատի հրամանատար նշանակելուց գոհ չէին եւ միւս հրամանատարները, մասնաւորապէս Դրօն, որ առողջացած, թէեւ գնդակը թոքերի մէջ, ստանձնել էր երկրորդ խումբի հրամանատարութիւնը»[39]:

Մոտ երկու ամիս Թիֆլիսի Արամյան հիվանդանոցում բուժվելուց հետո Դրոն փետրվարի վերջերին վերադառնում է մարտաշարք եւ վերստին ստանձնում 2-րդ կամավորականի հրամանատարությունը:

«1915 թուի փետրուար 28-ին, - նշում է Մարտիրոսը, - Դրօն Երեւան եկաւ Թիֆլիսից: Կատարելապէս չէր բուժուել, Երեւանում կրկին պառկեց հիւանդանոցում: Բժ. Տէր-Գաբրիէլեանը կրկին գործողութիւն կատարելով եկաւ այն եզրակացութեան, որ «գնդակը ձախ թոքից հանելը վտանգաւոր

է, արիւնահոսութիւնը դադարեցնել թերեւս հնարաւոր չէի-
նի... Տասնհինգ օր Երեւանի հիւանդանոցում մնալուց յետոյ,
Դրօն վեր կացաւ եւ անցաւ իր գումարտակի գլուխը»[30]:

Քանաքեռում վերակազմավորվող հայկական գնդերը հա-
մալրվում են նոր կամավորներով: 2-րդ կամավորականի հրա-
մանատար Դրոյի օգնական է նշանակվում Գարեգին Նժդե-
հը, իսկ նույն խմբի 2-րդ վաշտի հրամանատարութիւնը
ստանձնում է Ղազար Քոչարյանը (Քաչալ Ղազո կամ Մեծ
Ղազար - Հ. Գ.):

Ապրիլի 15-ին գունդը թողնում է Երեւանը եւ մինչ ռազ-
մաճակատ մեկնելը անցնում էջմիածին՝ ստանալու Հայոց
Հայրապետի օրհնութիւնը:

Պատմում է այդ արարողութեան մասնակից Վահան Համ-
բարձումյանը. «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը՝ Գէորգ Ե. պի-
տի օրհնէր մեր քաջամարտիկները, որպէսզի իրենց սուրը
հատու եւ բազուկները հուժկու ըլլային: Ինչ ծաղկեփունջեր
ու օվասաններ, ինչ յուզիչ տեսարաններ ու կեցցէներ... Ծե-
րուկները կարտասուէին, երիտասարդներ կը խայտային:

Արարատեան գունդը գիշերը անցուց էջմիածին: Երգ ու
պար, ցնծութիւն:

Առաւօտեան, Գէորգեան ճեմարանի հարաւային բակի մէջ,
կատարուեցաւ դրօշներու օրհնութիւնը, այրուձի եւ հետեւակ,
զէն ի ձեռքին, պատուի էին կեցած, երբ Վեհափառը, շրջա-
պատուած եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով, յամրա-
քայլ մօտեցաւ պատուոյ սեղանին, ուր դրօշակներ էին կանգ-
նեցրած: Արարողութիւնը սկսաւ խունկերուն բազմութեան
ներկայութեամբ, խորհրդաւոր լոութեան մէջ: Վեհափառը օրհ-
նեց դրօշակները եւ հրամանատարներուն ուժ ու կարողու-
թիւն մաղթեց»[31]:

Ստանալով Հայոց Հայրապետի օրհնութիւնը՝ կամավոր-
ները շարժվում են Իգդիր եւ ապա այնտեղից ուղեւորվում
ռազմաճակատ:

Ղազար Քոչարյանի վկայութեամբ. «Իգդիր էինք, երբ
ստացուեցաւ Վանի Արամի մէկ գրութիւնը, որով անմիջա-
կան օգնութիւնը կը խնդրեր մեզմէ...»[32]:

Հապաղելու ժամանակ այլեւս չկար: Արամի գրութիւնը
ստանալուն պես Արարատյան զորագունդը, որի կազմում էր

նաեւ Դրոյի կամավորական 2-րդ զորախումբը, անմիջապես
ճանապարհ է ընկնում դեպի Վան:

«Ապրիլի 20-ին, - նշվում է կամավորական զորախմբե-
րի գործողութիւնների լուսաբանմանը նվիրված վավերագ-
րերից մեկում, - դժվարին արշավից հետո Արարատյան զո-
րագունդը Իգդիրից հասնում է Կիզին-Դիզ եւ այնտեղ ընդգրկ-
վում Բայազետյան զորամասի կազմում»[33]:

Որպեսզի զորամասերը կարողանային առաջ շարժվել եւ
դուրս գալ Աբաղայի դաշտավայր, եւ առաջ ուղեւորվել դեպի
Վան, անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ հաղթահարել Թափա-
ռեզ սարի բարձունքների արգելապատնեշները եւ գրավել
լեռնանցքները: Բնակլիմայական դաժան պայմանների պատ-
ճառով հեշտ խնդիր չէր:

«Ապրիլի 24-ին Բայազետյան զորամիավորմանը տրվում
է հետեւյալ առաջադրանքը. հաղթահարել եւ անցնել Թա-
փառեզի լեռնանցքով: Այդ առաջադրանքը կատարելու հա-
մար ապրիլի 23-ին Բայազետյան զորամիավորումը ընդու-
նում է ելման դրութիւն»[34]:

Զորախմբերը, համաձայն հրամանատարության մտահ-
ղացման, հարձակումը պետք է զարգացնեին հետեւյալ դա-
սավորութիւնով.

«Փոխգնդապետ Ուշակովի գլխավոր զորապետը սահմա-
նապահ ծառայութեան երկու գումարտակներով եւ երկու
գնդացիրներով ու մեկ հեծյալ հարյուրյակով գրավում է Ջա-
մալ եւ Սուլեյմանբեկի շրջանը:

Արարատյան զորագնդի պետ Վարդանի զորապետը կա-
մավորական 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերի, կազակների երկու
եւ կես հարյուրյակների, երկու գնդացիրների, Կուբանյան
4-րդ մարտկոցի վաշտով գրավում է Բելլսերգ գյուղը:

Ալ զորապետը՝ Դրոյի գլխավորած կամավորական 2-րդ
զորախումբը, գրավում է Ներքին Զուրով գյուղը:

Գնդապետ Միգուզովի հեծյալները 2 գնդերով եւ գնդա-
ցիրներով գրավում են Քարաքենտ եւ Թափառեզ գյուղերի
շրջանը:

Թուրքերը իրենց ուժերը կենտրոնացնում են Կավրե-Շա-
մե գյուղի մերձակայքում, իսկ առաջապահ զորամասերը Թա-
փառեզի լեռնանցքում»[35]:

Այս արշավանքի ժամանակ ռուսական հրամանատարութ-
թյան կողմից կամավորական զորախմբերի նկատմամբ
դրսեւորվել է ավելի մեծ ուշադրություն եւ վստահություն:
Այսպես, օրինակ. «Կամավորական զորախմբերի հրամանա-
տարներին հաճախակի նշանակել են զորասյուների պետեր,
ընդամին, նրանց ենթարկեով նաեւ կանոնավոր զորամասեր
եւ հրետանի...»[36]:

Ապրիլի 24-ին ստանալով հրամանատարության առաջադ-
րանքը՝ զորասյուները սկսում են առաջխաղացումը: Գրոհի
աջ թեւում գործող Դրոյի զորախմբին հանձնարարվում է
հետեւյալ առաջադրանքը. ջախջախել զորասյունը դիմակա-
յող Սարիմ Գյոլ լճի մերձակայքում դիրքավորված հակառա-
կորդին եւ նրան հետ շպրտել Սարիմ Գյոլ եւ Դասիմ Գյոլ
լճերի մյուս կողմը:

Հայկական մյուս՝ 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերն իրենց ա-
ջակցող ռուսական զորավաշտերի համագործակցությամբ
հարձակումը պիտի սկսեին Բելլասերգ գյուղի մոտակայքից
եւ հաղթահարելով դիմակայող հակառակորդի պաշտպանու-
թյունը՝ Թափառեզ լեռնանցքով դուրս գային դեպի Աբաղա-
յի դաշտավայրը:

Ձակատում զորքերի հարձակումը ընթացել է աննպաստ
պայմաններում, թիկունքային ծառայությունների կողմից
շատ վատ է կազմակերպվել մատակարարման աշխատանք-
ները:

«Ճանապարհների եւ փոխադրամիջոցների բացակայու-
թյան պատճառով ժամանակին չէին բերել ոչ հացը եւ ոչ էլ
անասնակերը: Մարդկանց բաժանել էին ընդամենը 1/2 ֆունտ
հաց»[37]:

Բնությունն իր հզոր տարերքով շատ դաժան է գտնվել
դեպի Վան արշավող զորքերի նկատմամբ: Տեղացող մեծ
քանակության ձյունը, փակելով բոլոր ճանապարհները եւ
ուղիները, խոչընդոտում էր զորքերի առաջ շարժվելուն ու
տեղաշարժերին: Ռուսական զորամիավորման առջեւից ըն-
թացող հայ կամավորները անասելի դժվարությամբ ու ուժե-
րի գերագույն լարումով պետք է ճեղքեին ձյան հաստ շեր-
տերը եւ ճանապարհ բացեին իրենց հետեւից ընթացող զոր-
քերի համար:

«Մարդիկ եւ ձիերը, - գրում է այդ արշավի մասնակից
կապիտան Աբոզովը, - թավալվում էին ձյան մեջ, նրանց
մեծ դժվարությամբ էր հաջողվում օգնություն ցույց տալ:
Զորախմբերը շարժվում էին ժամում մեկ վերստ արագութ-
յամբ:

Ի դժբախտություն մեզ լեռներում սկսվել էր ձյունախառն
ուժեղ բուքը»[38]:

Չնայած անասելի դժվարություններին՝ կամավորական
զորախմբերը գերմարդկային ջանքերով հաղթահարելով բնու-
թյան հարուցած խոչընդոտները՝ քայլ առ քայլ առաջ են
շարժվում եւ իրենց հետեւից տանում ռուսական զորագնդե-
րը:

Ճեղքելով ձյան շերտերը՝ հայ կամավորները հասնում
են թշնամու պաշտպանական բնագծերին եւ գրոհում նրանց
դիրքերի վրա: Մեծ եռանդով ու անձնազոհությամբ գործել
են կամավորական բոլոր զորախմբերն ու նրանց աջակցող
ռուսական զորավաշտերը: Համազասպն իր կամավորներով
հասնելով հակառակորդին՝ սրընթաց գրոհ է ձեռնարկում
Թափառեզի հարավային ժայռերում դիրքավորված հենակե-
տերի վրա, եւ հաղթահարելով թուրքերի դիմադրությունը՝
շուռ է տալիս իր զորախումբը կավրե-Շամե գյուղի ուղղու-
թյամբ ու հարվածում այդ հատվածում դիմակայող ուժերի
դիրքերին:

Այդ օրը Քեռու 4-րդ զորախումբը, համաձայն Բայազետ-
յան զորամիավորման հրամանատարության հրահանգի,
գտնվել է պահեստում (ռեզերվ), Համազասպի 3-րդ զորախմ-
բի թիկունքում: Բազմափորձ եւ կյանքը կռիվների բովում
անցկացրած Քեռու եւ նրա գլխավորած կամավորների հա-
մար, նույնիսկ ժամանակավորապես, անասելի ծանր է եղել
հանգրվանել թիկունքում եւ իրենց արյունակիցների մար-
տական գործողությունների սոսկ ականատես լինելը: Կռիվ-
ների ամենաթեժ պահին անտեսելով հրամանատարության
հանձնարարությունը՝ Քեռու զինվորները նետվում են գրո-
հի:

«Քեռու զորախումբը, - վավերագրված է վերոհիշյալ փաս-
տաթղթում, - գնում էր Համազասպի զորախմբի հետեւից:
Շատ դժվար էր Քեռու կամավորներին զսպել ռեզերվում:

2-րդ կամավորականի հարյուրապետները՝ Հովհաննես Քուռանյան, Չեմլյան, Դալի Ղազար, Ռեժա Տիգրան (կանգնած), Կարսեցի Օնէ, Յասոն, Բաշգառնեցի Մարտիրոս (նստած):

Լսելով կրակոցները՝ նրանք նետվում են գրոհի, իսկ շատերը թաքուն շարժվում են առաջ»[39]:

Դրոյի զորախումբը հարձակվելով ճակատի աջ թեւում մեծ դժվարությամբ ու համառությամբ հաղթահարում է բնության հարուցած արգելապատնեշներն ու հակառակորդի դիմադրությունը եւ ներխուժում է Աբաղայի դաշտ: Երեկոյան մարտադաշտ է հասնում նաեւ գնդապետ Ուշակովի զորասյունը: Շարունակելով հարձակումը՝ Դրոյի զորախումբը մարտերով հաղթահարում է թուրքերի պաշտպանության հաջորդ հանգույցը եւ երեկոյան գրավում Սաիմ եւ Դասիմ գյուղերի շրջանը[40]:

Նույն օրը Դրոն զորամիավորման հրամանատար գեներալ Նիկոլաեւին հաղորդում է. «Հայտնում եմ Ձերդ գերազանցությանը, որ Ձեր առաջադրանքը ապրիլի 25-ի լույս գիշերը կատարված է...»[41]:

Ճակատի կենտրոնում հայկական 3-րդ եւ 4-րդ կամավորական զորախմբերը, ռուսական զորքերի համագործակցությամբ նույնպես խորտակում են հակառակորդի պաշտպանությունը եւ հետապնդելով նահանջող թուրքերին՝ հասնում մինչեւ Սաուկ գյուղը: Այսպիսով, հաջողությամբ կատարվում է զորամիավորման հրամանատարության առաջին առաջադրանքը՝ դժվարամատչելի Թափառեզի անցումը:

«Ձնապատ ճանապարհի դժվարություններին, ցրտին եւ սովին, բոլոր կամավորների տրամադրությունը եղել է հիանալի...

Այդ մարտերի եւ այդ թվում նաեւ բնության դաժան տարերքի դեմ մղած դժվարին պայքարի ընթացքում Արարատյան զորագնդի բոլոր հրամանատարներն իրենց դրսեւորում են որեւէ գովեստից բարձր, արիությամբ եւ անձնազոհությամբ»[42]:

Կռիվների ընթացքում առաջ անցնելով եւ ներխուժելով Աբաղայի դաշտ՝ Դրոյի զորախումբը, նաեւ ճանապարհների դժվարհաղթահարելի լինելու պատճառով, կտրվում է զորամիավորման հիմնական ուժերից եւ հայտնվում մեկուսացված եւ չափազանց դժվարին պայմաններում: Աբաղայի դաշտավայրի այն տարածքը, ուր ներխուժում են Դրոյի կամավորները, պատված է անհամար, վեր ցցված սուր քարերով,

որը որպես պաշտպանության միջոց խելամտորեն օգտագործվել է հակառակորդի կողմից:

«...Ոչ մի, - պատմվում է հուշագրությունում, - հնարավորություն չկար կապ հաստատել Դրոյի ալ զորասյունի հետ: Այդ զորասյունը անցնում էր այնպիսի տեղանքով, որտեղով դժվար թե անցած լինեն նույնիսկ առանձին մարդիկ...

...Կամավորները հարկադրված էին հակառակորդին դուրս մղել յուրաքանչյուր քարի հետեւից...

Այդ քարերի միջով մոտավորապես 18 վերստ անցնելու ընթացքում զարնվելով քարերին՝ Դրոյի զորասյունը կորցնում է 13 մարդ: Չնայած դժվարություններին՝ կամավորների եռանդուն հրամանատար Դրոն իր զորախմբով ապրիլի 27-ի երեկոյան հասնում է Սուկսու գյուղից արեւմուտք...»[45]:

Թափառեզը հաղթահարելուց հետո հաջորդ արգելապատնեշը Բերկրի-Կալայի լեռնանցքն էր, որտեղով պետք է անցնեին ռուսական զորքերն ու հայ կամավորները:

«Ապրիլի 30-ին Բայազետյան զորամիավորման հրամանատարը հրամայում է բոլոր զորասյուներին սերտ համագործակցությամբ անցնել Բերկրիի լեռնանցքը: Ընդ որում, Համազասպը շարժվում էր լեռնանցքի ալ կողմով, Դրոն՝ լեռնանցքով, Քեռին՝ ձախ թեւով, իսկ գլխավոր ուժերը գտնվում էին կենտրոնական զորասյունից 15 վերստ հեռավորության վրա»[46]:

Հայ կամավորներն, ինչպես միշտ, առջեւում էին: Այդ օրը Բայազետյան զորամիավորման հրամանատարության որոշմամբ կամավորական զորախմբերին որպես լրացուցիչ ալակցող ուժ տրվել է մեկական հեծյալ հարյուրյակ:

Յերեկվա ժամը 12-ին սկսվում է մարտը: Ճակատի կենտրոնում Դրոյի 2-րդ, ձախ եւ ալ թեւերում հարձակվող Համազասպի եւ Քեռու զորախմբերն անկասելի հարվածներով ճեղքում են հակառակորդի պաշտպանական բնագծերն ու առաջ խոյանալով մոտենում ընդհուպ Բերկրի-Կալա քաղաքին եւ պատրաստվում անհապաղ գրոհելու[46]:

Թուրքերը նահանջելիս քանդել էին մոտակայքով անցնող գետի միակ կամուրջը: Հարկավոր էր արագորեն հաղթահարել արգելքները եւ ժամ առաջ գրավել թշնամու պաշտպանության որջը: Առաջնորդելով հեծելախումբը՝ Դրոն անվարան մտնում է սառցակալած գետն ու հաղթահարելով այն, առաջապահ զորավաշտով նետվում հակառակորդի դիրքերի վրա:

Վերհիշելով այդ պահը՝ կամավորական 2-րդ զորախմբի 1-ին վաշտի հրամանատար Բաշգառնեցի Մարտիրոսը նշում է. «Դրօն իր Առչօ ձիով մտաւ ջուրը:

Ջին կանգնել չէր կարողանում, սակայն քիչ յետոյ գլուխը վեր տնկեց, ոտները տեղաւորեց ու կանգնեց: Ջուրը խփում էր ձիու կողքին, կրծքին, մինչեւ թամբի տակը ջուր էր:

Մենակ թամբը, Դրօն ու ձիու գլուխն էին երեւում:

Իմ ձիով կանգնեցի Դրոյի մի կողմում, ուր ջուրն այնքան էլ ուժեղ չէր, Ռուբէնն էլ միւս կողմում:

Վաշտը ջոկատային շարքով, իրար ձեռք բռնած, անցաւ ձիերի վրայով:

Գետի միւս կողմում, մագլցեցինք բարձունքը եւ միւս կողմից իջանք թշնամու թեւը»[46]:

Քիչ անց կռվի դաշտ հասած իր մյուս զորավաշտերի եւ կամավորական մյուս զորախմբերի համագործակցությամբ գրավում է Բերկրի-Կալա քաղաքը:

Այդ կռվի մասին պահպանված վավերագրում նշվում է. «...Դրոյի հեծյալները եւ Համազասպի վաշտը գրոհում են Բերկրի-Կալայի վրա եւ գրավում այդ կարեւորագույն հանգույցը, որով վերջապես մեր ճեռքն է անցնում Բերկրի-Կալայի լեռնանցքն ու Աբաղայի ողջ դաշտավայրը: Ալ կողմի լեռներից Քեռու զորախմբի հայտնվելը շատ օգնեց Բերկրի-Կալայի գրոհին: Այդ օրվա մեր կորուստներն են՝ 4 կամավոր զոհված, 8 վիրավոր եւ 25 ձի սպանված»[47]:

Հայկական լեռնաշխարհն իր զարմանահրաշ բնությամբ, կառուցվածքով եւ բնակլիմայական պայմանների կտրուկ փոփոխությամբ դժվարին անակնկալներ է հրամցրել ռուսական հարձակվող զորքերին եւ նրանց շարքերում մարտնչող հայ կամավորներին:

«Թափառէզէն անդին,- պատմում է գնդապետ Ֆ. Ելիսեւը,- կը սկսէր քարքարոտ վայրէջք մը, որուն սակայն շուտով կը յաջորդէ Աբաղայի տափաստանը:

Մենք մտանք շքեղ խոտաւէտ դաշտ մը, եւ կարծես կա-

ճամբին: Եւ յանկարծ շան հաչոց կը լսենք: Գիւղ մը երեւաց մեր առջեւ: Արագօրէն կը մտնենք գիւղէն ներս, բայց մարդ չենք գտներ հոն: Միայն մորթոտուած կանանց ու մանուկներու դիակներ կային: Ատկէ հետեւցուցինք, որ հայկական գիւղ մըն էր: Դիակները տակաւին քայքայուած չէին, որ կը նշանակէր թէ կոտորածը նոր էր տեղի ունեցած: Երկու-երեք նիհար շուներէ բացի, ուրիշ ոչ ոք ողջ մնացեր էր գիւղին մէջ»[60]:

Այդ ամբողջ ազատագրուած տարածքում հանդիպում էին միայն թուրքական ու քրդական զինեալ խմբեր, որոնք զոհ էին դառնում սարսափազդու տեսարաններից վրեժխնդրութեամբ համակուած հայ զինուորներին:

«Դրոյի զինուորները գրոհում են նահանջող թուրքերի վրա եւ սրի են քաշում բազմաթիւ թուրքերի եւ քրդերի: Դեպի դաշտավայրը փախչող համարեա բոլոր քրդերը սրի են քաշվել Զեմլյակի (Դրոյի զորախմբի հեծեալ հարուրյակի հրամանատար Արտեմ Նանումյան - Հ. Գ.) ճիւաղորների կողմից: Հետապնդելով թուրքերին, այդ քաջարի հեծեալները գրաւում են Քեչկզ գյուղը»[61]:

Բարձր գնահատելով մարտերում հայ կամաւորների դրսեւորած հերոսական գործողութիւնները՝ գնդապետ Ֆ. Ելիսեւը նշում է. «Հայ կամաւորները փաստօրէն արժէքաւոր օժանդակութիւններ կընէին կոզակներէ կազմուած մեր Զօրամասին: Անոնք կը կռուէին մոլեռանդօրէն, գաղափարօրէն: Թուրքերն ու քիւրտերը հայ մը գերի չէին առներ, այլ անմիջապէս կը մեռցնէին զայն: Փոխադարձաբար նոյնը կընէին հայերը բռնուած թուրքի մը կամ քիւրտի մը: Անիկա կը ջարդէին զիրար»[62]:

Բերկրի-կալայի լեռնանցքի, քաղաքի եւ Աբաղայի դաշտավայրի գրաւումը հույժ կարեւոր էր. նախ բնակլիմայական խստաշունչ պայմաններում հաղթահարվում է հակառակորդի դիմադրութիւնն ու հնարաւորութիւն է ընձեռվում լեռնանցքով առաջ շարժվելու մնացած ողջ զորամասերին:

Անկասկած հայ կամաւորները ավելի վաղ կարող էին մտնել Վան, եթե չլինեին ռուսական հրամանատարութեան շինծու արգելքները:

Բերկրի-կալայում եւ նրան հաջորդած հանգոյցներում

թուրքերի դիմադրությունն արագորեն խորտակելուց հետո, երբ Դրոն նույն ուժգնությամբ առաջ էր շարժվում, հանկարծ ստանում է հարձակումը դադարեցնելու մասին գեներալ Նիկոլաեւի անսպասելի հրամանը:

«Բերկրի-Կալայի գրավումից հետո Բայազետյան զորամասին հրամայվում է ամանալ Բերկրի-Կալայում եւ մնալ այնտեղ...

Իսկ այդ ընթացքում ստացվում են տեղեկություններ, որ գրեթե մեկ ամիս պաշարման մեջ գտնվող Վանի հայությունը արդեն սպառել է փամփուշտները եւ հայտնվել օրհասական վիճակում»[63]:

Ավելի քան զարմանալի էր նման որոշումը: Իսկ Վանից այդ օրերին ստացվող տագնապալի լուրերը թելադրում էին, որ անհրաժեշտ էր կատարել ճիշտ հակառակը:

Հապաղելը կարող էր ճակատագրական նշանակություն ունենալ: Թուրք հրամանատարությունը կարող էր օգտվել ռուսական զորքերի պասիվությունից ու դանդաղկոտությունից եւ մեծ ուժեր նետելով Վան՝ ընկճել քաղաքի հերոսամարտիկների դիմադրությունը: Անդրադառնալով այդ օրերի դեպքերին՝ Բաշգառնեցի Մարտիրոսն իր հուշերում գրում է. «...Դրօն դիմեց զօրավարին եւ խնդրեց թոյլ տալ առաջ շարժուելու, որպէսզի Վանի ժողովուրդը ի զուր չկոտորուին: Զօրավարը մերժեց:

Դրօն ի մի հաւաքեց իր զօրամասի խմբապետներին եւ յայտնեց, թէ Զերնոզուրովի եւ Անդրանիկի բանակը չի կարողանում առաջանալ Դիլմանում տեղի ունեցող կռուի պատճառով, որով եւ մեզ էլ հրամայւում է չառաջանալ, թէ մեր չառաջանալու դէպքում Վանի մեր ազգակիցները կարող են կոտորուել, թէ մեր այստեղ մնալը այնքան զինուած ուժով կը լինի դաւաճանութիւն ու կը ծանրանայ մեր խղճի վրայ: Առաջարկեց զօրամասը յանձնել Նժդեհին, իսկ ինքը որոշած է 150 փորձուած տղաներով գաղտնի ճանապարհով մտնել Վան, որով հնարաւորութիւն պիտի տրուէր Վանին մի առ ժամանակ էլ դիմանալ: Հակառակ պարագային, եթէ այդ իրեն չյաջողուէր, գոնէ հանգիստ սրտով կը մեռնէինք մեր ժողովրդի հետ միասին:

Բոլորս տուինք մեր համաձայնութիւնը եւ պատրաստ-

ւեցինք գիշերը մեկնել...»[64]:

Դրոյի՝ վճիռներ ընդունելու համարձակության եւ հաստատակամության մասին ուշագրավ փաստեր է արձանագրում նաեւ հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար Յապոնը: Ըստ նրա վկայության, այն պահին, երբ ռուսական հրամանատարությունը անորոշ պատճառներով ձգձգում էր հարձակումը, Դրոն լի էր վճռականությամբ, թեկուզ փոքրաթիվ խմբով, անպայմանորեն շուտափույթ օգնության հասնել Վանի պաշարված եւ ժամ առ ժամ անհամբերությամբ կամավորներին սպասող հայությանը[65]:

Բարեբախտաբար, ռուսական հրամանատարությունը, առաջնորդվելով ինչ-ինչ նկատառումներով, փոխում է իր նախկին որոշումը եւ զորքերը վերսկսում են հարձակումը եւ մայիսի 1-ին հասնում Քելկ գյուղ, ուր յուրաքանչյուր զորախումբ, ստանալով համապատասխան հանձնարարություն, շարունակում է հարձակումը դեպի Վան:

«...3-րդ զորախումբը շարժվելու էր լճի առափնյա երկայնքով եւ պետք է գրավեր Փանզու գյուղը, 4-րդ զորախմբին հրամայվում է շարժվել Շեւեկյարի ուղղությամբ եւ գրավել Շեւեկյարի հարավային գագաթը:

2-րդ զորախմբին հրամայվում է առաջ շարժվել Կորսուա սարի ուղղությամբ եւ գրավել նրա գագաթը»[66]:

Առաջապահ ունենալով հեծյալ հարյուրյակները՝ զորախմբերը նետվում են գրոհի եւ հաջողությամբ խորտակելով թուրքերի պաշտպանությունը՝ մոտենում են Ջանիկ եւ Դերիբեկ գյուղերին, գրավում դրանք եւ զարգացնելով հարձակումը՝ թուրքերից ու քրդերից մաքրում բազմաթիվ բնակավայրեր:

«...Թուրքերը թողնելով 240 դիակ եւ 300 զենք եւ շատ փամփուշտ՝ փախչում են հարավ...

Դրոյի զորախումբը թուրքերի եւ քրդերի զորավաշտերի դեմ մարտի է բռնվում Շեխկարե գյուղի մոտ, ուր սպանվում են մեծ թվով թուրքեր եւ քրդեր, ինչպես նաեւ թուրքական մի յուզբաշի: Դրոն, հետապնդելով փախչող թուրքերին, հասնում է մինչեւ Ավերյակ գյուղը»[67]:

Գրավելով Շեխկարե, ապա Ավերյակ, իսկ հաջորդ օրը Ջանիկ գյուղերը՝ Դրոյի գլխավորած կամավորական 2-րդ զորախումբը, առաջ ընկնելով հարձակվող ողջ զորամիավո-

րումից, արագորեն մոտենում է Վանին:

«Բաւական մը յառաջացած էինք, - գրում է 2-րդ կամավորականի վաշտապետերից Ղազար Քոչարյանը, - երբ, թնդանօթի ձայներ լսուեցան. ձայները հարաւէն կուգային ու շատ պարզ էր, որ թուրքերը կրկին Վանը ռմբակոծել էին սկսած: Ամբողջ գիշեր մենք լսեցինք թնդանօթի խուլ որոտները: Դրօն, իր վերցուցած ձիաւոր ջոկատները, հարթ ճանապարհով, իսկ մենք՝ Գիւսնոցի եւ Ավերակի ուղղութեամբ սկսանք յառաջանալ: Եթէ չըլլային ճանապարհի ընթացքին պատահած մէկ քանի փոքր ընդհարումները, որոնք բաւական ժամանակ խլեցին մեզմէ, գուցէ այդ օրը իսկ Վան մտնէինք: Թշնամու փոքրիկ ու անկանոն ուժերու երբեմնի յարձակումները ստիպեցին մեզ կանգ առնել ու ապահովելու համար մեր թիկունքը, որոշ հետախուզութիւններ կատարեցինք: Աւարտելով մեզ համար շատ անախորժ, սակայն անհրաժեշտ աշխատանքը՝ երկու օր յետոյ միայն Վան ուղղուեցանք»[65]:

Վանեցիների հերոսական ինքնապաշտպանության ու հայ կամավորական զորախմբերի հարձակումների հարկադրանքով թուրքական հրամանատարությունը ճարահատյալ վերացնում է քաղաքի պաշարումը: Հերոսամարտի զինվորները, ոգեւորված թուրքական բանակի փախուստից, գրոհում են քաղաքի թուրքական թաղամասերի վրա եւ կրակ տալիս այն: Վանից ոչ հեռու գտնվող հայ կամավորները, պարզորեն տեսնելով քաղաքից բարձրացող կրակներն ու ծուխը եւ կարծելով, թե թուրքերն են այրել հայկական թաղամասերը, ավելի են արագացնում առաջխաղացումը: Այրվող քաղաքի տեսարանից խոցված Համազասպը (ծնունդով վանեցի - Հ. Գ.) հեռագրում է Վանին ավելի մոտ Դրոյին. «Հասիր, հարազատ քաղաքս այրվում է...»: Իրականում այրվում էին թուրքական թաղամասերը:

Իսկ այդ ժամանակ հայ կամավորները եւ նրանց հրամանատարությունը դեռեւս չգիտեր եւ չէր կարող իմանալ քաղաքում կատարվող դեպքերի իրական ընթացքն ու մանրամասները:

Մի փոքրիկ հատված Դրոյի պատմածից. «...Վերջապէս, ոուսական զօրաց հրամաններէն «մա՛րշ դէպի Վան» լսուե-

3-րդ կամավորական տարեգրության վերնագրի տակ՝ մասնակիցների խումբը

ցաւ, ալ զինուորական օրէնք, կարգապահութիւն գոյութիւն չունեցաւ մեզ համար: Անմիջապէս ճամբայ ինկանք եւ վաղ առաւօտ, մութ ու լուսին, Շահպաղիի բարձունքները հասանք: Այնտեղէն որոշ կը տեսնէինք Այգեստանի բոլորտիքը թիւրքերու զատ թաղերը, որոնք դեռ կը վառուէին: Իսկ մեզ հետ եղող վանեցի քաջերը, ուրախութենէն խելագար, սկսեցին երգել. «Կոուեցէք տղերք, կոուեցէք քաջ-քաջ, անվեհեր կանգնած թշնամու առաջ...»:

Յուզուեցայ ես ալ: Երգը իմ խմբապետիս Նիկոլ Դումանի երկիր մտնելու առաջին երգն էր, յօրինուած Վանի մօտ Պօղազքեասան գիւղի հայդուկային կոուին (1894) յիշատակին»[59]:

Մայիսի 5-ի առաւոտյան Արարատյան գնդի հեծյալ ջոկատը Դաշնակցական Խեչոյի եւ Դրոյի զորախմբի Դալի Ղազարի գլխավորած առաջապահ վաշտը սրարշաւ մտնում են քաղաք: Մի քանի ժամ չանցած քաղաք են մտնում 2-րդ կամավորական զորախմբի մյուս վաշտերը: Հայ կամավորական չորս խմբերից Դրոյի զորամասը առաջինն է մտնում Վան եւ արժանանում քաղաքի բնակչութեան ջերմ ընդունելութեանը:

Վանի հերոսամարտի ղեկավարներից Հայկ Կոսոյանը, վերհիշելով իրենց համար այդ երջանիկ պահը, ջերմութեամբ գրում է. «30-օրեայ գոյամարտի անհաւասար խիզախումներից, ոգորումներից յետոյ, արիւնոտ պայքարի քննութեամբ յաղթանակը նւաճած մի սերունդ՝ այն օրը իր ազատ թեւերուն մէջ ընդունեց Արարատեան գնդի մաս կազմող մէկ հազարեակին եւ նրա առաջնորդ հրամանատար Դրոյին:

Վան քաղաքամիջի Զինուորական Վարիչ կազմը այդ օր իր 150-ի հասնող ժողովրդական զէնքերով զինուած մարտիկներով միասին կեդրոնացած էին հազարաւոր երկսեռ քաղաքացիների հետ, պատմական քաղաքի հիւսիսային կողմի դաշտագետնի վրայ, Աւանուց գետափին, ընդառաջելու Դրոյին եւ իր գնդին...

...Ու հասաւ պահը ցանկալին...

Պահերից ամենից աննկարագրելին, ամենից պատմականը:

Ահա գնդի հրամանատար քաջարի Դրօն, իր երկու թիկնապահների հետ սրարշաւ, փոշու ամպերը յետեւ թողած, հասաւ մեզի՝ գոչելով յաղթ ձայնով.

- Ողջո՜յն հերոսներին, ապրէք տղաներ, երջանիկ ենք, որ դիմաւորում էք մեզ իբրեւ յաղթողների, փառք ձեր զէնքերին... պատիւ ձեր զինապայքարին...

Մենք մեզ տեսանք շրջապատուած կամաւորական վաշտերի քառակուսի շրջանակի մէջ: Իսկ Դրօն ձիուց վայր ցատկելով ողջագուրեց մեզ, միշտ կրկնելով.

«Շնորհավորում եմ ձեր ժողովրդական փայլուն յաղթանակը, ձեր զէնքի փառքը, շատ ապրէք...:

Ապա հրամայեց գնդի առաջին հարիւրեակին օդի մէջ կրակել համազարկերով հրացանային հինգական փամփուշտներ, ուռաներով հանդերձ...

...Մեր մարտիկները, որոնք զինուած էին տասհարուածեան մաուզէր ատրճանակներով, օդի մէջ պարպեցին 10-ական գնդակներ՝ գնդացրային արագահարուածութեամբ:

Այս ժամանակ ահա, շարժուեցին մեր երկու դրօշները, որ նշանակ եղաւ, որպէսզի բերդի բարձունքներից որոտան մեր գրաւուած թնդանօթները՝ 50 հրանօթային արձակումներով:

Հայկական զէնքի փառատօնով, թնդանօթային որոտներով, հայ հողի վրայ, մենք ընդունեցինք Դրոյին եւ իր գնդին»[60]:

Երկու օր անց քաղաք են մտնում Համազասպի եւ Քեռու 3-րդ, 4-րդ մարտագնդերը եւ գեներալ Նիկոլաեւի զորագնդերը, իսկ ավելի ուշ Վան է հասնում նաեւ Անդրանիկի զորամասը:

Վանի ազատագրման կապակցութեամբ կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը Հայոց կաթողիկոսին հղում է հետեւյալ շնորհավորական հեռագիրը. «Ամբողջ սրտէ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Ձեզի՝ էջմիածնի տաճարին մէջ Ամենաբարձրեալին ուղղուած Ձեր ջերմ աղօթքներուն համար այն անմոռանալի օրը, երբ իմ ղեկավարութեանը յանձնուած յաղթական զօրքերու եւ քաջարի հայ կամաւորներու կողմէ Վանը ազատուեցաւ քրիստոնէութեան պատմական թշնամիէն, եւ հայ ժողովուրդը՝ իր դարաւոր բռնակալէն»[61]:

Քրիստոնեության անունից խոսող, կեղծ ջերմությամբ համեմված հեռագրի հեղինակը օրեր անց առանց վարանելու եւ մոռացության մատնելով Քրիստոսին, անձամբ պիտի ստորագրի Վանի մահվան դատավճիռը՝ ռուսական զորքերի կողմից քաղաքն ու Արեւմտահայաստանի մյուս շրջանները թողնելու հրամանը:

Վանում գտնվելու հենց առաջին օրը Դրոն շտապում է տեսակցել ու սփոփել թուրքերի կողմից դավադրաբար սպանված Իշխանի ընտանիքին: Հին Բայազետում վաճառականությամբ զբաղվելու տարիներին նա սերտ բարեկամություն էր հաստատել Վանի գործիչների եւ հատկապես Լեռնապարի մարտական ուժերի կազմակերպիչ ու առաջնորդ Իշխանի հետ:

Դրոյի եւ Իշխանի կնոջ՝ Սիրանուշի հանդիպման ականատես Արամ Տապաղյանը, վերհիշելով այդ հուզիչ տեսարանը, գրում է.

«1915 մայիս 3-ին Վանի հերոսամարտի յաղթանակի առաջին առաւօտն էր: Նահատակ Իշխանի սգաւոր այրին՝ հօրեղբօրս աղջկա Սիրանուշին քովն էի, երբ յանկարծ սենեակին դռան վրայ երեւցաւ չերքէզի տարազով, թուխ դէմքով, հազիւ 30 տարեկան երիտասարդ մը: Ձեռները դէպի Սիրանուշը երկարելով՝ ըսաւ մորմոքած ձայնով.

- Ախ, իմ անբախտ քոյրս:

Սիրանուշը լալագին, խօսքը եկուրին ուղղելով, հարցուց.

- Ո՞ւր է Սուրէն Էֆենտի (Դրոյի ծածկանունը Հին Բայազետում ապրած տարիներին - Հ. Գ.), ուր է քո սիրելի ընկերդ, իմ աննման Իշխանը...

...Տխուր եւ ճնշիչ մթնոլորտը մեղմացնելու համար՝ Սուրէն Էֆենտին սկսաւ պատմել, թէ ինչպէս իր զօրախումբը հասած էր Վան...»[3]:

Դրոյի անմիջական նախաձեռնությամբ հայ զինվորները Հիրճ գյուղում հայտնաբերում են Իշխանի եւ նրա զինակիցների մարմինները եւ տեղափոխելով Վան՝ ամփոփում քաղաքի գերեզմանատանը:

Դրոյի կյանքի եւ գործունեության մասին պահպանված փաստերի, հուշագրությունների եւ կարծիքների ուսումնասիրությունն անառարկելիորեն հավաստում են՝ ոչ միայն նրա

քաջության ու զորավարական տաղանդի իրողությունը: Հայ ազատամարտի նշանավոր գործիչների համաստեղության մեջ նա եզակիներից էր նաեւ իր անբասիր ընկերասիրությամբ եւ հասարակ զինվորի նկատմամբ դրսեւորած ուշադրությամբ եւ հոգատարությամբ: Ահա իր զոհված զինվորներից մեկի ընտանիքի նկատմամբ նրա ցուցաբերած վերաբերմունքի մի փոքրիկ վկայություն.

«Նորին գերազանցութեան փոխ թեմակալին հայոց

Ներկայացնելով Ձերդ գերազանցութեան էրզափենցի (Շարուր-Դարալագեազի գավառ - Հ. Գ.) Յարութիւն Սայադեանի խնդիրը, պատիւ ունիմ յայտնելու, որ անցեալ 1914 թ. նոյեմբերի 1-ին Տաճկաստանի Կիւրէ-Շաւէ գիւղի կռւում սպանուեց նրա որդի՝ Ալեքսան Յարութիւնեան Սայադեանը: Նրա 6 հոգուց բաղկացած ընտանիքը եւ ծերունի հայրը մնացել են զուրկ նիւթական միջոցից:

Խնդրում եմ Ձերդ գերազանցութիւնից, եթէ հնարաւոր կլինի, Ձեր միջնորդութեամբ այդ ընտանիքին ցոյց տրուէր նիւթական որեւէ աջակցութիւն, որով հանգուցեալի որդիներին եւ ծերունի հօրը գոնէ որոշ չափով մխիթարութեան պատճառ կլինէք, ոգեւորելով նրա ընտանիքին: 3 մարտի 1916 թ.»[4]:

Իսկ Դրոյի միջնորդություններն ու դիմումները, որպես կանոն, երբեք ապարդյուն չէին անցնում:

Նրան բնութագրող մի հատկանշական կողմ եւս: Դրոն, գործարարության եւ մարդկանց հետ լեզու գտնելու զարմանալի շնորհներով էր օժտված: Որպես օրենք, նրա ղեկավարած զորամասերը իրենց զինվածությամբ, նյութական ապահովվածությամբ եւ կարգապահությամբ միշտ լավագույնն են եղել: Նույնիսկ բարձրաստիճան զինվորականները սիրով էին համաձայնել ծառայելու նրա հրամանատարությամբ գործող զորամասերում: Գուցե եւ նրա հաջողությունների գաղտնիքը պայմանավորված էր նաեւ վերոհիշյալ գործոններով:

Վասպուրականի ազատագրումը դեռ միայն սկիզբն էր այն գործի, որին իրավամբ կոչված էին ծառայելու հայ կամավորները: Առջեւում էին թուրք իշխանությունների յաթաղանի մյուս զոհերը՝ Շատախը, Մոկսը, Բաղեշը, Տարոնը, Սա-

սունը եւ Արեւմտահայաստանի մյուս շրջանները:

Վանի հաղթական մուտքից մի քանի օր անց Դրոյի խումբը դարձյալ կռիվների հորձանուտում էր: Այս անգամ խումբը զարգացնելով հարձակումը, պիտի օգնություն հասներ Շատախի եւ Մոկսի նույնպես ինքնապաշտպանության դիմած հայությանը: Այդ շրջանների հայությունը ապրիլի առաջին իսկ օրերին զենքի դիմելով արդեն երկրորդ ամիսն էր, ինչ համառորեն անհավասար ինքնապաշտպանական մարտեր էին մղում թուրք ժանդարմական եւ քրդական զինյալ զորախմբերի դեմ:

Ընդամենը մեկ օր Վանում անցկացնելով 2-րդ զորախումբը, իր շարքերը համալրելով տեղի կռվողներով, հրաման է ստանում ուղեւորվել Շատախ, փրկել ինքնապաշտպանության դիմած շատախցիներին եւ այդ շրջանը մաքրել քրդերից:

Շատախցիների զինված պայքարը 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի ամենահերոսական եւ ուսանելի, բայց դեռեւս ըստ արժանվույն չուսումնասիրված էջերից մեկն է: Ջնայած թուրք իշխանությունների նենգադավությանը զոհ էր գնացել ինքնապաշտպանության ոգին ու կազմակերպիչը՝ Լեռնապարի Իշխանը, սակայն ազատատենչ շատախցիները, հավատարիմ մնալով իրենց հերոսական անցյալին ու Իշխանի ներդրած մարտական ավանդին՝ ավելի քան մեկ ու կես ամիս անկոտրում համառությամբ պաշտպանեցին իրենց կյանքն ու ազգային արժանապատվությունը:

Շատախի պաշտպաններին օգնության հասնելը կապված էր լուրջ դժվարությունների հետ: Շատախ տանող ուղին անցնում էր քրդերով խիտ բնակեցված Գորան դաշտավայրով: Թուրքական հրամանատարությունը քրդական յուրաքանչյուր գյուղ վերածել էր ամուր պաշտպանական հանգույցի: Բացի դրանից, Հիրճ գյուղից դեպի Գորանի դաշտ տանող միակ ճանապարհը շրջափակված էր կիրճերով, որի թաքստոցներում դիրքավորվել էին թուրք զինվորներն ու քրդական զինյալ խմբերը[4]:

Հարձակումը զարգացնելու կամավորների միակ հնարավորությունը թշնամու ամրությունները շրջանցելն էր: Պահեստում թողնելով Յապոնի, Ջեմլյակի եւ Խոսրովի հեծյալ

Խոսրով Կամսարականի հրամանատարությամբ գունդը Վանի փողոցներում, 4-րդ կամավորական գունդ

ջոկատները՝ Դրոն հրամայում է Ղազար Քոչարյանի վաշտին շրջանցել թշնամու ամրություններն ու հարվածել թիկունքին:

Ռազմախաղը ավարտվում է գերազանց վերջաբանով, թուրք-քուրդ խմբերը, ընկնելով խաչաձեւ կրակի տակ, դիմում են փախուստի: Գորանի դաշտ տանող ուղին բաց էր: Դրոյի զինվորները հողմի նման ներխուժելով դաշտ՝ մեկը մյուսի հետեւից գրավում են քրդական գյուղերը եւ մոտենում դեպի Շատախ տանող ամենաուժեղ արգելապատնեշին՝ Աղվուտ գյուղին: Հաղթական կռիվներից հետո բարձր մարտական տրամադրությամբ համակված հայ զինվորները հաշված ժամերի ընթացքում ընկճում են հակառակորդի դիմադրությունը եւ մտնում հայկական Սեւտիկն գյուղը: Թուրքական զորքերը, որոնք արդեն 45-րդ օրն էր, ինչ պաշարել էին Շատախը, հայ կամավորների լուրն առնելուն պես թողնում են մարտադաշտը:

Թուրքական զորքերի փախուստի եւ հայ կամավորների հայտնվելու լուրերը անմիջապես տարածվում են նրանց գալստյանը սրտատրոփ սպասող ինքնապաշտպանության մարտիկների շարքերում:

Պատմում է Շատախի ինքնապաշտպանության հրամանատարներից՝ Տիգրան Բաղդասարյանը. «Լեւոնը (Լեւոն Շադոյանը նույնպես ինքնապաշտպանության հրամանատարներից է - Հ. Գ.) կը գրէ. «Դրօն 1000 հոգով Սեւտիկն է: Երեկոյեան աշխատիր ամէն գնով հոս լինել. խորհրդակցելու համար Ծառնուի վրայ կատարուելիք վաղուան արշաւանքի մասին...

...Երկու ձի կը պատրաստեն անմիջապէս եւ Սեւտիկնցի Յակոբի հետ կը շտապեմ հասնել Սեւտիկն: Մութ էր արդէն, երբ կը հասնիմ գիւղը: Աչքի կը զարնեն մեր կամաւորների վրաններն իրենց պլպլուան ճրագներով:

Կը մտնեմ տէրտրոլ սենեակը, եւ ահա կը հանդիպիմ Դրոյին շրջապատուած իր վաշտապետներով՝ Նժդեհը, Մեսրոպը, Եապոնը, Մարտիրոսը եւ այլն: Կը համբուրինք, կը սկսինք զրոյց անել: Կը պատմեն ինձ իրենց կռիւների եւ ապագայի մասին: Ես էլ իմ հերթին՝ մեր կռիւների մասին:

- Այդպէս, ուրեմն Ծառնուի արշաւանքը թողնենք ուրիշ անգամուան, այնպէս չէ՞, էֆենտի, - հեգնելով կը վերջացնէ Դրօն:

- Այո, պ. հրամանատար, - կը պատասխանեմ, - բայց երեւի ուրիշ ծառնուցներ կ'ունենանք»[66]:

1915 թ. մայիսի 12-ին 2-րդ կամավորական մարտախմբի գլուխն անցած՝ Դրոն հաղթականորեն մուտք է գործում Շատախ գավառի ինքնապաշտպանության կենտրոն՝ Թաղ գյուղը[66]:

Նույն օրերին Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը ուղղված զեկուցագրերում անդրադառնալով այդ ճակատում մարտնչող զորամասերի եւ մասնավորապես 2-րդ զորախմբի գործունեությանը՝ նշվում է. «Մայիսի 8-ին սկսելով առաջխաղացումը՝ 2-րդ զորախումբը բազում մարտեր մղեց թուրքերի եւ քրդերի հետ, որոնք, կենտրոնանալով Գորան դաշտավայրում, փակել էին դեպի Շատախ տանող ճանապարհը: Բայց յուրաքանչյուր քայլում պարտությանը մատնելով հակառակորդին՝ զորախումբը արագորեն մաքրեց այդ շրջանները եւ մայիսի 12-ին մուտք գործեց Շատախ»[67]:

«Կ'անցնի, - շարունակում է Տիգրան Բաղդասարյանը, - հայկական բանակը եւ նրան կհետեւի Շատախի պզտիկ բանակը իր յաղթանակի երգն երգելով... Կը մտնենք վերջապէս Թաղը: Պատուհաններից, կտուրներից, կանայք եւ աղջիկներ ծաղիկներ կը սփռեն կամաւորների անցած ճանապարհով: Ուրախ զուարթ կ'անցնի բանակը եւ կը հաստատուի «Ամբրի Իգին», Տիգրիսի եզերքին:

Այդ օրը շատախցին հանգիստ ու խաղաղ քնեց»[68]:

Վանից մինչեւ Շատախի գյուղերը ճգվող տարածքը ամբողջովին մաքրված էր թուրքերից ու քրդերից: Ետեւում էին մնացել բազում մաքառումներով լեցուն տանջալի օրերը: 1915 թ. հունիսին Շատախի Ջնով գյուղում հանդիպելով գյուղացիներին եւ նրանց պատմելով զորախմբի անցած մարտական ուղու մասին՝ Դրոն որպես անկեղծ խոստովանանք ասել է. «Ռուսական հողից, Անդրկովկասից մինչեւ Վասպուրական, մինչեւ Շատախ անցել եմ մեր ժողովրդի դիակների վրայով, մեր ավերված գյուղերով, մոխրակույտի վերածված բնակավայրերով: Արցունքով եմ անցել»[69]:

Կռիվների ընթացքում կամավորները բռնագրավում են

մեծ քանակությամբ ռազմավար, հազարավոր ոչխարներ եւ բաժանում Շատախի եւ Սեւտիկնի հայ բնակիչներին:

Գավառի ազատագրումը դեռեւս տեղի բնակչության ապահովության վերջնական երաշխիքը չէր: Թուրք հրամանատարությունը, վերախմբավորելով հայ զինախմբերի հարվածներից ցաք ու ցրիվ եղած զինական ուժերը, սպառնում էր հարավային շրջաններից վերստին հարձակվել Շատախի վրա: Անհրաժեշտ էր կայուն հիմքերի վրա դնել գավառի ինքնապաշտպանությունը: Շատախի շրջանների ներքին կյանքը կարգավորելու, ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով Դրոյի նախաձեռնությամբ ինքնապաշտպանական մարտերի հրամանատարներ Սամվել Պետրոսյանի եւ Տիգրան Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ կազմվում է գավառի կառավարություն եւ ոստիկանություն, որոնք անմիջականորեն պիտի ենթարկվեին Արամ Մանուկյանի գլխավորած Վանի նահանգապետությանը:

Շատախի գրավումից մեկ շաբաթ անց Դրոն արշավում է Մոկաց աշխարհ, ուր տեղի հայությունը, կենտրոնանալով մի քանի բնակավայրերում, օրհասական կռիվ էր մղում թուրք-քուրդ հրոսակախմբերի դեմ:

Քանի որ Մոկսի հայ բնակչության ինքնապաշտպանական մարտերը ընթանում էին մի քանի հանգույցներում, ապա այդ պատճառով Դրոն, մասնատելով իր զորախմբի ուժերը, հարձակումը զարգացնում է երեք հիմնական ուղղություններով: Համաձայն նրա հրամանի, Դալի Ղազարի, Յապոնի, Տիգրանի հարյուրյակներն ու Մարտիրոսի վաշտը Նժդեհի հրամանատարությամբ արշավում են Մոկս, Մակվեցի Մեսրոպի վաշտը՝ Սոքան, իսկ ինքը զորամասերի մնացած ջոկատների գլուխն անցած շարժվում Սպակերտ:

Ռազմաճակատում տեղի ունեցող մարտական գործողությունները բնութագրող վերոհիշյալ ամփոփագրերը անդրադարձել են նաեւ Մոկսի դեպքերին. «...Մոկսի ապստամբները, - կարդում ենք նույն ամփոփագրերում, - հայտնվում են կրիտիկական իրավիճակում: Թուրք ժանդարմների եւ քրդական ուժերի հետ Սոքանի (Շատախի արեւմուտք) մոտ ունեցած հաջող կռիվներից հետո զորախմբի 2-րդ վաշտը հաղթահարելով դժվարանցանելի լեռներն ու կիրճերը՝ մայիսի

18-ին մտնում է Մոկս: Մոկսի եւ նրա հարակից բոլոր շրջանները մեր ձեռքն անցնելը հնարավորություն ստեղծեց ամուր կապ հաստատելու Մոկսի եւ Աղթամարի (մայիսի 16-ին գրավել էր Քեռու 4-րդ զորախումբը - Հ. Գ.) միջեւ»[70]:

Ամփոփելով դեպի Վանա լճի հարավային շրջանները ազատագրելու նպատակով 2-րդ կամավորականի ձեռնարկած մարտական գործողությունների արդյունքները՝ կարելի է ասել. մի շարք մարտերում արագորեն հաղթահարելով թշնամու դիմադրությունը՝ Նժդեհը գրավում է Մոկսը, Մեսրոպը՝ դժվարին կռիվներից հետո Սոքանը, իսկ Դրոն, ջախջախելով Սպակերտը պաշարող թուրքական զորաջոկատներին՝ ազատագրում է գյուղը եւ այնտեղ համախմբված ավելի քան չորս հազար հայերի տեղափոխում Մոկս: Հաջողությամբ էին զարգանում նաեւ կամավորական մյուս խմբերի հարձակումները: Քեռին եւ Համազասպը միացյալ ուժերով գրավում են Ոստանը եւ Աղթամարը[71]:

Ռազմաճակատում միմյանց հարեւանությամբ մարտնչող հայ կամավորականների կապն ու համագործակցությունը պատշաճ բարձրության վրա էր, ինչը եւ խոստովանում են նրանց մարտական գործողությունները բնութագրող ամփոփագրերը. «...իր աջ թեւը ապահովելու համար, զորախմբի հրամանատար Դրոն դեռեւս Գորանի դաշտում մղած կռիվների ժամանակ առանձնացրեց կես հարյուրյակ Ղազարի գլխավորությամբ եւ ուղարկեց Փեսանդաշտ: Այդ քայլով նա ապահովեց նաեւ դեպի Ոստան-Աղթամար առաջացող 4-րդ զորախմբի ձախ կողմը»[72]:

Հայ կամավորական զինավաշտերն, ազատագրելով Վանա լճի հարավային շրջանները, մոտենում են ընդհուպ Ռշտունյաց գավառի Սորբ եւ Դատվան փոքրիկ քաղաքին, որոնց գրավումով փաստորեն բացվելու էին Տարոն, Սասուն եւ Բաղեշ տանող ուղիները: Հայկական բոլոր չորս կամավորական խմբերը այսուհետ մտնելու էին գեներալ Տրուխինի գլխավորած ռազմական խմբավորման կազմում:

Դրոն Մոկսի պաշտպանությունը հանձնարարելով Նժդեհին՝ իր զորամասի հիմնական ուժերով տեղափոխվում է Աղթամար, ապա՝ Սուրբ Հակոբ:

Ռազմաճակատը Մոկսից ձգվելով հասնում է մինչեւ Աղ-

թամար, ուր բացի Դրոյի եւ Քեռու 2-րդ ու 4-րդ զորախմբերից դիրքեր են գրավում նաեւ Տիգրան Բաղդասարյանի եւ Լեւոն Շադոյանի գլխավորած տեղի ինքնապաշտպանական ջոկատները: Թուրքական եւ քրդական ուժերը, հայտնվելով ծանր իրավիճակում, փորձում են անընդմեջ գրոհներով ճեղքել Աղթամարից մինչեւ Մոկս ճակատային բնագիծը պաշտպանող կամավորների եւ ինքնապաշտպանական ջոկատների պաշտպանությունը եւ բացել դեպի հարավային շրջանները ձգվող ուղիներն ու միաժամանակ Մոկսը կտրել Շատախից: Անդրադառնալով այդ օրերին Դրոյի զորախմբի մարտերին՝ ռազմաճակատից առաքվող ամփոփագրերից մեկում նշվում է. «...Թուրքերի կողմից 4 օրերի՝ մայիսի 22, 23, 24 եւ 25-ին ձեռնարկված անընդմեջ գրոհները հետ են մղվում միասնաբար գործող կամավորների եւ Մոկսի զինված հայերի կողմից: Միաժամանակ ձախողվեցին նաեւ հարավային կողմից Մոկսը Շատախից կտրելու նպատակով թշնամու կողմից ձեռնարկված փորձերը:

...Մոկս-Շատախ, Աղթամար-Ոստան ուղղությամբ 2-րդ զորախմբի մղած պաշտպանական հաջող գործողություններին նպաստել է երկու հանգամանք. 1. Կամավորական 1-ին զորախումբը, գրավելով Շատախին հարող Նորդուզի շրջանը, կապ է հաստատում գեներալներ Նազարբեկովի եւ Նիկոլաեւի զորամասերի միջեւ:

2. 4-րդ զորախումբը 3-րդի համագործակցությամբ, որը Վանից շարժվել է մայիսի 19-ին, առաջանում է Աղթամար-Սբ. Հակոբ-Զեյվա ուղղությամբ եւ դրանով սպառնալիք ստեղծում թշնամու ձախ թեւի վրա»[73]:

Վանից մինչեւ Շատախ-Մոկս, Աղթամար-Ոստան եւ Նորդուզ ձգվող շրջանների ազատագրական մարտերում հայկական կամավորական խմբերը գործել են մեծ կազմակերպվածությամբ ու համագործակցած: Առջեւում Տարոնն էր ու Սասունը:

Տարոն տանող ճանապարհի առաջին խոչընդոտը Սորբն էր: Թուրք հրամանատարությունը հասցրել էր զգալի ուժեր կենտրոնացնել Սորբում եւ այն վերածել պաշտպանության ամուր հենակետի: Սորբի մոտակայքում գտնվող բարձունքները հակառակորդի կողմից նույնպես ամրացվել էին:

Ինչպես վկայում են ռազմական ամփոփագրերը, ռազմաճակատում հանգիստ իրավիճակը տեւել է ընդամենը երկու շաբաթ՝ հունիսի 1-ից մինչեւ 14-ը, այսինքն՝ մինչեւ Զեյվայի մարտերը, որը տեղի է ունեցել նույն ամսի 15-ին եւ 16-ին:

Այդ ընթացքում 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերին է միացել նաեւ 2-րդ զորախումբը, որի կազմի մեկ վաշտ մնում է Մոկսում, մեկ հետեւակ վաշտ Շատախում եւ մեկ հեծյալ դասակ Գորանդաշտում: (Այդ շրջանների ինքնապաշտպանության ղեկավարումը իրականացնելու էին Նժդեհը եւ Մեսրոպը - Հ. Գ.):

Հունիսի 15-ին այդտեղ է գալիս նաեւ 1-ին զորախումբը, որը Նորդուզից դուրս է գալիս մայիսի 28-ին, իսկ հունիսի 12-ին Արտամետից[74]:

Զեյվայի մարտերի նախօրեին հայկական բոլոր չորս զորախմբերը Նիկոլաեւի զորամասից անցնում են Տրուխինի զորամաս:

Գեներալ Տրուխինի զորախմբի պաշտպանական դիրքերը ձգվում էին Զեյվա գյուղից մինչեւ Սուրբ Հովհաննեսի վանքը: Այն ժամանակ բացի հայկական 1-ին, 2-րդ, 3-րդ եւ 4-րդ կամավորական մարտախմբերից, Տրուխինի զորամասի կազմում էին նաեւ սահմանապահ հետեւակային գումարտակը, հեծյալ ջոկատը, Անդրբայկալյան կազակական բրիգադը[75]:

Մարտական ուժերի անհրաժեշտ վերադասավորումից հետո գեներալ Տրուխինը վճռական գրոհ է ձեռնարկում իր զորամասին դիմակայող հակառակորդի դիրքերի վրա: Համաձայն հրամանատարության մտահղացման, հարձակումը ընթացել է հետեւյալ ուղղվածությամբ. Քեռու 4-րդ զորախումբը գրոհը զարգացրել է թուրքական զորաբանակի ձախ թեւի վրա, Անդրանիկի 1-ին զորախումբը՝ կենտրոնի, իսկ Դրոյի 2-րդ եւ Համազասպի 3-րդ զորախմբերը եւ սահմանապահ զորաջոկատները՝ աջ թեւի վրա: Մարտերի առաջին օրը 1-ին եւ 4-րդ զորախմբերը, հանդիպելով հակառակորդի համառ դիմադրությանը, ունեցել են զգալի կորուստներ: Գեներալ Տրուխինը, առաջնորդվելով այդ իրողությամբ, վճռում է դադարեցնել հարձակումը եւ հետ քաշել զորքերը[76]:

Բայց կատարվում է ճիշտ հակառակը, չնայած ունեցած

շոշափելի կորուստներին. «...Գիշերը 1-ին զորախմբի մի քանի դասակապետերի նախաձեռնության շնորհիվ հաջողվում է դասակները առաջ շարժել եւ գրավել երկրորդ գծի խրամատները: Մյուս խմբերը, լսելով բարձրաձայն ուռռան, նույնպես անցնում են հարձակման եւ վերջ ի վերջո գրավում գլխավոր դիրքերը: Թուրքերը արագորեն նահանջում են դեպի Սորբ»[77]:

Հունիսի 16-ին եւ 17-ին Զեյվայի մոտակայքում ճեղք բերած հաղթանակից հետո մինչեւ հունիսի 28-ը հանգիստ է եղել: Այդ ընթացքում հակառակորդի ուժերին որպես համալրում մոտենում են 106 եւ 107 հետեւակային գնդերը: Նույն ամսին Ալաշկերտ-Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ Խալիլ փաշայի ճեղնարկած հարձակմանը զուգընթաց, թուրքերը միջոցներ են գործադրում կանգնեցնելու գեներալ Տրուխինի զորամասի հետագա առաջխաղացումը, որը նպատակաուղղված էր մի կողմից դեպի Բիթլիս, իսկ մյուսը՝ Նեմրութ միանալու գեներալ Նազարբեկովին, որը գտնվում էր Փթխուս-Քարմունջ շրջանում:

«...Թուրքերը, - նշվում է ռազմաճակատից առաքվող ամփոփագրերում, - կենտրոնացնելով 106 եւ 107 գնդերը Սորբի մոտ՝ խնդիր են ստանձնում խոչընդոտել ռուսների մուտքը Սորբ-Վանիկ»[78]:

Հունիսի վերջերին հայկական մարտախմբերը, գեներալ Տրուխինի զորախմբի մյուս զորաջոկատների համագործակցությամբ, միահամուռ ուժերով գրոհում են Սորբի վրա:

Առաջին օրվա մարտերը չափազանց ծանր էին ընթանում: Բլրալանջերին ամրացած թուրք զինվորները թնդանոթներից ու գնդացիրներից տեղացող կրակով խափանում էին հայ զինվորների գրոհները: Երեկոյան մարտադաշտ հասցրած թնդանոթներով մշակելով հակառակորդի դիրքերը՝ հայ զինվորները նետվում են գրոհի: Դրոյի զորախումբն առաջին կամավորականի Արտաշես Սուչյանի գլխավորած վաշտի համագործակցությամբ ճեղքում է բարձունքներում ամրացած թշնամու դիմադրությունը եւ հասնում լճափ, որի ափերի երկայնքով հաջողությամբ հարձակվում էին Անդրանիկի զորախմբի մյուս վաշտերը:

Հակառակորդի դիմադրությունը խորտակում են նաեւ Համազասպի եւ Քեռու զինվորները: Արդեն հաջորդ օրը կոտրելով հակառակորդի համառ պաշտպանությունը՝ հայ կամավորները գրավում են Սորբը, իսկ թշնամու ջախջախված զորքերի մնացորդները նահանջում են Դատվան[79]:

Ռուսական չորրորդ զորախմբի հրամանատար գեներալ Տրուխինը, հիացած հայ կամավորների մարտական գործողություններով, նշում է. «...Անդրանիկի եւ Դրոյի խումբերուն յաղթական յարձակումը հակառակորդի ձախ թեւին դէմ: Համազասպի խումբին յարձակողականը խիստ դժուարին պայմաններու մէջ, առանց հրետանիի աջակցութեան, ձիւնապատ լեռներով: Թշնամիի յամառ հետապնդումը այդ խումբին կողմէ...»[80]:

Մի վկայություն եւս. «Այստեղ հունիսի 29-ին, ամբողջ օրվա ընթացքում բռնկվեց հուժկու կռիվներ, որոնք թուրքերի լիակատար պարտությամբ ավարտվեցին երեկոյան:

Այդ կռիվներում հիմնականում աչքի են ընկել.

1. 1-ին Սահմանապահ գումարտակը ոտմիստր Կոլեսնիկովի հրամանատարությամբ: 2. Հակառակորդի դիրքերի ձախ թեւին ուղղված Անդրանիկի եւ Դրոյի զորախմբերի հաղթական գրոհները: 3. Համազասպի 3-րդ զորախմբի հարձակումը բացառիկ ծանր պայմաններում»[81]:

Հայ զինավաշտերին հրաշալի հնարավորություն է ընձեռվում կրնկակոխ հետապնդել նահանջող հակառակորդին եւ արագորեն գրավել նաեւ Դատվանը: Եթե մարտական գործողություններն արագ ընթացք ունենային, ապա Տարոն մտնելու խնդիրը զգալիորեն կհեշտանար: Սորբի կռվում պարտություն կրած թուրք հրամանատարությունը դժվար թե կարողանար հասցնել ամուր պաշտպանություն կազմակերպել: Սակայն ճակատի հրամանատար գեներալ Տրուխինը ոչ մի փաստարկներով չարդարացված պատճառաբանությամբ եւ կարծես կանխամտածված դիտավորությամբ խոչընդոտում է հայ զինվորների հարձակումը եւ դրանով իսկ թուրքերին հնարավորություն ընձեռում ամրապնդվելու Դատվանում: Եվ միայն հուլիսի 4-ին, Սորբի գրավումից երեք օր անց հայ կամավորները հրաման են ստանում գրոհելու Դատվանը: Ռուսական հրամանատարության բարեհաճությամբ շահած ժամանակահատվածում թուրքերին հաջողվում է համալրել զոր-

քերի մարտաշարքերը եւ Դատվանը վերածել անմատչելի ամրոցի: Այս անգամ արդեն հայ կամավորական մարտախմբերի հրամանատարներին էին ենթարկվում նաեւ ռուսական մի քանի զորավարտեր:

Վանա Իշխանը եւ Սրամը

Դատվանի մատույցներում ընթացող մարտերի առաջին օրը, չնայած գործադրած մեծագույն ջանքերին, հայ զինվորներին չի հաջողվում թուրքերին դուրս շպրտել իրենց անմատչելի դիրքերից: Հաջորդ օրն առավոտյան գեներալ Տրուխինը վերջապես մարտադաշտ է դուրս բերում հեծելազորային գունդն ու հրանոթների մարտկոցը: Մի քանի ժամ շարունակ ընթանում էր միայն հրանոթային մենամարտ, իսկ երեկոյան կողմ. «Ամբողջ ճակատը յարձակման էր դիմել:

Դրօն առաջանում էր կենտրոնով ու գրաւում թշնամու կարեւոր դիրքերը, որոնք իշխում էին թշնամու Դատւանի դիրքերի վրայ: Իսկ Անդրանիկի զօրամասը Դրոյի ձիաւորներով վերցրեց Դատւանի դիրքերը»[88]:

Թուրքերի հզոր կրակակետերը հաղթահարելով՝ հարձակումը հաջողությամբ էին զարգացնում Համազասպն ու Քեռին: Անձնուրաց էին գործում Դրոյի վաշտերն ու հարյուրյակների հրամանատարներ Մարտիրոսը, Մեծ Ղազարը, Կարբեցի Օնեն, Զեմլյակը, Դալի Ղազարն ու մյուսները: Այլեւս անկարող լինելով դիմադրել տարբեր ուղղություններից տեղացող ուժգին հարվածներին՝ հակառակորդը ստիպված տեղի է տալիս եւ սկսում կանոնավոր մարտաշարքերով նահանջել: Թուրքերի կանոնավոր նահանջը փախուստի վերածելու նպատակով հայ հեծելախմբերը Դաշնակցական Խեչոյի գլխավորությամբ սրընթաց գրոհ են ձեռնարկում եւ քշում նրանց մինչեւ Գրգուռ: Սակայն թուրքերն այս անգամ մարտադաշտ են դուրս բերում Գրգուռի մոտակայքում թաքնված ուժերն ու գնդացրային կրակահերթերով դիմավորում հայ հեծելազորայիններին: Թշնամու գնդացիրների համազարկերից զոհվում է հայոց ազատամարտի արժանավոր բազմավաստակ զինվոր Դաշնակցական Խեչոն: Զերկնչելով կարկտի ուժգնությամբ տեղացող գնդակներից՝ Զեմլյակն իր ձիավոր հարյուրյակով անկասելի հարվածով հետ է շպրտում թուրքերի հակագրոհը եւ մարտադաշտից դուրս բերում զոհված հերոսի դիակը: Մարտը չդադարող ուժգնությամբ շարունակվում է նաեւ գիշերը: Գիշերային խավարն անգամ անզոր էր արգելակելու ճակատամարտը հաղթական վախճանի հասցնելու հայ զինվորների բուռն ձգտումները: Դրոն, ճեղքելով այդ կռիվներում իրենց լավագույն կողմերով դրսեւորած թուրքերի զորաշղթան, գրավում է քաղաքի նավահանգիստը, իսկ Անդրանիկի զինվորները ներխուժում են քաղաք:

Երկօրյա ճակատամարտը ավարտվում է թուրքական զորքերի դաժան պարտությամբ:

Գեներալ Տրուխինը արժանվույնս գնահատելով հայ կամավորների մարտական գործողությունները՝ հեռագրում է հրամանատարությանը. «Երկօրյա ճակատամարտի ատեն իմ ղեկավարութեանը յանձնուած ջոկատի զօրքերը դուրս քշեցին թշնամիին իր դիրքերէն: Յաղթութիւնը գլխաւորաբար արդիւնքը պէտք է նկատել երկու երդով հայ կամաւորներէ բաղկացած մեր հետեւակազօրքի կրակին...»[89]:

Սորբիի եւ Դատվանի հաղթական մարտերից հետո փոխվում է նաեւ ռուսական զորքերի տրամադրությունը: Տրու-

խինին փոխարինած գեներալ Նազարբեկովը մարտադաշտ դուրս բերելով իր հրամանատարությամբ գործող զորքերի հիմնական խմբավորումը՝ պարտության է մատնում իրեն դիմակայող թուրքական զորագնդերին, մտնում Տարոն աշխարհի Ախլաթ գավառը եւ հունիսի 11-ին հասնում մինչեւ Խանիկ գյուղ[84]:

Դրոյի զորավաշտերը հասնում են մինչեւ Գրգուռի ստորոտում գտնվող Ջրխոր գյուղը, իսկ ապա մեծանուն հայդուկապետ Աղբյուր Սերոբի ծննդավայր՝ Սողոդ: Միաժամանակ Գրգուռ եւ Նեմրութ լեռների ուղղությամբ է առաջանում Անդրանիկի զորամասը, իսկ Բաղեշի՝ Քեռու եւ Համազասպի մարտախմբերը:

Կավրե-Շամեի կռվից մինչեւ Բերկրի, Վան եւ ապա Շատախի, Մոկսի, Սորբի ու Դատվանի ազատագրում փայլուն քննություն բռնեց հայ կամավորական գնդերի ամենաերիտասարդ հրամանատարը՝ 30-ամյա Դրոն: Անցած բոլոր մարտերում նրա ղեկավարած գունդը մշտապես կրակների կիզակետում էր եւ մեծամասամբ ամենաառաջավոր գծում: Դրոն քաջությամբ եւ հիրավի իր ռազմագիտական տաղանդով իսկական ռազմիկի վառ օրինակ էր:

Բնութագրելով Դրոյի մարտական շնորհները՝ բժիշկ Եր. Աթանեսյանը գրում է. «Ականատես եմ եղել Սորբից մինչեւ Դատուան ու Գրգուռ կամաւորական չորս գունդերի մղած ճակատամարտերին: Ես տեսայ եւ խոր յուզումով տեսայ, թէ ինչպէս Սորբի յաղթանակից յետոյ Անդրանիկը բաղեղի պէս փաթաթուեց Դրոյին, համբուրեց նրան ու իր վաղեմի ընկերոջ, աննման հայդուկին՝ Քեռիին ուղղելով խօսքը, ասաց.

- Ասլան է Տերօն, Ասլան:

Անդրանիկը Տերօ էր արտասանում Դրոյի անունը: Բայց այդ հնչիւնի մէջ մէկտեղուած էին հիացում, խանդաղատանք, բերկրանք եւ հպարտանք»[85]:

Թվում էր, թե այլեւս ոչ մի ուժ չէր կարող խոչընդոտել ռուսական զորագնդերի եւ հայ կամավորների հաղթական պոռթկումը: Զենքերի համազարկերի արձագանքներն արդեն հասնում էին Տարոնի եւ Սասունի լեռների ամրությունների եւ իրենց բազուկների ուժին ապավինած տասնյակ հազարավոր հայերի, որոնք ամեն օր եւ ամեն ժամ սպասում

էին «ազատարար» ռուսական զորքերի եւ հայ կամավորական խմբերի օգնությանը:

3. ՆԱՀԱՆՋԻ ԴԺՎԱՐԻՆ ՕՐԵՐԸ

Ախլաթ գավառ մուտք գործելուց հետո ռուսական զորքերը դադարեցնում են հարձակումը: Ցավոք, այդ ժամանակ եւս ռուսական զորքերի գործողություններում ինչ-ինչ պատճառներով դարձյալ նկատվում է դանդաղկոտություն ու անվճռականություն: Թուրք հրամանատարությունը, օգտվելո՛վ ռուսական զորքերի կրավորականությունից, փորձում է ռազմաճակատի թեւերից եւ ճակատից տեղացող գրոհներով հետ շպրտել ռուսական զորքերին եւ թույլ չտալ նրա հետագա առաջխաղացումը դեպի Մուշ եւ Սասուն: Գեներալ Նազարբեկովը թուրքերի ծավալած եռանդուն գործողություններին կանխարգելիչ հակահարված հասցնելու նպատակով փորձում է որոշակի քայլեր ձեռնարկել. «Նկատելով թուրքերի հարձակումը, ես առաջարկեցի գեներալ Շերպանտեւին իր հեծելազորով հարվածել թուրքերի թեւին եւ նույնիսկ անցնել նրանց թիկունքը: Նա իմ առաջարկությանը ոչնչով չպատասխանեց...»[86]:

Համաձայն գեներալ Թ. Նազարբեկովի վկայության, ռուսական բանակի, հատկապես հեծյալ զորամասերի համար բավականին դժվար է եղել լեռնային պայմաններում մարտնչելը: Ռուս զինվորներն ու հեծյալ զորամասերը, որոնք առավելապես վարժված էին բնակլիմայական բոլորովին այլ պայմաններում կռվելու, չկարողանալով հարմարվել Հայաստանի խստաշունչ լեռնային պայմաններին՝ շարքից դուրս էին գալիս[87]:

Իսկ հարձակումն անհրաժեշտ էր շարունակել եւ թույլ չտալ, որպեսզի թուրք հրամանատարությունը համալրի եւ վերախմբավորի իր ուժերն ու անցնելով հարձակման՝ ռուսական զորքերից եւ հայ կամավորներից խլի նախաձեռնությունը:

«Երեկոյան, - գրում է գեներալ Թ. Նազարբեկովը, - մոտենալով Ալջեւազին, ես դիմեցի գեներալ Շարպանտեւին եւ ասացի, թե նա որպես ավագ չի ուզենա ընդունել զորամասի հրամանատարությունը»[88]:

Գեներալ Նազարբեկովի առաջարկության նպատակը միակն էր. համախմբել այդ շրջաններում գործող բոլոր մարտական ուժերը եւ վճռական քայլերով փլուզել թուրք հրամանատարության ձեռնարկումները:

«Նա, - շարունակում է գեներալ Նազարբեկովը, - այդ իմ հարցին պատասխանեց. «Դուք այդ շատ եք ուզում»: Ես նրան պատասխանեցի, որ պետք է իմանալ. եթե նա չի ուզում, ապա ինքը կընդունի հրամանատարությունը եւ կտա հանձնարարություններ:

Նա ինձ ոչինչ չպատասխանեց եւ շարունակեց դրագունների հետ ոչ թե Ալջեւազ, այլ դեպի Նորշեն գյուղի ուղղությամբ»[89]:

Ընդամենը մի քանի օրից պարզվում է ռուս գեներալի լռության գաղտնիքը, իսկ Սասունի լեռներում խմբված բազմահազար հայեր սպասում էին ազատարարներին:

Դրոն ճակատի հրամանատարությունից եւ հայ կամավորական գնդերի հրամանատարներից վճռականորեն պահանջում է առանց ժամանակ կորցնելու, թեկուզեւ միայն հայ զինագնդերի միացյալ ուժերով արշավել Տարոն ու Սասուն, ուր ժողովուրդը օգնության սպասումներով դեռեւս համառորեն դիմադրում էր թշնամուն:

Սիմոն Վրացյանը, որն այդ օրերին Նիկոլ Աղբալյանի ընկերակցությամբ որպես Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչ գտնվում էր ռազմաճակատում, անդրադառնալով Մուշ եւ Սասուն աշավելու Դրոյի ներկայացրած համարձակ եւ տվյալ պարագայում ամենաանհրաժեշտ առաջարկությանը՝ գրում է. «Դրօն համոզուած էր, որ կամաւորները յաջողութեամբ կը հասնեն Տարօն եւ կ'ազատեն այտեղի հայութիւնը: ...Ծրագիրը յանդուգն էր: Անյաջողութեան դէպքում կարող էին զոհուել կամաւորները, բայց յաջողութեան պարագային կը փրկուէր Տարօնի հայութիւնը, որ դեռ կանգուն էր եւ յուսահատօրէն պաշտպանւում էր թշնամու դէմ: Մեծ նպատակը կ'արդարացնէր ամէն զոհողութիւն»[90]:

Դրոյին առավելապես պաշտպանել է կամավորական 4-րդ գնդի հրամանատար Քեռին: Դժբախտաբար, այս կարեւորագույն խնդիրը վճռելիս Հայոց Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչների (Ն. Աղբալյանը եւ Ս. Վրացյանը ռազմաճակատ

էին եկել դեպի Մուշ եւ Սասուն արշավանքը արագացնելու առաքելությամբ - Հ. Գ.) ու գնդերի հրամանատարների միջեւ առաջացած տարաձայնությունների հետեւանքով չկայացվեց միասնական որոշում, եւ ռուսական զորքերի կանխամտածված նահանջի հետեւանքով հայ կամավորները ընդմիշտ զրկվեցին Սասունի լեռներում ապաստանած հայությանը օգնության հասնելու հնարավորությունից: Ռուսական բարձրաստիճան հրամանատարությունը զորքերի զանգվածային նահանջի անհրաժեշտությունը հիմնավորում էր այն պարզունակ, մտացածին փաստարկումներով, թե իբր Մանազկերտի շրջանում հայտնվել են թուրքական մեծաքանակ զորամիավորումներ, որոնց դեմ առճակատելը հավասարազոր էր կործանման:

Իրոք, ռուս-թուրքական ռազմաճակատում թուրք հրամանատարությունը, օգտվելով ռուսական զորքերի դանդաղկոտությունից եւ ոչ այնքան կազմակերպված գործողություններից, կարողանում է մի փոքր համալրել զորամասերը եւ մի քանի ուղղություններում հարձակումներ ձեռնարկել ռուսական զորքերի դիրքերին: Թեպետ թուրքական զորքերի հարձակումները այնքան մեծ հզորությամբ չեն կենսագործվել, այնուամենայնիվ, ռուսական զորագնդերը առանց մեծ ջանքեր գործադրելու՝ թողնում են նախօրեին գրաված տարածքները եւ նահանջում դեպի Ալջեւազ գյուղի ուղղությամբ: Հայկական կամավորական խմբերը, ենթարկվելով ռազմաճակատի հրամանատարության հրամանին, նույնպես բոնում են նահանջի ուղին[91]:

Հուլիսի 13-ին Դրոն, իր զորախմբով նահանջելով, հասնում է Ալջեւազ, ուր արդեն գտնվում էր գեներալ Նազարբեկովը: Դա նրանց առաջին հանդիպումն էր:

«...7-րդ գնդից հետո, - գրում է Նազարբեկովը, - շատ մեծ կարգապահությամբ ու կազմակերպված եկավ հայկական 2-րդ կամավորական զորախումբը: Այստեղ ես առաջին անգամ տեսա Դրոյին, որն իր էներգիայով եւ կազմակերպվածությամբ ինձ, ինչպես նաեւ ողջ շրջապատի վրա շատ լավ տպավորություն գործեց: Զորախումբը իր արտաքին կեցվածքով հիշեցնում էր կանոնավոր բանակի կարգապահ եւ լավ կազմակերպված զորամասի:

2-րդ զորախմբից հետո ոչ այնքան կազմակերպված եկավ Անդրանիկի 1-ին զորախումբը: Մարդիկ շատ տանջված էին, եւ դա հասկանալի էր: 1-ին կամավորականի կազմի մեծ մասը Մուշի դաշտավայրից էին: Նրանք շատ ճնշված էին: Շատերի դեմքերից երեւում էր լիակատար հիասթափություն եւ անտարբերություն»[93]:

Մանազկերտի եւ Փրխուս գյուղի ուղղություններում թուրքական զորքերի կողմից ձեռք բերված ոչ այնքան նշանակալի հաջողությունները ռուսական հրամանատարությանը կարծես առիթ ընձեռեցին թողնել գրաված տարածքները եւ բռնել նահանջի ուղին: Իրենց նահանջը առավելապես արդարացնելու դիտավորությամբ ռուս հրամանատարները նրբորեն տարածել էին հակառակորդի «մեծաքանակ» ուժերի ողորմածությանը հանձնվելու լուրերը:

Զորքերի նահանջի ծրագիրը մշակելու նպատակով ճակատի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը զորամասերի հրամանատարներին հրավիրում է խորհրդակցության եւ հրամայում թողնել գրաված տարածքները: Խորհրդակցությանը ներկա է գտնվել նաեւ Դրոն:

Պատմում է 2-րդ կամավորականի հեծելախմբի հրամանատար Յապոնը. «Երբ ժողովից վերադարձաւ, կանչեց ինձ ու ասաց, որ դրութիւնը բաւական լուրջ է, քանի որ տաճիկները գրաւել են Արճեշը ու կտրել նահանջի գիծը:

Ռուսները կարող էին անձնատուր լինել, բայց մենք անձնատուր լինելու մասին մտածել իսկ չէինք կարող: Հէնց այդտեղ էլ Դրոյի հետ որոշեցինք, որ ռուսական բանակի անձնատուր լինելու դէպքում նրանից բաժանուենք ու թշնամու շղթան ճեղքելով Ալադաղով անցնենք Դիադին: Այդտեղի բոլոր ճար ու ճամբաներին լաւ ծանօթ էինք»[93]:

Դրոյի մտավախությունն իզուր էր, ռուսական զորքերի նպատակը Հայաստանը հայերից դատարկելն էր եւ ոչ թե անձնատուր լինելը:

Հուլիսի կեսերին երկու ուղղություններով սկսվեց ռուսական զորքերի նահանջը: Նահանջի առաջին թեւը ճգվում էր Վանա լճի հարավային ափով դեպի Սորբ, Ոմտան, Վան եւ ապա Արճակ-Սարայի գծով դեպի Իրան: Մյուս թեւը նահանջելու էր Ախլաթ, Արճեշ, Բերկրի եւ Աբաղայի դաշտի միջով

դեպի Կովկաս: Դրոյի գունդը Անդրանիկի զորամասի հետ պիտի նահանջեր երկրորդ ուղղությունով:

Հուլիսի 15-ին սկսվում է ռուսական զորքերի զանգվածային նահանջը: Դրոյի գունդը նահանջելիս անցնում է քանդված ու ավերակների վերածված Ախլաթով եւ մոտենում Արճեշին, ուր հարյուրավոր զինված քրդեր պաշարել էին զենքի դիմած տեղի հայ բնակչությանը: Արագորեն ոչնչացնելով քուրդ հրոսակներին՝ Դրոն իր գնդի պաշտպանությամբ Արճեշի հայությանը հասցնում է Վան:

Նահանջի հրամանը Վանում սարսափելի իրավիճակ էր ստեղծել: Վարդգես Ահարոնյանը, որն այդ օրերին գտնվում էր Վանում, պատմում է հետեւյալը.

«Վանից քաշուելուն վճռական կերպով դէմ էր Արամը, որ իր տեսակէտը պարզեց մօտաւորապէս հետեւեալ բառերով.

«Մենք մի ամբողջ ամիս դիմադրեցինք թուրք բանակին եւ թուրք ու քուրդ զինուած խուժանին, ունենալով միայն հազիւ հազար կտոր զէնք, որից 400-ը ատրճանակներ էին, մնացածի մի մասը որսորդական հրացաններ եւ միայն հինգ հարիւրի չափ կանոնաւոր հրացաններ, շատ սահմանափակ քանակութեամբ ռազմամթերք: Հիմա Վանի պաշտպանութեան համար մենք կարող ենք ունենալ մեր կամաւորական չորս գնդերը...

Վանի եւ Մոկսի ու Շատախի երիտասարդութիւնից կարելի է զինել մէկ կամ երկու հազար հոգի եւս:

...Մինչեւ ռուսների վերադարձը մենք կարող ենք պաշտպանել այս հայութիւնը, մինչ գաղթը կարող է այս ժողովրդի մէջքը կոտրել»[94]:

Արամի տեսակետը պաշտպանում էին առանց բացառության կամավորական գնդերի բոլոր հրամանատարները եւ Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչները:

«Ն. Աղբալեանը իր սովորական պատկերալից ու կտրուկ ոճով ձեւակերպեց իր ասելիքը. «Ռուսները գնո՞ւմ են՝ թող գնան, մենք էստեղ ենք, ռուսները կը գան, մենք էլի էստեղ ենք»[95]:

Այո, հայերը լի էին վճռականությամբ մինչեւ վերջ պայքարելու, սակայն ռուսական հրամանատարությունը ուներ

իր հաստատուն եւ ոչ մի ուժով չբեկանվող դատավճիռը:

Վանի նահանջի մասին պատմող վավերագրերից պարզվում է, որ Արամն այնուամենայնիվ դիմել է գեներալ Նիկոլաեւին եւ խնդրել նրանից նահանջելու դեպքում իր տնօրինությանը հանձնել լեռնային հրետանի, հեռագրասարքեր ու կապի միջոցներ, զենք ու զինամթերք եւ այն անհրաժեշտ պարագաները, ինչը նահանջելիս զորքերը չէին կարողանա իրենց հետ վերցնել: Գեներալ Նիկոլաեւից չստանալով որեւէ որոշակի պատասխան՝ Արամը նույն պահանջով դիմում է նաեւ գեներալ Յուդենիչին. այս անգամ եւս պատասխանը քար լռությունն էր[96]:

Ընդամենը 70 օրվա կարճատեւ կենսագրություն ունեցավ Վանի փոքրիկ հանրապետությունը: Արամի հմուտ ղեկավարությամբ կառավարվող Վասպուրականի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում արդեն ակնառու էին ձեռք բերած առաջին լուրջ նվաճումները:

Վանի հանրապետությունը այն իրական վարչաքաղաքական կառույցն էր, որի վրա Հայաստանի պատմական տարածքում կարող էր կյանքի կոչվել Հայկական անկախ պետականությունը: Սակայն Հայկական պետականության հաստատումը ցարիզմի ծրագրերից դուրս էր:

Այժմ արդեն ամբողջ Վասպուրականը տեղահան եղած՝ բռնել էր գաղթի ուղին:

Պատմում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը. «Դուրս կուգանք Շատախի սահմանից եւ կը մտնենք Հայոց Ձոր: Մարդ չենք գտնի: Ձորս կողմ ամայի, բառի բովանդակ իմաստով: Բոլորը գացած են: Մաքրուած են ամէն տեղ...

Յուլիսի 21-ին հասանք Վան: Ինչպէս է դատարկուած այդ բազմամարդ քաղաքը: Թողած ամէն ինչ՝ երկու օր առաջ էին գաղթած վանեցիները:

Այգեստանի մէջ կը հանդիպինք Արամին: Հոն են նաեւ Վարդանը, Համազասպը եւ Արմէն Գարօն: Կը բարեւենք վշտալից: Խօսք չկայ ասելու, սեւ թախիծը պատած է բոլորին:

Իմանալով որ առաջից վտանգ կը սպառնայ, հրաժեշտ կը տանք իրենց եւ կը շտապենք ժողովրդի մօտ, շուտ ճամբայ հանելու համար: Հրդեհն արդէն սկսած էր լափել Խաչ փողոցի շէնքերը: Կը գտնենք մեր ժողովուրդը, կը քշենք

առանց հանգիստ տալու եւ կը հասնենք Բերկրի»[97]:

Պատկերը նույնն էր նաեւ մյուս շրջաններում, ուր հայությունը դարձյալ հարկադրված էր լքել իր բնօրրանն ու բռնել գաղթի տանջալի ուղին:

Երբ ռազմաճակատում, սկսած հուլիսի 10-ից, նկատելի են դառնում ռուսական զորքերի գրաված տարածքները թողնելու եւ նահանջելու մտադրությունները, ուժեղանում է քրդական հրոսակախմբերի շարժումը Մոկս-Շատախ շրջաններում: Մոկսում, ինչպես արդեն նշվել է, կանգնած էր 2-րդ զորախմբից մեկ վաշտ, իսկ Շատախում՝ մեկական հեծյալ եւ հետեւակ դասակներ: Հուլիսի 10-ի լույս 11-ի գիշերը քրդերը հարձակվում են Մոկսի վրա, բայց հետ են շպրտվում կամավորների կողմից: Հարձակումները շարունակվում են նաեւ հաջորդ օրերին եւ հուլիսի 14-ին Մոկսում իրավիճակը դառնում է օրհասական: Ելքը միակն էր, գաղթ[98]:

Նժդեհի, Մեսրոպի զինավաշտերի եւ իրենց մարտական ուժերի պաշտպանությամբ գաղթի ճամփան է բռնում նաեւ Մոկսի ու Շատախի հայությունը, եւ հետեւելով Վանի գաղթականության քարավաններին՝ շարժվում դեպի Բերկրի-Կալայի ուղղությամբ:

«Մոտենալով Բերկրի-Կալայի կիրճին, - վերհիշում է գեներալ Նազարբեկովը, - ես տեսա գաղթականներին, որոնք զանգվածաբար հեռանում էին Վանից եւ նրա մերձակա գյուղերից: Մարդու հոգին ցնցող նույն պատկերն էր, ինչ տեսել էի 1914 թ. դեկտեմբեր ամսին Սալմաստից եւ Խոյից նահանջելու ժամանակ:

Նայելով այդ թշվառ փախստականներին՝ ես չէի կարողանում հասկանալ, թե ինչո՞ւ է այդ կատարվում, քանի որ Վանին ոչ մի վտանգ չէր սպառնում եւ բացի դրանից Վանի մատույցները հարավային ուղղությամբ պաշտպանված էր գեներալ Տրուխինի զորամասերի ուժերով (3-րդ եւ 4-րդ հայկական կամավորական խմբերը, սահմանապահների մեկ գումարտակ, Սիբիրյան կոզակների մի գունդ եւ մեկ մարտկոց), իսկ լճի հյուսիսային մասում իմ զորամասն էր: Այս ամենից բացի Վանում կային եւս բավականաչափ ուրիշ ուժեր[99]:

Ռուսական զորքերի նահանջն արդեն իրողություն էր, եւ տվյալ պարագայում կարեւորագույն խնդիրը գաղթակա-

նության անվտանգության ապահովումն էր:

Եթե նախորդ կռիվների ընթացքում հայ կամավորները մշտապես գործում էին հարձակման սուր ծայրում, ապա նահանջի դեպքում վերջնամասում ապահովում էին մյուս զորամասերի եւ գաղթականության նահանջը:

«Նահանջի ժամանակ, - նշվում է Վանի նահանգին վերաբերվող վավերագրերից մեկում, - 2-րդ զորախումբը մշտապես եղել է հերթապահ, ընդ որում նրա հրամանատար Դրոն, որի պաշտպանությանը հանձնված էր նաեւ հրետանին, նշանակվում է ճախ զորասյունի պետ եւ պետք է պաշտպաներ կիրճը, որտեղով պետք է անցնեին զորքն ու գաղթականությունը»[100]:

Մի հետաքրքիր մանրամասն եւս. նույն վավերագրերից պարզվում է. «Միայն այն ժամանակ, երբ բնակչությունն ու նրանց պաշտպանող 1-ին եւ 2-րդ զորախմբերն արդեն հասել էին Բերկրի, գեներալ Տրուխինն առաջարկում է կամավորներին մնալ, եթե կցանկանային»[101]:

Իրոք, ճակատագրի դառը հեգնանք, գեներալի առաջարկությունը չափազանց ուշացած էր:

Հայ գաղթականների հսկայական բազմությունը հուլիսի 23-ին հասնում է Բերկրի: Նույն օրը նահանջողներին անընդհատ հետապնդող թուրքական զորքերն ու քրդական հրոսակախմբերը նույնպես հասնում են Բերկրի եւ գազանային մոլուցքով նետվում գաղթական բազմության վրա: Ռուսական զորքերն ու Անդրանիկի զորագունդը բավականին առաջ էին անցել: Համազասպի եւ Քեռու զորագնդերը՝ «Արարատյան» զորախմբի հրամանատարության անփույթ ղեկավարման հետեւանքով կտրվելով գաղթականության հիմնական զանգվածից՝ անցել էին Պարսկաստան:

Ճակատագրական պահ էր, Բերկրին կարող էր վերածվել բազմահազարանոց գաղթականության գերեզմանոցի, եթե ամենավճռորոշ պահին թշնամու հետ օրհասական գոտեմարտի բռնված Վասպուրականի, Մոկսի եւ Շատախի մարտիկներին օգնության չհասներ Դրոյի զորագունդը:

Բերկրի-Կալայի պաշտպանության կռիվները Դրոյի մարտական կենսագրության ամենանշանակալի էջերից են:

Հուլիսի 23-ին ամենաճակատագրական վայրկյանին հասնելով մարտադաշտ՝ Դրոն, որի զորագնդին միացել էին նաեւ Նժդեհի եւ Մեսրոպի վաշտերը, գաղթականության նահանջը ապահովելու նպատակով հրամայում է Մարտիրոսի, Մեծ Ղազարի, Յապոնի զորավաշտերին անհապաղ գրավել Բերկրի կիրճը եւ տեղանքին իշխող բարձունքները:

Հրամանը ճիշտ ժամանակին էր: Թուրքական զորաբանակն աշխատում էր գրավել դեպի Աբաղայի դաշտը կիրճերով անցնող միակ ուղին եւ շրջափակելով մի քանի տասնյակ հազարի հասնող գաղթականությանը՝ Բերկրին վերածել արյան ծովի:

Երկու օր շարունակ Վասպուրականի, Մոկսի եւ Շատախի զինվորների համագործակցությամբ անպատմելի խիզախումներով տապալելով թուրքական կանոնավոր զորագնդերի եւ քրդական զինյալ խմբերի իրար հաջորդող գրոհները՝ Դրոն հնարավորություն է ընձեռում գաղթականության մեծ մասին անցնելու Բերկրի կիրճով եւ փրկվելու անխուսափելի կործանումից:

«Այդ նահանջի ընթացքում, - նշվում է ռազմաճակատից հաղորդվող ամփոփագրերում, - իր մարտական պաշտպանությամբ խումբը (Դրոյի 2-րդ կամավորական գունդը - Հ. Գ.) կարողացավ ապահովել Ալաշկերտի սարահարթում խմբված հսկայական քանակի հայ փախստականների տեղափոխությունը»[102]:

Այդ օրերին զորքերի նահանջի ու գաղթականությանը պաշտպանելու գործում ռուս հրամանատարության գործողություններում դրսեւորվել է այնպիսի անփութություն եւ անկազմակերպվածություն, որ կարծես այդ ամենը իրագործվել է վաղօրոք մշակված սցենարով ու կանխամտածված, որպեսզի թուրքերին հնարավորություն ընձեռվի ոչնչացնելու հերոսական ինքնապաշտպանությամբ փրկված Վասպուրականի, Շատախի ու Մոկսի տասնյակ հազարավոր հայ բնակչությանը: Իսկ դա կատարվել է այնպիսի պայմաններում, երբ ռազմաճակատի այդ հատվածում գտնվող ռուսական զորքերը՝ գեներալ Օգանովսկու 4-րդ կորպուսի (գեներալներ Նազարբեկովի, Նիկոլաեւի, Տրուխինի եւ Շարպանտեւի գլխավորած դիվիզիաները եւ այլ զորամասեր - Հ. Գ.) ուժերը ոչ միայն ի զորու էին պատշաճ մակարդակով ապա-

հովելու գաղթականության նահանջը, այլ նաեւ ընդհանրապես չնահանջել եւ անգամ հարձակողական գործողություններ ձեռնարկել:

Վկայակոչենք այդ դեպքերի վերաբերյալ գեներալ Նազարբեկովի, որպես անմիջական մասնակցի, գնահատականը. «Շուտով ես իմացա, որ գեներալ Նիկոլաեւը, իր զորամասով, որը տեղաբաշխված Վանում եւ նրա մերձակայքում, արագորեն լքել է քաղաքը եւ շարժվել Բերկրի-Կալայի ուղղությամբ եւ դրանով խուճապ առաջացրել վանեցիների եւ շրջակա բնակչության շրջանում:

...Այդ նահանջը, որը ոչ մի հիմք չուներ, պետք է համարել հանցագործություն, քանի որ գեներալ Նիկոլաեւի զորամասին ոչ մի վտանգ չէր սպառնում...

...Նիկոլաեւը ունենալով քաղաքը պաշտպանելու համար բավականաչափ ուժեր՝ կարող էր թողնել Վանը եւ նահանջել միայն ծայրահեղ դեպքում ու ավելի կազմակերպված վիճակով: Ավելին, նահանջի ճամփան ընտրելով վատթարագույնը՝ Բերկրի-Կալայի ուղղությունը, որն անցնում է կիրճերով ու ձորերով, գեներալ Նիկոլաեւը շատ վատ է կազմակերպել գաղթականությանը պաշտպանելու գործը, որի պատճառով հայկական 3-րդ եւ 4-րդ կամավորական խմբերը թյուրիմացաբար ու անկազմակերպվածության պատճառով կտրվում են գաղթականությունից եւ հայտնվում Պարսկաստանի տարածքում...»[103]:

Գեներալ Նազարբեկովը նույնպես համաձայն վերին հրամանատարության հրամանի իր զորամասով նահանջում է դարձյալ Բերկրի-Կալայի ուղղությամբ: Հասնելով Բերկրի-Կալա, համաձայն իր հուշերի, ձեռնարկում է հետեւյալ միջոցառումները. «...20-ին իմ զորամասը հասավ Բերկրի-Կալա: Հասնելով Բերկրի-Կալա ես հանձնարարեցի Արնիսյան զորախմբին նահանջել նույնպես Բերկրի-Կալա, իսկ Ներչինյան կազակական գնդին եւ թեթեւ մարտկոցին մեկնել Վան՝ միանալու գեներալ Տրուխինի զորամասին: Հետագայում գեներալ Տրուխինը իր զորամասով հետ քաշվեց Պարսկաստան:

Բերկրի-Կալայում ես հրաման ստացա առանց կանգ առնելու շարժվել մինչեւ մեր սահմանը: Ջուգենալով փախստականներին թողնել քրդերին հոշոտելու (այդ շրջանը բնակեցված էր բացառապես քրդերով), ես փախստականների պաշտպանությունը հանձնարարեցի Անդրանիկին եւ Դրոյին:

21-ին ես առանց հայկական զորախմբերի շարունակեցի իմ նահանջը...

...Դրոն ստիպված էր իր զորախմբով, որին կամավոր միացել էր նաեւ ռոտմիստր Կորոլկովի սահմանապահների ջոկատը, պաշտպանել փախստականների նահանջը»[104]:

Վասպուրականի բնակչության գաղթի մասին Մարտիրոսը պատմում է հետեւյալը. «...Ջոր. Նազարբէկեանն իր 8-րդ գնդով, Արճեշից շարժուեց, որպէսզի Բաթնոցով անցնի Ղարաքիլիսա, միանալու իր 5-րդ, 6-րդ եւ 7-րդ գնդերին, իսկ Դրոյի գումարտակը ճանապարհուեց Բերկրի-Կալա:

Երբ Բերկրի-Կալա հասանք, Անդրանիկի վրանը խփուած էր Բերկրի-Կալայի մօտիկ մի բլուրի վրայ: Մեր տեղ հասնելուն պէս, Անդրանիկը շարժուեց դէպի Ղըզլ-Դիզա, այնտեղից էլ դէպի Իգդիր:

Բերկրի-Կալայում մնաց մեր գումարտակը միայն:

Վանի ժողովուրդը գաղթում էր Զիլանի ձորով: Գաղթականութեանը կողոպտելու նպատակով, քրդերն եկել, բռնել էին ձորը:

Խոսրովի հարիւրեակը ամբողջ ցերեկն զբաղուած էր վանեցիներին անվտանգ անցկացնելու գործով: Սակայն մէկ հարիւեակ չէր կարող ապահով պահել եօթ կիլոմետր երկայնք ունեցող ձորը, երբ մի կողմից էլ անընդհատ աճում էր ախորժակ սրած քրդերի թիւը:

Արեւը մայր մտնելուն պէս, երեւացին Մոկսի, Շատախի, Սպակերտի եւ Կաւաչի գաղթող հայութեան կարաւանները:

...Տաճիկները թնդանօթի կրակ բացեցին Վանից երկարող ճամփին գտնուող գաղթականութեան վրայ...

Կէս գիշեր էր, երբ հրահանգ ստացայ, ամբողջ վաշտով քաշուել Բերկրի-Կալայի կամուրջը, նահանջելու համար:

Մենք ի վիճակի էինք շաբաթներով պաշտպանուել թշնամու դէմ, սակայն Վանի գաղթող ժողովրդին ապահով անցկացնելու կարեւոր խնդիրը կար:

...Գաղթականութեանը հասցրինք Մոուխ-սու եւ Բերկրի-Կալա վերադարձանք կեսօրուայ մօտ»[105]:

Դժբախտաբար, Բերկրի-Կալայի մոտակայքում թուրքերի եւ քրդերի հարձակումներին զոհ են գնում մեծ քանակությամբ գաղթականներ: Եթե մինչեւ Բերկրի կամավորական գնդերի փոխհամագործակցությունը խելացիորեն կազմակերպվեր, ապա հնարավոր էր ապահովել ողջ գաղթականության անկորուստ անցումը Երեւանի նահանգ:

Մարտիրոսի վկայությամբ, Բերկրիում գաղթականների մի մասի անիմաստ կորստի ցավից հավասարակշռությունը կորցրած Դրոն խստորեն հանդիմանում է «Արարատյան» զորախմբի հրամանատար Վարդանին, որն այդ օրերին չգտնվելով հրամանատարական պաշտաճ բարձունքում՝ կորցրել էր հայ կամավորական զորագնդերի գործողությունները փոխհամաձայնեցնելու դեկն ու պարտականությունը[106]:

Նույն իրողությունն իր հուշերում հավաստում է նաեւ Յապոնը. «Այստեղ Դրօն հանդիպում ունեցաւ Վարդանի հետ եւ մեղադրեց նրան, որ Քեռու եւ Համազասպի խումբերը թողել էր եւ ինքը գնացել Վան, մինչդեռ իբրեւ հրամանատար, պարտաւոր էր իր երկու խումբերու հետ լինելու:

Քեռու եւ Համազասպի խումբերը զօրավար Տրուխինի զօրամասի հետ նահանջեցին պարսկական գծով»[107]:

4. «ԱԼԱԳԱՂԻ ՊԱՏԺԻՉ ԶՈՐԱԽՄԲԻ» ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԵՐԲՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ. ԴԵՊԻ ԽՆՈՒՍ ԵՎ ՍՈՒՐԸ

Հուլիսի վերջին Դրոն գաղթականության հետ միասին հասնում է Իգդիր: Արդեն պատմության գիրկն անցած բազում ճակատամարտերից ու դժվարին ապրումներից հետո՝ նա բնավ տրամադրություն չի ունեցել գոնե փոքր-ինչ շունչ առնելու հայրենի միջավայրում: Դրոյի գլխավոր մտահոգությունը թշնամու ճիրաններում դեռեւս մաքառող Տարոնն ու Սասունն էին: Եվ միայն շաբաթներ անց նրա համառ պահանջներից հետո բարձրաստիճան հրամանատարությունը վերջապես բարեհաճում է համաձայնվել, որ Դրոն հայ կամավորական զինավաշտերից կազմած ուժեղացված զորամասով արշավի Տարոն եւ Սասուն:

Ռուսական զորաբանակի հրամանատարության որոշումից ոգեշնչված՝ Դրոն մեծ եռանդով պատրաստվում է արշավանքի, բայց դժբախտաբար արդեն ուշ էր: Սասունից ռազ-

մակյան հասած Ռուբեն Տեր-Մինասյանն ու Վահան Փափազյանը (Կոմս) գուժում են Տարոնի ու Սասունի հայության բնաջնջման իրողությունը: Սասունի լեռներում պատսպարված ժողովրդի կողմից օգնություն հայցող՝ օրեր առաջ Իգդիր հասած մշեցի Նազարեթ վարժապետը՝ ցնցող լուրի ներգործությունից շանթահար, ասում է. «Ախ, ինչպես ինծի մտիկ չըրին, - կ'ըսէր սրտաշարժ հառաչանքով մը, - եթէ կամաւորական մէկ խումբ ղրկելու ըլլային, այդ շրջանի բոլոր ժողովուրդը կ'ազատուէր, որովհետեւ, արդէն թիւրք իշխանութիւնը շատ աննշան թիւով զօրք ունէր այնտեղ, եւ անոնք ալ «հայ ֆիդայի» անունէն սարսափահար պիտի փախչէին:

Գլուխը կախեց կրծքին վրայ. քանի մը րոպէ լուռ մնալէ յետոյ ըսաւ. «Վահան Փափազեանը (Կոմս) իր վերջին նամակով Սասունէն կը գրէր: Ամէն առաւօտ, երբ արշալոյսը կը շառագունէր Սասունի լեռնակատարէն, աչքներիս այն կողմ յառած օգնութեան կսպասենք: Ո՞ւր է Անդրանիկը, ո՞ւր է Արամը...»[108]:

Նահանջից հետո Դրոյի 2-րդ զորախումբը մի քանի օր Իգդիրում անցկացնելուց հետո, մեկնում է Երեւան եւ հանգստանալու նպատակով մոտավորապես մեկ ու կես ամիս մնում այնտեղ:

Տարոնի եւ Սասունի հայության կոտորածի իրողությունը վերջնականապես ճշտելուց հետո հրամանատարությունը Դրոյին հանձնարարում է մեկ այլ պատասխանատու հանձնարարություն:

«...այդ միջոցին, - արձանագրվում է 2-րդ զորախմբի մարտական գործունեության շարադրմանը նվիրված փաստաթղթում, - ռուսական չորրորդ զօրաբանակէն հրաման ստացաւ անցնիլ անմիջապէս Դիատին, ուր կազմուեցաւ պատժախումբ մը երկու հարիւրեակ ռուսաց հեծելազօրքերէ եւ երկու հարիւրեակ Բ. գունդի ձիաւորներէ բաղկացած:

Այդ պատժախումբին նպատակն էր մաքրել Դիատինէն դէպի հարաւ մինչեւ Արճէշ Ալատաղ կոչուած լեռնաշղթային քիւրտերը եւ Դիատինէ դէպի հարաւ արեւելք մինչեւ Թուխթաքի քիւրտերը...»[109]:

Անդրադառնալով Դրոյին տրված այս նույն հանձնարա-

րութեանը, որն ընդունված է անվանել «Ալադաղի արշավանք», մեկնաբանմանը՝ Բաշգառնեցի Մարտիրոսը գրում է. «Ձիշեալ գաղթի ժամանակ, Ալադաղի քրդութիւնը շատ էր անհանգստացրել գաղթականութեանը, անընդհատ յարձակում գործելով ճանապարհի վրայ:

Այդ պարագան գրաւած լինելով բարձր սպայակոյտի ուշադրութիւնը. Դրոյին հրահանգուեց հետեւակը թողնել հանգստանալու, վերակազմել, մարզել եւ երեք հեծեալ հարիւրեակներ կազմել՝ Ալադաղի քրդութիւնը պատժելու համար:

Դրօն արագ կերպով կազմակերպելով հարիւրեակները, մեկնեց Ալադաղ»[110]:

Կամավորական մյուս զորախմբերը մի փոքր դադար առնելու նպատակով տեղափոխվում են թիկունք: Այդ ընթացքում նրանք պետք է համալրեին իրենց մարտաշարքերը, վերախմբավորեին ուժերը, հանգստանային, կազդուրվեին եւ պատրաստվեին նոր գոտեմարտերի:

Սեպտեմբերի 6-ին 2-րդ կամավորականը հասնում է Դիադին եւ միանալով ռոտմիստր Կորոլկովի (ազգութեամբ ռուս Կորոլկովը, հետագայում գնդապետ, ռուսական բանակի հեռանալուց հետո մնում է հայկական զորքերի կազմում եւ կռիվների մեծ մասում մարտնչում է Դրոյի ընկերակցութեամբ - Հ. Գ.) գլխավորած երկու հեծյալ հարյուրյակներին՝ պատրաստվում է հաջորդ օրն իսկ դիմելու վճռական գործողութիւնների: Դրոյի մտահղացմամբ պատժիչ զորախմբի գործողութիւնների հանկարծակիութիւնն ու անսպասելիութիւնն ապահովելու եւ թշնամուն անակնկալի բերելու նպատակով՝ զորախումբը բաժանվում է երկու զորասյուների, որոնք պետք է գործեին խիստ փոխհամաձայնեցված եւ հնարավորին սահմաններում գաղտնիորեն եւ անաղմուկ: Զորասյուներից յուրաքանչյուրին հատկացվում է հայ կամավորների եւ ռուս զինվորների մեկական հեծյալ հարյուրյակներ: Զորասյուները պետք է աննկատ եւ զգուշորեն անցնեին Զիլանձորի արեւմտյան բարձրութիւնների վրա իշխող Ալադաղի ամենաբարձր գագաթը՝ կոճպաշը եւ արեւելքի ու արեւմուտքի ուղղութեամբ հարձակվեին քրդերի վրա: Նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտելով գիշերվա

ընթացքում՝ զորասյուները լույսը բացվելուն պես սկսում են առաջխաղացումը: Միաժամանակ քրդերի նահանջի ճանապարհները փակելու նպատակով առանձնացվում է 80 զինվոր թվակազմով կազակական ջոկատը, որը դիրքեր է գրավում Բերկրի ձորի հյուսիսային բարձունքներում:

«Որոշեցին նախ պատժել Թուճին, որտեղ կը գտնուէին Սէիտ բէկի, Հազօ բէկի, Շէյխ Սալա բէկի եւ Ալի բէկի ցեղերը»[111]:

Քուրդ ցեղերի նման ընտրութիւնը պատահական չէր, այն կատարվել է մտածված եւ հաշվենկատորեն: Կոտորածների ժամանակ հենց այդ ցեղերն էին առավելապես անգթորեն դրսեւորել իրենց:

Զնայած պատժիչ զորախումբը, համաձայն Դրոյի խստագույն հրահանգի, գործում էր անաղմուկ ու զգուշորեն, այնուամենայնիվ, քրդերը նկատում են հարձակվողներին եւ հրացանի կրակոցներով իրենց ցեղակիցներին գուժում հարձակումը: Քրդերը դուրս թափվելով վրաններից՝ հասցնում են դիրքեր գրավել եւ սկսում եռանդուն պաշտպանվել: Սակայն նրանց հուսահատական դիմադրութիւնը երկար չի տեւում: Պատժախմբի հրամանատարութեան մարտավարութիւնը շատ ճիշտ էր, մինչ քրդերը կհասցնեին դիրքեր գրավել եւ պաշտպանվել, անսպասելիորեն սարերի արեւելյան կողմից հայտնվում է պատժախմբի մյուս զորասյունը ու հեծյալ եւ հետեւակ մարտաշարքերով հարձակվում քրդերի վրա: Հանկարծակիի եկած քրդերը, խուճապի մատնվելով լքում են մարտադաշտն ու փորձում փախչել:

«Այն ժամանակ ձգելով դիրքի կռիւը երկու զօրասիւները իրենց ձիաւորներով սկսան յարձակուել: Քիւրտերը շատ մեծ կորուստներ ունենալով զէնքերը թափեցին եւ խելակորոյս վիճակի մէջ խումբերով անձնատուր եղան, 300 քիւրտ դիակներ ընկած էին գետին...

...Մերոնք գրաւեցին 10000 ոչխար, 1000 տաւար, 50 ձի եւ մնացեալ իրեղեններ...»[112]:

Առաջին հարվածն ավարտվեց գերազանց վերջաբանով, հերթն արդեն մյուս զորախմբերինն էր:

«Կոճպաշէն դէպի հարաւ կը գտնուէին շէյխ Մարուֆի եւ Մուստաֆա բէկի ցեղերը: Այդ ցեղերը շատ մեծ գազանու-

թիւններ ցոյց տուած էին նախորդ օրը կոտորուած Ալի բէկի ցեղին հետ Բերկրիի դաշտին մէջ գաղթող հայերու դէմ»[113]:

Այս ցեղախմբերի դեմ ձեռնարկած գործողութեան արդիւնքը, նախկինի համեմատութեամբ, մի փոքր համեստ էր: Քուրդ հովիւները պատահականորէն նկատում են հարձակվողներին եւ կարողանում փախչել ու լուր հասցնել իրենց ցեղակիցներին: Քրդերի մի մասին հաջողվում է տարբեր ուղղութեամբ հեռանալ եւ ազատվել: Իսկ մյուս մասը զոհ է դառնում վրեժխնդիր հայ զինվորների համազարկերին:

Այդ կռվում կամավորների ավարն էր 5000 ոչխար, 2000 տավար եւ մի քանի ձի[114]:

Սեպտեմբերի 13-ին պատժիչ զորախումբը ձեռնամուխ է լինում Զիլանի քրդերի «մաքրման» գործողութիւնների իրականացմանը: Որպեսզի գործողութիւնը ընթանար առավելագոյն արդիւնավետութեամբ, զորախմբի հրամանատարութիւնը վճռում է նախ եւ առաջ գրավել եւ փակել քրդերի փախուստի հնարավոր, դեպի Զիլանաձոր եւ Բերկրի տանող ճանապարհները: Լուսաբացին երկու հարյուրյակներ արագորեն առաջ են շարժվում եւ մոտենալով այդ անցատեղերին՝ փակում նահանջի ուղիները, իսկ զորախմբի մյուս ուժերը գրեթե նույն ժամանակամիջոցում հարձակվում են քրդերի բանակատեղի վրա: Պատժիչ զորախմբի հուժկու հարվածներից սարսափի մատնված քրդերը՝ հասկանալով իրենց վիճակի ողջ անհուսալիութիւնն ու կործանման ստույգ վտանգը՝ փորձում են բանակցութիւնների մեջ մտնել հարձակվողների հետ: Կամավորների պահանջը միակն էր. բոլոր տղամարդիկ եւ առաջին հերթին նրանց առաջնորդներ շեյխ Մարուֆը եւ Մուստաֆա բեկը իրենց որդիներով եւ եղբորորդիներով առանց որեւէ նախապայմանի պետք է զինաթափվեին եւ հանձնվեին: Քրդերը շատ լավ ճանաչելով հայերին եւ ճիշտ գնահատելով նրանց ասպետական կարողութիւններն ու վերաբերմունքը՝ դիմում են խորամանկութեան:

«Քիրտերը չի համաձայնեցան եւ կռիւը շարունակեցին նկատի առնելով, որ մերոնք կանանց եւ երեխայոց կը խնայեն, իրենց կիները եւ երեխաները դիզեցին մեր գնդակնեբուն հակողութեան ներքեւ եւ այրերը ձորին հանդիպակաց

կողմը քարերու, կենդանիներու, կանանց մէջ զանազան տեղեր դիրք բռնեցին...»[116]:

Կռիվը չթուլացող ուժգնութեամբ շարունակվում է գրեթե հինգ ժամ: Այդ օրը եղանակն ավելի քան բարեհաճ ու գթասիրտ է գտնվել քրդերի նկատմամբ: Կռվի ժամանակ սաստկորեն տեղացել է կարկուտ եւ անձրեւ ու քրդերի մի մասը, օգտվելով բնութեան ընձեռած շռայլ պարգեւից, կարողանում է փախչելով ազատվել:

Հայ զինվորները, փակելով քրդերի փախուստի հնարավոր ճանապարհները, կազակների համագործակցութեամբ շրջապատում եւ անխնա կոտորում են իրենց հարվածների տակ հայտնվող քուրդ տղամարդկանց:

Զիլանի քրդերի հաշիվները մաքրելուց հետո Դրոյի պատժիչ զորախումբն անցնում է հյուսիս եւ գերեվարում ու զինաթափում այդ շրջանների քրդերին: Մի հետաքրքիր փաստ. այն շրջանի քրդերը, որոնք չէին մասնակցել հայերի կոտորածներին, կամավորների կողմից որեւէ բռնութեան չեն արժանացել: Նրանք միայն զինաթափվել են ու վնասազերծվել:

Հայերի վրեժխնդրութեան հաջորդ զոհը հայ բնակչութեան նկատմամբ իրենց ընդգծված դաժանութեամբ աչքի ընկած Ալադաղի եւ Դիադինի քրդերն էին, որոնք լսելով պատժիչ զորախմբի գործողութիւնների մասին՝ այդ օրերին անցել էին Թուխթաքի կողմը եւ պատսպարվել Թանթուրաքի արոտավայրերում եւ քարանձավներում: Պատժիչ զորախումբը սրարշավ մոտենում է Թուխթաք, նախ բռնում եւ պատշաճ դատաստանի է արժանացնում Ալադաղի եւ Դիադինի քրդերին ապաստանողներին, ապա հարձակվում այդ վայրերում պատսպարվածների վրա:

«Մերոնք պատժեցին մեծ Թուխթաքի աչքի ընկնող մարդիկ, մնացածին ձեռք չի տուին:

Միւս կողմանէ հաց տանող քիւրտերը հարցաքննեցին, որոնք եւ առաջնորդեցին դէպի թշնամին: Քիրտերը բաժանուած էին երկու մասի, մէկ մասը, որ կարելի եղաւ գտնել, պատսպարուած էր քարաժայռերի մէջ, ձորին բերանը: Մերոնք մօտենալով եւ զանազան բաներ վառելով ծուխ առաջ բերին: Մէկ մասը խեղդուեցաւ եւ միւս մասը անձնատուր

եղաւ»[116]:

Մոտ մեկ ամիս է տեւում «Ալադաղ» պատժիչ զորախմբի արշավանքը:

Հայրենակիցների կործանման ցավով ու վրեժխնդրութեամբ բռնկված Դրոն Ջեմլյակի, Յապոնի, Խոսրովի հեծելախմբերի եւ փոխգնդապետ Կորոլկովի զորամասի գլուխ անցած ներխուժում է Դոմպանտի, Ջիլանի եւ Ալադաղի շրջանները եւ մոտ մեկ ամիս տեւողությամբ ընթացող կռիվներում, առանց խնայելու, կոտորում այդ շրջանների թուրք-քուրդ խմբերին, որոնք ամենավայրագ ձեւով էին հաշվեհարդար տեսել հայերի հետ:

«Ալադաղի (Ծաղկանց լերինք) քրդութիւնը պատժելուց յետոյ, - շարունակում է Մարտիրոսը, - Դրօն վերադարձաւ Ջեմլեակի, Եապոնի ու Խոսրովի երեք հեծեալ հարիւրեակներով, իսկ Կորոլկովի սահմանապահ հարիւրեակն էլ գնաց իր կայանը»[117]:

Քրդերից բռնագրաված երեք տասնյակ հազարի հասնող ոչխարների հոտը քշում են Երեւանի նահանգ եւ հանձնում արդեն սովի ճանկերում տառապող գաղթականությանը:

Պատժիչ արշավանքը ունեցավ փայլուն եւ արդյունավետ ավարտ: «Ամբողջ արշաւանքի միջոցին մեր կորուստները եղան 6 հայ եւ 4 ռուս վիրաւոր, որոնցից մէկը մեռաւ...»[118]:

Ռուսական զորքերի նահանջը ոչ միայն թուրք իշխանություններին հնարավորություն շնորհեց ջարդերի ալիքը սփռել Տարոնի, Սասունի եւ հայկական մյուս գավառներում, այլեւ հուսախաբության եւ դասալքության տրամադրություններ սերմանեց հայ մարտագնդերի շարքերում: Բազմաթիվ հայ զինվորներ իրենց հարազատներին որոնելու պատրվակով լքում էին մարտաշարքերն ու մեկնում իրենց ծննդավայրերը:

Հայ ժողովրդի գոյապայքարի բախտորոշ ժամանակահատվածում գերմարդկային ջանքեր էին գործադրում Հայոց Ազգային Բյուրոն, որի, ինչպես նաեւ կամավորական գնդերի հրամանատարության նպատակասլաց աշխատանքի շնորհիվ ոչ միայն հնարավոր եղավ կասեցնել մարտախմբերում սկիզբ առած դասալքությունն ու անկարգապահությունը,

այլեւ Երեւանի մեջ կազմել երկու նոր մարտական գնդեր:

«Կովկասյան բանակի շտաբի հետ տարված բանակցություններից հետո որոշվում է. 1. թողնել 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերը Դիլմանում եւ նրանց համալրման համար 6-րդի եւ 7-րդ զորախմբերից առանձնացնել 750 մարդ: 2. Կարճ ժամանակամիջոցում համալրել եւ դարձյալ ճակատ ուղարկել 1-ին եւ 2-րդ կամավորական զորախմբերը:

Համաձայն այդ որոշման, օգոստոսի 8-ին Դիլման են ուղարկում 750 կամավորներ եւ քայլեր են ձեռնարկվում 1-ին եւ 2-րդ զորախմբերը վերակազմավորելու ուղղությամբ:

Աստիճանաբար գալիս են նոր կամավորներ եւ վերադառնում են հեռացածները»[119]:

Դրոն Երեւանում համալրելով նախորդ մարտերում զգալի կորուստներ կրած 2-րդ կամավորական գունդը՝ նույն տարվա նոյեմբերին իր զորավաշտերի գլուխն անցած ուղեւորվում է Իգդիր:

Նոյեմբերի վերջերին ռուսական զորքերը վերսկսելով հարձակումը՝ հաստատվում են Արճեշ-Պոնտոս բնագծերում: Թուրքական հրամանատարությունը մի շարք կռիվներում կորցնելով մեծ քանակությամբ մարտական ուժեր եւ տեխնիկա՝ ավելի է ակտիվացնում քրդական հրոսակախմբերի գործողությունները: Քուրդ հեծելախմբերի անակնկալ եւ պարբերաբար շարունակվող հարձակումները վտանգավոր կացություն են ստեղծում ռազմաճակատի թիկունքում: Դեկտեմբերի սկզբներին քրդերի գործած ավերածությունների հետեւանքով խափանվում են ռուսական տարբեր զորամիավորումների միջեւ հաղորդակցության ուղիները: Ռազմաճակատի թիկունքը մաքրելու եւ հաղորդակցության ուղիները վերականգնելու նպատակով ռուսական բանակի հրամանատարության կարգադրությամբ հայկական 1-ին եւ 2-րդ զորագնդերից կազմվում է երկու արշավախումբ:

Առաջադրանքը կատարելու նախօրեին զորախումբը գտնվում էր Պոնտոսում:

«...Ք գունտին վրայ պարտք էր դրուած պաշտպանել Սանճանի զօրամասի ճախ թեւը եւ հետախուզութիւններ կատարել Կորշեն, Ատիլճէվալի, Արճեշի եւ Մանազկերտի ուղղութեամբ: Այդ նպատակով հայկական ձիաւոր խումբերը ուժե-

ղացուած էին 100 կազակով ու 200 հետեւակ ռուս զինուորներով»[130]:

Առաջադրանքը հաջողութեամբ կատարելու համար նախ եւ առաջ հարկավոր էր իմանալ թուրքական բանակի, քրդական ուժերի, նրանց տեղաբաշխման վերաբերեալ որոշակի տեղեկութիւններ: Այդ նպատակով 2-րդ կամավորականի հրամանատարութիւնը կազմակերպում է հետախուզութիւն եւ հետախուզների ջանքերով գերի վերցրած թուրք զինուորներից ու քրդերից տեղեկանում. «...որ թրքական կառավարութիւնը կը կազմակերպէր Կոփէն դէպի Ախլաթ մինչեւ Սիփան գտնուած քիրտերը, որոնց բաժնած էր 1500 հրացան: Հետախուզութիւնը ուժեղացուցին եւ յիսնապետ Յակոբին հետ յիսնեակ մը ղրկեցին Սիփանի ուղղութեամբ»[131]:

Ջեռնամուխ լինելով առաջադրանքի կատարմանը՝ ջոկատը Սիփան տանող ճանապարհին հանդիպում է թուրքական առաջապահ ուժերին: Մեկ վաշտով եւ 800 քուրդ զինեալների կազմով Պոնտոսի արեւմուտքում գտնվող Թիրամուտ գյուղի մոտակայքում դարանակալելով հայ հետախուզներին՝ թուրքերը փորձում են անակնկալի բերել եւ ջախջախել նրանց: Անսպասելիորեն հայտնվելով հակառակորդի թիակրդում՝ խումբն ընդունում է մարտահրավերը եւ առանց խուճապի, անկոտրում դիմադրութեամբ սկսում քայլ առ քայլ նահանջել դեպի Պոնտոս ու հասցնում իրենց վիճակի մասին լուր ուղարկել հրամանատարութեանը: Մինչ օգնութեան կանչով ուղարկված հետախուզը կհասցներ հրամանատարութեանը հաղորդել պատահարի մասին՝ Դրոն, լսելով հրաձգութեան ձայնը, իրադրութիւնը տեղում պարզելու նպատակով դեպքի վայրն է ուղարկում Խոսրով Եղիազարյանի գլխավորած հիսնյակը: Օգնութիւնը ճիշտ ժամանակին էր: Հասնելով մարտադաշտ՝ Խոսրովի հիսնյակը միանում է հետախուզների ջոկատին եւ հանպատրաստից դիրքավորվելով միահամուռ համազարկերով կասեցնում հակառակորդի առաջխաղացումը: Քանի որ արդեն մութն ընկնում է, երկուստեք դադարեցնում են գործողութիւնները եւ սպասում լուսաբացին:

Լույսը բացվելուն պես 2-րդ կամավորականը կենտրոնացնում է ողջ ուժերը եւ կազակական հարյուրյակի համագործակցութեամբ անցնում հարձակման:

«Միւս օրը լուսաբացին մերոնք սկսան յառաջ խաղալ, մի փոքր դիմադրութիւնէ մը ետքը թշնամին ձիաւորն ալ նահանջեց դէպի Կէլէրաշ:

Ժամը 10-ին սկսուեցաւ ընդհանուր յարձակումը Կէլէրաշի վրայ: Գեներալը, տեղեկանալով դրութեանը, անմիջապէս ղրկեց 4 գնդացիր, 2 թնդանօթ եւ մէկ գումարտակ, որոնք հազիւ հասան ժամը 4-ին, երբ արդէն ջարդուած թշնամին կը հալածուէր...

Բ. գունտը եւ կազակները այս կռիւներուն ստացան 16 Գէորգեան խաչ եւ 20 մէտալ Գէորգեան ժապաւէնով»[132]:

Ջախջախելով հակառակորդի առաջապահ ուժերը՝ զորախումբը, անգամ փոքր-ինչ դադար չառած, հրամանատարության կողմից ստանում է հաջորդ առաջադրանքը. անհապաղ շարունակել հետախուզությունը եւ պարզել Կոփի շրջանում տեղաբաշխված հակառակորդի ուժերը եւ անհրաժեշտության դեպքում նաեւ դիմել հարձակման: Ջմռան խստաշունչ պայմաններում, առանց դադարի, մարտական պատասխանատու առաջադրանքների կատարումը, մեղմ ասած, հեշտ գործ չէր:

«Դեկտեմբերի 16-ի գիշերը ժամը 2-ին շարժուեցան դէպի Մանազկերտ: 24 աստիճան ցուրտ կը տիրէր: Բ. գունտին ետեւէն կուգային ռուսական երկու գումարտակ հետեւակներ, որոնք պիտի ամրանային Մանազկերտի մէջ եւ հակառակ պարագային պիտի պաշտպանէին մերոնց»[133]:

Մանազկերտում ընդամենը մեկ օր հանգստանալուց հետո Դրոյի զորախումբը, որին այդ օրը դարձյալ օգնելու էր կազակական հարյուրյակը, շարունակում է առաջխաղացումը եւ հետախուզություն կատարելուց հետո հաջորդ օրն եւեթ հարձակվում Կոփում դիրքավորված թուրքերի եւ նրանց աջակցող քրդերի վրա: Գործողության հաջողությունը պետք է ապահովվեր հարվածների արագությամբ ու հանկարծակիությամբ:

«Որոշուեցաւ, որ մեր հեծելազօրքը 1 հարիւրեակ կազակներու հետ միասին յարձակուէն Կոփի վրայ:

...Ժամը 10-ին մօտեցան աննկատելի կերպով Կոփին: Մառախուղը պատած էր ամէն կողմ: Ժամը 11-ին անցան Կոփի

Վարդան, Քեոհ, Համազասպ

չայը, շղթայ կազմելով եւ ուռա գոչելով յարձակուեցան: Թշնամիին ահաբեկուած պահակները առանց հրացան արձակելու սպանուեցան: Ատոնք Համիտիյէ գունդերուն կը պատկանէին:

...Համիտիյէ գունդերը գլուխները կորցուցած տուներու լուսամուտներէն անդիէն անկանոն հրաձգութիւն կը կատարէին...»[134]:

Կովի համազարկների արձագանքներից տեղեկանալով հայկական ուժերի հարձակման մասին՝ Կովիի մոտակայքում գտնվող թուրքական զորավաշտերը շտապում են օգնության եւ թնդանոթներից տեղացող կրակով եւ հետեւակազորի գրոհներով փորձում հայ զինվորներին դուրս բերել գյուղի տարածքից եւ բաց դաշտում նրանց հետ հաշվեհարդար տեսնել: Սակայն դա սոսկ ցանկութիւն էր: Արագորեն վնասազերծելով քրդերին՝ կամավորներն աներեր պաշտպանութիւնամբ հետ են մղում թուրքերի գրոհները եւ անցնելով հարձակման՝ հուժկու հարվածներով ջախջախում թուրքական զորավաշտերը:

«Մեր կորուստները եղան այս ճեռնարկին մէջ 1 զինուոր, 3 հայու եւ 2 կազակի ձի սպանուած: Ցուրտէն սառած 25 հայ, 100 կազակ ու ռուս զինուոր: Հետախուզութիւնը տեւեց 48 ժամ անընդհատ: Մերոնք ստացան 8 խաչ եւ 4 մէտալ Գէորգեան»[135]:

Այս հաղթանակից հետո 2-րդ զորախումբը շարունակում է հարձակումը եւ մի քանի վայրերում ջախջախելով զորքերի հաղորդակցութեան ուղիների եւ թիկունքի վրա ասպատակող քրդական հրոսակներին՝ քշում է նրանց մինչեւ Սիփան:

Եթե ամփոփենք Դրոյի 2-րդ կամավորականի ձմեռային արշավանքի արդյունքները, ապա կարելի է ասել. զորախումբը, որի կազմում էին նաեւ կազակական մեկ հետեւակ եւ հեծյալ վաշտեր, ջախջախելով Պոնտոսից մինչեւ Արճեշ եւ Սիփան ընկած շրջաններում գործող քրդական զինված խմբերին՝ հունվարի սկզբներին Աղի-Գյադուկ լեռնանցքի մոտակայքում միանում է Անդրանիկի զորամասին[136]:

Ձմռան դաժան պայմաններում հայկական 1-ին եւ 2-րդ զինագնդերը հրաշալիորեն կատարեցին մարտական առաջադրանքը: Շնորհիվ հայ կամավորների անբասիր մարտական գործողութիւնների, վերականգնվեցին հաղորդակցութեան ուղիները ռուսական զորամասերի միջեւ եւ բավարար հնարավորութիւն ստեղծեցին հետագա ռազմական գործողութիւնների ծավալման համար:

1916 թ. սկզբներին Կովկասյան հրամանատարութիւնը ճեռնարկում է վճռական եւ խոշոր մարտական գործողութիւններ ռազմաճակատի մի շարք ուղղութիւններում: Գլխավոր՝ Կարին, Մուշ եւ Բաղեշ ուղղութիւններում կենտրոնա-

նում են հայ կամավորական գնդերը:

Դրոյի զորագունդը, որը հանդիսանում էր գեներալ Ա-բացեւի զորամասի առաջապահ ջոկատը, գործելու էր Խնուս-Մուշ ուղղությամբ: 1916 թ. ձմռանը իրականացվող ռազմական գործողությունները Արեւմտահայաստանի ազատագրման ճգտումներով ոգեշնչող կամավորական գնդերի 5-րդ արշավանքն էր:

Ինչպես նախորդ երկու արշավանքներում, այս անգամ էլ Դրոյի հետ էին զորախմբի 1-ին եւ 2-րդ հեծյալ զորավաշտերի հրամանատարներ Զեմլյակն ու Յապոնը, 1-ին, 2-րդ եւ 3-րդ հետեւակային վաշտերի հրամանատարներ Դալի Ղազարը, Բաշգառնեցի Մարտիրոսն ու Մեծ Ղազարը (Ղազար Քոչարյան)[127]:

Կամավորների ոգեւորությունը, օր առաջ մարտադաշտ մեկնելու ցանկությունը բարձր էր: Դարձյալ հնարավորություն էր ընձեռվել հայրենի հողը վերջնականապես ազատագրելու եւ կոտորածներից ազատված հայության վերջին բեկորները փրկելու համար:

«Շատ ժամանակ, - գրում է Մարտիրոսը, - չէր անցել այն օրուանից, երբ ստիպուած կռնակ դարձրինք Սասնոյ ժողովրդին, առանց կարողանալու դոյզն օգնութիւն իսկ հասնել նրան: Վրէժխնդրութեան կրակը կրկնակի ուժգնութեամբ բոցավառուած մեր հոգիներում, ահա թէ ինչու այնքան անհամբերութիւն կար բոլորիս մէջ»[128]:

Հունվարի 6-ին 2-րդ կամավորականը Մանազկերտի մոտ գետանցում է Եփրատը եւ ուղղություն վերցնում Խնուս:

«Յունուարի 9-ի գիշերը, - նշվում է 2-րդ կամավորականի գործունեության լուսաբանմանը նվիրված զինվորական ամփոփագրում, - ռուսական 4-րդ զօրաբանակէն հրահանգ ստացուեց, որ հետեւեալ օրը անմիջապէս շարժուին դէպի Մանազկերտ, Սունդանջի, Շերւանշէյխ եւ այնտեղ միանալ ձիաւոր գումարտակին, որը չէր կրցել անցնիլ թշնամիին ուժեղ ըլլալու պատճառով: Բ. գունտին կ'առաջարկուէր անմիջապէս անցնիլ Քարաքէօրբի թրքական դիրքերու ետեւը, որու դիմաց կը կոուին արդէն ռուսական հետեւակ պոլքերը...»[129]:

Ստանալով մարտական առաջադրանքը՝ Դրոյի 2-րդ կամավորական զորախումբը հունվարի 10-ին սկսում է իր ռազմարշավը եւ մոտավորապես հաղթահարելով 40 վերստ տարածություն՝ ճանապարհին ռուսական զորամասերի համագործակցությամբ Կարաքեորբի բնակավայրի մոտակայքում հաղթահարում է թուրքերի դիմադրությունը եւ նույն օրը երեկոյան մուտք գործում Մանազկերտ: Ինչպես եւ նախորդ ռազմարշավների ժամանակ, որպես ռուսական բանակի առաջապահ ուժերից մեկը՝ զորախումբը պետք է գործեր հարձակման սուր ծայրում, ամենավտանգավոր տեղերում եւ իր հետեւից տաներ հարձակվող զորաբանակի հիմնական ուժերը:

Ընդամենը մեկ գիշեր անցկացնելով Մանազկերտում, 2-րդ զորախումբը, համաձայն վաղօրոք ստացած առաջադրանքի, առավոտյան վերսկսում է ռազմարշավը եւ դարձյալ անցնելով 40 վերստ տարածություն՝ նույն օրը մուտք է գործում Սուլթանլի, իսկ երեկոյան Շիրվանշեյխ: Ճանապարհի ողջ ընթացքում զորախումբն երբեմն հարկադրված է լինում մարտի բռնվել քրդերի հետ, որոնք ռուսական զորքերի ներկայությունից գլուխները կորցրած, թողնելով իրենց ողջ հարստությունը՝ սարսափահար փախչում էին: Քրդերի դիմադրությունն աննշան էր եւ գրեթե չէր խանգարում զորախմբի արագ առաջխաղացմանը: Բայց երբ զորախումբը Շիրվանշեյխից անցնում է Զարկետիվկ, դեմ հանդիման բախվում է թնդանոթներով ու գնդացիրներով զինված թուրքական զորավաշտերին, որոնք ռուսական զորքերի հիմնական ուժերին հանդիպելուց խուսափելու նպատակադրումով նահանջում էին:

«Բ գունդը ամբողջապէս մէկ հարիւրեակ կազակներու հետ շարժուեցան: Շատ դժուարին ճամբաներու պատճառով հետեւակը յոգնած եւ սպառուած էր: Ժամը 8-ին 200 առաջապահներէ լուր ստացանք, որ թշնամին յետ կը նահանջէ ռուսական գրոհին ներքեւ, իսկ իրենց ուժը քիչ է նահանջողներուն քամակը անցնելու համար»[130]:

Հանդիպելով թշնամուն՝ Դրոն, չնայած զինվորների հոգնածությանն ու ուժերի սահմանափակությանը, իր զորախմբի եւ կազակների միացյալ ուժերով անվարան շարժվում է ընդառաջ եւ ընթացքից հարձակվում նրանց վրա: Թուրքերն

ընկնելով երկու՝ հետեւից եկող ռուսական գնդերի եւ ճակատից գրոհող Դրոյի զորախմբի հարվածների տակ, հայ զինվորներին դիմագրավելու համար թողնում են ընդամենը մեկ հարյուրյակ, իսկ հիմնական ուժերով սկսում անկանոն նահանջել: Արագորեն իրենց ճանապարհից վերացնելով թուրք հարյուրյակի հարուցած արգելապատնեշը՝ կամավորներն ու կազակները շարունակում են հետապնդել հակառակորդի հիմնական ուժերին եւ երեկոյան մարտադաշտ հասած ռուսական զորքերի համագործակցությամբ շրջապատում եւ ոչնչացնում նահանջողներին:

«...Թշնամին թողած էր 100 սպանուած եւ գերի թողած 300 զինուոր եւ 9 սպայ: Իսկ ռուսական ճակտին վրայ թողած էր 500 դիակ:

Այդ օրը մեր զինուորները սարերէ ու ձորերէ անցնելով 40 վերստ ճամբայ ըրած էին»[131]:

Թուրքական զորքերը ռուսական զորագնդերի եւ հայ կամավորների հարվածներից մազապուրծ նահանջում են Խնուս: Եթե անհապաղ չշարունակվեր թուրքական զորքերի հետապնդումը, ապա նրանք կարող էին լրացուցիչ ուժեր մոտեցնել եւ շատ լավ ամրապնդվել Խնուսում: Հարկավոր էր կանխել Խնուսում ամրապնդվելու թշնամու հնարավորությունը: Հունվարի 15-ին կամավորները վերսկսում են հարձակումը եւ արագորեն շարժվում դեպի Խնուս:

Մինչեւ Ջամուրլու գյուղն ընկած տարածքը հակառակորդի հետնապահ ուժերն առավելապես սարսափի եւ ահաբեկվածության պատճառով որեւէ լուրջ դիմադրություն ցույց չեն տվել, իսկ գյուղի մերձակայքում մեկ ժամ դիմադրելուց հետո թուրքերն, անկարող լինելով դիմագրավել կամավորների եւ կազակների ներդաշնակ ու հուժկու գրոհներին, թողնում են մարտադաշտն ու նահանջում Խնուս:

«Մեր ալ եւ ձախ թեւերը լինելով զուտ ձիաւոր երկու կողմէն աքցանի պէս կը սեղմէր ահաբեկած թշնամին, որ կեդրոնէն ալ հետապնդուած ողորմելիօրէն կը ջանար խուսափիլ, թողնելով ճանապարհին հիւանդներ, զէնքեր, ձիեր, ջորիներ եւ այլն»[132]:

Նույն օրը երեկոյան կամավորները ռուսական զորավարտերի համագործակցությամբ ներխուժում են Խնուս եւ մինչեւ

լույս մաքրում քաղաքը թշնամու զինվորներից:

«Զորս օրուայ ընթացքին Բ. գունդը կատարած էր 150 վերստ ճամփայ սոսկալի ցուրտով: Հետեւակը մասնաւոր կերպով գնահատութեան արժանի էր, որովհետեւ հակառակ անյաղթելի դժուարութիւններու ետ չի մնաց եւ ձիաւորներու հետ համընթաց եղաւ:

Մեր կորուստները եղան հայերէն սպանուած 2 եւ 12 վիրաւոր եւ կազակներէն սպանուած 6 եւ 8 վիրաւոր եւ 25 ձի սպանուած:

...Թշնամին թողած էր 600 դիակ, առանց հաշուելու ձորերու, ճամփաներու եւ ասդին անդին մնացած դիակները:

...Մեր Բ. կամաւորական գունդը իր անվեհեր եւ տոկուն զինուորական գործողութեանց համար ստացաւ ջերմ շնորհակալութիւններ: Գեներալը իր խօսքը սկսաւ «Քաջ հայեր» կոչելով: Գեներալի կողմէն հայկական գունդին եւ անոր հետ գործող կազակներու համար նշանակած է 20 Գէորգեան խաչ եւ 20 մէտալ Գէորգեան ժապաւէնով»[133]:

Խնուսի ազատագրումից հետո Դրոյի զորախումբը, նույն հաջողությամբ, ռուսական զորքերի համագործակցությամբ շարունակում է հարձակումը:

1916 թ. փետրվարի սկզբներին ռուսական զորքերի եւ հայ կամավորների կողմից իրականացվող հարձակողական գործողությունները պսակվում են հաջողությամբ:

Արդեն նույն ամսի 6-ին գրավվում է Մուշը եւ ինչպես նախորդ բոլոր մարտերում՝ քաղաք մտնողներից առաջինը Դրոյի գլխավորած 2-րդ կամավորական գունդն էր: Երկու օր անց Դրոն բարձրանում է Սասուն, ապա շարժվում սուրբ Առաքելոց վանքը:

Վերջապես Դրոն Տարոնում էր ու Սասունում, այն ֆիդայիների հայրենիքում, որոնց մասին ժողովրդի մեջ տարածված առասպելանման պատմություններն ազատության պայքարին զինվորագրվելու ձգտումներ էին սերմանել նաեւ իր հոգում: Բայց պատանեկության տարիներին նրա երազած հայոց ըմբոստ լեռնաշխարհի հերոսներն այլեւս չկային:

Սոսկալի պատկեր էր տիրում հայոց հինավուրց հողում, Տարոնի ողջ բնակավայրերը թուրքերն ու քրդերը հասցրել էին քանդել ու վերածել մոխրակույտերի: Այժմ նրա զորագնդի

մարտիկներին մնում էր հավաքել լեռների ծերպերում, թաքստոցներում պատսպարված եւ հրաշքով փրկված հայերին:

Փետրվարի 24-ին Բաղեշի շրջանից դեպի Մշո դաշտ է շարժվում Անդրանիկի 1-ին կամավորական զորախումբը: Հայկական Նորշեն գյուղում Անդրանիկը հանդիպում է Դրոյի հրամանով Մուշից Բաղեշ տանող ճանապարհը պաշտպանող Դալի Ղազարի զինապաշտին: Վարդգես Ահարոնյանի (այդ օրերին ծառայում էր Անդրանիկի մոտ - Հ. Գ.) վկայությամբ, Անդրանիկին հիացրել է Դրոյի զինվորների կարգապահությունն ու մարտական կեցվածքը: Դալի Ղազարի վաշտի զինվորների խրոխտ տեսքից զգացված Անդրանիկը. «...վրդովուած նետեց մեր գնդի զինուորների երեսին.

- Դուք ալ զինուոր էք, ասոնք ալ...»[134]:

Մուշի գրավումից հետո 2-րդ կամավորական զորախմբի հրամանատարությունը ընդունում է գնդապետ Եգոր Տեր-Ավետիքյանը, իսկ Դրոն հիվանդության պատճառով տեղափոխվում է Թիֆլիս:

Նրա բացակայության ժամանակ զորախումբը մասնակցում է Տարոնի եւ Սասունի շրջանները թուրքերից եւ քրդերից մաքրելու կռիվներին, իսկ ապա տեղափոխվում Բաղեշի ճակատ:

Կլիմայական բարդ պայմաններում Բաղեշը գրավելու նպատակով ձեռնարկված մարտական գործողությունները ավարտվում են չափազանց բարեհաջող վերջաբանով: Փետր. 18 - 20-ը թուրքական զորքերը լքում են Բաղեշը: Այդ կռվում 2-րդ կամավորականը, համագործակցելով գլխավոր տեղամասում հարձակվող Անդրանիկի հետ, զգալի ավանդ է ներդնում Բաղեշի եւ նրա շրջակա բնակավայրերի ազատագրման գործում, իսկ Դալի Ղազարի գլխավորած 1-ին վաշտը քաղաք ներխուժող զինվորների առաջին շարքերում էր:

Բաղեշի գրավումից հետո Դրոյի զորախումբը դարձյալ վերադառնում է Մուշ:

Ապրիլի 3-ին զորամաս է վերադառնում արդեն ապաքինված Դրոն եւ վերստին ստանձնելով 2-րդ կամավորականի հրամանատարությունը՝ հաջորդ օրն իսկ իր զորավաշտերին առաջնորդում է մարտի: Նա արդեն գիտեր, որ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաեւիչը որոշել էր ցրել հայ զինագնդերը: 2-րդ կամավորականի վաշտապետերը Դրոյից տեղեկանալով այդ մասին՝ հրաժարվում են մասնակցել արդեն ընթացող ճակատամարտին, սակայն «...Դրօն առաջարկեց այս անգամ էլ մասնակցել վերջին կռուին եւ պատուով մնաս բարեւ ասել»[135]:

Եվ վերջին անգամ Արեւմտահայաստանի հողում Դրոն իր կամավորներին առաջնորդում է գրոհի կազմագեղուկ բնակավայրում կուտակված թուրքական ջոկատների վրա: Կամավորների առաջին հարվածն անկասելի էր. թուրքական զորախումբը մեծ կորուստներով սկսում է նահանջել: Սակայն մարտադաշտ են հասնում թուրքական նոր գումարտակները եւ նահանջող զինաջոկատների հետ հարձակվում հայ զինավաշտերի վրա: Թշնամու արձակած գնդակներից վիրավորվում է 2-րդ վաշտի հրամանատար Բաշգառնեցի Մարտիրոսը, սպանվում է հայ զորագնդի կազմում գործող ռուսական վաշտի հրամանատար Իվանովը: Ռուս զինվորները իրենց հրամանատարի սպանվելու տեսարանից հուսալքված՝ դիմում են փախուստի: Մարտիրոսի վիրավորվելու պատճառով հրամանատարությունը կորցրած, 2-րդ վաշտի հայ զինվորները, տեղի տալով թուրքերի գրոհներին, հետեւում են ռուսների օրինակին: Զարմանալի եւ նախադեպը չունեցող երեւույթ էր: Դրոյի զինվորներն առանց հրամանի երբեք չէին նահանջել. «Դրօն վրայ էր հասել: Ձեզ նահանջող կամաւորները, տեսնելով իրենց սիրելի հրամանատարին, կանգ էին առել:

Դրօն խառնիճաղանջ զօրքին կարգի էր բերել, յարձակուել Թշնամու վրայ, վերականգնել դրութիւնը, յետ վերցրել ռուսների թողած գնդացիրները, կարգով նահանջել ու ամրացել էր նախկին դիրքերում՝ Զանգոկի բարձունքներում»[136]:

Իսկ Դրոյի վաշտապետերից Ղազար Քոչարյանը, անդրադառնալով այդ կռվի մանրամասներին, նշում է. «Ճիշտ այդ միջոցին էր (նկատի ունի ռուս զինվորների փախուստի պահը - Հ. Գ.), որ ռուս հրամանատարը օգնութիւն կը խնդրէր Դրոյէն: Վերջինը, թէպէտ էլ ոչ մէկ հնարաւորութիւն չունէր օգնելու, բայց եւ այնպէս կիսաւաշտ մը օգնութեան կ'ուղարկէ, այսպէսով քաջալերելու համար ռուս զօրքը: Սակայն

մինչ այդ, ռուսները արդէն նահանջել սկսած էին:

..Թշնամին երես առած ռուսներու անկարգապահ ընթացքէն, քայլ առ քայլ կը հետեւէր մեզ: Հազար ու մէկ տեսակ դժուարութիւններով, մեծ մասամբ Դրոյի շնորհիւ, կարելի եղաւ կանգնեցնել ռուս զօրքը»[137]:

Ահա այս կովից հետո Դրոն իր զինագնդի հրամանատարութիւնը հանձնում է գնդապետ Սամարցեւին եւ իր մի խումբ մարտական զինակիցների հետ ուղեւորվում Երեւան:

Հարկ է նշել, որ հայկական զորախմբերի կազմավորման եւ նրանց հետագա գործունեութեանն առնչվող խնդիրների կենսագործման գործում Հայոց Ազգային Բյուրոյի եւ ցարական կառավարութեան միջեւ որոշակի ընդհանրութիւնների առկայութեան պայմաններում եղել են նաեւ խորը, ընդգծված հակասութիւններ:

1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում գումարված Հայոց Ազգային համախորհրդակցութիւնում կամավորական շարժմանը նվիրված իր զեկուցում Հայոց Ազգային Բյուրոյի կամավորական զորախմբերի շտաբի պետ Նիկոլ Աղբալյանը, անդրադառնալով ցարական կառավարութեան վերաբերմունքի արժեւորմանը, նշել է. «1915 թ. սեպտեմբերի վերջում կամավորական գնդերն այլեւս իբրեւ այդպիսիք գոյութիւն չունեին, նրանց մի մասը ցրվեց, զինապարտները լուծվեցին ռուսական զորքի մեջ իբրեւ սովորական զորամասեր: Ազգային Բյուրոյի եւ (ցարական) կառավարութեան մեջ կար բացարձակ հակադրութիւն, նույնիսկ թշնամանք: Մինչդեռ Ազգային Բյուրոն աշխատում էր մեծացնել գնդերի թիվը, կառավարութիւնն ընդդիմանում եւ աշխատում էր եղածի ուժն ամեն տեսակ արգելքներով թուլացնել: Նա ընդառաջ չէր գնում գնդերի ամենաստորադասական, նույնիսկ տեխնիկական պահանջներին»[138]:

1916 թ. ռուսական զորքերի կողմից Արեւմտահայաստանի գրեթե ողջ տարածքը գրավելուց հետո, Կովկասի նոր փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաեւիչի օրոք ցարիզմի քաղաքական բառապաշարից ընդմիշտ անհետացավ «Հայաստանի ինքնավարութիւն» հասկացութիւնը: Ռուսական կայսրութիւնը հասել էր իր նպատակին. «Հայաստանը մնացել էր առանց հայերի», եւ դատարկված Հայաստանը, համաձայն

նույն թվականին Անտանտայի տերութիւնների միջեւ կնքված գաղտնի համաձայնագրի, պիտի վերածվեր կոզակական բնակավայրերի: Հայկական ինքնավար նահանգների փոխարեն ստեղծվելու էին Եփրատյան ու Տիգրիսյան կազակութիւններ: Լուծարվում են, ինչպես արդեն նշվել է, մինչ այդ գլխավորապես ռուսական զենքի հաղթանակներին ծառայած հայ կամավորական զինագնդերը, որոնք այժմ ռուս իշխանութիւններին այլեւս պետք չէին:

Թիֆլիսում կայացած համախորհրդակցութիւնում խոսելով կամավորական զորախմբերի լուծարման պատճառների մասին՝ Ն. Աղբալյանը վկայակոչում է հետեւյալ ուշագրավ փաստարկները. «Կառավարութեան թշնամանքը դեպի հայ կամավորներն ուներ մի այլ հիմնական պատճառ. այդպիսի մի զինական ուժ որոշ բարոյական կշռով չէր կարող հաճելի լինել բռնակալութեան: Այդ ուժը նկատվում էր իբրեւ մի վտանգ ապագայի համար: Ահա այդ էր պատճառը, որ կամավորների կատարած մի շարք փայլուն գործողութիւններն անտեսվում էին պաշտոնական մարմինների կողմից, չէին հրատարակվում, մի բան, որ խոր կերպով վիրավորանք էր հասցնում թե՛ մարտիկներին եւ թե՛ առհասարակ հայերի ազգային զգացմունքներին»[139]:

Վերոհիշյալ Հայոց Ազգային համախորհրդակցութեան նիստերից մեկում ելույթ ունենալով եւ անդրադառնալով կամավորական խմբերի կազմավորման ու լուծարման եւ արեւմտահայութեան կոտորածների խնդիրներին՝ Դրոն ասում է. «..Ռուս կառավարութիւնը մեզ իբեն գործիք դարձրեց, եւ երբ մեր կարիքն անցավ, մեզ դեն շպրտեց: Մենք այնպես դժգոհ ենք Ազգային Բյուրոյից, որ մեզ կառավարութեան գիրկը նետեց, որ վերջիվերջո մեր խմբերը լուծեց իբրեւ հեղափոխականների օջախներ: Պետք է մխիթարվենք, որ թեկուզ ուշ, հասկացանք կառավարութեան քաղաքականութիւնը մեր վերաբերմամբ: Որ թուրքահայերի կոտորած պետք է լիներ, այդ ինքը անկասկածելի էր համարում: Թուրքահայերը չէին կարող լոյալ մնալ»[140]:

Ցարիզմի քաղաքականութիւնից խորապես հիասթափված Դրոն թողնում է զինվորական ծառայութիւնը եւ տրվելով դառը վշտերին՝ թափառում Թիֆլիսում, Երեւանում, Ռգ-

դիրում եւ այլ վայրերում: Նա երբեք չհամաձայնվեց կրելու իրեն բազմիցս առաջարկված ռուսական սպայի ուսադիրները եւ մտնել բանակային ծառայության մեջ:

Շուտով Դրոն հայտնվում է կապալառուի պաշտոնով եւ ստանձնում կազմվան-կողբ զինվորական ճանապարհի շինարարության վարձակալման իրավունքը:

Դրո մարդը զարմանալի առեղծվածային երեւույթ էր: Հազվագյուտ են այն դեպքերը, երբ նա որեւէ գործ ձեռնարկեր եւ հաջողության չհասներ: Իր համար բոլորովին այս նոր դերում դարձյալ դրսեւորվում են նրա խոր կազմակերպչական ընդունակությունները:

1. Յովհ. Քաջազնունի, «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս», 1923 թ., Ալեքսանդրիա, էջ 7-8:
2. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ., թիվ 12, էջ 79:
3. ՀՀԿԱ (Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական արխիվ), հ. 503, պ. 14, թ. 6, էջ 8 (ԱՄՆ, Բոստոն):
4. Հ. Հ. Կ. Ա., ԱՄՆ, Բոստոն, թղթածրար 503, էջ 7:
5. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ., թիվ 1-2:
6. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գ. 37, թ. 25-26, էջ 79:
7. «Ալիք» բացառիկ, 1956 թ., մայիս 4, էջ 18:
8. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երեւան, հ. 6, էջ 548:
9. «Հայրենիք», ամս., 1934 թ., հունվար, էջ 67:
10. «Հայրենիք» ամս., 1941 թ., մայիս, էջ 173:
11. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», 1965 թ., հ. Դ, էջ 103:
12. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, գ. 2, գ. 47, թ. 6-7:
13. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի. «Իմ յիշելի յուշերը», գ. 7, Թէհրան, 1978 թ., էջ 221-222:
14. «Հայրենիք» ամս., 1941 թ., մայիս, էջ 174:
15. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 147, թ. 7:
16. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի. «Իմ յիշելի յուշերը», գ. 7, Թէհրան, 1978 թ., էջ 223:
17. ՀՀԿԱ, համ. 503, պահ. 14, դ. 6, էջ 15 (ԱՄՆ, Բոստոն):
18. «Ալիք», 1956 թ., մայիս 4, էջ 73:
19. Նույն տեղում:
20. Նույն տեղում:
21. Նույն տեղում:
22. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 147, թ. 7:
23. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 127, ց. 2, գ. 25, թ. 47:
24. «Հայրենիք» ամս., 1932 թ., հոկտեմբեր, էջ 159:

25. Տե՛ս, ՀՀԿԱ, թիվ 503, պահ. 14, դ. 6, էջ 18 (ԱՄՆ, Բոստոն):
26. Նույն տեղում:
27. Նույն տեղում:
28. «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., թիւ 8, օգոստոս, էջ 21:
29. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Գ, 1963 թ., Պէյրութ, էջ 69-70:
30. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի. «Իմ յիշելի յուշերը», գիրք 1, Թէհրան, 1972 թ., էջ 254:
31. «Ալիք» բացառիկ, 1956 թ., մայիս 4, էջ 57:
32. «Հայրենիք» ամս., 1934 թ., օգոստոս, էջ 135:
33. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 34 (2):
34. Նույն տեղում:
35. Նույն տեղում, թ. 35:
36. ՀՀ ՊԿՊԱ. ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, թ. 44:
37. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 34 (2):
38. Նույն տեղում:
39. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 36 (2):
40. Տե՛ս Նույն տեղում:
41. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 2, թ. 32 (2):
42. Նույն տեղում, թ. 38:
43. Նույն տեղում, թ. 39:
44. Նույն տեղում, թ. 41 (2):
45. Տե՛ս Նույն տեղում:
46. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», գ. 1, Թէհրան, 1978 թ., էջ 258:
47. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 42 (2):
48. «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., թիւ 8, օգոստոս, էջ 23:
49. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 42 (2):
50. «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., թիւ 8, օգոստոս, էջ 25:
51. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 42 (2):
52. «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., թիւ 8, օգոստոս, էջ 21:
53. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 42 (2):
54. «Հայրենիք» ամս., 1934 թ., օգոստոս, էջ 73:
55. «Հայրենիք» ամս., 1941 թ., թիւ 7:
56. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 44-44 (2):
57. Նույն տեղում:
58. «Հայրենիք» ամս., 1931 թ., սեպտեմբեր, էջ 138:
59. «Հայրենիք» ամս., 1967 թ., հունիս, էջ 3:
60. «Ալիք», բաց., 1956 թ., մայիս 4, էջ 62-63:
61. «Հայրենիք», ամս., 1927 թ., սեպտեմբեր, էջ 76:
62. «Հայրենիք» ամս., 1967 թ., մայիս, էջ 2:
63. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 25, թ. 17:
64. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, թ. 44:

65. «Հայրենիք» ամս. , 1931 թ. , հոկտեմբեր, էջ 138-139:
66. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, թ. 6:
67. Նույն տեղում:
68. «Հայրենիք» ամս. 1931 թ. , հոկտեմբեր, էջ 138-139:
69. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 5, թ. 9:
70. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, թ. 17:
71. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:
72. Նույն տեղում:
73. Նույն տեղում, թ. 7:
74. Նույն տեղում, թ. 8:
75. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 3, թ. 8:
76. Տե՛ս նույն տեղում:
77. Նույն տեղում:
78. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թ. 3:
79. Տե՛ս «Հայրենիք» ամս. , 1927 թ. , նոյեմբեր, էջ 77:
80. Նույն տեղում:
81. «Հայրենիք» ամս. , 1937 թ. , հունվար, էջ 76:
82. Նույն տեղում:
83. «Հայրենիք» ամս. , 1927 թ. , սեպտեմբեր, էջ 77:
84. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 21, թ. 33:
85. «Ալիք», բաց. , 1958 թ. , մայիս 4, էջ 18:
86. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 21, թ. 33:
87. Տե՛ս նույն տեղում:
88. Նույն տեղում:
89. Նույն տեղում:
90. Ս. Վրացեան, «կեանքի ուղիներով», հ. Գ, 1965 թ. , Պէյրութ, էջ 172:
91. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 71, թ. 30-35:
92. Նույն տեղում:
93. «Հայրենիք» ամս. , 1941 թ. , մայիս, էջ 175:
94. Վ. Ահարոնեան, «Անդրանիկ», Բոսթըն, 1967 թ. , էջ31-32:
95. Նույն տեղում:
96. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 120, թ. 147:
97. «Հայրենիք» ամս. , 1948 թ. , թիւ 8, էջ 144:
98. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, թ. 10:
99. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 21, թ. 42:
100. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, թ. 47:
101. Նույն տեղում:
102. ՀՀԿԱ, թղթ. 503, էջ 3 (ԱՄՆ, Բոստոն):
103. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 21, թ. 42:
104. Նույն տեղում, թ. 43:
105. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի, «Իմ յիշեալի յուշերը», գ. 1, Թէհրան, 1978 թ. , էջ 285-286:

106. Տե՛ս «Հայրենիք» ամս. , 1937 թ. , հունվար, էջ 77:
107. «Հայրենիք» ամս. , 1941 թ. , մայիս, էջ 175:
108. «Ասպարէզ», թիւ 468, էջ 5:
109. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 108, թ. 53:
110. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի, «Իմ յիշեալի յուշերը», գ. 1, Թէհրան, 1978 թ. , էջ 289:
111. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, թ. 53:
112. Նույն տեղում, էջ 54:
113. Նույն տեղում:
114. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:
115. Նույն տեղում, էջ 56:
116. Նույն տեղում:
117. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի, «Իմ յիշեալի յուշերը», գ. 1, Թէհրան, 1978 թ. , էջ 289:
118. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, թ. 56:
119. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, թ. 22:
120. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 106, թ. 5:
121. Նույն տեղում:
122. Նույն տեղում, թ. 57:
123. Նույն տեղում, թ. 58:
124. Նույն տեղում:
125. Նույն տեղում, թ. 59:
126. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, թ. 22-44:
127. Տե՛ս Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի, «Իմ յիշեալի յուշերը», գ. 1, Թէհրան, 1978 թ. , էջ 90-91:
128. Նույն տեղում:
129. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, թ. 59:
130. Նույն տեղում:
131. Նույն տեղում, էջ 60:
132. Նույն տեղում:
133. Նույն տեղում, թ. 60-61:
134. Վ. Ահարոնեան, «Անդրանիկ», Բոսթըն, 1956 թ. , էջ 115:
135. «Հայրենիք» ամս. , 1934 թ. , հունվար, էջ 82:
136. Նույն տեղում:
137. «Հայրենիք» ամս. , 1941 թ. , թիւ 2, էջ 118:
138. «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1992 թ. , թիւ 1-2, էջ 79:
139. Նույն տեղում, էջ 80:
140. Նույն տեղում, էջ 84:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1918 ԹՎԱԿԱՆԸ...

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ. ԴՐՈՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ. ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՀՐՈՍԱԿԱԽՄԲԵՐԻ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ «ԽԱՂԱՂ ԵՅՈՒՄԸ»

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո իրավիճակը Կովկասի քաղաքական կյանքում եւ ռազմաճակատում կտրուկ կերպով փոխվում է: Դրոն շտապում է Թիֆլիս եւ հայտնվում ծավալվող դեպքերի կիզակետում:

Ցարիզմի տապալման եւ արեւմտյան ճակատում գերմանական ու ավստրո-հունգարական բանակների կողմից ռուսական զորքերի պարտությունների արձագանքները թափանցելով կովկասյան ռազմաճակատ՝ հայրենիք վերադառնալու ցանկությամբ համակված ռուս զինվորների շրջանում ավելի խորացրին արմատավորված դասալքումների տրամադրությունները: Ռուսական զորաբանակներում նախկին մարտունակության եւ ռազմական կարգապահության փոխարեն արդեն նկատվում էին բարոյալքության ու ռազմաճակատը կազմալուծելու բացահայտ նշաններ: Տվյալ ժամանակահատվածում դեպքերի նման կտրուկ շրջադարձը դժվարին կացություն էր ստեղծել նաեւ ռուսական հրամանատարության համար եւ ստեղծված ծանր մթնոլորտը անհրաժեշտաբար թելադրում էր դիմել վճռական միջոցների: Ռազմաճակատի մերկացումը փաստորեն իրական հնարավորություն էր ընձեռում թուրքերին, համալրելով բանակի մարտական կազմը, վերստին զավթելու ոչ միայն Արեւմտահայաստանը, այլեւ Անդրկովկասը եւ օգտվելով ռուսական զորքերի բացակայությունից, առանց մեծ ջանքերի, իրականացնելու պանթուրքիզմի ծրագիրը, այն է՝ գրավել Բաքուն եւ դուրս գալ Հյուսիսային Կովկաս, ապա մինչեւ Բաշկիրիա, Թաթարիա ու Միջին Ասիա: Ռազմաճակատը կայունացնելու համար անհրաժեշտ էին միմիայն կարգապահ ռազմական միավորումներ, իսկ այդպիսին կարող էին լինել հայկական մարտական ուժերը, որոնք շահագրգռված էին պաշտպանելու Արեւմտահայաստանն ու Անդրկովկասը:

Այդ օրերին կովկասյան ռազմաճակատի զանազան ուղղություններից Թիֆլիս (այստեղ էր գտնվում Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարության ռազմականը - Հ. Գ.) առաքվող հեռագրերում զորամիավորումների հրամանատարությունը, ներկայացնելով զինվորների զանգվածային դասալքության հետեւանքով ճակատում ստեղծված անմխիթար ու աննկառավարելի իրավիճակը, գլխավոր հրամանատարությունից խնդրում էին ազգային, գլխավորապես հայկական զորամասեր, առանց որոնց ստեղծված դժվարին իրավիճակում անհնարին էր կայունացնել եւ պաշտպանել ռազմաճակատի առկա բնագծերը, որոնք Սեւ ծովից ձգվում էին մինչեւ Պարսկաստան[1]:

Ռազմաճակատի կայունացման եւ ամրապնդման միակ երաշխիքը ազգային զորամասերի առկայությունն էր: Հայկական զորամասերի կազմակերպման մասին պաշտոնական որոշումն ընդունվել է 1917 թ. սեպտեմբեր, հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում կայացած Հայոց ազգային համախորհրդակցություններում, չնայած ի դեմս հայկական կամավորական զորախմբերի, այդ զորամասերի կազմակերպման հիմքերը, փաստորեն, դրվել էին դեռեւս կամավորական շարժման սկզբնական շրջանում:

Ի դեպ, այդ համախորհրդակցությանը, որին ներկա էին «հայ հասարակության գրեթե բոլոր խավերը՝ քաղաքական կուսակցությունների, մտավորականության, զինվորականության, հոգեւոր դասի ներկայացուցիչներ, այլ գործիչներ, հյուրեր, բացառությամբ հայ բոլշեւիկների, որոնք բոյկոտեցին խորհրդակցությունը, եւ որոնք այդ ժամանակ մեծ ազդեցություն չունեին քաղաքական կյանքում», մասնակցել են որպես պատգամավորներ նաեւ կամավորական զորախմբերի հրամանատարներից Անդրանիկն ու Դրոն[2]:

Թիֆլիսյան համախորհրդակցության աշխատանքների

լուսաբանմանը վերաբերվող արձանագրություններից մեկում կարդում ենք. «Նախագահն (այդ օրը նիստը վարել է Ն. Ազբալյանը - Հ. Գ.) ընդհատելով խոսողներին՝ առաջարկում է ողջունել կամավորական գործի այն հերոսներին, որ հիմա նստած են մեր շարքերում (բուռն ծափեր)։ Անդրանիկ ու Դրո ոտքի են կանգնում եւ շնորհակալություն հայտնում (բուռն, երկարատեւ ծափահարություններ)»[1]։

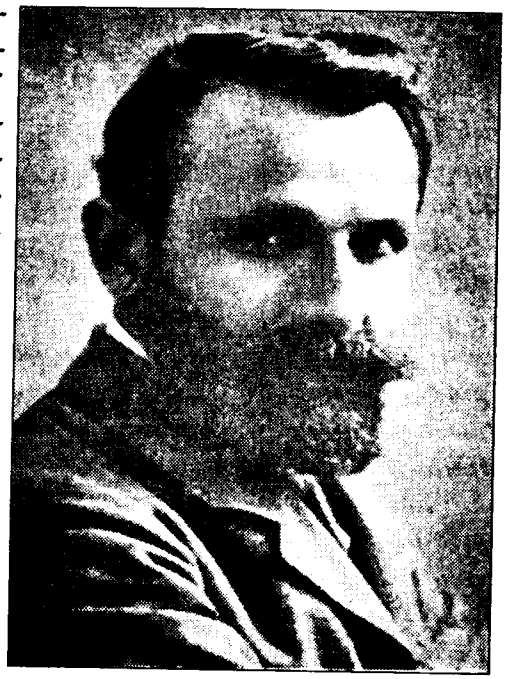

Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյան

Սեպտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած հերթական նիստերից մեկում համաժողովը մի շարք որոշումների թվում ընդունում է նաեւ հետեւյալը.

«Ճակատի ամրացումը։

Վերջին ժամանակներում զորքի մեջ նկատվող կազմալուծման նկատմամբ ժողովը գտնում է անհրաժեշտ կռվել դասալքության դեմ ընդհանրապես եւ հայ զինվորների մեջ մասնավորապես։ Ներկա քաղաքական մոմենտը անհրաժեշտ է դարձնում հայկական զորամասերի կազմակերպումը, այդ զորամասերին հայկական շրջանները պետք է ցույց տան ամեն աջակցություն։ Միեւնույն ժամանակ, ի նկատի ունենալով սերտ կապը ճակատի եւ թիկունքի միջեւ, վերջինում անհրաժեշտ է կազմակերպել ժողովրդական միլիցիա, խոսքի ամենալայն իմաստով»[2]։

Առաջնորդվելով պատմական տվյալ ժամանակահատվածի հրամայականով եւ համաժողովի այդ որոշմամբ՝ Ներքին Հայոց Ազգային Խորհուրդը հայկական զորամասեր կազմակերպելու թույլտվության նպատակով դիմում է կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարությանը եւ նրա միջոցով նաեւ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությանը։ Տիրապետող իրավիճակում այլընտրանք գոյություն չուներ։

Կերենսկու ժամանակավոր կառավարությունը ռազմաճակատի իրական վիճակի թելադրանքով արդեն համոզվում է, որ ռուսական զորքերի նվաճած տարածքները թուրքական զորքերի հարձակումներից կարելի էր ապահովել միայն ազգային զորամասերի ուժերով։ Ելնելով վերոհիշյալ նախադրյալներից՝ ժամանակավոր կառավարության թույլտվությամբ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը արտոնվեց կազմավորել ազգային զորամիավորումներ, որոնց թվում նաեւ հայկական երկու զորամասեր։ 1-ին՝ 6000 թվակազմով բանակային կորպուսը նախատեսված էր կազմավորել ի հաշիվ արեւմտյան ռազմաճակատում մարտնչող ավելի քան 250000 հայ զինվորների եւ հայկական կամավորական խմբերի։ 2-րդ զորամիավորումը՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ բացառապես արեւմտահայերից կազմված աշխարհազորային դիվիզիան էր 30000 թվակազմով։

Այդ օրերին ստեղծվում է նաեւ Հայկական զինվորական խորհուրդ, որի պարտականությունն էր հայկական զորամասերի կազմավորումն ու նրանց գործունեության համադրումը։ Զինվորական խորհուրդը, որպես հայկական զորամասերի իրավական ներկայացուցչություն, ճանաչվեց Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության եւ Անդրկովկասի կոմիսարիատի որոշմամբ։

Դժբախտաբար, հոկտեմբերյան հաղաշրջումից հետո հայկական զորամիավորումների կազմավորման գործը կործանվեց։ Համաձայն Ազգային Խորհրդի եւ ժամանակավոր կառավարության միջեւ կայացած համաձայնության, Արեւմտյան ռազմաճակատից Կովկաս ժամանող 50000 հայ զինվորները Ռուսաստանում բռնկված քաղաքացիական կռիվների, ճանապարհների շրջափակման պատճառներով չկարողացան տեղ հասնել։

Հայրենիք վերադարձող հայ զինվորների մեծ մասը քաղաքացիական կռիվների օրերին կարմիր բանակի հայազգի հրամանատարների կոչով համալրելով նրանց իսկ գլխավո-

րած զորամասերը՝ Ռուսաստանի անծայրածիր տափաստաններում մարտնչում էին հանուն խորհրդային իշխանության հաղթանակի: Իսկ նույն ժամանակամիջոցում Արարատյան աշխարհում խմբված հայության հիմնական զանգվածը օրհասական պայքար էր մղում իր գոյությունը պահպանելու համար:

Կարմիր հոկտեմբերի շնորհիվ տապալվեց նաեւ հայկական ազգային զորամիավորումներ ստեղծելու իրական հնարավորությունները: Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկու համաձայնությամբ, այդ ճգնաժամային օրերին, հայ ժողովրդի գոյապայքարը առաջնորդող միակ փաստական ուժը՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը կարողացավ կազմել միայն 16000-18000-անոց բանակային մեկ կորպուս:

«1917 թ. դեկտեմբերին կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարի նո. 136 հրամանի համաձայն հիմք դրվեց հայկական կորպուսի կազմավորմանը:

Փետրվարի 25-ին կորպուսի շտաբը տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ:

...Մարտի 3-ին հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը (այդ օրվանից արդեն Նազարբեկյան - Հ. Գ.) ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Օդոշելիձեից ընդունեց ամբողջ ռազմաճակատի հրամանատարությունը»[6]:

Գեներալ Նազարբեկյանի գլխավորած ազգային զորամասի մեջ էին մտնում Արեշյանի 1-ին, Սիլիկյանի 2-րդ եւ Անդրանիկի 3-րդ աշխարհազորային դիվիզիաներն ու գնդապետ Ղորղանյանի գլխավորած հեծյալ բրիգադը:

Հայկական նորաստեղծ զորամիավորման միջուկն էին կազմում հրաշալի մարտական կոփվածք եւ որակներ ունեցող հայ կամավորական գնդերի եւ ինքնապաշտպանական մարտերի փորձառու զինվորները: Արժանվույնս գնահատելով հայկական զորախմբերի մարտական լավագույն հատկանիշները՝ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարությունը խոստովանում է. «...Ներկա ժամանակում Կովկասյան ռազմաճակատում գործող զորամասերի մեջ լավագույնը հայկական գումարտակներն են, որոնք ունեն մարտական հրաշալի կազմ»[6]:

Հայոց Ազգային Խորհրդի եւ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության փոխհամաձայնությամբ բանակային կորպուսի զինվորական կոմիսարի պաշտոնը վստահվեց Դրոյին: Ցարական նահանգապետի ահաբեկիչը, հայթուրքական ընդհարումներում Կոտայքի, Ագուլիսի, Նախիջեւանի, Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական մարտերի ամենաերիտասարդ խմբապետը եւ ապա կամավորական շարժման ընթացքում զորահրամանատարական փայլուն կարողություններ դրսեւորած 33-ամյա Դրոն գեներալ Նազարբեկյանից հետո փաստորեն առաջին դեմքն էր հայկական նորաստեղծ զորամիավորումում:

Դրոյի՝ հայկական զորքերի զինվորական կոմիսար նշանակելու կապակցությամբ ուշագրավ մանրամասներ է հաղորդում Թադեւ Պետրոսյանը:

«...Ըստ յեղափոխության շրջանի պահանջին, Հայ Զինուորական Խորհուրդը հրապարակ բերեց հայկական ուժերի գլխաւոր կոմիսարի հարցը: Այդ առթիւ Արամեանցի շէնքի մէջ, որ Հայ Զին. Խորհրդի շտաբն էր, կայացաւ խառն նիստ, որին ներկայ էին Հայ Ազգային Խորհրդի կողմից Ռուբէն Տէր-Մինասեանը, Լեւոն Աթաբէկեանը եւ Կորիւն Ղազարեանը, իսկ Անդրկովկասի կառավարութեան կողմից՝ Մ. Պապաջանեանը եւ Պարոյր Լեւոնեանը, ինչպէս եւ Հայ Զին. Խորհրդի դիւանը յանձին կապիտան Արսէն Շահմալեանի եւ պարուչիկներ Գագա Տէր-Օհանեանի եւ տողերիս գրող Թադէոս Պետրոսեանի:

...Հայ Զինուորական Խորհրդի կողմից կոմիսարի թեկնածու առաջարկուեց Դրօն: Ժողովականները պաշտպանեցին այդ առաջարկը...»[7]:

Զինվորական Խորհրդի որոշումը որպեսզի իրական ուժ եւ արժեք ստանար անհրաժեշտ էր որպեսզի այն հավանության արժանանար Ազգային Խորհրդի եւ ընդհանուր զորահրամանատար գեներալ Նազարբեկյանի կողմից:

«Մեր, - պատմում է Թ. Պետրոսյանը, - առաջին տեսակցութիւնը եղաւ զօր. Թ. Նազարբեկեանի հետ: Հերոս զօրավարը անհուն գոհունակութեամբ ընդունեց Դրոյի ընդհանուր զինուորական պաշտօնը: Անդրկովկասի կառավարու-

թեան Դանսկոյը եւ իր օգնական Պարոյր Լեւոնեանը եւ որեւէ առարկութիւն չարին Դրոյի նոր պաշտօնի դէմ:

...Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւս ողջունեց Դրոյի մասին եղած որոշումը:

Օրեր առաջ Հայ Զինուորական Խորհուրդը դիմած էր նաեւ Արամին, որ իր կարծիքը յայտնէր այդ մասին: Արամը հեռագրով դիմած էր Հայոց Ազգային Խորհուրդին՝ խնդրելով, որ նա ուժ տայ հերոս Դրոյի թեկնածութեան»[9]:

Եվ այդչափ պատասխանատու պաշտօնում նրան վստահելը պատահական չէր, այն համակողմանիորեն հաշվարկված էր ու մտածված: «Ազգային Խորհուրդի, - գրում է Ս. Վրացյանը, - զինուորական մասի վարիչն էր Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի նախագահ՝ Ստեփան Մամիկոնեանը՝ մի լրջամիտ եւ պատուական հայ, օգնական ունենալով Ռուբէն Տէր-Մինասեանին: Թէ վարիչը եւ թէ օգնականը չունէին պահանջուած ծանօթութիւնը բանակի գործերում եւ հեղինակութիւնը զինուորականութեան աչքին, այդ պատճառով երբեմն բարդութիւններ էին ստեղծում, մանաւանդ, Անդրանիկի եւ իր կողմնակիցների եւ Ազգային Խորհուրդի վարիչների միջեւ: Դրօն հակակշռող ուժ էր, իբրեւ վստահութիւն ու համակրանք վայելող անձնաւորութիւն: Հակառակ իր տաքարիւն բնաւորութեան նա զարմանալի նրբամիտ վերաբերմունք էր ցոյց տալիս եւ դիւրութեամբ գտնում էր ճեւը եւ միջոցը մարդկանց յուզումները հանդարտեցնելու: Մանաւանդ, զինուորականները նրան յարգում եւ սիրում էին: Իր այդ յատկութիւնների շնորհիւ Անդրկովկասի բարձր իշխանութիւնը Դրոյին նշանակեց զինուորական կոմիսար»[9]:

1917 թ. դեկտեմբերին կովկասյան ռազմաճակատ իրականում արդեն գոյութիւն չուներ: Բոլշեւիկների քարոզչութիւնը եւ խորհուրդների հռչակած հող եւ խաղաղութիւն կարգախոսները իրենց կախարդիչ զորութեամբ բարոյալքեցին ռուսական բանակը՝ հող նախապատրաստեցին ճակատի վերջնական քայքայման ու կազմալուծման համար:

«Տարերային ուժի, - գրում է Երեւանի Ազգային Խորհրդի գործադիր կոմիտեի անդամ Արշալույս Ազնավուրյանը, - հեղեղի պէս տեղի ունեցաւ այդ տեղատուութիւնը՝ ճակատից դէպի Ռուսաստան:

...Դէպի տուն չտապող ռուսական զորամասերը իրենց ճամբին խորտակում էին ամէն ինչ: Խորթ չէր նրանց հոգուն նաեւ թալանն ու կրակը: Երեւանում խանութները կողոպտելու նպատակով հրդեհ առաջ բերին խանութների չրջանում, որպէսզի քաղաքացիների չփոթի մատնեն ու լաւագոյս հասնեին իրենց սեւ նպատակին»:[10]

Համանուն իրավիճակ է տիրել բոլոր այն վայրերում եւ հատկապես երկաթուղային հանգոյցներում, որտեղով անցել են ռազմաճակատից զանգվածաբար հեռացող ռուսական զորքերը: Տագնապալի եւ անիշխանական կացութիւնում է հայտնվում նաեւ Անդրկովկասյան Հանրապետութեան մայրաքաղաք Թիֆլիսը, որտեղ ապրում էին բազմահազար հայեր: Բացի դրանից այնտեղ էին գործում ազգային բազմաթիվ մշակութային եւ կրթական հաստատութիւնների զգալի մասը: Թիֆլիսն այդ ժամանակ նաեւ հայ քաղաքական կուսակցութիւնների և Հայոց Ազգային Խորհրդի կենտրոնավայրն էր:

1917 թվականում նոյեմբերի 29-ից մինչև դեկտեմբերի 8-ը ՀՅ Դաշնակցութեան բյուրոյի նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսում գումարվում է խորհրդաժողով, ուր որպես օրվա կարեւորագոյն հարցեր քննարկվել են ռազմաճակատի կայունացման, թիկունքի ապահովութեան, պարենավորման, դասալքութեան դեմ առնելու եւ հարեւան ազգերի հետ ունենալիք փոխհարաբերութեան խնդիրները:*

Մայրաքաղաքում տիրող անիշխանութիւնն ու քաոսը, որը նախ եւ առաջ կարող է իրական սպառնալիք ստեղծել հայ բնակչութեան անվտանգութեան, Ազգային խորհրդի և հայ քաղաքական կուսակցութիւնների գործնեութեան համար, անհրաժեշտաբար պահանջում էր ձեռնարկել որոշակի կտրուկ եւ վճռական քայլեր: Խորհրդաժողովի մասնակից Արցախի Ազգային Խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանը նկարագրելով ռազմաճակատի կազմալուծման հետեւանքով Թիֆլիսում տիրող ծայրահեղ քաոսն ու պայթունավտանգ իրավիճակը՝ գրում է. «Քաղաքում տիրող անիշխանութիւնը, որ ծայրայեղութեան էր հասել, պակաս չափով չէր մտահոգում թէ՛ բնակիչներին եւ թէ՛ մեզ բոլորիս»:

Ժողովը որոշեց հեռագրել Դրօյին՝ հայկական մէկ գունդ

առած գալու, Թիֆլիս քաղաքը խաղաղեցնելու եւ կարգը վերականգնելու»:[**]

Դրոն այդ օրերին գտնվում էր Երեւանի նահանգում, ուր գլխավորապես զբաղվել է հայկական կանոնավոր զորամասերի կազմավորման եւ համալրման գործերով: Ստանալով խորհրդաժողովի որոշումը՝ նա անհապաղ մի զորամասի գլուխ անցած, ժամանում է Թիֆլիս: Խորհրդաժողովի որոշումը՝ նա անհապաղ մի զորամասի գլուխ անցած, ժամանում է Թիֆլիս:

«Երեկոեան, - չարունակում է Ե.Իչխանյանը, - հայկական մէկ գնդի գլուխ անցած Դրօն Թիֆլիս հասնելով, գունդը տեղավորելով, ուղակի գալիս է ժողովատեղին, երբ դեռ նիստը չարունակվում էր:

Մենք նոր տեղ հասանք, ասաց Դրօն, ազգը ի՞նչ է հրամայում մեզ, ի՞նչ պիտի անենք»:[****]

Խորհրդաժողովին մասնակցում էին ՀՅ Դաշնակցության գրեթե բոլոր նշանավոր դեմքերը. Արամ Մանուկյանը, Ավետիս Ահարոնյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Վահան Փափազյանը (Կոմս), Վահան Նավասարդյանը, Ալ.Խատիսյանը եւ այլոք:

«Նախագահը նկարագրեց քաղաքի ողբալի կացութիւնը, քաղաքի ազգաբնակչութիւնը ահաբեկված է չրջան առած զանազան լուրերի հետեւանքով, թե կարող է քաղաքացիական կռիւ սկսել, ալան-թալանի կենթարկվեն մարդիկ, մէկ ռեալ ուժ էլ չկայ որ, նման դէպք տեղի ունենալուց կարողանայ կտրուկ միջոցի դիմել եւ խաղաղութիւնը վերականգնել: Հենց այդ նպատակով էլ յարմար գտանք, որ դու այստեղ լինես հայկական գնդի գլուխ անցած: Նոյնիսկ վրացիներն էլ են ցանկացել, որ մեր գնդերից մեկը գայ կարգ ու կանոն պահպանելու»:[*****]

Դրոն եւ իր զինակիցները պատվով են հանձնում այս պատասխանատու քննութիւնը եւս: Հայկական զորագնդի ներկայութիւնը ավելի քան բավական էր զսպելու ռազմաճակատից հեռացող զինվորներին, որոնք կարող էին առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում տրվելու թալանի եւ ավերվածութիւններ գործելու կրքերին: Հայ զինվորների անբասիր գործնեութիւնից գոհ են մնացել ոչ միայն հայ բնակչութիւնը, այլեւ վրացիներն ու մայրաքաղաքի այլազգի բնակիչները եւ նաեւ կադրային զինվորականները:

Շնորհիվ Դրոյի եւ նրա գլխավորած զինվորների Թիֆլիսում հաստատվում է խաղաղ եւ կայուն իրավիճակ, իսկ ռազմաճակատը գնալով ավելի ու ավելի էր կազմալուծվում ու մերկանում:

Եվ այս ամենի ականատեսն էին ջարդերի սարսափները տեսած եւ ռազմաճակատի մերկացման հետեւանքով դարձյալ մոտալուտ կոտորածների սարսափով ապրող հայութիւնը:

Սեւ ծովից մինչեւ Պարսկաստան ձգվող հսկայածավալ ռազմաճակատը, ուր նախկինում կենտրոնացված էր ռուսական ավելի քան 300000-անոց զորամիավորումներ, այժմ պաշտպանելու էին Վանում, Խնուսում, Ալաշկերտում, Երզրումում, Կարինում, Երզնկայում ու Բաբերդում տեղաբաշխված հայկական փոքրաքանակ գնդերը եւ հայկական բանակային կորպուսի նոր-նոր ձեւավորվող մյուս զորամասերը:

Թուրքերն, օգտվելով հոկտեմբերի շնորհած պարգեւից, մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղան ոչ միայն իրենց զորամասերը վերախմբավորելու ու համալրելու, այլեւ օգտագործում էին բոլոր հնարավոր միջոցները խոչընդոտելու ռազմաճակատը հայ մարտական ուժերով կայունացնելու Հայոց Ազգային Խորհրդի ձեռնարկումները:

«Ինչ-որ մութ ձեռք, - նշում էր այդ օրերին «Հորիզոնը», - պատերազմի ու խռովութեան սերմեր է փորձում ցանել հայ եւ թուրք ժողովուրդների մէջ...»[11]:

Իրականում ոչ մի մութ ձեռք գոյութիւն չուներ: Ռուսական հեղափոխութիւնները թարմ լիցք էին հաղորդել Անդրկովկասում եւ հատկապես Արեւելահայաստանի տարածքում բնակվող մահմեդականութեան ավազակային ու թալանչիական գործողութիւններին: Թուրքական զինվորական հրամանատարութեան կողմից Կովկաս գործուղված սպաների ու գործակալների հրահրմամբ համաթուրանական գաղափարներով վարակված կովկասյան թուրքերը ռազմաճակատի թիկունքը խարխլելու եւ հայկական զորամիավորումների կազմավորումը խոչընդոտելու դիտավորութեամբ՝ պարբերաբար հարձակումներ էին գործում հայոց գյուղերի ու հաղորդակ-

ցության կարեւորագույն հանգույցների, մինչեւ անգամ ճակատ մեկնող հայ զինչոկատների վրա, ստեղծելով կատարյալ քաոսային եւ անկառավարելի իրավիճակ: Ռազմաճակատի թիկունքում գործելու համար թուրք հրամանատարությունը ակտիվացնում է նաեւ քրդական հրոսակախմբերի գործողությունները:

«Օգտուելով, - նշում է «Հորիզոնը», - ժամանակաւոր կառավարութեան թուլութիւնից եւ պրովոկացիոն մութ ուժերի դրդումից, Սուրմալուից ու Հայոց Ձորից մինչեւ Մամախաթուն քրդական աւազակաբարոյ, մինչեւ ատամները զինուած հրոսակախմբերը յարձակւում են խաղաղ բնակչութեան վրայ, կողոպտում են, վիրաւորում ու սպանում: Զեն քաշւում անգամ զինուորների ու պարէնատար զօրամասերի վրայ էլ յարձակուելուց»[13]:

Ռազմաճակատի թիկունքում ստեղծված տագնապալի կացությունը ինչ-որ եղանակով շտկելու ու կարգավորելու նպատակով Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության որոշմամբ խառը ազգաբնակչություն ունեցող վայրերում ստեղծվում են «Ազգային խառը մարմիններ»: Այդ մարմինները ժողովրդի կողմից ընտրված յուրօրինակ գործադիր իշխանություններ էին, որոնք պիտի ոչ միայն տեղերում ղեկավարեին գյուղական համայնքները, այլեւ կայուն խաղաղություն հաստատեին տարբեր ազգություններին պատկանող բնակիչների միջեւ: Իսկ Հայաստանի տարածքում, այն է բուն ռազմաճակատի թիկունքում, կայուն խաղաղ իրավիճակի հաստատումը թուրք իշխանությունների նպատակներից դուրս էր, նրանց անհրաժեշտ էր ճիշտ հակառակը:

Թուրք քարոզիչներն ու գործակալները իրենց հավատակիցների մոլեռանդությունն ու ընչաքաղցությունը ավելի խստացնելու, բորբոքելու եւ նրանց քրիստոնյաների դեմ առավելագույնս զորաշարժելու նպատակով ավելի ու ավելի են ակտիվացնում իրենց գործունեությունը:

Անդրադառնալով այդ ժամանակահատվածում թուրք բնակչության շրջանում տիրապետող տրամադրվածությանն ու նրանց քարոզիչների գործունեությանը՝ Մարտիրոս Աբրահամյանը նշում է. «Մենք (թուրքերը - Հ. Գ.) պիտի

զինուենք, աշխատենք կամաց-կամաց խառնել երկիրը, ճանապարհները կտրենք, ֆրոնտի զօրքին ուղարկուող պարէնը թալանենք, որ քաղցած մնան:

...Կաւկազում պիտի յարձակուենք անհաւատ քրիստոնեաների վրայ, քանդենք գիւղերը, սպանենք, թալանենք, որ քրիստոնեաների գլուխը խառնուի իրենց պաշտպանելով, մինչեւ որ Օսմանց եղբայրների զօրքերը կը կարողանան յառաջանալ:

...Երբ Օսմանցու զօրքերը կը հասնեն այստեղ, այս գեղեցիկ երկիրը կը դարձնենք զուտ մահմեդական երկիր...»[13]:

Ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու եւ անվտանգությունը ապահովելու նպատակով ստեղծվում են «Ժողովրդական միլիցիաներ», որոնք պետք է գործեին շրջաններում եւ գյուղերում, ցուցակագրեին զենքերն ու զենքի ընդունակ մարդկանց եւ հիմք դնեին ինքնապաշտպանական ջոկատների:

«Գործի կազմակերպումը, - շարունակում է Մարտիրոսը, - յանձնւում է Դրոյին:

Խոսրով Եղիազարեանն ուղարկուեց Նոր-Բայազէդի շրջանը, Եապոնը՝ Դարալագեազի:

Մեծ Ղազարը ճանապարհուեց, կազմակերպելու համար Նախիջեւանի եւ Գողթանի շրջանների ինքնապաշտպանութիւնը: Ինձ էլ կարգադրեց անցնել գործի՝ կազմակերպել Զանգի-Բասարի, Դավալուի եւ Ղամարլուի հայութեանը:

Օնէն՝ Արարատի, Աշտարակի եւ Էջմիածնի, իսկ Յովսէփը՝ Սուրմալուի պատասխանատուներն էին»[14]:

Չնայած Դրոյի կողմից ձեռնարկված վերոհիշյալ քայլերին, իրավիճակը գնալով ավելի է շիկանում եւ լուրջ կերպարանք ստանում:

Այդ օրհասական ժամանակաշրջանում ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը հնարավոր էր ապահովել միմիայն ազգի կենսունակ, առողջ ուժերի համախմբման եւ թշնամու ոտնձգություններին անխորտակ հարվածներով պատասխանելու միջոցով:

Անդրադառնալով այդ օրերի իրադարձություններին՝ Դրոն վերհիշում է. «Մի կողմից մեր դրան առջեւ կանգնած էր դարաւոր թշնամին՝ թուրքը իր բանակներով, միւս կող-

մից՝ թաթարների հետ մեր ներքին կռիւները կլանում էին հայ ժողովրդի հիւանդութիւնները սպառնում էին զանազան շրջանների: Ռուս բանակը հեռանում էր խուճապահար եւ արտաքին օգնութեան ոչ մի յոյս չէր մնում:

Ի՞նչ անել, ինչպէ՞ս փրկել ժողովրդի գոյութիւնը, ի՞նչ միջոցով դուրս գալ այս ծանր անելից:

Շուարումի, լքումի եւ յուսահատութեան այս խեղդող մթնոլորտի մէջ է, որ հայ ժողովրդի մարտական մեծ կուսակցութիւնը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը տուեց վճռական որոշումը եւ տէր կանգնեց հայութեան ճակատագրին: Նա կռուից դուրս ուրիշ միջոց չգտաւ մեր ժողովուրդը փրկելու»[15]:

Դրութիւնն առանձնապես ծանր էր Երեւանի նահանգում: Անհրաժեշտ էին կարող, ձեռներեց ու մեծ հեղինակութեամբ օժտված մարդիկ՝ քաոսային կացութիւնը շտկելու եւ թիկունքում ծավալվող աշխատանքները կարգավորելու համար: Հայոց Ազգային Խորհրդի որոշմամբ, 1917 թ. դեկտեմբերին Երեւան է գալիս Արամ Մանուկյանը եւ իրեն հատուկ մեծագոյն եռանդով ձեռնամուխ լինում Արարատյան աշխարհի ծայրահեղ լարված ու խառնաշփոթ իրավիճակի կարգավորման խնդիրների լուծմանը: Արամը Երեւանում ստեղծում է Ազգային Խորհրդի իրավունքով մի մարմին՝ Հատուկ կոմիտե, որի ձեռքում է կենտրոնանում ողջ նահանգի քաղաքական, տնտեսական եւ ռազմական իշխանութիւնը:

Ժողովրդի փրկութիւնը առաջին հերթին պայմանավորված էր միմիայն կազմակերպված ու մարտունակ բանակի գոյութեամբ, իսկ հայրենիքին ծառայելու պատրաստակամ արհեստավարժ կադրային զինվորականների քանակը այնքան էլ պատկառելի չէր: Արամը, չնայած երբեւէ չէր զբաղվել զինվորական գործունեութեամբ, բայց ժամանակաշրջանի անհրաժեշտութեան թելադրանքով դրսեւորելով զարմանալի կազմակերպվածութիւն եւ համառութիւն՝ վարում է նաեւ զինվորական գործերը:

«Մինչեւ կառավարութեան Թիֆլիսից Երեւան ժամանելը, - գրում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, - 1918-ին Արամը վարում էր զինուորական գործերը իր յատուկ ձեւով, առանց կապուելու ընդհանրապէս ընդունուած զինուորական օրէնքներով եւ կանոններով: Նա՝ ժողովրդական կազմակերպութիւնը ճաշակաւորած եւ ուժեղացուցած էր զինուորական արուեստով: Գուցէ այս ինքնուրոյն ձեւը քննադատութեան ենթարկուի զինուորական քննադատների կողմից եւ որոշ թերութիւններ գտնուին զինուորական գիտութեան տեսակէտից, բայց իրականութիւն է, որ կիրառած ժողովրդական - զինուորական ձեւերի շնորհիւ, առանց նիւթական եւ դրամական միջոցների, մի պատկառելի զինուորական ոյժ էր կազմակերպուած թուրքերի դիմաց, որից կ'ակնածէին նոքա»[16]:

Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյան

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող ժամանակում Երեւանում էր նաեւ հայկական զորքերի զինվորական կոմիսար Դրոն, որն իրեն հատուկ եռանդով, Արամի համագործակցութեամբ, ձեռնամուխ է լինում հայկական բանակի զօրամասերի կազմավորման աշխատանքներին:

Երեւանի նահանգում կացութիւնը վատթարագոյնի էր հասցրել նաեւ այն հանգամանքը, որ մի քանի հարիւր հազարների հասնող գաղթականութեան զգալի մասը խմբվել էր Արարատյան նահանգում: Անհրաժեշտ էր թուրք-քուրդ ավազակախմբերի անընդմեջ հարձակումներից պաշտպանել եւ կերակրել արդեն սովամահութեան գիրկն ընկած գաղթականութեանը:

Այդ օրերին գաղթականների հոծ բազմութեան հետ էջմիածնի, Աշտարակի շրջաններն է հասնում Կարո Սասունին եւ ապա գալով Երեւան՝ ներկայանում է Հատուկ կոմիտեի

անդամներին:

«Հոն էր, - վերհիշում է Կարո Սասունին, - Արամը, իբրեւ լիազօր, հոն էր Դրօն, իբրեւ զինական ուժերու հրամանատար: Կարճ էր իմ զեկուցումը:

- Տեղահան ժողովուրդը, բաց երկնքին տակ, զօրամասեր եւ ժողովրդական բանակ, առանց կայանի ու ամէն օր կռիւ՝ շրջապատի թաթարներուն հետ:

Կարկուտ տեղաց իմ գլխուն, զեկուցումը երբ վերջացրի:

Սահակ Թորոսեան եւ քանի մը այլ ընկերներ, որոնք Ազգային Խորհրդի անդամ էին, իմ վրայ յարձակուեցան բուռն քննադատութեամբ.

- Այս ի՞նչ կողոպուտ ու թալան, այս ի՞նչ մարդասպանութիւն է, մենք ընկերվարականներ ենք, այս արարքները վերջ պիտի տրուի:

Զարմացած կը նայէի Ազգային Խորհուրդի անդամներուն զայրացած դէմքին:

- Բայց, ընկերներ, էջմիածնի եւ Աշտարակի շրջաններուն մէջ մեր զինուորներէն յիսունէ աւելի զոհեր խլած են թաթարները, իսկ Թալինի ապստամբները 19 սասունցիների արիւնը թափած են անոր պարիսպներուն տակ:

Մտիկ ընողի դէմք չունէին իմ ունկնդիրները: Ես ալ զայրացած էի: Նայեցայ Արամին:

Արամ եւ Դրօն ոտքի ելան...

- Դուք հանդարտօրէն գացէք, եւ ձեր գործը շարունակեցէք: Կարեւորութիւն մի տաք ըսածներուն: Կացութիւնը չեն ըմբռնէր:

Արամի եւ Դրոյի հաւաստիքները զիս հանդարտեցուցին»[17]:

Արամն ու Դրոն կացութիւնը ճիշտ էին ըմբռնել: Հատկապես Դրոն, որն այդ օրերին պետք է նաեւ գլխավորեր Երեւանի նահանգում բռնկված զինված ելոյթները ճնշելու նպատակով կազմավորվող նոր զորամիավորումները, գերազանց էր ըմբռնել, որ Հայաստանի տարածքում թուրքերի զանգվածային զինված ելոյթներն արմատախիլ անելու եւ ռազմաճակատի թիկունքն ամրապնդելու միակ երաշխիքը զենքն է ու մարտունակ զորամասերի առկայութիւնը: Ներքին թշնամու՝ թուրքական եւ քրդական զինված հրոսակախմբերի դեմ պայքարելու համար Երեւանի նահանգում հատուկ նշանակութեան զորամիավորումների կազմավորման (չպետք է շփոթել հայկական բանակային կորպուսի զորամիավորումների հետ, որոնք արդեն հիմնականում կազմավորվել էին եւ գտնվում էին ռազմաճակատում - Հ. Գ.) համար անհրաժեշտ էր նաեւ վերին հրամանատարութեան թուլլտվութիւնը:

1918 թ. հունվարի 26-ին Հայոց Ազգային Խորհուրդը Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր շտաբին դիմում է հետեւյալ խնդրանքով. «Բանակի կոմիսար Դրոյի զինվորական միավորումների կազմավորման համար խնդրում ենք հրամայել Ալեքսանդրապոլից պարտիզանական զորամաս տեղափոխել 10-րդ հեծյալ հարյուրյակը»[18]:

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը մինչեւ իրեն յուրահատուկ դանդաղկոտութիւնով կհասցներ պատրաստել հրամանների նախագծերը, Դրոն կարճ ժամանակահատվածում հասցնում է կազմավորել առանձին հատուկ նշանակութեան բրիգադը: Նոր զորամիավորման միջուկն էին նրա մարտական զինակիցներ Խոսրով Եղիազարյանի եւ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի, պորուչիկ Սերյոժա Փիրումյանի եւ Զեմլյակի հրամանատարութիւնով գործող հիմնականում 2-րդ կամավորական գնդի նախկին զինվորներից բաղկացած չորս հարյուրյակները, որոնք կազմում էին կապիտան Կորոլկովի գլխավորած պարտիզանական հեծյալ գունդը, ինչպես նաեւ գնդապետ Զալինյանի հեծյալ գունդը եւ գնդապետ Պերեկրեստովի գլխավորած պարտիզանական 3-րդ հետեւակային գունդը[19]:

Այդ ժամանակ Դրոյի գործունեութեան ոլորտը ընդգրկում էր ռազմաճակատում եւ թիկունքում ծավալվող մարտական գործողութիւնների կարեւորագույն ու հրատապ լուծում պահանջող խնդիրները: Նախ, որպես Երեւանյան զորախմբի հրամանատար, Դրոն Երեւանի նահանգում եւ Արեւելահայաստանի մյուս շրջաններում պիտի իրականացներ թուրք զինված խմբերի զանգվածային ելոյթների շտապ «խաղաղեցումը», ռազմաճակատի թիկունքի ապահովումն ու կայունացումը եւ ապա, որպես Հայկական բանակային կորպուսի զինվորական կոմիսար, նրա անմիջական պար-

տականությունների մեջ էին մտնում նոր զորամիավորումների կազմավորման եւ հայկական ողջ զինված ուժերի մարտական խնդիրների մշակման, ինչպես նաեւ ղեկավարման հետ կապված աշխատանքները: Պարտականությունների բեռրումով նա հարկադրված լինում էր ոչ միայն ռազմաճակատում եւ կոիվների թատերաբեմի վերածված շրջաններում, այլեւ Թիֆլիսում, ուր Հայոց Ազգային խորհուրդն ու հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարությունն այդ օրերին քննարկում էին ողջ ռազմաճակատին վերաբերող խնդիրները: Որպես օրենք, ռազմաճակատի հետ կապված ցանկացած հարցի քննարկման ժամանակ Դրոն իր դատողությունները շարադրում էր առանց երկմտելու, ռազմական իրավիճակը խորությամբ ըմբռնող իրատես ռազմագետի տրամաբանությամբ ու համարձակությամբ:

Ինչպես արդեն նշվել է, 1917 թ. դեկտեմբերին կովկասյան ռազմաճակատ փաստորեն գոյություն չուներ: Հաջորդ տարվա փետրվարի 9-ին Կարինի զորախմբավորման հրամանատար գեներալ Օդոշելիձեն կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարությանը ուղղված հեռագրում նշում է. «Վեհիբ փաշան բոլորովին որոշակի յայտարարեց, որ պատերազմի իրաւունքով մեր գրաւած թուրքական վայրերում մուսուլման բնակչութիւնը պահպանելու նպատակով ինքը առաջ կը շարժուի մինչեւ ռուս զօրքերի հանդիպելը, որպիսի զօրքեր նա չի համարում հայկական զօրամասերը: Այս նկատմամբ խնդրում եմ շուտափոյթ կարգադրէք անյապաղ էրզրում (Կարին) ուղարկել ռուսական կորպուսի գէթ մի քանի բատալիոններ, իբրեւ յառաջապահ զօրքեր, որը թերեւս թուրքերին հարկադրէ էրզրումի վրայ չշարժուելու: Առանց այս միջոցի, այսինքն՝ եթէ էրզրումը գրաւուած մնաց բացառապէս հայկական զօրամասերով թուրքերն անխուսափելիօրէն կը գրաւեն էրզրումը»[20]:

Իզուր էր գեներալի պահանջը, կովկասյան ճակատում այլեւս ռուսական ոչ մի ռազմական ուժ գոյություն չուներ եւ այդ իրողությանը քաջատեղյակ, թուրք հրամանատարությունը աշխատում էր դիվանագիտական փակուղիների առաջ կանգնեցնել կովկասյան հրամանատարությանը՝ արդարացնելու թուրքական զորքերի ապասվելիք հարձակումը:

Եվ դժվար չէր հասկանալ, որ թուրքերը օգտվելով ռազմաճակատի մերկացումից, կխախտեին 1917 թ. դեկտեմբերին Երզնկայում ռուս հրամանատարության հետ կնքված զինադադարը եւ շատ շուտով կդիմեին ակտիվ մարտական գործողությունների:

Բաբերդից Երզնկա եւ մինչեւ Բաղեշ ու Վան ձգվող հսկայածավալ ռազմաճակատում հայ փոքրաթիվ նորաստեղծ գնդերին վիճակված էր դիմագրավելու թեեւ մի շարք ճակատամարտերում պարտված, բայց դեռեւս զգալի հզորությամբ օժտված եւ հայ զորագնդերից անհամեմատ բազմաքանակ թուրքական զորամիավորումներին: Հարց է ծագում՝ կարո՞ղ էին արդյոք հայոց փոքրաքանակ ուժերը պաշտպանել մի քանի հարյուր կիլոմետրերի հասնող ռազմաճակատը: Ահա այն կարեւորագույն հարցը, որն այդ օրերին Ավ. Ահարոնյանի նախագահությամբ քննարկվում էր Հայոց Ազգային խորհրդում, որի աշխատանքներին մասնակցում էին հայկական զորամիավորումների բարձրաստիճան հրամանատարները:

Ելնելով ռազմաճակատում տիրող իրական կացությունից եւ մարտական ուժերի հնարավորությունից, Դրոն հավատարիմ համոզմունքները համարձակորեն արտահայտելու իր սկզբունքայնությանը, շատերի համար անսպասելի՝ առաջարկում է փոքրացնել, կրճատել ռազմաճակատը եւ եղած ուժերը կենտրոնացնելով ավելի փոքր հատվածում՝ ստեղծել պաշտպանության հզոր հանգույց: Ջնայած սահմանամերձ մի քանի կետերում արդեն գործում էին հայ երկրապահ զորագնդերը, սակայն ապրիլյան եղեռնից հետո Արեւմտահայաստանը մեծամասամբ ամայացել էր, եւ բացառությամբ Վանի, հայկական մյուս գավառներում մահմեդականությունը արդեն բնակչության մեծամասնությունն էր կազմում: Թիկունքը ռազմաճակատից բաժանող տարածքում վխտում էին թուրքական հրամանատարության գործակալների կողմից առաջնորդվող բազմաթիվ թուրք-քուրդ եւ չերքեզ զինյալ խմբեր: Իսկ ռազմաճակատի պաշտպանունակությունը ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր թիկունքի հետ կայուն փոխկապակցվածություն, զինվորական համալրումների, զենքի, ռազմամթերքի ու պարենի մատակարարումների անխափան ապահովում: Տվյալ պարագայում այդ ամենի

իրականացումն անասելի դժվարությունների առջեւ էր կանգնեցրել Հայոց Ազգային խորհրդին եւ հայկական զորաբանակի հրամանատարությանը:

Անդրադառնալով ռազմաճակատի խնդիրների քննարկմանը նվիրված Ազգային խորհրդի կողմից գումարված խորհրդաժողովում Դրոյի պաշտպանած տեսակետի լուսաբանմանը՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Դրօն խօսք առաւ եւ այդ օրերի համար «սարսափելի» խօսքեր ասաց.

- Ձեր այդ առաջարկները բոլորն էլ փորձուած են (մինչեւ Դրոյի խոսք առնելը բոլոր ելույթ ունեցողները՝ Անդրանիկը, Ռուբենը, Խաչատուր Կարճիկյանը, Ստ. Մամիկոնյանը եւ այլք, արտահայտվել էին նոր զորակոչ հայտարարելու ու բանակը օգնական ուժերով համալրելու միջոցով ռազմաճակատի առկա տարածքը պահպանելու օգտին. - Հ. Գ.): Անօգուտ է դրանց վրայ յոյս դնել: Իրողութիւնը այն է, որ ռուս զօրքերը հեռանում են ճակատից եւ մենք անզօր ենք նրանց պահելու: Փաստը այն է, որ մենք ի վիճակի չենք, բաւարար զօրք չունինք նրանց լքած բոլոր դիրքերը գրաւելու: Որոշ ժամանակ էլ եթէ այդպէս շարունակուի, ռազմաճակատը պիտի մերկանայ, եւ թշնամին առանց դիմադրութեան առաջ պիտի շարժուի: Հետեւաբար, ի՞նչ պէտք է անել:

Եվ պատից կախուած զինուորական քարտէզի առաջ անցնելով՝ շարունակեց.

- Տեսնո՞ւմ էք այս տարածութիւնը, ահա Վանը, այս Բիթլիսն է, այս Մուշը, այս Երզնկան... Այս ամբողջ տարածութիւնը մենք պէտք է պաշտպանենք, մենք՝ հայերս, մի բուռ ուժերով: Հնարաւո՞ր բան է:

- Հնարաւոր է, - լսուեց մի ձայն:

- Ոչ, հնարաւոր չէ:

- Ապա, ուրեմն, ի՞նչ անել, - շարունակեց Դրօն: - Պէտք է կարճացնել ռազմաճակատը: Վան-Երզնկա գիծը չենք կարող պաշտպանել, գուցէ կարողանանք. . .

Սենեակում լսուեցին վրդովուած բացականչութիւններ: Անդրանիկը բեղերն էր կրծոտում:

- Մի վրդովուէք, - ձայնը բարձրացրեց Դրօն, - հաշիւը պարզ է, եթէ չենք ուզում ամբողջը կորցնել, պահենք գոնէ մէկ մասը:

Ու սկսեց զօրամասերի անուններ յիշել, վայրերի տարածութիւնները ներկայացնել, մեր ուժերը համրել:

- Հաշիւը պարզ է. միայն մեր ուժերով չենք կարող Վան-Երզնկա-Տրապիզոն գիծը պաշտպանել: Դա աբսուրդ է: Պէտք է քաշենք մեր ուժերը Բայազէդ-Բասէն գծի վրայ... Պէտք է Վանի, Մուշի, Երզնկայի շրջանների բոլոր պահեստները ոչնչացնենք... Պէտք է մեր ուժերը, պաշտպանութեան բոլոր միջոցները կենտրոնացնենք կարճ սահմանագծի վրայ, այլապէս...

- Այլապէս, ի՞նչ, - լսուեց մի խեղդուկ ձայն:

- Այլապէս, Թրքահայաստանը կորցնելուց յետոյ, Ռուսահայաստանն էլ կը կորցնենք...»[21]:

Դրոյի առաջարկած տեսակետի իսկության մասին հաւաստում է նաեւ Արեւմտահայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը (Կոմս).

«...Դրօն կը պնդէր ճակատը կարճացնել, զօրքերը Բասէն, Բայազէդ գծին վրայ տեղափոխել: Այդ ժամանակ նրա տեսակէտը չընդունուեց...»[22]:

Տվյալ ժամանակում նրա տեսակետը զուտ հոգեբանական, բարոյական առումով դժվար ընկալելի էր եւ գուցե թե ճիշտ չէր հնչում: Իրոք, դժվար էր համակերպվել Արեւմտահայաստանը թողնելու մտքին, բայց իրական կացութեան խորիմացութեան ու գնահատման եւ սթափ ու առողջ բանականութեան տեսանկյունից՝ Դրոյի առաջարկը ճիշտ էր, ինչը եւ ապացուցեց ժամանակը:

Ազգային խորհուրդը որոշում է պահել առկա ռազմաճակատը եւ հայկական բանակային կորպուսի 3-րդ դիվիզիայի հրամանատար Անդրանիկին, որն ի դեպ Երզնկայից մինչեւ Վան եւ Բիթլիս ձգվող ռազմաճակատը պահպանելու ամենաջերմեռանդ կողմնակիցն էր, նշանակում է Կարինի երկրապահ ճակատի հրամանատար, այն համոզմամբ, որ նշանավոր հայդուկապետը, որն, ի դեպ, Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության կողմից նոր էր ստացել գեներալ-մայորի զինվորական աստիճան, իր հեղինակությամբ եւ ռազմական կարողությամբ կկարողանա ոգեկոչելով զորքին ու ժողովրդին՝ պաշտպանել ռազմաստրատեգիական վճռական նշանակություն ունեցող էրզրում բերդաքաղաքը:

1918 թ. փետրվարին թուրքերը, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, անցնում են հարձակման: Կատարվում է այն, ինչ կանխատեսում էր Դրոն: Չնայած հերոսական դիմադրությանը՝ հայկական փոքրաքանակ ուժերը չկարողանալով կայուն դիմադրություն ցույց տալ թուրքական զորքերին, թողնում են Բաբերդը, Երզնկան, Վանը, Բաղեշը եւ, վերջապես, Արեւմտահայաստանի ամենակարեւոր հենակետը՝ Էրզրումը: Ընդ որում՝ Էրզրումի մատույցներում եւ բուն բերդաքաղաքում հայկական զորքերի դիմադրությունը եղել է բավական անկազմակերպ եւ թույլ, եւ ինչպես իրավացիորեն նշում է գեներալ Հախվերդյանը. «...թուրքերը հեշտությամբ կարողացան գրավել բերդաքաղաքը, թերեւս միայն Մուրադին (նկատի ունի Սեբաստացի Մուրադին. - Հ. Գ.) իր ձիավորներով հաջողվեց փոքր-ինչ զսպել թուրքերի ճնշումը...»[23]: Չկար այլեւս Հայաստանի արեւմտյան հատվածի վերջին պատվարը՝ Էրզրում հզոր բերդաքաղաքը: Արեւմտահայաստան տանող ուղիները արդեն բաց էին:

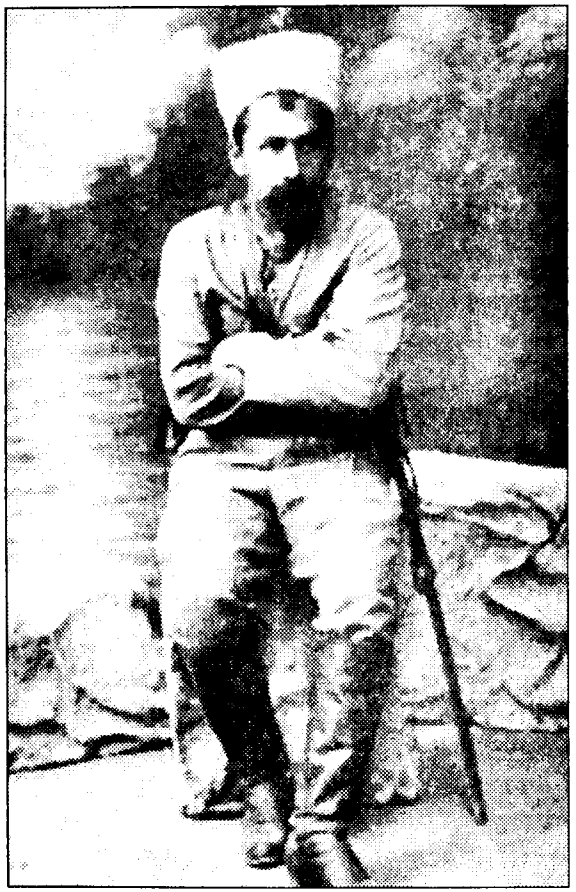

Դրոն Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի զորահրամանատար

Ս. Վրացյանի վկայությամբ, «Տարիներ անց Բէյրութից վերջին անգամ Ամերիկա մեկնելիս՝ Դրօն, կրկին ու կրկին

անգամներ, մանրամասնօրէն յիշեց այդ միջադէպը: Նա համոզուած էր, որ եթէ այն ժամանակ իր առաջարկը ընդունուէր, շատ դժբախտութիւններ տեղի չէին ունենայ»[24]:

Էրզրումի անկումից հետո թուրքական զորքերը՝ կրնկակոխ հետապնդելով նահանջող հայկական զորագնդերին, մոտենում են Սարիղամիշին: Ահավոր սպառնալիք է կախվում Հայաստանի մնացած փոքրիկ տարածքում հավաքված հայության վերջին բեկորների վրա, եթե հայկական զորքերը չկարողանային արժանի դիմադրություն ցույց տալ եւ կանգնեցնել թուրքերին:

Ռազմաճակատում վատթարագույն ուղղվածությամբ զարգացող մարտական գործողություններին զուգընթաց՝ թիկունքում շարունակաբար կրկնվող թուրք զինված խմբերի ելույթներն իրենց բնակավայրերին էին գամել զենքի ընդունակ հայերին, որոնք Արեւելահայաստանի տարածքում ծայր առած զինված բախումների ճնշման տակ առավելապես մտահոգված էին իրենց գյուղերի եւ ընտանիքների ապահովության պահպանմամբ: Թուրք հրամանատարության նախաձեռնությամբ արյունակիցների միջոցով Հայաստանի շրջաններում ստեղծված քաոսային կացությունն իր սեւ գործը կատարեց: Ռազմաճակատից իրենց ընտանիքների ճակատագրով տագնապած բազմաթիվ հայ զինվորներ լքում էին զորամասերը եւ վերադառնում հարազատ վայրերը: Հայ զորագնդերում ծնունդ առած զանգվածային դասալքումներն ու տիրապետող անկազմակերպ վիճակը կարող էին ամենաողբերգական հետեւանքներն ունենալ:

Հեռավոր Ամերիկայում հրատարակվող Հ. Յ. Դաշնակցության «Ասպարէզ» օրաթերթը այդ օրերին դիմելով տեղի հայությանը գրում է. «Մօտ երկու միլիոն հայութիւնը, 300 հազար հայերու բեկորները, որոնք իրենց յոյսը դրած էին ոուս յեղափոխական ժամանակաւոր կառավարութեան վրայ, այսօր վտանգի սպառնալիքի ներքեւ կը գտնուին:

Կովկասեան ռազմաճակատի անխնամ վիճակը թիւրքերու հակայարձակման հաւանականութիւնը, քիւրտերու մշտական թալանն ու սպանութիւնները, տեղական թաթարներու հապճեպ զինուելն ու վրացիների երկդիմի քաղաքականութիւնը վտանգի նոր դուռ բաց կանեն հայութեան համար:

Մինակ ենք մեր անզօրութեան մէջ եւ մեր թշուառութեան հետ, շրջապատուած ենք մեզ չսիրող եւ մեզ հետ մրցակցող տարրերով, որոնք ամէն առիթ չեն փախցնի՝ հարուածելու մեզ»[26]:

Երեւանի ողջ նահանգը վերածվել էր թուրք զինուած ջոկատների ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմի: Խռովութիւնները մոտենում էին Երեւանին: Մայրաքաղաքի մոտակայքում գտնվող Զանգիբասարի շրջանը (ներկայիս Մասիսի շրջանը - Հ. Գ.) վերածվել էր թուրք զինախմբերի յուրօրինակ ռազմակայանի: Հունվարի 29-ին Երեւանի հատուկ կոմիտեն ստանում է հետեւյալ տագնապալի հեռագիրը.

«Ուլուխանլու-Նախիջեւան երկաթուղային հատուածին վրայ կացութիւնը այն աստիճան սպառնական է, որ եթէ անմիջապէս զրահապատ կառախումբ մը չի ղրկուի՝ հաղորդակցութիւնները երկար ատենուայ համար պիտի դադրին: Արաքսի եւ Գարապուրունի կայարաններուն միջեւ գտնուող Մասթարայի կայարանին վրայ քիւրտերը երկրորդ անգամ ըլլալով յարձակում գործած են: Յարձակումը ետ է մղուած: Պաշտօնեաները պահակազօրքի եւ զէնքի առաքումը կը խնդրեն»[26]:

Այս հեռագրից մի քանի օր անց թուրքերը գրաւում են Ուլուխանլու կայարանը եւ անվարան կոտորում մոտեցող գնացքների վագոններում գտնվող հայերին: Կայարանի գրաւումով փաստորեն կտրվում է Ալեքսանդրապոլ-Երեւան երկաթուղային ուղին: Զնայած Արամի, Դրոյի եւ թուրք պատասխանատու գործիչների միջեւ կայացած վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համաձայնութեանը, իրավիճակը մնում էր շատ բարդ: Նոյն օրերին թուրքերը պաշարում են Կողբը եւ շրջափակում Իգդիր-Երեւան ճանապարհը՝ դրանով իսկ ողջ Սուրմալուի գաւառը կտրում Արարատեան դաշտից:

Նոյնիսկ քրդական ավազակախմբերը՝ չուզենալով ձեռքից բաց թողնել հայ գյուղերը թալանելու ու կողոպտելու պատեհ հնարաւորութիւնը, անցնում էին Արաքսը եւ հարձակվում հայկական գյուղերի վրա:

Այդ օրերին Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ու Հայոց

Ազգային խորհուրդը պարբերաբար Հայաստանի տարբեր շրջաններից ստանում էին բազմաթիվ բողոք-հեռագրեր, որոնցում հայ բնակչութիւնը ցասումով հայտնում էր թուրք զինված խմբերի եւ զորքերի միջեւ տեղի ունեցած բախումների եւ հայկական բնակավայրերում ու հաղորդակցութեան հանգոյցներում թուրքերի կողմից գործած վայրագութիւնների մասին[27]:

Ռազմաճակատի բախտը, հետեւաբար եւ հայ ժողովրդի գոյութեան խնդիրը մեծապես կախված էր նաեւ թիկունքում Արարատեան աշխարհում ծավալվող իրադարձութիւնների հետագա ընթացքից:

Հայաստանից Թիֆլիս առաքվող բազմաթիվ բողոք-հեռագրերի եւ հայ-թուրք բախումների արձագանքների հարկադրանքով Անդրկովկասյան կոմիսարիատը տեղում ընդհարումների պատճառները ուսումնասիրելու նպատակով բարեհաճում է «հաշտարար դատավորների ու քննիչների» հանձնախումբ ուղարկել Երեւան:

Ճակատագրի ինչպիսի դառը հեգնանք՝ պատմութիւնը կրկնվում է...

Ճիշտ 13 տարի առաջ 1905 թ. իր իսկ թելադրանքով կովկասյան թուրքերի կողմից արեւելահայութեան նկատմամբ գործադրած բռնութիւնների ու սպանութիւնների հետեւանքով բռնկած հայ-թուրքական ընդհարումները տեղերում «ուսումնասիրելու եւ խաղաղացնելու» նպատակով Անդրկովկասյան փոխարքայութեան իշխանութիւնները մեկը մյուսի հետեւից Երեւանի նահանգ էին գործուղում կեղծ, մտացածին հանձնախմբեր ու «հաշտարար դատավորներ»:

1918 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների նկատմամբ իր դրսեւորած վերաբերմունքով Անդրկովկասի կառավարութիւնը կարծես ժառանգելով Վորոնցով-Դաշկովի փոխարքայութեան «բարի» ավանդութիւնները՝ նույնպես «քննիչների» եւ «հաշտեցնողների» հանձնախմբեր է առաքում Երեւանի նահանգ:

Ռազմաճակատում տիրող անմխիթար իրավիճակը հրամայաբար պահանջում էր անհապաղ բացել թուրք զինված խմբերի կողմից շրջափակված ուղիները եւ թիկունքում կազմավորվող զորամիավորումները հասցնել մարտադաշտ՝ հա-

մալրելու թուրքական բանակի հետ գոտեմարտի բռնված հայկական զորագնդերը: Կովկասյան կառավարության հրահանգով ստեղծված պատվիրակությունը արդեն Երեւանում էր:

«Ահա այսպիսի հանգամանքներում, երբ ոչ միայն ազատ հաղորդակցութիւն չի կայ երկաթուղիներով, այլեւ փակուած է երթեւեկը գիւղերի միջեւ - այս դրութեան մէջ հայկական զօրքերի կոմիսար Դրօն յայտարարեց, որ բոլոր ռազմագիտական ճանապարհները փակուած են հայկական զօրամասերի առջեւ: Նա վճռական ու յամառ կերպով պահանջում էր, որ իրեն ցոյց տրուի որեւէ ճանապարհ, թէկուզ շատ վատ ու անյարմար, թէկուզ ամենաանցանկալի մի ճանապարհ: Այդ պահանջին նրան պատասխանուեց, որ ռազմագիտական բոլոր ճանապարհները փակուած են ռազմաճակատ գնացող հայ զօրամասերի առջեւ: Մահմեդականների ներկայացուցիչները չառարկեցին»[29]:

«Հաշտարարների» գործունեությունից պարզորեն ակնառու էր, որ նա կոչված չէր բացելու թուրք զինախմբերի կողմից երկաթուղային եւ մյուս հաղորդակցության ուղիների շրջափակումը: Թուրքական կողմի ղեկավարությունը նույնպես անզիջողական ու թշնամական կեցվածք էր որդեգրել:

Եվ մինչ «հաշտարարների» հանձնախումբը տեղերում զբաղվում էր ընդհարումների պատճառների ուսումնասիրությամբ՝ թուրք զինախմբերի ելույթներն ավելի ու ավելի էին ծավալվում Ղամարլուի (Արտաշատ), Դավալուի (Արարատ) եւ Նախիջեւանի, Շարուր-Դարալագյազի եւ այլ շրջաններում:

Այլեւս հապաղելու եւ թուրքերի հետ անիմաստ բանակցություններ վարելու ժամանակ չկար: Ելքը միակն էր:

«Երեւանի զինուորական կոմիսար Դրօն պահանջեց գծի ապահովութիւնը կովկասեան Սէյմի հաշտարար ներկայացուցիչներից, եւ սպառնաց մերժման դէպքում զէնքով բաց անել այդ»[30]:

Կրկնակի անգամ թուրքերի հետ բանակցելու անհաջող փորձից հետո, փետրվարի 22-ին, Դրոն՝ Ուլուխանլուում կենտրոնացած թուրքական զորախմբերի դիրքերին թնդանոթային կարկուտ տեղալուց հետո, հակառակորդի ուժերի վրա գրոհի է նետում 3-րդ պարտիզանական եւ 4-րդ գնդերը: Տվյալ պարագայում զենքի ուժով Ուլուխանլու կայարանը գրավելը՝ միակ միջոցն էր վերականգնելու կարեւորագույն նշանակություն ունեցող Երեւան-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղին:

Հարձակումից մի քանի ժամ չանցած թուրքերը ի նշան հնազանդության պարզում են սպիտակ դրոշը: Եվ նույն օրն ի նշան Ուլուխանլուի հաղթանակի, Դրոն Հայոց Ազգային խորհրդին է հղում հետեւյալ հեռագիրը. «Զօրամասը գնում է Ղամարլու, միանալու համար Ղամարլուի զօրամասին եւ բանալու Դաւալուում 4-րդ գնդի մէկ գումարտակի ճանապարհը: Մէկ օրուայ հրացանաձգութիւնից յետոյ Աղհամզալում, ուղարկուած հայ-թրքական պատուիրակութիւնը, որ թուրքերը եւս քաշուեն ու չխանգարեն զօրքին առանց անցնելու, արդիւնք չտուեց: Թուրքերը օգնութեան հասած քրդերի հետ դիմեցին յարձակման՝ կամենալով ջարդել մեր զօրամասը եւ գրաւել հրետանին: Թուրքերը ունէին ձեռքի ռումբեր: Այն ժամանակ մենք որոշեցինք վերջ տալ այդ ամենին եւ օգնութիւն հասցրինք գնդ. Դոլուխանեանին՝ հրամայելով յարձակուել ու գրաւել Ուլուխանլուն, որ եւ կատարուեց: Ուլուխանլուն գրաւուած է, շրջանը մաքրուած: Մեր զոհերն են՝ 9 սպանուած, 32 վիրաւոր, որոնցից երկուսը՝ սպայ:

Թուրք պատգամաւորները մեղադրում են իրայիններին, որի համար կան փաստեր, եւ խնդրում են հաշտութիւն: Մեր դրած պայմաններն են. բանալ ճանապարհները, չկտրել հեռագրատան թելերը եւ հրացանի չբռնել գնացքները»[30]:

Քանի որ թուրքերի զինված ելույթները միաժամանակ բռնկվում էին տարբեր վայրերում, ուստի Դրոն ստիպված էր գործել մեծ արագությամբ ու վճռականությամբ: Նրա առաջնորդությամբ հայ զինվորները արշավում են Շարուր-Նախիջեւան, ապա Սուրմալու, Ղամարլու, Դավալու եւ այլուր:

Ինչպես եւ նախորդ բոլոր մարտերում, հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ հրամանատարական վարպետությամբ ու քաջությամբ իրենց բարձունքում էին հեծելախմբերի հրամանատարներ Բաշգառնեցի Մարտիրոսն ու Խուրով Եղիազարյանը, որոնք նույնպես բազում ապստամբական օջախների առկայության եւ մարտական ուժերի փոք-

րաքանակության պատճառով ստիպված էին գործել տարբեր վայրերում եւ դարձյալ մեծ արագությամբ: Ցավոք, այդ ընդհարումների ժամանակ հայկական կողմը նույնպես ունենում է լուրջ կորուստներ, Դավալուի (Արարատ) շրջանում ընթացող կռիվներում զոհվում է հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար Խոսրով Եղիազարյանը: Այդ օրը նրա գլխավորած հարյուրյակը գործել է մեծ ծանրաբեռնվածությամբ եւ դեպքերի թելադրանքով հարկադրված է եղել անընդհատ տեղաշարժեր կատարել մի վայրից մյուսը: Սկզբում նրա հարյուրյակը օգնության է հասել Ռեհանլու գյուղի բնակչությանը, որի վրա հարձակվել էին Վեդիի շրջանի թուրք զինյալ հրոսակախմբերը: Գյուղացիների աջակցությամբ արժանի ջարդ տալով թշնամուն՝ Խոսրովը շտապում է իր ծննդավայրին՝ Դավալուին օգնության, որը նույն ժամանակամիջոցում տարբեր ուղղություններից պաշարել են Շարուրի թուրքերն ու Բոռոլանի քրդերը: Ջննողնելով հակառակորդին ուշքի գալու՝ Խոսրովը սրընթաց գրոհ է ձեռնարկում Շարուրից արշավող թուրքերի վրա եւ ջախջախելով ու հետ շպրտելով նրանց՝ հարձակվում է Բոռոլանի քրդերի վրա եւ հետապնդելով նրանց՝ հասնում մինչեւ Արաքս: Քրդերը փախչելով մտնում են գետը, «...մեծ զոհեր տալով գետի մեջ: Արաքսի միւս ափին, աջ կողմին մի տնակ կար, որի լուսամուտները նայում էին գետին:

Այդ լուսամուտներից, քրդերի բացած կրակներից վիրաւորւում է Խոսրովը, ծանրօրէն... Նրան օգնութեան փութացող իր օգնական Արամայիսն էլ նրա կողքին ընկնում է նոյնպէս, սպանւում են իրար ետեւից 4-5 զինուորներ, նոյն տեղում:

Կռիւը դադարում է այն ժամանակ, երբ քրդերը անցած են լինում գետը»[31]:

Դրոյի հրամանով Խոսրով Եղիազարյանի փոխարեն հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար է նշանակվում Կուռո Թարխանյանը, որը նույնպես լավագույնս դրսեւորելով իրեն՝ հրաշալի մարտական ուղի է անցնում:

Իսկ հայկական զորաբանակի զինվորական կոմիսարը մարտնչում էր պատանեկան ավյունով՝ մշտապես իր զինվորների կողքին ու կռիվների ամենադժվարին տեղամասե-

րում: Մի փոքրիկ վկայություն հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար Մարտիրոսի հուշերից: Փետրվարի կեսերին Դրոն իր զորախմբի գլուխն անցած մաքրում է Ղամարլուի, Դավալուի շրջաններն ու հետապնդելով հայկական գյուղերն անընդմեջ ասպատակող Շարուրի, Վեդիբասարի, Բաշքենդի թուրքերին՝ հասնում է Արաքսի ու Հրազդանի խառնարանը:

«Քիւրտերը, գիշերուան ժամը 3-ին հասնելով Արաքսի ափը, թիկունքից յարձակւում են գումարտակի ու ժողովրդի վրայ, որ Արաքսը դեռ անցած չի լինում: Խուճապ է առաջ գալիս զօրքի ու ժողովրդի մէջ, որ քիչ է մնում իրեն գցի Արաքսը:

Դրօն, տեսնելով այդ դրութիւնը, մաուզէր ատրճանակը հանած, առաջանում է դէպի քրտերը:

...Դրոյի քայլը ոգեւորում է շատերին, եւ ահա հակայարձակմամբ յետ են շպրտւում քրտերը...»[32]:

Հայկական զորախմբերի վճռական գործողությունների շնորհիվ կտրուկ կերպով փոխվում է օրեր առաջ Հայոց Ազգային խորհրդի, Արամի եւ Դրոյի խաղաղության կոչերն ու առաջարկություններն արհամարհող թուրքերի զինված ելույթների կազմակերպիչների դիրքորոշումը: Անդրկովկասյան Սեյմը (Անդրկովկասի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ պառլամենտ, - Հ. Գ.) արդեն այս անգամ հեղեղվում է հայ զինվորների հարվածներից սարսափի մատնված թուրք առաջնորդների կողմից ուղարկված բողոք-հեռագրերով:

Սեյմի մի շարք անդամներ եւ հատկապես մահմեդական պատգամավորները մեղադրանքների շարան են տեղում հայերի հասցեին:

«Նրանք իրար յետեւից բարձրանում էին ամբիոնը եւ արտասանում ցասումով լի, կրքոտ ճառեր՝ ուղղուած հայերի ու դաշնակցութեան դէմ: Ամբողջ պատասխանատուութիւնը, նրանց կարծիքով, ընկնում էր հայերի վրայ, որոնք բռնի միջոցներով ձգտում էին ստեղծել «հայկական հողամաս»: Հայկական զօրամասերը չեն ենթարկւում կենտրոնական իշխանութեան (նկատի ունեն Կովկասյան Սեյմը ու կոմիսարիատը - Հ. Գ.) եւ փոխանակ ռազմաճակատ մեկնելու՝ կռւում են խաղաղ ազգաբնակչութեան դէմ: Երեւանի դէպքերի հեղինակները Դրօն, գնդ. Փիրումեանն ու մի շարք ուրիշ հայ

զինուորականներն ու գործիչներն են: Անհիմն է այն ամբաստանութիւնը, թէ մահմեդականները փակում են ճանապարհը հայ զօրամասերի առջեւ եւ այլն, եւ այլն»[33]:

Ահա կովկասյան իշխանությունների եւ նրա կողմից ընդհարումների պատճառներն ու ուղղվածությունը տեղերում ուսումնասիրելու նպատակով Հայաստան ուղարկված «հաշտարարների» հանձնաժողովի աշխատանքների արդյունքի մի պերճախոս վկայություն:

Երեւանի Հատուկ կոմիտեի անդամ Արշալույս Աստվածատրյանը՝ Արամին նվիրված հուշերում անդրադառնալով այդ օրերին Հայաստանում ծայր առած ընդհարումների վերլուծությանը՝ գրում է. «Թուրք հակապետական ու հակահայկական շարժումները ստացել էին տարերային բնոյթ: Յարձակւում էին թուրքերն ու քրդերը, պաշտպանւում հայ զօրամասերն ու ինքնապաշտպանութեան խմբերը:

Այս վերջինները կազմակերպուել էին Դրոյի նախաձեռնութեամբ՝ յատկապէս ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան համար՝ հնարաւորութեան սահմաններում չէզոքացնելու նպատակով զօրքի միջամտութիւնը, զօրքի, որի միակ նպատակը ռազմաճակատ մեկնելն էր»[34]:

2. ՍԱՐԻԳԱՄԻՇԻ ԵՎ ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՆԵՐՈՒՄ

Երեւանի նահանգում Արամի համագործակցությամբ Դրոն անպատմելի ջանքեր է գործադրում ռազմաճակատը կայունացնելու, զինական ջոկատներ կազմակերպելու եւ ժողովրդի ու հուսալքության տենդով բռնված հայ զինվորների մարտական ոգին բարձրացնելու ուղղությամբ: Հայկական զորաբանակի զինվորական կոմիսարը երբեմն հարկադրված էր լինել ռազմաճակատի ամենաառաջավոր բնագծերում: Հայկական բանակային կորպուսի ստեղծման առաջին իսկ օրերից մինչեւ 1918 թ. փետրվարի վերջը Դրոն այդ նույն կորպուսի զինվորական կոմիսարն էր, իսկ երբ արդեն թուրքական զորագնդերը գրավում են Էրզրում բերդաքաղաքը եւ ապա մոտենալով Սարիղամիշի ու Կարսի մատույցներին՝ սպառնում ներխուժել Արարատյան դաշտ, նա ներկայանում է Արարատյան դաշտում տեղաբաշխված հայկական զորքերի (հայկական բանակային կորպուսի 2-րդ դիվիզիան - Հ.

Գ.) հրամանատար գեներալ Սիլիկյանին եւ անկեղծորեն հայտարարում. «Ես, - պատմում է Դրոն, - գնացի Սիլիկեանի մօտ, եւ յայտարարեցի, որ այլեւս հայկական բանակի կոմիսարը չեմ, ես ինձ դրի Սիլիկեանի տրամադրութեան տակ»[35]:

Ռազմաճակատի թիկունքում բռնկված թուրք զինյալ հրոսակախմբերի զանգվածային ելույթները հիմնականում «խաղաղված էին» եւ Դրոն արդեն կարող էր մեկնել կռիվների ամենաթեժ կետերում մարտնչելու:

Իր աշխատություններում Դրոյի կյանքին ու գործունեությանը բազմաթիվ էջեր նվիրած Ս. Վրացյանը, որը 1918 թ. գարնան սկզբներին որպես Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ գտնվում էր Սարիղամիշում, այդ ուղղության զորահրամանատար գեներալ Արեշյանի զինվորական շտաբում, պատմում է.

«...Մի օր էլ ըմբոստացաւ եւ մերժեց ճակատ երթալ Սարիղամիշում գտնուող 101-րդ ձիաւոր հարիւրեակը: Արէշեանի բոլոր ջանքերը կարգի բերելու՝ անցան անօգուտ...

Զօր. Արէշեանը սիրտը բռնած՝ չարչարւում էր ցաւից ու անկարողութիւնից՝ չարչարելով նաեւ մեզ: Նստած մոայլ՝ ելք էինք որոնում անել եւ անտանելի կացութիւնից: Եթէ այս դրութիւնը շարունակուէր, կարճ ժամանակամիջոցում ռազմաճակատը փուլ կը գար, եւ թշնամին անարգել կը յառաջանար դէպի Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ:

Մէկ էլ հրաշք: ...Վագներեան հերոսի պէս՝ ներս մտաւ Դրօն: Ո՞րտեղից որտեղ եւ ի՞նչ օրհասական վայրկեանին: Կարծես լոյս բերեց հետը: Նոյն իսկ Արէշեանի դէմքը պայծառացաւ: Դրօն բանակի կոմիսարն էր:

...Դրօն յայտնեց, թէ եկել է Երեւանից զէնք ու ռազմամթերք հայթայթելու Արարատեան դաշտի զօրամասերի համար: Կարսից ստացել եւ ուղարկել է որոշ քանակութեան փամփուշտ եւ հագուստներ ու գնդացիրներ: Հիմա ուզում է Սարիղամիշի պահեստներից զէնք ու փամփուշտ ուղարկել Երեւան:

Բոլոր պահեստները, իբրեւ պարէտի, իմ տրամադրութեան տակ էին: Ես, իհարկէ, առաջարկեցի ինչ որ հնարաւոր է փոխադրել: Արէշեանը անմիջապէս հաւանութիւն տուեց.

- Տարէք ինչ որ ուզում էք եւ ինչքան որ ուզում էք:

Միայն թէ, սիրելի պարոն Դրօ, մնացէք մի քանի օր օգնելու մեզ:

Դրօն շտապում էր վերադառնալ Երեւանի նահանգը, ուր արիւնահեղ քաղաքացիական կռիւներ էին տեղի ունենում եւ ուր ինքը շրջանի հրամանատար էր: Միայն ստիպողական հարկադրանքի տակ անձամբ եկել էր զէնք ու զինամթերք տանելու: Բայց զօր. Արէշեանի եւ մեր խնդրանքը այնքան բուռն էր, որ ստիպուած եղաւ տեղի տալ: Իր զինուորական բացառիկ բնազդով նա արագ կերպով ըմբռնել էր կացութեան ահաւոր լրջութիւնը եւ անմիջական դարմանումի անհրաժեշտութիւնը:

Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր վերջ տալ 101-րդ հարիւրեակի ըմբոստութեան, որ բարոյալքում ու կազմալուծում էր բանակը: Մարդիկ զինուած՝ նստել էին զօրանոցում եւ մերժում էին ենթարկուել հրամանատարութեան՝ ցուցական կերպով:

Իբրեւ բանակի կոմիսար, Դրօն արագ կերպով պատրաստեց զինուորական ոյժ եւ հրամայեց, որ ըմբոստները դուրս գան զօրանոցից: ...Դրօն մի կարճ ճառով դիմեց նրանց հայրենասիրութեան՝ յորդորելով, որ մեկնին ռազմաճակատ հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Ալ ու ձախից լսուեցին տրտնջոցներ, մերժումի բացականչութիւններ: Դրօն մի պահ լուռ դիտեց եւ, յանկարծ, վագրի ոստիւնով ատրճանակը ուղղեց հարիւրեակին ու գոչեց.

- Հանդարտ:

Անակնկալի եկած զինուորները արագ կատարեցին հրամանը:

- Տասը քայլ առաջ, - պոռաց Դրօն:

Առանց վարանումի զինուորները առաջ անցան տասը քայլ:

- Հրացանները դնել գետին, - հրամայեց Դրօն:

Մի պահ տատանումից յետոյ, ամէնքը հրացանները վայր դրին:

- Սուրերը դնել գետին, - նորից հրամայեց Դրօն:

Զինուորները սուրերն էլ դրին վար:

- Տասը քայլ յետ, - գոչեց Դրօն:

Հարիւրեակը մէկ մարդու պէս քաշուեց յետ, նախկին տե-

ղը:

Դրոյի կարգադրութեամբ եկան, արագ կերպով հաւաքեցին ու տարին հրացաններն ու սուրերը: Ապա Դրօն պահանջեց, որ անմիջապէս յանձնեն ըմբոստութեան պարագլուխներին: Առանց դժուարութեան յանձնեցին երկու հոգի:

Հարիւրեակը զղջում ու հնազանդութիւն յայտնեց: Լուրը կայծակի արագութեամբ հասաւ ռազմաճակատի զօրամասերին եւ ցնցող տպաւորութիւն գործեց նրանց վրայ»[36]:

Դրոյի մասին Ս. Վրացյանի վերոհիշյալ պատմությունը հաստատում է նաեւ Վահան Փափազյանը (Կոմս).

«Նկատելի էր յուսալքում զինուորներու շարքերուն մէջ...

...Ոգիի եւ կորովի անկում նահանջող զօրամասերու մէջ: Արէշեանը անճրկած էր եւ յուսահատած: Ոչ մէկ հաւատք ունէր մեր զինուորներուն վրայ. կրաւորական դիրք բռնած էր եւ Սարըղամիշէն նահանջի կողմնակից: Դասալքութեան դէպքեր նկատուեցան: Նոյն իսկ ճակատ ղրկուելիք վաշտերէն մէկը մերժեց տեղէն շարժուիլ - ապստամբած էին: Ճիշտ այդ օրերուն Դրօն հոն եկաւ, որ իր սովորական վճռականութեամբ գործի ձեռնարկեց - յանցաւոր վաշտը զինաթափ ըրաւ: Տեղի վրայ գտնուող Ազգային Խորհրդի անդամներու, Դրոյի եւ Արէշովի հետ որոշեցին Վրացեանի նախագահութեամբ արտակարգ զինուորական դատարան կազմել եւ պատժել այդպիսիներին»[37]:

Դրոյի գործունեության լուսաբանմանը նվիրված հուշագրությունում Սարիղամիշի ճակատում տեղի ունեցած վերոհիշյալ դեպքի իսկությունը հավաստում է Թադեւ Պետրոսյանը. «1918-ին Սարիղամիշի հայ մի զօրամասի մէջ ստեղծուել էր անմխիթար կացութիւն: Հրամանատարական կազմը, հին ցարական օրերի բարձրաստիճան սպաներ, անելի վիճակի մէջ էր ընկած: Եւ ահա անակնկալօրէն երեւում է կոմիսար Դրօն եւ, առանց ճառ ու քարոզի, զինուորական ոգիով անմիջապէս վերջ է տալիս տխուր կացութիւնը՝ ապշահար թողնելով հին հրամանատարները»[38]:

Այս դեպքից անմիջապես հետո Դրոն մեկնում է մարտադաշտի առաջավոր գիծ եւ վճռում անձամբ առաջնորդել հայ զինվորներին:

Կովկասյան ռազմաճակատի կառուցվածքում եւ հրամա-

Նատարների կազմում արդեն տեղի էին ունեցել որոշակի փոփոխություններ: Մարտի 3-ին Օլթիից մինչեւ Մակու ձգվող ռազմաճակատի հրամանատարությունը, գեներալ Օդոշելիձեի փոխարեն, ընդունում է Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանը, որն այդ օրերին արդեն գտնվում էր Սարիղամիշում: Օլթիից մինչեւ Բաթում ընկած տարածքը թուրքական զորքերի հարձակումից պիտի պաշտպաններին վրաց ազգային զորամասերը: Այդ երկու՝ Օլթի-Մակու եւ Օլթի-Բաթում ռազմաճակատներում տեղաբաշխված հայ եւ վրաց զորքերը համադրելու էր Կովկասյան ճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկին, որը ենթարկվում էր Անդրկովկասյան կառավարությանը եւ բացառապես լինում էր իր կենտրոնատեղ Թիֆլիսում:

Մարտի 6-ին Սարիղամիշի հատվածում մարտնչող հայկական զորքերի հրամանատարությունը ստանձնում է գեներալ Արեշյանը: Սարիղամիշի ճակատում տեղաբաշխված հայկական զորքերն ունեին հետեւյալ կազմը. «Ռուս սպաներէ կազմուած առանձին ջոկատ. Ա. հայկական առանձին կիսաբաժին (Երզնկայի եւ Կարինի գունդերը), Ա. եւ Բ. հայկական զարկորդաց գունդ եւ վաշտ մը Դ. հայկական զարկորդաց գունդէն. Սարիղամիշ բերուած էր նաեւ Գ. եւ Է. գունդերը Կարսէն եւ Ալեքսանդրապոլէն եւ Ա. հայկական հեծելոց գունդը՝ Թիֆլիսէն:

Այս զօրախումբը, որը կը գտնուէր զօր. Արէշեանի հրամանատարութեան տակ եւ բաղկացած էր գլխաւորաբար Ա. հայկական զարկորդաց զօրաբաժնի եւ Ա. առանձին կիսաբաժնի մասերէն, կը հաշուէր իր կազմին մէջ մինչեւ 13 սակաւաթիւ վաշտ, 30 դաշտային ու լեռնային թնդանօթ եւ 4 հեծելոց գումարտակ»[39]:

Էրզրումի անկումից հետո հայկական զորքերը աստիճանաբար նահանջելով՝ կանգ էին առել եւ դիրքեր գրավել Սարիղամիշից տարբեր հեռավորության վրա գտնվող հետեւյալ հինգ գլխավոր հենակետերում. 1. Դեպի Բարդուս (18 վերստ), 2. դեպի Կարաուրգան (25 վերստ), 3. դեպի Մեջնկերտ (27 վերստ), 4. դեպի Իսլամաձորի զառիթափ եւ Կիզիլ Քիլիսա ու Սուրբ Խաչ սար (մոտավորապես 25 մինչեւ Էզնոս) եւ 5. դեպի Կարակուրտ (29 վերստ):

Բոլոր այդ ուղղությունները, հատկապես Կարաուրգանի ճակատային բնագիծն ու Մեջնկերտը եւ աջ թեւի դեպի Բարդուս ձգվող հատվածը, շատ կարեւոր էին[40]:

Սարիղամիշի շրջանի տարածքը շատ բարդ կառուցվածք ունի: Այն բնակավայրերը, ուր տեղաբաշխված էին հայկական զորամասերը, խորը փոսորակի մեջ գտնվող Սարիղամիշի հետ կապված են հիմնականում նեղ արահետներով, որը նկատելիորեն դժվարացնում էր հուսալի կապի, փոխհամագործակցության հաստատումը ռազմաճակատի տարբեր ուղղությունների միջեւ: Դժվարանց ուղիներով կատարվող տեղաշարժերին մեծապես խոչընդոտում էր նաեւ ձյունն ու մառախուղը: Զորքերի լիարժեք ղեկավարմանը զգալիորեն դժվարացնում էր նաեւ կապի միջոցների բացակայությունը: Նման բարդ պայմաններում չափազանց դժվար էր կազմակերպել մարտական ուժերի անհրաժեշտ փոխհամագործակցությունն ու տեղաշարժերը եւ զորամասերի վերախմբավորմանն ու համալրմանը նպատակաուղղված աշխատանքները: Չնայած առկա դժվարություններին, անհրաժեշտ էր հաստատակամորեն պաշտպանել Սարիղամիշը եւ խափանել հակառակորդի որեւէ փորձ՝ գրավելու ռազմավարական կարեւորագույն նշանակություն ունեցող հանգույցը:

Նախ, Սարիղամիշը ռազմաճակատի կարեւորագույն՝ Կարաուրգան, Մեջնկերտ, Բարդուս, Կարակուրտ եւ Կագիզման ուղղությունների հետ կապակցվող եւ այնտեղ ծավալվող մարտական գործողությունները կարգավորող եւ համադրող կենտրոնն էր:

2. Սարիղամիշը դեպի Հայաստանի արեւելյան հատվածը տանող հիմնական ուղիների դարպասն է ու արգելապատնեշը: Եթե հայկական զորքերը չկարողանային պահել Սարիղամիշի դիրքերը, ապա նրան անմիջականորեն հաջորդելու էր Կարսի բերդաքաղաքը, որը տվյալ պահին դեռեւս ինչպես հարկն է նախապատրաստված չէր եւ թուրքական զորքերի հարձակման դեպքում դժվար թե կարողանար որեւէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ:

3. Սարիղամիշի պահեստներում ամբարված էին մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք, հանդերձանք, աննդամթերք եւ այլ արժեքավոր իրեր: Ռուսական զորքերը Կովկասյան ճա-

Երեւանյան զորախմբի հրամանատար՝ գեներալ Սիլիկյան

կատը զանգվածաբար լքելիս թողել էին այդ ամենը, եւ ժամանակ էր պահանջվում, որպեսզի պահեստներում ամբարվածները տեղափոխեին Երեւան, Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ: Իսկ Սարիղամիշից դեպի Կարս ձգվող երկաթգիծը, թուլլ թողունակության պատճառով, ի զորու չէր կարճ ժամանակամիջոցում Սարիղամիշում ամբարված ողջ հարստությունը տեղափոխել թիկունք: Սարիղամիշը հանձնելու պարագայում այդ ողջ հարստությունը բնականաբար կանցներ թուրքերի տնօրինությանը:

4. Սարիղամիշում հանգրվանել էին հազարավոր գաղթականներ, որոնց անվտանգությունը հարկավոր էր ապահովել եւ թուլլ չտալ, որպեսզի նրանք զոհ գնային թշնամու վայրագություններին:

Խելամտորեն եւ սթափ գնահատելով Սարիղամիշի ռազմավարական նշանակությունն ու նահանջելու դեպքում սպասվելիք հետեւանքների արժեքը՝ հայկական կորպուսի շտաբից գեներալ Արեշյանին է ուղարկվում հետեւյալ հեռագիրը. «...Կորպուսի հրամանատարը (գեներալ Թ. Նազարբեկյան - Հ. Գ.) ընդունում է, որ Ձեր զորախմբի վիճակը հեշտ չէ, բայց դրա հետ միասին կորպուսի հրամանատարը գտնում է, այդպիսի տեսակետ ունի նաեւ Ազգային Խորհուրդը, որ Սարիղամիշի շրջանն ունի ծայրահեղ կարեւոր նշանակություն: Կորպուսի հրամանատարը հավատում է, որ Դուք եւ

Ձեր զորախմբի սպաները կանէք ամեն ինչ պաշտպանելու Սարիղամիշի շրջանը, որով հնարավորություն կ'ընձեռվի Կարսը դարձնել կռվի համար պիտանի, հակառակ պարագայում Կարսը կ'ընկնի ընդամենը մի քանի օրում»[1]:

Գեներալ Արեշյանը ռազմաճակատի հրամանատարությունը ստանձնելու հենց առաջին օրից թերահավատորեն տրամադրվելով Սարիղամիշը պահելու հնարավորությունների նկատմամբ՝ պահանջում է թողնել պաշտպանական բնագծերը եւ նահանջել Կարս:

Ելնելով Սարիղամիշի պահպանման հույժ կարեւոր նշանակությունից, ռազմաճակատում տեղի ունեցող իրադարձությունները տեղում ուսումնասիրելու ու համապատասխան վճիռներ ընդունելու նպատակով Հայոց Ազգային խորհրդի մի քանի անդամների ուղեկցությամբ Սարիղամիշ է ժամանում Ազգային խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանը եւ Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանի, զինվորական կոմիսար Դրոյի, գեներալ Արեշյանի մասնակցությամբ գումարում զինվորական խորհրդակցություն:

Գեներալ Արեշյանը ներկայացնելով ճակատում ստեղծված կացությունը՝ դարձյալ առաջարկում է թողնել Սարիղամիշի շրջանը, զորամասերը համալրել ի հաշիվ Երեւանյան ուղղությունում տեղաբաշխված ուժերի եւ այն կենտրոնացնելով Կարսում եւ նրա մատույցներում՝ բերդաքաղաքը վերածել պաշտպանական հզոր հանգույցի: Իր առաջարկությունը հիմնավորելու համար նա որպես փաստարկ վկայակոչում է.

1. Ռազմաճակատի աջ թեւի՝ Արդահան-Օլթի-Բարդուս հատվածի թուլությունն ու անհուսալիությունը: Ըստ նրա, թուրքերը հեշտությամբ կարող են օգտագործել այդ խոցելի տարածքը եւ այնտեղից առանց որեւէ դժվարության անցնել մեր զորքերի թիկունքն ու շրջափակման մեջ վերցնել Սարիղամիշի ողջ խմբավորումը: Նրա մտավախությամբ, կարող էր կրկնվել էնվեր փաշայի գլխավորած թուրքական զորքերի 1914 թ. դեկտեմբերի նշանավոր զորաշարժը:

2. Զորքերում արմատավորված բարոյա-հոգեբանական անմխիթար վիճակը, որի պատճառով զորամասերում արդեն նկատվում էին դասալքության դեպքեր[2]:

Գեներալ Արեշյանի այդ տեսակետը, որն առավելապես արդյունք էր պարտվողական հոգեբանության ու խուճապային տրամադրության, քան իրական կացության թելադրանքի՝ մերժվում է: Ազգային խորհրդի անդամները, Հայկական կորպուսի հրամանատարն ու զինվորական կոմիսարը համակողմանիորեն քննարկելով ռազմաճակատում ընթացող մարտական գործողությունների իրական վիճակը եւ հաշվի առնելով ուժերի հարաբերակցությունն ու Սարիղամիշի ռազմավարական նշանակությունը՝ հանգում են միանգամայն հակառակ տեսակետի[15]:

«Նրանց կարծիքով, - նշվում է Սարիղամիշի կռիվների եւ այդ խորհրդակցության մեկնաբանմանը նվիրված փաստաթղթերից մեկում, - նախորդ կռիվների փորձը միանշանակորեն ապացուցել էր Սարիղամիշի, որպես կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի բանալու, ահռելի նշանակությունը: Եթե թուրքերը տիրեին Սարիղամիշին, ապա անմիջապես իրենց ձեռքը կվերցնեին ամենակարեւոր ու հուսալի հենակետը, որտեղից նրանք օգտվելով նաեւ երկաթգծի ծառայությունից՝ կարող են շարժվել հյուսիս, միաժամանակ իրենց հետ տանելով պահեստներում կուտակված հարստությունը: Եվ վերջապես, Սարիղամիշում կուտակվել է մեծաքանակ գաղթականություն եւ անհրաժեշտ է որոշակի ժամանակ, որպեսզի թիկունք տեղափոխվեին գաղթականությունն ու ռուսական զորքերի հեռանալու պատճառով այնտեղ պահեստավորված սարքավորումները...»[14]:

Ռազմական խորհրդակցությունում չի ընդունվում Սարիղամիշը թողնելու եւ դեպի Կարս նահանջելու գեներալ Արեշյանի առաջարկությունը եւ որոշվում է պահել առկա ռազմաճակատը, որն այդ ժամանակ ուներ հետեւյալ կառուցվածքը.

«Բարդուսի ուղղությամբ պաշտպանվում էր Տեր-Ղեւոնդյանի զորախումբը, Կարաուրգանի ուղղությամբ՝ Դալի Ղազարի ջոկատը, Մեջնկերտի ուղղություն է ուղարկվում Էրզրումի գնդի երկու վաշտերը, որոնք այնտեղից ճանապարհվելով Նոր Սելիմ՝ միանում են գնդապետ Մորելի բրիգադին: Կարակուրտում եղել են 2-րդ հրաձգային գնդի 4 վաշտերը (3 կադրային եւ մեկ հավաքական), իսկ Բաշքյոլում Սեպուհի

եւ Մուրադի հեծյալ պարտիզանները»[16]:

Այն պահին, երբ Սարիղամիշում ընթանում էր ռազմական խորհրդակցություն, իրավիճակը ռազմաճակատում, հառակորդի ձեռնարկած գործողությունների հետեւանքով, կտրուկ կերպով փոխվում է: Մարտադաշտի առաջավոր բնագծերից ստացած տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ մարտի 11-ին թուրքական զորքերը վերսկսում են հարձակումը եւ առանց որեւէ ջանքերի գրավում թուրքական Մեջնկերտ գյուղը (չպետք է շփոթել ռուսական Մեջնկերտ գյուղի հետ - Հ. Գ.) եւ շարունակելով առաջխաղացումը Սարիղամիշի խճուղիով՝ գրավում են Կարաուրգանի մերձակա Ենիկեյ-Զյակ եւ ռուսական Մեջնկերտ, Աբուլվերտ գյուղերը: Պաշտպանության այդ բնագծում դիրքավորված Դալի Ղազարի զորաջոկատները չկարողանալով պատշաճորեն դիմակայել թուրքական զորքերի գրոհներին՝ նահանջում են Հայդարա գյուղը: Ռազմաճակատի Կարաուրգան-Մեջնկերտ հատվածում հայկական զորքերի նահանջի հետեւանքով ստեղծվում է շատ վտանգավոր եւ տագնապալի իրավիճակ: Թուրքերը կարող էին լրացուցիչ ուժեր նետել մարտադաշտ եւ խորացնելով ճեղքումը՝ զարգացնել ձեռք բերած նվաճումը՝ հարձակվել Սարիղամիշի վրա: Հարկավոր էր ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր եւ վճռական ու արագ գործողություններով հետ շպրտել թուրքերին ու փակել ճեղքվածքը:

Դրոն քաջ գիտակցելով թուրքական զորքերի հարձակման հետեւանքով ռազմաճակատում ստեղծված պայթյունավտանգ իրավիճակի ողջ կարեւորությունը՝ վճռում է մեկնել Կարաուրգան-Մեջնկերտ ուղղություն եւ անձամբ առաջնորդել հայ զինվորներին:

«Այդ ժամանակ ժամանում է կորպուսի զինվորական կոմիսար Դրոն, եւ գեներալ Արեշյանը՝ գնահատելով այդ առաջնորդի ժողովրդականությունը, անմիջապես նրան է հանձնում Խան զորախումբը (այդ զորախումբը պայմանականորեն անվանվում է Խան-Դերեի սարի անունով - Հ. Գ.) եւ նրան հանձնարարում մարտի 14-ին Կարաուրգանի եւ Մեջնկերտի շրջանում անցնել հարձակման: Դրոյի հրամանատարության ներքո եղել են 1-ին գնդի 3 վաշտեր, Դալի Ղազարի 4-րդ զորախմբի 4 վաշտեր, Արամի խումբը, 101-րդ հեծ-

յալ հարյուրյակը, 4-րդ լեռնային մարտկոցը եւ մեկ թեթեւ հրանոթ: Այդ ամենից զատ նրան օգնելու համար ուղարկվում են Մուրադի եւ Սեպուհի հեծյալ վաշտերը:

Զորախմբի կազմում ընդգրկվում են նաեւ 12 սպաներ գնդապետ Միրզոեւի գլխավորությամբ»[46]:

Կարաուրգանի ուղղությունը ռազմավարական առումով շատ կարեւոր էր եւ այդ պատճառով թուրքերն աշխատում էին անպայմանորեն գրավել հենց այդ հատվածը: Մինչ մարտի 11-ի դեպքերը Կարաուրգանը արդեն ձեռքից ձեռք էր անցել: «Մարտի 6-ին, - նշվում է վավերագրում, - Զովինի լեռնանցքում քրդերի կողմից գնդակոծվել է հայկական առաջապահ ուղեկալը: Հակառակորդը երեք կողմից հարձակվելով Կարաուրգանի վրա, այնտեղից դուրս է մղել մեր առաջապահ զորախումբը, բայց Սարիղամիշից եկած համալրումը, մարտի 7-ին դուրս է մղել թուրքերին ու քրդերին Կարաուրգանից եւ այնտեղ հաստատել կայուն իրավիճակ»[47]:

Ռազմավարական կարեւորագույն նշանակություն ունեցող բերդաքաղաքի` Էրզրումի, հանձնումից եւ հայկական զորամասերի ոչ այնքան կազմակերպված նահանջից հետո, ռազմաճակատի առաջավոր բնագծերում դիրքավորված հայ զինվորների շրջանում դեռեւս նկատելիորեն տիրապետում էին խուճապային տրամադրություններն ու անկազմակերպ իրավիճակը: Զորքերի մարտաշարքերն ուժեղացնելու, մարտունչելու ոգին եւ պատրաստակամությունը բարձրացնելու ու կայունացնելու համար հրամանատարությունից պահանջվում էր ուժերի գերագույն լարում եւ հսկայածավալ աշխատանք: Ընդունելով ռազմաճակատի ամենապատասխանատու եւ վտանգված շրջանի` Կարաուրգան-Մեջնկերտ հատվածի հրամանատարությունը` Դրոն պետք է միավորեր այդ ուղղությամբ գործող զորավաշտերը, կազմակերպեր հակահարձակումը եւ հաղթահարելով թուրքական զորքերի դիմադրությունը, ինչպես նաեւ ձմռան խստաշունչ պայմանների հարուցած խոչընդոտները` հետ նվաճեր Սարիղամիշի համար վճռական նշանակություն ունեցող Կարաուրգան-Մեջնկերտ շրջանը:

Նրա մասին պատմող բազում վավերագրերը, հուշագրությունները ու այլ փաստաթղթերը միանշանակորեն վկայում են, որ Դրոն շատ լավ կարողացել է ընդհանուր լեզու գտնել եւ հաջողությամբ մարտնչել ինչպես արհեստավարժ սպաների, այնպես էլ ոչ արհեստավարժ զինվորականների հետ: Կարաուրգանի գործողության ժամանակ դարձյալ նույնն էր, նրա զորախմբում ժողովրդական անվանի հերոսների` Սեբաստացի Մուրադի, Սեպուհի, Արամի եւ Դալի Ղազարի ընկերակցությամբ հաշտ ու համերաշխ կռվում էին արհեստավարժ զինվորականներ: Դրոն, իրոք, կարողացել է մեծ արդյունավետությամբ ներդաշնակել այդ երկու զինվորականության ուժերն ու կարողությունները:

Մարտի 13-ին հակառակորդի դիրքերը փոքր-ինչ ուսումնասիրելուց եւ զորավաշտերին համապատասխան հրահանգներ տալուց հետո` Դրոն հաջորդ օրն առավոտյան տալիս է թուրքական զորքերի պաշտպանական հենակետերի վրա գրոհելու հրամանը: Խորտակելով նախորդ օրերին նվաճած հաջողությամբ թեւավորված թուրքերի դիմադրությունը` զորախումբը շարժվում է առաջ:

«Հարձակում կատարվեց հաջողությամբ: Զորախումբը աջ թեւում հասնում է մինչեւ Սիբասարի բարձունքը, իսկ կենտրոնում եւ ձախ թեւում գրավում Խորում լեռը...»[48]:

Այդ օրվա կռիվների ընթացքում եղել են նաեւ չնախատեսված դեպքեր: Տարվելով գրոհներով՝ Մուրադի ու Սեպուհի հեծյալ վաշտերը մխրճվում են հակառակորդի դասավորության խորքը եւ մերկացնելով հարձակվող զորախմբի ձախ թեւը՝ հնարավորություն ընձեռում թուրքերին բաց տարածքից հարվածելու կենտրոնում եւ ձախ թեւում հաջողությամբ հարձակվող 4-րդ եւ 1-ին գնդերի զորավաշտերին: Հայտնվելով երկու հանդիպակաց հարվածների արանքում, Դրոյի զորախմբի կենտրոնն ու ձախ թեւը հարկադրված սկսում են նահանջել: Կռիվների ամենավճռական պահն էր, Դրոն թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով գրոհի է ուղարկում այդ օրն իրեն փայլուն կերպով դրսեւորած Արամի գլխավորած վաշտը:

«Արամի խումբը, գործելով հերոսաբար, հարվածում է թուրքերի առաջ ընկած տեղամասին եւ հակառակորդը ջախջախվելով ու նահանջելով՝ մեր զորքի տնօրինությանն է հանձնում մարտադաշտը»[49]:

Կարաուրգանի ուղղությամբ Դրոյի զորախմբի հաղթական գործողությունների մասին վկայում է նաեւ Սարիղամիշի ճակատի հրամանատար գեներալ Արեշյանը. «Հարձակումն ընթացավ հաջողությամբ: Աջ թեւի զորամասերը հասան Սարիբանի բարձունքը, գրեթե մինչ Զոկ, իսկ կենտրոնի ու ձախ թեւերը գրավեցին Խորոմ լեռը:

...Այդ օրվա մեր կորուստներն են 80 զոհ եւ վիրավոր»[50]:

Սարդարապատի հերոսամարտի զորահրամանատար Դանիել-բեկ Փիրումյան

Թուրքական ջախջախված զորամասերը նահանջելով Կարաուրգան-Մեջինկերտ շրջանից՝ միանում են ուրիշ զորամասերի եւ հաջորդ օրն եւեթ հարձակվում Քոշաքիլիսա, Կարակուրդ գյուղերի վրա ու առանց մեծ դժվարության գրավում այդ բնակավայրերը: Ռազմաճակատում իրավիճակը ավելի է շիկանում, երբ Սարիղամիշի բարձունքներից հայ զինվորները նկատում են թուրքական նոր՝ հեծյալ եւ հետեւակ զորամիավորումներին, որոնք շարժվում էին դեպի Բարդուսի եւ Խան-Դարեսայի լեռնանցքի ուղղությամբ: Թուրքերի նպատակը միանգամայն հասկանալի էր, գրավելով Բարդուսը եւ անցնելով լեռնանցքը՝ նրանք կարող էին դուրս գալ Թիկունք եւ պաշարման մեջ վերցնել այդ շրջանում մարտնչող հայկական զորքերը:

«...այդ շրջանցումը զորախմբում առաջ է բերում ցնցում, եւ առաջապահ զորամասերի զինվորները վախենալով շրջապատման վտանգից՝ սկսում են լքել մարտադաշտը»[51]:

Ռազմաճակատի հրամանատարությունը ձեռնարկում է տեղադրին քայլեր: Դեպի լեռնանցքն է շարժվում Պանդուխտի գլխավորած պարտիզանական զորախումբը: Մարտի 16-ին Թիկունքից Սարիղամիշի շրջանն է հասնում 1-ին հեծյալ գունդը եւ կենտրոնանում Կարակուրդ եւ Կոշաքիլիսա ուղղությամբ: Նույն օրերին ռազմաճակատի առաջավոր հատվածում է հայտնվում նաեւ Զեմլյակի հեծյալ զորաջոկատը: Թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու եւ նրանց կողմից նվաճված գյուղերը հետ վերցնելու նպատակաուղղվածությամբ ռազմաճակատի հրամանատարությունը կենտրոնացնում է եւս մի քանի զորամասեր եւ անցնում հարձակման:

Կարաուրգան-Մեջինկերտ գործողության արդյունավետ ավարտից հետո պաշտպանական հանգույցներում թողնելով իր զորախմբի մի մասը՝ Դրոն զորախմբի ձախ թեւի ուժերով ռազմաճակատի հրամանատարության կողմից կենտրոնացված զորամասերի համագործակցությամբ հուժկու հարձակում է ձեռնարկում թուրքական զորքերի վրա: Գրոհող զորավաշտերի հարվածն անկասելի էր, թուրքերը հետ նահանջելով հայկական զորքերի տնօրինությանն են հանձնում Կարակուրդ եւ Կոշաքիլիսա գյուղերի շրջանը: Այդ օրվա մարտերում իրենց անբասիր գործողությամբ առանձնապես աչքի են ընկնում 1-ին հեծյալ գնդի եւ Զեմլյակի գլխավորած հեծելազորային մարտիկները:

Թուրք գերիների վկայություններից պարզվում է, որ Սարիղամիշի ուղղությամբ գործում են թուրքական 36-րդ եւ 12-րդ դիվիզիաները:

Թուրքական զորքերի հարձակումներին զուգընթաց իրենց գործողություններն են ակտիվացնում նաեւ քուրդ հրոսակախմբերը, որոնք չբավարարվելով միայն թալանով, թիկունքի եւ հաղորդակցության միջոցների վրա պարբերաբար կատարվող ասպատակություններով՝ սկսում են հարձակումներ գործել նաեւ հայկական զորամասերի վրա: Իրենց ձեռնարկած գործողությունների ընթացքում քրդերին հաջողվում է գրավել եւ հենակետի վերածել Կըզլ-Քիլիսա գյուղը ու այնտեղից հաճախակի հարձակումներ գործել հայկական զորամասերի եւ հատկապես թիկունքային ծառայության ուժերի վրա: Քրդերի սանձարձակություններին վերջ

տալու նպատակով Դրոն Կարաուրգանի հաղթական գործողությունից հետո զորախմբի մի մասով հարձակվում է Կըզլ-Քիլիսա գյուղում կենտրոնացած քրդական հրոսակախմբերի վրա եւ նույն օրը եւեթ կորպուսի շտաբը ռազմաճակատից ստանում է հետեւյալ հաղորդագրությունը. «Սարիղամիշի ուղղությամբ նորից հետ է գրավվել Բարդուսի մերձակայքում գտնվող Կիզիլ-Քիլիսա գյուղը»[63]:

Այս արդյունավետ գործողություններից հետո ռազմաճակատի Կարաուրգան-Մեջնկերտ-Կարակուրդ հատվածում ժամանակավորապես հաստատվում է հարաբերականորեն կայուն իրավիճակ:

Անդրադառնալով Սարիղամիշի ռազմաճակատում այդ օրերին ընթացող կռիվների եւ նրանում Դրոյի ներդրած ավանդի գնահատմանը՝ հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանը նշում է. «Երեկոյան կողմ (մարտի 6-ին) վերադարձա Սարիղամիշ: Հաջորդ օրը նախագահի (Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյան - Հ. Գ.) գլխավորությամբ ժամանեցին Ազգային խորհրդի մի քանի անդամներ: Նրանց հետ էր նաեւ կորպուսի նախկին զինվորական կոմիսար Դրոն, որը պարզվում է, հրաժարվել էր այդ պարտականությունից եւ ցանկություն էր հայտնել մեկնել ռազմաճակատի առաջավոր գիծ եւ մարտնչել հակառակորդի դեմ: Նրա փոխարեն կոմիսար էր նշանակվել Հակոբ Քրիստափորի Զավրիեւը:

Դրոն հենց հաջորդ օրը (մարտի 8-ին - Հ. Գ.) մեկնել էր առաջավոր զորամաս Ղարաուրգանի ուղղությամբ եւ ստանձնել այդ զորամասի հրամանատարությունը: Կարող եմ համարձակորեն ասել, որ շնորհիվ սպաների եւ զինվորների միջավայրում ունեցած իր հեղինակությանն ու խիզախությանը, նա կանգնեցրեց հակառակորդի հարձակումը ու մենք կարողացանք ավելի երկար մնալ Սարիղամիշում»[64]: Սարիղամիշի ռազմաճակատի Ղարաուրգանի ուղղությունում Դրոյի գլխավորած զորաջոկատների հաջողությունը հույժ կարեւոր էր: Հայկական կորպուսի հրամանատարությանը ավելի քան անհրաժեշտ էր գոնե մի քանի օր ժամանակ, որպեսզի կարողանար ոչ միայն ռազմաճակատներում մարտնչող զորամասերը համալրել նոր ուժերով եւ համապատասխան

քայլեր ձեռնարկել խուճապն ու անկազմակերպվածությունը մարտաշարքերից արմատախիլ անելու ուղղությամբ, այլեւ թիկունք տեղափոխել գաղթականությանը, պահեստներում ամբարված զենքն ու զինամթերքը, հանդերձանքը եւ այլ արժեքավոր իրեր:

Վկայում է գեներալ Նազարբեկյանը.

«Ես օգտվեցի այդ դադարից: Նախորդ մարտերի նահանջի հետեւանքով խարխլված զորամասերը ուժեղացվեցին եւ փոքր-ինչ կարգի բերվեցին:

...Շարունակվեց ուժեղացված տեմպերով փախստականների, Սարիղամիշի հարուստ պահեստներից զենք ու զինամթերքի, հանդերձանքի, սննդամթերքի եւ այլ կարեւոր սարքավորումների բեռնաթափումը:

Պահեստների կողքերին թափված էին մեծաքանակ շաքար, թեյ, կրուպա եւ պահածոներ: Ունենալով սահմանափակ քանակի վագոններ, ես այդ բոլորը, ինչպես նաեւ փախստականներին ուղարկեցի Ալեքսանդրապոլ»[65]:

Գեներալ Նազարբեկյանի վկայություններից նաեւ պարզվում է, որ Սարիղամիշի պահեստների հարստությունից առավելապես օգտվել են վրացիները, որոնք ունենալով ավելի շատ վագոններ՝ կարողացել են թիկունք տեղափոխել Սարիղամիշում ամբարված հարստության մեծ մասը:

Կարաուրգան-Մեջնկերտ ուղղությունում Դրոյի զորախմբի եւ Կարակուրդ-Կոշիքիլիսա շրջանում նրա գործուն մասնակցությամբ ձեռք բերած ակնառու նվաճումների շնորհիվ, ճիշտ է, կասեցվեց հակառակորդի հարձակումը, բայց թուրք հրամանատարությունը բոլորովին մտադրված չէր սահմանափակվել սոսկ ձեռք բերած նվաճումներով եւ կանգ առնել Սարիղամիշի դարպասների առջեւ: Որպեսզի հայկական կողմը կարողանար թուրք հրամանատարությանը ստիպելու հրաժարվելու իր մտադրություններից՝ անհրաժեշտ էր զարգացնել Դրոյի եւ նրա հարեւանությամբ գործող զորամասերի հարձակումները եւ առավելապես կազմակերպված հարվածներով վճռական պարտության մատնել հակառակորդին: Սակայն հայկական զորքերը եւ մարտական պատրաստվածության, եւ բարոյահոգեբանական առումով դեռեւս հեռու էին այդչափ կարեւոր ու պատասխանատու խնդիրներ կենաս-

գործելու կարողությունից: Միանգամայն պարզ է եւ հասկանալի, որ հայկական կողմի որդեգրած պաշտպանական, իսկ երբեմն էլ հարկադրական հակահարձակումների մարտավարությունը առավելաբար ձեռնտու էր թուրքերին, որոնք օգտվելով հայերի ոչ այնքան ակտիվ պահվածքից՝ կարողանում էին արագորեն եւ կազմակերպվածությամբ կատարել ուժերի անհրաժեշտ վերախմբավորում եւ հարվածել հայկական ուժերի պաշտպանական բնագծերի մերթ այս ու մերթ այն հատվածներին: Հայկական կողմը հաղորդակցության ուղիների եւ կապի անբավարարվածության պատճառով դժվարությամբ էր կարողանում ժամանակին արձագանքել ռազմաճակատում ծավալվող դեպքերին:

Հարկ է նշել, որ իր բարձրության վրա չէր գտնվում ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Արեշյանը, որը կտրուկ, եռանդուն գործողություններ ձեռնարկելու փոխարեն, ի սկզբանե հայկական կորպուսի շտաբն է հեղեղում Սարիղամիշը թողնելու պահանջով հագեցված հեռագրերով:

Կարաուրգան-Մեջնկերտ եւ Կարակուրդ-Կոշաքիլիսա շրջաններում կրած պարտություններից հետո, թուրքերը դարձյալ կատարում են ուժերի նոր վերախմբավորում եւ հարձակում ձեռնարկում այս անգամ արդեն ռազմաճակատի աջ թեւի ուղղությամբ ու մարտի 22-ին գրավում Բարդուս, Ղըզըլքիլիսա եւ Ջերմուկ գյուղերը: Եթե թուրքերին հաջողվեր զարգացնել իրենց գրոհները, ապա նրանք կարող էին դուրս գալ Նոր Սելիմի շրջան, գրավել երկաթգիծը ու մի փոքր առաջ շարժվելով պաշարման մեջ վերցնել Սարիղամիշի ճակատում մարտնչող ողջ հայկական զորքերը:

Իրենց զորագնդերի հարձակումներին ավելի մեծ թափ ու արագություն հաղորդելու դիտավորությամբ թուրք հրամանատարությունը դարձյալ ակտիվացնում է քուրդ հրոսակախմբերի գործողությունները:

«Քրդական հրոսակախմբերը Սարիղամիշի վրա շարժվում էին Էրզրումի, Խնուսի եւ Ալաշկերտի հարավ-արեւմտյան եւ հարավային կողմից: Յուրաքանչյուր ուղղությամբ շարժվող հրոսակախմբերում քրդերի թիվը հասնում էր մոտավորապես 1000-ի: Զինյալ խմբերի կազմը մշտապես փոխվում էր:

...Գլխավորապես զբաղվել՝ թալանով եւ ավազակությամբ քրդերն, այնուամենայնիվ, շեղելով հայերի ուշադրությունը, էապես օգնում էին թուրքերին: Նրանց դեմ պայքարելու համար հայերը հարկադրված առանձնացնում էին մարտական զգալի ուժեր»[66]:

Այն պահին, երբ թուրքերը հարձակումը ծավալում էին ռազմաճակատի աջ թեւի՝ Բարդուսի ուղղությամբ, Դրոն հաստատակամորեն պահում էր Կարաուրգան-Մեջնկերտ պաշտպանական բնագծերը: Թուրք հրամանատարությունը մինչ Բարդուսի ուղղությամբ հարձակում ձեռնարկելը մեկ անգամ եւս փորձ է անում ընկճել Կարաուրգան-Մեջնկերտ շրջանում դիրքավորված հայ մարտիկների դիմադրությունը: Մարտի 18-ին կենտրոնացնելով զգալի քանակության մարտական ուժեր՝ հակառակորդը վերսկսում է գրոհները Կարաուրգանի ուղղությամբ: Դրոն իր զորախումբը զուտ մարտավարական նպատակով քաշում է մի փոքր հետ, մինչեւ Խանդերի բնագիծը եւ այնտեղից հարձակվում թուրքերի վրա ու հետ շպրտելով նրանց դեպի ելման դիրքերը, խափանում հակառակորդի հերթական ձեռնարկումներից եւս մեկը:

«...այդ ժամանակ նկատվում է, - նշվում է ռազմական ամփոփագրում, - որ հակառակորդը փորձում է շրջանցել այդ զորախմբի աջ թեւը: Նահանջը կանգնեցվեց: Դրոյի զորախմբի աջ թեւը ամրացավ Էզնոսի սարահարթում»[66]:

Կարաուրգանի հատվածում կրելով իր հերթական պարտությունը՝ թուրք հրամանատարությունը իր զորքերի հարձակումը նպատակաուղղում է ռազմաճակատի աջ թեւը: Պետք է նկատել, որ այդ շրջանը եղել է Սարիղամիշի ճակատի ամենաանհուսալի եւ անպաշտպան ուղղությունը: Բարդուսից դեպի արեւմուտք մինչեւ Սեւ ծով, բաժում ձգվող տարածքը, պետք է պաշտպաներին վրացական զորքերը, որոնց գործողությունների ներգրումը թուրքերի դեմ համատեղ ուժերով մղվող պատերազմում, բացարձակապես չի զգացվել: Թուրքերը կարող էին յուրաքանչյուր պահի նպատակահարմարորեն օգտագործել վրաց զորքերի կողմից բարձիթողի, անպաշտպան տարածքը եւ հարվածել Սարիղամիշի զորախմբի աջ թեւին:

Մեկ անգամ եւս դրսեւորելով իր մարտավարական կա-

րողությունները եւ անառիկ պահելով իրեն վստահված ճակատի հենակետերը՝ Դրոն հնարավորություն է ընձեռում հայկական զորքերի հրամանատարությանը գլխավոր ուշադրությունը բեւեռելու ռազմաճակատի մյուս, մասնավորապես Բարդուս, Նոր Սելիմ ուղղությունների պաշտպանության ամրապնդման վրա:

Թուրքական զորքերի կողմից Բարդուսի գրավումից հետո Սարիղամիշի ռազմաճակատի հրամանատարությունը դարձյալ հայտնվելով ծանոթ կացությունում՝ փորձում է կտրուկ եւ համապատասխան ձեռնարկումների միջոցով շտկել իրավիճակը: Ինչպես արդեն նշվել է, Բարդուսի ուղղությամբ հարձակվող հակառակորդին կանգնեցնելու ու Խան-Դերիի լեռնանցքը փակելու առաջադրանքով այդ շրջանն է ուղարկվում Պանդուխտի զորախումբը: Ըստ գեներալ Արեշյանի վկայության, Բարդուսի ուղղությամբ մարտնչող զորամասերն իրենց դրսեւորել են շատ վատ. «Վերջապես իմ բազմաթիվ կարգադրություններից հետո Պանդուխտի զորախումբը սկսում է հարձակումը Բարդուսի վրա եւ հասնում մասնավոր հաջողության, գրավում է Ջուրչկի, Ջակիմ գյուղերը: Հակառակորդը ձեռնարկում է հակահարձակում եւ առանց որեւէ դժվարության հետ մղում Պանդուխտի եւ Տեր-Ղեւոնդյանի զորամասերը, որոնք մի փոքր դիմադրելով փախչում են եւ մերկացնում ամբողջ թեւը: Այդ ճակատում դիմադրություն ցույց տալու մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, քանի որ այնտեղ ոչ մի զինվոր այլեւս չի մնացել: Հաշվի առնելով Բարդուսի ուղղությունը պաշտպանելու անհրաժեշտությունը ու Խանդերին (Դրոյի ճակատի անմիջական թիկունքը - Հ. Գ.), Էզնոսին եւ Մեչարլիին սպառնացող կործանարար վտանգը, ես ռազմաճակատի մնացած տարբեր զորամասերի վաշտերին հրամայեցի գրավել եւ պաշտպանել Սարիղամիշի մերձակայքում գտնվող բարձունքները...»[87]:

Ռազմաճակատի աջ թեւի տարածքները կորցնելուց հետո Դրոյի զորախումբը դարձյալ հաստատակամորեն պաշտպանում էր Կարաուրգան-Մեջնկերտ շրջանը: Ռազմաճակատի հրամանատարությունը անհրաժեշտաբար պետք է ուժեղացներ Նոր Սելիմի պաշտպանական հանգույցը եւ հնարա-

վոր բոլոր միջոցները ներդնելով՝ խոչընդոտեր երկաթգծին տիրելու եւ Սարիղամիշը շրջանցելուն նպատակաուղղված թուրք հրամանատարության ձեռնարկումները:

Նոր Սելիմի պաշտպանական շրջանն ուժեղացնելու նպատակով այդ ուղղությամբ է կենտրոնացվում գնդապետ Մորելի եւ կապիտան Շնեուրի գլխավորած հատուկ զորախումբը: «...Մեր Առաջին Յատուկ Հայկական Վաշտը, - գրում է գնդապետ Շնեուրը (այդ ժամանակ ուներ կապիտանի աստիճան - Հ. Գ.), - որի հրամանատարն էր ընդհանուր սպայակոյտի անդամ գնդապետ Մորեյլ, իսկ ես վարիչն էի նրա սպայակոյտի, անցաւ Նովօ-Սելիմ:

Նրա պարտականությունն էր՝ պաշտպանել աջ թեւը եւ միաժամանակ նա ընդհանուր պահեստի ոյժն էր»[88]: Համաձայն գեներալ Նազարբեկյանի հավաստման, զորախումբը ունեցել է հետեւյալ կազմը. «Հետեւակային երկու գունդ, հետեւակային մեկ գումարտակ, հրետանային 3 մարտկոց եւ հատուկ հեծյալ գունդ»[89]:

Այդ ժամանակ Նոր Սելիմի շրջանում են հայտնվում նաեւ Զեմլյակի, ինչպես նաեւ Դրոյի զորախմբի Արամի գլխավորած հեծյալ զորավաշտերը:

Թուրքական զորքերի կողմից Սարիղամիշը շրջանցելու փորձերը խափանելու համար, ըստ գեներալ Նազարբեկյանի վկայության, կարելի էր օգտագործել իր տրամադրության ներքո գտնվող «հայկական 1-ին հեծյալ գունդը, ռուս սպայական զորախումբը, ինչպես նաեւ Ալեքսանդրապոլի 8-րդ հետեւակային գունդն ու սակրավորային գումարտակը»: «Այդ զորամասերը, - գրում է գեներալ Նազարբեկյանը,- եթե ռազմաճակատի կարիքները պահանջեին, ես կարող էի ժամանակին տեղափոխել ճակատ, իսկ ծայրահեղ դեպքում կարսից կարող էինք վերցնել նաեւ հայկական 3-րդ հետեւակային գունդը...»[90]:

Թվում է, հայկական ուժերը ավելի քան բավարար էին թուրքական զորքերի հարձակումը կանգնեցնելու եւ Սարիղամիշը անառիկ պահելու համար, բայց կատարվում է ճիշտ հակառակը: Մարտի 23-ին գեներալ Արեշյանը արձակում է Սարիղամիշը թողնելու հրամանը:

Մարտի 22-ի դրությամբ Սարիղամիշի պաշտպանական

բնագծերում տիրել է հետեւյալ իրավիճակը.

«Սարիբանի խճուղի, Մեջնկերտ, Էզնոս, Վանկի լեռնանցք, Մեզերլի (Կարաուրգանի խճուղի): Բարդուսին է մոտենում գնդապետ Մելիք-Շահնազարովի գունդը: Նոր Սելիմի ուղղությամբ հակառակորդը գրավել է Բաշկե գյուղը եւ ուժեղ ճնշում է մեր աջ թեւը: Էզնոսի ուղղությամբ աշխատում է թուրքական հրետանին: Նկատվել է թուրքական 2-3 գնդերի, յուրաքանչյուրը 3 գումարտակ կազմով, տեղաշարժը դեպի Սարիղամիշ: Մինչեւ մարտի 21-ը Սարիղամիշի զորախումբը կորցրել է մոտավորապես 100 մարդ: Հակառակորդի առաջխաղացումը դեպի Վարիշան կանգնեցվել է: Բաշկեի մերձակայքում շարունակվում է քրդերի կուտակումը: Երկաթգծի պաշտպանության համար առանձնացվել է 1 վաշտ, 2 գնդացիր եւ 2 հրանոթ»[61]:

Ճիշտ է, հայկական զորքերի շարքերում նկատվում էին դասալքության դեպքեր ու բարոյա-հոգեբանական անբավարար վիճակ, բայց զորամասերի մի մասը տրամադրված է եղել մարտականորեն եւ հրամանատարության անհողդողդ կազմակերպվածության դեպքում կարելի էր հաջողությամբ մարտնչել, եւ պահել Սարիղամիշը: Սակայն գեներալ Արեշյանի, ինչպես այդ մասին վկայում է ընդհանուր զորահրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը, պարտվողական հոգեբանությունն ու հոռետեսական տրամադրվածությունը իրենց բացասական ազդեցությունն են ունենում մարտադաշտում ծավալվող դեպքերի հետագա զարգացման վրա:

Մարտի 22-ին ռազմաճակատում տիրող կացության եւ զորամասերում արմատավորված դասալքության պատճառով ծայրահեղ հուսահատության մատնված գեներալ Արեշյանը հայկական կորպուսի հրամանատարությանն է ներկայացնում Սարիղամիշը թողնելու եւ ռազմաճակատի հրամանատարությունից հրաժարվելու իր առաջարկները: Ռազմաճակատում դրությունը իրոք այնքան էլ հեշտ չէր, բայց այդ պահին ավելի քան հարկավոր էր ներդնել ողջ ուժերն ու կարողությունները եւ հաստատակամորեն մարտնչելով ու չընկնկելով խուճապի եւ հուսալքության գիրկը՝ պահել ռազմաճակատը:

Ստանալով Արեշյանի հեռագիրը՝ գեներալ Նազարբեկյանը պատասխանում է. «Սարիղամիշի շրջանի ամուր պաշտպանությունը այն օրերից տվել է շատ լավ արդյունք. քրդերը Աղ-Բաբի շրջանից այլեւս չեն տեղաշարժվում ոչ առելք, ոչ էլ արեւմուտք: Կագիզմանի նահանգի մահմեդականությունը հանձնել է զենքը եւ հնազանդություն հայտնել, որն էլ հնարավորություն տվեց մեր զորամասերին շարժվել Կագիզմանից: Եվ վերջապես, երկու օրվա մարտերից հետո քո զորախմբի կորուստները քիչ են: Ես գտնում եմ, որ զորքերը կանգնած են բավականաչափ ամուր եւ դրա հետ միասին թուրքերը այնքան էլ ուժեղ չեն: Վաղը, մարտի 23-ին, քո զորախմբին ուղարկում եմ համալրում: Խնդրում եմ բոլոր սպաներին ու զինվորներին ներշնչել մեր հայրենիքի տարածքները պաշտպանելու եւ թշնամուն պատշաճ հարվածներ հասցնելու համոզմունքը...»[62]:

Ջապաստելով կորպուսի հրամանատարի խոստացած օգնական ուժերին՝ գեներալ Արեշյանը հաջորդ օրը եւեթ դարձյալ նույն պահանջով գեներալ Նազարբեկյանին է հղում հետեւյալ հեռագիրը.

«Ես պահի գնահատման համոզվածության եւ ֆիզիկական վիճակի պատճառով զորախումբը հրամայել չեմ կարող: Այսօր երկու անգամ ունեցել եմ գլխապտույտ եւ առաջին անգամ կոկորդիցս արյուն է գնացել: Հրամանատարությունը հանձնում եմ Բեյ-Մամիկոնյանին»[63]:

Առանց հայկական զորքերի ընդհանուր զորահրամանատար գեներալ Նազարբեկյանի գիտության եւ համաձայնության, հայկական զորամասերը, գեներալ Արեշյանի հրամանով, պայթեցնում եւ ոչնչացնում են քաղաքում գտնվող պահեստներն ու մեկը մյուսի հետեւից նահանջելով՝ թողնում են Սարիղամիշը:

Գեներալ Արեշյանի հոգեբանության վրա բացասաբար ազդել է ռազմաճակատի Բարդուս-Վարիշան-Նոր Սելիմ ուղղությամբ մարտի 23-ին թուրքերի ձեռք բերած հաղթանակները:

«Ապրիլի 6-ին (մարտի 23-ին), - գրում է գեներալ Գ. Ղորղանյանը, - թուրքերը գործողութիւններու սկսան, յարձակուելով Սարիղամիշի ջոկատի դիրքերու կեդրոնին, գլխաւորաբար անոր աջ թեւին դէմ Վարիշանի ուղղութեամբ: Յա-

մաո ճակատամարտէ մը ետք Վարիշանի մօտ, որը կը պաշտպանուէր Ա. առանձին կիսաբաժնին կողմէ գնդապետ Մորելի հրամանատարութեամբ, թուրքերը գրաւեցին այդ վայրը»[64]:

Ճիշտ է, թուրքերը գրավում են Վարիշանը եւ սպառնում Նոր Սելիմին, բայց դա բնավ էլ չէր նշանակում, թե կացությունը անշտկելի էր եւ Սարիղամիշը անպայմանորեն պետք է պարպվեր: Կազմակերպված եւ վճռական գործողություններ ձեռնարկելու դեպքում՝ կարելի էր շտկել կացությունը, մանավանդ որ, ըստ գեներալ Նազարբեկյանի հավաստման, մարտական ուժերը բավարարում էին:

«Հաշվի առնելով, - նշում է գեներալ Արեշյանը, - Բարդուսի ուղղությունը պաշտպանելու անհնարինությունն ու Խանդերին, Էզնոսին եւ Մեչատլիին սպառնացող կործանարար վտանգը, ես ռազմաճակատի մնացած տարբեր զորամասերի վաշտերին հրամայեցի գրավել եւ պաշտպանել Սարիղամիշի մերձակայքում գտնվող բարձունքները...

Մինչեւ մարտի 23-ը Սարիղամիշը բոլոր առումներով տեղահանվեց ամբողջությամբ: Փոքր-ինչ արժեք ունեցող սպառազինությունը չթողնելով հակառակորդին՝ պայթեցվեց եւ ոչնչացվեց»[65]:

Կորպուսի հրամանատարին հասցեագրված գեներալ Արեշյանի հեռագիրը, ապա նաեւ Սարիղամիշի անսպասելի հանձնումը ցնցող տպավորություն են թողնում, չէ որ հենց վերջին հեռագրով գեներալ Նազարբեկյանը հրամայել էր, համաձայն նույն Արեշյանի վկայության, «...կորպուսի հրամանատարը պատասխանեց, որ Սարիղամիշը անհրաժեշտ է պահել»[66]:

Անդրադառնալով գեներալ Արեշյանի հեռագրի եւ Սարիղամիշը հանձնելու իրողության գնահատմանը՝ գեներալ Նազարբեկյանը նշում է. «Ինձ սարսափելիորեն զարմացրեց այդ հեռագիրն իր անսպասելիությամբ: Գուցեեւ ես ուրիշին էի նշանակելու տեղակալ, եւ երկրորդ, Սարիղամիշից նահանջելու պատճառ եւ հիմքեր չկային: Թուրքերի այն ուժերը, որոնք սպառնում էին շրջանցել Սարիղամիշը, փոքրաթիվ էին, եւ չէին կարող զորախմբի համար լուրջ վտանգ ներկայացնել:

...Ես խորապես համոզված եմ, եթե չլիներ Արեշեւի ինքնաներշնչումը, քանի դեռ թուրքերը չէին հասցրել ավելի ուժեղանալ, ապա կարելի էր Սարիղամիշը պահել ավելի երկար ժամանակով»[67]:

Կորպուսի շտաբի պետ գեներալ Վիշինսկին զայրացած Սարիղամիշը հանձնելու չպատճառաբանված քայլից՝ պահանջում է դատի տալ գեներալ Արեշյանին: Հետագայում Սարիղամիշը հանձնելու իր վճիռն արդարացնելու ու հիմնավորելու նպատակով գեներալ Արեշյանը նշում է. «Մարտի 23-ին ժամը 17-ին ինքնաթիռով (аэроплан) կատարած հետախուզությունը պարզել է, որ Բարդուսի կողմից դեպի Կիզիլ-Զուբախ շարժվում էր 14 զորասյուն, յուրաքանչյուրը ոչ պակաս մի վաշտ կազմով: Իմ հետախուզությունը դրանից մեկ օր առաջ պարզել էր 1500 թուրք զինվորների շարժումը դեպի Բարդուս: Հետախուզության այդ տվյալները անվերապահորեն ապացուցում են մարտի 23-ին Սարիղամիշի նահանջի իրավացիությունը»[68]:

Իսկ դեպքերն արդեն անդառնալի էին, գեներալ Արեշյանի թուլամորթությունը, մարտական ոչ բավարար պահվածքն ու իրավիճակին չտիրապետելու անկարողությունն իրենց սեւ գործը կատարեցին. թշնամուն հանձնվեց դեպի Արեւելահայաստան տանող հերթական կարեւորագույն պաշտպանական հանգույցներից եւս մեկը:

Սարիղամիշը հայկական զորքերի կողմից պարպելու պահին Դրոն գտնվում էր իր գլխավորած ճակատի՝ Կարաուրգանի ուղղությամբ: Դատելով այդ ժամանակահատվածում ռազմաճակատում ընթացող մարտական գործողությունների իրական վիճակը բնութագրող վավերագրերից՝ կարելի է միանշանակորեն պնդել, որ նա այդ օրերին երբեւէ չի նպատակադրվել դույզն-ինչ տեղի տալ հակառակորդի ճնշումներին եւ նահանջել: Եթե չլիներ ռազմաճակատի ալ թեւի՝ Բարդուսի ուղղությամբ թշնամու ուժերի ճեղքման ու թեւանցման վտանգը, ապա Դրոյի զորախումբը հաստատակամորեն կկանգներ եւ կպաշտպաներ իրեն վստահված ճակատը: Հենց Սարիղամիշի պարպման օրը՝ մարտի 23-ին թուրքական զորքերը գրոհներ են ձեռնարկել նաեւ Կարաուրգան-Մեծնկերտ ուղղությամբ: Դրոյի գլխավորած զորամասերը, ինչպես եւ նախորդ մարտերում, այս անգամ եւս դարձյալ անկոտրում

պաշտպանությամբ դիմագրավում եւ հետ են մղում հակառակորդի գրոհները:

Հետաքրքիր իրավիճակ է ստեղծվում: Կարաուրգանի շրջանում Դրոյի զորախումբը հաստատակամորեն կանգնեցնելով թուրքերին՝ պահում է իրեն վստահված ճակատը, իսկ ռազմաճակատի մեկ այլ հատվածում թուրքերն օգտվելով հայկական զորքերի թույլ գործողություններից՝ առաջ են շարժվում: Եթե թուրքերին հաջողվեր գրավել Վարիշանն ու ապա նաեւ Նոր Սելիմը, ապա նրանք կկտրեին երկաթգիծը, կհայտնվեին Սարիղամիշի թիկունքում եւ ռազմաճակատում մարտնչող հայկական զորքերը, ինչպես նաեւ ամենահեռավոր հատվածում դիրքավորված Դրոյի զորախումբը անխուսափելիորեն կհայտնվեր շրջափակման մեջ: Տվյալ իրավիճակում, մանավանդ Սարիղամիշը պարպելուց հետո, որպեսզի ապահովվեր ռազմաճակատի թիկունքի ու դեպի Կարս ձգվող հաղորդակցության միջոցների եւ մյուս ուղղություններում տեղակայված զորամասերի անվտանգությունը, հայկական զորքերի հրամանատարությունը նախ եւ առաջ պիտի ուժեղացներ Վարիշանի եւ Նոր Սելիմի պաշտպանական բնագծերը, կազմակերպեր տարբեր շրջաններում մարտնչող զորքերի անվտանգ նահանջը եւ փորձեր կտրուկ եւ կենտրոնացված հակահարվածներով կանգնեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը:

Մարտի 24-ին գնդապետ Մորելի եւ կապիտան Շնեուրի գլխավորած զորամասերը Վարիշանի ուղղությամբ անցնում են հարձակման եւ հետ շպրտելով թուրքերին՝ գրավում են այդ բնակավայրը: «...ապրիլի 6-ին (մարտի 24), - գրում է գեներալ Գ. Ղորղանյանը, - Մորելը ետ նետեց թուրքերը Վարիշանէն դէպի արեւմուտք, այն նոյն պահուն, երբ Սարիղամիշի ջոկատը կռուով դէպի Նոր Սելիմ կը նահանջէր»[69]:

Մարտի 23-ին հերթական անգամ հետ մղելով թուրքերի զանգվածային գրոհները՝ Դրոն համաձայն ռազմաճակատի հրամանատարի հրահանգի եւ պաշարման վտանգից խուսափելու նպատակով հարկադրված թողնում է Կարաուրգանի շրջանն ու սկսում կանոնավոր զորաշարքերով ու կազմակերպված մարտավարությամբ նահանջել: Դրոյի զորախումբը փաստորեն Արեւմտահայաստանի վերջին տարածքներից՝

Սարիղամիշի շրջանից հեռացող հայկական վերջին մարտական ուժն էր:

Նկարագրելով այդ պահը՝ գնդապետ Շնեուրը գրում է. «...հայկական վերջին միավորները թողին հեռացան Թուրքիայից: Յետնապահ գունդը՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայեան) հրամանատարութեան տակ, յանձինս նրա ունէր արժանաւոր, խիզախ ղեկավար, որ մնում էր Կարաուրգանի շրջանում: Նրա առջեւ՝ փոքրիկ թիկունքային ջոկատ՝ 30 մարդուց, գնդապետ Թորգոմի ղեկավարութեամբ: Դէպի աջ, այսինքն դէպի հիւսիս այդ «աղիքից». - ոչի՛նչ: Ամայի, ոչ ոքի կողմից չբռնուած տարածութիւն (նկատի ունի դեպի արեւմուտք վրացական զորքերի կողմից լքված, անպաշտպան տարածքները - Հ. Գ.)»[70]:

Աստիճանաբար նահանջելով եւ ճանապարհին բազմիցս հետ մղելով կրնկակոխ հետապնդող հակառակորդի գրոհները՝ Դրոյի զորախումբը հասնում է Սարիղամիշ: «...Գնդապետ Թորգոմի ջոկատը, - շարունակում է գնդապետ Շնեուրը, - պաշարուեց քրդերի կողմից: Նա քաշուեց Դրոյի յետնապահ գունդի մօտ: Շուտով քրդերի յետեւից երեւացին թրքական կանոնաւոր զօրամասեր եւ Դրօն դանդաղօրէն քաշուեց Սարիղամիշ, իսկ նրա ետեւից շարժւում էին թուրքերը»[71]:

Դրոն իր զորախմբով Սարիղամիշ է հասնում այն ժամանակ, երբ քաղաքում այլեւս հայկական զորքեր չկային: Հասնելով Սարիղամիշ՝ Դրոյի զորախումբը այնուհետեւ շարժվում է դեպի Նոր Սելիմի շրջան, ուր տվյալ ժամանակահատվածում կենտրոնանում էին ռազմաճակատի գրեթե ողջ ուժերը:

Այժմ արդեն հայկական զորքերի հիմնական խնդիրն էր խելամտորեն ու արդյունավետ օգտագործել եղած մարտական ուժերի հնարավորությունները եւ կազմակերպված ու համարձակ գործողություններով կանգնեցնել թուրքերի հարձակումները, հակառակ պարագայում գեներալ Գ. Ղորղանյանի գնահատմամբ. «...եթէ թուրքերը շարունակէին իրենց առաջխաղացումը Վարիշանի կողմէն դէպի Կարս-Սարիղամիշ երկաթուղագիծը, Սարիղամիշի ջոկատը կարող էր կտրուիլ Կարսէն...»[72]:

Սարիղամիշը պարպելու պահին ռազմաճակատում մարտնչող զորքերի քանակը, ըստ գեներալ Արեշյանի հավաստման. «...Սարիղամիշի վերջին գործողությունների ժամանակ իմ հրամանատարության տակ կային 5000 զինվորներ խմբերի հետ (նկատի ունի ոչ կանոնավոր՝ Արամի, Զեմլյակի, Դալի Ղազարի եւ այլոց գլխավորած կամավորական զորաջոկատները - Հ. Գ.)»[75]:

Նոր Սելիմի շրջանում, համաձայն գեներալ Նազարբեկյանի տվյալների, մարտի 24-ի դրությամբ, կենտրոնացվել էին Երզնկայի գունդը, 1-ին հեծյալ գունդը, 7-րդ հետեւակային գնդի երկու գումարտակներ, 4-րդ հետեւակային գնդից մեկ գումարտակ եւ 3 հրետանային մարտկոց 14 հրանոթներով[76]: Այս թվարկված ուժերին միանում է նաեւ Դրոյի զորախումբը, որի կազմում մի քանի կանոնավոր զորավաշտերի հետ միասին գործում էին Արամի եւ Զեմլյակի գլխավորած հեծելազորայինները եւ Դալի Ղազարի կամավորները:

Սարիղամիշի հայկական զորախմբի դեմ թուրքերը, համաձայն գեներալ Արեշյանի վկայության, կենտրոնացնում են. «...հետախուզության տվյալներով կազմում էին 6 գունդ, յուրաքանչյուրը 1000-12000 սվին, ոչ պակաս 16 հրանոթ եւ մեկ հեծյալ գունդ»[76]:

Ռազմաճակատում զորքերն առավելապես կազմակերպելու, մարտաշարքերը համալրելու եւ մարտական ոգին ու պատրաստվածությունը բարձրացնելու համար ժամանակ բացարձակապես չկար: Հայկական նահանջող զորամասերին կրնկակոխ հետապնդում էին թուրքական զորքերն ու քուրդ հրոսակախմբերը: Հակառակորդին արժանիորեն դիմակայելու համար հայկական զորքերի հրամանատարությունը ստիպված էր բոլոր անհրաժեշտ պատրաստությունները կատարել ընթացքից եւ շատ արագ: Դրոյի եւ գեներալ Արեշյանին փոխարինած գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Նոր Սելիմի շրջանում կենտրոնացված զորամասերից կազմավորվում է հարվածող զորախումբ, որն անհրաժեշտ պահին պետք է անցներ հարձակման եւ մյուս զորավաշտերի համագործակցությամբ հետ շպրտեր թուրքերին ու խոչընդոտեր նրանց առաջխաղացումը դեպի Կարս:

Թուրքերը երկար սպասեցնել չեն տալիս: Մարտի 25-ի

առավոտյան հրետանային նախապատրաստությունից հետո նրանք վերսկսում են հարձակումը եւ գրոհում կապիտան Հալաբյանի գլխավորած Երզնկայի գնդի եւ գնդապետ Մորելի զորախմբի դիրքերին: Համառ պաշտպանությամբ դիմագրավելով թուրքերի գրոհներին՝ հայկական զորքերը առանց որեւէ խուճապի, կազմակերպված ձեւով սկսում են մի փոքր հետ նահանջել:

«Նոր Սելիմից, - նշվում է այդ մարտերի լուսաբանմանը նվիրված վավերագրում, - բացվեց պատասխան հրետանային կրակը: Ժամը 12-ին Նոր Սելիմի զորախումբը սկսեց նահանջել դեպի Օլուխլի: Նրան որպես օգնություն շտապել են 1-ին դիվիզիայի զորամասերը: Ժամը 15-ին սկսել է նահանջել նաեւ գնդապետ Մորելի զորախումբը, ընդ որում, առաջինը նահանջել է դեպի Բեյկար, իսկ երկրորդը դեպի Բայբուրտ:

Նահանջել են մարտերով...»[76]:

Հաջորդ օրը նահանջող զորամասերը ճակատի հրամանատարությունից ստանալով համապատասխան օգնական ուժեր՝ 7-րդ գունդը 2 հրանոթներով եւ 1-ին հեծյալ գունդը՝ կանգնեցնում են թուրքերի հարձակումը[77]:

«Թուրքերը, - շարունակվում է նույն վավերագրում, - հրետանային կրակի եւ հեծյալների ճնշման հետեւանքով նահանջել են: Երեկոյան կողմ կռիվը դադարել է: Զորախմբի կորուստները մեծ չեն»[78]:

Շնորհիվ ժամանակին ձեռնարկած համապատասխան քայլերի՝ հաջողվում է կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը: Անհրաժեշտ էր զարգացնել մարտադաշտում ձեռք բերած նվաճումները եւ հուժկու հարվածներով վճռական պարտության մատնել թշնամուն:

Մարտի 27-ին Դրոյի եւ գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի գլխավորած հարվածող զորախումբը Երզնկայի, 1-ին հեծյալ գնդերի եւ գնդապետ Մորելի զորամասի համագործակցությամբ անցնում է հարձակման եւ խորտակելով թուրքերի դիմադրությունը՝ առաջ է շարժվում ու հետ շպրտում նրանց ելման դրությունից այն կողմ[79]:

«Նոր Սելիմի շրջանում մեր զորամասերը անցնում են հարձակման եւ հաղթահարելով հակառակորդի համառ դի-

մադրությունը՝ հաջողությամբ առաջ շարժվում»[80]:

Այդ մարտերում հատկապես աչքի են ընկնում Դրոյի զորախմբի Արամի եւ Զեմլյակի գլխավորած հեծյալ զորավաշտերը: Նույնիսկ գեներալ Արեշյանը, որն ընդգծված հակակրանքով է արտահայտվում ոչ կադրային զինվորականների նկատմամբ, արժանվույնս գնահատելով այդ մարտերում Արամի եւ Զեմլյակի դրսեւորած մարտական որակները՝ նշում է. «...Զեմլյակի զորախումբն ու Արամի ձիավորները կռվել են նույնիսկ կանոնավոր զորամասերից ավելի լավ:

Այս երկու հրամանատարների եռանդը վեր է ամեն մի գովեստից»[81]:

Մարտի 25-27-ի մարտերում դրսեւորելով մարտական գերազանց որակներ եւ կազմակերպվածություն՝ հայկական զորքերը հասնում են շոշափելի հաջողության: Սակայն, ցավոք, գեներալ Արեշյանին փոխարինած ճակատի հրամանատար գնդապետ Բեյ Մամիկոնյանն իր նախորդի համանմանությամբ չդրսեւորելով մարտական պատշաճ հատկանիշներ՝ չի կարողանում ինչպես հարկ է զարգացնել ձեռք բերած նվաճումները եւ վճռական պարտության մատնել հակառակորդին:

Այս կռիվներում գնդապետ Բեյ Մամիկոնյանի դրսեւորած ոչ այնքան դրական վարքագծի մասին քննադատաբար է արտահայտվում Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը[82]:

Մարտի 27-ին հաջողությամբ ձեռնարկած հարձակումը կանգ է առնում: Թուրքերը մարտադաշտ նետելով լրացուցիչ ուժեր՝ կարողանում են կանգնեցնել հայկական զորքերի հարձակումը:

Ռազմաճակատում տիրում է հարաբերական դադար: Այս մարտերից հետո, Դրոն օգտվելով ռազմաճակատում հաստատված կայուն իրավիճակից՝ վերադառնում է Երեւան, բայց նրան վիճակված չէր հանգստանալու:

Ինչպես արդեն նշվել է, գլխավոր ռազմաճակատը, ուր այդ օրերին ընթանում էին մարտական հիմնական, վճռորոշ գործողությունները՝ էրզրում-Սարիղամիշ-Կարս ուղղությունն էր: Բացի գլխավոր ճակատից կային նաեւ երկրորդական նշանակություն ունեցող ուղղություններ: Երբ թուրքերը խախտելով ռուս հրամանատարության հետ 1917 թ. դեկտեմբերին կնքված Երզնկայի զինադադարը՝ անցնում են հարձակման գլխավոր՝ Երզնկա-Սարիղամիշ ուղղությամբ, մնացած երկրորդական ուղղություններում գտնվող զորամասերը հատուկ առաջադրանքներով փոխադրվում են ավելի կարեւոր վայրեր:

Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի կազմակերպիչներից Սեդրակ Զալալյան (Սեբո)

Այսպես, «Ե. հայկական գունդը եւ Գ. առանձին կիսաբաժինը (Ա. եւ Բ. Վանի գունդերէն բաղկացած) ետ քաշուեցան Վանի լճի շրջանէն, ուր բոլորովին մեկուսացուած վիճակի մէջ էին, եւ ուղարկուեցան Բայազետ: Հոն, ապահովելով Երեւանեան նահանգի հարաւային սահմանները, այդ զօրամասերը մնացին մինչեւ ապրիլի կէսը, ապա փոխադրուեցան Իգդիր...»[83]:

Մինչեւ մարտի կեսերը հայկական զորքերի հրամանատարությունը, կատարելով զորամասերի անհրաժեշտ վերախմբավորում եւ կենտրոնացում, հայկական մարտական ուժերը տեղաբաշխում է երկու գլխավոր ուղղությամբ:

«Սարըղամիշի խումբ՝ բաղկացած 17 վաշտերի, կը գրաւէր Ենգիջա-Քեադաշ-Օլուխ-Բերնա գիւղերէն անցնող գիծը:

Երեւանի խումբ՝ բաղկացած 9 վաշտէ. ներգործականօրէն կը պաշտպանէր Արաքս գետի գիծը»[84]:

Դրոն հրաժեշտ տալով Սարիղամիշի զորախմբին՝ գալիս է Երեւան, ապա առանց դույզն-ինչ դադար առնելու, մեկնում է Իգդիր, ուր այդ օրերին մի քանի զորամասերի հետ

գտնվում էր գնդապետ Տիգրան Բադդասարյանի գլխավորած Վանի գունդը:

Սուրմալու գավառում դարձյալ հայտնվել էին թուրք եւ քուրդ հրոսակախմբերը, որոնք պարբերաբար հարձակումներ էին գործում հայկական բնակավայրերի, իսկ երբեմն էլ նաեւ այդ ուղղությամբ տեղաբաշխված զորամասերի վրա:

«Սուրմալուի, - գրում է Տ. Բադդասարյանը, - ճակատին վրայ գտնուած ենք առաջին անգամ 1918ին, երբ Վանէն նահանջեցինք ու Պայազիտի վրայով Իգդիր եկանք: Այդ ատեններն ալ նոյն անապահովութիւնն ու վտանգը կը սպառնար Սուրմալուի հայ ազգաբնակչութեան: Թէեւ բաւականաչափ հայկ. զօրամասեր կը գտնուէր Իգդիրի եւ Կողբի շուրջ, սակայն քիւրտերը յանդգնած էին յարձակելու Թաշբուռուն հայկ. մեծ գիւղի վրայ, զայն տեղահան ըրած եւ յառաջանալով մինչեւ Տէլիք Թաշ՝ կտրած էին Իգդիր-Մարգարա խճուղին եւ այդպիսով խզած Սուրմալուի կապը էջմիածնի եւ Երեւանի հետ»[86]:

Հարկավոր էր վերջ տալ թշնամու սանձարձակութիւններին, վերականգնել գավառի կապը մայրաքաղաքի հետ եւ հուսալիորեն պաշտպանել հայկական բնակավայրերը թուրք-քուրդ հրոսակախմբերի ասպատակութիւններից:

Դրոն իր հայրենի Սուրմալու գավառ է մեկնում հենց այդ առաքելութեամբ:

Մի քանի օր անցկացնելով Իգդիրում եւ ծանոթանալով գավառում տիրող կացութեանը՝ Դրոն որոշում է անցնել վճռական գործողութիւնների: Թուրք հրամանատարութիւնը ելնելով զուտ ապագայի ծրագրերից՝ ռազմական հենակետի էր վերածել թուրքաբնակ Դիզա գյուղը: Այդ գյուղում կենտրոնացնելով կանոնավոր զորքեր, գնդացիրներ եւ կառուցելով ռազմական ամրութիւններ՝ թուրք հրամանատարութիւնը ձգտում էր պաշտպանական անխորտակ ամրոցի վերածել այդ գյուղը:

«Գլխաւոր ճամբան, - նշում է գնդապետ Տ. Բադդասարյանը, - միանգամ ընդմիշտ ապահովելու համար, պէտք էր վերագրաւել Թաշպուռունը, քանդել Դիզա կոչուած ամրոցը եւ տեղահան ընել անոր շուրջ հաւաքուած զինուած թաթար ազգաբնակչութիւնը»[86]:

Այդ ժամանակ բացի Վանի գնդից Իգդիրի շրջանում տեղաբաշխված էին նաեւ «Բադդասարովի զօրամասը, Զէյթունի գունդը, Ախլաթի շրջանէն նահանջող Սմբատի եւ ուրիշ խումբեր»[87]:

Չնայած հիշյալ զորամասերը եւ խմբերն արդեն ունեին մարտական որոշակի փորձառութիւն, բայց Դրոն որոշում է ծրագրված գործողության իրականացումը հանձնարարել Վանի գնդին:

«Ձեմ գիտեր, - շարունակում է գնդապետ Տ. Բադդասարյանը, - թէ ինչո՞ւ այդ ծանր ռազմական պարտականութիւնը մեզ բաժին ինկաւ: Մեր զօրամասի պակասները լրացնելէ եւ երկու դաշտային թնդանօթ տալէ յետոյ, Դրօն մեզի հրամայեց յառաջ շարժիլ եւ ամէն գնով գրաւել Դիզան»[88]:

Մարտական գործողությունները տեւում են ընդամենը երկու օր: Առաջին օրը հայկական զորավաշտերը գրավում են Դաշբուռունը եւ հաջորդ օրը հարձակվում Դիզայի վրա: Թուրքերը օգտագործելով գյուղի շրջակայքում կառուցված ամրութիւնները՝ բուռն կերպով դիմադրում են հայկական զորավաշտերի գրոհներին: Չնայած թուրքերի համառ դիմադրութեանը, կռիվը երկար չի շարունակվել: Խորտակելով թուրքերի համառ դիմադրութիւնը՝ հայ զինվորները ներխուժում են Դիզա:

«Մինչեւ կէսօր թշնամին արդէն բարոյալքուած ու ջախջախուած էր: Մեր ձիաւորները եւ հետեւակները միաժամանակ մտան անառիկ համարուած այդ մեծ գիւղը եւ թաթար վերջին կռուողներէն ազատուածները Արաքսի ալիքներուն յանձնուեցան...»[89]:

Գլխավոր խնդիրը կատարված էր: Դրոն գերազանց կատարում հայկական զորքերի հրամանատարության հերթական առաջադրանքը: Ընդամենը երկու օրվա ընթացքում հայկական զորքերը նրա առաջնորդությամբ ջախջախում են Սուրմալուի շրջաններն ասպատակող թուրքերին եւ նրանց աջակցող քուրդ հրոսակախմբերին ու մաքրում գավառի տարածքները թշնամու ուժերից:

Եթե ընդհանրացնենք եւ անաչառորեն արժեւորենք նրա գործունեության այդ շրջանը, ապա կարելի է անվարան հաստատել, որ հայկական զորքերը նրա անմիջական ղեկավա-

րությամբ կարողացան կանգնեցնել եւ հետ մղել թուրքական զորքերի հարձակումները ոչ միայն ռազմաճակատի գլխավոր՝ Սարիղամիշ-Կարս ուղղությամբ, այլեւ հասան նշանակալի արդյունքների նաեւ Սուրմալուի ճակատում:

Դրոյի գործունեության այդ շրջանը սահմանափակված չէ միայն բանակի հետ առնչվող խնդիրներով եւ ռազմաճակատում ընթացող մարտական գործողությունների ղեկավարման աշխատանքներով:

Թուրք զինված զանգվածների ելույթներին զուգընթաց երկրում աննախադեպ չափերի էր հասել գողության եւ ավազակության դեպքերը: Հայաստանում տիրող դժվարին կացությունը լիցքավորել էր ազգային խնդիրների ըմբռնողությունից եւ հայրենասիրական տարրական զգացմունքներից զուրկ բարոյալքված որոշ հայ տարրերի, որոնք իրենց խառնակչության եւ թալանչիական գործողություններով ապակայունացնում էին առանց այն էլ անմխիթար քաղաքական եւ տնտեսական իրավիճակը: Անկարգությունների ալիքը տարածվել էր նաեւ Երեւանում, եւ տեղի Հատուկ կոմիտեից զգալի ջանքեր էին պահանջվում զբաղվելու նաեւ այդ կարգի դժվարությունների հաղթահարմամբ:

Դրոն երբեմն ստիպված էր լինում զբաղվել հասարակական կարգ ու կանոնի ապահովության խնդիրներով:

Վերոհիշյալ Արշալույս Աստվածատրյանը՝ անդրադառնալով նմանօրինակ դեպքերին Դրոյի մասնակցությանը, գրում է.

«Մի օր, երբ Ազգային խորհրդի շէնքում, Յատուկ Կոմիտէի նախագահութեան սենեակում Մ. Մոսինեանի հետ աշխատում էինք, դրսից, Աստաֆեան փողոցից լսուեցին աղմուկ-աղաղակներ, ձայները գնալով աւելի սաստկացան: Արամը բացակայ էր: Աշխատանքը ընդհատեցի եւ դուրս եկայ պատշգամբ, հասկանալու համար աղմուկի պատճառը: Ինչ որ ջղայնացած իրարանցում կար փողոցում, ուր ահագին ամբոխ էր հաւաքուել. ոմանք աշխատում էին խառնակիչներին-աղմկարարներին ի կարգ հրաւիրել, բայց անյաջող: Նրանց ելոյթներն աւելի սպառնական կերպարանք էին առնում, երբ՝ որտեղից որտեղ երեւաց Դրօն եւ անմիջապէս մտաւ ամբոխի մէջ, կարծես երկնքից ուրուր իջաւ հաւերի

մէջ. աղմկարարները ծակ ու ծուկ քաշուեցին, ամբոխը ցրուեց, եւ փողոցն ստացաւ իր խաղաղ, բնական տեսքը:

Մի փոքրիկ, ըստ ինքեան աննշան դէպքը, որ սակայն բնորոշ վկայութիւն է Դրոյի նկարագրի մասին: Ամէն տեղ, ամէն ժամանակ վտանգի (մեծ թէ փոքր) պահերին նա երեւան էր հանում զինուորական իր բացառիկ յատկութիւնները, - մի հայեացքից ըմբռնել կացութիւնը եւ անմիջապէս անցնիլ գործի՝ միայն հերոսին յատուկ վստահութեամբ դէպի գործի յաջող վախճանը»[20]:

Խորագետ քաղաքական գործիչ, տաղանդավոր կազմակերպիչ Արամ Մանուկյանի եւ մարտական երկաթյա կարգապահության ոգեւորված աննկուն հրամանատար Դրոյի համագործակցությունը Արարատյան աշխարհում տվեց իր արգասաբեր պտուղները: Նրանց, ինչպես նաեւ Երեւանի Հատուկ կոմիտեի մյուս անդամների ջանքերով հնարավոր եղավ լուծել թերեւս ամենահրատապ խնդիրը. մարել Հայաստանի տարածքում բռնկված թուրք զինախմբերի զանգվածային ելույթները եւ ապահովել թիկունքը ռազմաճակատին միացնող ուղիների անխափան աշխատանքը: Բացի վերոհիշյալից, Երեւանի Հատուկ կոմիտեն Հայաստանում տիրող ճգնաժամային պայմաններում կարողացավ կազմակերպել նոր զորամիավորումներ, որոնք անգնահատելի ծառայություն ունեցան հայության գոյապայքարի մարտերում: Այս գործում նույնպես անժխտելի է Դրոյի ներդրած զգալի վաստակը:

Զնայած թիկունքում ձեռք բերած հաջողություններին՝ ռազմաճակատում ծավալվող գործողությունները գնալով ավելի ու ավելի սպառնալի կերպարանք էին ստանում:

Ապրիլի 12-ին Կովկասյան կառավարության նախագահ Զխենկելին եւ ռազմական նախարար գեներալ Օդոշելիձեն առանց Հայոց Ազգային խորհրդի եւ կառավարության հայ նախարարների գիտության հրամայում են հայկական զորքերի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանին (նա անմիջականորեն ենթարկվում էր Կովկասյան կառավարությանը եւ ռազմական նախարարությանը - Հ. Գ.) թուրքերին հանձնել Կարսի հզոր բերդաքաղաքը:

Կատարվում է ամենասարսափելին. «...Կարսի բերդը, - նշում է ռազմական նախարարությանը հասցեագրված հե-

ռագրում հայկական բանակային կորպուսի շտաբի պետ գեներալ Վիշինսկին, - անտարակոյս, յետ կը մղէր թիւրքերին. այսօր էլ դեռ բերդը շատ լաւ պաշտպանւում էր. մինչեւ որ ստացուեց վարչապետ Ջեննկելիի եւ զօր. Օդոշելիձէի կարգադրութիւնը, որ բանագնացներ ուղարկուեն՝ ճշտելու համար բերդի դատարկման պայմանները: Այս բանը բերդապետին յայտնելուց յետոյ՝ կռիւը դադարեց: Զօրքերը՝ ենթարկուելով հրամանի՝ հեռացան Աղաջ-Աղբաբա-Չարամ Վարդան առաջաւոր դիրքերից...»[91]:

Թուրքական հրամանատարութեան նպատակը բոլորովին էլ կարսը չէր: Խախտելով Կովկասեան կառավարութեան հետ կնքած ապրիլեան զինադադարը՝ թուրքերը անսպասելիորեն վերսկսում են հարձակումը եւ գետանցելով Արփաչայը մոտենում Ալեքսանդրապոլին ու վերջնագիր ներկայացնում հայկական բանակի հրամանատարութեանը:

Դատելով տվյալ ժամանակահատվածում ռազմաճակատում տեղի ունեցած դեպքերի ընթացքը բնութագրող վավերագրերի, հուշագրութիւնների բովանդակութիւնից եւ հայկական զորքերի (Հայկական բանակային կորպուսի) ընդհանուր զորահրամանատար գեներալ Նազարբեկեանի խոստովանութիւնից՝ Հայկական բանակային կորպուսի եւ մասնավորապես նույն կորպուսի առաջին դիվիզիայի հրամանատարութեան համար միանգամայն անսպասելի էր թուրք հրամանատարութեան այդօրինակ որոշումն ու նրանց զորքերի արագ հարձակումները:

Հայկական զորքերը, չհասցնելով ինչպես հարկ է նախապատրաստվել ու բավարար մարտական պատրաստվածութեան հասցնել մարտաշարքերը եւ տեղի տալով անկազմակերպվածութեանն ու խուճապին՝ արագորեն լքում են մարտադաշտն ու գրեթե առանց դիմադրութեան քաղաք-ամրոցը հանձնում հակառակորդին[92]:

Հարկ է նշել, որ ռազմաճակատում ծավալվող դեպքերի զարգացման, զինվորների մարտական եւ բարոյահոգեբանական կեցվածքի ու տրամադրութեան վրա բացասական ազդեցութիւն է գործել կարսի հզոր բերդաքաղաքի անսպասելի եւ առանց որեւէ դիմադրութեան թշնամուն հանձնելու իրողութիւնը: Զորամասերում մեծ չափերի էր հասել

զանգվածային դասալքութիւնը: Կովկասեան կառավարութիւնը հայութեան նկատմամբ դրսեւորած այդ դավաճանական եւ հանցավոր քայլով կոտրում է հայկական բանակի դիմադրողական ոգին եւ պատճառ դառնում ահավոր ողբերգութիւնների:

«Այսպիսով, - իր հուշերում գրում է գեներալ Նազարբեկյանը, - տեղի ունեցան մեկը մյուսին հաջորդող կործանարար մի շարք իրադարձութիւններ. Բաթումի հանձնումը, այնուհետեւ, համաձայն կնքված զինադադարի, առանց դիմադրութեան Կարսի ամրոցի հանձնումը եւ վերջում, զինադադարի ընթացքում, Ալեքսանդրապոլի մոտ, թուրքերի պետանցումը Արփաչայ: Արդյունքում, դեռեւս բավականաչափ չհամալրված ու չկազմակերպված հայկական զորքերը, թուրքերի գործադրած սարսափելի վայրագութիւնների, սարսափելի բնակլիմայական ծանր պայմաններում անընդմեջ չդադարող մարտական գործողութիւնների ազդեցութեան հետեւանքով վերջնականապես բարոյալքվելով եւ կորցնելով մարտունակութիւնը՝ լքում են մարտաշարքերն ու միանում փախստականներին, որոնք այդ օրերին նման էին փախչող եւ փրկութիւն որոնող մարդկանց տարերային ծովի»[93]:

Ալեքսանդրապոլի անկումից մի քանի օր անց, թուրքերը, շարունակելով հարձակումը, մարտական գործողութիւններ են ձեռնարկում ռազմաճակատի ողջ երկայնքով: Հայկական զորքերը, դիմադրելով թշնամու գերակշռող ուժերին, աստիճանաբար նահանջում են, ընդ որում՝ մի մասը՝ առաջին դիվիզիան եւ երկրորդ դիվիզիայի 7-րդ եւ 8-րդ գնդերը դեպի Փամբակի լեռնանցք՝ փակելով Համամլու-Ղարաքիլիսա տանող ճանապարհը, իսկ մյուս մասը՝ 2-րդ հեծյալ գունդը, 1-ին եւ 2-րդ բրիգադները՝ դեպի Սարդարապատ՝ համալրելու այդ ուղղութեամբ մարտնչող գեներալ Սիլիկյանի գլխավորած Երեւանյան զորախմբի մարտաշարքերը:

Թուրք հրամանատարութիւնն իր զորքերը բաժանելով չորս զորախմբերի՝ հարձակումը զարգացնում է հետեւյալ ուղղութիւններով.

1. Առաջին զորախումբը (Մյուրսել բեյի գլխավորած 5-րդ դիվիզիան), նպատակ ունենալով գրավելու Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսը, հարձակվելու էր Վորոնցովկայի (Կալի-

նինո) ուղղությամբ դեպի Բոլնիս-Խաչեն, Բորչալու, ուր պետք է միանար Ղազախից դեպի Թիֆլիս շարժվող թուրքական զորքերին:

2. Երկրորդ զորախումբը (Ջամիլ-Ջավադ բեյի գլխավորած 11-րդ դիվիզիան) պետք է հարձակում գործեր Ջալուտ-Համամլու-Ղարաքիլիսա-Ղազախ-Ելիզավետպոլ ուղղությամբ եւ միանալով այդ շրջանների թուրք զինյալ խմբերին՝ շարժվեր դեպի Բաքու:

3. Երրորդ զորախումբը (Էսադ փաշայի 9-րդ դիվիզիան) հարձակվելու էր Ալեքսանդրապոլ-Համամլու-Բաշ-Ապարան ուղղությամբ: Այդ զորախմբի նպատակն էր արագորեն անցնել Ապարան-Աշտարակ կամ Ապարան-Եղվարդ գիծը, եւ մոտենալով Երեւանին՝ շրջափակման մեջ վերցնել Երեւանյան զորախումբն ու անհրաժեշտության դեպքում փակեր Հրազդան-Սեւան ճգվող նահանջի ուղիները:

4. Չորրորդ զորախումբը (36-րդ դիվիզիա) Ալեքսանդրապոլից հարձակվելու էր դեպի Սարդարապատ[96]:

Իր զորքերը բաժանելով մի քանի խմբավորումների՝ թուրք հրամանատարությունը ծրագրում է տարբեր ուղղություններից տեղացող հարվածներով գրավել Երեւանն ու արագորեն հայերի հետ մեկընդմիշտ հաշիվները մաքրելուց հետո ձեռնամուխ լինել իրենց գլխավոր նպատակի կենսագործմանը:

Ինչպես իրավացիորեն մատնանշում է գեներալ Ղորղանյանը, «...1918 թ. ամռանը, թուրքական բանակի գործողությունների նպատակը, թուրքական հրամանատարության պլանի եւ գերմանական գլխավոր շտաբի ցուցումների համաձայն, Կովկասյան ճակատում անգլիական բանակի ամբողջական ոչնչացումն էր Մուսուլում եւ Բաքվի շրջանի գրավումը: Քանի որ Հայաստանը ներքաշված էր պարսկական Ադրբեջան եւ Բաքու տանող ճանապարհներին տեղի ունեցող մարտական գործողություններում, նրա գրավումը եւ նրա բանակային կորպուսի ոչնչացումը թուրքերի համար անհրաժեշտություն էր...»[96]:

Սակայն, ինչպես ապացուցեց ժամանակը, թուրքերն իրենց հաշիվների մեջ այս անգամ արդեն չարաչար սխալվում էին:

Ի՞նչ էին իրենցից ներկայացնում եւ ինչպիսի՞ թվակազմ ունեին թուրքական դիվիզիաները: Համաձայն Կարսի բերդի եւ կայազորի պետ գեներալ Դեւի՝ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկուն հասցեագրված ապրիլի 22-ի զեկուցագրի, թուրքական դիվիզիաները բաղակացած էին երեք գնդերից, որոնցից յուրաքանչյուրի կազմում հաշվվում էր մոտավորապես 1200 սվին (հետեւակային զինվոր): Բացի հետեւակայիններից, յուրաքանչյուր գունդ ունեցել է 12 գնդացիր եւ չորս հրանոթ: Բացի թվարկածներից թուրքական զորքերի շարքերում մարտնչել են նաեւ հեծյալ գնդեր ու 3000-4000 զինյալ քրդեր[96]:

Ինչպիսի՞ մարտական ուժերով կարող էր հայկական զորահրամանատարությունը, մասնավորապես, գեներալ Սիլիկյանի Երեւանյան զորախումբը, դիմակայել թուրքական վերոհիշյալ զորամիավորումներին:

Համաձայն գեներալ Սիլիկյանի վկայության՝ իր հրամանատարությամբ գործող Երեւանյան զորախումբը բաղկացած է եղել հետեւյալ զորամասերից.

1. Պարտիզանական գունդը՝ հրամանատար գնդապետ Պերեկրեստով.

2. Պարտիզանական հեծյալ գունդը՝ հրամանատար փոխգնդապետ Կորոլկով.

3. Վանի առաջին գունդը՝ հրամանատար գնդապետ Յուզբաշեւ.

4. Վանի երկրորդ գունդը՝ հրամանատար գնդապետ Զախմախչեւ.

5. Երկրորդ հեծյալ գունդը (Քանաքեռ)՝ հրամանատար գնդապետ Զալինյան.

6. Վեցերորդ գունդը (Ղամարլու)՝ հրամանատար գնդապետ Դոլուխանով.

7. Չորրորդ գունդը (Վաղարշապատ)՝ հրամանատար գնդապետ Հովսեփյան.

8. Հրետանային բրիգադ.

9. Կամավորական խմբեր:

Բացի դրանցից, Վանից եւ Խնուսից նահանջող որոշ ստորաբաժանումներ գալիս էին Երեւանի կողմերը[97]:

Գեներալ Սիլիկյանը, իր նամակներում թվարկելով զո-

րամասերի տեսակները, համարներն ու հրամանատարներին, չի անդրադառնում նրանց թվակազմին: Այս հարցին առնչվող հրապարակումներից պարզվում է, որ Երեւանյան զորախումբն ունեցել է հետեւյալ թվակազմը. «...մօտաւոր հաշուով, զօր. Սիլիկեանի զօրքի քանակը, այդ օրերին, հասնում էր 1000 հոգու՝ բաղկացած հետեւեալ մասերից, 4-րդ գունդը՝ 1500 սուին, 5-րդ գունդը՝ 800 սուին, Պարտիզանական առաջին գունդը՝ 1200, Երզնկայի գունդը՝ 700, Մակուի գունդը՝ 300, սպայակոյտի պարետի գումարտակը՝ 200, Վանի առաջին եւ երկրորդ գնդերը՝ 2500 սուին, երկրորդ ձիաւոր գունդը՝ 700, Զէյթունի ձիաւոր գունդը՝ 500, Սմբատի, Դալի Ղազարի, Մուրատի խմբերը՝ 500 ձիաւոր, եւ չորս մարտկոց 16 թնդանօթներով»[98]:

Երեւանյան զորախմբի այս թվարկված զորամասերին պետք է գումարել նաեւ Ղամարլուում (Արտաշատ) տեղաբաշխված գնդապետ Դոլուխանյանի 6-րդ գունդը՝ 1800 սվին, գնդապետ Սակինի գումարտակը՝ 400 սվին, որոնք մայիսի 23-ին եւ 25-ին տեղափոխվեցին Բաշ-Ապարանի ճակատ եւ հրետանային եւս երկու մարտկոց:

Մայիսի 21-ին Սիլիկյանը իր գլխավորած զորախմբին տրված հրամանում նշում է. «Հակառակորդը ընդհատել է խաղաղ բանակցությունները եւ դիմել է հարձակման Հայկական կորպուսի ողջ ռազմաճակատով»[99]:

Բացի արդեն թվարկած ուղղություններից՝ թուրքական զորքերը հարձակում գեպի Արարատյան դաշտ, Երեւան զարգացնում են նաեւ Սուրմալուի գավառի ուղղությամբ: Ռազմաճակատի այդ ուղղությունը դեպի մայրաքաղաքը տանող ամենակարճ ճանապարհն էր: Թուրք հրամանատարությունը հաշվի առնելով այդ կարեւորագույն հանգամանքը՝ Սուրմալուի ճակատում է կենտրոնացնում 12-րդ դիվիզիան եւ փորձում քրդական զինյալների աջակցությամբ հաղթահարել այդ շրջանում դիրքավորված հայկական զորքերի դիմադրությունը եւ Մարգարայի ու Կարակալայի կամուրջներով գետանցել Արաքսն ու ներխուժել Արարատյան դաշտ: Սուրմալուի ռազմաճակատում մարտնչող հայկական զորամասերը գնդապետ Դանիելբեկ Փիրումյանի (Երեւանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանի տեղակալը - Հ.

Գ.) գլխավորությամբ համառ պաշտպանություն կարողանում են կանգնեցնել հակառակորդին, բայց կարսի եւ նրան հաջորդած Ալեքսանդրապոլի բերդաքաղաքների անսպասելի հանձնումը եւ հայկական զորքերի անկազմակերպ նահանջն ու բանակի շարքերում սողոսկած դասալքությունն իրենց բացասական ազդեցությունն են գործում նաեւ այս ուղղությամբ մարտնչող զինվորների եւ հրամանատարության վրա: Եթե իրավիճակը, ռազմաճակատի մյուս հատվածների համանմանությամբ շիկանար եւ տագնապալի դառնար նաեւ այս շրջանում, ապա Արարատյան դաշտում տեղաբաշխված հայկական զորքերը կհայտնվեին շրջափակման մեջ: Նկատի ունենալով այդ իրողությունը՝ Երեւանյան զորախմբի հրամանատարությունը Սուրմալուի ճակատի ղեկավարումը վստահում է Դրոյին:

Ստանալով Երեւանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանի հանձնարարությունը՝ նա մեկնում է Սուրմալուի ռազմաճակատ եւ Դանիել բեկ Փիրումյանից ստանձնում այդ ուղղությամբ մարտնչող զորքերի հրամանատարությունը: Իսկ այդ ժամանակ Սուրմալուի ճակատում հայկական զորամասերը հայտնվել էին չափազանց ծանր իրավիճակում: Թուրք հրամանատարությունը զգալի ուժեր կենտրոնացնելով՝ հարձակում է ձեռնարկում նաեւ այս ուղղությամբ: Նպատակը միակն էր. արագորեն ընկճել Սուրմալուի ճակատի պաշտպանների դիմադրությունը, գետանցել Արաքսը եւ ներխուժելով Արարատյան դաշտ՝ շրջապատման մեջ վերցնել այնտեղ մարտնչող հայկական զորամասերն ու գրավել Երեւանը:

Սուրմալուի ճակատը պաշտպանող հայկական փոքրաքանակ ուժերը՝ գնդապետ Զարուխչյանի Վանա գունդը, գնդապետ Սակինի գումարտակը եւ Մակեդոնի հարյուրյակը սկզբում կարողացել են լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, սակայն հետագայում տեղի տալով թուրքական մեծաքանակ զորամասերի ճնշմանը՝ հարկադրված նահանջել են: Օրգով գյուղում Վանա գունդը պաշարվում է թուրքերի կողմից եւ չնայած հրամանատարի՝ գնդապետ Զարուխչյանի գործադրած հերոսական ջանքերին, մեծ կորուստներ է տալիս ու փախուստի դիմում: Հայկական բանակի հրամանատարութ-

յունը Սուրմալուի ռազմաճակատում ստեղծված աղետալի կացութիյունը շտկելու համար անհապաղ այնտեղ է ուղարկում օգնական ուժեր՝ գնդապետ Դոլուխանյանի 6-րդ գնդի մեկ գումարտակ եւ փոխգնդապետ Կորոլկովի հեծյալ գունդը: Այդ ժամանակ այնտեղ է մեկնում նաեւ Դրոն:

Պատմում է 6-րդ գնդի 4-րդ վաշտի հրամանատար պոդպորուչիկ Մամիկոն Իսահակի Տեր-Սարգսյանը. «1918 թվի ապրիլ ամսում լուր ստացվեց, որ տեղական թուրքերն ու քրդերը գիշերը հարձակվել են Օրգովում մեր զինանոցների վրա, կոտորել են 300-ից ավելի զինվոր ու սպա, որոնց թվում նաեւ գնդի հրամանատար Զարուխչյանին: Հրոսակային խմբերը օգտվելով ժամանակավոր հաջողութիյուններից, հարձակվել էին Իգդիրի վրա, ուր շտապ մեկնել էր Դրոն, եւ կարգադրված 6-րդ գնդին, շտապ օգնութիյան ուղարկել մեկ գումարտակ: Մեր գումարտակը ուժեղացված չորս ծանր գնդացիրներով գիշերը հասավ Իգդիր: Առավոտյան լույսը բացվելուն պես կռիվը սկսվեց Իգդիրի պատերի տակ: Ամբողջ օրը տեւեց մարտը: ...Դրութիյունը վերականգնելուց հետո, գումարտակը տեղափոխվեց գյուղերում ըստ վաշտերի»[100]:

Անդրադառնալով նույն դեպքերի գնահատմանը՝ Մարտիրոսը գրում է. «...տաճկական ոյժերը կրկին յարձակման ձեռնարկեցին, լուսաբացին: Գնդ. Սակինի գումարտակը եւ Մակեդոնի հարիւրեակը վերստին ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալով, յետ շպրտեցին թշնամուն մինչ Վանեան գունդը խուճապային նահանջի դիմեց: Գնդ. Զարուխչեանը շատ էր աշխատել կանգնեցնել փախուստի դիմող իր ոյժերին, բայց չէր կարողացել... իր կեանքը վրայ տալով, սպանուել էր Արխաջում:

Իգդիրից կրկին հասանք օգնութեան... երկու հետեւակ գումարտակ եւ իմ հարիւրեակը, յետ շպրտեցինք թշնամուն եւ նորից գրաւեցինք Ջիլին: Վանեան գունդը մնաց իր դիրքերում, իսկ երկու գումարտակները Օրգովում, նրան մօտիկ, որ հարկ եղած դէպքում օգնութեան շտապեն»[101]:

Այս կռիվներում, բացի վերոհիշյալ 6-րդ գնդի վաշտերից, իրենց անկոտրում մարտունակութիյամբ աչքի են ընկել նաեւ գնդապետ Սակինի գումարտակը, Մակեդոնի հարյուրյակն ու փոխգնդապետ Կորոլկովի հեծյալ գունդը:

Կարսի, ապա Ալեքսանդրապոլի անկումն ու թուրքական զորքերի արագ առաջխաղացումը, համաձայն Դրոյի վկայութիյան, իրենց բացասական ազդեցութիյունն էին գործել նաեւ Դանիել բեկ Փիրումյանի մարտական տրամադրվածութիյան վրա: Ռազմաճակատում տիրող քաոսային, տագնապալի իրավիճակը ինչ-որ չափով հուսալքութիյան գիրկն էր ընկղմել մարտական հրամանատարին, որն ընդամենը մի քանի օր անց փայլուն քննութիյուն է հանձնելու արդեն Սարդարապատի ճակատամարտում:

«Ասի, - պատմում է Դրոն, - Դանիելբեկ, դու գնա, քեզ արդեն նշանակել են Սարդարապատի ուղղութիյուն, դու գնա էջմիածինի ստանցիան, դիրքեր կազմի, ես բանակները հետ կքաշեմ...»[102]:

Ինչպես եւ նախորդ մարտերում, այս անգամ դարձյալ նրա հետ էին Մարտիրոսի, Կուռո Թարխանյանի գլխավորած հեծելավաշտերը, որոնք մտնում էին փոխգնդապետ Կորոլկովի գլխավորած 1-ին հեծյալ գնդի կազմում:

Սուրմալուն անընդմեջ ենթարկվում էր թուրքական զորքերի կատաղի հարձակումներին: Թուրքերն անընդմեջ գրոհներով ձգտում էին արագորեն հաղթահարել Սուրմալուի պաշտպանների դիմադրութիյունը եւ գետանցելով Արաքսը՝ հարձակումը զարգացնել դեպի Երեւան:

Դրոն՝ անխորտակ պաշտպանութիյամբ, իսկ երբեմն էլ ակտիվ հակահարձակումներով կասեցնելով հակառակորդի գրոհները, ձախողում է Արարատյան դաշտը թափանցելու թուրք հրամանատարութիյան ձեռնարկումները:

«Դրոյի հետ, - վկայում է Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, - Իգդիր ճակատում կռւում էինք տաճիկների դէմ: Մի օր, Արաքս գետի ձախ ափում, նստած ճաշում էինք մի քանի բարձրաստիճան զինուորականների հետ, մէկ էլ տեսնենք Արաքսի միւս ափից, մեր զինուորները փախչում են:

Դրօն անմիջապէս տեղից վեր ցատկեց, մեզ մօտ արաձում էր մի ձի, իրեն գցեց ձիու վրայ եւ քշեց գետի մէջ, անցաւ միւս ափը, կանչելով. «Տղերք ջան, ես ձեզ մատաղ հլնեմ, ո՞ւր էք փախչում, յետ դարձէք, պարոն Դրօն է»: Զօրքը շունչ ու հոգի առած, յետ դարձաւ, մի լաւ ջարդ տալով տաճիկներին, բաւականի տեղ յետ գրաւեց: Եթէ մենք լինէ-

ինք, քարտէզին պիտի դիմէինք: Հետախուզութիւն կատարէինք, մինչ այն մեր բանակը կանցնէր Արաքս գետը: Դրոյի մեծութիւնը դրանում էր եւ հաջողութիւնն էլ նման երեւոյթների մէջ էր»[103]:

Մինչեւ Սարդարապատում մարտական հիմնական գործողությունների սկսվելը՝ Դրոյի գլխավորած հայ զինագնդերը հուսալիորեն պաշտպանում էին Սուրմալուի ճակատը թուրքերի չդադարող հարձակումներից:

Հայկական բանակի հրամանատարության ձեռնարկած միջոցների շնորհիվ հաջողվում է կայունացնել Սուրմալուի ռազմաճակատը: Համաձայն Դրոյի վկայության, զորքերը տեղաբաշխված էն եղել հետեւյալ դասավորությամբ. «...Բանակները կանգնած են՝ Սակինի բատալիոնը (գումարտակ) Զորի դեմ, լավ բատալիոն է, իմ պարտիզանական գունդը, որը 4-րդ դարձավ՝ բռնել է Ղոնչան, Օրգով եւ Ղարաբուղաջան, գունդն էլ 2400 հոգի: Հեծելազորն է Կորոլկովի, որը բռնել է մեր աջ թեւը, դեպի Կողբի ուղղությամբ: Այնտեղ էին հանգուցյալ Բուլանըխցի Մուրադը 300-400 հոգով եւ 800 հոգի էլ իգդիրցիներն էին: Այս 1100 հոգին բռնել էր ձախ թեւը՝ դեպի Դաշբուռունի ուղղությամբ»[104]:

Ջափազանց կարեւոր էր թույլ չտալ, որպեսզի թուրքական զորքերը գետանցեն Արաքսն ու ներխուժեն Արարատյան դաշտ, ուր այդ օրերին հայության վերջին բեկորները խմբված իրենց հայրենիքի վերջին հողակտորի վրա՝ մահու ու կենաց գոյամարտ էին մղում թշնամու կանոնավոր զորագնդերի դեմ:

Թուրքական զորքերը զարգացնելով հարձակումը՝ շարժվում են նաեւ դեպի Համամլու, ապա Ղարաքիլիսա: Մայիսի 21-ին Հայոց Ազգային խորհուրդը գեներալ Նազարբեկյանից ստանում է հետեւյալ հեռագիրը. «Հակառակորդը գրավել է Համամլուն եւ շարունակում է հարձակումը: Զորախումբը նահանջում է դեպի Կիպլակ, ապա Ղարաքիլիսա»[105]: Թուրք հրամանատարության հիմնական նպատակը ոչ թե Համամլուն կամ Ղարաքիլիսան գրավելն էր, այլ արագորեն դուրս գալ Երեւան եւ Արարատյան դաշտ: Ջարդերի ահավոր սպառնալիք է ծանրանում Արարատյան աշխարհի փոքրիկ հողակտորի վրա կուտակված հայության վերջին բեկորների վրա:

Գեներալ Նազարբեկյանի շտաբը Կովկասյան բանակի հրամանատարությանը եւ Հայոց Ազգային խորհրդին ուղղված զեկուցագրում նշում է.

«Գեներալ Սիլիկովը հաղորդում է. մայիսի 21-ին, մոտավորապես ժամը 17-ին մարտն սկսվեց երեւանյան երկաթուղու մոտակայքում գտնվող Սարդարապատի մատույցներում: Սարդարապատի ջոկատը նահանջում է Ղարա-Կոյունլու, կերպալու եւ հայկական Զեյվայի ուղղությամբ:

Կենտրոնացնելով հեծելազորը Մարգարայի մոտակայքում, հայկական զորամասերը Իգդիրի ուղղությունում փակել են Արաքսի գետանցումներն (խոսքը վերաբերում է Իգդիրի ուղղությունում մարտնչող Դրոյի զորախմբին - Հ. Գ.): Հաջորդ օրն առավոտյան ժամը 9-ին ստացվել է հեռագիր Ղարաքիլիսայից, ըստ որի Ղարաքիլիսան գրավված է թուրքական զորքերի կողմից: Ստեղծվել է կորպուսը Թիֆլիսից ամբողջովին կտրվելու իրավիճակ:

Գեներալ Նազարբեկովը մեկ անգամ եւս համառորեն պնդում է, որպեսզի կառավարությունը շտապի կնքելու հաշտություն»[106]:

Ռազմաճակատում ստեղծված չափազանց աննպաստ իրադրության պատճառով վտանգավոր կացության մեջ է հայտնվում նաեւ Սուրմալուի ուղղությունում մարտնչող Դրոյի զորախումբը: Թուրքական բանակի հետագա առաջխաղացման դեպքում Սուրմալուի ճակատը եւ տեղի հայ բնակչությունը կարող էին կտրվել Սարդարապատի շրջանում գործող հիմնական ուժերից եւ հայտնվել շրջապատման մեջ: Առաջնորդվելով տիրող ռազմական իրավիճակի թելադրանքով Դրոն զորքերի պաշտպանությամբ կազմակերպում է գավառի հայ բնակչության տեղափոխությունը եւ այրելով Մարգարայի եւ Կարակլայի կամուրջները, գետանցում է Արաքսն ու կանոնավոր զորաշարքերով, անկորուստ նահանջում Արարատյան դաշտ, ուր Արամ Մանուկյանի գլխավորած Հատուկ կոմիտեն, գեներալ Սիլիկյանի ռազմական շտաբի համագործակցությամբ, անպատմելի ջանքեր էր գործադրում՝ ողջ Երեւանի նահանգը վերածելու անխորտակ մարտական ամրոցի[107]:

Հայկական բանակի զորահրամանատարության կողմից Դրոյի զորախումբը Երեւանյան ուղղություն տեղափոխելու վճիռը շատ ճիշտ էր եւ հույժ կարեւոր: Բազում մարտերում կոփված, փորձառու եւ մարտունակ զորամասերի ներկայությունը ավելի քան անհրաժեշտ էր ռազմաճակատի մյուս ուղղություններում մարտնչող հայկական զորքերը համալրելու եւ թուրքերի հարձակումները հաջողությամբ դիմագրավելու համար: Արաքսի գետանցումները պաշտպանելու նպատակով հայկական բանակի հրամանատարությունը առանձնացնում է ավելի փոքրաքանակ մարտական ուժեր, որոնք լավագույնս կատարելով իրենց տրված առաջադրանքը՝ հուսալիորեն պաշտպանում են գետանցումները եւ խոչընդոտում թուրքական զորքերի ներխուժումը Արարատյան դաշտ:

3. ԲԱԾ-ԱՊԱՐԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՂԱԿՈՒՄԸ

Մայիսի 22-ին Դրոն արդեն հասնում է Վաղարշապատ, Երեւանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանի շտաբ եւ իր զորագնդերով համալրում այդ ուղղությամբ մարտնչող զորքերի մարտաշարքերը:

Այդ օրը կատաղի մարտեր էին ծավալվել ռազմաճակատի երեք գլխավոր՝ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի ուղղություններով:

Մայիսի 22-ին հայկական զորամասերը Սարդարապատի ուղղությամբ անցնելով հարձակման Քյորփալու-Քյուրաքյանլու (Արշալույս-Ֆերիկ) - Հայ Զեյվա (Առատաշեն), Ղուրդուղուլի (Արմավիր) բնագծերից՝ հուժկու հարվածներով հետ են շպրտում թուրքերին մինչեւ Արաքս կայարանը եւ հետ վերցնում Սարդարապատ կայարանն ու Մոլլա-Բայազեթ (Բանբակաշատ) բնակավայրերը:

Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ հայկական կանոնավոր զորամասերի բացակայության պայմաններում թուրքական առաջ անցած զորավաշտերի դեմ եռանդուն մարտական գործողություններ են ծավալում ապարանցիների աշխարհազորայինները:

Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ թուրքական զորքերը հասնում են Ղշլաղ, եւ Անդրանիկը երկօրյա մարտերից հետո

թողնելով Ջալալօղլին՝ նահանջում է Դսեղ: Անդրանիկի զորախմբի եւ հայկական զորամասերի կողմից Ջալալօղլիի պարպումից հետո թուրքերի համար իրական հնարավորություն է ընձեռվում այդ ճակատում հարձակումը ծավալել հենց Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ:

Հայկական բանակի հրամանատարությունը իր գլխավոր ջանքերն ու մարտական ուժերը նպատակաուղղում է հենց այս երեք գլխավոր ճակատներում, ուր վճռվելու էր հայության գոյության ու ապագայի հարցը:

Մի կարեւոր ու էական ճշտում:

Անդադառնալով, իհարկե, ոչ այնքան հիմնավոր, մայիսյան հերոսամարտերի որոշ մանրամասների նկարագրությանն ու արժեւորմանը՝ խորհրդային պատմագիտության մեջ այն տեսակետն է զարգացված, ըստ որի հայկական զորքերի հրամանատարությունը մտադրություն չի ունեցել ճակատամարտել Արարատյան դաշտ ներխուժած թուրքական ուժերի դեմ եւ նույնիսկ որոշել էր հանձնել Երեւանն ու նահանջել դեպի Սեւանի կողմերը:

Վկայակոչենք բուհերի ուսանողների համար որպես դասագիրք ծառայող Վ. Պարսամյանի եւ Շ. Հարությունյանի խմբագրած «Հայ ժողովրդի պատմություն»-ում այդ հարցը մեկնաբանող հետեւյալ տեսակետը. «Գլխավոր հրամանատարության ապիկարության պատճառով հայկական զորամասերի մեծ մասում հուսալքություն էր առաջ եկել: Վտանգավոր դիրք էին բռնել դաշնակցության պարագլուխները: Բաթումի հայ պատվիրակները հեռագրում էին Թիֆլիս՝ Հայոց Ազգային խորհրդին, այլեւս ռազմական դիմադրություն ցույց չտալ թուրքերին: Մայիսի 18-ին Երեւանի Քաղաքային Դուման որոշում ընդունեց չդիմադրել դեպի Երեւան շարժվող թուրքերին եւ հանձնվել նրանց ողորմածությանը»[108]:

Համանման տեսակետներ են զարգացնում նաեւ խորհրդահայ պատմաբաններ Ծ. Աղայանն ու Հ. Թուրշյանը[109]:

Կարծում ենք, հարկ չկա կանգ առնել գլխավոր հրամանատարության եւ «դաշնակցության պարագլուխների» հասցեին արված ոչ պատշաճ արտահայտությունների վերլուծությանը, քանի որ միանգամայն պարզ է ու ակնհայտ հե-

Պարտիզանական գնդի հրամանատար գնդապետ Ա. Պերևկրոպով

դինակների կողմից վերոհիշյալներին հանիրավի վարկաբեկելու ու զրպարտելու միտումը, իսկ ինչ վերաբերում է Երեւանի Քաղաքային Դումայի որոշման ճշմարիտ գնահատականին, ապա պետք է ընդգծել հետեւյալը.

Նախ, Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանի եւ Երեւանյան զորամիավորումների ընդհանուր հրամանատար գեներալ Սիլիկյանի հրամանագրերում այդպիսի որոշում չկա եւ չի եղել, իսկ եթե կա եւ եղել է, ապա վերոհիշյալ տեսակետի պաշտպանողները պարտավոր են մատնանշել այդ որոշումը հավաստող սկզբնաղբյուրն ու փաստաթուղթը:

2. Երեւանի Քաղաքային Դումայի իրավասությունների մեջ ամենեւին չի մտել ղեկավարելու եւ ուղղություն տալու Երեւանի նահանգում ընթացող մարտական գործողությունները եւ հետեւաբար վճռելու պատմական տվյալ ժամանակի համար մեծ նշանակություն ունեցող Երեւանը պահելու կամ նահանջելու խնդիրը:

3. Երեւանի նահանգի փաստական ղեկավարը Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից Երեւան գործուղված եւ ժողովրդի կողմից Արարատյան աշխարհի դիկտատոր հռչակված Արամ Մանուկյանի գլխավորած Երեւանի Ազգային խորհուրդն (Հատուկ կոմիտե) էր: Միմիայն Հատուկ կոմիտեն էր իրավասու Երեւանը թողնելու կամ պահելու վճիռ կայացնել, եթե, իհարկե, այդ քայլը համաձայնեցներ Հայոց Ազգային խորհրդի, Հայկական կորպուսի հրամանատարության հետ, եւ անձամբ Երեւանի ուղղությամբ գործող զորքերի ընդհանուր զորահրամանատար գեներալ Սիլիկյանի հետ:

Մի վկայություն Երեւան քաղաքի զինվորական պարետ գնդապետ Արշավիր Շահխաթունու հուշերից. «Թուրքերը յառաջանում են դէպի Սարդարապատ-Քարխուն ճակատից: Ալեքսանդրապոլից, Անիից եւ Աղինից կտրուած ենք: Ջունիմ որեւէ պահեստի զինուոր՝ թշնամուն դիմադրելու համար: Կարելին արէք անմիջապէս ինձ հասցնելու Ձեր տրամադրութեան տակ եղած պահեստի զինուորները, ինչպէս նաեւ պաշար, փամփուշտ, ռազմամթերք եւ այլն: Յայտնեցէք Արամ փաշային գաղտնապէս թէ՝ պիտի աշխատիմ նահանջել դէպի Քարխունի ճահիճները եւ ամրանալ Թոզ-Թէփէլէրի վրայ: Դուք ամրացրէք Երեւանը: Տեղի մի տաք շփոթութեան եւ իրարանցումի...»[110]:

Գեներալ Սիլիկյանի եւ Երեւանի զինվորական պարետ գնդապետ Ա. Շահխաթունու միջեւ կայացած այս հեռախոսազրույցը տեղի է ունեցել մայիսի կեսերին, երբ իրոք ռազմաճակատում մարտական գործողությունները դեռեւս ծավալվում էին հօգուտ թուրքերի: Նույնիսկ այդ ծանր ժամանակներում գեներալ Սիլիկյանի հրահանգը հստակ է. «...ամրացրէք Երեւանը: Տեղի մի տաք շփոթութեան եւ իրարանցումի»:

Ահա այս հարցին առնչվող եւս մի ուշագրավ վկայություն-փաստարկ Երեւանի Հատուկ կոմիտեի (Ազգային խորհուրդ) անդամ Ա. Աստվածատրյանի «Սարդարապատի պատմաշինությունը» գրքից. «Այդ առթիվ պիտի ասել, որ «ընդհանուր յուսալքման այն օրերին» (Հ. Թուրշյանի խոսքերն են - Հ. Գ.) Քաղաքային խորհուրդը իբր ինքնավար մարմին, կարող էր յուսահատական նման որոշում հանել: Սակայն այդ որոշումը գործնական որեւէ հետեւանք չէր կարող ունենալ եւ կը մնար մեռած տառ, քանի որ այն վաւերացուած չէր Ազգային Խորհրդի, աւելի ճիշտ՝ նրա գործադիր մարմնի՝ Յատուկ Կոմիտէի կողմից, որը երկրի բարձրագոյն իշխանութիւնն էր:

...Քաղաքային ինքնավարութեան Խորհրդի հանած որոշումը դաշնակցական քաղաքագլխի առաջարկով, մի որոշում, սակայն, որ ժամանակին ոչ մի հետեւանք չի ունեցել

եւ մնացել է մեռած տառ, որն այժմ Յ. Թուրշեանի «բարի ցանկութեամբ» յարութիւն է առնում՝ Դաշնակցութեան կատարած «մեղքերի» թիւն աւելացնելու համար»[111]:

Արարատյան աշխարհում ընթացող մայիսյան դեպքերի ուսումնասիրությունը անառարկելիորեն ապացուցում է, որ հայ քաղաքական եւ ռազմական այն գործիչները, որոնք անմիջականորեն կապված են եղել ծավալվող իրադարձությունների՝ ճնշող մեծամասնությամբ վճռականորեն համակված են եղել Երեւանը մինչեւ վերջը պահելու եւ թուրքերին ճակատամարտելու մտադրությամբ:

Նույն տեսակետն է պաշտպանել նաեւ Դրոն:

«Դրօն, - վերհիշում է Վահան Աֆրիկյանը, - նկարագրելով այդ վիճակը (նկատի ունի Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո երկրում ստեղծված վիճակը - Հ. Գ.) ասում էր.

«Ծանր կոշմարի տակ գլուխներս կորցրած, Արամի գրասենյակից դուրս գալով, Արամը, ես եւ Երեւանի յայտնի վաճառական, հասարակական գործիչ Յովհաննէս Մելիքեանը, մտանք զբօսավայր, շարունակելով մեր խորհրդակցութիւնը: Ես առաջարկեցի հրահանգել սպայակոյտին անմիջապէս բանակը ուժեղացնել եւ բաժանել երկու մասի՝ Սարդարապատի եւ Բաշ-Ապարանի: Այնուհետեւ կտրուկ միջոցների դիմել, թոյլ չտալ Երեւանի ազգաբնակչութիւնը տեղից շարժուելու, անգամ շարժուողին գնդակահարելու որոշումով, որպէսզի կռուող զինուորը զգայ, որ Երեւանը կանգուն է եւ իրեն նահանջելու տեղ չկայ»[112]:

Նա ճիշտ էր ըմբռնել պահի լրջությունը: Երեւանի հանձնումը կարող էր կործանարար ազդեցություն գործել զինվորների մարտական, բարոյա-հոգեբանական տրամադրությունների եւ դեպքերի հետագա զարգացման վրա: Խորագետ զորապետի լրջությամբ գնահատելով Հայաստանում ստեղծված ռազմական իրավիճակը՝ Դրոն պնդում է, որ անհրաժեշտ է առանց Երեւանը հանձնելու վճռական ճակատամարտ տալ Արարատյան դաշտավայրը ներխուժած թուրքական զորաբանակին: Նույն տեսակետն է պաշտպանում նաեւ Արամ Մանուկյանը:

Երեւան-Սարդարապատ ուղղությունում գործող հայկական զորքերի հրամանատարությունը (հրամանատար՝ գեներալ Սիլիկյան) որոշ տատանումներից հետո վճռում է պահել Երեւանն ու ճակատամարտ սկսել Սարդարապատում:

Այդ որոշումը իրականացնելու վճռականությամբ Դրոն Սիլիկյանի հետ էջմիածնից մեկնում է Երեւան՝ հանդիպելու Արամին:

«- Մենք որոշել ենք, կռիւ պիտի տանք Երեւանի փողոցների մէջ եւ մեր դիակները պիտի թափենք Երեւանի մէջ, - յայտնում է Դրօն:

- Ես էլ ձեզ խօսք եմ տալիս, որ էջմիածնում կը մեռնեմ, - միւս կողմից աւելացնում է զօրավար Սիլիկեանը»[113]:

Վիճակն արդեն գցված էր, Արամը վաղօրօք լի էր հաստատակամությամբ հօգուտ ճակատամարտի:

Ժողովրդի եւ զինվորների ոգին բարձրացնելու նպատակով մայիսի 21-ին Երեւանի Հայոց Ազգային խորհուրդը արդեն հրապարակել էր հետեւյալ կոչը.

«Երեւանի ամբողջ հայ ժողովուրդը վճռել է դիմադրել:

Դիմում ենք բոլոր հայ սպաներին, որպէսզի նրանք գան եւ կամաւորական խմբերի գլուխ անցած ընդառաջեն թշնամուն:

Ովքեր ցանկանում են ղեկավարի, առաջնորդի դեր ստանձնել, թող դիմեն Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ հէնց այսօրուանից:

Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ
21 Մայիսի 1918 թ., Երեւան»[114]:

Երեւանի Ազգային Խորհրդի հրապարակած կոչին զուգահեռ ժողովրդին «Հայեր, շտապեցէք Հայրենիքն ազատելու» ուղերձով դիմում է նաեւ Երեւանյան զորախմբի զորահրամանատար գեներալ Սիլիկյանը: Իր ուղերձում կարեւորելով տվյալ բախտորոշ ժամանակահատվածում զենքի դիմելու հույժ կարեւորությունը՝ գեներալ Սիլիկյանը նշում է.

«Հայեր,

Ժամանակ չէ դանդաղելու: Բոլոր մինչեւ յիսուն տարեկան հասակ ունեցողները պարտաւոր են զէնքի տակ գալու, եւ ես պահանջում եմ բոլորից ներկայանալ իրանց զէնքերով ու փամփուշտներով հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

Հայուհիներ,

Յիշեցէք V դարու փափկասուն տիկնանց, որոնք ոգեւորեցին իրենց ամուսիններին դէպի Մեծ Գործը անմահ Վարդանի կռիւների ժամանակ, հետեւեցէք նրանց օրինակներին, եթէ չէք ուզում, որ Ձեր պատիւը ոտնակոխ լինի, խրախուսեցէք նրանց եւ արհամարհէք այն վախկոտներին, որոնք զանազան պատրուակներով խուսափում են ճակատ գնալուց: Հաւաքեցէք նրանց համար ռազմամթերք, հաց, շոր եւ ուրիշ մթերքներ...

Խորին կերպով համոզուած եմ, որ այս իմ կոչը անարձագանք չի մնայ եւ երկու-երեք օրուայ ընթացքում կը կազմակերպուի մի այնպիսի քաջարի զօրաբանակ, որին կը յաջողուի վոնդել թշնամուն հայրենի հողի սահմաններից եւ ապահովել հայ ժողովրդի գոյութիւնը:

Յանուն բազմաչարչար հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեան,

Յանուն ոտնակոխ եղած ճշմարտութեան,

Ոտքի կանգնեցէք: Դէպի գործ, դէպի սրբազան պատերազմ...»[116]:

Երեւանի Ազգային խորհուրդն ու Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարութիւնն այդ օրերին առավելագոյն ջանքեր էին գործադրում Հայոց աշխարհի վերջին փոքրիկ հողակտորն ու մայրաքաղաքը պաշտպանելու եւ թշնամուն ջախջախելու ուղղութեամբ:

Ռազմաճակատից ստացվող տեղեկութիւններից պարզվում է, որ Երեւանին սպառնում էր ոչ միայն Սարդարապատի ուղղութեամբ հարձակվող թուրքական բանակը: Հայկական բանակային կորպուսի 1-ին դիվիզիայի (հրամանատար՝ գեներալ Արեշյան) Ալեքսանդրապոլից Ղարաքիլիսա նահանջելը թուրքական զորքերի հրամանատարութեանը հնարաւորութիւն է ընձեռում 9-րդ դիվիզիայի ուժերով մայիսի 20-ին գրաւել Համամլու (Սպիտակ) կայարանը եւ ապա չհանդիպելով որեւէ լուրջ դիմադրութեան հարձակումը զարգացնում է Ապարան-Եղվարդ կամ Ապարան-Աշտարակ ուղղութեամբ:

Մայիսի 21-ին գեներալ Սիլիկյանը իր գլխաւորած զօրամասերին տրուած հրամանում նշում է. «Հակառակորդը

ընդհատել է խաղաղ բանակցութիւնները եւ դիմել է հարձակման Հայկական կորպուսի ողջ ռազմաճակատով»[116]:

Ի տարբերութիւն Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսայի, ուր այդ օրերին կենտրոնացվել էին Հայկական բանակային կորպուսի առաջին եւ երկրորդ դիվիզիայի զորագնդերն ու մի շարք այլ զորախմբեր, Բաշ-Ապարանի ուղղութեամբ մինչեւ մայիսի 23-ը լիարժէք կանոնաւոր զորամասեր դեռեւս չեն եղել: Հայկական բանակի հրամանատարութիւնը ռազմաճակատի այդ հատուածում հակառակորդի գործողութիւններին իրազեկ լինելու, հետախուզութիւն անցկացնելու, իսկ անհրաժեշտութեան դեպքում նաեւ բնակչութեան ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու նպատակով Բաշ-Ապարանի ճակատ է ուղարկում Սեդրակ Զալալյանի եւ Արսեն Տեր-Պողոսյանի (Րաֆֆու «Խենթ» վեպի հերոս Վարդանի (Խենթի) որդին - Հ. Գ.) գլխաւորած մարտական խմբերը:

Առանձին փոքր ընդհարումներ թուրքերի հետախուզական առաջապահ ջոկատների հետ քրդական Ղոնդախսազ գյուղի ու նրա հարեւանութիւնում գտնվող Ճըլիգոլի մերձակա բարձունքներում մղել են Մելիքգյուղի եւ Դանագիրմազի (Նիգավան) ինքնապաշտպանական փոքրաքանակ ջոկատները, Սարգիս Պողոսյանի (Տեր Տաճատ) եւ Հարութիւն Գրիգորյանի (Մելիքգյուղացի Արսենի Արթեն) գլխաւորութեամբ: Ինքնապաշտպանական այդ փոքր մարտերը Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի նախերգանքներն էին:

Հաղթահարելով մի քանի տասնյակի հասնող աշխարհազորայինների դիմադրութիւնը՝ թուրքերը շարժվում են դեպի Բաշ-Ապարան:

Մինչեւ թուրքերի Բաշ-Ապարանին մոտենալը՝ Սեդրակ Զալալյանն ու Արսեն Տեր-Պողոսյանը գավառապետ ալիքուչակցի Մաթեւոս Հովհաննիսյանի եւ տեղի բնակչութեան գործուն աջակցութեամբ հաշված օրերի ընթացքում հասցնում են կազմակերպել ինքնապաշտպանական աշխարհազորային մարտախմբեր եւ լուրջ դիմադրութիւն ցույց տալ թուրքական 9-րդ դիվիզիայի առաջապահ զորաջոկատներին: Առաջին լուրջ բախումները տեղի են ունեցել «Դավաբոյին» կոչվող տեղամասի բարձունքներին, Քասախ գետին հարող բլուրներին եւ Արագածի լեռնալանջերին, որտեղով անցել

են աշխարհազորայինների պաշտպանական առաջին դիրքերը: Դավաբոյինի պաշտպանական բնագծերից անմիջապես հետո Ապարանին մերձակա բլուրներով, Քասախ գետի բարձրադիր ափին գտնվող Մուլքի գյուղից դեպի արեւմուտք մինչեւ Ապարանի բերդ, Արագածի փեշերի բարձունքները անցել է պաշտպանական երկրորդ գիծը:

Մինչեւ մայիսի 23-ը հայկական բանակի կանոնավոր զորամասերի բացակայության պայմաններում թուրքերի դեմ կռվել են Սեդրակ Ջալալյանի, Արսեն Տեր-Պողոսյանի գլխավորած մարտախմբերը եւ նրանց գործուն մասնակցությամբ կազմակերպված Ապարանի, Արագածի, Նիգավանի, Մելիքգյուղի, Քուչակի, Քասախի (Ջամուլու), Վարդենիսի եւ մյուս գյուղերի աշխարհազորայինները:

Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ թուրքական զորքերի առաջխաղացումը հայտնի է դառնում հայկական բանակի հրամանատարությանը:

Մայիսի 23-ին հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը ռազմաճակատից հեռագրում է Հայոց Ազգային խորհրդին.

«...Ստացվել է հաղորդագրություն Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ թուրքական զորքերի մասին:

Գեներալ Սիլիկյանը հաղորդում է Սարդարապատի ուղղությամբ իր հարձակման մասին, որն առայժմ ընթանում է հաջողությամբ»[117]:

Բաշ-Ապարանի ճակատում թուրքերի հայտնվելը կրկնակի սպառնալիք է ստեղծում Երեւանի համար: Մայրաքաղաք տանող հյուսիսային դարպասները բաց էին. հայկական զորքերի հրամանատարությունը կարողանում է ճիշտ ժամանակին նկատել ու գնահատել Ապարանի ուղղությամբ Երեւանին սպառնացող մահացու վտանգի իրողությունը: Ռազմաճակատի Ապարանյան հատվածի հայ զորագնդերի հրամանատարությունը վստահում է Դրոյին:

Հաշվի առնելով ռազմաճակատում ստեղծված տագնապալի իրավիճակը՝ Երեւանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանը Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարության համաձայնությամբ Երեւանյան ուղղությունից Բաշ-Ապարանի ճակատ է ուղարկում մի քանի զորամասեր:

Ինչպիսի մարտական ուժերից էր կազմված Դրոյի Ապարանյան զորախումբը: Գեներալ Նազարբեկյանին հասցեագրված նամակներից մեկում անդրադառնալով այս հարցին՝ գեներալ Սիլիկյանը գրում է.

«Երեւանյան զորամասը բաժանված է երկու զորախմբերի.

1. Գնդապետ Փիրումովի զորախումբը Սարդարապատի ուղղությամբ: Այդ զորախմբի խնդիրն էր կանգնեցնել թուրքերի հարձակումը եւ անցնելով հարձակման՝ հետ շպրտել հակառակորդին Արփաչայից արեւմուտք:

2. Դրոյի զորախումբը (երկու գումարտակ, երկու լեռնային հրանոթ եւ հեծյալ պարտիզանական գունդ) պետք է հարձակվեր Աշտարակ-Բաշ-Ապարան խճուղիով եւ գրոհելով՝ հետ շպրտեր թուրքերին արեւմուտք»[118]:

Երեւանյան զորախմբին 1918 թ. մայիսի 21-ին տրված իր թիվ 20 հրամանագրում գեներալ Սիլիկյանը նշում է. «Դրոյի հատուկ զորախմբին (պարտիզանական հեծյալ գունդ՝ չորս հարյուրյակ, հայկական 2-րդ գունդը՝ երկու էսկադրոն, հայկական հրանոթային բրիգադին՝ երկու լեռնային հրանոթ) արագորեն ուղեւորվել Ալի-Քուչակի շրջան մինչեւ հակառակորդի հետ հանդիպելը եւ նրանց ուժերի գերակշռության դեպքում համառորեն կառչելով յուրաքանչյուր դիրքին՝ մարտերով դանդաղորեն նահանջել Աշտարակի ուղղությամբ: Երեւանյան զորախմբի պետ գեներալ Սիլիկով»[119]: Ի տարբերություն Նազարբեկյանին հասցեագրված նամակում եղած վկայության, Սիլիկյանի այս հրամանագրում չեն նշվում 6-րդ գնդի գումարտակները, որոնք Ղամարլուից (Արտաշատ) պետք է տեղափոխվեին Աշտարակ, ապա Ապարան:

Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը բացառիկ տեղ է գրավում Դրոյի մինչ այդ միայն հաղթանակներով հագեցած մարտական հարուստ կենսագրությունում:

Դրոն ոչ այնքան մեծ խանդավառությամբ է ընդունել Բաշ-Ապարանի ճակատը ղեկավարելու որոշումը: Նա այդ օրերին հայկական զորահրամանատարությանն է ներկայացնում հակառակորդին վերջնականապես ջախջախելու չափազանց համարձակ եւ բավական հետաքրքիր մի տարբերակ:

Ելնելով այն նախադրյալից, որ Սարդարապատի ուղղությունում հայկական զորքերը քանակապես եւ որակով համարյա չէին զիջում հակառակորդին՝ առաջարկում է չմասնատել ճակատում գտնվող զորագնդերը եւ հզոր, կենտրոնացված հարվածով ջախջախել թուրքական սարդարապատյան խմբավորումը, ապա հիմնական ուժերը տեղափոխել Բաշ-Ապարանի ճակատ եւ շրջապատել ու պարտության մատնել նաեւ թուրքական այդ զորախմբերին: Նրա կարծիքով մինչեւ Սարդարապատի հատվածում թուրքական զորքերին ջախջախելը, հայ աշխարհազորայինները եւ փոքրաթիվ կանոնավոր զորաջոկատները ի զորու կլինեին պաշտպանելու Բաշ-Ապարանի ճակատը: Նրա պնդումը հիմնված էր նաեւ ռազմաճակատից ստացված այն ոչ ճիշտ տեղեկության վրա, ըստ որի Բաշ-Ապարանի ճակատում հարձակվում էին թուրքական միայն երկու գումարտակներ:

Իր մտահղացումը իրականացնելու նպատակով Դրոն առաջարկում է իրեն թողնել Սարդարապատի ուղղությունում: Սակայն գեներալ Սիլիկյանն արդեն ուներ իր որոշումը:

«...Էստեղ, - պատմում է Դրոն, - մի վէճ ունեցանք Սիլիկեանի հետ: Ինձ ասում ա, քեզ նշանակում եմ Բաշ-Ապարանի հրամանատար: Մոիսէյ Պավլովիչ (գեներալ Սիլիկյանի անունն ու հայրանունն է - Հ. Գ.), ուր ուզես կերթամ, մի բաժանիր բանակը: Թող ամբողջ ուժով յարձակուենք Սարդարապատից գալող բանակի վրայ, լաւ ջարդենք: Ի՞նչ տեղեկութիւն ունենք, մեզ տեղեկացնում են, թէ ընդամէնը երկու թաբուրա (գումարտակ - Հ. Գ.): Նրանք եթէ Աշտարակ էլ իջնեն՝ կը ջարդենք»[130]:

Տվյալ պարագայում պատերազմը շարունակելու Դրոյի մտահղացման կենսագործումը մեծ համարձակություն եւ պատասխանատվություն էր պահանջում: Իրոք, չափազանց վտանգավոր էր Երեւանի հյուսիսային դարպասի պաշտպանությունը թողնել միայն տեղի աշխարհազորի եւ փոքրաթիվ կանոնավոր զինաջոկատների հույսին: Օգտվելով իրենց ուժերի գերակշռությունից՝ թուրքական զորքերը կարող էին ընկճել Բաշ-Ապարանի պաշտպանների դիմադրությունը եւ արագորեն մոտենալով Երեւանին՝ շրջապատման օղակի մեջ վերցնել Սարդարապատի ճակատում գործող հայկական

զորագնդերը:

Համաձայն գեներալ Ղորղանյանի գնահատման.

«...Զօր. Սիլիկեանը, սպառնալով Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ թուրքերու կոնակին, իր կարգին կարող էր կտրուել Երեւանէն, եթէ Դրոյի ջոկատը չհասցնէր կանգնեցնել թշնամիի առաջխաղացումը»[131]:

Հաշվի առնելով դեպքերի զարգացման նման հնարավորությունը՝ Սիլիկյանը չի ընդունում Դրոյի առաջարկած տարբերակը եւ նրան ուղարկում է Բաշ-Ապարանի ճակատ:

Դրոն Բաշ-Ապարան է մեկնում համեմատաբար փոքրաթիվ ուժերով: Նրա գլխավորած զորամասի ամենահզոր մարտական ուժը՝ պարտիզանական գունդը Սիլիկյանը պահում է Սարդարապատի տեղամասում:

Բաշ-Ապարանյան զորախմբի մարտական կազմի մասին գեներալ Սիլիկյանի նամակում եւ հրամանագրում արդեն նշվել է: Այս հարցում Սիլիկյանի տեղեկությունները ավելի է որոշակիացնում Բաշգառնեցի Մարտիրոս Աբրահամյանի վկայությունը.

«Մեր ուժերն էին

Պարտիզանական հեծեալ գունդը - չորս հարիւրեակ - շուրջ 650 թուով սուր, գնդ. Զալինեանի գնդից՝ 100 սուր, Արամի մօտ եղած ձիաւորները ապարանցի Մաթէոսի (Ալիքուչակցի Մաթեւոս Հովհաննիսյան - Հ. Գ.) գլխաւորութեամբ 20 սուր, հետեւակ 6-րդ գնդից մէկ գումարտակ՝ շուրջ 300 սուին, ապարանցի Սէթոյի (Զամոլեցի Սեդրակ Զալալյան - Հ. Գ.) տեղացի ձիաւորները՝ 30-35 սուր... մօտաւորապէս 800 սուր եւ 300 սուին, չհաշուած տեղացիներից կազմակերպուած 1000 հոգանոց հետեւակազօրը»[132]:

Պարտիզանական հեծյալ գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Կորոլկովը, նույն գնդի չորս հարյուրյակների հրամանատարներն էին Մարտիրոս Աբրահամյանը, Կուռո Թարխանյանը, գանձակեցի Զեմլյակը (Նանումյան) եւ Սերյոժա Փրոմյանը: Երկրորդ հեծյալ գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Զալինյանը, իսկ հետեւակային 6-րդ գնդի հրամանատարը գնդապետ Դոլուխանյանը, հրետանային մարտկոցինը՝ Սուլթան-Շահը:

Մի փոքրիկ, բայց էական պարզաբանում:

Անդրադառնալով Բաշ-Ապարանի ուղղությունում ինքնապաշտպանության կազմակերպման «իրողության» վերլուծությանը, Հ. Թուրշյանն իր «Սարդարապատի հերոսամարտը» աշխատությունում գրում է.

«Բաշ-Ապարանի ճակատում, որտեղ ոչ մի կադրային հայ զորք չկար, դիմադրությունն, ինչպես արդեն ասել ենք, սկսել էին Քյուլուլա (ներկայիս Վարդենիս - Հ. Գ.) գյուղը հավաքված աշխարհազորայինները՝ տեղացիներ կոմունիստ Դավիթ Մելիքսեթյանի եւ Մաթեւոս Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ: Մայիսի 23-ին իրենց խմբերով նրանց օգնության են հասնում Արսեն աղան (Տեր-Պողոսյան) եւ Սեթոն (Սեդրակ Ջալալյան)»[133]:

Ծանոթանալով Թուրշյանի կողմից Բաշ-Ապարանի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը տրված գնահատականին, բնականորեն ծագում են հետեւյալ հարցումները, որոնց պատասխանը բացակայում է հիշյալ աշխատությունում:

1. Բացի հեղինակի կամքով կոմունիստ հորջորջված Դավիթ Մելիքսեթյանից եւ Մաթեւոս Հովհաննիսյանից, ովքե՞ր էին իր իսկ կողմից թվարկված Բաշ-Ապարանի ինքնապաշտպանության մյուս կազմակերպիչները:

2. Ի՞նչ միջոցներով եւ ինչպե՞ս նրանց հաջողվեց մեկերկու օրվա ընթացքում զինել եւ կազմակերպել տեղի աշխարհազորային զինաջոկատներին, որոնք կարողացան մինչեւ հայկական կանոնավոր զորամասերի ճակատ հասնելը դիմագրավել եւ կասեցնել թուրքական մի ամբողջական կանոնավոր դիվիզիայի հարձակումները:

Ամենեւին չնպատակադրվելով թերագնահատելու Բաշ-Ապարանի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում ապարանցի աշխարհազորայինների հիրավի հերոսական գործողությունները, այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ Թուրշյանի վերոհիշյալ պնդումներում ակնհայտ է դեպքերի ու փաստերի միտումնավոր անհիրազեկություն եւ խեղաթյուրում:

Բոլշեւիկ պատմաբանը Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի կազմակերպմանը վերագրելով բացառապես ժողովրդական բնույթ, ընթերցողից թաքցնում է, որ իր թվարկածներից Սեթոն (Սեդրակ Ջալալյան) եւ Արսեն աղան (Սամսոն Տեր-

Պողոսյան - Հ. Գ.) Հ. Յ. Դաշնակցության անդամներ էին, որոնք իրենց մարտական խմբերով այդ ուղղությունում էին գտնվում Երեւանի Հատուկ կոմիտեի, Արարատյան ռազմաճակատի հրամանատարության եւ անձամբ Արամ Մանուկյանի գիտությամբ ու հրահանգով:

Վկայակոչենք Հ. Թուրշյանի հիշատակածներից մեկի՝ Սեթոյի (Սեդրակ Ջալալյանի) հուշագրությունից մի հատված.

«Երբ տաճիկները սկսեցին առաջանալ Ղարսի վրայ եւ ներսից թուրք ազգաբնակչությունը սպառնական դիրք բռնեց դէպի նորակազմ հայկական կառավարությունը - Էջմիածնում Ազգային Խորհուրդը հրաւիրեց ինքնապաշտպանության խորհուրդ Սիլիկեանի նախագահութեամբ: Այդ խորհուրդը ինձ առաջարկեց կազմակերպել կամաւորական մի զօրամաս: Որոշեց լիազօրութեանս սահմանները եւ հրահանգեց Էջմիածնի գաւառի քաղաքացիական հիմնարկութիւններին ենթարկուել իմ կարգադրութիւններին ինքնապաշտպանութեան վերաբերեալ բոլոր հարցերում: Սիլիկեանի տուած հրահանգների մի մասն էին միայն կատարել, երբ տաճիկները գրաւեցին Ղարսը եւ սպառնում էին Ալեքսանդրապոլին: Արամը հեռագրեց ինձ, դադարեցնել գործողութիւնները, որպէսզի տաճիկներին առիթ չը տանք մեր ներքին գործերին խառնուելու: Միաժամանակ հրահանգեց ուժեղացնել իմ զօրամասը թէ մարդկանցով եւ թէ ռազմամթերքով: Ալեքսանդրապոլից ինձ ուղարկեցին 4 գնդացիր եւ այլ ռազմամթերք եւ հրահանգեցին միշտ պատրաստ սպասել Նազարբէգեանի հրամանին: Այն, ինչ Ալեք-պօլը անսպասելի կերպով պարտուեց եւ մեզ ոչ մի հրահանգ չը տուեց: Այդ ժամանակ ինքնագլուխ մենք դիմադրեցինք Ալեք-պօլից առաջացող տաճիկներին, նոյնիսկ հակառակ Սիլիկեանի կամքին, մինչեւ որ Արամը որոշեց զօրք ուղարկել Ապարանի սահմանները դիմադրելու համար»[134]:

Քանի որ մինչեւ Բաշ-Ապարանի տարածքում թուրքական 3-րդ դիվիզիայի հայտնվելը մարտական գործողությունները գլխավորապես ընթանում էին Արարատյան դաշտում՝ գեներալ Սիլիկյանի գլխավորած ռազմական շտաբը եւ Արամ Մանուկյանը, հեռատեսորեն գնահատելով Բաշ-Ապարանի կողմից մայրաքաղաքին սպառնացող իրական

վտանգը, այդ ուղղությունն են ուղարկում վերոհիշյալ գործիչներին: Եվ նրանք իրենց մարտական խմբերի աջակցությամբ կարողանում են ի հաշիվ Ապարանի բնակչության, կազմակերպել ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնք անգնահատելի ծառայություն մատուցեցին Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի ողջ ընթացքում:

Երեւանում հրատարակվող «Զանգ» լրագիրը պատշաճ իրատեսությամբ արժեւորելով Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում Ապարանի աշխարհազորայինների ինքնապաշտպանական մարտերի նշանակությունը՝ գրում է. «Մարդկային տուած այն զոհերը, որ ունեցաւ այս պատերազմում Աբարանը, մի գրաւական են նրա արիութեան ու տոկունութեան եւ այն հերոսական կռիւները, որ ժողովուրդն ինքը առանց որեւէ դրսի ուժի, քաջաբար կազմակերպեց ու տուեց Բաշ-Աբարանի կողքերում ընկած բարձունքների վրա, մինչեւ կանոնաւոր ուժի առաքումը, տանկիների հետ շպրտումը դէպի Միլիքէնդ՝ փայլուն ապացոյցներ են նրա հայրենասիրութեան եւ քաջութեան»[126]:

Դրոն իր զորախմբով Բաշ-Ապարանի ճակատ է հասել մայիսի 23-ի երեկոյան՝ մայրամուտից 1-2 ժամ առաջ: Զորախմբի հայտնվելը ճիշտ ժամանակին էր: Այդ օրը աշխարհազորայինները չափազանց ծանր ու համառ մարտեր են մղել: Քաջաբար դիմագրավելով հրանոթների եւ գնդացիրների աջակցությամբ հարձակվող թուրք զորաջոկատների գրոհներին՝ աշխարհազորայինները, տեղի տալով հակառակորդի գերակշռող ուժերին, հարկադրված նահանջել են պաշտպանության երկրորդ բնագիծ: Թուրքերը շրջանցելով Ապարանը եւ հարձակումը զարգացնելով երկու ուղղությամբ, փորձել են թեւերից տեղացող հարվածներով ընկճել աշխարհազորայինների դիմադրությունը:

Պատմում է 6-րդ գնդի 4-րդ վաշտի հրամանատար պոդպորուչիկ Մամիկոն Իսահակի Տեր-Սարգսյանը. «Մայիսի 23-ին, ժամը երկուսին վաշտը Աշտարակից դուրս եկավ դեպի Բաշ-Ապարան... Գումարտակը շարժվում էր Բաշ-Ապարան տանող խճուղով, իսկ գնդի հետախույզները մեզանից դեպի Ղարաքիլիսա (Կիրովական) ընկած բարձունքների վրա էին՝ անտառի փեշով քողարկված...

Երբ բավականի մոտ էինք Բաշ-Ապարան գյուղին, պարզվեց, որ թշնամու հեծյալ հետախույզները թվով 15-20 հոգի մտել են գյուղը եւ սկսել են հավերի որսը... Թշնամու հետախույզների հավերով զբաղվելը վաշտին հնարավորություն տվեց աննկատելի կերպով մոտենալ փոքր մասերով գյուղից դեպի հարավ-արեւելք Արագածի փեշերից կախված լեզվակին եւ ամրանալ նրա վրա... Դեռ չէինք հասցրել անգամ ստուգելու յուրաքանչյուր զինվորի ընտրած բնակետի ապահովությունը թշնամու կրակից, երեւաց թշնամին: Նա շարժվում էր խճուղով դեպի Բաշ-Ապարան: Թշնամու զորասյունի գլուխը մոտենում էր մեզ, իսկ պոչը պերեվալից չէր կտրվում: Վաշտի քանակը, նրանց արանքներում շարժվող գնդացիրները՝ ձիերու վրա եւ հրանոթները ապացույց էին, որ շարժվողը գունդ էր:

Օրը վերջանալու վրա էր: Թշնամուն պետք է թույլ տայինք մոտենալու մեզ մինչեւ 150-200 քայլ եւ նոր միայն 160-170 հրացանից եւ երկու ծանր գնդացիրներից հանկարծակի կրակ թափեինք թշնամու գլխին:

...Վաշտի հանկարծակի կրակը մեխեց թշնամուն տեղում, մի քանի րոպե նրանք քարացած գլորվում էին գետին եւ վերջը խելքի գալով՝ տեղից շարժվեցին:

...10-15 րոպե անց միայն նրանց հետին ստորաբաժանումներից բացազատվեցին երկու վաշտ խճուղով ալ եւ ձախ ու սկսեցին հարձակվել մեր ուղղությամբ»[126]:

Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ հայկական կանոնավոր զորամասերի հայտնվելը թուրքերի համար անսպասելի էր: Մայիսի 23-ի երեկոյան հայկական զորամասերի հարվածներից հանկարծակի եկած թուրքերը՝ տալով զգալի կորուստներ, այնուամենայնիվ, կարողացել են վերախմբավորել իրենց ուժերը եւ գնդացիրների ու թնդանոթների կրակի աջակցությամբ ստիպել հայկական ուժերին նահանջելու դեպի Արագածի լանջերը:

«Ջյունոտ փեշերին չհասած, - շարունակում է պոդպորուչիկ Տեր-Սարգսյանը, - թշնամին գրավեց մեր թողած լեզվակը, եւ մութը ընկավ»[127]:

Մայիսի 24-ի դրությամբ հայկական մարտական ուժերը Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում տեղաբաշխվել են հետեւ-

Մակեդոն

յալ դասավորությամբ. «Լեհ-ինական տանող խճուղուց ձախ մինչեւ Արագածը նեբրաոյալ տրված էր 6-րդ գնդին, որի հրամանատարն էր պոլկովնիկ Դոլուխանովը (հայ), աջ թեւը Ալիքուչակ գյուղից դեպի Ղարաքիլիսա (Կիրովական) ընկած անտառապատ բարձունքները՝ հանձնված էին հեծելազորայիններին, որոնց հրամանատարներն էին պոլկովնիկներ Զալինովը (հայ) եւ Կորոլկովը (ռուս), իսկ նրանց եւ 6-րդ գնդի արանքում պետք է գործեին մնացած խմբերը»[128]:

Մայիսի 23-ի երեկոյան տեղի ունեցած մարտերը դեռեւս բավարար պատկերացում չէին կարող տալ թուրքական զորամասերի քանակի, նրանց զինվածության հագեցվածության եւ մարտական պատրաստվածության ու որակների մասին:

Զորախմբերի եւ արդեն նրան միացած աշխարհազորայինների անելիքները ավելի որոշակիացնելու, հաջորդ օրվա մարտական խնդիրները մշակելու համար Դրոն գումարում է զինվորական խորհրդակցություն:

«Մայիսի 23-ից 24-ը, - գրում է պոդպորուչիկ Տեր-Սարգսյանը, - գիշերը տեղի է ունենում բարձրաստիճան հրամանատարների խորհրդակցություն Դրոյի գլխավորությամբ, որ-

տեղ ընդունվում են որոշումներ մայիսի 24-ի անելիքների մասին: Տրվում են կոնկրետ խնդիրներ»[129]:

Քանի որ Ապարանյան զորախմբի հրամանատարության շրջանում դեռեւս տիրում էր այն նախկին կարծիքը, ըստ որի իրենց ռազմաճակատում կռվում էին ընդամենը թուրքական երկու գումարտակներ, ապա որոշվում է ուժերի անհրաժեշտ վերախմբավորում կատարելուց հետո անցնել հարձակման, դրանով իսկ ժամանակ շահել, մինչեւ մյուս զորախմբերի տեղ հասնելը: Քանի որ զորամասերն իրենց թվակազմով այնքան էլ բազմամարդ չէին, ապա որոշվում է այն համալրել ի հաշիվ աշխարհազորայինների:

Սեդրակ Զալալյանի վկայությամբ, Դրոն, հասնելով ռազմադաշտ, ի հաշիվ իր զորախմբի (նկատի ունի աշխարհազորը - Հ. Գ.) համալրում է սակավաթիվ զորավաշտերը եւ անմիջապես դիմում մարտական գործողությունների[130]:

Իսկ ընդամենը երկու օր անց գեներալ Սիլիկյանի շտաբին հայտնի է դառնում, որ Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ թուրք հրամանատարությունն արդեն կենտրոնացրել էր լրացուցիչ մարտական ուժեր: «Հավաստի տեղեկությունների համաձայն, - մայիսի 25-ի թվագրված 22 հրամանում նշում է գեներալ Սիլիկյանը, - մայիսի 23-ի երեկոյան Բաշ-Ապարանից հյուսիս-արեւմուտք Գյոզդարայի, Կիրխի, Դագերմանի, Հաջի-Խալիլի շրջանում հայտնվել են 106 գնդի երեք գումարտակներ երկու հրանոթներով»[131]:

«Հայերի մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Կովկասյան ճակատում» գրքում նույնը հաստատում է գեներալ Գ. Ղորղանյանը. «Արդէն մայիսի 23-ին Բաշ-Աբարանի շրջանին մէջ Երեւան հանուած էր Գ. թուրքական զօրաբաժինը, որը՝ Ա. հայկական զարկորդաց զօրաբաժնի մասերը Ղարաքիլիսէ նահանջելէ ետքը՝ կը յառաջանար Համամլու կայարանէն:

Այսպէսով, զօր. Սիլիկեանը, սպառնալով Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ թուրքերու կոնակին, իր կարգին կարող էր կտրուել Երեւանէն, եթէ Դրոյի ջոկատը չկասեցնէր թշնամիի յառաջխաղացումը...»[132]:

Անհրաժեշտ էր ժամանակ շահել, մինչեւ մյուս զորախմբերը տեղ կհասնեին: Ահա այդ նպատակով մայիսի 25-ին

Դրոն եղած ուժերով հարձակվում է հակառակորդի վրա եւ հետ շպրտելով թուրքերին, գրավում է Ապարանը, եւ զարգացնելով հարձակումը՝ հասնում մինչեւ եզդիների Ղոնդախսազ գյուղը:

«Մայիսի 20-ին թէ 21-ին, - գրում է Մարտիրոսը, - թողնելով Սուրմալուն, 23-ին մենք արդեն Ջամոլու գիւղումն էինք: Մայիսի 24-ին հետախուզութիւն է կատարւում դէպի Դանազիրմազը, իսկ 25-ին անցնում ենք յարձակման»:

Մայիսի 25-ին հայկական բանակային կորպուսի ռազմակայանից Հայոց Ազգային խորհուրդը ստանում է հետեւյալ հեռագիրը.

«Դրոն հարձակվեց եւ Բաշ-Ապարանի հյուսիսային կողմում ջախջախեց թուրքերին:

Ղոնդախսազ գյուղի մոտակայքում հեծելազորի գրոհի հետեւանքով թրատված են 30 սակյար եւ մեկ սպա»:

Այս իրողությունը վերոհիշյալ գրքում հաստատում է նաեւ գեներալ Գ. Ղորղանյանը. «Մայիսի 24-ին Դրոն հասավ Ալիքուչակ գյուղը եւ շարունակելով առաջխաղացումը՝ մայիսի 25-ին հարձակվեց թուրքական 3-րդ դիվիզիայի առաջապահ զորքի վրա Բաշ-Ապարանի հյուսիսում: Այդ ճակատամարտի ընթացքում հեծելազորի 2-րդ ջոկատը (Զեմլյակի հրյուրյակ - Հ. Գ.) Ղոնդաղսազ գյուղի մոտ շեշտակի հարձակվեց Թշնամու վրա, որը կորցրեց 30 զինվոր եւ 1 սպա»:

Մայիսի 25-ի հայկական զորախմբերի ձեռնարկած հարձակման հաջողությունը չափազանց կարճատեւ էր: Թուրք հրամանատարությունը՝ արագորեն մարտադաշտ նետելով թարմ ուժեր, հաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան հուժկու հակագրոհ է ձեռնարկում հայկական զորախմբերի դեմ:

«Առաջին անգամ, - խոստովանում է Դրոն, - մի յարձակում գործեցինք, յաջող, բայց յաջող էլ ետ շպրտեցին մեզ...

Էնպէս ետ շպրտեցին, որ Բաշ-Ապարանն էլ ձեռքիցս առան»[135]:

Առաջին անհաջողությունը լավ դաս էր: Պարզվում է, որ Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ գործում են ոչ թե երկու գումարտակներ, ինչպես նախկինում կարծում էին, այլ թուրքական 9-րդ դիվիզիայի ողջ զորագնդերը, իսկ թուրքական դիվիզիաները պատերազմական իրավիճակում, որպես օրենք,

համալրված էին եւ բավականի լավ զինված:

«Բաշ-Ապարանում, - վկայում է Մարտիրոսը, - կենտրոնացված էր թշնամու մի զորամաս՝ 9-10 հազար հոգուց բաղկացած: Նույն թվով տաճկական ուժեր կային նաեւ Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսայի ճակատում»[134]:

Անդրադառնալով Ապարանյան զորախմբի առաջին հարձակողական գործողությանը՝ գեներալ Նազարբեկյանը նշում է. «Դրոն թուրքերի հետ առաջին հանդիպական մարտը տվել է Բաշ-Ապարանի մոտերքում: Զդիմանալով թուրքերի հարձակմանը՝ զորախումբը նահանջել է դեպի հարավ եւ դիրքավորվելով Ղազնաֆարի մերձակա բարձունքներում եւ քարանձավներում՝ կարգավորել է իր մարտական ուժերը եւ սպասել համալրման»[136]:

Միաժամանակ, մյուս՝ Ղարաքիլիսայի եւ Սարդարապատի ուղղություններում ընթացող կռիվներում, ի տարբերություն Բաշ-Ապարանի ճակատի, մայիսի 26-ի դրությամբ հաջողությունը առավելապես հայկական զորքերի կողմն էր: Մայիսի 27-ին Հայկական բանակային կորպուսի շտաբի պետ գեներալ Վիշինսկին իր պաշտոնական զեկուցագրում հաղորդում է. «Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ մեր զօրքերը Ղշլաղի մօտ, կանգնեցնելով թշնամու առաջխաղացումը մայիսի 25-ին, որը գերիների ասելով, նպատակ ունէր Ղարաքիլիսայի գրաւումը, 26-ի առաւօտեան իրենք յարձակում գործեցին եւ թշնամու ալ թեւի յետէն անցան Գետդա-Մայմէխ սարի վրայով, չնայելով տեղի անմատչելի դժուարութիւններին մեր յարձակումը յաջողութեամբ պսակուեց եւ երեկոյեան դէմ, յամառ կռուից յետոյ յետ մղուեց Հալի-Ղարայից եւ այն բարձունքները, որոնք գտնւում են այդ գիւղից դէպի արեւելք: Միաժամանակ յարձակման դիմեցինք եւ ճակատի ուղղութեամբ ուղիղ հարուածով գրաւեցինք 650-ի շրջանում ընկած բարձունքները: Մեր կողմից հետապնդած թշնամին փախուստի դիմեց...

Երեւանեան ուղղութեամբ մայիսի 26-ի վաղ առաւօտեան թշնամին գերազանց ոյժերով յարձակման դիմեց Բաշ-Ապարանի զօրամասի դէմ եւ ձախ թեւի կողմից եւ ձախ թեւից մեր թիկունքն էր անցնում: Որովհետեւ օժանդակ ուժեր դեռ չէին հասել եւ չկամենալով շրջապատուած լինել, մեր զօրա-

մասը յետ նահանջեց Կազինաֆար-Ղարաքիլիսա գիւղի շրջանը, որտեղ միացաւ օգնութեան եկող զօրամասին: Նահանջի ժամանակ մենք թողինք մի թնդանօթ:

Սարդարապատի ուղղութեամբ թշնամու աջ թեւը սկսեց յետ նահանջել Արաքս կայարանից: Մեր զօրամասերը ճակատի ամբողջ ուղղութեամբ վճռական յարձակման դիմեցին»[136]:

Մայիսի 26-ին թուրքերը զարգացնելով ձեռք բերած յաջողութիւնը՝ հասնում են մինչեւ Ղազնաֆար-Ղարաքիլիսա, Ալիքուչակ եւ Ջամոլու (Քասախ) գյուղերի մատուցները, ուր նրանց կազմ եւ պատրաստ սպասում էին պորուչիկ Սահակյանի եւ գնդապետ Կորոլկովի պարտիզանական հեծյալ գնդի, Կուռո Թարխանյանի եւ բաշգառնեցի Մարտիրոսի զորավաշտերը: «Մեր կռիւները, - գրում է Արշակ Ջամալյանը, - մայիսի 26-ին հասել էին իրենց գագաթնակէտին: Այդ օրը Դրօն Ղարաքիլիսա-Կազինաֆար գծի վրայ կատաղի կռիւներ էր մղում Համամլուից եկած թիւրքական զօրամասերի հետ՝ նրանց դէպի Դուզքենդ շպրտելու համար»[137]: Ճակատամարտի ամենավճռող եւ ամենադրամատիկական պահերից մեկն էր: Եթե Ապարանյան զորախումբը չկարողանար պաշտպանութեան այդ բնագծում կանգնեցնել դեպի Երեւան շտապող, դիվիզիայի հիմնական ուժերով հարձակվող հակառակորդին, ապա թուրքերը դուրս կգային Աշտարակ-Երեւան տանող խճուղին եւ դժվար է ասել, թե այնուհետեւ հայկական մարտական ուժերն ինչպես կկարողանային կանգնեցնել նրանց առաջխաղացումը: Քաջ գիտակցելով իրենց վստահված ռազմաճակատի կենսականորեն անհրաժեշտ նշանակութիւնը՝ հայկական զորավաշտերը դրսեւորելով մեծագոյն կամք եւ հաստատակամութիւն կանգնեցնում են հակառակորդի հարձակումը: Թուրքական զորքերի առաջխաղացման բոլոր փորձերը ձախողվում են: Դրոյի զորավաշտերը, ապարանցի աշխարհազորայինների համագործակցութեամբ, աննկուն պաշտպանութեամբ խափանում են թուրքական զորքերի դրոհները:

«...տաճկական զօրախմբերը, - նշում է Մարտիրոսը, - դուրս են գալիս Ապարանից, բարձրանում, իջնում Ջամըռլու գիւղը: ...մէկ ջոկատ դիրք պիտի բռնէր Ջամըռլուի դիմաց,

մեր ձեռքին պահելու համար խճուղին, միւս ջոկատը դիրք պիտի գրաւէր Ալիքուչակի դիմաց, նորեն խճուղին անվտանգ պահելու դիտումով, իսկ երրորդը պիտի գնար Կազանաֆարից շարժուած թշնամու դէմ: ...Ջամըռլու հասած թշնամին ուզում էր բռնել խճուղին, երբ առաջին ջոկատը պաշտպանութեան դիմեց, իսկ երկրորդ ջոկատն ամրանալով Ալիքուչակի դիմացի քարքարոտ մի կէտում... արգելելով նրա յառաջխաղացումը դէպի խճուղին...»[138]:

Հայ զորախմբերի առաջին հարձակումները թեեւ ձախողվեցին, բայց ձեռք բերվեց ամենակարեւորը՝ Դրոն կարողացավ մի փոքր ժամանակ շահել:

1918 թ. մայիսյան կռիվներին ըստ էութեան հայութեան մղած գոյամարտի երեք հիմնական (Սարդարապատ, Ղարաքիլիսա, Բաշ-Ապարան) եւ փոխկապված ուղղութիւններն էին: Յուրաքանչյուր ուղղութեան անհաջողութիւնը կարող էր ողբերգական հետեւանքներ ունենալ հայ ժողովրդի գոյապայքարի վերջնական արդյունքի վրա: Այս առումով տվյալ ժամանակահատվածում Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը՝ իր պատմական դերով ձեռք է բերում արտակարգ կարեւորագույն նշանակութիւն:

Բաշ-Ապարանի ճակատում թուրքական 9-րդ դիվիզիայի հիմնական ուժերի հայտնվելը շատ ծանր կացութիւն է ստեղծում Ապարանյան զորախմբի համար: Անկասկած, չափազանց դժվար էր փոքրաքանակ ուժերով դիմակայել մի ամբողջ դիվիզիայի գրոհներին: Հայկական բանակի հրամանատարութիւնը, այս անգամ եւս գտնվելով պատշաճ բարձրութեան վրա եւ ճիշտ գնահատելով Բաշ-Ապարանի ուղղութեան կարեւորութիւնն ու այնտեղ ստեղծված տագնապալի իրավիճակը, որոշում է ուժեղացնել Ապարանյան զորախումբը: Հայկական բանակի հրամանատարութեան կայացրած այդ չափազանց կարեւոր ու անհրաժեշտ որոշմանը վճռականապես նպաստել են Սարդարապատի ճակատում մեր զորքերի ձեռք բերած ակնառու նվաճումները: Եթե Սարդարապատի ուղղութեունում այդ օրերին հայկական զորքերի հարձակումները չպսակվեին հաջողութեամբ, ապա, բնականաբար, Երեւանյան զորախմբի մարտական ուժերը կհայտնվեին դժվարին իրավիճակում եւ դժվար է ասել, թե հայկական բանակի

հրամանատարությունը ինչպես եւ ինչ զորամասերով կկարողանար ուժեղացնել Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատը: Իսկ իրականում այլընտրանք չկար եւ չէր կարող լինել, եթե հանկարծ թուրքերն ընկճեին Ապարանյան զորախմբի դիմադրությունն ու շարժվեին դեպի Երեւան, ապա բնականաբար ի չիք կդառնային եւ կփլուզվեր Սարդարապատի ուղղությունում ձեռք բերած նվաճումները:

Սարդարապատի ուղղությամբ մայիսի 22-24-ի ձեռնարկած հաղթական հարձակումները եւ ռազմաճակատում զորագնդերի հետագա գործողությունների համար ստեղծված բարենպաստ պայմանները հնարավորություն ընձեռեցին, որպեսզի հայկական բանակի հրամանատարությունը կարողանա լրացուցիչ մարտական ուժեր տեղափոխել Բաշ-Ապարանի ճակատ:

Երեւանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանի մայիսի 25-ի թվագրված թիվ 22 հրամանի համաձայն, Ապարանյան հատուկ զորախումբը ստանում է հետեւյալ հանձնարարությունը.

«Դրոյի հատուկ զորախմբին.

Շարունակել հակառակորդի դիրքերի ուժեղ հետախուզումը Գեզալ-Դարա, Հալջի-Խալիլ շրջանում: Գնդապետ Դոլուխանովի զորասյուների մոտենալուն պես դիմել վճռական հարձակման եւ ջախջախել ու Արփաչայից այն կողմ շպրտել հակառակորդին: Հաջողության դեպքում շարունակել հետապնդումը մինչեւ նրա լրիվ ոչնչացում:

Հաստատել ամենահուսալի կապ Երեւանյան զորախմբի հետ Աշտարակի միջոցով, որտեղ կա զինվորական հեռագրատուն:

Երեւանյան զորախմբի պետ գեներալ-մայոր Սիլիկով»[139]:

Մայիսյան հերոսամարտերին վերաբերող փաստաթղթերի, հուշագրությունների, զինվորական հրամանագրերի ու ռազմաճակատի տարբեր հատվածներից առաքված ամփոփագրերի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունն ակնհայտորեն մատնանշում են, որ փոխհամագործակցությունը Երեւանյան զորախմբի հրամանատարության եւ ռազմաճակատների միջեւ, մասնավորապես Բաշ-Ապարանի, որոշ բացթողումներով հանդերձ, գտնվել է պատշաճ եւ անհրաժեշտ

բարձրության վրա: Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Սիլիկյանն ու նրա գլխավորած շտաբը, մարտերի ողջ ընթացքում դրսեւորելով բարձր կազմակերպվածություն եւ ուշի-ուշով հետեւելով ռազմաճակատի տարբեր ուղղություններում ընթացող մարտական գործողություններին, կարողացել են ճիշտ գնահատել տիրող կացությունն ու ընդունել համապատասխան վճիռներ:

- Նույն, թիվ 22 հրամանագրով գեներալ Սիլիկյանը Բաշ-Ապարանի եւ Սարդարապատի զորախմբերի կայուն ռադիոկապ հաստատելու, ռազմաճակատներին մարտնչող զորամասերին ժամանակին զինամթերքով, պարենով ապահովելու համար, կարգադրում է.

«Կապի պոդպորուչիկ Տեր-Մկրտչյանին. հաստատել ռադիոկապ Բաշ-Աբարանի եւ Սարդարապատի զորախմբերի հետ, որի համար Բաշ-Աբարանի հատուկ զորախմբի պետ Դրոյի տրամադրության տակ շտապ ուղարկել ռադիոկայան: Հաստատել զինվորական կայուն հեռագրակայան Աշտարակում եւ Սարդարապատի զորախմբի շտաբում.

- Հրետանու պետ գնդապետ Արարատովին. կազմակերպել Դրոյի զորախմբին փամփուշտների առաքումը՝ ի հաշիվ զինվորական պահեստների...

- Երկրորդ կարգի գումակ Դրոյի զորախմբում չկա...

- Բաշ-Աբարանի ուղղությունը մթերքով եւ ջրով ապահովելու են ինտենդանտական զորամասերի եւ բեռնատարների միջոցով...»[140]:

Իսկ նույն ժամանակամիջոցում Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում Դրոյի զորաջոկատները դիրքավորվելով Ջամոլուից (Քասախ) մինչեւ Ալիքուչակ եւ Ղազնաֆարի (Արագած) հարակից բարձունքներում՝ պատրաստվում էին վճռական գոտեմարտի:

Մայիսի 26-ի դրությամբ ռազմաճակատի գիծը անցնում է վերոհիշյալ պաշտպանական բնագծերով: Նույն օրը Բաշ-Ապարանի ճակատ են հասնում Դոլուխանյանի 6-րդ գնդի հիմնական ուժերը (երեք գումարտակ - 1800 սվին, որից 400-ը 23-ի երեկոյան արդեն ճակատում էին), գնդապետ Սակինի գումարտակը (400 սվին), Մակեդոնի հարյուրյակը (150 սվին), Ջհանգիր աղայի եզդինների հեծելազորը (300 հեծյալ) եւ

շտաբս-կապիտան Իգիթխանյանի հրետանային մարտկոցը (4 հրանոթ): Արդեն Դրոյի հրամանատարության տակ էին Սարդարապատի եւ Սուրմալուի ուղղությամբ գործող նրա գլխավորած պարտիզանական բրիգադի գրեթե ողջ ուժերը: Վերախմբավորելով տեղ հասած զորամասերը՝ Դրոն առանց հապաղելու սրընթաց հարձակումով եւ ընդհուպ մոտենում է Ապարանին:

Ռազմաճակատում հայկական բանակի կանոնավոր զորամասերի ներկայությունն ու ճեռնարկած հաջող գրոհները ոգեւորում եւ մարտնչելու ավելի մեծ կորով են հաղորդում տեղի բնակչությանը:

Պատմում է Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի մասնակից Միսաք Թորլաքյանը.

«...Անկանոն խումբեր, ոմանք զինեալ, ոմանք կացին ու սուր ձեռքերին, ոմանք ծեր, ոմանք երիտասարդ, իրարու ետեւէ կը մօտենային ու...

- Բարեւ, Դրօ ջան, ահա եկանք, հրամայէ:

Եվ Դրօն անհրաժեշտ կարգադրությունները կընէր, բոլորին ծառայութիւնը ի սպաս դնելու հայրենիքի փրկութեան գործին: Պատմական, ճակատագրական օրեր էին. հին Աւարայրը վերակենդանացած էր: Դարաւոր հայութիւնը յարութիւն էր առած իր մարտական կեցուածքով»[141]:

Հարկ է նշել Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում մարտնչող կամավոր-աշխարհազորայինները միայն տեղացիները չէին: 6-րդ գնդի 4-րդ վաշտի հրամանատար Տեր-Սարգսյանի հուշերից պարզվում է, որ կռվողների շարքերում եղել են նաեւ Ղամարլուի (Արտաշատ) կամավորները:

«...Բաշ-Ապարան ժամանեցինք, - նշում է Տեր-Սարգսյանը, - կամավորներ Ղամարլուի շրջանից՝ ինձ մոտ 4-րդ վաշտն էին ուղարկել առանց հրացանի մոտ երեսուն հոգի, որոնք ունեին իրենց մեջքին կապած մի քանի օրվա ուտելիք: Դրանց առաջնորդներն էին Դալարի Մարկոս Բադալյանը եւ Սղոսբեկլվեցի Վարանցով Գեւորգյանը: Եկածների մեջ կար մի ծերուկի, որին կոչում էին Համբարձում բիձա (Դալար գյուղից):

Նրանք բաժանվեցին դասակների մեջ, սպանված ու վիրավորներին փոխարինելու նրանց հրացաններով: Նրանցից

մեկը սպանվեց եւ երեքը թեթեւ վիրավորվեցին, իսկ Մարկոս Բադալյանը, որին Հաջի Մարկոս էին կոչում, Գէորգեւակի խաչը կրծքին՝ կռիվները վերջանալուց հետո վերադարձավ տուն»[142]:

Թուրքական 9-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունը, իր հերթին, վաղօրոք տիրելով ռազմական առումով կարեւոր նշանակություն ունեցող Արագածի մոտակա բարձունքները՝ ծրագրում է օգտագործել տեղանքի բարենպաստ հնարավորությունները եւ բարձունքներից տեղացող կրակի պաշտպանությամբ թեւանցել ու աջցանի մեջ վերցնելով՝ ջախջախել հայ զինագնդերին: Ճակատամարտի հաղթական վախճանը պայմանավորված էր ոչ միայն զինվորների խիզախությունից եւ մարտնչելու հմտությունից, այլեւ հրամանատարության մարտավարական կարողություններից ու վճռականությունից:

Մի՞թե թուրք հրամանատարությանը կհաջողվեր գերազանցել արդեն բազում մարտերի մասնակցած եւ միայն հաղթանակի դափնիներ վաստակած Դրոյին: Բազմակողմանիորեն քննարկելով հակառակորդի հրամանատարության կողմից գործադրվելիք հնարավոր քայլերը, նա մշակում է ճակատամարտը շարունակելու իր տարբերակը: Քանի որ Արագածի բարձունքները թշնամու կողմից գրավված լինելու պատճառով հայկական զորագնդերը զրկվել էին Արագածի ուղղությամբ հարձակվելու, թեւերում տեղաշարժվելու հնարավորությունից, ուստի Դրոն որոշում է հիմնական ուժերը կենտրոնացնել ճակատի կենտրոնում եւ անսպասելի, սրընթաց գրոհով ճեղքել թուրքական զորքերի պաշտպանությունը՝ զրկելով նրանց թեւերում ձեռք բերած առավելություններից:

«Ալագէօզում, - պատմում է Դրոն, - ունէի մի բատալիոն (գումարտակ), թողեցի երկու վաշտ: Էն երկու վաշտն էլ իջացրի: Րեզերվնի (պահեստային) բատալիոնից էլ երկու վաշտ ուղարկեցի կենտրոն: Ուրեմն կենտրոնում ունեմ վեց վաշտ»[143]:

Դրոն համարձակորեն մերկացնելով թեւերը եւ նույնիսկ թուլացնելով Արագածի լանջերից հարձակվող թուրքերին դիմադրող միակ գումարտակը՝ յուրաքանչյուր չորս վաշտե-

րից երկուսը տեղափոխում է կենտրոն: Սակեյարի, Կորոլկովի եւ Ջհանգիր աղայի հեծելազորը առաջավոր գծից դուրս է բերում թիկունք: Ճակատամարտի նախօրյակին տեղում է հորդ անձրեւ ու կարկուտ: Եվ մինչ թուրքերը ծվարած տանջվում էին տեղացող կարկուտի հարվածներից, Դրոն օգտվելով բնության պարգեւած դաժան, բայց եւ տվյալ պահին բարեպատեհ շնորհից՝ հետախուզության միջոցով վերջնականապես պարզում է հակառակորդի դիրքերի մանրամասները:

Բացվում է մայիսի 28-ի առավոտը, մի պատմական օր, որն ընդմիշտ պիտի մնա Հայոց պատմության դյուցազնագրքում:

Լուսաբացին Դրոն տալիս է հարձակման հրամանը: Ճակատամարտի կենտրոնում թուրքերը չդիմանալով հայ զինվորների փոթորկալի կրակին եւ հուժկու գրոհներին՝ թողնում են դիրքերն ու նահանջում Ապարան: Թուրք հրամանատարությունը ի պատասխան կենտրոնում հայերի ձեռնարկած հարձակումների՝ օգտվելով բարձունքներում ունեցած դիրքային առավելությունից, փորձում է հարվածել մեր զորքերի թեւերին, ապա թիկունքին: Սակայն աներեր էր պրուչիկ Սահակյանի հրամանատարությամբ գործող ընդամենը երկու վաշտերի եւ ապարանցի աշխարհազորայինների դիմադրությունը: Բազմաթիվ գրոհներից հետո՝ չկարողանալով ընկճել ռազմաճակատի թեւերում մարտնչող հայ զինվորների դիմադրությունը՝ թուրք հրամանատարությունը դիվիզիայի գլխավոր ուժերը նետում է կենտրոն եւ փորձում հարձակումը զարգացնել այդ ուղղությամբ: Դրոյի մտահղացումը իրականանում է: Թուրքերը իրենց ուժերը անառիկ բարձունքներից տեղափոխում են ճակատի կենտրոն, ուր Դրոն նրանցից գաղտնի կենտրոնացրել էր իր զորաջոկատների մեծ մասը:

Ամենավճռական պահն էր: Անհրաժեշտ էր մի խիզախ թռիչք, անկասելի հարված: Հրանոթների հզոր կրակի ուղեկցությամբ Դրոն հարձակման է նետում թիկունքում կենտրոնացված ողջ ուժերը:

Վերհիշելով այդ պատմական պահը՝ Դրոն նշում է.

«Էստեղ էր, որ Կորոլկովն (հեծյալ զինավաշտերի հրա-

մանատար - Հ. Գ.) իր պատմական դերն արեց: Ասի՝ կավալերիան (հեծելազոր) մեռցնելու եմ ուղարկում:

Եզդիներին էլ ուղարկեցի: Ջհանգիր աղան:

Ամբողջը ատակի (հարձակման) շպրտեցի:

Բայց կավալերիայի պատմությեան մէջ քիչ ա պատահել, գիտես Վարդգես (Ա. Ահարոնյանի որդին՝ Վարդգես Ահարոնյանը, որը Դրոյից գաղտնի ձայնագրել է Ապարանի եւ Սուրմալուի կռիվներին նվիրված նրա այս պատմածը - Հ. Գ.), 700 հոգի կավալերիայից 160-ը թափեցին:

Բայց՝ ճղեց:

Ջեմլեակն էլ սպանուեց, ահագին տղաներ սպանուեցին:

Ճղեց, պատռեց ու անցաւ դրանց թիկունքը:

Սակելին (Սակեյարի գումարտակը - Հ. Գ.) էլ շպրտեցինք:

Բայց այդպէս արագ փախուստ ես չէի սպասում թուրքերի կողմից»[144]:

Պատմում է Մարտիրոս Աբրահամյանը. «Ճաշից յետոյ Դրօն եկաւ առաջաւոր դիրքերը եւ յարձակման պատրաստուելու հրահանգ տուեց...

Ճակատը մէկէն «ուռռա՜յի» դիմելով, անցաւ գրոհի...

Թշնամու ոյժերի կէսը դիրքերում քնած լինելով՝ հակառակորդն անակնկալի եկաւ եւ դուրս գալով դիրքերից՝ դիմեց խուճապային փախուստի:

Մի կողմից մեր գնդացիրներն սկսեցին հնձել, իսկ Ալագեազի կողմից էլ մեր գումարտակների գնդացրային կրակն ու համազարկերը նեղ դրեցին թշնամուն:

...տաճկական երեք գունդ իրար խառնուած փախուստի էին դիմել, ...սակայն ընկնելով գնդապետ Սակինի գումար-

---

* Դրոյից գաղտնի կատարված այս ձայնագրության մասին Վ. Ահարոնյանը պատմում է հետեւյալը. «Այն երեկոյեան, երբ Դրոն պատմում էր մայիսեան կռիւների մասին, ինքը տեղեակ չէր, որ իր խօսքը ձայնագրւում է: Հետագայում տեղեկացաւ կատարուածին եւ իր հաւանութիւնը տուեց եղածին: Եւ քանի որ Դրօն անտեղեակ էր, որ իր խօսքը ձայնագրւում է, ուստի պատմում էր այնպէս, ինչպէս սովոր էր պատմել ընկերական, բարեկամական մտերիմ շրջանակներում: Ով որ հաճոյք է ունեցել լսելու Դրոյի պատմածները, նա գիտէ, թէ որքան անմիջական, անբռնազբօսիկ, հաղորդական էր նրա խօսքը»:

տակի եւ Մակեդոնի հարիւրեակի համազարկերի տակ, վերադարձան եւ Բաշ-Աբարանի մօտով ուղղուեցին դէպի Դանագիրմազի բարձունքները»[145]:

Լեռնալանջերին դիրքավորված թուրքական ջոկատները տեսնելով յուրայինների փախուստը, իրենք եւս լքում են ամրութիւնները ու նահանջում: Դրոյի զորքերը արդեն հարձակման են անցնում ճակատի ողջ երկայնքով: Թուրքական հրամանատարութիւնը իր զորքերի վերջնական ջախջախումը կանխելու համար մարտադաշտ է նետում պահեստային զորաջոկատները ու դիրքեր գրավում Տանագիրմազի (Նիգավան գյուղը - Հ. Գ.) մոտերքում: Հարկավոր էր արագորեն զարգացնել հարձակումը եւ թուրքերին զրկել վերախմբավորվելու ու նոր դիրքերում ամրապնդվելու հնարավորութիւնից:

«Էստեղ էր, - շարունակում է վերհիշել Դրոն, - որ ասի, «տղերք ջան, յոգնած էք, ջարդուած էք, թշնամու պոչիցը չպիտի կտրուել»[146]:

Զթողնելով ուշքի գալու թուրքերին՝ Դրոն մայիսի 28-ի գիշերը Տանագիրմազի մոտերքում հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրութիւնը, գրավում է գյուղը եւ հաջորդ օրը հասնում մինչեւ եզդիների Միրաք եւ Ղոնդախսազ գյուղ: «Կուռոյի (Կուռո Թարխանյան - Հ. Գ.) հարիւրեակը, - շարունակում է Մարտիրոսը, - գետափով դուրս եկաւ Զամբուլուի տափարակը եւ մեր հարիւրեակները միանալով թոյլ չտւին, որ թշնամին ամրանայ Տանագիրմազի բարձունքներում... Նահանջելով մինչեւ Հաջի-Խալիլ:

Պոստեր նշանակելով այդ նոյն բարձունքներում՝ գիշերեցինք Դանագիրմազ գիւղում:

Մեր գործն արդէն թեթեւացել էր, որովհետեւ մինչեւ Ալեքսանդրապոլ՝ մեր դիրքերը միշտ էլ իշխող էին նրանց ուժերին: Միւս կողմից էլ կոտրուել էր թշնամու յամառ թափը... դիմադրութիւնն անգամ»[147]:

Ճակատամարտում վճռական բեկումն արդեն կայացել էր: Զարգացնելով հարձակումը՝ հայկական զորքերը մայիսի 29-ին հասնում են Հաջի-Խալիլ (Ծաղկահովիտ) եւ ապա մինչեւ Մունջուղլի (Ծիլքար), Ախուլու (Բերքառատ) եւ Գյոզալդարա (Գեղադիր) գյուղերը եւ համաձայն հայ եւ թուրք հրամանատարութեան միջեւ կնքված մայիսի 28-ի զինադադարի՝ կանգնեցնում առաջխաղացումը:

Դրոյի եւ Մարտիրոս Աբրահամյանի հավաստմամբ՝ իրենք այդ զինադադարի մասին իմացել են միայն մայիսի 29-ին, Հաջի-Խալիլ գյուղում, այն էլ թուրք բանագնացից:

Հրետանային մարտկոցի հրամանատար՝ կապիտան Խորեն Իգիթխանյան

«Մայիսի 29-ին, - վկայում է Դրոն, - ես դուրս եկայ Շիրակի դաշտավայրը, ուր հայկական մի մեծ գյուղ կար: Այնտեղ էլ եկավ թուրք բանագնացը...»[148]:

Այս նույն իրողութեան մասին մի փոքր ավելի մանրամասն ներկայացնում է նաեւ Մարտիրոսը. «Որպէս առաջապահ, իմ հարիւրեակը, վաղ առաւօտեան շարժւեց դէպի Հաջի-Խալիլ... ուր գիւղի ծայրին (այդ նկատեցի իմ հեռադիտակով) մի զինուոր դուրս եկաւ հրացանի ծայրին սպիտակ թաշկինակ ամրացրած...

Երկու զինուոր ուղարկեցի, պատուիրելով կապել աչքերը եւ բերել ինձ մօտ: Ասկերը յարգալից բարեւելուց յետոյ,

ասաց.

- Խնդրում եմ ինձ ուղարկեցէք ձեր գլխաւոր հրամանատարի մօտ: Բաթումի համագումարում մեր կառավարութիւնը հաշտուել է հայերի հետ... Հայերն ազատութիւն են ստացել, մեզ հրահանգուած է դադարեցնել կռիւը:

Տաճիկ զինուորին ուղարկեցի Դրոյի մօտ»[149]:

Նոյն օրը պատերազմական գործողութիւնները դադարեցվում են ռազմաճակատի բոլոր՝ Սարդարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա ուղղութիւններում: Դրոյի գլխավորած զորագնդերի հաղթական գրոհները փլուզեցին Ապարան-Եղվարդ կամ Ապարան-Աշտարակ ուղղութեամբ Երեւանն ու Արարատեան զորախումբը շրջապատման մեջ վերցնելու ռազմական ծրագիրը, մայրաքաղաքի հիւսիսային դարպասն անառիկ էր:

Գեներալ Սիլիկեանը Հայոց Ազգային խորհրդին ուղղված զեկուցագրում հաղորդում է.

«Ազգային Խորհրդին

Էջմիածին, - երեք օրուայ յամառ կռիւներից յետոյ Սարդարապատի ուղղութեամբ, մայիսի 27-ին, մի թեւից շրջապատուելով եւ ճակատից յետ շպրտուելով մեր զօրքերից տաճիկները դիմեցին անկարգ նահանջի հետապնդուելով: Հետապնդումը շարունակւեց մինչեւ Ղարանլու կայարանը Ս. Սոզութլի գիւղը: Տաճիկների կորուստները զգալի են:

Միեւնոյն ժամանակ, Բաշապարանի ուղղութեամբ թշնամին երկու արտիլերիստական գնդով նեղելով մեր առաջապահ հեծելագնդից Ղազանֆար-Ղարաքիլիսա գիւղերի գծի վրայ - երկու օրուայ կռիւներից յետոյ, երեկոյեան դէմ, մայիսի 29-ին, գլխովին ջարդուեցին եւ յետ շպրտուեց:

..Այդ կռիւներում մեր կորուստները աննշան են: Զօրքի տրամադրութիւնը գերազանցօրէն բարձր է: Ներկայումս զօրքերը բռնում են ուժեղ դիրքեր: Որոշւում է դեմարկացիոն գիծը:

Գեներալ Սիլիկեան»[150]:

Բաշ-Ապարանի ճակատում հայոց զորքերի հաղթանակի լուրը նոյն օրը հասնում է Երեւան եւ ջերմ խանդավառութիւն առաջ բերում մայրաքաղաքում կուտակված բազմահազար հայութեան շրջանում: Ոգեկոչված Բաշ-Ապարանի հաղթութիւնը ավետող լուրից՝ ժողովուրդը հոծ բազմութեամբ շրջափակում է Երեւանի Ազգային խորհրդի շենքն ու սրտատրոփ սպասում Սարդարապատի ճակատից սպասվող տեղեկութիւններին:

«Դրօն, - գրում է Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը, - սեղմել է թշնամուն եւ հալածում է անխնայօրէն, Սարդարապա՞ղը, Սարդարապա՞ղը... Ազգային խորհրդի պատշգամբի առջեւ հազարաւոր ամբոխը հեւում էր անհանգստութիւնից ու անհամբերութիւնից: Յաղթութեան ձայներ էին շշնջում իրար: Հաւատա՞լ... յոյսի ու երջանկութեան դողոցք ամէն կողմ: Ահա Արամը երեւաց պատշամբում շրջապատուած գործակիցներով. հայեացքները դարձան նրան: Հեռագիր կայ ձեռքին, յուզմունքից գունատ է, բայց ժպիտ կայ երեսին: Այդ մռայլ մարդը ուրախ է իր ձեռքի խորհրդաւոր թերթիկով, որպէս մանուկն իր բռնած թռչնիկով: Քար լռութիւն: Բազմութիւնն ասես շնչելուց իսկ դադարել էր, ամբողջ այդ գորշ երուն զանգուածը դարձել էր մի հատ աչք եւ լսողութիւն: Մովսէսը Սինա լեռից աւելի մեծ պատգամ չէր բերել Իսրայէլին...

«Ժողովուրդ հայոց, լսեցէք մեր քաջարի հրամանատար զօր. Սիլիկեանի հեռագիրը».

«Հինգ օրերից ի վեր տեւող ճակատամարտը վերջացաւ թշնամու կատարեալ պարտութեամբ»[161]:

Տարիներ անց հայկական բանակի ընդհանուր զորահրամանատար գեներալ Նազարբեկյանի խնդրանքով անդրադառնալով մայիսյան հերոսամարտերի համառոտակի վերլուծութեանն ու նկարագրութեանը՝ գեներալ Սիլիկյանը, դալ ձյալ հաստատելով այդ նույն հաղթանակի իրողությունը, նշում է. «...Նրան (Դրոյին) օգնելու համար ես նշանակեցի 2-րդ հեծյալ գունդը եւ կարծեմ 2 հրանոթ (կարող է 4 հրանոթ), ավելի ճիշտ 4 հրանոթ: Համալրումից անմիջապես հետո, ջոկատն անցավ հարձակման եւ մարտի մեջ մտավ Բաշ-Ապարանից հարավ, կարծես մայիս 27-ին կամ 28-ին, եւ ինչպես զեկուցեց Դրոն, նրա դեմ էին հանել թուրքերի լավագույն ուժերը: Թուրքերը պարտություն են կրել եւ արագ նահանջել, մի մասը՝ Ալեքսանդրապոլ, մի մասն էլ՝ Համամլու»[163]:

Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի գնահատականը տվել է նաեւ Սարդարապատի հայկական զորախմբի շտաբի պետ կապիտան Շնեուրը (հետագայում հայկական բանակի գլխավոր շտաբի գնդապետ - Հ. Գ.).

«Միաժամանակ Սարդարապատի կռուի հետ, թուրքերը փորձեցին ներխուժել Հայաստանի սիրտը աւելի հիւսիսից՝ Բաշ-աբարանի վրայով, բայց չարաչար ջախջախուեցին Դրաստամատ Կանայեանի (Դրօ) ձեռքով»[163]:

Ցավոք, խորհրդահայ պատմագիտությունը տասնամյակների ընթացքում ըստ արժանվույն չգնահատելով մայիսյան հերոսամարտերի, մասնավորապես Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի, պատմական նշանակությունն ու իրական արժեքը՝ ժողովրդին անջրպետել էր իր հերոսական ոչ վաղ անցյալի ճշմարիտ իմացությունից: Որպես խոսուն փաստարկ վկայակոչենք խորհրդահայ հանրագիտարանում Բաշ-Ապարանի հերոսամարտին նվիրված հետեւյալ փոքրիկ հատվածը.

«1918-ին Ապարանի բնակիչները Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում զգալի հարված հասցրին թուրք զավթիչներին՝ կասեցնելով Ալեքսանդրապոլից դեպի Երեւան շարժվող թուրքական զորքերի առաջընթացը»[164]: Պատմական իրողությունը կիսաճշմարտանման հայեցակետով արժեքավորելը ոչ մի քննադատության չդիմացող պարզունակ խաբկանք է: Իրոք, ճակատամարտին մասնակցած աշխարհազորայինների ներդրումը արժանի է ամենամեծ գնահատականի եւ գովեստի: Սակայն, տվյալ պարագայում հարկավոր չէ ունենալ մեծ երեւակայություն եւ պատմական դեպքերի իմացության խոր գիտելիքներ՝ ըմբռնելու համար մի պարզ ճշմարտություն. տեղի բնակիչների ուժերից կազմված մի քանի ջոկատներ ինչքան էլ հերոսականություն եւ համարձակություն ցուցաբերեին, այնուամենայնիվ, առանց կանոնավոր զորախմբերի աջակցության ի զորու չէին դիմագրավել թնդանոթներով, գնդացիրներով զինված մի ամբողջ դիվիզիայի հարձակումները: Ավելին, ճգտելով նսեմացնել Դրոյի հիրավի անգնահատելի ծառայությունը՝ ժողովրդի մեջ տարածում էին այն ստահոդ լուրերը, թե իբր Դրոն չի զարգացրել հայոց հաղթական զորքերի ու աշխարհազորի հարձակումները եւ դրանով իսկ հնարավորություն ընձեռել թուրքերին՝ անվտանգ նահանջել Ղարաքիլիսա եւ անսպասելիորեն հայտնվելով մարտադաշտում՝ վճռել ճակատամարտի ելքը:

Որպես ապացույց վկայակոչենք Հ. Թուրշյանի «Սարդարապատի հերոսամարտը» եւ Ծ. Աղայանի «Հոկտեմբերը եւ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը» աշխատություններում տեղ գտած պնդումները.

«...Մայիսի 29-ին թուրքերն արդեն գլխովին ջախջախված էին եւ խուճապահար փախչում էին դեպի Համամլու եւ Ալեքսանդրապոլ: Հայ զորքը հաղթական առաջ է գնում եւ գրավում Դանագիրմազի իշխող բարձունքները»:

Անկեղծորեն նշելով Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի հաղթականը՝ հարգարժան պատմաբանը, այնուամենայնիվ, հաջորդ տողերում առանց վարանելու առիթը բաց չի թողնում սեւացնելու ու զրպարտելու հաղթական ճակատամարտի դաշնակ (ըստ Հ. Թուրշյանի - Հ. Գ.) հրամանատարին:

«Գրավում է (խոսքը հայոց զորքի մասին է - Հ. Գ.), - շարունակում է Թուրշյանը, - ու կանգ առնում, որովհետեւ խուճապահար փախչող թուրքերը սպիտակ դրոշ պարզած պարլամենտյոր են ուղարկում Դրոյի մոտ եւ հայտնում, որ բաթումում իբր թե զինադադար է կնքվել: Դրոն ընդունում է տաճիկների առաջարկությունը, դադարեցնում է նրանց հետապնդելը, հնարավորություն ընձեռելով, որ իր դեմ կռվող էսադ փաշայի զորքերն օգնության գնան Ջավիդ փաշային եւ շարունակեն Ղարաքիլիսայում պարտված հայ բեկորների ջախջախումը Լոռվա ձորում»[165]:

Ջբաւարարվելով իր իսկ կողմից հորինված Բաշ-Ապարանի հաղթական ճակատամարտում Դրոյի դերն ու վաստակը նսեմացնող վարկածներով, Թուրշյանը ավելի է խորացնում մտացածին կեղծիքն ու զրպարտությունը.

«...Դրոն Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում, որ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կենտրոնն էր դարձել պատերազմական նոր իրադրության մեջ, չուզենալով զրկված լինել միստիկ Ջավրինի եւ մյուս վարժապետների դափնիներից, զինադադարի ընդունման գործով ասում է, թե երբ թշնամին ընկճված է ու շշմած, իսկ մենք հաղթական ենք, ապա պետք է մարդասիրաբար դադարեցնենք մեր զարկը, որ հակառակորդը հնարավորություն ստանա ուշքի գալու: Նման

ռազմավարության հետեւանքով ոչ միայն վերջնական ջախջախման ենթարկվեց Ղարաքիլիսայի հայ զորքը, այլեւ ապարդյուն անցան Բաշ-Ապարանի եւ Սարդարապատի այնքան փայլուն հաղթանակները»[166]:

Նույն սցենարով եւ նույն դիտավորությամբ է առաջնորդվել նաեւ Ծ. Ադայանը, որը հոկտեմբերի լույսի ներքո ներկայացնելով հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը՝ Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի հրամանատարին բացառապես ներկայացնում Թուրշյանի կողմից ավելի վաղ վերագրված մեղադրանքները:

«Խուճապի մատնված թուրքերը, սպիտակ դրոշ բարձրացնելով, Բաշ-Ապարանի զորախմբի հրամանատար Դրոյին հայտնում են, որ բաթումում արդեն զինադադար է կնքվել եւ առաջարկում են հարձակումը դադարեցնել: Քաղաքականապես ոչ հեռատես Դրոն իր զինակից դաշնակցականների նման համաձայնում է եւ դադարեցնում հարձակումը: Օգտվելով դրանից, էսադ փաշան հնարավորություն ստացավ իր զորքերը շարժել դեպի Ղարաքիլիսա եւ օգնել Ջավիդ փաշային, որը շարունակում էր հայկական պարտված զորքերի մնացորդների եւ բնակչության ջարդը»[167]:

Այսպիսի տեսակետները չունեն իրական եւ ոչ մի հիմք ու բովանդակություն: Նախ, Ղարաքիլիսայի եռօրյա մարտերն ավարտվել են մայիսի 28-ին եւ հայկական զորքերը նույն օրն եւեթ թողնելով Ղարաքիլիսան՝ մայիսի 29-ին արդեն գտնվում էին Դիլիջանում: Դրոյի զորախումբը մայիսի 28-ի գիշերը դեռեւս գտնվում էր Ապարանի մոտակայքի Դանագիրմազ (Նիգավան) գյուղի մոտերքում: Եթե նույնիսկ նրա ճանապարհին կանգնած չլիներ անգամ թուրքական գեթ մեկ զինվոր, ապա հայկական զորքը չէր կարող միեւնույն ժամանակահատվածում գտնվել Բաշ-Ապարանի ուղղությունում եւ ճիշտ ժամանակին այնտեղից հասնել ավելի քան 50 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ղարաքիլիսա եւ անմիջապես մտնել մարտադաշտ:

Երկրորդ. ծանոթանալով վերոհիշյալ տեսակետներին դարձյալ բնականորեն մի պարզագույն հարց է ծագում, որտեղից, ի՞նչ փաստաթղթից կամ սկզբնաղբյուրից են Հ. Թուրշյանն ու Ծ. Ադայանը պարզել, որ «քաղաքականապես ոչ

հեռատես Դրոն իր զինակից դաշնակցականների նման համաձայնում է եւ դադարեցնում հարձակումը, որի հետեւանքով էսադ փաշային հնարավորություն է ընձեռում «գերճայնային արագությամբ» Բաշ-Ապարանից, նույն օրը՝ մայիսի 29-ին հասնել Ղարաքիլիսա, որտեղ, ի դեպ, այլեւս հայկական զորքեր չկային, եւ օգնել Ջավիդ փաշային վերջնականապես ջախջախելու «հայկական պարտված զորքերի մնացորդներին»: Ավելին, Հ. Թուրշյանը նույնիսկ բառացիորեն մեջբերում է, իբր թե Դրոյի կողմից ասված խոսքերը: Այդ դեպքում բարեխիղճ պատմաբանը պարտավոր է նշել, ցույց տալ այն փաստաթուղթը, կամ սկզբնաղբյուրը, որտեղից օգտվել է: Պատասխանը միանշանակ է. այդպիսի փաստաթուղթ եւ սկզբնաղբյուր գոյություն չունի եւ երկու հեղինակներն էլ չխորշելով մտացածին պատկերներ հորինելուց՝ առաջնորդվել են միայն մեկ նպատակով. խեղաթյուրել ու վարկաբեկել այն ամենը, ինչ ձեռք էր բերվել Հ. Յ. Դաշնակցության եւ նրա ականավոր գործիչների ջանքերով:

Երրորդ. դիմենք արխիվային փաստաթղթերի օգնությանը: Գեներալ Նազարբեկյանի ռազմական շտաբի կողմից Կովկասյան բանակին եւ Հայոց Ազգային խորհրդին հասցեագրված զեկուցագրերից վկայակոչենք հետեւյալ փաստաթուղթը.

«Մայիսի 29-ին Բաշ-Ապարանի ջոկատը մոտեցավ Բաշ-Ապարանի բարձունքներին: Հրանոթային հզոր մենամարտից հետո թուրքերը հետ շպրտվելով Զինգիլ եւ Փոլիջա սարերի կողմը՝ ձեռնարկում են եւս մեկ հակահարձակում, բայց նորից հետ են շպրտվում ու նահանջում»[168]:

Եվս մեկ կարեւոր փաստարկ: Վկայակոչենք այդ օրերին Բաշ-Ապարանի ուղղությունից ստացված ռազմական երկու ամփոփագրերը:

«Մայիսի 30-ին Բաշ-Ապարանի ուղղությունում հետ շպրտված թուրքերը կանգ են առնում եւ ամրապնդվում»[169]:

Եվս մեկը.

«Հունիսի 2-ին Բաշ-Ապարանի ուղղությունից ստացվել է հեռագիր, ըստ որի թուրքերը ակտիվություն են ցուցաբերել, բայց մեր հրետանու կրակի շնորհիվ հետ են շպրտվել»[170]:

Բաշ-Ապարանի ճակատից հաղորդած վերոհիշյալ ամփո-

փագրերից դժվար չէ հասկանալ, որ թուրքական զորքերը ոչ թե «Դրոյի թողտվությամբ» աներեւակայելի արագությամբ կարողացել են մայիսի 28-ին հայտնվել Ղարաքիլիսայի ճակատում, այլ համաձայն նաեւ գեներալ Ղորղանյանի հավաստման՝ դիրքեր գրավելով... Դիւզքեանդ, Գիւզալդարէ, Աղքուլա եւ Մունջուխլի գյուղերի ուղղությունում, նույնիսկ փորձել են դիմել հարձակողական գործողությունների:[161]

Իրականում Սարդարապատի եւ Բաշ-Ապարանի ուղղություններում մայիսի 28-ից հետո տեղի ունեցած իրադարձությունների ճշմարիտ գնահատականը դժվար է փնտրել միայն հայ-թուրք փոխհարաբերությունների շրջանակներում:

Մայիսի 26-ին լուծարքի է ենթարկվում Անդրկովկասյան Սեյմը եւ նույն օրը Վրաստանի Ազգային խորհուրդը ապավինելով Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի հովանավորությանը՝ Ն. Ժորդանիայի գլխավորությամբ հռչակում է Վրաստանի անկախությունը: Հաջորդ օրը նույն բովանդակության հռչակագիր է ընդունում նաեւ ազերի Ազգային խորհուրդը:

Զկար այլեւս հայերին, վրացիներին ու ազերներին գոնե ձեւականորեն միավորող Կովկասյան հանրապետությունը: Հայոց Ազգային խորհրդի առջեւ ծառացել էր լուծելու հետեւյալ խնդիրը. կամ ընդհատել բանակցությունները, հրաժարվել թուրքերի հետ բանակցելուց եւ շարունակել պատերազմը, կամ ծանր զիջողությունների գնով հռչակել Հայաստանի անկախությունը:

Անժխտելի փաստ է, որ հաղթական մարտերից ոգեշնչված հայկական զորքերը թե ռազմական եւ թե բարոյա-հոգեբանական առումով պատրաստ էին զարգացնել ձեռք բերած հաջողությունը:

Իսկ Արարատյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանը, ելնելով ռազմաճակատում տիրող նպաստավոր կացությունից եւ հայ զինական ուժերի մարտական տրամադրությունից, նպատակադրվում է գրավել Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը: Սակայն նույն օրերին Բաթումում ընթացող բանակցություններում հայ-թուրք պատվիրակությունների միջեւ հենց մայիսի 28-ին կայացվում է զինադադարի ժամ-

նակավոր համաձայնություն, որի մասին ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում մարտնչող հրամանատարներն արդեն հաջորդ իսկ օրը ստանում են գեներալ Նազարբեկյանի հրամանը:

Դրոն հայ եւ թուրք հրամանատարության միջեւ կնքված ժամանակավոր զինադադարի մասին տեղեկանում է մայիսի 29-ին: Ինչպես նա, այնպես էլ Արարատյան ուղղության զորահրամանատար գեն. Սիլիկյանն ու Սարդարապատի հայկական զորագնդի հրամանատար Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, որպես զինվորականներ, պարտավոր էին կատարել գլխավոր հրամանատարության հրամանը:

Պիտի նկատել, որ զինադադարի հրամանն ստանալուց հետո երկուսեք ակտիվ մարտական գործողություններ չեն ծավալվել ոչ միայն Բաշ-Ապարանի, այլեւ Սարդարապատի ուղղությունում, չնայած մասնակի բախումներ շարունակվել են ընդհուպ մինչեւ հունիսի կեսերը:

Անժխտելի է նաեւ՝ այն իրողությունը, որ թուրքական հրամանատարությունը երբեք չէր նպատակադրվի գնալ զինադադարի, եթե չլիներ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի ուղղություններում հայոց զորքերի կողմից ստացած ջախջախիչ հարվածները:

Նազարբեկյանի հրամանը խոր հիասթափություն եւ վրդովմունք է առաջ բերում մայիսյան հաղթանակներից գոտեպնդված հայ զինվորների ու բնակչության շրջաններում:

Վերլուծելով այդ օրերին Երեւանում տիրող դրամատիկ իրավիճակը՝ Ս. Վրացյանը գրում է.

«...Յուսահատութիւնը անսահման էր. Ազգային Խորհուրդը անընդհատ նիստեր էր գումարում, բայց որոշ եզրակացութեան չէր կարող յանգել. մեծամասնութիւն չէր կազմում: Արամը գրեթէ չէր մասնակցում այդ նիստերին. նա ամփոփուել էր իր մէջ եւ սպասում էր զօր. Նազարբէկեանին: Ազգային Խորհուրդն ալեկոծւում էր առանց նրան - ոմանք առաջարկում էին հաշտուել կացութեան հետ եւ ընդունել Բաթումի դաշնագրի պայմանները, ուրիշները - գլխաւորապէս, դաշնակցականները - պահանջում էին չեղեալ համարել զօր. Նազարբէկեանի հեռագիրը հաշտութեան մասին, զօրքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակել զօր. Սիլիկեանին եւ

շարունակել պայքարը:

- Ցուցարարները, կանայք ու օրիորդներ - դրօշակները ձեռներին՝ կանգնում էին Ազգային Խորհրդի շէնքի առջեւ եւ ներկայացուցիչների բերանով յայտարարում, թէ իրենց շրջանը ամբողջ ունեցուածքն ու կռուող ուժերը տրամադրում է Ազգային Խորհրդին, միայն թէ թշնամու պայմաններ չընդունեն:

Վճիռ տալը այնչափ դժուար էր. վտանգը շատ էր մեծ: Հայկական զօրքերի ընդհանուր քանակը, այդ օրերին հասնում է 30 ոչ լրիւ գումարտակների, մինչդեռ Թուրքիան շարժման մէջ էր դրել 5 դիվիզիա (3-րդ, 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 36-րդ), այսինքն 50 գումարտակ եւ ի վիճակի էր նորանոր ուժեր հասցնելու: Հայ զինուորների թիւը 12000-ը չէր անցնում: Թիւրքերն առաջ էին քաշել 35000 կռուող:

Ազգ. Խորհուրդը չկարողացաւ միակամութիւն երեւան բերել, եւ զօր. Սիլիկեանին մնում էր ենթարկուել զօր. Նազարբէկեանի հրամանին: Պատերազմը վերջացաւ»[163]:

Իրոք ռազմաճակատում եւ հատկապես Անդրկովկասեան հանրապետութեան բարդ եւ քաոսային իրավիճակը դժուարին երկընտրանքի առջեւ էր կանգնեցրել Հայոց Ազգային խորհրդին: Մայիսի 26-ին Անդրկովկասեան Սեյմի լուծարման եւ նոյն օրը վրացիների կողմից Անդրկովկասեան կառավարութեան կազմից դուրս գալու ու անկախութեան հռչակագիր ընդունելու քայլերը նոր կացութեան առջեւ կանգնեցրեցին Հայոց Ազգային խորհրդին:

Հայոց Ազգային խորհուրդը հայտնվելով դժվարագոյն իրավիճակում՝ բնականաբար, ստեղծված կացութիւնից դուրս գալու համար պիտի համապատասխան քայլեր ձեռնարկեր: Մայիսի 26-ին գումարվում է Ազգային խորհրդի նիստ, ուր պետք է որոշվեր Հայաստանը անկախ հանրապետութիւն հռչակելու կամ չհռչակելու խնդիրը: Ազգային խորհրդի անդամ Արտաշես Բաբալեանի (հետագայում Հայաստանի Հանրապետութեան խնամատարութեան նախարար - Հ. Գ.) վկայութեամբ, այս խնդրի վերաբերեալ տիրապետել է երկու հիմնական կարծիք.

1. Ազգային խորհրդի մի մասը, որոնց թվում էին ինքը՝ Ար. Բաբալեանը, ինչպես նաեւ Ավ. Ահարոնեանն ու Ռուբենը,

պնդել են, որ չպետք է հռչակել Հայաստանի անկախութիւնը: Իրենց տեսակետը հիմնավորելու համար նրանք վկայակոչել են հետեւեալ փաստարկները.

ա. հայկական տարածքների մեծ մասը գտնվում էր թուրքերի տիրապետութեան տակ,

բ. Անդրկովկասը երեք անկախ մասերի բաժանելը թուրք իշխանութիւնների կողմից առաջադրված պայմաններն էին:

Ելնելով այդ նախադրեալներից՝ նրանք գտնում էին, որ ներկա պայմաններում Ռուսաստանից անջատվելը վտանգավոր է եւ ոչ նպատակահարմար: Այս տեսակետը պաշտպանողները տիրապետող իրավիճակի ստեղծման գործում մեղադրելով իրենց վրաց գործընկերներին՝ դատապարտում եւ քննադատում էին նրանց անջատողական քայլերը: Բայց իզուր, վրաց ազգային գործիչներն արել էին ճիշտ եւ ճիշտ այն, ինչը թելադրում էր ժամանակը եւ Վրաստանի շահերը:

2. Ազգային խորհրդի մյուս անդամները, որոնց թվում էր Ս. Վրացյանը, կողմ էին Հայաստանի անկախութեան հռչակմանը[163]:

Մայիսի 27-ի Ադրբեջանի անկախութիւնը հռչակելու փաստը ավելի է հատակեցնում ձեռնարկվելիք քայլերը: Մայիսի 28-ին Ազգային խորհուրդը դեռեւս անկախութեան հռչակագիրը չընդունած, որոշում է վերստին պատվիրակութիւն (Ալ. Խատիսյան, Հովհ. Քաջազնունի, Պապաջանյան) ուղարկել Բաթում եւ Հայաստանի անունից վերսկսել այնտեղ ընդհատված բանակցութիւնները:

Մայիսի 29-ին Թիֆլիսում գումարվում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւմտյան եւ Արեւելյան բյուրոների, Ազգային խորհրդի դաշնակցական ներկայացուցիչների, ինչպես նաեւ Սեյմի հայ պատվիրակների միացյալ խորհրդաժողովը, ուր մեկ անգամ եւս քննարկելով Անդրկովկասում եւ ռազմաճակատում տիրող քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը՝ որոշվում է Հայաստանը հռչակել անկախ հանրապետութիւն: Եվ խորհրդաժողովի վճռից հետո միայն Հայոց Ազգային խորհուրդը որոշում է ընդունել հետեւյալ հռչակագիրը.

«Անդրկովկասի յայտարարութիւնը քաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախու-

թեան հռչակումով ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների գերագոյն եւ միակ իշխանութիւն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մօտիկ օրերում կազմել Հայոց Ազգային կառավարութիւն: Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարութեան բոլոր ֆունկցիաները հայկական գաւառների քաղաքակրն եւ վարչական դեկը վարելու համար: 1918 թ. Մայիս 30, Թիֆլիս, Հայոց Ազգային Խորհուրդ»[164]:

Մայիսեան հերոսամարտերը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի միասնութեան եւ անպարտ ոգու դրսեւորման հիասքանչ օրինակ են, որոնց ծնունդն ու արդիւնքն էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Հարիւրամեայ-ներ շարունակ ազգային պետականութիւնը կորցրած հայութիւնը անպատմելի արհավիրքների ու հերոսական մաքառումների գնով ձեռք բերեց իր հայրենի փոքրիկ հողակտորում գոյատեւելու, ազատ ու անկախ ապրելու իրաւունքը:

Արժանվույնս գնահատելով Հայաստանի անկախութեան հռչակման գործում մայիսեան հերոսամարտերի եւ հայկական զորքերի ավանդն ու նշանակութիւնը՝ Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնեանն ու քարտուղար Ն. Աղբալեանը Երեւանի Ազգային խորհրդին հասցեագրված 1918 թ. հունիսի 5-ին թվագրված ուղերձում գրում են. «Զակատամարտերի մասին մենք տեղեկութիւններ ստացանք Վեհիբ փաշայից: Մեր թեկուզ եւ ոչ մեծ եւ աղքատ, սակայն ազատ Հայաստանի համար մենք պարտական ենք զօրքերի ինքնազոհողութեանը: Պէտք է ենթադրել, որ զօրքերի ընդհարումները թուրքերին ստիպեցին ճանաչել Հայաստանը»[165]:

Այս հարցում երկրորդ կարծիք լինել չի կարող: Եթե չլինեին մայիսեան հերոսամարտերը, հայ ժողովրդի եւ հայկական բանակի հերոսական դիմադրութիւնը, ապա թուրքերը երբեք եւ ոչ մի դեպքում չէին համաձայնվի դադարեցնել պատերազմական գործողութիւնները եւ առավել եւս, թեկուզ փոքր հողակտորի վրա, ճանաչել Հայոց անկախ պետականութիւնը:

Մայիսեան հերոսամարտերի պատմական նշանակութեան

մասին հետաքրքիր եւ ուշագրավ գնահատական է տալիս գեներալ Գ. Ղորղանյանը. «...անհրաժեշտ է քանի մը խօսք ասել մայիսի 24-էն մինչեւ մայիսի 26-ը Հայկական Զօրամարմնի մղած կռիւներու նշանակութեան մասին, երբ հայկական զօրքերը մասնակի տաքթիք յաջողութիւններ ունեցան Ղարաքիլիսէի, Սարդարաբադի եւ Բաշ-Աբարանի մօտ՝ զօր. Նազարբէկեանի, զօր. Սիլիկեանի եւ Դրոյի հրամանատարութեան տակ:

Այդ յաջողութեանց ռազմական արդիւնքը այն էր, որ թուրքերու յառաջացումը առժամապէս կասեցուեցաւ, ու անոնք բաւական ժամանակ կորնցուցին: Իսկ քաղաքական արդիւնքը ուղղակի նշանակալի եղաւ հայ ժողովուրդի ապագայի համար»[166]:

Ինչպես արդեն նշվել է, թուրքերի գլխավոր խնդիրը դեպի Բաքու դուրս գալն էր: Նրանց հրամանատարութեան հաշվարկով թուրքական զորքերը պետք է արագորեն ընկճեին իրենց ճանապարհը պատնեշող հայկական կորպուսի դիմադրութիւնը եւ շարժվեին դեպի Բաքու, ապա նաեւ թուրքաբնակ մյուս վայրեր: Սակայն հայկական զորքերն իրենց հերոսական դիմադրութեամբ խափանեցին նրանց ծրագրերը, եւ թուրքերը կորցրին իրենց համար չափազանց կարեւոր ավելի քան հինգ ամիս ժամանակը: Գեներալ Գ. Ղորղանյանը շեշտելով թուրքերի ժամանակի կորուստը՝ նկատի ունի հենց այս հանգամանքը:

«...այդ կռիւները,- նշում է գեներալ Ղորղանյանը,- ցոյց տուին, որ Հայկական Զօրամարմնի դիմադրական կորովը խորտակուած չէ, եւ որ թուրքերը պէտք էին գործ դնել բաւական ջանք ու ատեն, որպէսզի ստիպէին Զօրամարմինը՝ զէնքը վար դնել»[167]:

Մայիսեան հերոսամարտերում եւ նրան նախորդած, սկսած 1918 թ. հունվարից, կռիվներում հայկական զորքերի դրսեւորած անկոտրում դիմադրութիւնը, ըստ գեներալ Ղորղանյանի, թուրք հրամանատարութեանը կանգնեցնում է երկընտրանքի առջեւ. կամ պետք է շարունակել պատերազմը ընդդեմ հայերի, որն անվերապահորեն նշանակում էր ուժերի կորուստ եւ գլխավոր նպատակի՝ Բաքու ու թուրքաբնակ մյուս վայրերը դուրս գալուց հրաժարում անորոշ ժամանակով, կամ

հանուն գլխավոր նպատակի իրականացման, գոնե ժամանակավորապես, Հայաստանի հետ հաշտություն:

Երկընտրանքից դուրս գալու ելքը գտնվեց.

«Վերոյիշեալ կռիւներէն քանի մը օր յետոյ, - շարունակում է գեներալ Ղորղանյանը, - Թուրքիա ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը, ստորագրելով անոր հետ հաշտութեան դաշինք (4 յունիս 1918) ու ձեռք բերելով գործողութեանց ազատութիւն այդ ռազմաբեմին վրայ: Թուրքերը վճռեցին այդպիսի քայլ մը առնել, վասնզի չվաւերացնելով դաշինքը՝ միշտ հնարաւորութիւն ունէին պատեհ վայրկեանին իրենց զէնքը Հայաստանի դէմ դարձնել: Կեդրոնական պետութիւններու պարտութիւնը ի դերեւ հանեց այդ ծրագիրը:

Լիովին կտրուած լինելով արտաքին աշխարհէն, հայ ժողովուրդը իր փրկութեամբ պարտական է միայն իր որդիներու՝ Ղարաքիլիսէի, Բաշ-Ապարանի եւ Սարդարապատի մարտիկներու դիւցազնութեան»[168]:

Ահա պատմական այդ իրողության Դրոյի գնահատականը.

«Կատարուեց հրաշքը: Դաշնակցութիւնը կարողացաւ ի մի հաւաքել եւ գոյապայքարի ճակատ նետել հայութեան բոլոր կենդանի ուժերը: Հայաստանն ամբողջ, մեծով-պզտիկով, ոտքի կանգնեց եւ պատուով մեռնելու կամ ազատ ապրելու վճիռով կուրծք տուեց թշնամուն: Որքան յուզիչ դրուագներ եւ հերոսական դէպքեր կարելի է նկարագրել այն կռիւներից, որոնց արդիւնքը եղաւ Մայիսի 28 պատմական թուականը: Սարդարապատի, Ղարաքիլիսէի եւ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերուն մէջ իր տարած անօրինական յաղթանակներով՝ հայ ժողովուրդը տիրացաւ ազատ եւ անկախ ապրելու անփոխարինելի բարիքին: Այդ ճակատամարտերն եղան պատճառ, որ տաճիկները հարկադրուեցին դաշինք կնքել հայերի հետ եւ ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը:

Յարգանք հայ ժողովրդին, նրա յեղափոխական մարտիկներին եւ ղեկավարներին, փառք հայ բանակին եւ նրա անձնուէր զինուորներին ու սպաներին, որոնք գիտցան արհամարհել ամէն դժուարութիւն եւ կամքով խոյացան մահուան դէմ՝ մինչեւ արեան վերջին կաթիլը կռուելու վճռականութեամբ:

Այդ հերոսների կերտած թուականն է մայիսի 28-ը»[169]:

Դրոյի մարտական գործունեության այդ ժամանակահատվածին փոքր-ինչ իրազեկ մարդը կարող է անվարան հաստատել Սիմոն Վրացյանի հետեւյալ կարծիքը.

«Յիշենք միշտ, որ եթէ այսօր Հայաստանը Հայաստան է իր ազգային կազմով եւ ազգային պետական կառոյցով, հայութիւնն այդ բանի համար երախտագէտ պէտք է լինի առաւելապէս Արամին ու Դրոյին եւ, իհարկէ, Արարատեան աշխարհի հայ ժողովրդին ու գործիչներին»[170]:

Մայիսյան հերոսամարտերի հաղթանակի եւ Հայաստանի Հանրապետության կերտման գործում Դրոյի հիրավի անգնահատելի ներդրումն ու վաստակը արժանավույնս գնահատել ու նշել են նրա ժամանակակիցներից շատերը:

Մի ուշագրավ վկայություն եւս. «Երեւանի շրջանում, - գրում է հրետանային բրիգադի հրամանատար, իսկ 1919 թվականից մինչ 1920 թ. մայիսը հանրապետության պաշտպանության նախարար գեներալ Արարատյանը, - իշխանությունը ամուր գտնվում էր Արամ Մանուկյանի ձեռքում, որը համերաշխ գործում էր ժողովրդին ու զորքին ոգեշնչող գեներալ Սիլիկյանի եւ Դրոյի հետ: Երեւանի շրջանի ռազմական եւ տնտեսական հզորության կազմակերպման նրանց ակնառու ունակությունը հայերին հնարավորություն տվեց զենքը ձեռքին պահել մի կտոր հողը, միակ քաղաք Երեւանը եւ Սուրբ Էջմիածնի վանքը: Եվ եթե մեր՝ հայերիս հետ հաշվի էին նստում այն ժամանակ եւ հաշվի են նստում այժմ, ապա այդ ես վերագրում եմ բացառապես երեք անձանց՝ Արամին, գեներալ Սիլիկյանին, Դրոյին»[171]:

Բազում կռիվների հորձանուտում թրծված, մարտական գեներալի անկեղծ խոստովանությունն ու գնահատականը ավելի քան խոսուն է:

Իսկ այդ ընթացքում Բաթումում բանակցությունները դեռեւս շարունակվում էին:

Բաթումում ընթացող բանակցությունների մասնակից հայ պատվիրակների հետագա խոստովանությունից պարզվում է, որ մայիսյան դեպքերի ազդեցության շնորհիվ փոխվում է նաեւ թուրք պատվիրակների ընդգծված կարծր ու կոշտ վերաբերմունքը: Թուրքերը, որոնք մինչ այդ առաջնորդվում

էին միմիայն Վրաստանի եւ Ադրբեջանի անկախությունը ճանաչելու դիրքորոշմամբ, այժմ արդեն խոսում էին նաեւ Հայաստանի մասին, իսկ նրանց պատվիրակության ղեկավար Խալիլ փաշան նույնիսկ խնդրում է հայ պատվիրակներին Հայոց Ազգային խորհրդին հաղորդել, որ իրենք համաձայն են «Հայաստան կազմակերպելուն Կովկասի այն վայրերում, որոնք իրենց կողմից գրավված են...»[173]:

Հունիսի 4-ին հայ եւ թուրք պատվիրակությունների միջեւ ստորագրվում է նաեւ պատերազմը դադարեցնելու մասին համաձայնագիրը:

Թուրքերը, ճակատագրի դառը հեգնանքով, առաջինը ճանաչելով Հայոց անկախ պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ համաձայնվում են Հայաստանի համար սահմանված մոտավորապես 10000 քառակուսի կիլոմետրին ավելացնել եւս 1000 քառակուսի կիլոմետր: Հանրապետության սահմանները հասնում էին Ջաջուռ կայարանից Ալագյազի գագաթը եւ այնտեղից ձգվում դեպի Վաղարշապատ[173]:

Հայոց զորքերի հրամանատարությանը այլեւս ոչինչ չէր մնում անելու, բացի վերոհիշյալ համաձայնագրի կենսագործումից:

Զինադադարի հրամանն ստանալուց հետո նույնպես անորոշ վիճակում հայտնված Դրոն վերադառնում է Երեւան: Հայկական զորքերի հրամանատարական կազմի շրջանում դարձյալ տիրել են իրարամերժ տեսակետներ պատերազմի հետագա ընթացքի վերաբերյալ:

Գեներալ Սիլիկյանի տեսակետն արդեն հայտնի է: Սակայն կային նաեւ այնպիսի ռազմական գործիչներ, որոնք համաձայն էին անգամ Երեւանն հանձնելու գնով ճեղք բերել կռիվները դադարեցնելու համաձայնությունը: Բաշ-Ապարանի փառապանծ հաղթանակի գլխավոր հերոսն այլընտրանք չէր կարող ունենալ: Դրոյին խիստ զայրացրել էր մեծ զոհողությունների ու զիջողությունների գնով թուրքերի հետ հաշտություն կայացնելու քարոզիչների տեսակետը: Այս կապակցությամբ արդեն բազմիցս հիշատակված Մարտիրոսը պատմում է մի ուշագրավ դրվագ:

«Երեւանում տեղի ունեցած խորհրդակցությեան մասին լսեցինք, թէ զօրավար Բէդժանբէգովը եւ Դրօն ընդհարուել

են: Զօրավարը յայտնել է, որ եթէ տաճիկները ցանկանան վերցնել Երեւանը, մենք պէտք է տեղի տանք, քանի որ դիմադրել չենք կարող: Իսկ Դրօն առարկել է ասելով.

«Դու նախ քո կինն ու աղջիկները տար յանձնիր տաճիկներին, ապա քեզ իրաւունք համարիր տաճիկներին յանձնելու հայ գիւղացու կինն ու աղջիկները առանց կռուի»:

Ընդհարումը այն աստիճանի է հասել, որ Դրօն ցանկացել է ատրճանակով խփել զօրավար Բէդժանբէգովին, բայց արգիլել են նրան»[174]:

Զնայած հունիսի 4-ին կնքված զինադադարին՝ դրությունը ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում դեռեւս շարունակում էր մնալ լարված ու անորոշ: Թուրքերն այս անգամ էլ հավատարիմ գտնվելով զինադադարը խախտելու իրենց հարազատ սկզբունքին, մերթ ընդ մերթ մինչեւ հունիսի վերջերը փորձել են վերսկսել հարձակումները եւ Սարդարապատի եւ թէ Բաշ-Ապարանի ուղղություններում: Հիշյալ ճակատներից այդ օրերին ստացված տեղեկագրերն ակնհայտորեն ապացուցում են, որ թուրքերի համար ծայրաստիճան դժվար էր եղել հաշտվել անգամ ընդամենը 11000 քառակուսի կիլոմետր տարածք ունեցող նորաստեղծ հանրապետության գոյության հետ[175]:

Համաձայն զինադադարի՝ սահմանված գոտիներում տեղաբաշխված հայկական զորամասերը մշտապես գտնվել են լարված, կազմ ու պատրաստ վիճակում:

Ավելին, օգտվելով թուրքական զորքերի մերձությունից եւ զինական ու բարոյական աջակցությունից, դարձյալ գլուխ են բարձրացնում Հայաստանի տարածքում բնակվող թուրք զինված զանգվածները: Զանգիբասարի եւ Վեդիբասարի շրջանների ողջ տարածքը վերածվում է թուրք հրոսակախմբերի զինված ելույթների ռազմաբեմի: Ինչպես եւ ամիսներ առաջ՝ թուրք զանգվածների «խաղաղացնելու» գործը դարձյալ ստանձնում է Զանգիբասարի ռազմաճակատի զորահրամանատարությունը ընդունած Դրոն:

Հուլիսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անդամները վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու գլխավորությամբ ժամանում են Երեւան: Աննախանձելի առաքելություն էր վիճակվել իրականացնելու հանրապետու-

թյան նորընտիր ղեկավարությանը: Երկիրը ծայրահեղորեն քայքայված, տասնյակ հազարավոր անապաստան գաղթականներ, սով ու համաճարակ, իսկ մյուս կողմից մայրաքաղաքից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա կենտրոնացած թուրքական զորքեր եւ այդ ամենից զատ թուրք հրոսակախմբերի զինված ելույթներ:

Դարձյալ առաջնահերթ խնդիրն է դառնում երկրի քաղաքական իրավիճակի կարգավորման հարցերի լուծումը, առանց որի անհնարին էր որոշակի քայլեր ձեռնարկել նորաստեղծ հանրապետության տնտեսական եւ սոցիալ-քաղաքական կյանքի կարգավորման ուղղությամբ: Անհրաժեշտ էր վճռական քայլեր ձեռնարկել արմատախիլ անելու զինված ելույթներն ու հանրապետության կառավարությանը հնարավորություն ընձեռել լրջորեն զբաղվելու հայոց պետականության հիմքերի կառուցման ու ամրապնդման խնդիրներով:

Այն օրերին, երբ Երեւանում Սարդարապատի եւ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերի մասնակիցները հանդիսավորությամբ դիմավորում էին Քաջազնունու կառավարության անդամներին, հայոց զորագնդերը Դրոյի գլխավորությամբ գրոհում են Զանգիբասարի եւ Վեդիբասարի շրջաններում գործող թուրքերի հենակետերի վրա:

Դրոյի զորագնդերի հարվածներն, ինչպես միշտ, անվրեպ էին: Ջախջախված թուրք զինախմբերը՝ վերջնական կործանումից փրկվելու համար, ստիպված հանձնվում են հաղթողի ողորմածությանը: Դրոն այս անգամ էլ փայլուն կերպով է իրականացնում թուրքերին «խաղաղեցնելու» գործողությունները:

Հանրապետության տարածքում թուրք զանգվածների վառած հրդեհը մարելուց հետո Դրոն ստանձնում է հայոց զորքերի Երեւանյան զորախմբի հրամանատարությունը: Այդ նշանակումը պատահական չէր: Ռազմական առումով Երեւանյան զորախմբի հրամանատարի ուսերին տվյալ ժամանակահատվածում դրված էր թերեւս ամենածանր եւ պատասխանատու պարտականությունը: Ինչպես արդեն նշվել է, թուրքական զորաբանակը գտնվում էր Երեւանից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա եւ բացառված չէր, որ

թուրք հրամանատարությունը ցանկացած պահին խախտեր զինադադարի համաձայնագիրը եւ զորքերը շարժեր մայրաքաղաքի վրա: Զինվորների զգոնությունն ու մարտական կուռ պատրաստությունը պատշաճ բարձրության վրա մշտապես պահելու եւ ավելորդ բախումներից խուսափելու համար, հրամանատարից պահանջվում էր լարված, հաստատակամ աշխատանք ու ծայրաստիճան զգուշություն:

Դրոն պատվով է հանձնում այս քննությունը եւս: Իզուր չէր, որ նորաստեղծ հանրապետության զինված ուժերի հրամանատարությունը հենց նրան է վստահում այդչափ պատասխանատու գործը:

Բացի Երեւանյան զորախմբի հրամանատարությունից, նա միաժամանակ վարել է զինվորական նախարարի օգնականի պաշտոնը: Հանրապետության կառավարության կողմից նրան այդ գործում նշանակելու համար կային որոշակի օբյեկտիվ հիմքեր եւ պատճառներ:

Ինչպես հայտնի է, մինչեւ Հայաստանի անկախ հանրապետության հռչակվելը, հայկական բանակը ի դեմս գեներալ Նազարբեկյանի գլխավորած Հայկական բանակային կորպուսի, որն իր ուսերին տարավ ողջ պատերազմի հիմնական ծանրությունը, արդեն գոյություն ուներ: Սակայն, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը եւ մասնավորապես զինվորական նախարարությունը հաստատելուն զուգընթաց, ավելի ընդգծվեց բանակը պրոֆեսիոնալիզմի սկզբունքներով ու օրինաչափությամբ եւ հատկապես ռուսական բանակի նմանողությամբ կազմավորելու անհրաժեշտությունն ու պահանջը:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հավաստմամբ, այս տեսակետը առավելապես պաշտպանել է հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին[176]: Վերոհիշյալ նպատակով զինվորական նախարարի պաշտոնը վստահվել է փորձառու, պրոֆեսիոնալ զինվորական, գեներալ Հախվերդյանին, որը քաղաքական որեւէ կուսակցության չէր պատկանում:

«Այս վերջին հանգամանքը, - գրում է Ռուբենը, - ոչ միայն կը բաւարարէր կուսակցութեանց մրցակցութեան ու նախանձին, այլեւ կը համապատասխանէր այն ռուսական մտայնութեան, թէ «բանակը դուրս է քաղաքականութի-

նից»...

...Գլխավոր հիմունքն է լինում - «Զինուորականութիւնը դուրս է քաղաքականութիւնից, ժողովրդական ոչ մի ոյժ մուտք պիտի ունենայ նրա մէջ, նրանք են զինուոր, որոնք ենթակայ են զօրակոչի, նրանք են ղեկավար, որոնք աւարտած են զինուորական դպրոց»[177]:

Առաջնորդվելով բանակը կառուցելու համար Ռուբենի թվարկած չափանիշներով, բանակի շարքերն ավելի ու ավելի են համալրվում կադրային զինվորականներով:

«Այդպիսով, - շարունակում է Ռուբենը, - Հայաստանի բանակը կազմակերպուած էր զինուորական մասնագիտական տուեալների վրայ, նա ունէր իր արժանիքները գիտական տեսակէտից, բայց ունէր իր թերութիւնները ոգու եւ ազգային տեսակէտից: Այս վերջին հանգամանքը դժգոհութիւններ առաջ բերած էր թէ կուսակցական շարքերում եւ թէ Խորհրդարանում...

Դրանից խուսափելու համար, Զինուորական նախարարի օգնական հրաւիրուեց Դրոն:

...եթէ նախարարութեան մէջ հիմնական փոփոխութիւններ յառաջ չեկան, բայց գործող բանակի թիւը զգալի չափով աւելացաւ եւ կազմակերպուեց: Դրան նպաստում էր եւ այն հանգամանքը, որ զինուորական նախարարի օգնական Դրոն յաճախ իբր արեւելեան ճակատի հրամանատար դուրս կը գար եւ անձամբ կը ղեկավարէր Վեղիի ճակատի գործերը: Եւ այսպէս օր աւուր ուժեղանում էր զօրքը եւ բազմանում»[178]:

Շատ շուտով նրան սպասում էր մի նոր փորձութիւն, ուր նա կրկին անգամ պիտի հաստատեր իր անհաղթ զորահրամանատար լինելը:

1918 թ. դեկտեմբերին բռնկվում է հայ-վրացական ընդհարումները:

1. Տե՛ս. ՀԱՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 33, թ. 10-13:
2. Տե՛ս, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ. , թիվ 1-2, էջ 5:
3. Նույն տեղում, էջ 81:
4. Նույն տեղում, էջ 142:
5. ՀԱՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 98, թ. 1:
6. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ. , նո. 3, էջ 35:

7. «Հայրենիք» ամս. , 1956 թ. , թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 24:
8. Նույն տեղում, էջ 24-25:
9. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», 1965 թ. , հ. Գ, էջ 178-179:
* Տե՛ս, Ե.Իչխանեան «Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920», Երևան, 1999, էջ52-53:
** Նույն տեղում, էջ 56:
*** Նույն տեղում, էջ 58:
**** Նույն տեղում, էջ 58:
***** Նույն տեղում, էջ 58:
10. «Արամը», 1969 թ. , էջ 98:
11. «Հորիզոն», 1918 թ. , մայիսի 19:
12. Նույն տեղում, հուլիսի 9:
13. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», գ. 1, Թէհրան, 1978 թ. , էջ 362:
14. Նույն տեղում, էջ 263:
15. «Հայաստանի Հանրապետութեան 60-ամեակը. 1918-1978 թթ.», էջ 5:
16. Ռուբէն, «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները», հ. 7, Բէյրութ, 1979 թ., էջ 330-331:
17. «Արամը», 1969 թ. , էջ 536-537:
18. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 119, թ. 15:
19. Տե՛ս Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», գ. 1, Թէհրան, 1978 թ. , էջ 370-371:
20. «Հորիզոն», 1918 թ., թիվ 33:
21. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Գ, էջ 179-180:
22. ՀՅԴ ԿԱ, թղթծր. 206, 65/3 (ԱՄՆ, Բոստոն):
23. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 24 (2):
24. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. 2, էջ 164:
25. «Հորիզոն», 1918 թ. , թ. 33:
26. «Հայրենիք» օր. , 1918 թ. , հուլիսի 13:
27. Տես Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Թէհրան, 1982 թ., էջ 124-131:
28. Նույն տեղում, էջ 134:
29. «Հայրենիք» օր. , 1918 թ. հոկտեմբերի 15:
30. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 127-128:
31. Տե՛ս Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», հ. 1, Թէհրան, 1978 թ. , էջ 372-373:
32. Նույն տեղում:
33. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 135:
34. «Արամը», Թէհրան, 1960 թ. , էջ 101:
35. «Հայրենիք» օր. , 1956 թ. , ապրիլի 26:
36. «Ասպարէզ», 1956 թ. , ապրիլ 3, էջ 3-4:
37. Վ. Փափազեան, «Իմ յուշերը», Պէյրութ, 1952 թ. , էջ 468:
38. «Հայրենիք» ամս. , 1956 թ. , թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 25:

39. «Հայրենիք» ամս. , 1927 թ. , թիւ 2, դեկտեմբեր, էջ 157:
40. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 11-12:
41. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 176, թ. 5:
42. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 13-14:
43. Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ. , թիվ 3, էջ 96:
44. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 13-14:
45. Նույն տեղում:
46. Նույն տեղում, թ. 15:
47. Նույն տեղում, թ. 10:
48. Նույն տեղում, թ. 15:
49. Նույն տեղում:
50. Նույն տեղում, թ. 44ա:
51. Նույն տեղում, թ. 15:
52. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, գ. 97, թ. 2:
53. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ., թիվ 3, էջ 86:
54. ՀՀ ԿԱ, թիվ 503, պահ. 14, դ. 6, էջ 2 (ԱՄՆ, Բոստոն):
55. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 1:
56. Նույն տեղում, թ. 45:
57. Նույն տեղում, թ. 45ա:
58. «Սարդարաբադի հերոսամարտը», գրեց գլխաւոր սպայակոյտի գնդապետ Ալեքսանդր Կ. Շնեուր, 1967 թ. , Ֆրեզնո, էջ 16:
59. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ. , թիվ 3, էջ 96:
60. Նույն տեղում:
61. ՀՀ ԿԱ, թիվ 503, պահ. 14, դ. 6, էջ 3 (ԱՄՆ, Բոստոն):
62. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 176, թ. 10:
63. Նույն տեղում, թ. 9:
64. «Հայրենիք» ամս. , 1927 թ. , թիւ 2, դեկտեմբեր, էջ 158-159:
65. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 47:
66. Նույն տեղում, թ. 46:
67. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ. , թիվ 3, էջ 96:
68. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 47:
69. «Հայրենիք» ամս., 1927 թ., թիւ 2, դեկտեմբեր, էջ 159:
70. «Սարդարաբատի հերոսամարտը», գրեց գլխաւոր սպայակոյտի գնդապետ Ալեքսանդր Շնեուր, 1967 թ., Ֆրեզնո, էջ 15:
71. Նույն տեղում, էջ 16:
72. «Հայրենիք» ամս. , 1927 թ. , թիւ 2, դեկտեմբեր, էջ 159:
73. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 46:
74. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ. , թիվ 2, էջ 97:
75. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 47:
76. ՀՀ ԿԱ, թիւ 503, պահ. 14, դ. 6, էջ 4 (ԱՄՆ, Բոստոն):
77. Նույն տեղում, էջ 5:
78. Նույն տեղում:

79. Նույն տեղում:
80. Նույն տեղում:
81. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 46:
82. Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992 թ., թիվ 2, էջ 98:
83. «Հայրենիք» ամս. , 1927 թ. , թիւ 2, դեկտեմբեր, էջ 159:
84. Նույն տեղում:
85. Մատենաշար «Ռազմիկ», թիւ 1, «Հայաստանի Հանրապետութեան վերջալոյսին», գրեց գնդ. Տ. Բաղդասարեան, Փարիզ, 1937 թ., էջ 200:
86. Նույն տեղում:
87. Նույն տեղում:
88. Նույն տեղում:
89. Նույն տեղում:
90. «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956 թ. , ապրիլի 27:
91. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1962 թ. , էջ 110:
92. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 92, թ. 6-12:
93. Նույն տեղում:
94. Տե՛ս Ա. Հ. Հարությունյան, «Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները», Երեւան, 1984 թ. , էջ 174:
95. «Սարդարաբատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա», Երեւան, 1998 թ. , էջ 114:
96. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 42, թ. 29:
97. Ա. Հ. Հարությունյան, նույն տեղում, էջ 182-183, նաեւ՝ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, «Սիլիկովի նամակները Նազարբեկովին»:
98. «Հայրենիք» ամս. , 1925 թ. , մայիս, Մելիքեան, «Արեան ճանապարհով»:
99. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, թ. 8:
100. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 403, ց. 1, գ. 40, թ. 1-2:
101. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան - Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», գ. 1, 1978 թ. , էջ 399-400:
102. Դրոյի ձայնագրութիւնից:
103. «Հայրենիք» օր. , 1956 թ. , ապրիլի 24:
104. Նույն ձայնագրութիւնը:
105. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 21, թ. 71:
106. ՀՀ ԿԱ, հմ. 508, պահ. 14, դ. 6, էջ 18 (ԱՄՆ, Բոստոն):
107. Տես «Հայրենիք» ամս. , 1936 թ. , մարտ, էջ 104:
108. Վ. Ա. Պարսամյան, Շ. Ռ. Հարությունյան, «Հայ ժողովրդի պատմություն», 1979 թ. , դասագիրք բուհերի ուսանողների համար, էջ 417:
109. Ծ. Աղայան, «Հոկտեմբերը եւ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը», Երեւան, 1982 թ. , էջ 126, Հ. Թուրշյան, «Սարդարապատի հերոսամարտը», 1965 թ. , էջ 81-82:
110. «Արաքս», մահուան յիսնամեակին առթիւ, Բէյրութ, 1969 թ. , էջ 506:
111. Ա. Աստուածատուրեան, «Սարդարապատի պատմաշինութիւնը», Պէյրութ, 1966 թ. , էջ 32:

112. «Հայրենիք» օր. , 1956 թ. ապրիլի 28:

113. Նույն տեղում:

114. «Սարդարաբատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա», Երեւան, 1998 թ. , էջ 95:

115. Նույն տեղում, էջ 29:

116. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, թ. 8:

117. ՀՀ ԿԱ, հմ. 503, պ. 16, դ. 6, էջ 19-20 (ԱՄՆ, Բոստոն):

118. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, թ. 17-23, էջ 3:

119. Նույն տեղում:

120. «Հայրենիք» օր. , 1956 թ. մայիսի 27:

121. «Հայրենիք» ամս. , 1928 թ. , մարտ, էջ 125:

122. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», հ. 1, 1978 թ. , էջ 401:

123. Հ. Թուրշյան, «Սարդարապատի հերոսամարտը», 1965 թ. , էջ 163-164:

124. ՀՀ ԿԱ, 41-5, էջ 3 (ԱՄՆ, Բոստոն):

125. «Ջանգ», Երեւան, 1918 թ. , սեպտեմբերի 24:

126. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 403, ց. 1, գ. 40, թ. 12, էջ 4-5:

127. Նույն տեղում:

128. Նույն տեղում:

129. Նույն տեղում:

130. Տե՛ս ՀՀ ԿԱ, 65-5, էջ 3 (ԱՄՆ, Բոստոն):

131. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, թ. 9-10, էջ 4:

132. «Հայրենիք» ամս. , 1928 թ. , թիւ 5, մարտ, էջ 125:

133. «Հայրենիք» օր. , մայիսի 27:

134. Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», հ. 1, 1978 թ. , էջ 402:

135. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35:

136. «Հորիզոն», 1918 թ., մայիսի 29:

137. «Հայրենիք» ամս. , 1928 թ. , թիւ 8, յունիս, էջ 128:

138. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, «Իմ յիշելի յուշերը», հ. 1, 1978 թ. , էջ 407-408:

139. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, թ. 9-10, էջ 4:

140. Նույն տեղում:

141. Մ. Թորլաքեան, «Օրերուս հետ», Պէյրութ, 1963 թ. , էջ 408-409:

142. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 403, ց. 1, գ. 40, էջ 7:

143. «Հայրենիք» օր. , 1956 թ. , մայիսի 27:

144. Նույն տեղում:

145. Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», հ. 1, 1978 թ. , էջ 413:

146. «Հայրենիք» օր. , 1956 թ. , մայիսի 27:

147. Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», հ. 1, 1978 թ. , էջ 413:

148. «Հայրենիք» օր. , 1956 թ. , մայիսի 27:

149. Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, «Իմ յիշելի յուշերը», հ. 1, 1978 թ. , էջ 413-414:

150. «Հորիզոն», 1918 թ. , 12 յունիսի:

151. «Ալիք» բաց. , «Դրօշի յիշատակին», 1956 թ. , էջ 43:

152. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 18:

153. «Սարդարաբատի հերոսամարտը», գրեց գլխաւոր սպայակոյտի գնդապետ Ալեքսանդր Կ. Շնեուր, 1967 թ. , Ֆրեզնո, էջ 43:

154. Հայկ. սով. հանրագիտարան, հ. 1, Երեւան, 1974 թ. , էջ 583:

155. Հ. Թուրշյան, «Սարդարապատի հերոսամարտը», Երեւան, 1965 թ. , էջ 165-166:

156. Նույն տեղում, էջ 166-167:

157. Ծ. Աղայան, «Հոկտեմբերը եւ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը», Երեւան, 1982 թ. , էջ 149:

158. ՀԽՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 98, թ. 32:

159. ՀՀ ԿԱ, թիվ 503, պ. 14, դ. 6, էջ 22 (ԱՄՆ, Բոստոն):

160. Նույն տեղում:

161. Տե՛ս «Հայրենիք» ամս. , 1928 թ. , մարտ, էջ 125-126:

162. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Պէյրութ, 1956 թ. , էջ 144-145:

163. Տե՛ս «Հայրենիք» ամս. , 1923 թ. , յունիս, էջ 43:

164. ՀՀ ԿԱ, թիվ 1/1, տիպ 6 (ԱՄՆ, Բոստոն):

165. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 125-127:

166. «Հայրենիք» ամս. , 1928 թ. , թիւ 5, մարտ, էջ 126:

167. Նույն տեղում:

168. Նույն տեղում, էջ 127:

169. «Հայաստանի Հանրապետութեան 60-ամեակը 1918-1978 թթ.», էջ 5:

170. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, էջ 182:

171. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 82, թ. 18:

172. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թ. 42-44:

173. Նույն տեղում, գ. 12, թ. 12-13:

174. «Հայրենիք» ամս. , 1934 թ. , մարտ, էջ 107-108:

175. Տե՛ս ՀՀ ԿԱ, թիւ 1/1, տիպ 6 (ԱՄՆ, Բոստոն):

176. Տե՛ս Ռուբէն, «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները», հ. 7, Բ հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1979 թ. , էջ 331:

177. Նույն տեղում:

178. Նույն տեղում, էջ 333:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԴՐՈՅԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՄԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1. ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ավարտվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ Գերմանիայի գլխավորած համադաշնության երկրները, որի կազմում էր նաեւ Թուրքիան, պարտվում են եւ հանձնվում Անտանտի տերությունների տնօրինությանը:

Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետությունը իր գոյության կարճատեւ, ընդամենը մի քանի ամիս ապրած ժամանակահատվածում, միջազգային ասպարեզում տեղի ունեցող դեպքերի թելադրանքով թեւակոխում է զարգացման նոր շրջան:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան իրեն ճանաչում է լիակատար պարտված եւ պարտավորվում է մինչեւ 1919 թ. ապրիլը իր զորքերը դուրս բերել Անդրկովկասից եւ նահանջել մինչեւ 1914 թ. սահմանը: Նույն պայմանագրի 24-րդ հոդվածի համաձայն Անտանտի տերություններին իրավունք է վերապահվում առանց որեւէ խոչընդոտի գրավել նաեւ հայկական վեց՝ Էրզրումի, Բիթլիսի, Վասպուրականի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի եւ Տրապիզոնի նահանգները:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առջեւ ծառացած բազում խնդիրների շարքում, թերեւս, ամենաառաջնահերթ եւ կարեւորագույններից մեկը, բնականաբար, դառնում է հանրապետության տարածքների ընդարձակման կենսագործումը, որը պետք է ընթանար մի քանի ուղղությամբ, ընդամին՝ հաղթող տերությունների համաձայնությամբ

եւ աջակցությամբ: Առանց այդ խնդիրների լուծման, խոսք անգամ չէր կարող լինել երկրի, որը պարփակված էր միայն Երեւանի շուրջը, հետագա զարգացման եւ ուժեղ պետականության ստեղծելու մասին:

Հայաստանի կազմում առաջին հերթին պետք է միավորվեին մայրաքաղաքին մերձակա շրջանները՝ Ալեքսանդրապոլն ու Նոր Բայազետը, ապա նոր միայն կարսի եւ Շարուր-Նախիջեւանի նահանգները:

«Ատով, - գրում է հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, - սակայն, կովկասեան Հայաստանի սահմանների խնդիրը չփակուեցաւ. վիճելի կը մնային Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, որոնց վրայ յաւակնութիւն ունէր Ադրբէջանը, Լոռին, Ախալքալաքը եւ Կարսի շրջանի որոշ մասերը, որոնք կը պահանջուէին Վրաստանի կողմէ, եւ վերջապէս Օլթին ու Նախիջեւանը, որոնք թուրքերու աշխարհակալութեան առարկա էին: Սահմանային այս խնդիրներէն զատ, Հայաստանի կառավարութիւնը իր առջեւ ունէր ամէնէն մեծ հողային վէճը՝ Թրքահայաստանի վիլայէթներու վերաբերմամբ»[1]:

Հանրապետության սահմանների ընդարձակումը կենսականորեն անհրաժեշտ էր, բայց իրագործումը չափազանց դժվար, եւ ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, սահմանների ընդարձակման գործում հանդիպելով իր հարեւան պետությունների անզիջում դիմադրությանը՝ Հայաստանը ներքաշվում է պատերազմի մեջ եւ զենքի ուժով հարկադրված պաշտպանում իր իրավունքները:

Ծանր օրեր էր ապրում նորաստեղծ հանրապետությունը, մի կողմից երկրում՝ տիրող դժվարին կացությունը, բազմահազար գաղթականության սովյալ ու թշվառ վիճակը, մյուս կողմից՝ մուսավաթիստական Ադրբեջանի դավերն ու Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջեւանի նկատմամբ զավթողական հավակնությունները եւ հանկարծ հողային տարածքների առնչությամբ Վրաստանի հետ բռնկված ընդհարումները:

Անդրկովկասում վարչատարածքային հարցը վաղուց էր հասունացել, եւ այն իր լուծումը պիտի գտներ դեռեւս մինչ փետրվարյան հեղափոխությունը:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների եւ ազերիների միջեւ գոյություն ունեցող հողային, սահմանա-

յին վեճերը հիմնականում կապված էին Հայաստանի պատմական գավառների՝ Արցախի, Զանգեզուրի, Ախալքալաքի եւ Բորչալուի, իսկ հայ-վրացական ընդհարումների նախօրեին նաեւ Լոռի-Փամբակի տարածքների պատկանելության վիճարկման հետ:

Ինչպես հայտնի է, Արցախի եւ Զանգեզուրի գավառները ցարական կառավարության կողմից մտցվել էին առավելապես մահմեդական հավատքին դավանող բնակչություն ունեցող Ելիզավետպոլի, իսկ Ախալքալաքի ու Բորչալուի գավառները՝ Թիֆլիսի նահանգի կազմում:

Հիշյալ գավառներում բնակվում էին 260000 հայեր, 7000 վրացիներ եւ 30000 այլազգիներ[2]:

Հայ-վրացական խնդիրների առնչությամբ արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հատակորեն մատնանշում է, որ վրաց քաղաքական կուսակցությունները մինչեւ Անդրկովկասում անկախ հանրապետությունների հաստատումը այդ հարցերի լուծման վերաբերյալ պաշտպանել են հետեւյալ դիրքորոշումը. «... Սոցիալ-դեմոկրատները (մենշեւիկները) հայտարարել են. «Ինքնակառավարման տերիտորիալ սահմանները պետք է որոշվեն ըստ այդ շրջաններում մեկ կամ այլ ազգերի բնակչության տոկոսային հարաբերության՝ միաժամանակ հաշվի առնելով նաեւ այդ ազգերի տնտեսական ու մշակութային պայմանները: Իսկ երբ սահմանները որոշվեն, ապա այն պետք է հաստատվի այդ շրջաններում բնակվող ժողովուրդների հանրաքվեի միջոցով:

Վրացական ֆեդերալ-սոցիալիստական հեղափոխական կուսակցության կոնֆերանսը վրացական սահմանների առնչությամբ որոշեց. Վրաստանի տարածքը պետք է կազմված լինի հետեւյալ շրջաններից, Թիֆլիս, Գորի, Դուշեթ, Թելավ, Սիղնախ, Թիոնեթի, Բորչալու, Ախալցիխե, Ախալքալաք, Քութթախա, Բաթում, Սուխում, եթե այդ շրջաններում անցկացված հանրաքվեները պետք է համաձայնություն տան նմանօրինակ որոշմանը»[3]:

Ինչպես հստակորեն մատնանշվում է փաստաթղթում, վրաց մենշեւիկների ընդունած այս որոշման մեջ, ճիշտ է, ամրագրված են նաեւ Ախալքալաքի, Բորչալուի շրջանները, բայց չկա որեւէ նշում Լոռի-Փամբակի մասին: Բնակավայրերի նշումները նրանք կատարել են համապատասխան գավառների եւ նահանգների անվանմամբ, իսկ դրանց մասը կազմող շրջանները, անկախ բնակչության կազմից եւ պատկանելությունից, չեն նշվել: Ցարիզմի օրոք Լոռի-Փամբակի շրջանները մաս էին կազմում Բորչալուի գավառի:

Մենշեւիկների բանաձեւում կարեւորվում է նաեւ հիշյալ շրջանների պատկանելության հարցը հանրաքվեով որոշելու սկզբունքը:

Վիճելի տարածքային հարցերը նման ժողովրդավարական սկզբունքով լուծելու հարցում հայ եւ վրացական քաղաքական հոսանքների միջեւ այդ ժամանակաշրջանում տիրում էր կատարյալ համաձայնություն եւ փոխըմբռնում: Սակայն 1918 թ. մայիսի 26-ի անկախության հռչակագիր ընդունելուց հետո Վրաստանի իշխանության ղեկն ստանձնած նախկինում ժողովրդավարական սկզբունքով առաջնորդվող սոցիալ-դեմոկրատները (մենշեւիկներ) կտրուկ կերպով փոխում են տարածքային հարցերին վերաբերող իրենց իսկ դիրքորոշումը:

1918 թ. հունիսին Վրաստանի Հանրապետության ղեկավարներ Ռամաշվիլին ու Ժորդանիան այցելում են Հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցչություն եւ Ավ. Ահարոնյանին, Հովհ. Քաջազնունուն եւ Ալ. Խատիսյանին իրենց կառավարության անունից հրավիրում մասնակցելու Ախալքալաքի, Բորչալուի շրջաններն ըստ ազգային պատկանելության բաժանելու նպատակով գումարվող խորհրդակցությանը: Հայոց Ազգային խորհրդի հանձնարարությամբ հայ պատգամավորներ Խաչատուր Կարճիկյանը, Ալ. Խատիսյանն ու Ղորղանյանը ներկայանում են Վրաստանի կառավարությանը:

Այստեղ նրանց սպասում էր կատարյալ անակնկալ.

«Իրակլի Ծերեթելին հայտարարում է, որ Վրաստանը պետք է վերցնի Ախալքալաքը, Ղազախը, Բորչալուն եւ Փամբակը»[4]:

Մինչ այդ բոլորովին այլ տեսակետ պաշտպանող Իրակլի Ծերեթելու անսպասելի հայտարարությունը զարմանք ու ցասում է առաջացնում հայ պատգամավորների շրջանում:

«Այս առիթով Խաչատուր Կարճիկյանը հայտարարում է,

որ Ծերեթելու հայտարարության մեջ ինքը տեսնում է Հայաստանը Վրաստանի, Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի մեջ բաժանելու հին նախագծի իրագործման գործընթացը:

Բողոքը լսելուց հետո Ծերեթելին ժամանակ է խնդրում հայկական ներկայացուցչությունից մտածելու՝ նորից հանդիպելու խոստումով: Բայց դրա փոխարեն, մի քանի օր անց առանց հայկական կողմի տեղեկության գծվում է վրացական սահմանը, որի մեջ ներառվում է բոլոր վիճելի շրջանները»[5]:

Վրաստանի կառավարության վերաբերմունքը բավականին հետաքրքիր էր: Ըստ նրա եւ Ադրբեջանի կառավարության նպատակադրության Անդրկովկասի ողջ բնակչության ավելի քան 30%-ը կազմող հայությունը պետք է ամփոփվեր միայն Սեւանա լճի ավազանում եւ Արարատյան դաշտի մի մասում, այսինքն բավարարվեր ընդամենը 11000 քառ. կմ տարածքով, որը կազմում էր Անդրկովկասի միայն 5%-ը: Իսկ հայերից ավելի պակաս բնակչություն ունեցող Վրաստանը հավակնում էր տիրելու Անդրկովկասի ամբողջ տարածքի 42%-ին, այսինքն մոտ 8 անգամ ավելի, քան պետք է ունենային հայերը[6]:

Անդրկովկասի տարածքի մնացած 53%-ին հավակնում էր տիրել Ադրբեջանը: Տվյալ ժամանակաշրջանում ի հաշիվ Հայաստանի պատմական գավառների, Անդրկովկասում երկու հզոր՝ Վրացական եւ Ադրբեջանական պետություններ ստեղծելու հարցում մեր հարեւան երկու ժողովուրդների կառավարությունների միջեւ գոյություն ունեին քաղաքական ու տնտեսական շահերի վրա հիմնված կատարյալ փոխհամաձայնություն եւ ներդաշնակություն:

Հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը նոր չէր: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության համար անակնկալ չէր ադրբեջանական իշխանությունների զավթողական վերաբերմունքը Արցախի եւ Զանգեզուրի նկատմամբ: Սակայն բոլորովին այլ էր Վրաստանի պարագան:

«Վրացիները, - գրում է Արեւմտահայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը (Կոմս), - կլանելով Ախալքալաքը, Արտահան-Արդուինի շրջանները եւ մեր առջեւ փակելով Սեւ ծովը տանող Ճորոխի հովիտը՝ ախորժակ ունէին ձեռք ձգելու նաեւ Լոռիի ամբողջ հովիտը, հողամաս մը որ բացառապէս հայերով բնակեցուած էր եւ հարուստ էր անտառներով ու հոչակաւոր պղնձահանքովը: ...Վրացիները, որոնք պատմութեան մէջ միշտ եղբայրօրէն կենակցած են հայութեան հետ, գերազանցեցին ազրպէյջանցիներուն. ախորժակնին ուտելով բացուեցաւ: Օգտուելով Հայաստանի ներքին ծանր վիճակէն, տնտեսական ծանր պայմաններէն եւ նորակազմ պետութեան յարաբերական թուլութիւնէն, յանկարծակի խուժեցին Լոռիի գիւղերը եւ փորձեցին վրացական վարչութիւններ հաստատել»[7]:

Անշուշտ, Վրաստանի կառավարության նման ձգտումների եւ մտադրությունների համար կային որոշակի նախադրյալներ:

Նախ՝ իշխանության ղեկն ստանձնած մինչ այդ ժողովրդավարական քաղաքականությամբ առաջնորդվող վրաց սոցիալ-դեմոկրատներին քաջ հայտնի էր ոչ միայն Հայաստանի, Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի ավանդական հակամարտությունը, այլեւ մեր երկրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի ծայրահեղորեն խարխլված, անմխիթար իրավիճակը:

2. Վրացական իշխանությունների ինքնավստահ, զավթողական տրամադրությունները մեծապես լիցքավորել էր Թուրքիայի հզոր դաշնակցի՝ Թիֆլիսում գտնվող Գերմանիայի ներկայացուցչությունը, որը վրաց կառավարությանը խոստացել էր տնտեսական եւ անգամ ռազմական օգնություն հայ-վրացական հնարավոր ընդհարումների ժամանակ:

Վկայակոչենք Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանի եւ Գերմանիայի ներկայացուցիչ ֆոն Քրեսի միջեւ կայացած պաշտոնական զրույցից մի ուշագրավ հատված.

«Անդրկովկասում գերմանական միսիայի ներկայացուցիչ ֆոն Քրեսը Թիֆլիսում հայտնում է Ջամալյանին, որ հայերն ազատեն «վրացական» տարածքներն առանց արյունահեղության:

Ջամալյանի այն հարցապնդմանը, թե ինչո՞ւ է գերմանական միսիայի ներկայացուցիչը խառնվում վրաց-հայկական գործերին եւ սատար կանգնում վաղուց ի վեր հայերին պատկանող հողերին հավակնող Վրաստանին, ֆոն Քրեսը

պատասխանել է, որ Գերմանիան գտնվում է Վրաստանի հետ նույն միության մեջ եւ պարտավորություն է վերցրել պաշտպանել այդ հանրապետության տարածքային շահերը եւ դա է իրենց միսիայի նպատակը Անդրկովկասում»[9]:

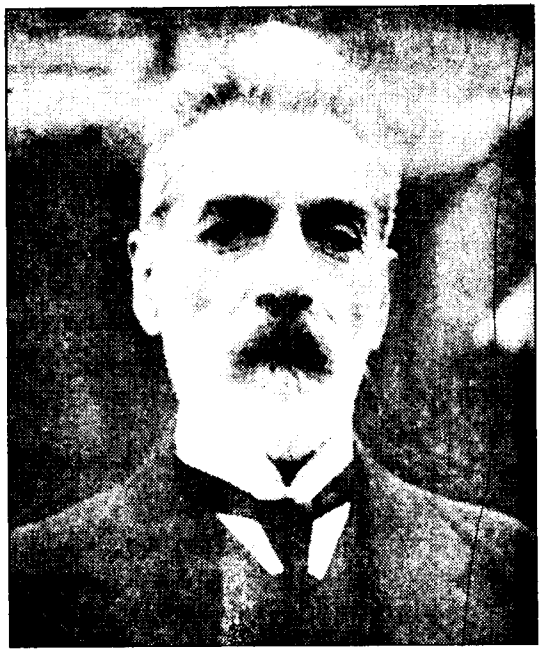

Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունի

Գերմանիայի զորակցության խոստումներից թեւավորված՝ վրաց իշխանությունները քաղաքական եւ տնտեսական բնագավառում դեռ նոր-նոր ինքնուրույն քայլեր ձեռնարկող Հայաստանի Հանրապետությանը լուրջ մրցակից չէին համարում եւ այդ պատճառով ձգտում էին ամեն գնով կենսագործել հզոր վրացական պետություն ստեղծելու պատեհ առիթն ու հնարավորությունները:

Ավելին, ըստ վրաց կառավարության, սահմանային հարցերը հօգուտ Վրաստանի լուծումն անհրաժեշտ է, որովհետեւ. «...հայերի շահն էլ պահանջում է այդ շրջանների Վրաստանի սահմաններում լինելը, որովհետեւ այդպիսով յանձին Վրաստանի, կովկասում կը ստեղծուի կենսունակ ու հզոր քրիստոնեայ պետութիւն, որը գերմանացիների աջակցութեամբ կը պաշտպանէ եւ հայերին»[9]:

Վիճակն արդեն գցված էր, սահմանային հարցերի վերաբերյալ վրաց կառավարության այդօրինակ դիրքորոշումը բնականաբար պիտի վերածվեր առճակատման:

Անդրադառնալով հայ-վրացական ընդհարումների լուսաբանմանը՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին գրում է.

«Դեկտեմբերի սկզբներին ծագեց կարճատեւ հայ-վրացական պատերազմը:

Երբ թուրքական բանակը՝ Ալեքսանդրապոլի վրայից անցնելով հասաւ Փամբակ ու գրաւեց Ղարաքիլիսան, վրացիները օգտուեցին հանգամանքից ու զօրքերը մտցրին հայկական Լօռին: Պատրուակը այն էր, թէ ուզում են կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դէպի Թիֆլիս: Բայց թուրքերի հեռանալուց յետոյ էլ վրացիները չուզեցին դատարկել Լօռին, ընդհակառակը, եռանդօրէն աշխատում էին ամրացնել ու յաւերժացնել իրենց տիրապետութիւնը, իսկ տեղացիների դժգոհութեան արտայայտութիւնները խեղդում էին դաժանօրէն:

Լօռին - կռուածաղիկ էր Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ, ամէնից ցաւոտը հայ-վրացական սահմանային վէճերի մէջ:

Մեզ վրայ ճնշում գործ դնելու նպատակով, Վրաստանը փաստօրէն կտրել էր մեր հաղորդակցութիւնը դրսի աշխարհի հետ, փակել էր մեր սահմանները, նոյնիսկ այն հացը, որ ուղարկւում էր դրսից մեր սովամահ գաղթականութիւնը կերակրելու համար, այդ հացն էր հանդիպում Վրաստանում բազմազան արգելքների ու ուշանում էր, լրիւ չէր հասնում տեղը:

Վրաստանը գրաւել էր Լօռին, փակել երկաթուղին ու պահարել մեզ, այն էր պատերազմի հիմնական պատճառը:

Իսկ անմիջական առիթը՝ Լօռուայ մի քանի հայ գիւղերի ապստամբութիւնն էր եւ վրաց կառավարութեան գործադրած անհամապատասխան խիստ միջոցները, կարծես կառավարութիւնը առիթ էր որոնում (ու նոյնիսկ ինքը ստեղծում) որպէսզի կոտորի ու ահաբեկի հայ ազգաբնակչութիւնը»[10]:

Հայ-վրացական հակամարտությունը ավելի է շիկանում, երբ հայկական զորքերը Դրոյի գլխավորությամբ հոկտեմբերի 18-ին մուտք են գործում Լոռի, որը մինչ այդ գրավված էր թուրքական զորքերի կողմից:

Ընդ որում՝ հայկական զորախմբի մուտքը Լոռի-Փամբակ կատարվել է խելամտորեն հաշվարկված եւ որպեսզի հակառակորդը չկարողանա համապատասխան քայլեր ձեռնարկել՝ գործողությունը իրականացվել է սրընթաց:

«...Հոկտ. 18-ին Դրօն կարգադրեց Կուռօ Թարխանեանին, 2 հարիւրեակ ձիաւորներով շտապ գնալ գրաւել Դսեղ-Քոլագերան-Կաչական գիծը, իսկ Բաշ-Աբարանի զօրամասը - առաջին ձիաւոր գունդ, 5-րդ հետեւակ գունդ, 1 մարտկոց - հրամանատարութեամբ գնդ. Ղորղանեանի՝ անցնելով Սպիտակի լեռնանցքը՝ գնաց բռնեց Ջալալ-Օղլի-Գերգեր-Կուրթան գիծը: Կարգադրութիւնը կատարուեց շատ արագ, եւ հոկ. 21-ին արդէն շրջանը ամբողջութեամբ հայերի ձեռքին էր, գրեթէ առանց մի՛ջադէպի»[11]:

Դեկտեմբերի 19-ին հայկական բանակի զինվորական շտաբի պետը ստանում է հետեւյալ հեռագիր-զեկուցագիրը.

«Հաղորդում եմ, որ հոկտեմբերի 18-ին, ժամը 18-ին Շահալիի կայարանը գրավված է մեր հեծելազորի կողմից:

Փոխգնդապետ Շնեուր»[12]:

Իսկ ընդամենը երկու օր անց, նույն ամսի 21-ին, զինվորական նախարարի անունով ստացվում է հետեւյալ զեկուցագիրը.

«Հաղորդում եմ, որ հոկտեմբերի 19-ի լուսա 20-ի գիշերը մեր զորքերի կողմից գրավված է Նովո-Պոկրովկա, Ջալալ-Օղլի, Վարդանլուր եւ Կարքենդ ռազմաճակատը: Վրաց-գերմանական ճակատը որոշակիացնելու նպատակով կատարվում է հետախուզություն:

Գեներալ-մայոր Սիլիկով»*[13]:

Կատարվեց Լոռին իր իսկական տիրոջը վերադարձնելու առաջին անհրաժեշտ քայլը: Լոռվա տարածքի զգալի մասը արդեն վերահսկվում էր հայկական զորքերի կողմից:

Թուրքական զորքերի կողմից բռնագրավված էր նաեւ Ախալքալաքի գավառը, իսկ Բորչալուի մյուս շրջանում տնօրինություն էին անում վրացական զորամասերը:

Հարկ է նշել, որ Բորչալուի գավառում, որի վարչական միավորն էր կազմում նաեւ Լոռին, վրացական զորամասերի

* Համաձայն Բաթումի պայմանագրի Հայաստանի Հանրապետությունը իրավունք ուներ պահելու ընդամենը մեկ դիվիզիա: Հանրապետության բանակը ուներ մեկ դիվիզիա եւ նրա հրամանատարը գեներալ Սիլիկյանն էր, մնացած զորամասերը, այդ թվում նաեւ Դրոյի գլխավորած Դիլիջան-Լոռի զորախումբը կազմում էին այդ դիվիզիայի բաղկացուցիչ մասերը:

հայտնվելը կատարվել էր Հայոց եւ Վրաց Ազգային խորհուրդների փոխհամաձայնությամբ: 1918 թ., երբ թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո սպառնում էին հարձակումը զարգացնել դեպի հյուսիս, Հայոց Ազգային խորհուրդը, հաշվի առնելով Վրաստանի սահմանների ապահովության հարցը եւ ընդառաջելով Ռամիշվիլու եւ Ժորդանիայի դիմումներին, համաձայնվեց, որպեսզի վրացական զորամասերը մուտք գործեն Բորչալուի շրջանը: Ընդամին, այդ ժամանակ Վրաց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները հավատացնում էին, որ վրացական զորքերն անմիջապես կպարպեն Բորչալուն, եթե թուրքերը հեռանան Վրաստանի սահմանամերձ շրջաններից: Սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ վրաց կողմը ոչ միայն չկատարեց իր խոստումը, այլեւ հիշյալ տարածքների նկատմամբ դրսեւորած իր հավակնությամբ պատճառ հանդիսացավ հայ-վրացական ընդհարումներին:

Թուրքական զորքերի դուրս բերումը գրավյալ տարածքներից եւ այն հայկական զորամասերով փոխարինելու գործողությունը կատարվել է հայկական եւ թուրքական զորքերի հրամանատարության նախնական պայմանավորվածությամբ եւ փոխհամաձայնությամբ: Ընդամին՝ հայկական կողմի հետ տարվող բանակցությունները վարել է Անդրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատար Խալիլ փաշան:

Հայաստանի զինվորական նախարար գեներալ Հախվերդյանին հասցեագրված այս հարցերին նվիրված հեռագրերից մեկում նշվում է.

«Ձերդ Գերազանցություն

Ես ստացել եմ հեռագիր Խալիլ փաշայից: Նա ինձ խնդրել է հայտնել Ձեզ, որ զօրքերի դուրս բերումը սկսուելու է այս ամսի 18-ին (հոկտեմբերի 18-ին - Հ. Գ.): Նա խնդրել է Ձերդ գերազանցությանը անել բոլոր կարգադրությունները նշուած օրը պարպած տարածքները գրաւելու համար:

Օտտոմնյան կայսրության ներկայացուցիչ
եւ դիվիզիոնի գեներալ Մախմեդ-Ալի»[14]:

Գեներալ Հախվերդյանի հեռագրերից պարզվում է, որ գրավյալ տարածքներից թուրքական զորքերի դուրս բերմանն առնչվող բանակցությունները, հանրապետության կա-

ռավարության հանձնարարությամբ, թուրքական զորքերի հրամանատարության հետ, գնդապետ Ղորղանյանի ընկերակցությամբ, վարել է անձամբ Դրոն[16]:

Հանրապետության կառավարության որոշմամբ նա նշանակվում է նաեւ ազատագրված տարածքները մուտք գործող զորամասի հրամանատար եւ նույն տարվա դեկտեմբերին, երբ թուրքերը հեռացան Ալեքսանդրապոլից, ազատագրված քաղաքը մուտք գործող զորամասը առաջնորդում էր Դրոն:

Հայկական զորագնդերի մուտքը Լոռի տեղի ունեցավ ավելի վաղ, քան Գերմանիայի գլխավորած տերությունների միության վերջնական անձնատուր լինելը:

Լոռու տարածքը թուրքական զորքերի կողմից պարպելու իրողությունը Հայաստանի կառավարությանը հայտնի դարձավ դեռեւս օգոստոսի 31-ին: Այդ օրը օսմանյան արեւելյան բանակի հրամանատար Խալիլ փաշան պաշտոնական այցով ժամանել էր Երեւան: Անդրադառնալով Խալիլ փաշայի եւ Հայաստանի Հանրապետության դեկավարների հանդիպման մանրամասներին՝ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական հավատարմատարը գրում է.

«Օգոստոսի 31-ին առաւօտեան Խալիլ փաշան Ֆոն-Կրէսի (Թիֆլիսում Գերմանիայի ներկայացուցիչը - Հ. Գ.), բարոն Ֆրանկենշտայնի (Ավստրիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչը - Հ. Գ.) եւ իմ ուղեկցութեամբ մտաւ Երեւան: Ընդունելութիւնը բաւական սրտագին էր: Կայարան էր եկել ներքին գործերի մինիստր պ. Արամը, որ Խալիլ փաշայի վաղեմի ընկերն է. Խալիլ փաշան վազելով ընդառաջեց եւ գրկախառնուեց պ. Արամի հետ: Դրանից յետոյ Խալիլ փաշան ընդունեց պատուաւոր պահակախմբի պարադը եւ ապա պատուաւոր հեծելազօրի ուղեկցութեամբ պ. Արամի հետ միասին գնաց քաղաք: Միւս հիւրերը հետեւեցին նրանց»[16]:

Երեւանում Խալիլ փաշան հանդիպումներ է ունենում հանրապետության վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու, խորհրդարանի նախագահ Ավ. Սահակյանի եւ այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Բանակցությունների ժամանակ քննարկվող բազմաթիվ խնդիրների շարքում եղել են նաեւ Ախալքալաքի եւ

Լոռի-Փամբակի շրջանները թուրքական զորքերից պարպելու հարցերը: Նույն օրն ի պատիվ Խալիլ փաշայի հանրապետության կառավարության կողմից տրվում է պաշտոնական ճաշկերույթ:

«Ճաշը իր վախճանին էր մօտենում, երբ Խալիլ փաշան, որ փոքր ինչ գինով էր, խնդրեց բերել Անդրկովկասի քարտէզը եւ երկար նայելուց ու իր շտաբի գլխաւորի հետ խորհրդակցելուց յետոյ վեր կացաւ ու յայտարարեց, թէ այլեւս խօսքերը բաւական են, գործ է հարկաւոր եւ ինքը, իբրեւ կատարումն իր հայանպաստ խօսքերի խօստանում է երեք օրուայ ընթացքում իր պատասխանատուութեամբ համաձայնութեան գալով հայոց կառավարութեան հետ, դատարկել Հայաստանի գրաւած մասերը (Փամբակ եւ Լոռի) ամբողջովին կամ մասամբ:

Այս յայտարարութիւնը գերմանացիներին եւ աւստրիացիներին սկզբում շփոթութեան մէջ գցեց, սակայն վերջը նրանք էլ ուրախ էին (մի տեսակ չարախնդութեան շեշտ կար այդ ուրախութեան մէջ) եւ մեզ դրդում էին մինչեւ անգամ խօսք առնել Խալիլ փաշայից, որ Ալեքսանդրապոլը դատարկի...

Ճաշից յետոյ տեղի ունեցաւ պ. Արամի բնակարանում մեր պաշտօնական խորհրդակցութիւնը:

Առաջին հերթին պ. Քաջազնունին դրեց խորհրդակցութեան առաջ Փամբակն ու Լոռին դատարկելու հարցը: Երկար թեր ու դէմ խօսակցութիւն տեղի ունեցաւ սրա շուրջը, եւ հարցը փոխուեց նրանով, որ Խալիլն երեք օրուայ ընթացքում պէտք է իր կառավարութեանը այդ գաւառները դատարկելու առաջարկ անի եւ համապատասխան հրաման ստանալուց յետոյ դատարկի»[17]:

Հոկտեմբերի 5-ին Խալիլ փաշան դարձյալ ժամանում է Երեւան եւ հայտնում, որ այս անգամ արդեն ինքը հրաման է ստացել դատարկել Լոռի-Փամբակի շրջանները: Այս հաղորդումից հետո հայ-թուրք զինվորական շտաբի ներկայացուցիչներն անմիջապես մշակում են հիշյալ շրջաններում թուրքական զորքերին հայ զորամասերով փոխարինելու ծրագիրը, որն էլ իրականացվում է նույն տարվա հոկտեմբերի 18-ին[18]:

Մի ուշագրավ փաստ. թուրքական քաղաքականության դերն ու ազդեցությունը հայ-վրացական պատերազմում:

Նույն Խալիլ փաշան, մինչեւ թուրքական զորքերի կողմից Լոռի-Փամբակի տարածքի պարպումը, դեռեւս սեպտեմբերին, Թիֆլիսում Հայաստանի կառավարության հավատարմության ղեկավարին (հավատարմատար՝ Ա. Ջամալյան - Հ. Գ.) հստակորեն արդեն արտահայտել էր այդ շրջանների նկատմամբ Թուրքիայի դիրքորոշումը:

1918 թ. սեպտեմբերի 21-ին թվագրված Թիֆլիսում Հայաստանի միսիայի թիվ 2 օրագրում կարդում ենք.

«Լոռի եւ Փամբակի շրջանները Հայաստանի մի մասը համարելով, Խալիլն առաջարկեց անմիջապէս այնտեղ հայկական քաղաքացիական ադմինիստրացիա ուղարկելու: Տաճկական զօրքը կը մնայ տեղերում, բայց ամբողջ քաղաքացիական կառավարութիւնը պիտի հայկական լինի: Ազգաբնակչութիւնը (խոսքը հայ գաղթականների մասին է - Հ. Գ.) կարող է անմիջապէս վերադառնալ: Երկաթուղային վարչութեան հարցը դեռ լուծած չէ: Մեր տպաւորութիւնն այն է, որ պիտի մնայ տաճիկների ձեռքում: Խալիլն աւելացրեց, որ վրաց կառավարութիւնը Աբդուլ-Քերիմից (Թուրքիայի ներկայացուցիչը Թիֆլիսում - Հ. Գ.) քաղաքացիական վարչութեան մասին իմանալով, պաշտօնապէս յայտնել է, որ իր վարչութիւնը պիտի ուղարկի ազատուող շրջանները կառավարելու համար: Սակայն Խալիլը մեզ հաւաստիացրեց, որ նրա ստացուած բացորոշ հրամանի հետեւանքով վրացիներն այդ շրջանները չը պէտք է մուտք գործեն ու Լօռին եւ Փամբակը Հայաստանի մասը լինելով, վարչութիւնը պէտք է լինի միմիայն հայկական»[19]:

Խալիլ փաշայի օգոստոսի 31-ի եւ հոկտեմբերի 6-ի արած պաշտոնական հայտարարություններին, ինչպես եւ վերոհիշյալ տողերի բովանդակության ծանոթությունը բնականորեն հարց է առաջադրում. ինչո՞ւ Գերմանիայի, որն ի դեպ միանշանակորեն պաշտպանում էր Վրաստանին, դաշնակից Թուրքիան ժամանակից շուտ էր բացում իր խաղաքարտերը եւ Հայաստանի կառավարությանը աջակցում վերստին հաստատվելու այդ տարածաշրջաններում: Ո՞րն է Թուրքիայի կողմից ձեռնարկված նման քայլերի պատճառն ու

նպատակները: Մի՞թե Թուրքիան եւ բազմափորձ դիվանագետ Խալիլ փաշան կարող էին անկեղծ, բարյացակամ վերաբերմունք դրսեւորել Հայաստանի նկատմամբ: Իհարկե, ոչ, ճակատագրի հարկադրանքով ճանաչելով Հայաստանի անկախությունը՝ Թուրքիան երբեք չէր համակերպվել Հայաստանի գոյության իրողությանը, առավել եւս նրա կայացմանն ու հզորացմանը: Պարզորոշ տեսնելով իրենց մոտալուտ պարտությունը եւ ստիպված հաշտվելով գրավյալ տարածքները պարպելու դառը փաստին՝ Թուրքիան ուղիներ էր որոնում Անդրկովկասում իրավիճակը ապակայունացնելու, ազգային թշնամանքը ավելի խորացնելու եւ այն ընդհուպ մինչեւ պատերազմի վերածելու ու դրանով իսկ Հայաստանին մեկ անգամ եւս հարվածելու ուղղությամբ:

Կարծում եմ, որ Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի դրսեւորած հիշյալ «ջերմ ու բարեացակամ» վերաբերմունքը հենց այդ նպատակն էր հետապնդում, մանավանդ որ քաջատեղյակ էր ողջ Անդրկովկասում, Հայաստանում եւ Վրաստանում տիրապետող կացությանը:

Դրոյի գլխավորած զորքերի մուտքը Լոռի վրացական կառավարության համար պատրվակ է ծառայում, որպեսզի ողջ Անդրկովկասում եւ տարբեր մակարդակի հանդիպումներում աղաղակի հայերի ռազմական ներխուժման մասին, չնայած Բորչալուի գավառի եւ հայկական այլ շրջանների գրավումով ինքն էր արդեն տվել նախահարձակ լինելու օրինակը:

Հայաստանի կառավարության կողմից Լոռվա գավառ զորքեր մտցնելու իրողությունը գնահատելով որպես Վրաստանի շահերի դեմ ուղղված քայլ, վրաց արտաքին գործոց նախարարը հոկտեմբերի 19-ին Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Ջամալյանին է հանձնում հետեւյալ բողոքագիրը.

«Վրաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը տեղեկացաւ, որ Թիֆլիսի նահանգի մէկ մասը՝ Քոբէր կայարանից սկսած մինչեւ սահմանակից կամուրջը, այլեւ Սանահինի մօտի շրջանները, սոյն հոկտեմբերի 18-ին գրաւուել են հայկական կանոնաւոր զօրքերի առաջին եւ չորրորդ հրացանաձիգ գնդերի կողմից: Վրաց կառավարութիւնը, որ միշտ

պատրաստ է խաղաղ, փոխադարձ համաձայնութեան միջոցով կարգաւորել սահմանների հարցը բարեկամ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ, իր պարտականութիւնն է համարում յայտնելու, որ քանի այդպիսի համաձայնութիւն չի կայացել, հայկական զօրամասի մուտքը Թիֆլիսի նահանգի սահմաններից ներս՝ վրաց կառավարութեան կողմից կը դիտուի որպէս Հայաստանի կողմից արուած ակներեւ մի թշնամական քայլ Վրաստանի նկատմամբ»[20]:

Հայկական զորամասի մուտքը զուտ հայկական ու հայաբնակ Լոռի՝ զայրույթ ու ցասում է առաջ բերում Հայաստանի Հանրապետության հետ սահմանների հարցը «խաղաղ, փոխադարձ համաձայնության միջոցով կարգավորելու միշտ պատրաստ» վրաց կառավարության շրջանում:

Վրաց արտաքին գործոց նախարարի վերոհիշյալ հեռագիրը կրկին հավաստում է, որ գերմանացիների զինու ա-ջակցությամբ խանդավառված Վրաստանի իշխանությունները լի էին հաստատակամությամբ զավթելու Լոռին, որը Վահան Փափազյանի (Կոմս) բնորոշմամբ. «...Հայաստանի թոքն է. առանց այդ գեղեցիկ եւ ռազմական կարեւորութիւն ունեցող շրջանի եւ երկաթուղագծին, անկարելի էր շնչել»[21]:

Առաջնորդվելով վիճելի տարածքների հարցը զենքի ուժով լուծելու սկզբունքով՝ վրաց կառավարությունը, բացի գերմանացիներից փորձում է գտնել նոր դաշնակիցներ ու աջակիցներ:

1918 թ. սեպտեմբերի 23-24-ին թվագրված Թիֆլիսում Հայաստանի միսիայի թիվ 4 օրագրում նշված է. «...Գեգեչկորին եւ գեն. Մազնիեւը հասել են Եկատերինաբուրգ, Ալեքսեւի եւ Կուբանի ներկայացուցիչների հետ խորհրդակցելու: Ըստ դեռեւս չստուգուած տեղեկութիւնների, Մազնիեւի զօրախմբի ծախքերը հոգում է Կուբանի կառավարութիւնը»[22]:

Վրաստանի իշխանությունները տենդագին պատրաստություններ են տեսնում պատերազմի պատրաստվելու ուղղությամբ, իսկ հետեւանքը իրեն երկար սպասեցնել չի տալիս:

Հոկտեմբերի 20-ի վրաց զինվորական նախարարի հրամանով Սանահինում գտնվող վրացական զրահագնացքի պետ, կապիտան Գոգոաձեն Լոռվա հայկական զորախմբի սահմանապահ վաշտի հրամանատարությանն է ներկայացնում հետեւյալ վերջնագիրը.

«Հիմնուելով Վրաստանի Հանրապետութեան զինուորական նախարարի թիւ 372 հեռագրի վրայ, յանձնարարում եմ ձեզ 24 ժամուայ ընթացքում տեղեկացնել ձեր կառավարութեանը, որ դուք պէտք է հեռանաք ձեր այժմ գրաւած տեղից Շահալի կայարանից այն կողմը: Սպասում եմ ձեր պատասխանին հոկտեմբերի 22-ին, ժամը 2-ին»[23]:

Հայկական կողմին վերջնագրի պահանջները արագորեն կատարել հարկադրելու դիտավորությամբ՝ վրացիները չսպասելով անգամ իրենց վերջնագիր-հեռագրի պատասխանին, աստիճանաբար զինական ուժեր են կենտրոնացնում Լոռվա շրջանի առավել կարեւոր նշանակություն ունեցող կետերում եւ հաղորդակցության ուղիներում:

Հոկտեմբերի 21-ին կապիտան Գոգոաձեն զինվորական նախարարությունից ստանում է մեկ այլ հեռագիր.

«Վաղը, ամսի 22-ին, ժամը 12-ին, երկաթուղով ձեզ մօտ են գալիս նահանգային գումարտակի 250 զինուորներ, դէպի Վորոնցովկա է շարժւում զօր. Ցիցիանովի զօրամասը՝ բաղկացած մարտկոցներից եւ հետեւակներից: Զօր. Ցիցիանովի գալուց յետոյ նա կընդունի բոլոր զօրքերի հրամանատարութիւնը: Ամբողջ Բորչալուի գաւառի մաքրագործման եւ մինչեւ Թիֆլիսի (նկատի ունի Թիֆլիսի նահանգը, որի սահմանների մեջ ցարական իշխանությունների կամքով մտցվել էր նաեւ հայկական Լոռվա գավառը - Հ. Գ.) սահմանները հեռանալու պահանջը անպայման է»[24]:

Միանգամայն բնական է, որ հայկական կողմը չէր կարող վրացիների կողմից ձեռնարկվող գործողությունների սոսկ հանդիսատեսը լինել: Ուշի-ուշով հետեւելով վրացիների կատարած քայլերին՝ հայկական զորախմբի հրամանատարությունը նույնպես նպատակադրվում է դիմել վճռական գործողությունների:

Հոկտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարը ստանում է հետեւյալ հեռագիրը.

«Զինվորական նախարարին

Վրացիները Շահալին պարպելու վերաբերյալ ներկայացրել են վերջնագիր եւ զրահագնացքը մոտեցրել են կոբեր կայարանին: Սանահին կայարանում նրանք կենտրոնացրել

են 300 զինվորներ, որոնց առավոտյան միանալու է եւս 500 մարդ: Նրանց ակտիվ գործողություն ծավալելու դեպքում Դրոն մտադրվել է հարձակվել եւ գրավել Սանահին կայարանը: Նա խնդրում է անհապաղ հրամայել Դիլիջանի պահեստներից տալ հրացանի փամփուշտներ, նռնակներ...

Փոխգնդապետ Շնեուր»[25]:

Իր շտաբի պետի՝ Շնեուրի հեռագրի իսկությանը, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարին հասցեագրված հոկտեմբերի 22-ի հեռագրում, հավաստում է նաեւ հայկական դիվիզիայի զորահրամանատար գեներալ Սիլիկյանը.

«Հոկտեմբերի 21-ին վրացիները մոտեցրել են Կոբեր կիսակայարանին զրահագնացք, իսկ Սանահին կայարանին 300 զինվորներ: Առավոտյան նրանց է միանալու եւս 500 զինվորներ: Այդ նույն օրը 10 զինվորներով Քարանլղի գյուղն է եկել գերմանական սպան: Վրացիները պահանջել են մաքրել Շահալին:

Դիլիջանի զորախմբի պետին (նկատի ունի Դրոյին - Հ. Գ.) հանձնարարված է հակառակորդի ակտիվ գործողությունների դեպքում դիմել հարձակման եւ գրավել Սանահինը»[26]:

Վրացիները չսպասելով Հայաստանի իշխանություններ-ի հետ ընթացող բանակցությունների արդյունքներին՝ ավելի ու ավելի են ավելացնում իրենց զորքերի թիվը Լոռվա տարածքում:

Վրաց զինվորական նախարարության կողմից ձեռնարկվող քայլերը արդեն ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ պատերազմական գործողություններ ծավալելու բացահայտ մարտահրավեր:

Վրաց կառավարության վերջնագիր ներկայացնող հեռագրերը եւ վիճելի տարածքներում ձեռնարկած գործողությունները փոթորկահույզ իրավիճակ են ստանում Հայաստանի խորհրդարանում ու կառավարությունում: Հոկտեմբերի 22-ի Հայաստանի խորհրդարանի նիստում վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին հայտարարում է.

«Մեր հողի մի մասը, Լոռի-Փամբակի շրջանում, գրաւուած էր թուրքական զօրքերով: Մեր կառավարութիւնը մի քանի անգամ բողոքներ ներկայացրեց Թուրքաց կառավարութեան, ինչպէս նաեւ գերմանական եւ աւստրիական մինիստրներին եւ միշտ պատասխան ստացայ, որ գրաւումը ժամանակաւոր է: Հոկտ. 5-ին Խալիլ փաշան Երեւանում յայտնեց, որ հրաման է ստացուել դատարկել վերոհիշեալ երկրամասերը: Անմիջապէս մեր եւ թրքական շտաբները գծեցին այդ գործողութեան ծրագիրը, որը սկսուեց հոկտ. 13-ին եւ, առանց որեւէ միջադէպի, շարունակուեց մինչեւ հոկտ. 18-ը, երբ գիշերուայ ժամը 12-ին հեռագիր ստացուեց Դրոյից այն մասին, որ «վրացիները վերջնագիր են ներկայացրել՝ դատարկելու համար մեր ստացած շրջանը մինչեւ Շահալի՝ ու շարժուիլ Կոբէրի վրայով»: Նա խնդրում է կարգադրութիւն անել: Մեր կառավարութիւնը որոշեց չընդունել վերջնագիրը, չյանձնել Շահալի կայարանը եւ զինուած ուժի դիմելու պարագային ցոյց տալ դիմադրութիւն»[27]:

Չնայած հանրապետության ծանր կացությանը, այնուհանդերձ, Հայաստանի խորհրդարանն ու կառավարությունը չէին կարող ընդունել վրաց կառավարության վերջնագիրը, որը միանշանակորեն կհանգեցներ ոչ միայն Ջավախք աշխարհի, այլեւ Լոռի-Փամբակ գավառների կորստյանը:

Հայոց խորհրդարանի որոշման համաձայն վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին ի պատասխան վերջնագրի Ա. Ջամալյանի միջոցով վրաց կառավարությանն է հղում հետեւյալ հեռագիրը.

«Հայաստանի խորհրդարանը լսելով Վրացական հա. 4303 դիմումի եւ Շահալին պարպելու վերջնագիր-պահանջագրի մասին իմ հաղորդումը, որոշել է. հավանություն տալ կառավարության գործողություններին եւ առաջարկեց հետագայում էլ հետեւել ընդունված ուղղությանը:

2. Պարտավորեցնել կառավարությանը ամեն ջանք գործադրել կոնֆլիկտը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար՝ հուսալով, որ Վրաստանը ձեռնպահ կմնա հարձակողական գործողություններից եւ չի անցնի իր զբաղեցրած գիծը:

Խնդրում եմ այդ մասին հաղորդել Վրաստանի կառավարությանը:

Հա. 519 մինիստր նախագահ Քաջազնունի»[28]:

Սակայն ապարդյուն էին սահմանային խնդիրները խա-

դաղ ճանապարհով լուծելու Հայաստանի կառավարության գործադրած ջանքերը: Վրաստանի կառավարության պահանջը մեկն էր. դուրս բերել հայկական զորագնդերը Լոռվա գավառից եւ Հայաստանի կառավարությանը հարկադրել ընդունել վիճելի բոլոր տարածքների նկատմամբ Վրաստանի իրավասությունն ու գերիշխանությունը: Ավելին, վրաց կառավարության որոշումով շրջափակվեց Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ունեցող Բաթում-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղին՝ կտրելով մեր երկիրը ԱՄՆ-ից եւ Անգլիայից ստացվող տնտեսական օգնությունից: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Թուրքիայի պարտության հետեւանքով թուրքական զորքերը հարկադրաբար պարպել էին Ախալքալաքի շրջանները՝ վրացական զորամասերը դեկտեմբերի 5-ին գրավում են նաեւ այդ գավառը: Գրաված տարածքներում վրաց իշխանությունները զենքի ուժով անլուր տառապանքների ու հարստահարումների էին ենթարկում հայ բնակչությանը: Իսկ Լոռվա մի շարք գյուղերը վրաց զինվորականության զրահագնացքների հրանոթներից ու գնդացիրներից տեղացող կրակով ամբակոծելն ու քանդելը դարձել էր պարբերաբար կրկնվող սովորական երեւույթ:

Ախալքալաքի, Բորչալուի եւ Լոռի-Փամբակի շրջաններում վրաց զինվորները մահվան սպառնալիքով հարկադրում էին հայ բնակչությանը կեղծ վկայություններ տալ՝ իբր թե իրենք հոժարակամ համաձայն են միանալ Վրաստանին եւ ոչ թե Հայաստանին:

Այդ օրերին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անունով բազմաթիվ հեռագրեր էին ստացվում հիշյալ շրջանների հայ բնակիչներից, որոնցում նրանք իրենց զայրույթն ու բողոքն էին արտահայտում վրաց զինվորների գործադրած վայրագությունների կապակցությամբ:

Վկայակոչենք Ուզունլար գյուղից ուղարկված հեռագիրը.

«Հայաստանի զինվորական նախարարին

Հաղորդում ենք, որ դեկտեմբերի 8-ին վրացական զորքերը փորձել են զենքի ուժով գրավել Ուզունլար գյուղը:

Երկու օր Ուզունլարը գտնվել է հրանոթային կրակի տակ: Վրացիները սպառնում են ոչնչացնել ուզունլարցիների 1000

տները: Խնդրում են օգնության հասնել զոհվող հարազատ ժողովրդին»[29]:

Դեկտեմբերի 12-ին Հայաստանի վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին վերջին անգամն է դիմում Վրաստանի կառավարությանը.

«Վրաստանի կողմից բռնությամբ զավթած Բորչալուի գավառում վրացական զորքի գործողությունները այդ շրջանում ստեղծել են այնպիսի իրավիճակ, որն այլեւս հնարավոր չէ հանդուրժել: Միայն այդ շրջանից վրացական զորքի դուրս բերումը կարող է կանխել հետագա արյունահեղությունը եւ հաստատել ամուր բարեկամական հարաբերություններ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Այդ նպատակով Հայաստանի կառավարությունը պատիվ ունի Վրաստանի կառավարությանը առաջարկելու անհապաղ դուրս բերել վրացական զորքերը Բորչալու գավառի հայկական մասից: Հրաժարվելու կամ հապաղելու դեպքում Հայաստանի կառավարությունը իր քաղաքացիների ապահովությունը վրացական զորքերի բռնություններից պաշտպանելու նպատակով հարկադրված կլինի ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ»[30]:

Եվ Հայաստանի, եւ Վրաստանի կառավարությունները վիճելի տարածքների նկատմամբ ունեին իրենց հաստատուն ու միանգամայն հակադիր դիրքորոշումը, որը դիվանագիտական փակուղի էր ստեղծում հարցը խաղաղ միջոցներով լուծելու ճանապարհին:

Մնում էր միայն մեկ միջոց՝ դիմել զենքի:

«Հանգիստ սրտով չէ, - գրում է Երեւանի Ազգային խորհրդի անդամ Ա. Աստվածատրյանը, - որ Հայաստանի կառավարությունը մտնում էր պատերազմի մեջ - ան շատ լաւ գիտէր, որ պայմանները աւելի քան աննպաստ էին: Նոր էր վերջացել պատերազմը. երկիրը լի էր գաղթականներով, որբերով ու ապրում էր տնտեսական ծանր վիճակ, հաղորդակցութեան միջոցները ողբալի էին, հարեւանների վերաբերմունքը, բացի Իրանից, թշնամական էր. երկրի բնակչութեան մահմետական մասը կիսաապստամբ վիճակում էր: Եւ այնուամենայնիւ, հայ ժողովուրդը հերոսական ճիգերով շտկել էր իր մէջքը եւ լծուել շինարարական աշխատանքի: Եւ ահա՝ նորից պատերազմ:

Սակայն, ինքնապաշտպանութեան այլ ճանապարհ չկար: Կառավարութիւնն այդ քայլն արեց՝ սպառելով բոլոր միջոցները»[31]:

Այժմ արդեն վճռորոշ խոսքը պատկանում էր հայ զորաբանակին եւ նրա հրամանատար Դրոյին:

Եվ վերջին անգամ, մինչ մարտական գործողութիւնները սկսելը, արյունահեղութիւնից խուսափելու եւ Վրաստանի կառավարութեանը զգաստութեան կոչելու նպատակով Դրոն հղում է հետեւյալ հեռագիրը.

«Վրացական կառավարութեանը

Ձեր եւ ձեր կողմից ղեկավարվող զինվորների կողմից հայկական բնակչութեան նկատմամբ գործադրված ճնշումները անցնում են բոլոր հնարավոր սահմանները: Այդ ճնշումների հետեւանքն է այն, որ հայկական կառավարութիւնը հարկադրաբար կայացրեց հայկական աշխատավոր գյուղացիութեան նկատմամբ գործադրվող բոլոր կարգի ճնշումներին զենքի ուժով վերջակետ դնելու հրամանը:

Ուշքի եկեք, հիշեցեք, որ դուք զորքերն եք դեմոկրատական հանրապետութեան, որը գլխավորում են ժողովուրդների ինքնորոշման գաղափարի ջատագովները: Եթե դուք չեք ցանկանում հետագա արյունահեղութիւնը, ապա անմիջապես պետք է մաքրեք մեր տարածքները:

Դիլիջան-Լոռի զորախմբի պետ Դրո
17 դեկտեմբերի 1918 թ.»[32]:

Դեկտեմբերի 13-ին Դրոն ստանում է Լոռի-Փամբակը վրացական զորքերից մաքրելու հանրապետութեան կառավարութեան հրամանը: Հայկական զորամասի հարձակումը նախատեսվում էր զարգացնել Վորոնցովկա-Պրիվոլնոյե-Սանահին-Օփրեթ-Այրում ուղղութեամբ:

Դրոյի երեք զորաշարքերով հարձակվող զորամասերն ունեին հետեւյալ կազմը.

«...աջ թեւում փոխ-գնդապետ Կորոլկովի 6-րդ գնդի 2-րդ վաշտով, 2 գնդացիրով, 3 հարիւրեակ ձիաւորով եւ միլիցիոն գնդի 4 վաշտով: Կենտրոնում՝ փոխ-գնդապետ Նեստերովսկին 4-րդ գնդի 2 գումարտակով, 4 գնդացիրով, 7-րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթով: Ձախ թեւում՝ գնդապետ Տէր-Նիկողոսեանը 5-րդ գնդի 3 գումարտակով, 12 գնդացիրով,

4-րդ լեռնային մարտկոցի 3 թնդանօթով: Ընդհանուր պահեստ՝ հրամանատար գնդապետ Միրիմանեանը 4-րդ գնդի 3 վաշտով, 4-րդ գնդի ձիաւոր հետախոյզներով եւ 7-րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթներով: Զօրամասի ուժերի համագումար թիւն էր՝ 28 վաշտ, 26 գնդացիր, 7 լեռնային թնդանօթ, 4 հարիւրեակ ձիաւորներ»[33]:

Վրաստանի դեմ պատերազմող Դիլիջան-Լոռի զորախմբի թվակազմի վերաբերյալ տվյալներ են պահպանվում նաեւ հանրապետութեան զինվորական նախարար գեներալ Հախվերդյանի հուշագրութեանում.

«... 3-րդ բրիգադը 5-րդ եւ 6-րդ գնդերը հրետանային մարտկոցներով տեղաբաշխված էին Ղարաքիլիսայում եւ Դիլիջանում: 2-րդ գունդը 6-րդ մարտկոցով եւ 4-րդ գունդը, որի գումարտակներից մեկը ավելի վաղ ուղարկվել էր Ախալքալաքի ուղղութեամբ:

Գնդապետ Կորոլկովի պարտիզանական հեծյալ գունդը, որը նախկինում տեղաբաշխված էր Շահալի-Վորոնցովկայի շրջանում:

Բացի թվարկվածներից, կային տեղացիներից կազմված աշխարհազորային վաշտեր, որոնք լրացրել էին կանոնավոր զորագնդերի շարքերը:

Վաշտերը 100-120 անձնակազմ ունենալու պայմաններում զորամասերի ընդհանուր անձնակազմի քանակը պետք է կազմեր 6000 սվին, 2000 աշխարհազորայիններ եւ 16-20 հրանոթ»[34]:

Ջնայած թվարկված բոլոր գնդերը մայիսյան հերոսամարտերի բովում թրծված, փորձառու, հրաշալի զորամասեր էին, բայց իրականում Դիլիջան-Լոռի զորախմբի մարտական հնարավորութիւնները բավական համեստ էին: Նույն ճակատում գործող վրացական զորաբանակը մարտակազմով, զինվածութեամբ եւ մանավանդ հանդերձավորմամբ, ռազմամթերքի ու սննդամթերքի ապահովվածութեամբ զգալիորեն գերազանցում էր կիսասովյալ եւ վատ հանդերձավորված հայկական զորամասերին: Վրացական զորքերի կազմում գործում էին նաեւ թնդանոթներով ու գնդացիրներով զինավորված 3 զրահագնացքներ, որոնք ռազմական հզոր ուժ էին ներկայացնում:

Նկատի ունենալով հայկական բանակի անբավարար

պատրաստվածությունն ու հանրապետությունում տիրող չափազանց ծանր իրավիճակը՝ Հայաստանի կառավարության ղեկավար շրջաններում եղել են գործիչներ, մասնավորապես՝ պաշտպանության նախարար գեներալ-մայոր Հախվերդյանը, որոնց կարծիքով ճմռան խստաշունչ պայմաններում պատերազմ սկսելը աննպատակահարմար է եւ վաղաժամ: Համաձայն գեներալ Հախվերդյանի տեսակետի, պատերազմական գործողություններն անհրաժեշտ էր սկսել թիկունքը ապահովելուց, բանակի մարտաշարքերը համալրելուց, մարտական պատրաստվածությունը անհրաժեշտ մակարդակի բարձրացնելուց եւ զորամասերը պարենով, հանդերձանքով ու բավարար քանակի ռազմամթերքով ապահովելուց հետո[35]: Անկասկած, խելամիտ տեսակետ է, սակայն այդ ամենի իրականացման համար ժամանակ էր պետք: Միաժամանակ չպետք է անտեսվեր եւ մոռացության մատնվեր նաեւ այն իրողությունը, որ վրացական կողմը քնած չէր ու իր հերթին տենդագին գործունեություն էր ծավալել բանակի հզորացման ուղղությամբ: Եթե վրացիներին հնարավորություն եւ ժամանակ ընձեռվեր ավելի ամրապնդվելու գրավյալ տարածքներում, ապա հայկական զորամասերին դժվար թե դյուրությամբ հաջողվեր նրանց դուրս մղել այդ շրջաններից:

Երկրորդ՝ գրավյալ տարածքների հայ բնակչության կողմից հանրապետության կառավարությանը հասցեագրված բազմաթիվ բողոք-հեռագրերը միանշանակորեն հավաստում էին, որ վրացական զորքերի գործադրած բռնություններն ու թալանը այնպիսի դժվարագույն, անտանելի իրավիճակ էին ստեղծել, որ այդ շրջանների բնակչությունը յուրաքանչյուր պահի, հարկադրված կարող էր դիմել զենքի, անգամ չսպասելով հայկական զորամասերի գործողությունների սկսվելուն:

Հաշվի առնելով բոլոր թեր եւ դեմ հանգամանքները՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը վճռում է սկսել հայկական շրջանները վրացական զորքերից մաքրելու գործողությունները:

Հայկական զորաբանակի զինվորական կազմը առանց բացառության ուներ ոչ միայն պատերազմական հարուստ փորձ, այլեւ մարտական ոգի եւ հրաշալի ֆիզիկական կոփ-

վածք: Իսկ Արեւմտահայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանի բնորոշմամբ. «Դրոյի զօրագունդը պատերազմներու մէջ թրծուած ուժ մըն էր, իսկ հրամանատարը՝ կորովի, վճռական եւ յանդուգնի մէկը»[36]:

Դեկտեմբերի 13-ին Դրոն իր զորաբանակին տալիս է հարձակումն սկսելու առաջին հրամանը:

Հայկական զորքերի հարձակումը, ինչպես արդեն նշվել է, ընթանալու էր երեք հիմնական ուղղությամբ, եւ դա պատահական չէր. ամեն ինչ խելամտորեն հաշվարկված էր եւ կշռադատված:

Իր գնահատականներում չափազանց ժլատ գեներալ Հախվերդյանը արժանվույնս գնահատելով գործողությունների կազմակերպման ու մշակման մտահղացումը՝ գրում է. «...Գործողության պլանը կազմված էր ճիշտ, այսպես, զորամասերի հիմնական զանգվածը կենտրոնացվել էր գլխավոր՝ դեպի Թիֆլիս տանող ամենակարճ ճանապարհի ուղղությամբ, իսկ զորամասերի մյուս, փոքրաթիվ մասը երկրորդական՝ Ախալքալաքի ուղղությամբ:

Երեք զորախմբերով հարձակվելը հնարավորություն է տվել դուրս գալ հակառակորդի թիկունքը, որը լեռնային պայմաններում մարտ վարելու համար շատ կարեւոր հանգամանք է...»[37]:

Կռիվների առաջին օրվա արդյունքները հրաշալի էին: Փոխգնդապետ Նեստերովսկու հրամանատարությամբ գործող զորագունդը հաջողությամբ գրավում է Սանահին, իսկ գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանը Վորոնցովկա եւ Պրիվոլնոյե բնակավայրերը: Հայկական զորագնդերը միայն առաջին օրվա մարտերում գերեվարում են տասնյակ զինվորների եւ զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

«...Ճախ թեւում գնդ. Տէր-Նիկողոսեանի զօրամասը, գիշերային խիզախ յարձակումով, գրաւեց Վորոնցովկան ու Պրիվոլնոյէն»: Գերի առնուեցին 6 վրաց սպաներ, 45 զինուորներ, 3 լեռնային թնդանօթ, 1 մաքսիմ գնդացիր, առատ փամփուշտ եւ մեծ քանակութեամբ ձիեր:

Մեր կորուստներն էին՝ սպանուած տեղակալ՝ Զարաֆեան, վիրաւոր 8 զինուոր եւ տեղակալ Ազատեան, որը մինչեւ կռուի վերջը զօրամասից չհեռացաւ»:

Նոյն ժամանակամիջոցում կենտրոնում «փոխգնդ. Նեստերովսկու զօրամասը գրաւեց Սանահին կայարանը, ուր մերոնց ձեռքն ընկան 49 վագոն ու մի շոգեքարշ եւ գերի առնուեցին 15 զինուորներ: Վրացիներն ունեցան մեծ կորուստ: Մեր կողմից վիրաւորուեց մի զինուոր»[38]:

Այրումի ուղղութեամբ, ուր մարտնչում էր գնդապետ Կորոլկովի զորամասը, հայ զինվորները, հաղթահարելով 3 զրահագնացքների ու վրացական զինավաշտերի համառ դիմադրութիւնը, գիշերային գրոհով գրաւում են Լալվարը եւ հասնում մինչեւ Ախտովկա եւ Հաղպատ: Զարգացնելով հարձակումը՝ Կորոլկովի զորամասը հայ կամաւորների համագործակցութեամբ պայթեցնում են զրահագնացքներից մեկը եւ հաջորդ օրը ոչնչացնելով վրացական մեկ գունդ՝ գրաւում Այրում կայարանը: Գնդապետ Կորոլկովի զորագնդի հաղթանակի արդիւնքն էր. «...Վրացիներից գերի ընկան 12 սպաներ, գնդ. Վաչնաձէի գլխաւորութեամբ եւ 300 զինուորներ: Մօտ 200 հոգի սպանուեցին եւ վիրաւորուեցին, միւսները փախան: Մեր կողմից սպանուեցին տեղակալ Մուկուչ Տէր-Յովհաննիսեան եւ մի զինուոր, վիրաւորուեցին 7 հոգի»[39]:

Իր հուշագրութիւնում գեներալ Հախվերդյանը նույնպես անդրադառնալով այդ նույն մարտերի վերլուծութեանն ու գնահատմանը՝ տալիս է մի փոքր այլ տեղեկութիւններ. «Գլխավոր զորախումբը հակառակորդի կողմից հանդիպեց լուրջ դիմադրութեան Սանահինի մոտ, ուր հայերը կռիվների ընթացքում վերցրեցին վրացական երկու, իսկ երրորդ զրահագնացքը պայթեցվել էր վրացիների կողմից...

...Ալ զորախումբը շրջանցել եւ փակել է Այրում տանող ճանապարհը, ինչը եւ ստիպել է վրացիներին նահանջել Սանահինից:

Սանահինի եւ Այրումի արանքում, այդ ամենից բացի, բռնագրավել են գնացքը երկաթուղայինների կազմով, 3-4 վագոն սննդամթերքով եւ հագուստ, իսկ Այրումի մոտ վրացական զորքերի հրամանատար գեներալ Մազնիեւի սալոն-վագոնը (ճիշտ չէ, պետք է լինի Ծուլուկիձեի վագոն, այդ

ժամանակ վրացական զորքերի հրամանատարը գեներալ Ծուլուկիձեն էր: Գեներալ Մազնիեւը ճակատի հրամանատարութիւնը ընդունել է մի փոքր ավելի ուշ - Հ. Գ.):

Այդտեղ գերի են վերցրել մի ամբողջ գումարտակ գնդապետ Էրիստովի գլխավորութեամբ»[40]:

Ռազմաճակատի մյուս հատվածներում նույնպիսի հաջողութեամբ էին ընթանում նաեւ հայկական մյուս զորագնդերի հարձակումները:

Դեկտեմբերի 16-ին հայկական զորամասերին հաջողվում է գրավել Ալավերդին եւ դուրս գալ Բոլնիս-Խաչեն: Վրացական զորքերի հրամանատար գեներալ Ծուլուկիձեն Դրոյի զորաբանակի սրընթաց հաղթարշավը կանգնեցնելու նպատակով մարտադաշտ է նետում Թիֆլիսից ժամանած նոր մարտական ուժեր:

Սակայն, դեկտեմբերի 17-ին հայկական զորագնդերը լոռեցի կամավորների ակտիվ աջակցութեամբ անկասելի հարվածով խորտակում են վրացական զորքերի կատաղի դիմադրութիւնը եւ Ախլաթի կայարանում բռնագրավում հակառակորդի մնացած 2 զրահագնացքներն ու մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք:

«Մերոնց, - նշում է Վ. Փափազյանը, - խիզախ գրոհով ճարդուփշուր եղան 5-րդ եւ 6-րդ վրացական գնդերը եւ գվարդիայի սահմանապահ գումարտակները»[41]:

Հաղթանակի շնորհիվ հայ զինվորներին բաժին է հասնում հետեւյալ ռազմավարը. «Գրաւուեցին 2 հաուբիցներ, 2 դաշտային թնդանօթ, 25 գնդացիր եւ 2 կազմ ու պատրաստ զրահապատ գնացքներ, որոնք տեղն ու տեղը գործողութեան դրուեցին հակառակորդի դէմ»[42]:

Վրացական ճակատի հրամանատար գեներալ Ծուլուկիձեն հետեւելով իր ջախջախված զորքերին՝ փախչում է Սադախլու եւ Դրոյին որպես ռազմավար թողնում իր սալոն-վագոնը: Վրացական զորքերը պարտութիւն կրելով ռազմաճակատի բոլոր 3 ուղղութիւններում՝ նահանջում եւ կենտրոնանում են Սադախլու կայարանի շրջանում: Դրոն փայլուն կերպով է իրագործում Լոռի-Փամբակը վրացական զորքերից մաքրելու հանրապետութեան կառավարութեան առաջադրանքը: Վատ հանդերձավորված ու զինված հայկական

զորագնդերը նրա հրամանատարությամբ հաշված օրերի ընթացքում հաղթահարելով բուքն ու ձյունը եւ հակառակորդի համառ դիմադրությունը՝ մաքրում են Լոռի-Փամբակի ողջ տարածքը վրացական զորքերից եւ հասնում մինչեւ Սադախլու կայարանը: Իսկ հայկական զորագնդերից մեկին դեկտեմբերի 17-ին հաջողվում է գրավել նաեւ Բոլնիս-Խաչենը:

«Այսպիսով, - նշում է Երեւանի Ազգային խորհրդի անդամ Արամայիս Աստվածատրյանը, - Դրօն իր սահմանափակ ուժերով, սկսած հայ-վրացական պատերազմի առաջին օրից, ծեծելով, ջարդեր տալով ու մասամբ ոչնչացնելով քշեց-հանեց վրացական զօրքերը հայկական Լոռիի սահմաններից»[45]:

Հայկական զորաբանակի սրընթաց առաջխաղացումը տագնապալի իրավիճակ է ստեղծում ողջ Վրաստանում եւ նրա մայրաքաղաք Թիֆլիսում: Վրաց կառավարությունը տենդագին միջոցներ է ձեռնարկում կայունացնելու Դրոյի զորախմբի հարվածներից խարխլված ռազմաճակատն ու կասեցնելու հայկական զորաբանակի առաջխաղացումը: Վրաստանի զինվորական նախարարությունը ռազմաճակատը ուժեղացնելու նպատակով զորահավաքի է կոչում վրաց ողջ մարտական ուժերը:

Դեկտեմբերի 18-ին հրանոթային մարտկոցներով եւ 1000 զինվորների գլուխն անցած վերջին՝ 4-րդ զրահագնացքի ուղեկցությամբ Սադախլու է ժամանում Վրաստանի զինվորական նախարարը: Վրացական ճակատի հրամանատար գեներալ Ծուլուկիձեն կենտրոնացնելով ողջ ուժերը՝ պատրաստվում է վճռական ճակատամարտի[46]:

Հարկ է նշել, որ նախորդ մարտերում հայկական զորագնդերը նույնպես զգալի կորուստներ էին կրել: Ի տարբերություն վրաց զորաբանակի, որն անընդհատ համալրվում էր ի հաշիվ թիկունքային զորամասերի, հայկական զորագնդերն այդ օրերին չէին ստանում եւ ոչ մի համալրում:

Ջյան պատճառով ճանապարհների փակվածությունը չափազանց դժվարացնում էր զորքին պարեն եւ ռազմամթերք մատակարարելու գործը: Ձմռան խստաշունչ պայմաններում կռիվների հնոցում անընդհատ մարտնչող թերսնված հայ զինվորների մոտ արդեն նկատելի էր հոգնածությունն ու

գերլարվածությունը: Չնայած անասելի դժվարություններին, այնուհանդերձ, հայ զինվորների մարտական կորովն ու հաղթելու ձգտումը դեռեւս բավական բարձր էր: Դրոն լի էր պատերազմը հաղթական վախճանի հասցնելու հաստատակամությամբ: Նրա կամքին ու վճռականությանը անգամ չէր կարող խոչընդոտել նաեւ այն իրողությունը, որ վրաց հրամանատարությունը կարողացել էր ռազմական խոշոր միավորումներ կենտրոնացնել Սադախլուի շրջանում եւ օգուտ իրենց փոխել ուժերի հարաբերությունը: Չերկնչելով վրացական ռազմական ուժերի բացահայտ գերակշռությունից՝ Դրոն, այնուամենայնիվ, վճռում է իր հրամանատարության ներքո գտնվող զինագնդերով հարձակվել ու ջախջախել գեներալ Ծուլուկիձեի զորքը:

«Գնդ. Տէր-Նիկողոսեանին նա հրամայեց Բոլնիս-Խաչէնից մի գումարտակ առաջ քաշել դէպի արեւելք՝ երկաթուղու կողմը եւ ցուցական շարժումներով օժանդակել Կորոլկովի զօրասիւնին, իսկ Կորոլկովին հրամայեց երկու թնդանօթ եւ 3 վաշտ թողնել Հայրումում եւ մնացած ուժերով, Բարդաձորի եւ Գիւլբէգիի վրայով, անցնելով Դամիա գիւղը, վրացիների թիկունքը՝ ջարդել նրանց՝ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել Շուլավերից Օփրէթ տանող ճանապարհի վրայ: Դեկտ. 19-ին փոխգնդ. Կորոլկովին միացաւ եւ միլիցիոն գունդը 350 զինուորներով ու 2 գնդացիրներով, որին հրամայուեց գրաւել Շուլավերը»[46]:

Եվ մինչ հայկական զորաբանակի հիմնական խմբավորումները, համաձայն Դրոյի հրահանգի, ձեռնարկում էին հակառակորդին շրջապատելու ռազմական գործողությունները, 4-րդ գնդի մի քանի հարյուրյակներ փոխտեղակալ Ֆեյերկովսկու եւ տեղակալ Տեր-Մարտիրոսյանի գլխավորությամբ, առանց հրամանատարության գիտության, գրոհում եւ գրավում են Սադախլու կայարանը: Սակայն հետագա դեպքերն ընթանում են վատթարագույն ուղղվածությամբ: Սադախլու կայարան է հասնում զրահագնացքը եւ թնդանոթներից ու գնդացիրներից կրակ տեղալով, վրացական զինավաշտերի համագործակցությամբ ջախջախում է Ֆեյերկովսկու եւ Տեր-Մարտիրոսյանի ջոկատը եւ գերի վերցնում հրամանատարներին: Հայկական զինաջոկատի հրամանատար-

ների ինքնագործունեությունը կարող էր բացասաբար անդրադառնալ ճակատամարտի հետագա ընթացքի վրա: Վրաց հրամանատարությունը ոչ մեծ ջանքերի գնով Սադախլուում կենտրոնացնելով մեծ քանակությամբ մարտական ուժեր՝ զրահագնացքի աջակցությամբ կարող էր արմատական բեկում մտցնել արդեն ընթացող ճակատամարտում: Անհրաժեշտ էր մասնատել Սադախլուում կենտրոնացած վրացական զորքերի խմբավորումը եւ զրկել նրան կենտրոնաձիգ հարված հասցնելու հնարավորությունից:

Չնայած Սադախլուում հայ զինաջոկատների կրած անհաջողության՝ այնուհանդերձ, անհրաժեշտ էր ճեռքից բաց չթողնել վրացական զորքերին շրջապատելու եւ ջախջախելու հնարավորությունը, մանավանդ որ, նույն օրը, քաջարի Կուռո Թարխանյանը արդեն հասցրել էր հանդուգն գրոհով գրավել Շուլավերը: Տվյալ պահին հարկավոր էր գործել ա-րագ, աներկյուղ ու մտածված:

«Շուլաւեր-Սադախլու շրջանում գործող վրաց ուժերի մի մասը մի կողմ քաշելու նպատակով Դրօն հրամայեց գնդ. Տէր-Նիկողոսեանին, դեկտ. 21-ին 1 գումարտակ ու 2 թնդանօթ թողնել Մեծ Դումանիսում, իսկ մնացած ուժերով շարժուել Արախլուի վրա: Սկսուեց տաք կռիւ: Մերոնք յարձակումի էին անվերջ, վրացիները յուսահատական դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս: Գլխ. Մնացականեանի Շուլաւերի զօրամասը կռուի բռնուեց Թիֆլիսից նոր հասած վրացական թարմ ուժերի հետ: Մերոնք քանդեցին Սադախլու-Մամայ երկաթուղագիծը՝ կտրելով վրաց զրահապատի նահանջի ճանապարհը: Կուռօ Թարխանեանը յանդուգն յարձակումներ գործելով Աշաղա-Սարայլի ուղղութեամբ՝ գրաւեց մի թնդանօթ եւ մի գնդացիր»[6]:

Դեկտեմբերի 22-ին Դրոն գրոհի է նետում Ճոճկանի զորախումբը, որը փոխտեղակալ Պետրոսյանի գլխավորությամբ ճեղքում է վրաց զինվորների մարտաշարքերը եւ ներխուժում Սադախլու: Փոխտեղակալ Պետրոսյանի զորախմբի հաջողությունը չափազանց կարեւոր էր: Փաստորեն Սադախլուում դիրքավորված վրացական ուժերը մասնատվելով կորցնում են նախկին ուժն ու հզոր հարված հասցնելու հնարավորությունը: Ճակատամարտը գնալով ավելի է շիկանում:

Գնդապետ Կորոլկովի զինավաշտերը քանդում են երկաթգիծը եւ զրահագնացքին զրկելով տեղաշարժվելու հնարավորությունից՝ հարձակվում են Սադախլուի մոտակայքում կենտրոնացած վրաց զորախմբի վրա: Վրաց հրամանատարությունը ստիպված նոր ուժեր կենտրոնացնելով Բոլնիս-Խաչենի մոտակայքում՝ սկսում է անընդմեջ գրոհներ ձեռնարկել Սադախլուի շրջանում իրենց զորախմբին շրջափակած հայկական զինավաշտերի վրա:

Դեկտեմբերի 23-ին վերախմբավորելով ուժերը՝ Դրոն վճռական գրոհ է ձեռնարկում վրացական զորամասերի վրա:

Ջորս օր տեւողությամբ ընթացող կատաղի ճակատամարտն ավարտվում է վրացական զորքերի դաժան պարտությամբ:

Գեներալ Ծուլուկիձեն դարձյալ դիմում է փախուստի եւ շնորհիվ շրջակա թուրք բնակիչների օգնության՝ կարողանում է ազատվել անխուսափելի կործանումից: Իսկ ռազմաճակատի մյուս հատվածներում կռիվները դեռեւս շարունակվում էին:

Ճակատամարտի ավարտին հայ զինվորների տնօրինությանն է մնում հետեւյալ ռազմավարը.

«...Մերոնց ձեռքը գերի ընկան 6 սպայ, 126 զինուոր, 2 կոլտ գնդացիր, աւելի քան 100 վագոն պարէն, ռազմամթերք ու փամփուշտ, 3 շոգեքարշ եւ ուրիշ պաշարեղէն:

Մեր կորուստներն էին փոխ. գլխ. Ալեքսանդրովը վիրաւոր, 7 զինուոր սպանուած եւ 11 վիրաւոր»[7]:

Ամփոփելով տասն օրվա կռիվների արդյունքները եւ պատշաճորեն գնահատելով Դրոյի զորախմբի հաղթանակներն ու ակնառու նվաճումները՝ Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության նախարար Արտաշես Բաբալյանը նշում է. «Դեկտեմբերի 13-ին, մեր զօրքերը, ի պատասխան Ուզունթալայի դէպքերի, յարձակման դիմեցին եւ, Լօռիի վրէժխնդիր ազգաբնակչութեան օգնութեամբ, դէն շպրտեցին յոխորտացող վրացիներին, մեծամեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: Տասն օրուայ ընթացքում ամբողջ Լօռին հայկական բանակի ձեռքին էր:

Վրացական զօրքը ջախջախուեց, թողնելով 2000-ից աւելի գերիներ, որոնցից 100-ի չափ սպաներ, մեծ թիւով վագոն-

ներ, շոգեմեքենաներ, ռազմամթերք եւ երեք զրահապատ գնացք»48:

Հայկական զորաբանակի հաջողություններն ակնառու էին, բայց պատերազմը դեռեւս շարունակվում էր: Վրաստանի իշխանությունները լարելով հանրապետության ողջ կարողություններն ու զորաշարժի ենթարկելով զենքի ընդունակ բնակչությանը եւ նորանոր զորամասերով համալրելով ու կայունացնելով ռազմաճակատը՝ փորձում է բեկում մտցնել պատերազմական գործողություններում:

«...Չնայած այդ հաջողություններին, - խոստովանում է գեներալ Հախվերդյանը, - հայերի վիճակը յուրաքանչյուր օր դարձել է ավելի ու ավելի ծանր: Վրացիները անընդհատ մուտեցնում էին օգնական, համալրող ուժեր: Թիֆլիսից մշտապես իրականացվող մատակարարումները կատարվել են ժամանակին եւ անընդմեջ, իսկ այդ ընթացքում հայկական զորամասերը չէին ստանում ոչինչ...»49:

Դեկտեմբերի 24-ին Վրաստանի զինվորական նախարարության հրամանով 1500 զինվորներից կազմված զորագնդի գլուխն անցած ճակատամարտի դաշտն է հասնում ռազմաճակատի նոր հրամանատար, Ծուլուկիձեին փոխարինած գեներալ Մազնիեւը:

Ի տարբերություն վրացականի, հայկական զորաբանակը դեռեւս որեւէ օգնություն չէր ստացել:

Հաղորդակցության ուղիների փակվածության եւ երկրում տիրող ծայր աստիճանի աղքատության պատճառով հայ զինվորները հարկադրված սնվում եւ կռվում էին վրացիներից նվաճած սննդով ու ռազմամթերքով:

«...կառավարությեան ուշադրութիւնը, - գրում է Ա. Աստվածատրյանը, - զբաղուած էր Շարուրի ճակատում սպառնացող բարդութիւններով: Պարսկաստանից ու Նախիջեւանից հայրենիք վերադարձող բազմահազար թուրք զինուորները՝ անկարգ ու բոլշեւիկացած, ահուդողի էին մատնել մերձակայ շրջանների հայերին, եւ մեր կառավարութիւնը ճիգ էր լարում այդ փորձանքից ազատուելու: Վրաց ճակատը գրեթէ ամբողջապէս մնացել էր Դիլիջան-Լոռի զօրամասերին եւ Ղազախի ու Լոռիի կամաւորներին»50:

Հարկ է նշել, որ նախորդ մարտերում հայկական զորամասերին ակտիվորեն օժանդակել եւ նրանց շարքերում մարտնչել են լոռեցի կամավորները:

«Հէնց որ ամբողջ Լոռին գրաւուեց, - նշում է Ա. Աստվածատրյանը, - եւ պատերազմը սկսեց տեղափոխուել հայկական շրջաններից դուրս, լոռեցիները, մեծ մասամբ, հեռացան իրենց տները: Այս պարագան, ի հարկէ, վատ անդրադարձաւ եւ մնացած զինուորների հոգեկան վիճակի վրայ:

Այսպիսով, հայկական բանակը, առանց օգնական ուժեր ստանալու, աստիճանաբար փոքրանում էր, իսկ վրացիները, ընդհակառակը, աւելանում էր արագօրէն»51:

Նույն իրողությունն իր հուշագրություններում մատնանշում է նաեւ հանրապետության պաշտպանության նախարար գեներալ Հախվերդյանը52:

Շրջակայքի թուրք զինյալ խմբերը, հիմնականում Բորչալուի թուրքերը, ակտիվորեն օժանդակելով վրաց զորքերին, շարունակաբար հարձակումներ էին գործում հայկական զինաջոկատների վրա: Թիֆլիսը ռազմաճակատից բաժանող տարածքի փոքրացումը ավելի մեծ հնարավորություն է ընձեռում վրաց հրամանատարության՝ ժամանակին եւ պարբերաբար համալրելու իր բանակի մարտաշարքերը:

Զարմանքի ու հիացմունքի էին արժանի հայ զինագնդերն ու նրանց հրամանատարը: Դեռեւս ոչ մի համալրում չստացած ընդամենը 6000-անոց կիսասովյալ զորաբանակը, որի շարքերը նախորդ մարտերում արդեն զգալիորեն նվազել էին, փաստորեն միայնակ մարտնչում էր Վրաստանի Հանրապետության ողջ ռազմական ուժերի դեմ եւ, որպես օրենք, գրեթե բոլոր մարտերը նշանավորում էր հաղթանակով:

Դեկտեմբերի վերջերին վրացական զորքերի նոր հրամանատար գեներալ Մազնիեւը, համալրելով ու կարգի բերելով նախորդ մարտերում ջախջախված զորագնդերը, դիմում է ակտիվ մարտական գործողությունների:

«Զօր. Մազնիեւը յետագայ յայտարարութիւնների համաձայն, վրացիները ամբողջ հայկական ճակատի վրայ ունէին 8000 կռուողներ»53, որն ավելի քան կրկնակի անգամ ավելի էր, քան հայկական զորախմբի թվակազմը:

Ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում հայ զինվորները

մարտնչում էին անձնուրաց համառությամբ ու խիզախությամբ: Գեներալ Մազնիեւը, ունենալով զորքերի քանակական գերակշռություն, փորձում էր չդադարող գրոհներով գերակշռություն ձեռք բերել ոազմաճակատի մերթ այս, մերթ այն հատվածներում, սակայն ամենուրեք հայ զինվորների խիզախ հակահարվածները ձախողում են վրաց զորահրամանատարի ձեռնարկումները:

Դրոն իր մարտական հարուստ կենսագրությունում արդեն բազմիցս ապացուցել էր, որ ճակատամարտերում հաղթելու միակ անհրաժեշտ պայմանը բոլորովին էլ զորքի թվական գերակշռությունը չէ, իսկ մարտերի ընթացքում սոսկ պաշտպանվելը, թեկուզեւ հաջողությամբ, երբեք նրա դավանանքը չի եղել: Պատերազմելու նրա տարերքը սրընթաց հարձակումն էր եւ անսպասելի հարվածելը:

Դեկտեմբերի վերջերին ծավալված կռիվներում հաջողությամբ հետ մղելով վրաց զորքերի հարձակումները՝ նա դարձյալ մտածում էր նոր հարձակում ձեռնարկելու մասին: Հարկ է խոստովանել, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը բավարար ուշադրություն չի դարձրել Դրոյի զորախումբը ժամանակին օգնական ուժերով համալրելու, զենք ու զինամթերքով, հանդերձանքով ու պարենով ապահովելու գործում: Այս առումով քննադատաբար մոտենալով կառավարության գործունեության գնահատմանը՝ Արտաշես Բաբալյանը գրում է. «Մեղաւոր էինք եւ մասնաւորապէս վարչապետ Յ. Քալաճնունին, որ իւրայատուկ կեցուածքով չուզեց պատերազմին ժողովրդական բնոյթ տալ եւ չօգտագործեց մեր մաքսիմում կարողութիւնը:

Ճիշտ է, մեր ժողովուրդը սոսկալի վիճակի մէջ էր, բայց թէ՛ Խորհուրդում, թէ՛ երկրում կառավարութիւնը ջանք չխնայեց օգնական ուժեր ուղարկելու կոուող բանակին եւ մեծ «խոհեմութիւն» արեց լոութեան տալով մեր փայլուն յաղթանակները պատերազմի դաշտում»[44]:

Դեկտեմբերի 30-ին, Դրոյի համառ պահանջներից հետո, վերջապես մարտադաշտ է հասնում երկար սպասված համալրումը՝ ընդամենը 600 զինվոր: Իհարկե, համալրումը այնքան էլ մեծ չէր, բայց պատերազմելու հարուստ փորձ ունեցող 600 մարտունակ զինվորների օգնությունը, անտարակույս, կարող էր իր դրական ներդործությունն ունենալ մարտական հետագա իրադարձությունների հաջող զարգացման վրա: Անհրաժեշտ էր եւս մեկ խիզախ թռիչք, մեկ վճռական հաղթանակ եւ Վրաստանի մայրաքաղաք տանող մայրուղին բաց կլիներ:

Համալրելով եւ վերախմբավորելով իր զորագնդերի մարտաշարքերը՝ Դրոն ծրագրում է շրջապատել եւ ոչնչացնել գեներալ Մազնիեւի բանակը: Մեր զորագնդերի բարոյական ոգին, մարտական կորովն ու հաղթելու ձգտումը դեռեւս բավականաչափ բարձր էին: Հայկական զորքերին իրենց հրանոթների ու գնդացիրների հզոր կրակով գրավեցին նաեւ վրացիների վերջին՝ 4-րդ զրահագնացքը: Դեկտեմբերի 31-ին հայ-վրացական զորքերի միջեւ սկսվում է վերջին ճակատամարտը:

Դրոյի մտահղացման համաձայն, կենտրոնի հանդիպակաց եւ թեւերից տեղանցող շրջանցիկ հարվածներով հայկական զորագնդերը պետք է արագ տեղաշարժերով օղակեին ու ջախջախեին Սադախլուի վրաց զորախմբավորումը, որից հետո արդեն բացվելու էին Թիֆլիս տանող ուղիները:

«...Դեկտեմբերի 31-ին, - գրում է գեներալ Հախվերդյանը, - հայերը վերսկսում են հարձակումները եւ վճռական գրոհներով, չնայած վրացիների ունեցած մեծաքանակ գերակշռող ուժերին, վերագրավում են Սադախլուն: Ընդ որում, մարտերը շարունակվել են ամբողջ օրվա ընթացքում»[45]:

Սակայն, ինչպես հայտնի է, Սադախլուի մոտակայքում մղվող այդ ճակատամարտը մնում է անավարտ: Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջնորդությամբ Հայաստանի եւ Վրաստանի կառավարությունները համաձայնվում են դադարեցնել պատերազմը եւ պարտավորվում սահմանային հարցերը լուծել դիվանագիտական ճանապարհով:

Նկատի ունենալով Դրոյի երկաթյա կամքը, ոազմագետի անբասիր կարողություններն ու նպատակասլացությունը, ինչպես նաեւ նրա զորաբանակի մարտական փայլուն պատրաստվածությունը, կարգապահությունն ու պատերազմը մինչեւ հաղթանակը շարունակելու ձգտումները՝ կարելի է անվարան պնդել, որ նա անպայմանորեն կջախջախեր գե-

ներալ Մազնիեւի բանակն ու կգրավեր Վրաստանի մայրաքաղաքը, եթե չլինեին անգլիացիների ու ֆրանսիացիների միջնորդությունները:

Մի ուշագրավ փաստարկ եւ արժեւորում այդ հարցի լուսաբանման վերաբերյալ. հայկական պատմական տարածքների, այս պարագայում Լոռվա գավառի համար մղված միանգամայն օրինական եւ անհրաժեշտ պայքարը խորհրդահայ մի շարք պատմաբանների կողմից որակվել է որպես Դաշնակցության կողմից հարեւան երկրների տարածքների հաշվին նվաճողական քաղաքականություն: Օրինակ, «Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում» գրքում անդրադառնալով հայ-վրացական կռիվների գնահատմանը՝ Մ. Ներսիսյանը գրում է. «...Դաշնակցությունը չքաշվեց զենքից ու պատերազմից: Նա, ընդհակառակը, մեծ ամբարտավանությամբ դիմեց իր սովորական հայդուկային-ավանտյուրիստական քաղաքականությանը: Դաշնակցությունը սկսեց սուր ճոճել: Ձեվ ահա Անդրկովկասյան սեյմի քայքայումից ընդամենը հինգ ամիս հետո, դաշնակցական կառավարությունը առաջին մեծ պատերազմն ունեցավ մենշեւիկյան Վրաստանի հետ: 1918 թ. դեկտեմբերին պայթեց դաշնակ-մենշեւիկյան պատերազմը»[66]:

Ընթերցելով այս տողերը՝ բնականորեն հարց է ծագում. մի՞թե հայրենի հողը հարեւան երկրի զավթողական նկրտումներից պաշտպանելն ու ազատագրելը ամբարտավանություն է եւ ավանտյուրա: Հայկական զորքերի հաղթանակն ու հայոց պատմական տարածքների ազատագրումը խորհրդահայ ակադեմիկոս-պատմաբանի համար կարծես դատապարտելի իրողություն է. «Դաշնակ պարոնները, - շարունակում է Մ. Ներսիսյանը, - այդ պատերազմի ժամանակ, օրինակ, հրճվում, ուրախանում էին երբ կատարվում էր այդ չտեսնված ոճրագործությունը, ավերումներն ու կոտորածները, այդ նույն ժամանակ պարոն Վրացյանը ցինիկորեն խմբապետ-մասուզերիստ Դրոյին հեռագրում է.

«Գործող բանակ, Դրոյին: Սիրելի Դրո, Հ. Հ. Դաշ. ֆրակցիան, կենտրոնական կոմիտեն եւ բյուրոն ջերմապես ողջունում են քեզ, քո ընկերակիցներին եւ քո ղեկավարության տակ գտնվող հերոսներին, Ուզունլարից մինչեւ Խրամ

տարված փայլուն զինվորական գործողությունների համար: Փառք եւ պատիվ նրանց, որոնք ընկան հայրենիքի հանդեպ իրենց ունեցած պարտականությունները կատարելիս» («Ջանգ», 1918 թ., N85)[67]:

Բնականաբար, հարց է ծագում. ինչպիսի՞ ճակատագրի կարժանանար Լոռին, եթե Դրոյի զորաբանակին չհաջողվեր գավառը մաքրել վրացական զորքերից: Մեր պատմությունը արդեն տվել է եւ տալիս է այդ հարցի միանշանակ պատասխանը: Եթե հայկական զորաբանակին չհաջողվեր Լոռին մաքրել վրաց զորքերից, ապա այն անխուսափելիորեն կարժանանար Արցախի ճակատագրին եւ նրա նմանողությամբ մինչեւ օրս կռվածաղիկ կդառնար Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ:

Անտարակուսելիորեն կարելի է պնդել, որ եթե հայկական Լոռին այսօր գտնվում է Հայաստանի կազմում, ապա այդ գործում չափազանց մեծ են Դրոյի եւ նրա գլխավորած հայ զինվորների, հիրավի, անգնահատելի ծառայությունները:

Արժանվույնս գնահատելով հայ-վրացական «անմիտ, խելացնոր, բայց անխուսափելի կռիվներում» (Ս. Վրացյանի գնահատականներն են - Հ. Գ.) Դրոյի ծառայությունը՝ Ս. Վրացյանը գրում է.

«Դրօն այդ օրերին իսկապէս հանճարեղ ռազմագէտի հմտութիւն երեւան բերեց, որ յարգանք պարտադրեց նոյնիսկ թշնամուն: Ես յիշում եմ Երեւան գերի բերուած մի քանի տասնեակ վրացի սպաներին եւ բարձրաստիճան զինուորականներին ի պատիւ տրուած մի ճաշկերոյթի Հայաստանի սպարապետութեան կողմից: Այդպիսի բաներ էլ հնարաւոր էին դեռ, որ պատերազմի միջոցին, գերի զինուորականութեան ի պատիւ ճաշկերոյթ տրուի: Իրենց բարքին յատուկ՝ վրացի գերիների լեզուները արագ բացուեցին եւ գինու հետ միասին սկսեցին հոսել նաեւ բաժակաճառերը: Պերճախօս զինուորականներից մէկը ասաց.

- Ես առաջարկում եմ խմել տաղանդաւոր եւ վեհանձն զօրահրամանատար Դրոյի կենացը: Ես առաջարկում եմ խմել հայ եւ վրացի եղբայրական ժողովուրդների կենացը»[68]:

Արժանվույնս գնահատելով Դրոյի ավանդը հայ-վրաց-

կան պատերազմում՝ Երեւանի Ազգային խորհրդի անդամ Ա. Աստվածատրյանը գրում է. «Հայ-վրացական պատերազմը կասկած չի թողնում մի բանում, - այն՝ որ Դրօն իր վրայ դրուած պարտականութիւնը կատարեց փայլուն կերպով»[60]:

Ավարտվում է հայ-վրացական պատերազմը: Բացվում՞է Բաթում-Երեւան երկաթուղու շրջափակումը, իսկ Լոռվա գավառը հայտարարվում է չեզոք գոտի: Այս ճանապարհով լուծվում է քրիստոնյա հարեւանի հետ ունեցած վիճելի հարցերը:

Պատերազմն ավարտվեց, բայց արդյունքը՝ Լոռին որպես չեզոք գոտի, այնքան էլ գոհացուցիչ չէր, այն անկասկած կարող էր ավելի ակնառու լինել: Այս առումով կարելի է միանգամայն ընդունել Արտաշես Բաբալյանի հետեւյալ տեսակետի իրավացիությունը. «Դժբախտաբար, անգլիական նորեկ իշխանութեան միջամտութեամբ, դեկտեմբերի 31-ին վերջ տրուեց պատերազմին մեզ համար ոչ ձեռնտու պայմաններով:

...Դժբախտութիւն էր մեզ համար, որ ա՛յնքան վճռական րոպէին Արամը հիւանդ էր եւ անկարող եղաւ մասնակցել գործին:

Մենք նպատակ ունէինք գրաւել Լօռին մինչեւ Խրամ գետը, որ համարում էինք մեր սահմանը Վրաստանի հետ:

Բայց յոխորտացող թշնամուն վերջնականապէս պատժելու համար ի վիճակի էինք գրաւել Թիֆլիսը, եթէ կառավարութեան գլուխը անշարժ եւ վեհերոտ չլինէր»[60]:

Զգոհանալով հայ-վրացական կռիվների արդյունքում հայկական կողմին բաժին հասած փաստական նվաճումներով՝ Ա. Բաբալյանը, այնուամենայնիվ, որպես դրական, շահավետ երեւույթ նշում է. «...Երկու շաբաթ տեւող պատերազմը ունեցաւ իր բարերար հետեւանքները - ճանապարհները բացուեցին, եւ ալիւրը անարգել սկսաւ տեղափոխուել Հայաստան: Վերջ գտան բոլոր կարգի ստոր խախտումները եւ Հայաստանը տրանզիտի իրաւունք ստացաւ Վրաստանի վրայով»[61]:

Հայ-վրացական պատերազմի ավարտից մի փոքր անց Հայաստանի իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում լուծելու հանրապետության համար նոր, կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրներ, որոնց իրագործմանը դարձյալ իր գործուն մասնակցությունն է բերում ռազմադաշտից նոր-նոր դուրս եկած եւ դեռեւս կռիվների ծանրությունը չթոթափած Դրոն:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՀՄԵԴԱՊԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՁԻՆՎԱԾ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ

Առաջին աշխարհամարտի ավարտական փուլում հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարի համաձայն, պարտված Թուրքիան պարտավոր էր իր զորքերը դուրս բերել նաեւ Կարսի, Սարիղամիշի, Օլթիի, Կաղզվանի եւ այլ շրջաններից:

Հայաստանի Հանրապետության առաջնահերթ եւ կարեւորագույն խնդիրն իր սահմանների ընդարձակման հարցն էր, առանց որի իրագործման անհնարին էր փոքրիկ լեռնաշխարհում ապահովել տեղի բնակչության եւ հարյուր հազարավոր գաղթականության ֆիզիկական գոյությունն ու կենսամակարդակը: Հայաստանի կառավարության համառ պահանջներից հետո Անդրկովկասի անգլիական գլխավոր հրամանատարությունը 1919 թ. ապրիլին վերջապես համաձայնվում է թուրքական զորքերի կողմից պարպած հայկական տարածքները հանձնել հանրապետության տնօրինությանը: Նույն ամսին հայկական զորքերը անգլիացիների համագործակցությամբ գրավում են Կարսը, Արդահանը, Մերդենեկը, Սարիղամիշը, Օլթին ու Կաղզվանը: Սակայն դրանով դեռեւս չի սահմանափակվում հանրապետության տարածքների ընդարձակման գործընթացը: Զափազանց կարեւոր էր հանրապետության թուրքաբնակ բնակավայրերում խաղաղություն հաստատելու, թուրքական զորքերի կողմից դեռեւս նոր-նոր պարպված շրջանների, որոնց թվում նաեւ Շարուր-Նախիջեւանի, հնազանդեցման եւ վերամիավորման հարցը:

Իրենց զորամիավորումները հարկադրաբար դուրս բերելով Հայաստանի գրավյալ մի շարք տարածքներից՝ թուրք իշխանությունները երբեք չէին կարող հաշտվել Հայոց անկախ պետականության գոյության իրողությունը եւ ձեռնարկում էին հնարավոր ամեն ինչ Հայաստանի Հանրապետութ-

յունը ներսից քայքայելու եւ այն կործանելու ուղղությամբ:

Հայ-վրացական պատերազմն էլ նրանց գործադրած մեքենայությունների ցայտուն դրսեւորումներից մեկն էր:

«Թուրքերը, - վկայում է հայկական 8-րդ գնդի 3-րդ վաշտի հրամանատարի տեղակալ Հովհ. Սահակյանը, - Կովկասը պարպելէ եւ 1914-ի սահմանները քաշուելէ առաջ, Իգդիրէն Կաղզուան, մինչեւ կարս տարածութեան վրայ գտնուող քիւրտ-թաթար եւ թուրք ժողովրդի մեծերէն կազմուած ժողով մը ունեցած են եւ Շուրա անունով գաղտնի կառավարութիւն մը հաստատած, որուն նպատակն է եղած չճանչնալ հայկական որեւէ կառավարութիւն: Ամէն շրջանի մէջ ձգած են գաղտնի ծպտեալ սպաներ, զէնք, փամփուշտ եւն...»[3]:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում թուրքերն ստեղծել էին երկու Շուրա (գաղտնի կառավարություն).

1. Արեւմտյան Կովկասի կառավարությունը (Շուրա) պետք է իրականացներ Կարսի, Սարիղամիշի, Կաղզվանի, Արդահանի շրջանների ղեկավարումը:

2. Արեւելյան Կովկասի կամ Արաքսյան Հանրապետության (Շուրա), որի կազմում էին ընդգրկված Շարուր-Նախիջեւանի, Զանգիբասարի, Վեդիբասարի, Սուրմալուի շրջանները Նախիջեւան կենտրոնով:

Այս «հանրապետությունները» բաժանվելով ավելի փոքր միավորումների՝ գավառների, ունեին նաեւ թուրք սպաների կողմից ղեկավարվող, շատ լավ, անգամ թնդանոթներով ու գնդացիրներով զինված զորաջոկատներ[3]:

Հայաստանի տարածքում ստեղծված գաղտնի կառավարություններին՝ Շուրաներին, ֆինանսավորում, զինում եւ ղեկավարում էր ոչ միայն Թուրքիան, այլեւ Ադրբեջանը: Եվ այդ ամենը իզուր չէր, ժամանակը ակնհայտորեն ապացուցեց, որ թուրքերի կողմից կյանքի կոչված այդ «կառավարությունների» գործունեության արդյունքները բավական արգասաբեր էին: Արհեստավարժ սպաների եւ հատուկ գործակալների կողմից ղեկավարվող մահմեդականությունը առաջին իսկ հնարավորության դեպքում ապստամբում էր եւ իրենց վայրագ ու թալանչիական գործողություններով ապակայունացնելով հանրապետությունում տիրող իրավիճակը՝ խոչընդոտում Հայաստանի իշխանություններին զբաղվելու երկրի տնտեսության զարգացմանը, սահմանների ընդարձակմանը եւ հզոր բանակի ստեղծմանը նպատակաուղղված խնդիրների լուծմամբ:

Անասելի բարդ եւ դժվարին խնդիր էր ծառացած հանրապետության կառավարության առջեւ: Մի՞թե հակահայ թուրքով ներարկված մահմեդականները, որոնք փաստորեն երբեւէ չէին առնչվել հայկական իշխանությունների հետ, հոժարակամ կհամաձայնվեին առանց դիմադրության ենթարկվել Հայաստանի կառավարությանն ու առավել եւս կհամաձայնվեին Հայոց անկախ հանրապետության բաղկացուցիչ մասը կազմելու գաղափարին: Ինչպիսի՞ անհրաժեշտ քայլեր պետք է ձեռնարկեին հանրապետության իշխանությունները երկիրը վերակառուցելու եւ կայուն խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ:

Հանրապետության մահմեդական բնակչության նկատմամբ կիրառվելիք քաղաքականության հարցում Հայաստանի ղեկավար շրջաններում այդ օրերին տիրապետում էր երկու տեսակետ:

Տեսակետներից մեկի համաձայն, որի ջերմեռանդ պաշտպանն ու առաջադրողը Դրոն էր, անհրաժեշտ էր մահմեդական բնակավայրերի, առաջին հերթին Շարուր-Նախիջեւանի, Վեդիբասարի, Զանգիբասարի, Ղամարլուի, Դավալուի հարցը լուծել զենքի միջոցով: Նրա համոզմամբ, այդ շրջանների հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար որեւէ երաշխիք չկար եւ չէր կարող լինել, մահմեդականները կարող էին կեղծ խոստումներով միայն ժամանակավորապես պահպանել խաղաղ իրավիճակը: Նա իր մարտական հարուստ կենսափորձով համոզվել էր, իսկ այդ բնակավայրերի «խաղաղեցման» գլխավոր «մեղավորներից» մեկը, անցյալ ժամանակներում, նաեւ ինքն էր, որ մահմեդականները երբեւէ չէին հնազանդվելու Հայաստանի իշխանություններին եւ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում անպայմանորեն կդիմեն զենքի ու կապստամբեն: Առաջնորդվելով այդ իրողությամբ՝ նա պնդում էր եւ պահանջում, որ եթե կառավարությունը ձգտում է, որպեսզի հիշյալ շրջանները մաս կազմեն Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա անհրաժեշտորեն, քանի դեռ նրանք չեն հասցրել ինչպես հարկն է կազմակերպ-

վել ու մարտական ուժեր կուտակել, մեկընդմիշտ լուծել մահմեդականների հարցը: Իսկ մահմեդականները արդեն սկսել էին պատրաստվել:

Հուլիսի 17-ին Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Դրոն Երեւան է առաքում հետեւյալ հեռագիրը.

«Տեղամասում հանգիստ է: Ագուլիսի կոմիսարը հաստատում է այնտեղ եկող ադրբեջանական սպաների եւ ասկյարների մասին: Նորաշենից հաղորդում են, որ այնտեղ եկող ադրբեջանական սպաներն ու ասկյարները զբաղվում են մուսուլմանների ուսուցմամբ եւ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունը չճանաչելու քարոզչությամբ»[66]:

Թուրքաբնակ շրջանների խնդիրը խաղաղ միջոցներով լուծելու տեսակետի ամենաջերմեռանդ կողմնակից Ալ. Խատիսյանը հետագայում խոստովանում է. «Թրքական պրոպագանտի եւ պայքարի գլխաւոր օճախներն էին Բէօյիք Վերին, Զանգիբասարը, Զարուշատը, Աղբաբան, Գարա-Գոյանլիի ձորը, Հաճի սամնլուն, Օրդուբադը եւ շարք մը ուրիշ վայրեր, ուր թրքական սպաներու ղեկավարութեամբ կանոնաւոր դիմադրութիւն էր կազմակերպուած Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Սպաներ կու գային էրզրումէն եւ ապա Անկարայէն, դրամը կու գար Պաքուէն»[65]:

Դրոյի կարծիքով, մինչեւ Շարուր-Նախիջեւանի գավառների նկատմամբ վճռական գործողություններ ծավալելը, նախ եւ առաջ պետք է լուծվեր մայրաքաղաքից դեպի Սուրմալու, Շարուր-Նախիջեւան ձգվող շրջանների՝ Զանգիբասարի, Վեդիբասարի, Ղամարլուի եւ Դավալուի մահմեդականների հարցը, որոնք շարունակաբար կրկնվող զինված ելույթներով ու ավազակային գործողություններով անջրպետում ու մեկուսացնում էին հիշյալ գավառները հանրապետության մայրաքաղաքից ու մյուս շրջաններից[66]:

Մյուս հիմնական տեսակետի համաձայն, որի գլխավոր պաշտպանն էր հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանն ու նրա գլխավորած կառավարությունը, թուրքաբնակ շրջանների եւ մասնավորապես Շարուր-Նախիջեւանի գավառների հարցը պետք է լուծվեր բացառապես խաղաղ ճանապարհով: Հարկ է նշել, որ հանրապետության կառավարության այդ տեսակետը պայմանավորված էր ոչ միայն երկրի

դժվարագույն պայմաններով, այլեւ տվյալ հարցի նկատմամբ դաշնակիցների, առավելապես անգլիական իշխանության ներկայացուցիչների որդեգրած քաղաքականությամբ: Անգլիացիները Հայաստանի իշխանություններին ոչ միայն պարտադրում էին մահմեդականության նկատմամբ իրենց պաշտպանած դիրքորոշումը, այլեւ հետեւողականորեն առաջ էին քաշում Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման խնդիրները:

Հայաստանի եւ Վրաստանի կառավարությունների նախագահներին հասցեագրված 1919 թ. ապրիլի 14-ին թվագրված ուղերձում Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնը նշում է.

«... 1. Ախալքալաքի գավառը պետք է լինի Վրաստանի ենթակայության տակ:

2. Դեպի Քուռ գետի ուղղությամբ ձգվող Արդահան գավառի մի մասը, ներառյալ Արդահան քաղաքը, նույնպես պետք է հանձնվի Վրաստանի ենթակայությանը:

3. Բորչալու գավառի մի մասը ջրբաժանից սկսած մինչեւ Սեւքար, ներառյալ գյուղերը եւ Ալավերդի կայարանը, պետք է գտնվի Վրաստանի ենթակայության տակ:

4. Բորչալու գավառի մյուս մասը, հարավից մինչեւ ջրբաժան ներառյալ Սանահին կայարան, պետք է լինի Հայաստանի ենթակայությանը:

5. Կարսի եւ Կաղզվանի գավառները Հայաստանի ենթակայությանը:

6. Նախիջեւանի գավառը սահմանափակված հյուսիսային եւ հարավային ջրբաժաններով, ընդհուպ մինչեւ Ջուլֆա պետք է լինի Հայաստանի ենթակայության ներքո:

7. Օլթիի գավառը եւ Արդահանի գավառի մի մասը պետք է ենթարկվի Բաթումիում գտնվող բրիտանական զինվորական նահանգապետին...»[67]:

Նախիջեւանի հարցում դաշնակիցների եւ մասնավորապես անգլիացիների տեսակետը միանշանակ էր, այն պետք է մասը կազմեր Հայաստանի Հանրապետության եւ հարցը պետք է կարգավորվեր միմիայն խաղաղ միջոցներով: Անգլիացիների կարծիքով, ոչ միայն Նախիջեւանի, այլ նաեւ բոլոր այն տարածքների հարցը, որոնք մտնելու էին Հայաս-

տանի Հանրապետության կազմում, պետք է լուծվեր խաղաղ միջոցներով: Նրանց ներկայացուցիչների հավաստմամբ բոլոր վիճելի հարցերը պետք է հարթվեին առանց արյունահեղության, իսկ անհրաժեշտության դեպքում անգլիական զինական ուժի օգնությամբ:

Հայաստանի թուրքաբնակ շրջանների հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու տեսակետը պաշտպանում էին ոչ միայն դաշնակիցներն ու անգլիացիները, այլեւ հարեւան նորաստեղծ Ադրբեջանի Հանրապետությունը, որի կառավարությունը Հայաստանում եւ Վրաստանում Անգլիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչ գեներալ Թոմսոնի միջոցով խոստանում էր ներգործել Շարուր-Դարալագյազի, Սուրմալուի եւ Նախիջեւանի մահմեդականության վրա՝ Հայաստանի իշխանությունը ճանաչելու գործում:

Իհարկե, նման քաղաքականությամբ առաջնորդվելու համար ադրբեջանական իշխանություններն անկասկած հետապնդում էին իրենց որոշակի նպատակները:

1919 թ. մայիսի 8-ին թվագրված զեկուցագրում, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը հանրապետության արտաքին գործոց նախարարին ուղղված զեկուցագրում նշում է.

«Գեներալ Թոմսոնի խոսքերով Ֆատալի Խան-Խոյսկին (Ադրբեջանի Հանրապետության վարչապետը - Հ. Գ.) խոստանում է իր ամբողջական ազդեցությունը գործել Նախիջեւանի, Շարուր-Դարալագյազի եւ Սուրմալու գավառի մուսուլմանների վրա՝ ճանաչելու Հայաստանի կառավարության հեղինակությունը: Այդ պատճառով գեներալ Թոմսոնը ուզում է համաձայնություն տեսնել Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչների կողմից Ղարաբաղում:

Փախստականները կվերադառնան Նախիջեւան եւ Հայաստանի մյուս շրջանները միայն այն ժամանակ, երբ Ղարաբաղում հայերը կհանդարտվեն ու այդ առնչությամբ գեներալ Թոմսոնը կհեռագրի գեներալ Դեւիին»[89]:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ վիճելի հարցերի խաղաղ կարգավորմանը վերաբերող ադրբեջանական իշխանությունների տեսակետը, կարելի է ասել, մեղմ է, քանի որ

խոսվում է սոսկ տարածքների փոխանակման եւ այնտեղ օրինականություն հաստատելու մասին: Բայց այդ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանը իրականում վարում էր երկակի քաղաքականություն. մի կողմից՝ անգլիացիների միջոցով փորձում էր սիրաշահել Հայաստանի իշխանություններին, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանում իր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու միջոցով ֆինանսավորում ու կազմակերպում էր մահմեդականության եւ ուժեր կուտակում Ղարաբաղի, ինչպես նաեւ Զանգեզուրի հարցը զենքի միջոցով վերջնականապես լուծելու համար:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը անգլիացիների թելադրանքով եւ զորակցությամբ գրավյալ տարածքների (Կարս, Կաղզվան, Սուրմալու, Արդահանի մի մասը եւ այլն) եւ մասնավորապես Շարուր-Նախիջեւանի մահմեդականության նկատմամբ կիրառում է ճիշտ եւ ճիշտ Դրոյի առաջարկությանը հակադիր քաղաքականություն:

«Մենք, - գրում է վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, - կը շտապէինք գրաւել Նախիջեւանը օր առաջ՝ վախենալով որ անգլիական զօրքերու տրամադրութիւնը կրնայ փոխվիլ: Միայն Դրօն էր, որ անհրաժեշտ կը գտնէր նախ մեր զինուորական ուժերով գրաւել բոլոր մահմետական գիւղերը, որոնք կը գտնուէին Նախիջեւանի ճանապարհի վրայ՝ սկսած Դաւալուէն եւ Գայլի-Դրունքէն: Բայց այդ եղանակը երկար ժամանակ կը պահանջէր: Կառավարութիւնը խնդիրը բազմակողմանի քննութեան ենթարկելէ ետք գերադասեց նախ տէր դառնալ Նախիջեւանին քաղաքական միջոցներով՝ օգտվելով անգլիական հովանաւորութենէն, եւ յետոյ միայն աստիճանաբար մտցնել մեր զօրամասերը: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ Նախիջեւանի մահմետական բնակչութեան, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խաղաղ ճգտումներ ունի»[90]:

Հանրապետությունում տիրող իրական կացությունը թելադրում էր, որ տվյալ ժամանակահատվածում ամենակարեւոր խնդիրներից մեկը, եթե ոչ ամենակարեւորը, խաղաղության հաստատումն ու ամրապնդումն էր, մանավանդ որ բանակը թույլ, անբավարար պատրաստվածություն ունենալու պատճառով դեռեւս ի զորու չէր լուծելու մարտական լուրջ խնդիրներ: Բայց միաժամանակ շատ կարեւոր էր չթուլաց-

նել զգոնությունը եւ մոռանալ հայկական իշխանություններ-
րի նկատմամբ մահմեդականության իրական վերաբերմունքն
ու տրամադրվածությունը:

«Աւելորդ չեմ համարում, - գրում է Մարտիրոս Աբրահա-
մյանը, - տալ այն տեսակէտները, որ կային Նախիջեւանի եւ
Շարուրի գրաւելու ժամանակ: Խատիսեանը առաջարկել էր
խաղաղ միջոցներով զօրք մտցնել Նախիջեւան եւ Շարուր
եւ մեղմութեամբ ենթարկել թուրքերին Հայաստանի կառա-
վարութեանը, իսկ Դրօն եղել էր հակառակ տեսակէտի վրայ
եւ առաջարկել էր զինու ուժով մաքրել Շարուր-Նախիջեւան
գիծը թուրքերէ, որպէսզի իր քիչ ուժերով հնարաւորութիւն
ունենար պաշտպանելու ճակատը: Բայց չէր անցել այդ ա-
ռաջարկութիւնը...»[70]:

Հարցն արդեն վերջնականապես վճռված էր: Հայաստա-
նի կառավարությունը անգլիացիների զորակցությամբ ձեռ-
նամուխ է լինում խաղաղ ճանապարհով իր իշխանությունը
հաստատելու թուրքական զորքերի կողմից պարպված տա-
րածքներում, իսկ Դրոն միաժամանակ նշանակվում է նաեւ
Նախիջեւանը գրավելու կոչված զորամասի հրամանատար:

«Համաձայն անգլիական կառավարութեան հրահանգին,
- գրում է Ալ. Խատիսյանը, - անգլիական գերագոյն յանձ-
նակատարը Կովկասի մէջ առաջարկեց զօր. Տէյվիին Հայաս-
տանի կառավարութեան հետ միասին կազմել գործնական
ծրագիր մը, որով հայկական իշխանութիւնը պիտի հաս-
տատուէր Նախիջեւանի մէջ: Մեր կողմէն այդ ծրագրի մշակ-
ման կը մասնակցէին 1) ես՝ իբրեւ արտաքին գործերու նա-
խարար (վարչապետ Ալ. Խատիսյանը միաժամանակ զբա-
ղեցնում էր նաեւ արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը
- Հ. Գ.), 2) զօր. Ախվերտեանը՝ իբրեւ զինուորական նախա-
րար, 3) Դրօն, իբրեւ Նախիջեւանը գրաւելու կոչուած զօրա-
մասի հրամանատար, եւ 4) Խորհրդարանի անդամ Գէորգ
Վարշամեանը՝ իբրեւ Նախիջեւանի ապագայ նահանգա-
պետ»[71]:

Անգլիական իշխանությունների անդրկովկասյան դիվա-
նագիտական ներկայացուցիչների մշակած ծրագրի համա-
ձայն նախատեսվում էր գրավյալ տարածքներում հայկական
իշխանությունների հաստատումը սկսել գարնան սկզբնե-

րին:

«Պէտք էր, - շարունակում է Ալ. Խատիսյանը, - իրագոր-
ծել որոշումը: Եւ ահա այդ նպատակին համար նշանակուե-
ցաւ գնդապետ Թեմպըրլէյը, որ անգլիական ներկայացու-
ցիչն էր Երեւանի մէջ: Անկէ զատ Թիֆլիսէն եկաւ Ալեքսանդ-
րապոլ նաեւ զօր. Պիչը: Մարտ ամսու սկիզբը, գիշերուայ
ժամը 12-ին, ես հանդիպում ունեցայ անոր հետ՝ ինձ հետ
ունենալով զօրավարներ Յովսէփեանը, Փիրումեանը եւ Դրօն:
Խորհրդակցութեան մասնակցեցաւ նաեւ անգլիացի զօր. Տեւի:
Որոշուեցաւ, որ մեր զօրամասերը պիտի շարժին դէպի Կարս
երկու ուղղութեամբ: Մէկը երկաթուղային գիծով, միւսը՝
խճուղիով: Հայ զինուորներու թիւը պիտի ըլլար 1200, իսկ
անգլիական զինուորները պիտի ըլլային սկիզբը՝ 1500 եւ
ապա 300»[72]:

Համապատասխան նախապատրաստական աշխատանք-
ներ իրականացնելուց հետո՝ Հայաստանի կառավարության
ներկայացուցիչները վարչապետ Ալ. Խատիսյանի գլխավո-
րությամբ անգլիական եւ հայկական զորամասերի ուղեկ-
ցությամբ ուղեւորվում են Ալեքսանդրապոլից Կարս, Սարի-
ղամիշ, Մերդենեկ, Արդահան, ապա նաեւ Նախիջեւան եւ Շա-
րուր:

Մահմեդականների կողմից Հայաստանի կառավարութ-
յան անդամների ընդունելությունը, որը հավասարազոր էր
հայկական իշխանությունների ճանաչմանը, երբեմն այնքան
էլ սիրալիր չի եղել: Մի շարք շրջաններում Շուրանների
(գաղտնի կառավարություն) ներկայացուցիչները բնակչու-
թյան աջակցությամբ փորձել են խոչընդոտներ հարուցել եւ
չհնազանդվել հայկական իշխանություններին, բայց սկզբնա-
կան շրջանում մահմեդականների դիմադրությունը եղել է
թույլ եւ ոչ այնքան կազմակերպված: Շուրանների ձեռնար-
կած ընդվզումները առանց մեծ դժվարությունների արագո-
րեն հաղթահարվել է անգլիացի եւ հայ զինական ուժերի
կողմից:

Ալ. Խատիսյանի կառավարության խնամատարության նա-
խարար Արտ. Բաբալյանը, անդրադառնալով այդ օրերին հան-
րապետությունում ծավալվող դեպքերին, գրում է. «Հայ-վրա-
ցական պատերազմից յետոյ անգլիական իշխանութիւնը քշեց

տաճիկներին կարսի նահանգից, ձերբակալեց թիւրքական Շուրան եւ մեր իշխանութիւնը հաստատեց նահանգում: Յաղթական դաշնակիցները մէկ հրամանով մաքրել տուին նահանգի մեծագոյն մասը եւ սարսափահար տաճիկները նահանջեցին դէպի էրզրում»[73]:

Կուռո Թարխանյան

Դաշնակիցների աջակցութեամբ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանների ընդարձակման գործընթացը իրականացվում էր բավական արագ եւ արդիւնավետ: Բայց դա միայն գործի սկիզբն էր, հիմնական գործողութիւնները ծավալվելու էին մի փոքր ավելի ուշ:

Մյուս գաւառների նմանողութեամբ Շարուր-Նախիջեւանում նույնպես Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչներին ընդունում են ոչ այնքան գրկաբաց, բայց առանց ընդգծված խոչընդոտների: Այստեղ եւս տեղի մահմեդականութիւնը զգաստանալով դաշնակիցների ուժերի առկայութիւնից՝ ատելութեան տարերքը ներսում խեղդելով, առերես ընդունում է Հայաստանի կառավարութեան գերիշխանութիւնը:

Մայիսի 3-ին Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Դրոն, որը միաժամանակ նաեւ Շարուր-Նախիջեւանը գրավող զորամասի հրամանատարն էր, անգլիական գեներալ Դեւիի եւ

զորամասի շտաբի պետ կապիտան Մուրադյանի համատեղ ստորագրութեամբ արձակում է Նախիջեւանի բնակչութեանն ուղղված հետեւյալ հրամանը. «...Ձեզ եմ դիմում, Նախիջեւանի շրջանի բնակիչներ:

Ես իմ զորքով մտա այս շրջանը իմ կառավարութեան եւ դաշնակիցների հրամանով իրենց տուն վերադարձնելու համար իրենց բնակավայրերից կտրված ինչպես հայ, այնպես եւ մահմեդական գյուղացիներին:

...Բոլոր հողերը, ում կողմից ուզում է զավթված լինեն մեր Հանրապետութեան ամբողջ տերիտորիայի վրա, պետք է վերադարձվեն իրենց նախկին տերերին:

Ամեն մի քաղաքացու դեմ, լինի դա հայ, թե թուրք, որ կհամարձակվի հակառակել ամբողջ աշխատավոր ժողովրդի այս ամենաօրինական պահանջի անհապաղ կատարմանը, իմ կողմից ձեռք կառնվեն ամենավճռական միջոցները մինչեւ մահապատիժ:

Այն գյուղերն ու ավանները, որոնք դիմադրութիւն ցույց կտան, կհամարվեն օրենքից դուրս եւ կրակի ու սրի կմատնվեն:

... Զորամասերի հրամանատարներին հրամայում եմ համակվել մեր կառավարութեան գաղափարներով եւ կարողացածին հնարավորութեան չափով սահմանել ամեն տեղ կարգ ու խաղաղ կյանք: Իսկ չարամիտ մարդկանց ենթարկել ամենախիստ պատիժների: Կարողացածին եւ հնարավորութեան չափով օգնել կարոտյալ բնակչութեանը, ինչ ազգութեան էլ որ պատկանելու լինի նա:

Ամեն բան, ինչ որ անհրաժեշտ է զորքերի համար, գնել կանխիկ դրամով»[74]:

Դատելով Հայաստանի կառավարութեան ձեռնարկած քայլերից եւ Դրոյի, որը մահմեդականներին հնազանդեցնելու առավել կոշտ միջոցների կողմնակից էր, վերոհիշյալ ուղերձից, կարելի է անվարան պնդել, որ մահմեդական բնակչութեան նկատմամբ հայկական իշխանութիւնների տրամադրվածութիւնը ավելի քան խաղաղասիրական էր: Հանրապետութեան տարածքում արմատավորված հայ-թուրք փոխհարաբերութիւնները, ինչպես արդեն նշվել է, խաղաղ ճանապարհով կարգավորման կողմնակիցներն էին դաշնակիցնե-

րը եւ մասնավորապես անգլիացիների ներկայացուցիչները: Սակայն հանրապետությունում, այդ թվում նաեւ Շարուր-Նախիջեւանում բնակվող թրքությունը այս հարցում առաջնորդվում էր միանգամայն այլ սկզբունքներով ու չափանիշներով: Նախիջեւանի նահանգապետ Գ. Պ. Վարշամյանի կողմից Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարին հասցեագրված զեկուցագրերն ակնհայտորեն մատնանշում են, որ Նախիջեւանի թրքությյան գերակշիռ եւ առավել ազդեցիկ զանգվածը, որը ղեկավարվել է հայր եւ որդի Ջաֆար Կուլի խան Նախիջեւանսկու եւ Քալբալի խանի կողմից, վճռականորեն դեմ են եղել Հայաստանի մասը կազմելուն»: Զգաստանալով անգլիացիների ներկայությունից եւ միմիայն առերես ընդունելով Հայաստանի իշխանությունը՝ նրանք լայն քարոզչություն են ծավալել բնակչության շրջանում եւ աշխատել նրան տրամադրել ընդդեմ հայկական իշխանությունների:

Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործոց նախարարին ուղղված մայիսի 29-ին թվագրված զեկուցագրում, Նախիջեւանի նահանգապետ Վարշամյանը նկարագրելով նահանգում տիրող անմխիթար իրավիճակը՝ նշում է. «...Վերջերս սա (նկատի ունի Ջաֆար Կուլի խան Նախիջեւանսկուն - Հ. Գ.) մի ժողով էր գումարել, ուր վճռել են մեզ տնտեսական բոյկոտ հայտարարել, ոչինչ չծախել եւ ամեն կերպ խույս տալ մեզ հետ հարաբերություն ունենալուց: Հիմնել են իրենց դատարանները եւ պատվիրել են՝ ոչ մի մուսուլման մեր դատարաններին եւ իշխանության չդիմի: Տնտեսական բոյկոտ շատ ուժեղ կերպով տանում են: Ես Ագուլիսից եւ Օրդուբադից գրություն ստացա, որով հայտնում են, թե վերջերս իրենց անհասկանալի պատճառներով, թուրքերը ոչ մի փութ ցորեն չեն ծախում եւ, առհասարակ, հարաբերություներ փոխվել է...»[7]:

Հեռագրում նշված միլոցառումներին զուգընթաց՝ թուրքերն առավելագույնս կազմակերպում են իրենց մարտական ուժերը եւ պարբերաբար անցկացնում զինավարժություններ: Նախիջեւանի թրքության պարագլուխները երբեւէ չթաքցնելով իրենց բուն նպատակները՝ բացահայտորեն հայտարարում են. «Նախիջեւանի նկատմամբ կատարվեց մեծ ա-

նարդարություն: Նա պետք է կպցվեր կամ Ադրբեջանին, կամ Պարսկաստանին, հայերդ երբեք չեք կարող կառավարել այս երկիրը: Սա լինելու է երկրորդ Մակեդոնիա եւ շատ շուտով դժգոհ էլեմենտները չեթեներ են կազմելու եւ հարձակումներ գործելու»: (Այս խոսքերը ասել է Քալբալա Ալի խանը, անգլիացիների ներկայությամբ - Հ. Գ.)[7]:

Այս կարգի անբռնազբոս, համարձակ հայտարարության համար Նախիջեւանի թրքության առաջնորդն անշուշտ ուներ որոշակի անհրաժեշտ հիմքեր, որոնք առաջին հերթին պայմանավորված էին նրանց կազմակերպած մարտական ուժերի առկայությամբ:

Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու արտաքին գործոց նախարարին ուղղված հունիսի 11-ի թիվ 16 հեռագրից պարզվում է.

«...Շարուր-Նախիջեւանի շրջանն ունի վեց հազար կիսականոնավոր զորք՝ հեծելազորով, թնդանոթներով եւ գնդացիրներով: Ռազմունակությամբ հետ չեն մնում հայերից, որոնց օժանդակում են անգլիացիները: Պատերազմական գործողությունների ժամանակ զինված ուժերի թիվը կարող է հասնել մինչեւ 10 հազարի: Կարծում եմ, որ մենք պետք է պահենք միայն վեց հազար ասկյար հին հրամանատարական կազմի հետ միասին, տեղավորելով նրանց այն վայրերում, ուր գտնվում էին մինչեւ հայերի գալը, իսկ մի մասն էլ Զանգեզուրի սահմանի վրա՝ լեռներում:

...Դրամը հրամանատարներին բաց կթողնեմ մաս-մաս... Վաղը դուրս է գալիս զինվորական կցորդը, լսեցեք նրա զեկուցումը եւ միասին քննեցե՛ք: Այսօր սուրհանդակ ուղարկեցի Նախիջեւան»[7]:

Նույնն էր իրավիճակը հանրապետության թուրքաբնակ գրեթե բոլոր շրջաններում եւ մասնավորապես Նախիջեւանին սահմանակից Շարուրի գավառում:

Նույն թվականի հունիսի 30-ին Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Դրոն Շարուր գավառում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ հանրապետության ներքին գործոց նախարարին հաղորդում է. «Մինչեւ այժմ Շարուրում վարչակազմը ինչպես հարկն է դեռեւս չի հաստատվել: Իր տրամադրության ներքո ունենալով ընդամենը 10 հեծյալներ՝ կոմիսարը

ֆիզիկապես անկարող է այցելել գյուղեր, որոնք միմյանցից գտնվում են մեծ հեռավորության վրա:

Շարուրում դատական իշխանությունների՝ դատախազ, քննիչ, դատավոր, բացակայությունը հանգեցրել է նրան, որ մուսուլմանների մոտ մշտապես կասկած է առաջանում երկիրը ղեկավարելու մեր ունեցած կարողությունների նկատմամբ:

Միայն անհրաժեշտ քանակի անձնակազմով եւ այլ կարեւոր միջոցներով հագեցված իշխանությունների հաստատումը տեղերում կբարձրացնի մուսուլմանների աչքում մեր կառավարության հեղինակությունը: Վերջին հանգամանքը այս պահին ես համարում եմ առավել կարեւոր»[79]:

Դեռեւս ի զորու չլինելով ազատագրված շրջաններում կայուն իշխանություն ու խաղաղություն հաստատելու՝ հանրապետության կառավարությունն ապավինելով դաշնակիցների զինու աջակցությանն ու խոստումներին, աշխատում է ժամանակ շահել: Իսկ թուրքերը համառորեն ու նպատակաուղղված պատրաստվում էին եւ սպասում հարմար պահի: Շատ շուտով նրանց զինված ելույթների համար նպաստավոր պահը ներկայանում է: Թուրքերի եւ նրանց աջակցող Ադրբեջանի իշխանությունների լարված ու հետեւողական աշխատանքներն իզուր չանցան: Ընդամենը երկու ամիս է տեւում խաղաղությունը: Անգլիացիները իրենց զորքերը դուրս են բերում Հայաստանի տարածքից, սկզբում մայիսի 15-ին Կարսից, ապա նաեւ մյուս տարածքներից, իսկ մայիսի 30-ին՝ անգամ Նախիջեւանից: Թուրք հրոսակախմբերի համար դարձյալ հրաշալի պահ է ներկայանում զինված ելույթներ սկսել ընդդեմ հայկական իշխանությունների: Անգլիացիների հեռանալուց հետո այլեւս չկար մահմեդականությանը կաշկանդող հիմնական խոչընդոտը:

«Դժբախտաբար, - գրում է հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, - մեր ուրախությունը երկար չտեւեց: Հազիւ երկու ամիս Նախիջեւանը խաղաղ մնաց: Այդ ժամանակաշրջանի մէջ Քերպալի խան Նախիջեւանսքին եւ մեր իշխանութեան թշնամի միւս խանները անդադար պատրաստութիւն կը տեսնէին: Անգլիական զօրքերը Նախիջեւանէն հեռացան անմիջապէս որ մեր զօրքերը մտցուցինք: Մեր կա-

ռավարութիւնը շատ խնդրեց որ անգլիացիք մնան մինչեւ աշուն, բայց Լոնտոնէն եկած հրամանը վճռական էր: Անգլիացիներու հեռանալը թեւ տուաւ մահմետական դաւադիրներուն»[80]:

Անգլիական իշխանությունների կողմից իրենց զորքերի դուրս բերումը Հայաստանի տարածքից մեծ եւ ինչ-որ առումով անակնկալ հարված էր հանրապետության կառավարության համար, որը դեռեւս հնարավորություններ չուներ հզոր մարտական ուժեր տեղաբաշխել թուրքաբնակ շրջաններում եւ արմատախիլ անելով հայկական իշխանությունների դեմ ուղղված զինյալ ելույթները՝ խաղաղություն հաստատել հանրապետության տարածքում: Օրինակ, Նախիջեւանի նահանգում հանրապետության կառավարությունը, անգլիացիների հեռանալուց հետո, չհաշված նահանգապետի թիկնազորն ու սակավաթիվ ոստիկանական ջոկատը, կարողացել էր տեղաբաշխել միայն գեներալ Շելկովնիկյանի գլխավորած փոքրաքանակ զորամասը, որը մահմեդականների կազմակերպված զինյալ ելույթների դեպքում, բացարձակորեն ի զորու չէր որեւէ լուրջ գործողություն իրականացնել:

Միաժամանակ գեներալ Շելկովնիկյանի վրա է դրվում Նախիջեւանի նահանգապետի պարտականությունը:

1919 թ. հունիսի 26-ին Շելկովնիկյանը նկատի առնելով նահանգում տիրող ծանր կացությունն ու հայկական զորքերի փոքրաքանակությունը՝ կառավարությանը հղած հեռագրում նշում է.

«Զորքը քիչ է: Ջուլֆայում կա պահակախումբ: Ջեմ կարող պահակախումբ ուղարկել Գողթանի շրջան»[81]:

Մթնոլորտն օր օրի ավելի ու ավելի է շիկանում:

Հուլիսի սկզբներին սկսվում են թուրք հրոսակախմբերի զինյալ ելույթները Բոյուք-Վեդի գյուղից եւ աստիճանաբար ու արագորեն տարածվում գրեթե թուրքաբնակ բոլոր շրջանները:

Հայաստանի կառավարությունը գտնվելով աննպաստ իրավիճակում, սկզբնական շրջանում չի կարողանում վճռական քայլեր ձեռնարկել մահմեդականության զինյալ ելույթները կանխելու եւ ջախջախելու ուղղությամբ: Հանրապետության կառավարությունը հայտնվում է շատ ծանր իրավիճա-

կում: Հուլիսի 24-ին Հայաստանի վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Կովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Քարիին հղած հեռագրում ներկայացնելով Նախիջեւանի, Շարուրի եւ Բոյուք-Վեդիի, Ղամարլուի եւ Դավալուի շրջաններում մահմեդականների զինված ելույթների պատճառով ստեղծված դժվարին կացությունը՝ նշում է. «...Ես գտնում եմ, որ Ձերդ Գերազանցությանը անհրաժեշտ է հայտնել հետեւյալը. մեր կողմից բրիտանական կողմին հանձնված փաստաթղթերը վկայում են, որ ամբողջ շարժումը կազմակերպվել է ադրբեջանական կառավարության կողմից, նրա ծախսերով եւ թուրքական սպաների օժանդակությամբ: Որպես ապստամբներին աջակցություն՝ սահմանի մոտ կենտրոնացրել են ադրբեջանական զորքեր»[84]:

Ի տարբերություն Ադրբեջանի, թուրք գործակալների եւ նրանց կողմից ղեկավարվող մահմեդականության, Հայաստանի իշխանությունը այդ ուղղությամբ դեռեւս չէր հասցրել ինչպես հարկն է նախապատրաստվել եւ հայտնվելով անպատրաստ վիճակում՝ ստիպված դարձյալ դիմում է անգլիացիների օգնությանը. «Նոր արյունահեղությունը, - նույն հեռագրում շարունակում է Ալ. Խատիսյանը, - կանխելու նպատակով ես պատիվ ունեմ Հայաստանի կառավարության անունից խնդրել Ձերդ Գերազանցությանը կարճ ժամանակամիջոցում ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ, որպեսզի պահանջվի ադրբեջանական կառավարությունից դադարեցնի իր կողմից ազերիներին ցուցաբերած օժանդակությունը»[85]:

Իզուր էին Հայաստանի վարչապետի խնդրանքն ու հույսերը: Անգլիացիների միջնորդությունը որեւէ դրական արդյունք տալ այլեւս չէր կարող, մահմեդականներն այս անգամ տրամադրված էին ավելի քան վճռական ու անզիջում: Ընդորում՝ հակառակորդը շատ լավ տեղյակ է եղել հանրապետությունում տիրող կացությանն ու բանակի կազմին եւ հնարավորություններին:

Հանրապետության տնտեսության ծայրահեղ անմխիթար վիճակը, հարյուր հազարավոր գաղթականների առկայությունը եւ այդ ամենին գումարած՝ մահմեդականության պարբերաբար կրկնվող զինյալ ելույթները մեծապես արգելակում էին կառավարությանը լիարժեք զբաղվելու երկրի վե-

րաշինության, կայունացման եւ մասնավորապես բանակի կազմավորման խնդիրներով: Հանրապետության բանակը քանակական եւ որակական առումով դեռեւս խիստ սահմանափակ էր, թույլ եւ անկազմակերպ: Այդ ժամանակ բանակն ուներ հետեւյալ կազմը. «... երեք հետեւակ բրիգադ՝ իւրաքանչիւրը երկու գնդից եւ գունդը՝ երեք գումարտակից, երկու ճիաւոր գունդ՝ իւրաքանչիւրը վեց հարիւրեակով, 12 մարտկոց՝ ամէն մէկը 4 թնդանօթով, 3 զրահապատ գնացք եւ մի քանի տեղական զօրամասեր: Այս ուժերը ցրուած էին երկրի բոլոր կողմերում, ունէին թերի կազմ, չնչին քանակութեամբ ռազմամթերք, վատ հագուստ ու պարէնաւորում»[86]: Միանգամայն ակնհայտ է, որ այդպիսի սահմանափակ մարտական ուժերով հանրապետության բանակը չէր կարող արագորեն խորտակել խնամքով նախապատրաստված եւ բավականին լավ զինված ու կազմակերպված բազմաքանակ ապստամբ զորախմբերի դիմադրությունը:

Առավել դաժան ու արյունահեղ կռիվներ ընթացել են Բոյուք-Վեդիում, ուր թուրք սպաներն ու ապստամբների ղեկավարները կենտրոնացնելով ավելի քան 4000 զինյալների՝ կարողացել էին այդ շրջանը վերածել պաշտպանության անխորտակ ամրոցի: Մշտապես համալրելով Բոյուք-Վեդիի պաշտպանների մարտաշարքերը՝ թուրքերը հաջողությամբ դիմագրավում եւ չեզոքացնում էին հայկական զորաջոկատների հարձակումները:

Բոյուք-Վեդիից մի փոքր անց մահմեդականության զինված ելույթները բռնկվում են Զանգիբասարում, Դավալուում, Ղամարլուում, Շարուր-Նախիջեւանում, ապա նաեւ Կարսի նահանգում եւ Սուրմալուի գավառում:

Կատարվում է այն, ինչի մասին ժամանակին ահազանգում էր Դրոն, անհրաժեշտ էր մեկընդմիշտ լուծել այդ շրջանների թրքության հարցը, քանի դեռ նրանք չէին հասցրել ինչպես հարկն է նախապատրաստվել եւ ինչպես ապացուցեց ժամանակը, անհնարին էր ակնկալել, որ թուրքերը կհամակերպվեին հայկական իշխանություններին ենթարկվելու, առավել եւս Հայաստանի Հանրապետության անքակտելի մասը կազմելու գաղափարին:

Հուլիսի 23-ին մահմեդական հրոսակախմբերը անակն-

կալ հարձակում են գործում գեներալ Շելկովնիկյանի զորախմբի վրա:

Հայկական զորախումբը հանկարծակիի գալով եւ անկարող լինելով դույզն-ինչ դիմադրելու թշնամու գրոհներին՝ խուճապահար թողնում է Նախիջեւանի տարածքը: Զորախմբի մի մասը սպանվում եւ գերի է ընկնում, իսկ մյուս մասը, մի կերպ ազատվելով թուրք զինյալների հետապնդումից, նահանջում է դեպի Երեւանի ուղղությամբ:

Հանրապետության զինվորական նախարարը Նախիջեւանի դեպքերի կապակցությամբ ստանում է հետեւյալ զեկուցագիրը.

«Նախիջեւանում ստեղծված դժվարին իրավիճակի պատճառով մեր զորամասերը նահանջել են Դավալու: Նախիջեւանի շրջանը Սադարակի կողմից կտրվել է թաթարների կողմից: Թաթարների թիվը հասնում է 10000-ի, նրանց հրամանատարն է թուրքական բանակի գնդապետ Խալիլ բեյը, որի հրամանատարության ներքո գործում են թուրքական եւ ադրբեջանական բազմաթիվ սպաներ:

Գեներալ Շելկովնիկովի զորախումբը (Նախիջեւան) եւ գնդապետ Կարաքեշիշովի (Սադարակ) զորախումբը դուրս են եկել թաթարների շրջապատման օղակից եւ միացել են Դրոյին:

Երկու զորախմբերն էլ կրել են ծանր կորուստներ»[86]:

Դրոն տեղեկանալով Նախիջեւանում եւ Շարուրում կատարվող դեպքերին՝ շարժվում է նրանց ընդառաջ, փորձում օգնել, բայց արդեն շատ ուշ էր: Նա իր փոքրաթիվ զորամասով եւ գեներալ Շելկովնիկյանի ու գնդապետ Կարաքեշիշյանի ջախջախված զորախմբերի մնացորդներով տվյալ պահին այլեւս ի զորու չէր որեւէ լուրջ հակահարված կազմակերպել ընդդեմ բազմահազար մահմեդական զինյալների, մանավանդ որ իրավիճակը շատ ծանր էր նաեւ Բոյուք-Վեդիի եւ մյուս ապստամբ շրջաններում:

Մահմեդականները հրաշալիորեն են օգտագործում իրենց ընձեռված ժամանակը եւ հետեւողականորեն նախապատրաստվելով եւ օգտվելով անգլիական զինական ուժերի բացակայությունից՝ նախահարձակ են լինում եւ հանրապետության իշխանություններին դնում շատ ծանր կացության

առջեւ:

Անդրադառնալով այդ օրերին Հայաստանում կատարվող դեպքերի գնահատմանը՝ հանրապետության խնամատարության նախարար Ար. Բաբալյանը գրում է. «1919 թուի գարնանը, մայիսի 19-ին, անգլիական զօրքերը գրաւեցին Շարուրն ու Նախիջեւանը եւ այդ երկու գաւառների իշխանութիւնը յանձնեցին մեզ:

Հազիւ երկու ամիս կարողացանք պահել Նախիջեւանն ու Շարուրը մեր ձեռքը, տեղական ազգաբնակչութիւնը, ղեկավար ունենալով տաճիկ սպաներին, յուլիսի 23-ին ապստամբեց մեր իշխանութեան դէմ, եւ մեր զօրքերը ստիպուած եղան, մեծ կորուստներ տալով, նահանջել դէպի Երեւան:

Ապստամբութեան ժամանակ անգլիական զօրքեր չկային այդ գաւառում:

Ընդհանրապէս անգլիական հրամանատարութիւնը շատ քիչ ժամանակ պահեց իր զօրքերը Կարսի եւ Նախիջեւանի նահանգներում:

Եւ դա եղաւ պատճառը, որ նախիջեւանցիները գլուխ բարձրացրին ու յարձակուեցին մեր զօրքերի վրայ ու խլեցին իշխանութիւնը մեր ձեռքից:

Անգլիական իշխանութիւնը Անդրկովկասում չկարողացաւ ըմբռնել արեւելքցու հոգեբանութիւնը եւ ժամանակ չտուաւ, որ մեր իշխանութիւնը ամրապնդուի թրքաշատ այդ շրջաններում»[87]:

Շարուրի գավառում դեպքերը զարգանում են ավելի ողբերգական ուղղվածությամբ: Շարուրի հինգ հայկական գյուղերի 5000 բնակիչներ եւ նրանց պաշտպանող երկու վաշտերը հավատ ընծայելով այդ շրջանի թուրք զինյալների հրամանատար Խալիլ բեյի կեղծ խոստումներին՝ թշնամուն են հանձնում իրենց ունեցած զենքերը:

Հայաստանի խորհրդարանին հասցեագրված դիմումում այդ հինգ գյուղի ներկայացուցիչները գրում են. «...հայ ժողովուրդը բարվոք համարեց առանց կռվի ու դիմադրության անձնատուր լինելու թուրքերին, գուցե այդպիսով կարելի լիներ ազատելու իրենց կանանց ու երեխաների կյանքը, բայց, ավաղ, այսօր պատկերը այլ է փոխվել, ներկայումս մեզ հասնող ճիշտ ստացված լուրերի համաձայն թուրք ամբոխը իր

դարավոր ոխերի համար, առավել եւս չմոռանալով եւ այն հատուցումը, որ նա ստացավ Շարուրի հայերից 18 թվի դեպքերի ժամանակ, զանազան պատրվակների տակ, հազար ու մի տեսակ չարչարանքների ու տանջանքների է ենթարկում զինաթափ եղած անմեղների կյանքը, կոտորելով, սպանելով հայ երիտասարդներին, բռնաբարելով կանանց եւ այլն, եւ այլն»[87]:

Նկարագրելով հայ գյուղացիների ողբերգական իրավիճակը՝ շարուրցիների ներկայացուցիչները խնդրում են Հայաստանի խորհրդարանին համապատասխան քայլեր ձեռնարկել տառապյալ ժողովրդին ազատելու համար[88]:

Այդ օրերին Դրոն դարձյալ գտնվում էր հանրապետության տարածքում ծավալվող մարտական գործողությունների կիզակետում: Որպես Երեւանյան զորախմբի պետ եւ ապա նաեւ հանրապետության զինված ուժերի նախարարի օգնական, նրա անմիջական պարտականությունների մեջ էին մտնում թուրք զինյալ հրոսակախմբերի պաշտպանական դիրքերը գրոհող հայկական զորամասերի կազմակերպումն ու ղեկավարումը: Թուրք ապստամբների օջախները «խաղաղացնելուն» նպատակաուղղված այդ գործողությունները եղել են նրա մարտական կենսագրության թերեւս ամենադժվարին էջերից մեկը: Թուրքերը շատ լավ ամրացնելով իրենց բնակավայրերը, հատկապես Բոյուք-Վեդին, կատաղի դիմադրություն են ցույց տվել իրենց դիրքերը գրոհող հայ զորամասերին: Հայկական բանակի հրամանատարության համար բնավ էլ անակնկալ լինել չէր կարող մահմեդականության զինյալ ելույթների իրողությունը, բայց այն, որ թուրքերը կկարողանային շատ լավ նախապատրաստվել եւ պաշտպանական հզոր հանգույցների վերածել իրենց բնակավայրերը՝ սպասածից վեր էր: Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախկին նախարար գեներալ Հախվերդյանի գնահատմամբ, հայկական բանակի հրամանատարությունը կռիվների սկզբնական շրջանում թույլ է տվել մարտավարական որոշակի վրիպումներ եւ ավելորդ շտապողականություն: Ըստ Հախվերդյանի, փոխանակ կենտրոնացված հարվածներով մեկ հիմնական ուղղությամբ իրականացնելու հարձակումը՝ հայկական զորամասերը գրոհները ծավա-

լել են մի քանի ուղղությամբ եւ դրանով իսկ թուլացնելով իրենց հարվածների ուժգնությունը՝ հնարավորություն են ընձեռել հակառակորդին հաջողությամբ դիմագրավելու եւ հետ մղելու հայկական զորքերի հարձակումները[89]:

Երկրում ստեղծված տագնապալի իրավիճակը հանրապետության իշխանություններին հրամայաբար թելադրում էր դիմել անհրաժեշտ եւ վճռական գործողությունների: Հաշվի առնելով տվյալ ժամանակահատվածի համար առավել կարեւորագույն նշանակություն ունեցող խնդիրների յուրահատկությունը՝ հանրապետության կառավարությունը ձեռնարկում է իրականացնել մի շարք արտակարգ միջոցառումներ:

Նախ եւ առաջ հարկավոր էր համալրել ու ամրապնդել բանակը, հանրապետության բնակչության շրջանում ուժեղացնել կարգ եւ կանոնը ու կարգապահությունը: Առաջնորդվելով այդ առաջնահերթ խնդիրների կենսագործմամբ՝ կառավարությունը հուլիսի 23-ին Երեւանի, Էջմիածնի եւ Սուրմալուի գավառներում, իսկ օգոստոսի 18-ին նաեւ ողջ հանրապետությունում հայտարարում է 26, 27, 28 տարեկանների զորահավաք, իսկ օգոստոսի 24-ին հատուկ որոշմամբ մահապատիժ է սահմանվում պետական դավաճանության եւ զորակոչից խուսափելու ու դասալքության համար[90]:

Հատկապես խիստ զգացնել տվեց զենքի ու զինամթերքի պակասությունը: Հանրապետության կառավարության նախագահի եւ զինվորական նախարարի կողմից Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին եւ զինվորական կցորդին զենք ու զինամթերք գնելու պահանջով ուղարկված հեռագրերը վկայում են, որ չնայած ֆինանսական սուղ միջոցներին՝ կառավարությունը զգալի գործունեություն է ծավալում բանակի եւ նոր կազմավորվող զորամասերին զենքով, զինամթերքով ու հանդերձանքով ապահովելու ուղղությամբ:

Մի օրինակ այդ հեռագրերից.

«Գեներալ Կամիշեւին (Թիֆլիսում Հայաստանի զինվորական կցորդ - Հ. Գ.) «Պետք է գնել 3 գծանի փամփուշտներ: Չնայած փամփուշտի գինը թանկ է, բայց այնուամենայնիվ պետք է գնել: Կարծում եմ, որ առայժմ պետք է գնել

300000, իսկ եթե կհաջողվին, գնեցեք 500000 փամփուշտ:

18/VIII-1919 թ.

Գեներալ Արարատյան»[91]:

Քանի որ նոր կազմավորվող զորամասերը զինելու համար միջոցները խիստ սահմանափակ էին, անբավարար, ապա կառավարությունը հարկադրված դիմելով կտրուկ միջոցների՝ ժողովրդից հավաքում է զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք եւ սահմանում է պարտադիր զինական տուրք:

Զորակոչի ենթակա տղամարդկանց եւ մինչեւ 40 տարեկան սպաների զորահավաքը կազմակերպելու եւ ժողովրդից պարտադիր զինական տուրքը ժամանակին գանձելու նպատակով Արշակ Ջամալյանի գլխավորությամբ ստեղծում է հատուկ մարմին՝ զինաժողով:

Իսկ երկրի պաշտպանությունը կազմակերպելու ու ղեկավարելու համար ստեղծվում է լայն լիազորություններով օժտված երեք հոգուց՝ վարչապետ, ներքին գործոց եւ զինվորական նախարարներ, կազմված Ապահովության կոմիտե[92]:

Ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ կառավարությունը կարողացավ կազմավորել մի քանի նոր զորամասեր եւ բանակը համալրել մարտական կենսափորձ ունեցող սպաներով ու զինվորներով: Ի հաշիվ ժողովրդից գանձվող պարտադիր զինական տուրքի ու նրանից հավաքած զենքի ու զինամթերքի հնարավոր եղավ բարելավել նոր կազմավորվող զորամասերի մատակարարումն ու հանդերձավորումը: Նոր կազմավորվող զորամասերը դեռեւս ինչպես հարկն է չմարզված եւ բավարար մարտական պատրաստվածություն չստացած՝ մեկնում են ռազմաճակատ: Ուրիշ ելք չկար, թուրք հրոսակախմբերի զինյալ ելույթները գնալով ավելի ու ավելի էին շիկանում եւ տարածվում: Ամենաշիկացած շրջանը, ուր թուրքերն առավելապես կատաղորեն էին դիմադրում, Բոյուք-Վեդին էր: Հայկական բանակի հրամանատարության եւ անձամբ Դրոյի գործուն մասնակցությամբ մշակվում է Բոյուք-Վեդու պաշտպանների դիմադրությունը վերջնականապես խորտակելու գործողության ծրագիրը: Համաձայն հայկական բանակի հրամանատարության մտահղացման, նախատեսվում էր կենտրոնացնել զինական բավարար ուժեր եւ գրոհել ոչ թե անմիջականորեն Բոյուք-Վեդիի ինժեներա-

կան եւ տեխնիկական առումով հրաշալիորեն կառուցված պաշտպանական հանգույցի վրա, այլ այդ գյուղը շրջափակող թուրքաբնակ մյուս բնակավայրերը, որոնք կռիվների ընթացքում հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնում եւ օժանդակում էին Բոյուք-Վեդիի իրենց արյունակիցներին:

Օգոստոսի 10-ին հայկական զորքերը անցնում են հարձակման: Թուրքերը ռազմագիտական կանոններով կառուցված ամրություններից դիմահար եւ փոթորկալի կրակով կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս հայկական զորամասերին: Թուրքերի կողմից պաշտպանվող հողի յուրաքանչյուր հատվածը հայ զինվորների կողմից նվաճվում էր մեծագույն դժվարությամբ: Մի քանի օր ընթացող արյունահեղ կռիվներից հետո հայկական զորքերը խորտակելով թուրքերի դիմադրությունը՝ գրավում են Բոյուք-Վեդիի շրջակա գյուղերն ու բարձունքները, բայց բուն ամրացված շրջանը՝ Բոյուք-Վեդին նախկին համառությամբ շարունակում է դիմադրել:

Հանրապետության պաշտպանության նախարար գեներալ Հախվերդյանը կառավարությանը ներկայացրած օգոստոսի 16-ի հաղորդագրությունում զեկուցում է.

«Օգոստոսի 10-ի հարձակումից հետո իրավիճակի բարդացման հետեւանքով որոշվել է անցնել պաշտպանության: Մեր զորամասերն այդ շրջանում զբաղեցնում են Կոտոր, Բոզ-Բուրուն, Շիրազլու, Քյուչուկ-Վեդի, Խոր-Վիրապ գիծը: Զորամասի կազմը նույն է»[93]:

Հանրապետության համար անասելի դժվարին ժամանակում Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Դրոն կառավարության որոշումով նշանակվում է զինվորական նախարարի օգնական եւ այդ նշանակումը պատահական չէր:

Նախ, երկիրը շրջապատված էր թշնամական պետություններով, որպիսիք էին Թուրքիան, Ադրբեջանը, իսկ Վրաստանի հետ պատերազմը դեռ նոր էր ավարտվել: Հանրապետության կայացման համար նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր կազմակերպված, մարտունակ բանակ: Բանակի կազմավորման գործում նկատելի հակասություն եւ անհանդուրժողականություն էր նկատվում ռուսական բանակի բովով անցած կադրային զինվորականության եւ ոչ կադրային ռազ-

միկների միջեւ, որոնք ծնունդ էին հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի եւ սկսած 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումներից մինչեւ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը մշտապես գտնվելով մարտադաշտի ամենաշիկացած տեղերում՝ ձեռք էին բերել մեծ փորձառություն: Ռուբենի դիպուկ բնութագրությամբ. «Հայաստանի բանակը ունէր իր արժանիքները գիտական տեսակէտից, բայց ունէր իր թերութիւնները ոգու եւ ազգային տեսակէտից»[84]:

Դրոն ցեմենտող ուժ էր այդ երկու կարգի զինվորականության ներդաշնակության կայացման գործում:

Արժանվույնս դրվատելով նորաստեղծ հանրապետության բանակի կազմակերպման գործում գեներալներ Նազարբեկյանի, Սիլիկյանի, Հախվերդյանի ծառայությունները՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանը շատ բարձր է գնահատում նաեւ Դրոյի եւ Սեպուհի դերը.

«Դրօն, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - թէեւ յեղափոխական գործիչ մըն էր, բայց օժտուած ըլլալով զինուորական խոշոր ձիրքերով, արտակարգ քաջութեամբ եւ ողջամտութեամբ մեր զինուորական շտաբի հեղինակաւոր վարիչներու իսկ վկայութեամբ շատ մեծ եւ դրական դեր մը կատարեց Հայաստանի բանակի ստեղծման եւ կռիւներու մէջ: Դրօն շատ ողջամիտ մարդ էր եւ գիտէր գնահատել զինուորական գիտութիւնն ու արուեստը... Նախապաշարումներ եւ յետին մտքեր չունէր երբեք, եւ կաշխատէր միշտ որեւէ որոշում տալէ առաջ ծանօթանալ զինուորական հեղինակութեանց կարծիքներուն: Դրօն խորապէս հաւատարիմ էր Հայաստանի Անկախութեան գաղափարին, անոր հարազատ էր հայ զինուորը, որուն հետ կապրէր միեւնոյն կեանքով եւ ձգտումներով, կը մօտենար հայ զինուորին, իբրեւ հաւասարը հաւասարին, բայց կրթուած սպաներն ալ շատ կը սիրէին աշխատել Դրոյի հետ, որովհետեւ ան կը գնահատէր զինուորական գիտութիւնն ու պատրաստութիւնը: Իր անձնական քաջութեամբ Դրօն դարձած էր հայ զինուորի կուռքը եւ այդ պատճառով ընդունակ էր անոր հետ հրաշքներ գործելու: Դրօն ծայրայեղութիւններու սիրահար չէր, եւ միշտ ալ չափաւոր կարծիքներ կը պաշտպաներ: Անկասկած՝ Դրօն վարչական խոշոր դիրքեր ալ ունէր, որով ան կրնար համեմատութեան

դրուիլ Արամի, Կարճիկեանի եւ Մանասեանի հետ»[85]:

Երկրորդ, Երեւանի սահմանամերձ Զանգիբասարի (Մասիսի շրջան), Ղամարլուի (Արտաշատ), Դավալուի (Արարատ), Շարուր-Նախիջեւանի շրջանների թուրք բնակչությունը շարունակում էր զինված ելույթները եւ դատելով դեպքերի զարգացումից որեւէ մտադրություն չէր ցուցաբերում կամովին ենթարկվելու հանրապետության իշխանություններին:

Երրորդ, երկրի ծայրահեղորեն քայքայված, անկայուն կացությունը պարարտ հող էր նախապատրաստել զանազան մարդկանց ու խմբերի ի հայտ գալուն, որոնք իրենց հակապետական ու քայքայիչ գործողություններով ապակայունացնում էին հանրապետության առանց այն էլ անմխիթար քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակը: Անհրաժեշտ էր ուժեղ ու կարող ձեռք, որպեսզի սանձեր ոչ միայն թուրք բնակչության մոլեգնող ելույթները, այլեւ կարողանար կայուն քաղաքական իրավիճակ հաստատեր մայրաքաղաքում ու նրա մերձակա շրջաններում, եւ դրանով իսկ հող նախապատրաստել հանրապետության խաղաղ վերակառուցման համար:

Դրոն իր ժողովրդականությամբ, կազմակերպչական տաղանդով եւ նվիրվածությամբ տվյալ ժամանակահատվածի հայ նշանավոր այն եզակի գործիչներից էր, որոնք կարող էին մեծագույն պատասխանատվությամբ կենսագործել այդ դժվարին գործը:

«Դրօն, - գրում է Ս. Վրացյանը, - ամէն տեղ էր եւ պետական բոլոր գործերի մէջ: Նրա անմիջական մասնակցութեամբ կազմակերպուեց բանակը: Իբրեւ Հայաստանի Խորհրդի, ապա՝ Խորհրդարանի պատգամաւոր, նա, զինուորական յանձնախմբում, գործոն դեր էր կատարում բանակի օրէնքների եւ ելեմուտքի օրինագծերի պատրաստութեան մէջ: Նրա առաջարկով եւ անմիջական գործակցութեամբ հիմնուեց Քանաքեռում սպայական դպրոց: Ամէն անգամ, երբ բանակում ծագում էին դժգոհութիւններ, սպարապետ Նազարբէգեանը դիմում էր նրա խորհրդին եւ աջակցութեան: Ամէն անգամ երբ երկրի այս կամ այն մասում առաջ էին գալիս բարդութիւններ, կառավարութիւնը օգտւում էր նրա հեղինակութիւնից եւ պատրաստակամութիւնից: Բանակի լաւագոյն սպայութիւնը մտերիմ կապերով կապուած էր նրա հետ: Երկրի

երիտասարդութեան շրջանակում նա մեծ հմայք էր վայելում: Բացառիկ ազդեցութիւն ունէր Դրօն եւ նախկին կամաւորների ու մարտիկների վրայ: Իր շէն ու կենցաղագէտ բնաւորութեան շնորհիւ նա սիրուած էր ամէն տեղ, բոլորի կողմից»[96]:

Իսկ կռիւներում դրսեւորած նրա խիզախութեան եւ անվախութեան մասին հիւսված լեգենդների իսկութիւնը խոստովանել են նրա բոլոր զինակիցներն ու ծանօթները:

Մի ուշագրաւ վկայութիւն բժիշկ Եր. Խաթանեսեանի հուշերից. «Մի երիտասարդ դաշնակցական, որ հմայվել էր հայ հերոսների փառքով, հարց տուաւ Դրոյին.

- Ինչպէս կարելի է երբեք վախ չունենալ, մշտապէս անվախ լինել:

Դրօն իր խորաթափանց հայեացքը սեւեռեց երիտասարդի աչքերի մէջ, ուր կարդաց անկեղծութիւն եւ հոգեկան վերացում:

- Բալիկս, - ասաց Դրօն, հայրական քնքուշ հոգածութիւնով, - մարդ էակը ստեղծուել է վախի զգացումով: Արարչութիւնն այդ բնազդով օժտել է նրան՝ ինքնապաշտպանութեան համար: Դա բարիք է: Բայց չարիք է դառնում այդ, երբ փախուստ է տալիս նրանից: Որքան փախչես, այնքան պինդ կը կպչի քեզ: Համարձակ նայի՛ր նրա աչքերի մէջ, երբ ճանապարհ նրան, նա զինաթափ կը լինի:

Ինձ զարմացրեց Դրոյի ինքնատիպ բացատրութիւնը, որ հոգեբանական վերլուծումներով չէ, որ գտել էր, այլ փորձառութեամբ, մանաւանդ ներիմացումով»[97]:

Միաժամանակ զինական նախարարի օգնականի պաշտոնի ստանձնումը ավելի է մեծացնում նրա պարտականութիւնների եւ գործունեութեան շրջանակները, բնականաբար, նաեւ ծանրաբեռնվածութիւնն ու պատասխանատուվութիւնը:

Հանրապետութեան մի շարք շրջաններում նախկին ուժգնութեամբ դեռեւս շարունակվում էին կռիվները: Մինչեւ Բոյուք-Վեդիի եւ նրա շրջակա թուրքաբնակ գյուղերի վրա հարձակում ձեռնարկելը՝ հայկական զորքերը մեծ հաջողութեամբ կարողանում են լուծել Շարուրի շրջանը ասպատակող մահմեդական հրոսակախմբերի հարցը: Օգոստոսի սկզբներին

Հայաստանի Հանրապետության երրորդ վարչապետ Համո Օհանջանյան

ահազանգ ստանալով Շարուրի շրջանում թուրք զինյալների կողմից շարունակվող բռնությունների եւ հարեւան շրջանների հայկական գյուղերի վրա կատարած հարձակումների մասին, Դրոն ոչ մեծ զորախմբով արշավում է Շարուր եւ տեղի ուժերի աջակցութեամբ դարանակալելով անկասելի հարվածներով ջախջախում է թուրք հրոսակախմբերին եւ դուրս շպրտում գավառի տարածքից:

Օգոստոսի 7-ին հանրապետութեան կառավարութեանը ստանում է հետեւյալ զեկուցագիրը.

«Շարուրի թուրքերը, ավելի քան երկու հազար զինյալներով, երկու թնդանոթներով ու գնդացիրներով, խաչիկ գյուղի շրջանում համառ մարտերից հետո գլխովին ջախջախվել են եւ մեծ կորուստներով հետ շպրտվել»[98]:

Շարուրի թուրքերի ջախջախումն ու վնասազերծումը շատ կարեւոր էր, բայց գլխավոր թիրախը դարձյալ Բոյուք-Վեդին էր: Ճիշտ է, օգոստոսի 10-ի հարձակումը չավարտվեց սպասված արդյունքով, սակայն հայկական զորքերը գրավելով Բոյուք-Վեդիի մերձակա բարձունքներն ու բնակավայրերը՝ հակառակորդի նկատմամբ ձեռք բերեցին շոշափելի դիրքային առավելություն եւ նախկին իրավիճակի համեմատ հարձակումը զարգացնելու ավելի բարենպաստ հնարավորություն:

«Մի քանի օրուայ արիւնահեղ կռիւներից յետոյ, - գրում

է Ս. Վրացյանը, - հայկական զօրքերը ամրացան դիրքերում Բէօյիք-Վեդիի առջեւ եւ վերջ տւին գործողութիւններին. դրութիւնը սկսել էր լրջանալ միւս մասերում»[99]:

Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքում բոնկված մահմեդականութեան զինեալ ելոյթների հրդեհը ընդարձակվելով՝ տարածվում է նաեւ հանրապետութեան տարածքներից դուրս: Դիադինի, Բայազետի, Ղարաքիլիսայի եւ Ալաշկերտի թուրքական ու նրանց միացած քրդական հրոսակախմբերը, օգտվելով Հայաստանի տարածքում իրենց արյունակիցների ու հավատակիցների սանձազերծած ելոյթներից, ասպատակում են Սուրմալուի գավառ եւ վայրի մոլուցքով հարձակվելով հայկական բնակավայրերի վրա՝ սպանում, առեւանգում ու թալանում են գավառի հայ բնակիչներին: Սուրմալուի ուղղութեամբ մարտնչող գնդապետ Տ. Բաղդասարյանի գլխավորած 8-րդ գունդը (1000 սվին) չկարողանալով ինչպես հարկ է դիմագրավել թշնամու մեծաքանակ ուժերի ճնշմանը՝ անընդմեջ կռիվներ մղելով, հարկադրված նահանջում է գավառի կենտրոն՝ Իգդիր:

Օգոստոսի 16-ին հանրապետութեան կառավարութեանն ուղղված իր զեկուցագրում զինվորական նախարար գեներալ Հախվերդյանը նշում է.

«...Թուրք, քուրդ, թաթարական հրոսակախմբերը, մոտավորապես հինգ հազար թվակազմով, հարձակվել են մեր զորամասերի վրա Ինջայի եւ Մոլակոմարի շրջանում: Համառ մարտերից հետո մեր զորամասը հակառակորդի ճնշման տակ որոշակի հաջողութեամբ հարկադրված նահանջել են: Օգոստոսի 14-ին Իգդիրյան զորախմբին հրամայված է թողնել Կողբը եւ նահանջել դեպի Կարակալայի կամուրջը, Զարալկի սարի, Խալֆալ գյուղի ուղղութեամբ եւ այնտեղ ամրանալով՝ ամեն գնով կասեցնել հակառակորդի հարձակումը»[100]:

Զինվորական նախարարի եւ պաշտոնական այլ փաստաթղթերում մատնանշված Սուրմալուի գավառ ներխուժած թուրք-քուրդ հրոսակախմբերի անձնակազմը նույնն է՝ 5000, իսկ նրան դիմակայող հայկական մեկ զորամասը՝ 8-րդ գունդը իր թվակազմով հինգ անգամ պակաս:

«Մեր ուժերը, - գրում է 8-րդ գնդի 3-րդ վաշտի հրամանատար Հովհ. Սահակյանը, - սահմանափակ էին, մեկ գունդ, իսկ թշնամին խուժան մը, թալանի եւ կոտորածի ախորժակով գինովցած, ոգեւորուած իր լեռներու ուժէն, իր մեծերուն, շէյխերուն, աղաներուն կապուած կոյր հնազանդութեամբ:

Ահա այս էր կացութիւնը: Եւ դեռ կային շատ ու շատ անյարմարութիւններ մեզի համար»[101]:

Ինչպիսի՞ մարտական ուժերից էր բաղկացած եւ ի՞նչ պաշտպանական բնագծեր էր զբաղեցնում 8-րդ գունդը:

Համաձայն տեղակալ Հ. Սահակյանի վկայութեան.

«Գունդը ունէր երկու գումարտակ, չորսական վաշտով: Ամէն մէկ վաշտ կը բաղկանար 100-120 զինուորէ: Այս հաշուով մեր գունդին ռազմական ուժը կը ներկայացնէր 8-900 սուին, չորս լեռնային թնդանօթ, 2 գնդացիր, մօտ 60 հեծեալ:

...Գունդը զետեղուած էր հետեւեալ կերպով.

Ա. գումարտակի Ա. Բ. վաշտերը Մոլլա-Կամար եւ Ապազկեօլ եւ Դ. վաշտը Կողբ:

Բ. գումարտակը կը գտնուէր Իգդիրի մէջ, Օրկովի ուղղութեամբ քշած էր երկու վաշտ:

Մեր գունդի պաշտպանութեանը յանձնուած էր Օրկովի բարձունքէն Բարթողեան լեռնաշղթայի գագաթները, մինչեւ Կողբ երկարող սահմանը, մօտ 30-40 վերստ տարածութիւն»[102]:

Այս տվյալները պարզորոշ վկայում են, որ ընդամենը մեկ գնդի զբաղեցրած պաշտպանական բնագծերը ավելի քան մեծ են: Իրականում այլընտրանք չի եղել, քանի որ թուրք-քրդական զինյալ մարտախմբերը հարձակվել են միաժամանակ մի քանի ուղղութեամբ, տարբեր բնակավայրերի վրա, ապա գունդը հարկադրված իր ուժերը մասնատելով՝ թշնամուն դիմակայել է գրոհի բոլոր ուղղութեամբ:

Սուրմալուում ծավալվող դեպքերը կարող էին ընթանալ վատթարագույն ուղղվածութեամբ: Առանց լուրջ օգնական ուժերի գավառի հայութեանը պաշտպանող միակ մարտական ուժը՝ 8-րդ գունդը, կարող էր հայտնվել անելանելի իրավիճակում: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով եւ սթափ գնահատելով ստեղծված կացութիւնը՝ գնդի հրամանատարութիւնը օգնական ուժեր ստանալու հույսով դիմում է Երեւան: Սուրմալուի շրջաններում տիրող տագնապալի դրութիւնը կարող էր ծայրահեղ վատթարագույնի հասցնել նաեւ

այն, որ Էրզրումից դեպի Սարիղամիշ շարժվող թուրքական կանոնավոր դիվիզիան, համաձայն հանրապետության բանակի հետախուզության ձեռք բերած տվյալների, յուրաքանչյուր պահի կարող էր արշավել նաեւ Սուրմալու:

Օգոստոսի 16-ին հանրապետության վարչապետի պաշտոնակատար Սահակյանը իր թիվ 26 հեռագրում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլովին գրում է.

«Թուրք-քուրդ-թաթարական ուժերի կազմակերպված ճնշումների հետեւանքով մեր զորամասերը նահանջել են Իգդիրից ներքեւ դեպի Արաքսի կարակալա կամուրջը: Մեր աղահանքերը (Կողբ) տեղահանվել են, հավանական է, որ կտեղահանվի նաեւ Իգդիրը: Ունենք տեղեկություն Էրզրումում հասած 40 թնդանոթներ ունեցող թուրքական 9-րդ դիվիզիայի մասին, որ շարժվելու է Սարիղամիշի ուղղությամբ...»[103]:

Թուրքիայում արդեն սկսվել էր քեմալական շարժումը, որն ինչպես պարզվեց հետագայում, մեծ ազդեցություն ուներ նաեւ Կովկասում մահմեդականության ղեկավարման եւ մասնավորապես Հայաստանում զինված ելույթների հրահրման եւ կազմակերպման գործում: Էրզրում-Սարիղամիշի շրջանում թուրքական դիվիզիայի հայտնվելը նույնպես քեմալականների գործունեության արդյունքն էր, որի նպատակն էր օգտագործել ընձեռված հնարավորությունը եւ հարմար պահի ներխուժել Հայաստան, եւ միանալով մահմեդական ապստամբներին՝ մեկընդմիշտ լուծել Հայաստանի Հանրապետության հարցը:

Մինչ հանրապետության կառավարությունը կձեռնարկեր համապատասխան քայլեր Սուրմալուի պաշտպաններին օժանդակելու ուղղությամբ՝ գավառում դրությունը գնալով ավելի է վատանում: Թուրք-քրդական հրոսակախմբերը շարունակելով հարձակումը երկու՝ Կարակալայի, Քիթի եւ Օրգովի ուղղությամբ, ներխուժում են Իգդիր եւ մի քանի ժամ ընթացող դաժան կռիվներից հետո գրավում քաղաքը:

«Գիշերուան ժամը 3-ին, - նշում է տեղակալ Հ. Սահակյանը, - մերոնք Իգդիր ձգեցին:

Թշնամին ամէն ուղղութեամբ խուժելով աւարի տուած էր քաղաքը»[104]:

Իգդիրի հանձնումը վեր էր ամեն մի սպասածից: Եթե այդ ամենին գումարվեր նաեւ այն, որ թուրքական դիվիզիան հանկարծ որոշեր շարժվել դեպի Սուրմալուի ճակատ եւ միանար այդ գավառում արդեն գործող թուրք-քրդական մարտախմբերին, ապա դժվար չէ կանխագուշակել, թե ինչպիսի ահավոր, անելանելի իրավիճակում կհայտնվեին Սուրմալուի հայ բնակչությունն ու նրան պաշտպանող հայկական զինական ուժերը: Ծայրահեղորեն անհրաժեշտ էր դիմել ամենավճռական միջոցների եւ կտրուկ ու անսպասելի գործողություններով ջախջախել այդ գավառը ասպատակող զինյալ խմբավորումները եւ արագ ու հուսալիորեն կազմակերպել այդ շրջանների ինքնապաշտպանությունը, քանի դեռ թուրքերը չէին հասցրել լրացուցիչ մարտական ուժեր տեղափոխել Էրզրում-Սարիղամիշ ուղղությունից Սուրմալուի ճակատ: Հակառակ պարագայում թուրք-քրդական հրոսակախմբերը Սուրմալուի ճակատի հայկական ուժերի դիմադրությունը հաղթահարելուց հետո կարող էին զարգացնել հարձակումը եւ գետանցելով Արաքսը՝ ներխուժել հանրապետության տարածք:

Այն օրերին, երբ թուրք-քրդական հրոսակները ասպատակելով Սուրմալուի շրջանները եւ ընկճելով հայկական զորախմբերի դիմադրությունը՝ ներխուժում էին Իգդիր, Դրոն գտնվում էր Ղամարլուի ռազմաճակատում եւ ղեկավարում էր Բոյուք-Վեդիի ու նրա շրջակա թուրքաբնակ գյուղերի վրա գրոհող հայկական զորքերի գործողությունները: Տեղեկանալով թշնամու կողմից իր ծննդավայրի՝ Իգդիրի գրավման մասին, Դրոն ոչ մեծաքանակ զորախմբով իսկույն եւեթ մեկնում է Սուրմալուի ճակատ: Բոյուք-Վեդիի շրջակա գյուղերը գրավելուց եւ թուրք ապստամբների հիմնական որջը շրջափակելուց հետո՝ իրավիճակը այդ շրջանում (Ղամարլուի ռազմաճակատ - Հ. Գ.) հուսալիորեն կայունացել էր, բայց վտանգը չէր անցել: Մահմեդական ուժերը դեռեւս վերջնականապես ջախջախված չէին, հարկավոր էր ծայրահեղորեն զգոն լինել եւ դույզն-ինչ չթուլացնել Բոյուք-Վեդիի հզոր պաշտպանական հանգույցը շրջափակած հայկական զորամասերը, հակառակ պարագայում թուրքական ուժերը կարող էին օգտագործել պատեհ հնարավորությունը եւ նոր

տհաճ անակնկալ մատուցել հայկական զորքերի հրամանատարությանը: Մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուր պահի կարող էին ապստամբել Կարսի, Սարիղամիշի մահմեդականները եւ չէր բացառվում էրզրումի ուղղությունից թուրքական դիվիզիայի Կարսի նահանգ ներխուժման հնարավորությունը: Իսկ զորքերի քանակը բավական սահմանափակ էր եւ մեծամասամբ արդեն գտնվում էին գործող ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում: Սակայն այլընտրանք գոյություն չուներ: Թշնամու կողմից գրավված էր իր հայրենի քաղաքը եւ Դրոն ընդամենը երկու հարյուրյակից բաղկացած հեծելախմբով, առանց դույզն-ինչ ժամանակ կորցնելու, անվարան ուղեւորվում է Սուրմալուի ճակատ:

«Երեւանէն, - վերհիշում է տեղակալ Հ. Սահակյանը, - եկած ուժը Տէլիք-Թաշ հասաւ, - մօտ 200 ձիաւորներ ու հետեւակ-կամաւորներ Դրոյի հրամանատարութեամբ:

Յանդուգն եւ քաջարի հրամանատարը անմիջապէս հակայարձակման անցաւ...»[106]:

Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր թշնամուց հետ նվաճել Իգդիրը, թույլ չտալ, որպեսզի թուրք-քուրդ հրոսակները մինչեւ վերջ քանդեն ու ավերակների վերածեն քաղաքը: Իգդիրի արագ ազատագրումը կարող էր վճռական նշանակություն ունենալ թշնամուն ջախջախելու եւ ողջ գավառը վերանվաճելու ու տեղի հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում: Քանի որ ավելի քան սահմանափակ էր իր զորախմբի մարտական ուժն ու հնարավորությունները՝ Դրոն հաշվենկատորեն որոշում է առավելագույնս օգտագործել այդ ճակատում մարտնչող հայկական զորամասերի՝ 8-րդ գնդի մարտական ողջ կարողությունները:

Դրոյի ներկայությունը ոգի եւ մարտնչելու վճռականություն ու կորով են հաղորդում մինչ այդ նահանջող 8-րդ գնդի զինվորներին: Կարգի բերելով 8-րդ գնդի գումարտակների ուժերն ու արագորեն ծանոթանալով ճակատում, մասնավորապես Իգդիրի շրջանում տիրող կացությանը ու հաշվի առնելով հայկական զորաջոկատների սահմանափակ հնարավորությունները՝ Դրոն վճռում է քաղաքի վրա գրոհ ձեռնարկել համեմատաբար փոքրաթիվ ուժերով, ընդամին, խստորեն ապահովելով հարվածի առավելագույն սրընթացությունն

ու անսպասելիությունը: Թշնամու վրա հարձակվելու նման համարձակ որոշում կայացնելիս՝ նա, ելնելով իր մարտական հարուստ կենսափորձից, խելամտորեն արժեւորում է այն իրողությունը, որ թուրք-քրդական ոչ կանոնավոր զորախմբերն անսպասելի եւ հուժկու հարվածների դեպքում կարող էին արագորեն խուճապի մատնվել եւ դիմել փախուստի: Նրա համոզմամբ, թուրք-քուրդ հրոսակների խուճապի մատնվելուն մեծապես կարող էր նպաստել նաեւ այն հանգամանքը, որ ներխուժած զինյալների հետ էին նաեւ նրանց կանայք եւ անզեն տղամարդիկ, որոնց միակ նպատակը հայերի ունեցվածքի թալանն էր ու կողոպուտը:

Իր մտահղացումը իրականացնելու նպատակով նա հրամայում է 8-րդ գնդի Ե. Տ. Մարտիրոսյանի եւ Հ. Սահակյանի (հուշագրության հեղինակը - Հ. Գ.) գլխավորած 2-րդ եւ 3-րդ զորավաշտերին աննկատ առաջանալ եւ դիրքավորվելով Իգդիրի եւ Սուլթանաբադի միջեւ ընկած տարածքում՝ փակել դեպի Օրգով նահանջող թշնամու ուղին: Իսկ ինքը հարվածող զորախմբով, դարձյալ աննկատ, խճուղու ուղղությամբ պետք է ներխուժեր Իգդիր եւ անսպասելի ու հուժկու հարվածներով ջախջախեր եւ քաղաքից դուրս շպրտեր այնտեղ բույն դրած թուրք-քուրդ զինյալներին ու նրանց ուղեկցող կանանց եւ անզեն տղամարդկանց: Գնդի մյուս զորավաշտերը պետք է մնային իրենց զբաղեցրած դիրքերում[106]:

Հարձակմանն առնչվող յուրաքանչյուր մանրուք հաշվարկված է եղել խելամտորեն եւ շատ ճշգրիտ:

Թշնամու մեծաքանակ, նախորդ մարտերի հաջողություններից զգաստությունը կորցրած հրոսակախմբերը, բնավ չկասկածելով, որ հայերն այդքան կարճ ժամանակամիջոցում կարող են արագ կազմակերպվել եւ հարձակում ձեռնարկել՝ անսպասելի եւ հուժկու հարվածներից խուճապի են մատնվում եւ դիմում փախուստի:

«Դրօն, - նշում է տեղակալ Հ. Սահակյանը, - իր ծննդավայրի պատիվը փրկելու համար դիմեց այդպիսի յանդուգն ձեռնարկի մը: Իր կարճ հրաման-որոշումը տալէն վերջ իր քաջերով դէպի Իգդիր յառաջացաւ:

...Դրօն իր մարդոցմով անշշուկ ու անարգել մտած էր քաղաքին կեդրոնի պարտէզը: Թշնամին այնքան վստահ էր

իր յաղթանակին վրայ, որ բնաւ մտքէն չէր անցներ թէ խուճապահար փախած հայ զօրքը պիտի յամարձակի մտնել քաղաքին կեդրոնը:

Դրօ քաղաքին կեդրոնը հասնելէն յետոյ, յարձակման կ'անցնի տասնոց մաւզէրներով եւ սուիններով: Մէկ ժամէն արդէն քաղաքը դատարկուած էր»[107]:

2-րդ եւ 3-րդ զորավարները, համաձայն Դրոյի հրահանգի, հաղթահարելով ճանապարհի դժվարութիւններն ու խոչընդոտները՝ անշշուկ դիրքավորվում են Իգդիրի մերձակայքում եւ սառնասրտորեն սպասում թշնամու հայտնվելուն:

«Ճիշդ այդ վայրկեանին, - շարունակում է Հ. Սահակյանը, - Իգդիրը սկսաւ ոռնալ հարիւրաւոր անօթի գայլերու նման: Մենք մեր հրացանի փողերը դարձուցած Իգդիրի ուղղութեամբ կը սպասէինք: Խուճապային վայնասուն մըն էր որ ծայր տուաւ: Ջիաւորներու, հետեւակներու, կիներու, բեռնաւորուած մարդոց փախուստի շուքերը սկսան արագ արագ մեր կողմը շարժիլ անհասկանալի ձայներ հանելով:

...Մենք գործի անցանք:

Խաւարին մէջ ճարճատող գնդակները սարսափ ձգեցին ընդարձակ տափարակին վրայ: Մարդկային աղեխարշ վայնասուն մըն էր, որ ծայր տուաւ:

...Մեր հրացանները շարունակ կը բացուէին ու կը խփուէին...

...Թշնամի խուժանը դէպի Օրկով փախուստի ճամբան բռնած, ինկած էր այդ տարածութեան տափարակին մէջ, մեր գնդակներու հարուածին տակ»[108]:

Շնորհիվ ճիշտ մարտավարության, խելամիտ հաշվարկի եւ վճռական ու արագ գործողությունների, ձեռք բերվեց առաջին նշանակալի հաջողությունը: Սուրմալուի գավառի կենտրոն Իգդիր քաղաքը ազատագրվեց շատ արագ եւ գրեթե առանց զոհերի: Զարգացնելով հարձակումը՝ հայկական զորախմբերը հաջորդ օրն եւեթ չթուլացող արագությամբ անկասելի հարվածներով խորտակելով խուճապի մատնված հակառակորդի դիմադրությունը, գրավում են Սուլթանապատ, Արհաճ գյուղերը, իսկ հաջորդ օրերին նաեւ թուրքաբնակ մյուս բնակավայրերը եւ ջախջախելով այդ շրջաններն ապաստակող թուրք-քրդական հրոսակախմբերին՝ դուրս են

շպրտում նրանց Սուրմալու գավառի տարածքից:

Գնահատելով Սուրմալուի գավառում ընթացած մարտերի արդյունքները՝ վերոհիշյալ Հ. Սահակյանը գրում է. «Թշնամիի այս վերջին յարձակումը իրեն շատ սուղի նստաւ, իր բոլոր յարձակումներուն հետ քանի մը շէն ու հարուստ թաթար գիւղերու կործանումը փութացուց: Այս անգամի յարձակումը մարդկային մեծ կորուստի պատճառ դարձաւ, Սուլթանապատ եւ Արկաճ գիւղերը աւերակի վերածել տուաւ:

...Թերեւս իր առած այդ դասերէն խրատուած, բաւական ատեն մեզ հանգիստ ձգեց»[109]:

Դրոն փայլուն կերպով է կատարում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հերթական հանձնարարությունը: Նրա գլխավորած համեմատաբար փոքրաքանակ զորախմբերը, հաշված օրերի ընթացքում, ոչ միայն ջախջախում են Սուրմալուի շրջան ներխուժած թշնամու ուժերն ու փրկում գավառի հայությանը վերահաս կոտորածից, այլեւ խորտակում այդ ուղղությամբ Հանրապետության տարածքը ներխուժելու նպատակաուղղված թուրք-քրդական բազմահազար հրոսակների ձեռնարկումները:

Սուրմալուի գավառում թուրք-քրդական վերջին հրոսակներին դուրս շպրտելուց հետո՝ Դրոն անհապաղ վերադառնում է Երեւան:

Ճիշտ է, Սուրմալուի ճակատում հայկական զորամասերի նվաճած հաղթանակը շատ կարեւոր էր, բայց այդ գավառը զինված բախումների թատերաբեմի վերածված բնակավայրերի ընդամենը մի շրջանն էր:

Օգոստոսի 23-ին Շարուր-Նախիջեւանի զինյալ հրոսակախմբերի առաջնորդ Խալիլ բեյի համհարզ Մահմեդ բեյի գլխավորությամբ զենքի է դիմում Զանգիբասարի մահմեդականությունը եւ նախորդ տարիներին ձեռնարկած գործողությունների համանմանությամբ սկսում է զանգվածային հարձակումներ Ուլուխանլու, ապա էջմիածին կայարաններին, հայկական բնակավայրերի ու հաղորդակցության ուղիների վրա:

Հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, խոր անհանգստություն արտահայտելով Զանգիբասարի շրջանում մահմեդական զինյալների ծավալած գործողությունների

կապակցությամբ, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եվանգուլովին ուղղված նույն ամսի 27-ի հեռագրում նշում է.

«Անմիջապես հաղորդեցեք Հասկելին (Փարիզի վեհաժողովի հինգ անդամ տերությունների ներկայացուցիչների խորհրդի կողմից նշանակվել էր Հայաստանի կոմիսար. այդ օրերին գտնվում էր Թիֆլիսում - Հ. Գ.), որպեսզի անհապաղ Երեւան ուղարկի ամերիկական սպաների, քանի որ Կարսից անգլիացիների հեռանալուց հետո Ուլուխանլու-Էջմիածին ճակատի վիճակը չափազանց ծանրացել է»[110]:

Տվյալ ժամանակահատվածում, երբ հանրապետության բանակի հիմնական զորամիավորումները զբաղված էին տարբեր ճակատներում ապստամբ օջախների վնասազերծմամբ, ապա Դրոյի գլխավորած խիստ սահմանափակ մարտական ուժեր ունեցող Երեւանյան զորախմբի համար չափազանց դժվար էր խորտակել թուրքական բազմաթիվ բնակավայրերի շատ լավ ամրացված պաշտպանական հանգույցների դիմադրությունը եւ ստիպելու թուրք պարագլուխներին ընդունելու հանրապետության կառավարության գերիշխանությունը: Որպես զինվորական նախարարի օգնական Դրոն ակտիվորեն մասնակցում էր հանրապետության բանակի մյուս զորամասերի կազմավորման եւ մարտական գործողությունների մշակմանն ու ղեկավարմանը: Գործի բերումով նա մշտապես շարժման մեջ էր, ռազմաճակատի ամենաթեժ կետերում ու կռիվների հորձանուտում:

Մինչ Զանգիբասարի եւ Էջմիածնի դեպքերը, օգոստոսի 18-ին բռնկվել էր մահմեդականության շարժումը նաեւ Կարսի նահանգում: Թուրք-քրդական հրոսակները, որոնց իրենց զորախմբերով օգնում էին թուրք սպաները, կամենալով որեւէ կերպ օգնել Հայաստանի մյուս թուրքաբնակ շրջաններում զենքի դիմած իրենց արյունակիցներին՝ սկսում են զանգվածային հարձակումներ գործել հայկական բնակավայրերի եւ առաջին հերթին Սարիղամիշի, Կաղզվանի վրա՝ նպատակադրվելով շրջափակել ու մեկուսացնել այնտեղ գտնվող հայկական զորամասերը եւ զրկել նրանց մյուս շրջանները պաշտպանելու հնարավորությունից:

«Օգոստ. 18-ին 1500 զինուած քրդեր ու թուրքեր յարձակուե-

ցին Կաղզւանի վրայ, բայց յետ մղուեցին: Օգոստ. 21-ից սկսուեցին մի շարք ընդհարումներ քիւրդերի եւ հայկական կանոնաւոր ուժերի միջեւ: Օգ. 22-ին 400 թուրքեր գրաւեցին Բայքարա գիւղը, Սելիմից 15 վերստի վրա՝ կամենալով փչացնել երկաթուղին Բեգլի-Եհմէդի մօտ եւ կտրել Սարիղամիշի հայկական զօրամասի հաղորդակցութեան գիծը: Դեւիկի մօտ քրդերը գնդակահարեցին անգլիական մի ինքնաշարժ եւ վիրաւորեցին մի զինուոր: Հայկական հողերի վրայ երեւացին եւ թիւրքական ուժեր»[111]:

Սարիղամիշի շրջանում թուրք-քրդական զորախմբերի ելույթներն ավելի են սաստկանում օգոստոսի 28-ին եւ հաջորդ օրն արդեն նրանց պարագլուխները վերջնագիր են ներկայացնում հայկական կողմին՝ 16 ժամվա ընթացքում շրջանի տարածքը թողնելու պահանջով: Հայկական կողմից չստանալով իրենց ցանկալի պատասխանը՝ թուրք-քրդական զինյալ ուժերը կենտրոնանում են Ղագիզման-Ղարաքուրդ շրջանում եւ անցնում հարձակման: Երկու օր տեւողությամբ ընթացող կռիվներում հայկական զորաջոկատները հաջողությամբ հետ են մղում թուրք-քրդերի գրոհները եւ անցնելով հակահարձակման՝ խորտակում են հակառակորդի դիմադրությունն ու ամրապնդվում Երմիրյուտան-Ներքին Սալախի բնագծում[112]:

Սարիղամիշում ծավալած մարտական գործողություններին զուգընթաց՝ թուրք-քրդական ուժերը հայկական բնակավայրերի վրա հարձակումներ են սկսում գործել Մարդանեկի շրջանում եւ դարձյալ վերջնագիր ներկայացնում հայկական կողմին:

Այս շրջանում մարտական գործողությունները զարգանում են նույն ուղղվածությամբ, ինչ Սարիղամիշում: Մարդանեկի հայկական զորամասը անկոտրում պաշտպանությամբ հետ մղելով թուրք-քրդերի գրոհները՝ անցնում է հակահարձակման եւ դուրս վանելով թշնամուն այդ շրջաններից՝ հուսալիորեն ապահովում հայկական բնակավայրերի անվտանգությունը[113]:

Այս հաղթական մարտերից հետո հանրապետության բանակի հրամանատարությանը հաջողվում է վնասազերծել ու խաղաղեցնել շիկացած շրջաններից մեկը եւս՝ Կարսի նա-

հանգը: Իսկ ընդհարումների մյուս վայրերում, մասնավորապես Նախիջեւանում, իրավիճակը շարունակում էր մնալ ծայրահեղորեն լարված, բայց ոչ այնքան վտանգավոր, քանի որ արդեն վնասազերծվել էր ապստամբ բնակավայրերի մի մասը եւ ամենակարեւորը, ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ հանրապետության կառավարությանը հաջողվում է կազմակերպել ու հզորացնել բանակը եւ խաղաղեցված շրջաններից զորամասերի մի մասը տեղափոխել վտանգված շրջաններ:

Թուրքաբնակ ապստամբ բնակավայրերը վերջնականապես վնասազերծելու ու խաղաղեցնելու համար հայկական բանակին դեռեւս սպասում էին նոր գոտեմարտեր, բազում դժվարությունների հաղթահարում եւ բնականաբար նորանոր զոհեր ու զրկանքներ: Բայց իրականում դեպքերն ընթանում են բոլորովին այլ ուղղվածությամբ:

Օգոստոսի 20-ին, երբ հանրապետության զանազան շրջաններում դեռեւս մոլեգնում էին մահմեդականների զինված ելույթները՝ Հայաստան է ժամանում Հաշտության վեհաժողովի Խորհրդի կողմից Հայաստանի կոմիսար նշանակված գնդապետ Հասկելը եւ ձեռնամուխ լինում պատերազմական գործողություններին վերջ տալու եւ խաղաղություն հաստատելու գործին:

Հայաստանի եւ Ադրբեջանի, ինչպես նաեւ ապստամբ շրջանների մահմեդականության պարագլուխների հետ տարվող բանակցություններում գնդապետ Հասկելին հաջողվում է համաձայնեցնել հակամարտող կողմերին:

«Հասկելը, - գրում է վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եվանգուլովին, - առաջարկում է իր կողմից Ադրբեջանի հետ ձեռք բերած համաձայնության հիման վրա դադարեցնել մարտական գործողություններն ընդհուպ մինչեւ Շարուրում եւ Նահանգում (նկատի ունի Նախիջեւանը - Հ. Գ.) Ամերիկյան նահանգապետության հաստատում:

Կառավարությունը համաձայնվել է դադարեցնել մարտական գործողությունները...»[4]:

Շնորհիվ գնդապետ Հասկելի միջնորդությունների՝ դադարեցվում են մարտական գործողությունները, ապստամբ

շրջանների մահմեդականները ընդունում են հանրապետության կառավարության գերիշխանությունը, իսկ Նախիջեւանն իբրեւ Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս, ժամանակավորապես հաստատվում է Ամերիկյան նահանգապետություն:

Ավարտվեցին ամիսներ շարունակ ձգձգվող արյունահեղ կռիվները, որոնք բացի մարդկային զոհերից, պատճառ դարձան նաեւ նյութական հսկայական միջոցների ոչնչացման: Երկիրը վերջապես խաղաղվեց եւ կառավարությունը հնարավորություն ձեռք բերեց զբաղվելու հանրապետության վերակառուցման աշխատանքներով:

Խաղաղ պայմաններում Դրոյին սպասում էր մի նոր փորձություն. ձեռնամուխ լինել երկրի ներքին կյանքում կարգ ու կանոնի, օրինականության հաստատման խնդիրներով, որոնց կենսագործումը մեծ նշանակություն ուներ հանրապետության իրավիճակի կայունացման եւ հետագա զարգացման գործում:

Արամ Մանուկյանի կառավարման, ապա նաեւ հանրապետության ստեղծման առաջին տարիներին, Հայաստանի տարածքում հայտնվել էին ինքնակոչ «խմբապետ-մաուզերիստներ», որոնք խմբերի գլուխն անցած, զենքի սպառնալիքով թալանում ու կեղեքում էին հայ գյուղացիներին եւ քաղաքի ունեւորներին:

Խորհրդահայ պատմագիտությունը չխորշելով մեր ժողովրդի անցյալի հերոսական էջերը կեղծելու բարոյազուրկ ու չարամիտ սկզբունքներից՝ հայության ազգային-ազատագրական պայքարի, ինչպես նաեւ Հայաստանի Հանրապետության կյանքում տեղ գտած բոլոր բացասական երեւույթները անպայմանորեն վերագրում էր Հ. Յ. Դաշնակցությանը եւ այդ հողի վրա վարկաբեկում ու խեղաթյուրում բազում հայրենանվեր գործիչների պայծառ անունները: Անդրադառնալով վերոհիշյալ «խմբապետ-մաուզերիստների» հիրավի անվայելուչ ազգադավ արարքների լուսաբանմանը՝ խորհրդահայ մասնագետները հայության շրջանում տարիներ շարունակ տարածում էին այդ ամենի մեղքն ու պատասխանատվությունը դաշնակցական գործիչների եւ հատկապես Դրոյի վրա բարդելու մտացածին հորինվածքներ: Իսկ իրականում պատմական այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասի-

րությունը ապացուցում է ճիշտ հակառակը: Հենց Դրոյի եւ նրա հրամանատարությամբ գործող մարտական ջոկատների ջանքերով հնարավոր դարձավ Հայաստանի Հանրապետությունում արմատախիլ անել բոլոր տեսակի «հայրենասեր» խմբապետների եւ մաուզերիստների խմբերին: Գլխավորապես հենց Դրոյի հաստատակամության եւ անկաշառ վարվեցողության շնորհիվ է Հայաստանի իշխանություններին հաջողվում կայունացնել հանրապետության քաղաքական իրավիճակը, որով հնարավորություն է ընձեռվում կառավարությանը զբաղվելու տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական առավել կարեւորագույն նշանակություն ունեցող խնդիրների լուծմամբ:

Դրոյի՝ «մաուզերիզմի» հիմնադրի մասին ուշագրավ դիտողություններ են ամփոփված գնդապետ Եգոր Տեր-Ավետիքյանի հուշագրություններում:

«...Դրոյին «մեղադրում» են, որ նա եղաւ «Մաուզերիզմի» հիմնադիրը...»:

«...Ես էլ եմ Դրոյի ընկերն ու երկրպագուն, յայտարարում ու հաստատում եմ, որ Դրօն էր, որ կովկասահայութեան, խոր մրափի մէջ ընկած շրջանում, «Մաուզերիզմ»-ը հիմնադրեց: Ահա թէ ինչպէս եղաւ այդ, ինչո՞ւ Դրօն «Մաուզերիստ» դարձաւ:

Ձեզ բոլորիդ էլ՝ զէնք չսիրող, զէնքի արժէքը ժխտողներիդ յայտնի է, որ մեր դժբախտութիւնը, մեր կորուստները, մեր ամենաարժէքաւոր մասասյի - հայ գիւղացիութեան վախկոտութեան կամ այլ պատճառների չպիտի վերագրել, այլ գերազանցօրէն ներքին այն պատճառներին, որոնք են՝ զէնք չսիրելը, զէնքի արժէքը ժխտելը...»:

«...Գոյութեան կռիւը հիմնուած է միայն զէնքի վրայ, այլ ոչ թէ մորալի, շիտակութեան, մարդասիրութեան, արդարութեան սկզբունքների վրայ...»:

«Ցոյց տուէք, որ Արարչի մի որեւէ ստեղծագործութիւն զրկուած լինի ինքնապաշտպանութեան զէնքից կամ հնարաւորութիւնից եւ այն ժամանակ միայն դատապարտեցէք մեզ, մեր արտահայտած կարծիքի համար, որ գերազանցօրէն Դրոյինն է միեւնոյն ժամանակ...»:

«...Եւ երբ Հայաստանն ու Դրօն համաձայնեցին իրենց

համար էլ մի զէնք գտնել գոյութեան կռուի համար եւ մաուզէր ատրճանակն ընդունեցին առաջին հերթին, անիրաւ, զէնք չսիրող, զէնքի արժէքը ժխտող հայն ուրիշ բան չգտաւ եւ մխիթարեց իրեն մեզ համար նոր տիտղոս գտնելով «Մաուզերիստներ...»[115]:

Ինչպես արդեն նշվել է, Դրոյի գլխավորած զորախմբերն իրենց զինվածությամբ գրեթե միշտ լավագույնն են եղել: Կովում նրա առավել սիրած զենքերից էր նաեւ մաուզերը, որով նա ձգտել է զինել եւ իր մարտական ընկերներին: Այս հարցում նրա գործունեությանը քաջատեղյակ Եգոր Տեր-Ավետիքյանի դատողությունները ճշմարիտ են ու բավականին խոսուն: Սակայն նրա զինվորների զենքերը, որոնց թվում նաեւ մաուզերները, գործածվել են միմիայն ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի: Իսկ «մաուզերի» սպառնալիքով ժողովրդի ունեցվածքը հափշտակողների նկատմամբ նա գործադրել է ամենախիստ պատժամիջոցները:

Դումանի երկաթյա խստապահանջության եւ կարգապահության դպրոցի բովով անցած Դրոն հայ ռազմագետ-գործիչների մեջ եզակիներից էր նաեւ հասարակ զինվորի նկատմամբ դրսեւորած իր մարդասիրական ու հոգատար վերաբերմունքով:

Պատահական չէ, որ նրա գործունեության մասին պահպանված հիմնական տեղեկությունները առավելապես հանդիպում է իր զինակիցների ու զինվորների հուշագրություններում: Վկայակոչենք մի օրինակ:

Հայաստանի կառավարությունը հանրապետության տարբեր շրջանների միջեւ հաղորդակցության ուղիները ապահովելու նպատակով աշխատում էր ընդարձակել ոչ միայն երկաթուղային գծերը, ավտոմոբիլային ճանապարհներն ու խճուղիները, այլ նաեւ 1919 թ. կեսերին օգտագործում է Հայաստանի միակ նավարկելի՝ Սեւանա լճի հնարավորությունները: Սեւանա լճում առաջին անգամ շոգենավերի գործարկման հանդիսության օրը մի քանի պաշտոնատար անձանց ուղեկցությամբ ներկա է լինում հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանը: Նույն օրը մի խումբ զինվորականների հետ արարողություններին ներկա է լինում նաեւ Դրոն:

Այդ հանդիսությունների մասին պատմում է Նոր Բայա-

զետի քաղաքագլուխ Վահան Աֆրիկյանը.

«...կառավարութեան կողմից ներկայ եղողները հիւրասիրուեցին ճաշկերոյթով, որ ղեկավարում էր Խատիսեանը: Երբ ջերմ խօսքերով առաջարկեց խմել Դրոյի կենացը, նկատեց, որ Դրօն ներկայ չէր. «Ո՞ւր է Դրօն» կանչերի մէջ, տեսանք, որ լճի ափին, մի խումբ զինուորների մէջ կանգնած Դրօն, խմեցնում է զինուորներին եւ կանչել տալիս՝ «կեցցէ մեր հանրապետութիւնը»: Այդ ժամանակ, զօրավար Սիլիկեանը ոտքի կանգնեց ասելով. «կեցցէ Դրօն, ահա նրա մեծութիւնը»[116]:

3. ԴՐՈՆ ՋԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ

Երիտասարդ հանրապետությունը գերմարդկային ջանքեր էր գործադրում երկրի պաշտպանության ամրապնդման ու զարգացման ուղղությամբ: Արդեն նկատվել էին լուրջ նվաճումներ հանրապետության կյանքի բոլոր բնագավառներում: Սակայն հարեւան պետությունների եւ հատկապես Ադրբեջանի հետ շարունակվող մշտական բախումներն ու հանրապետության տարածքում բնակվող թուրք բնակչության պարբերաբար կրկնվող ելույթները դժվարին խոչընդոտների առաջ էին կանգնեցնում հանրապետության կառավարությանը: Դժվարագույնն ու անլուծելին Ղարաբաղն ու Զանգեզուրն էին, որոնց նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունները ավելի ուժգնությամբ էին շարունակում դրսեւորել իրենց զավթողական ձգտումները: Այդ հողի վրա Հայաստանի եւ Ադրբեջանի հակամարտությունը գնալով ավելի էր խորանում ու շիկանում:

Ինչպես արդեն նշվել է, հանրապետության սահմանների ընդարձակումն ընթանում էր մի քանի ուղղությամբ եւ այս առումով Զանգեզուրի ու Ղարաբաղի խնդրի վերջնական լուծումը տվյալ ժամանակահատվածում ուներ արտակարգ կարեւորագույն նշանակություն: Առանց Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի հարցի վերջնական լուծման Հայաստանը չէր կարող հուսալիորեն ապահովել իր սահմանների անսասանությունն ու անձեռնմխելիությունը եւ բնականաբար հարկադրված պետք է լիներ մշտապես պատերազմելու Ադրբեջանական Հանրապետության եւ նրան սատարող Թուրքիայի հետ: Ուստի, հանրապետության թուրքաբնակ շրջանների եւ հարեւան Վրաստանի հետ վիճելի հարցերը մեծ դժվարությամբ հաղթահարելուց հետո՝ Հայաստանի իշխանություններն անհրաժեշտորեն պետք է ձեռնամուխ լինեին զբաղվելու Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի խնդրի վերջնական լուծմամբ:

Նկարագրելով հանրապետության ընդարձակման ուղղությամբ իր գլխավորած կառավարության կենսագործած առավել կարեւոր եւ անհրաժեշտ միջոցառումները, Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը երրորդ ուղղութեամբ կը կատարուէր Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի գծով: Այստեղ կ'ընդհարուէին Հայաստանի եւ Ադրբէջանի շահերը: Հայաստանի համար Զանգեզուրը եւ Ղարաբաղը երեք տեսակ շահեկանութիւն կը ներկայացնէին. առաջին՝ բնակչութեան տեսակէտով, որովհետեւ 300000 հայեր կապրէին այդ շրջաններուն մէջ: Երկրորդ՝ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կը պաշտպանէին Հայաստանի թիկունքն այն թշնամիներէն, որոնք կ'երազէին անոնց վրայով միանալու իրարու հետ: Եւ երրորդ՝ երկու շրջաններու ալ բնակչութիւնը անբաժանելիօրէն կապուած կը զգար ինքզինքը Հայաստանի Հանրապետութեան հետ...»[117]:

Զանգեզուրի լեռնականները կովկասյան թուրքերի եւ նրանց սատարող արյունակիցների դեմ պայքարելու հրաշալի մարտական դպրոց էին անցել: 1905-1906 թթ. մեր փառապանծ ֆիդայիների գլխավորությամբ, որոնց շարքերում էր նաեւ Դրոն, զանգեզուրցիները անմոռանալի ջարդ տվեցին թուրքական հրոսակախմբերին: 1918-1919 թթ. Անդրանիկի, ապա գնդապետ Արսեն Շահմազյանի գլխավորությամբ զանգեզուրցիները դարձյալ հերոսական ինքնապաշտպանությամբ ապահովեցին իրենց ազատությունը:

Եթե 1919 թ. ամռանն ու գարնանը Ադրբեջանը Երեւանում հավատարմագրված իր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու անմիջական ղեկավարությամբ Հայաստանի ապստամբ շրջանների թրքությանն օգնում էր ֆինանսներով, զենքով, սպաներով եւ հրահանգիչներով, ապա Զանգեզուրի նատմամբ ոչ միայն կիրառում էր վերոհիշյալ միջոցները, այլեւ ուղղակիորեն ապավինելով զենքի ուժին՝ զորքերով ներխուժեց Զանգեզուր:

Գեներալ Շիխլինսկու գլխավորած զորաբանակի հարձակումը Զանգեզուրի վրա տեղի է ունենում նոյեմբերին, այսինքն այն ժամանակ, երբ գնդապետ Հասկելի միջնորդությամբ դադարեցվել էին մարտական գործողությունները եւ ապստամբ շրջաններում աստիճանաբար հաստատվում էր խաղաղություն: Բայց Հայաստանում խաղաղության եւ կայուն իրավիճակի հաստատումը թուրք պարագլուխների եւ ադրբեջանական իշխանությունների ծրագրերից դուրս էին: Առերես համաձայնելով Փարիզի վեհաժողովի խորհրդի կողմից Հայաստանում կոմիսար նշանակված գնդապետ Հասկելի առաջարկություններին՝ ադրբեջանական իշխանությունները շարունակում էին գաղտնորեն, իսկ Զանգեզուրի նկատմամբ բացահայտ, ձեռնարկել հնարավոր բոլոր միջոցները Հայաստանում կացությունն ապակայունացնելու եւ իրենց նպատակներն իրականացնելու ուղղությամբ:

Նույն թվականի նոյեմբերի 18-ին Հայաստանի վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Վաշինգտոնում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին հասցեագրված ուղերձում նշում է.

«...Շնորհիվ Հասկելի միջամտության, Ադրբեջանն արդեն ընդունել էր մի պայմանագիր, որով Շարուրի, Նախիջեւանի եւ Գողթանի շրջանները պիտի կազմեին Ամերիկյան նահանգապետություն... Գերագույն կոմիսարի կարգադրությամբ ամերիկյան նահանգապետը հոկտեմբերի 23-ին հանդիսավոր կերպով պիտի մտներ Նախիջեւան, Ադրբեջանի եւ Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ միասին, բայց վերջին րոպեին Ադրբեջանը հրաժարվեց մասնակցել այդ հանդեսին, միեւնույն ժամանակ ծածուկ կազմակերպելով Նախիջեւանի թրքական ամբոխի կողմից դիմադրություն»[118]:

Ճիշտ եւ ճիշտ նույն օրերին իր զորքերով ներխուժելով Զանգեզուր՝ ադրբեջանական իշխանությունները մեծ հույսեր էին փայփայում վերստին զենքի դիմած Նախիջեւանի զինյալ հրոսակախմբերի, տեղի մահմեդականության եւ Շիխլինսկու գլխավորած զորաբանակի միաժամանակ կենսագործվող վճռական հարվածների շնորհիվ վերջնականապես լուծել այդ գավառը Ադրբեջանի Հանրապետության բաղկացուցիչ մասը մեկընդմիշտ դարձնելու խնդիրը:

«...Ընդհակառակը, - շարունակում է Ալ. Խատիսյանը, - ամերիկացիների կտրուկ հրամաններին եւ սպառնալիքներին, Նախիջեւանի թրքությունը, տաճկական սպաների ղեկավարությամբ, զինված թնդանոթներով եւ գնդացիրներով, մի շաբաթ է, որ Դարալագյազի հայության հետ կռիվ է մղում, աշխատելով անցնել Զանգեզուր եւ անմիջական կապ ստեղծել Ադրբեջանի հետ: Կռիվները շարունակվում են Սոս եւ Մարտիրոս գյուղերի մոտ:

Միեւնույն ժամանակ ադրբեջանական զօրքերը, մօտ 7000 սվին, հազարավոր քուրդ եւ թուրք խուժանի հետ միասին, հռչակավոր Սուլթանովի եւ Շիխլինսկու առաջնորդությամբ, շարժվել են Զանգեզուր»[119]:

Հանրապետության կառավարությունը այս անգամ կարողանում է ճիշտ գնահատել իրավիճակը: Հատուկ զորախմբով Զանգեզուր է գործուղված գնդապետ Արսեն Շահմազյանը պատշաճ մակարդակով կազմակերպելով Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերը, կարողանում է անկասելի հակահարվածներով պարտության մատնել ադրբեջանական զորքերին եւ մահմեդական զինյալ ամբոխին ու այդպիսով խափանում գավառը Ադրբեջանի Հանրապետության անքակտելի մասը դարձնելու ծրագիրը:

Զանգեզուրի, ապա նաեւ Ղարաբաղի խնդիրը վերջնականապես լուծելու հերթը այժմ արդեն Հայաստանի կառավարությանն էր:

Նոյեմբերի վերջերին Հայաստանի կառավարության հրահանգով Զանգեզուրում ստեղծվում է «Վարիչների խորհուրդ» մարմինը, որի ձեռքում է կենտրոնանում գավառի ողջ իշխանությունը: Զանգեզուրի զինվորական ուժերի հրամանատարներ են նշանակվում՝ կապագողթինը՝ Գ. Նժդեհը, իսկ Սիսիանին՝ Պողոս Տեր-Դավթյանը:

Նույն տարվա դեկտեմբերի վերջերին 600 զինվորներով Գորիս է հասնում Զանգեզուր-Ղարաբաղի մարտական ուժերի ընդհանուր հրամանատար Դրոն:

Հայաստանի տարածքում թուրքական զորքերի առկայությունը, ապա հարեւան Վրաստանի հետ զինված բախումները, մի փոքր անց հանրապետության սահմանների ընդարձակման խնդիրներ եւ երկրի ծայր աստիճան քայքայ-

Սիմոն Վրացյան

ված տնտեսության վերականգնման դժվարությունները խոչընդոտում էին հանրապետության կառավարությանը առավելագույնս զբաղվելու Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հարցերով: 1919 թ. վերջերին թուրքաբնակ շրջանները խաղաղեցնելուց հետո Հայաստանի կառավարությունը վերջապես փոքր-ինչ հնարավորություն է ստանում ուշադրությունը կենտրոնացնելու նաեւ Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի վրա: Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով հանրապետության կառավարությունը Զանգեզուր է ուղարկում Դրոյին, որի հրամանատարության տակ պիտի գործեին այդ շրջանների ողջ զինված ուժերը:

Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի հարցի լուծումը վերջնականապես վճռելու դեպքն հանձնարարելու իրողությունը պատահական չէր: Այդ շրջանների պատասխանատու գործիչների կողմից գործի ղեկավարումը ստանձնելու վերաբերյալ առաջարկություններ նրան արվել են բազմիցս: Համաձայն Արցախի Ազգային Խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանի հավաստման այդ հանձնարարության իրագործումը Դրոյին վստահելու նախաձեռնողներից մեկը եղել հենց ինքը:

Առաջին անգամ նրա կողմից համանման առաջարկություն արվել է նույն տարվա սեպտեմբերի 16-ին եւ ստացել է հումորով համեմված հետեւյալ պատասխանը. «Այ ղարաբաղցի, Զանգեզուր-Ղարաբաղ անունով չարունակ թնդացնում եք

օդը, բայց չկարողացաք մի Ադրբեջանի հախիցը գալ, վախեցաք, տեսնո՞ւմ ես՝ Սարմալուն քրդերի հախիցը ոնց է գալիս:

Տեսնում եմ, որ Դրոն իր հումորով ինձ ճեռք է առնում, ասացի՝ «Դրո, խօսքը մէջներից, էն ղէյրաթը, որ քո մեջ կայ, չնորհիւ քո սինեցի մօր արեան է, որ անցել է քեզ (Դրոյի մայրը ծագումով Սիսիանի շրջանի Մազրա գյուղից է - Հ.Գ.): Այո խեյրաթով պարտական ես Սյունիքին:

Դրոն չկարողացավ զսպել ծիծաղը, եւ մենք էլ ծիծաղեցինք:

- Լավ, հանաքը թողնենք. խնդիրը լուրջ քննութեան է առնւած, ասած Դրոն, եւ պիտի կարգադրւի անպայման»:[120]

Այս նույն հարցազրույցում Արցախի Ազգային Խորհրդի նախագահը արտահայտվել է նաեւ իրենց հաջորդ հանդիպման ժամանակ:

«Նոյեմբերի 1-ին, - գրում է Ե.Իշխանյանը, - Դրօյի մոտ եմ, խնդրում եմ միջնորդել զինուորական նախարարի մօտ՝ Ղարաբաղի սպաներքն հաշվելու իբրեւ հայկական բանակի սպաների, Ա.Վարդապետյան, ապա իմ կարծիքն եմ յայտնում, որ ինքը անցնի Զանգեզուր որպէս Զանգեզուր-Ղարաբաղի ռազմական ուժերի ընդհանուր հրամանատար, օգնականներ օգնականներ ունենալով Ա.Շահմազեանին, որը կվարէ միաժամանակ քաղաքացիական-վարչական գործերը, եւ Գ.Նժդեհին, որը կը մնայ Ղափանում եւ Գողթնում այնտեղի ինքնապաշտպանական գործը վարելու:

«Դրօն, - պատասխանում է, - որ ինքը որպես զինուրական նախարարի օգնական հեչտութեամբ չի կարող հեռանալ երեւ անից, անկախ իր կամքից, սակայն խոստանում է լրջորեն զբաղվել այդ խնդրով»:[121]

Այդ նույն, Զանգեզուր եւ Ղարաբաղ մեկնելու առաջարկությունը, մեկ անգամ եւ ս նրան արվել է նոյեմբերի 14-ին, այս անգամ արդեն Գողթնի գավառապետ Աչոտ Մելիք Մուսայանի կողմից:

«... Զանգեզուրից, - նշում է Ե.Իշխանյանը, - եկաւ Աչոտ Մելիք Մուսեանը, Ատաշէս Շահմազեանի կողմից խօսելու կառավարութեան հետ...

Աչոտը բարձր տրմադրությամբ պատմում է Զանգեզուրի կռիւների մասին մանրամասնօրէն (Նկատի ունի Արսեն Շահ-

մազյանի գլխավորությամբ գեներալ Շիխլինսկու հրամատարությամբ ադրբեջանական զորքերի եւ Հաճի Սամլուի քրդական հրոսակախմբերի դեմ նույն տարվա նոյեմբերին սկզբներին զանգեզուրցիների նվաճած հաղթական կռիվները-Հ.Գ.):

Դրօն, լսելով Աչոտի տւած տեղեկութիւնները, ոգեւ որած ասում է, որ պէտք է ստանձնած որոշ պարտականութիւնները փոխանցի ուրիշ մեկին եւ անցնի Զանգեզուր:

Աչոտը Դրոյի Զանգեզուր գնալը գտնում է անհրաժեշտ, աչխատելու այնտեղ Արսէն Շահմազեանի եւ Նժդեհի օգնութեամբ, սակայն նպատակահարմար չի գտնում Ս.Մ.Եօլչեանին ու գեներալ Ղազարովին Զանգեզուր ուղարկելը, որովհետեւ ոչ նրանք գիտեն ժողովրդին եւ ոչ էլ ժողովուրդն է նրանց ճանաչում»:[122]

Զանգեզուրցիների համար վերջապես եկել էր երկար սպասված պահը:

«Դեկտեմբերի 20-ին 1919թ. Դրօն Երեւանից ժամանում է Գորիս էքսպեդիցիոն զօրամասով, որի, համաձայն Դրոյի յայտարարութեան, գլխաւոր նպատակն էր զէնքի ուժով վճռելու վերջնականապէս Ղարաբաղի հարցը»:[123]

Դրոյի զորամասի կազմում էին փոխգնդապետ Թարխվերդյանի գլխավորած գումարտակը, Կուռո Թարխանյանի հեծյալ ջոկատը եւ պորուչիկ Արզոնովի լեռնային հրանոթների մարտկոցը: Զորամսի չտաբի պետն էր գնդապետ Միրիմանյանը: Էսպեդիցիոն զորամասը, որի չարքերում կար ընդամենը 500-600 զինվորներ, պետք է հանդիսանար Զանգեզուրում կազմավորվող մարտական ուժերի միջուկը:[124]

Դժվար չէր հասկանալ, որ եթե հանրապետության զորքերը մուտք գործեին Ղարաբաղ, ապա բացառված չէր պատերազմական գործողությունների բռնկում, այս անգամ արդեն մյու Հարեւանի՝ Ադրբեջանի հետ, որի զավթողական մտադրությունները Ղարաբաղի նկատմամբ հայտնի էր: Իսկ Հայաստանի իրական կացությունը դեռեւս հանրապետության կառավարությանը չէր թելադրում այդօրինակ քաղաքականություն կենսագործելու:

Ղարաբաղի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որդեգրած ոչ այնքան վճռական, ինչ-որ առումով գուցե կրավորական դիրքորոշումը, պայմանավորված էր ոչ միայն հանրապետության տնտեսական եւ քաղաքական իրավիճակով, այլև հենց հանրապետության կառավարության և ՀՅ Դաշնակցության, որպես իշխող կուսակցության, ղեկավար շրջաններում Ղարաբաղի հարցի նկատմամբ արմատավորված ոչ այնքան հիմնավորված մտայնությամբ:

Առավելապես տարվելով հանրապետության սահմանների մեջ Արևմտահայաստանի տարածքները ընդգրկելու հեռանկարով՝ ՀՅ Դաշնակցությունը և ՀՀ կառավարությունը ինչ-որ տեղ իր ուշադրությունից կարծես դուրս էր մղել Ղարաբաղը: Վկայակոչենք մի ուշագրավ տեսակետ, որն արտահայտել է ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը Արցախի Ազգային Խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանի հետ Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հետ կապված հարցերը քննարկելիս:

«Ռուբէնը, - վերհիշում է Իշխանյանը, - մատով քարտեզի վրայ անցնելով Զաբուղի ձորով Հագարի գետի հոսանքն ի վեր եւ վար, ասում է. «Մեր զինուորական չտաբը այստեղ մեր բնական սահմանն է համարում, սկսած Մինքէնդի մօտի սարից մինչեւ Կոռնիձոր, Էյվազլարըի գլուխը: Ըստ մեր ռազմագէտների, այդ սահմաններում հազիւ կը կարողանա պահել Զանգեզուրը, դէնը գնալու հրակ չկայ: Մեր ձգտումն է դէպի Տաճկահայաստան, որտեղ շատ աւելի են արգաւանդ գաւառները ունենք քան Ղարաբաղը, եթէ ճիշտ կուզես իմանալ, ցոյց տուած սահմանից այն կողմը գտնվող հայութիւնը վերջի վերջոյ պիտի գաղթէ Տաճկահայաստան»:[125]

Այս տեսակետը, որը ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը արտահայտել է 1919թ-ի հունիսի 21-ին կուսկցության գրասենյակում, ճիշտ և ճիշտ հակառակն է 1917թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում գումարած ՀՅԴ խորհրդաժողովը Նիկոլ Աղբալյանի կողմից առաջ քաշված առավել հիմնավորված և իրատեսական հետևյալ մտքերին. «... այսօր մենք մնացել ենք մենակ եւ պէտք է մեր յոյսը մեզ վրայ դրած, ազգովին մեր գլխի ճարը գտնենք: Մենք պետք է նախ և առաջ մեր տեսակետը որոշենք, որպէս մեր թիկունքի յենարանը, ամրութիւնը, մեր ուժերի չարունակական եռանդ ու կորով ներշնչողը: Իմ կարծիքով մեր միակ յենարանն է փոքր Կովկասյան լեռնաշղթան՝ ամբողջովին հայկական, սկսած Լօռիից մինչեւ Ղարաբաղ: Մեր ամբողջ ռազմամթերքն ու պարենը պետք է կենտրոնացնենք այնտեղ,

որպեսզի կարողանանք դիմադրել թշնամուն»:[126]

Եթե հաշվի առնենք ժամանակաշրջանի գործունեության յուրահատկությունները եւ Հայության իրական հնարավորությունները ու կարողությունները, ապա պիտի խոստովանել, որ Նիկոլ Աղբալյանի առաջադրած տեսակետը չատ ավելի հիմնավորված էր եւ յուրատեսական: Իրոք, մի՞թե ավելի նպատակահարմար էր Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի 300000 բնակչությանը տեղահանել, ինչպես որ առաջարկել է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, իր չեն ու բարգավաճ բնօրրանից եւ տեղափոխել Արեւմտահայաստանի արդեն ավերվածությունների ենթարկված ու քանդված բնակավայրերը: Այս առումով կարելի է համաձայնել Ե.Իչխանյանի հետեւյալ պնդմանը. «...պիտի նկատի ունենալ, որ քարակոփ, տանիքը թիթեղապատ տան լուսաւոր սենեակում ապրող ղարաբաղցիներին, լսելով Տաճկահայաստանի դիւղերի խղճուկ վիճակի մասին, չի լքի իրա տունը եւ գաղթի ճամփան բռնի.

... սխալ է, որ մեր ամբողջ եռանդը վատնում ենք, ձգտելով դէպի անմարդաբնակ վայրեր՝ Տաճկահայաստան, որտեղ մէկ հատիկ հայ չկայ՝ ներկայիս, մինչդեռ՝ 300 հազարից աւելի հայութիւն ունեցող մի ամբողջ նահանգ՝ Զանգեզուրը-Ղարաբաղը, հետը հաշված նաեւ Գանձակի լեռնային մասն ու Ղազախը, անուշադրութեան ենք մատնում կամ անհրաժեշտ չափով ուշադրութեան չենք արժանացնում: Մենք պէտք է նախ ռուսահայ նահանգներին տիրանանք, ապա միւս մասերին տիրանալու մասին մտածենք»:[127]

Անժխտելի է, պատմական Հայաստանի տարածքում հզոր հայկական պետականություն ստեղծելու կարեւորագույն պայմանը, Նիկոլ Աղբալյանի դիպուկ եւ պատկերավոր արտահայտությամբ. «... մեր միակ յենարանը փոքր Կովկասյան լեռնաշղթան՝ ամբողջովին հայկական, սկսած Լոռից մինչեւ Ղարաբաղ» գործոնի արժեւորումը ու ճիշտ օգտագործումն է:

Աներկբայորեն կարելի է պնդել, որ եթե ժամանակին Ն.Աղբալյանի տեսակետը պատշաճ ուշադրություն դարձվեր, Արեւմտահայաստանի մի շարք վայրերում (Էրզրում, Երզնկա, Օլթի, Սարիղամիշ եւ այլն) ամբարված զենքն ու զինամթերքը, հանդերձանքն ու պարենը, ինչը ռուսական զորքերի

կազմից ռազմաճակատը լքելու պատճառով անցել էր նաեւ հայերի տրամադրության ներքո, ժամանակին տեղափոխվեր եւ խնամքով պահեստավորվեր Լոռից մինչեւ Ղարաբաղ գտնվող տարածքում, ապա հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործը բազմիցս կլիներ առավել արդյունավետ եւ արդյունքում Ղարաբաղն եւ նրան հարակից հայաբնակ չրջաններն կհայտնվեին միանգամայն ավելի նպաստավոր պայմաններում:

Դատելով Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի գործիչների հետ կայացած հանդիպումների արդյունքները լուսաբանող վավերագրությունների բովանդակությունից՝ Դրոն վերոհիշյալ հարցի կապակցությամբ առավելապես հակված է եղել առաջնորդվելու Նիկոլ Աղբալյանի, քան թե Ռուբեն Տեր-Մինասյանի տեսակետով, քանզի ընդունում էր, որ Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի կորուստը բնավ չէր նպաստելու Արեւմտահայաստանի ազատագրմանը եւ այն Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում ընդգրկվելուն եւ պահպանմանը:

Հետագայում Ռուբենը հետադարձ հայացքով քննադատաբար անդրադառնալով Զանգեզուր-Ղարաբաղ խնդրին՝ 1926թ. «Դրօշակի» թիւ 2-ում տպագրված իր հոդվածում Սյունիքը համարում է Հայաստանի ողնաշարը, այսինքն ընդունում է այդ հարցի վերաբերյալ նախկինում դավանած իր սկզբունքի սխալականությունը: Անցած ամիսների ընթացքում Զանգեզուր-Ղարաբաղ հարցի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որդեգրած դիրքորոշումը աստիճանաբար փոխվում է: Զանգեզուրում եւ Ղարաբաղում ծավալվող իրադրությունները եւ հատկապես 1919թ. նոյեմբերին գեներալ Շիխլինսկու գլխավորած ադրբեջանական զորքերի դեմ զանգեզուրցիների տոնած նշանակալի հաղթանակները ապացուցեցին, որ այդ խնդրի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ են առավել կազմակերպված, հաստատակամ եւ կտրուկ գործողություններ, ընդհուպ մինչեւ ուժային միջոցների կիրառումը:

Որպեսզի զենքի ուժով հնարավոր լիներ վերջնականապես լուծելու Ղարաբաղի հարցը, նախ պետք էր ինչպես հարկն է կազմակերպել Զանգեզուրի մարտական ուժերը: Երկրորդ. մեկընդմիշտ լուծել զանգեզուրի թուրք բնակչության հարցը: Արդեն բազմիցս ապացուցվել էր, որ Զանգեզուրի հայությանը ոչնչացնելու գործում տեղի թրքությունը Թուրքիայի, իսկ այժմ արդեն Ադրբեջանի հուսալի պատվարն էր ու դաշնակիցը:

Երրորդ՝ հարկավոր էր Զանգեզուրում կենտրոնացնել զենքի ու զինամթերքի, հանդերձանքի ու պարենի բավարար պաշարներ, չորրորդ՝ հաստատել հուսալի կապ, հաղորդակցության միջոցներ Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի միջու, որպեսզի Ադրբեջանի հետ բնդհարումներ սկսվելու դեպքում հնարավոր լիներ այդ ամենը անխափան տեղափոխել Ղարաբաղ:

Մինչ այդ ամենի իրագործումը անհրաժեշտ էր որոշակի քայլեր ձեռնարկել նաեւ Ղարաբաղի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար:

«Դրօն ուղարկում է Ղարաբաղ՝ Կ.Աթայեանին, Սասունցի Մուշեղին եւ բոտմիստր Տեր-Մարտիրոսեանին, կազմակերպելու ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործը տեղական ընկերների հետ միասին, մինչեւ որ կստեղծուէին քաղաքական նպաստաւոր պայմաններ, որից յետոյ վերջնականապէս զէնքի ուժով Ղարաբաղը կը միացուի Հայաստանին»:[128]

Ծանոթանալով Զանգեզուրում տիրող իրավիճակին եւ խորհրդակցելով «Վարիչների խորհուրդ» մարմնի անդամների ու տեղի ռազմական ուժերի հրամանատարների հետ՝ Դրոն վճռում է առաջին հերթին մաքրել Էյվազլար, Շուռնուխ, Մազրա շրջանները թուրք զինված խմբերից, որոնք մշտապես կապի մեջ գտնվելով Ադրբեջանի իշխանությունների հետ՝ պատրաստ էին նրա առաջին իսկ հրահանգի դեպքում հարձակվել հայկական գյուղերի վրա:

Ղարաբաղում ռազմական գործողություններ ծավալելուց առաջ անհրաժեշտ էր վաղօրոք ապահովել թիկունքի անվտանգությունը:

Վերոհիշյալ շրջանները սեպաձեւ խրվելով Ղափանի եւ Գորիսի շրջանների արանքում՝ Զանգեզուրի տարածքը բաժանել էին երկու մասերի: Հարկավոր էր վերացնել Զանգեզուրի հյուսիսային եւ հարավային շրջանների կապն ու հաղորդակցության ուղիները արգելակող պատնեշը:

Հանրապետության զինվորական նախկին նախարար գեներալ Հախվերդյանն իր հուշագրություններում համառոտակիորեն անդրադառնալով նաեւ Զանգեզուրին եւ Ղարաբաղին առնչվող խնդիրների մեկնաբանմանը՝ գրում է. «Դրոյին առաջադրանք էր տրված առաջին հերթին մաքրել Զանգեզուրի հարավային եւ արեւելյան շրջաններն ու Ղափանը, ինչպես նաեւ Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի միջեւ ընկած գոտին թաթար բնակչությունից, որպեսզի ապահովվեր նրանց կապը»[129]:

Մինչ հիմնական գործողություններ սկսելը՝ Դրոն անցնում է Ղափան, ճշտում Գ. Նժդեհի հրամանատարությամբ գործող զորախմբերի մարտական առաջադրանքը եւ ապա վերադառնում Գորիս:

«Գորիսում, - գրում է Յապոնը, - որոշուեց ռազմական գործողութիւն սկսել յունուարի 6-ին՝ նախապէս թուրք գիւղերին հպատակութեան եւ զինաթափութեան հրաւէր ուղարկելով:

Թուրք գիւղերին ուղղուած հրաւէրը ուղարկուեց էյվազլարի գիւղի կոմիսարի միջոցով, որին 3 օրից յետոյ պատասխանեցին մերժումով:

- Ոչ միայն չենք ընդունում Գորիսի իշխանութիւնը, - ասել էին նրանք, - այլեւ պատրաստւում ենք գրաւելու Ադրբեջանին պատկանող ամբողջ հայկական Զանգեզուրը...»[130]:

Գեներալ Հախվերդյանի վկայությամբ. «...այդ բնակչությունը ադրբեջանական հրահանգիչների կողմից շատ լավ կազմակերպված էր եւ իրենից ներկայացնում էր որպես զինված զորամասեր, ապահովված նույնիսկ գնդացիրներով»[131]:

Մերժողական պատասխան ստանալուց հետո մնում էր ապավինել միայն զենքի ուժին:

Դրոն հրամայում է սկսել ռազմական գործողությունները: Համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի, Շուռնուխը, էյվազլարը եւ Մազրան իրենց շրջակա գյուղերով հանդերձ թուրք բնակչությունից պիտի մաքրվեին մինչեւ հունվարի 6-ը:

Դրոն իր զորամասով անցնում է Բարդուլարի ձորերով եւ շարժվում դեպի Էյվազլար: Որպեսզի թուրքերին զրկի լեռների ամրություններում պաշտպանվելու հնարավորությունից, հրամայում է թնդանոթներից կրակ տեղալ թուրքաբնակ գյուղերի վրա:

«Տեղատարափ կրակոցներէն, - պատմում է այդ կռիվների մասնակից Արտեմ Խանզադյանը (զանգեզուրցի), - թուրք ժողովուրդը անակնկալի է գալիս: Այնքան անակնկալ է լինում յարձակումը, որ թուրքերը ժամանակ չունենալով որեւէ ապրանք վերցնելու, թողնում են տուն եւ տեղը եւ փախչում պատսպարուելու, գիւղերի շրջաններումը ընկած Ուզուն Մեշու (երկար Անտառ) անտառները»[1132]:

Զարգացնելով հարձակումը, Դրոյի զինվորները մեկը մյուսի հետեւից մաքրում են թուրքական գյուղերը:

Նույն հաջողությամբ էին ընթանում նաեւ մյուս ուղղություններում հարձակվող հայկական մարտախմբերի գործողությունները:

Յապոնի եւ տաթեւացի Վարդանի գլխավորած ջոկատները Տանձավեր գյուղը քարուքանդ անելուց հետո հարձակվում են Շուռնուխի վրա եւ համառ կռիվներից հետո գրավելով այն՝ շարժվում են Նավլու եւ միանում նույն ոգեւորությամբ մարտնչող Յապոնի եւ Արտեմ Խանզատյանի գլխավորած մարտախմբերին:

Միաժամանակ, Ղափանի շրջանից թուրքական հրոսակախմբերին ջարդ ու փշուր անելով, դեպի Գորիս է շարժվում Գ. Նժդեհը եւ Վիժանիս գյուղում հանդիպում Դրոյին: Հանդիպելով Նժդեհին՝ Դրոն ընդունում է նրա զինվորական զեկույցը եւ ի նշան շնորհավորանքի համբուրում եւ տալիս իր հրաման-պատգամը:

«Այսուհետեւ վառիր, աւերիր, դու ամէն տեսակի իրաւունք

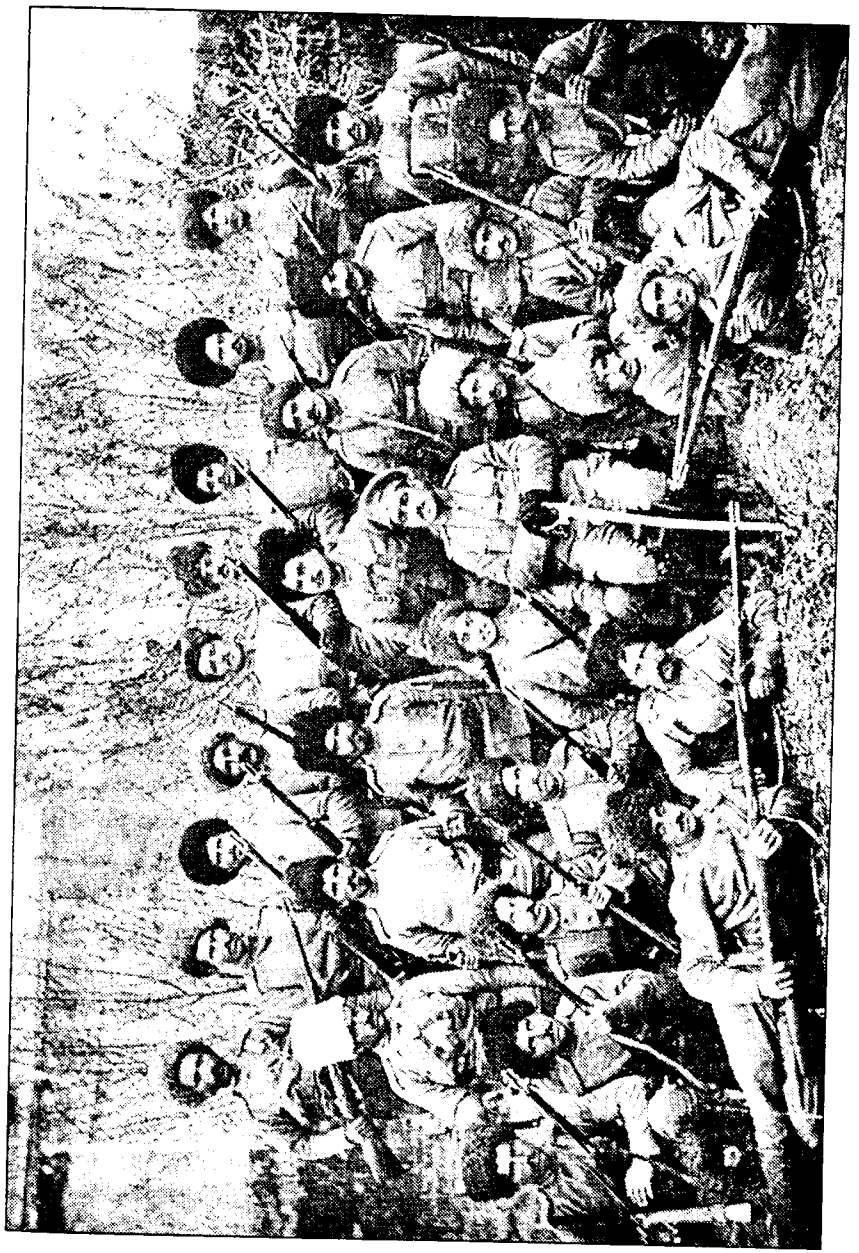

Գարեգին Նժդեհը իր զինակիցների հետ

ունիա»[133]:

Դրոն Զանգեզուրում Գ. Նժդեհի, Յապոնի, Արտեմ Խանզադյանի եւ մյուս հրամանատարների եւ քաջակորով զանգեզուրցիների համագործակցությամբ ընդամենը երկու օրվա ընթացքում հրաշալիորեն է լուծում Զանգեզուրը թուրքերից մաքրելու անգնահատելի գործը: Արժանին գնահատելով Զանգեզուրը թուրք բնակչությունից վերջնականապես մաքրելու իրողությունը՝ գեներալ Հախվերդյանը գրում է. «Առաջին խնդիրը, Զանգեզուրի հարավային եւ արեւելյան շրջաններն ու Ղափանը, ինչպես նաեւ Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի միջեւ ընկած գոտին թաթարբնակչությունից մաքրումը, կատարվեց փայլուն կերպով: Չնայած համառ դիմադրությանը՝ թաթարական բնակավայրերը հրդեհվեցին, իսկ բնակիչները դուրս քշվեցին:

Ղարաբաղի հետ կապող ուղին բացված էր»[134]:

Զանգեզուրում ծավալված վերջին դեպքերը մեծ իրարանցում են առաջ բերում հարեւան հանրապետությունում:

Ադրբեջանական իշխանությունների համար մեծ հարված էր այն հազարավոր թուրքերի կորուստը, որոնց զինական աջակցությամբ հույս ուներ լուծելու Զանգեզուրը Ադրբեջանին բռնակցելու խնդիրը: Ինչպես եւ սպասվում էր, Ադրբեջանի կառավարության վերաբերմունքը Զանգեզուրում կատարվող դեպքերի նկատմամբ շատ բուռն էր եւ ցասկոտ, չնայած ընդամենը հազիվ երկու ամիս էր անցել այն օրերից, երբ իր կանոնավոր բանակի զորամասերը թուրք-քուրդ հրոսակների համագործակցությամբ ներխուժելով Զանգեզուր՝ փորձում էին հնարավոր բոլոր միջոցներով մեկընդմիշտ բնաջնջել տեղի հայությանը եւ զինու զորությամբ վերջնականապես վճռել գավառը Ադրբեջանի գերիշխանությանը ենթարկելու խնդիրը: Այժմ, կարծես մոռացության մատնելով ոչ վաղ անցյալում իրենց գործադրած ոճիրներն ու վայրագությունները՝ բողոքի հեռագրերով եւ Թիֆլիսում իրենց դիվանագիտական ներկայացուցչի անվերջանալի դիմումներով հեղեղում էին հաղթող տերությունների դեսպանատներն ու պահանջում նրանցից միջամտել եւ կանխել հայկական զորքերի կողմից Զանգեզուրում մահմեդականության նկատմամբ կենսագործվող ջարդերը եւ պատժել այդ

գործի գլխավոր հանցավորներին:

Իրենց պաշտոնական բողոք-դիմումագրերում ադրբեջանական կողմը Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչներից եւ անձամբ գնդապետ Հասկելից պահանջում է Զանգեզուրից հեռացնել առաջին հերթին Դրոյին, որպես օտար պետության գործակալի (Հայաստանը Զանգեզուրի համար Ադրբեջանի գնահատմամբ, որակվում էր որպես օտար պետություն - Հ. Գ.) եւ մահմեդական բնակչության նկատմամբ կենսագործված ջարդերի հիմնական կազմակերպչի[135]:

Բայց դեպքերն անդառնալի էին, Դրոն իր գործը արդեն կատարել էր, Ադրբեջանը Զանգեզուրում կորցրել էր իր հուսալի հենարանն ու դաշնակցին, Զանգեզուրի շրջաններն արդեն մաքրված էին, այնտեղ արդեն մահմեդական տարր գոյություն չուներ:

Ադրբեջանի կառավարությունը տենդագին պատրաստություն է տեսնում Զանգեզուրում կորցրած արյունակից դաշնակիցների փոխվրեժը լուծելու ղարաբաղցիներից:

Ղարաբաղում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը Դրոյին հետեւյալն է գրում.

«Զանգեզուրի ռազմական գործողությունները սոսկալի յուզմունք են առաջ բերում Ադրբեջանի թրքությեան մէջ: Անմիջապէս զօրքեր են տեղափոխում: Թրքությիւնը զինւում, կամաւորական խմբեր են կազմում եւ նախապատրաստական աշխատանքի են դիմում՝ յարձակուելու Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի հարցը ընդմիշտ լուծելու համար: Ի նկատի ունենալով Շուռնուխի գործողութիւնների հետեւանքով Ղարաբաղում ստեղծուած դրութեան բարդութիւնը, Ղարաբաղի ներկայացուցիչները խնդրում են Դրոյին, միշտ պատրաստ լինել Ադրբեջանի յարձակման դէպքում օգնութեան հասնելու: Մինչ այդ, պահանջում են ուղարկել փամփուշտներ եւ դրամ»[136]:

Դեպքերը զարգանում եւ իրար են հաջորդում չափազանց արագ: Եթե իրոք ադրբեջանական զորքերը ներխուժեին Ղարաբաղ, ինչով եւ ինչպես կարող էր Դրոն օգնել ղարաբաղցիներին: Ի պատասխան ղարաբաղցիների դիմումի, Դրոն հայտնում է հետեւյալը.

«...Ինչքան հնարաւոր է իր ուժերի սահմաններում կօգ-

նի ձեզ: Դրօն Ղարաբաղի գործիչներին տալիս է իր ապագայ գործողութիւնների ծրագիրը - Ղարաբաղին օգնութիւն հասնելու դէպքում, եւ առաջարկում է՝ Ադրբէջանի յարձակման դէպքում Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան գործողութիւնների տեղական նախագիծը ուղարկել իրեն: Դրօն յայտնում է, որ իր տրամադրութեան տակ եղած զրամի ու ռազմամթերքի պաշար շատ քիչ կա. ուստի Գորիսից մեկնում եմ կարճ ժամանակով Քեշիշքենդ (Վայոց Ձոր), որտեղից ուղիղ գծով կապուելու եմ Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ արագացնելու փամփուշտի եւ զրամի առաքումը Ղարաբաղի համար, եւ վերջնականապէս ստանալու կառավարութեան հաւանութիւնը Ղարաբաղի գործողութիւնների սկսման վերաբերեալ եւ ծանօթանալու ընդհանուր քաղաքականութեան հետ»[137]:

Ղարաբաղի ներկայացուցիչներին տված խոստման համաձայն՝ Դրօն մեկնում է Վայոց Ձոր եւ այնտեղից փորձում կապվել Երեւանի հետ: Սակայն այդ ուղղութեամբ նրա ձեռնարկած բոլոր փորձերն անցնում են ապարդիւն: Կապը Երեւանի եւ Վայոց Ձորի միջեւ խափանվել էր: Մնում էր միակ քայլը: Նա ստիպված մեկնում է մայրաքաղաք՝ կառավարութեան հետ վերջնականապես մշակելու ու համաձայնեցնելու Ղարաբաղում ձեռնարկվելիք գործողութիւնների մանրամասները: Գնալու նախօրեին Դրօն Ղարաբաղում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Միքայելյանին հրահանգում է շարունակել ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման գործը, նախահարձակ չլինել եւ ադրբեջանական ռազմական ուժերի հարձակման դեպքում ժողովրդին դաշտավայրերից տեղափոխել լեռնային մասը ու սպասել մինչեւ ինքը Ղարաբաղ կհասցնի հանրապետութեան կառավարութեունից ստացած հարկավոր զենքն ու զինամթերքը[138]:

Փետրվարի 14-ին Դրօն Վայոց Ձորից մեկնում է Երեւան: Ալ. Աշխատունին, որը Դրօյի հետ եղել էր Զանգեզուրում, իսկ Երեւան մեկնելիս նրա ուղեկիցների թվում էր, գրում է.

«Փետրուարի 19-ին, 5-օրեայ ճամբորդութիւնից յետոյ հասան Երեւան: Այստեղ ես լաւապէս ճանաչեցի Դրօյին, այդ երկաթէ մարդուն:

Փետրուարի 22-ին Նախարարների Խորհրդին ներկայացրինք մեր զեկոյցը Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի քաղաքական ու ռազմական կացութեան մասին եւ շեշտեցինք, որ անխուսափելիօրէն գարնանը խոշոր դէպքեր տեղի կունենան Ղարաբաղում: Դրօյի կողմից պահանջ դրուեց՝ զէնքեր եւ փամփուշտ առաքել Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի համար:

Դրօն յայտարարեց, որ ինքը գիտի գաղտնի մի պահեստ Քանաքեռում՝ ուր «սեւ օրուայ համար» պահում է կէս միլիոն մոսինի փամփուշտ: Դրօյին թոյլատրուեց բացել այդ պահեստը եւ փամփուշտները փոխադրել Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի պէտքերի համար: Դրօն անմիջապէս գործի անցաւ, հայթայթեց փոխադրական միջոցներ եւ առաջին հերթին 200000 փամփուշտ փոխադրեց Նոր-Բայազէդ, որտեղից հնարաւոր չէր փոխադրութիւնը շարունակել սայլերով, որովհետեւ ձիւնի խոր շերտը, որ հասնում էր 1 մետրի եւ՝ Սէլիմ-Գեադուկի փակուած լինելը, փոխադրութիւնը դէպի Դարալագեազ, դարձնում էին անհնարին»[139]:

Ձմռան անանցանելի պայմաններում 200000 փամփուշտները Նոր Բայազետի շրջանի բնակիչները շալակով հասցնում են Դարալագյազ, ապա տեղացիների օգնութեամբ Գորիսի ռազմական պահեստները:

Նոր Բայազետի իշխանութեան ներկայացուցիչների հետ զենք ու զինամթերքի տեղափոխման անչափ կարեւոր ու դժվարին աշխատանքները կազմակերպելուց հետո Դրօն շտապ մեկնում է Իգդիր:

Դարձյալ ասպարեզում հայտնվել էին Սուրմալուի եւ նրա հարակից շրջանների քրդական հրոսակախմբերը, որոնք միավորվելով՝ ասպատակութիւններ էին սփռել այդ գավառի հայկական գյուղերում: Ծանր բախումներ էին ծավալվում քրդական զինյալ խմբերի եւ Սուրմալուի հայ ինքնապաշտպանական ջոկատների միջեւ: Դրօն ոչ մեծ զորամասով հասնում է Սուրմալու եւ տեղի հայ զինված ջոկատների աջակցութեամբ ջախջախում քրդական հրոսակախմբերին, ապա արագօրեն ուղեւորվում Զանգեզուր[140]:

Երեւանում գտնվելու ժամանակ Դրօն մեկ անգամ եւս փորձում է կառավարութեունից ստանալ Նախիջեւանի, ինչպես նաեւ Շարուրի եւ Օրդուբադի շրջանները թուրքերից մաքրելու համաձայնութեունը: Նրա կարծիքով, այդ հարցը

վաղուց արդեն հասունացել էր, եւ նրա լուծումը ոչ մի դեպքում չպետք է հետաձգվեր: Նա իր ներկայացուցիչներին ուղարկելով Ղարաբաղ՝ ցանկանում էր ժամանակ շահել, լուծել Նախիջեւանի հարցը եւ ապա նոր, ողջ ուժով ձեռնամուխ լինել Ղարաբաղի խնդրի լուծման աշխատանքներին:

Նախ, Նախիջեւանը, Շարուրն ու Օրդուբատը իրենց թուրք բնակչության հոծ զանգվածով եւ կազմակերպվածությամբ մշտապես գտնվելով ապստամբական վիճակում՝ ապակայունացնում էին հանրապետության քաղաքական կացությունը եւ փաստորեն չենթարկվելով հանրապետության իշխանություններին՝ գրեթե անկախ կյանք էին վարում:

2. Նախիջեւան-Շարուրը կապող օղակ էր Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի միջեւ: Ավելին, Նախիջեւանը թուրք գործակալների, սպանների մշտական հավաքատեղին էր, զենքի ու զինամթերքի պահեստավորման համար ամենահարմար ու ապահով վայրը: Անհրաժեշտ պահերին թուրք սպանները հենց Նախիջեւանի տարածքից էին անցնում հանրապետության թուրքաբնակ մյուս շրջաններն ու Ադրբեջան:

3. Նախիջեւանում ունենալով մարտական զգալի ուժեր՝ թուրքերը երբեմն, եթե իրավիճակը պահանջում էր, թիկունքից հարվածում էին Զանգեզուրին եւ դրանով իսկ լարվածության մեջ պահելով հայ բնակչությանը՝ մեծ օգնություն էին ցույց տալիս թուրք բնակչությանը: Ելնելով այս հանգամանքներից՝ Դրոն ուզում էր եւ բազմիցս կառավարությունից պահանջում թույլ տալ իրեն գոնե այս անգամ մեկընդմիշտ լուծել Նախիջեւանի թրքության հարցը:

Նախիջեւանի պարագայում Դրոյի տեսակետը միանշանակ էր եւ այն չէր փոխվել հանրապետության հաստատման առաջին իսկ օրից: Ինչպես արդեն նշվել է, Նախիջեւանի հարցը զինու զորությամբ վճռելու տեսակետը նա առաջ քաշեց նաեւ հանրապետության տարածքների ընդարձակման ժամանակ՝ 1919 թ. ամռանը: Սակայն Հայաստանի կառավարությունը, առաջնորդվելով խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու սկզբունքով եւ ապավինելով անգլիացիների խոստումներին, չընդունեց նրա առաջարկությունը եւ ինչպես արդեն հայտնի է, արդյունքը եղավ Բոյուք-Վեդիի, Կարսի, Սուրմալուի, Զանգիբասարի եւ, իհարկե, Շարուր-Նախիջեւանի արյունահեղ եւ դաժան կռիվները:

Դարձյալ պատեհ հնարավորություն էր ընձեռնվել լուծելու հարցը եւ Դրոն բնականաբար չէր կարող այլ տեսակետ ունենալ: Ավելին, իր տեսակետը՝ Նախիջեւանի խնդիրը զինու զորությամբ լուծելու համար, Դրոն ձեռնարկում է որոշակի քայլեր: Զանգեզուր վերադառնալու հենց առաջին օրը նա իր զորամասով հարձակվում է թուրքաբնակ Ջուլմեծ գյուղի վրա, որն այդ օրերին վերածվել էր թուրք զինյալ հրոսակախմբերի հավաքատեղիի: Թուրք զինյալ հրոսակախմբերը այդ գյուղի տարածքից պարբերաբար հարձակվելով հայկական գյուղերի վրա՝ սպանում եւ թալանում էին հայ գյուղացիներին: Ջախջախելով ու դուրս շպրտելով այդ վայրերում բույն դրած հրոսակախմբերին՝ Դրոյի զորախումբը կրնկակոխ հետապնդելով թշնամուն, հասնում է ընդհուպ Նախիջեւանի սահմանը [141]:

Սակայն այդ ժամանակ Նախիջեւանի խնդիրը լուծելու գործում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը առաջնորդվում է միանգամայն հակառակ չափանիշներով:

Նախիջեւանի թրքության հնազանդության հարցը խաղաղ միջոցներով լուծելու նախապատվություն տալու համար հանրապետության կառավարությունը ուներ որոշակի անհրաժեշտ նախադրյալներ:

Հանրապետության քաղաքական եւ տնտեսական վիճակը դեռեւս շատ հեռու էր բավարար լինելուց եւ պատերազմական գործողությունների ծավալումը, թեկուզեւ ներքին թշնամուն հնազանդեցնելու նպատակով, հանրապետության համար իրոք կարող էր ծանր հետեւանքներ ունենալ:

Երկրում խաղաղ, կայուն իրավիճակի հաստատումը ծայրահեղորեն անհրաժեշտ էր:

Հունվարյան նշանավոր դեպքերից անմիջապես հետո, երբ հայկական զինական ուժերը Դրոյի գլխավորությամբ վերջնականապես լուծեցին Զանգեզուրի թրքության հարցը, նա փորձում է կառավարության ուշադրությունը բեւեռել դարձյալ Նախիջեւանի վրա, բայց այս անգամ էլ օրակարգում Ղարաբաղի խնդիրն էր:

Հետագայում անդրադառնալով այդ հարցին՝ Ալ. Խատիս-

յանը խոստովանում է. «...Դրօն կը պնդէր, որ Ղարաբաղը ապստամբելուց առաջ թիկունքը ամրացնել: Եկած էր կառավարութիւնէն արտօնութիւն առնելու Օրդուբատը եւ Նախիջեւանը Հայաստանի Հանրապետութեանը միացնելու» [142]:

Նախիջեւանի մահմեդականության պարագլուխները Դրոյի զորամասի ներխուժումը Նախիջեւանի տարածք կանխելու դիտավորությամբ եւ կարծես ճշգրտորեն կանխազգալով Հայաստանի կառավարության խաղաղասիրական տրամադրվածությունը. «...մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Երեւան գնդապետ Քերբալի խանի գլխաւորութեամբ Հ. Հ. կառավարութեան հետ բանակցելու՝ Հայաստանի իշխանութեան ենթարկուելու մասին: Ի վերջոյ Հայաստանի զին. նախարարից մի հրաման հղուեց, ըստ որում, Դրոյի զօրամասը, ուր որ գտնւում է, այնտեղ էլ պիտի կանգ առնի: Դադարեցուեցին ռազմական գործողութիւնները» [143]:

Նախիջեւանի թրքության պարագլուխներն այս անգամ եւս գործելով ճկուն ու նպատակասլաց՝ հասնում են իրենց նպատակին: Հանրապետության իշխանությունն ընդառաջում է նրանց պահանջներին եւ Դրոն դարձյալ կորցնում է Նախիջեւանի թուրքերի հարցը զենքով լուծելու հնարավորությունը:

Իսկ այդ ընթացքում Արցախում դեպքերը զարգանում էին սպասվածից ավելի արագ:

Իր սկզբնավորման առաջին իսկ օրերից սկսած Ադրբեջանի կառավարությունը՝ օգտվելով Հայաստանի Հանրապետության դեռեւս ոչ այնքան կայուն վիճակից եւ թուրքերի աջակցությունից՝ հաստատակամորեն նպատակադրվել էր բռնությամբ զավթել Արցախը եւ դրանով իսկ մեկընդմիշտ արմատախիլ անել Հայաստանին վերամիավորվելու արցախահայության ձգտումները: Արցախցիները՝ չհանդուրժելով մուսավաթականների զավթողական պահանջները, բազմիցս գումարված համաժողովներում արտահայտելով ողջ արցախահայության կամքն ու ցանկությունները՝ մշտապես Հայաստանի Հանրապետությանը վերամիավորելու որոշումներ էին կայացնում: Հայոց հինավուրց Արցախ աշխարհում բազում անընդմեջ արյունալի բախումներ էին տեղի ունեցել հայերի ու կովկասյան թուրքերի միջեւ:

1919 թ. նոյեմբերին Զանգեզուրում կրած խայտառակ պարտությունից եւ հաջորդ տարվա հունվարյան դեպքերից հետո, ադրբեջանական իշխանությունները եռանդով նախապատրաստություններ են տեսնում զենքի ուժով լուծելու Արցախի խնդիրը: Իր հերթին, Արցախը նույնպես պատրաստվում է հերթական անգամ փլուզելու Ադրբեջանի զավթողական ծրագրերը:

Փետրվարի 19-ին Ադրբեջանի կառավարության կողմից Արցախում գեներալ-նահանգապետ նշանակված Սուլթանովը վերջնագիր է ներկայացնում Արցախի Ազգային խորհրդին, որով պահանջում է ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը: Ի պատասխան Սուլթանովի վերջնագրի, փետրվարի 22-ին Շուշիում գումարվում է Արցախի 8-րդ համաժողովը, որը մեկ անգամ եւս արտահայտելով արցախահայության կամքը եւ հավատարիմ գտնվելով նախորդ վեհաժողովների որոշումներին՝ միանշանակորեն վճռում է մերժել գեներալ-նահանգապետի պահանջը: Արցախահայության նման վճռից զայրացած՝ Սուլթանովը որոշում է զենքի ուժով ընկճել Արցախի դիմադրությունը: Նույն տարվա մարտի 26-ին ադրբեջանական բազմահազարանոց բանակը տարբեր ուղղություններից ներխուժում է Արցախ: Սկսվում են անհավասար եւ հերոսական ինքնապաշտպանական մարտերը:

Գերմարդկային ջանքերի գնով արցախցիները դիմադրում եւ հաղթանակներ էին տանում ազերի կանոնավոր զորագնդերի դեմ:

Առանձնապես դժվարին կացություն է ստեղծվում Ասկերանի ճակատում: Ապրիլի 4-ին զոհվում է Դրոյի մարտական զինակից, Արցախի ինքնապաշտպանական կռիվներում իրեն հերոսաբար դրսեւորած՝ Ասկերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղազարը:

Նույն ճակատի հրամանատարությունն ստանձնած գնդապետ Զ. Մեսյանը՝ ստեղծված ծանր կացությունը շտկելու նպատակով, հաջորդ օրը դիմում է հանդուգն ու վճռական քայլի:

«Ես (Զ. Մեսյանը - Հ. Գ.), - գրում է դեպքերի ականատես, «Ղարաբաղի վարիչների խորհրդի» անդամ Արսեն Միքայելյանը, - իմ մասուզեր ատրճանակիս մեջ ունիմ միայն 8

փամփուշտ: Կա՞ն ձեր մէջ տղաներ մի քանի փամփուշտներով, որոնք կամենում են մեռնել ինձ հետ:

- Մենք բոլորս պատրաստ ենք, - պատասխանում են:

- Հետեւեցէք ինձ, ուրեմն:

Եվ նրանք՝ այդ կտրիճները, գիշերուայ մթութեան մէջ առաջ են շարժւում եւ հասնում Սզնէքի բարձունքներին վրայ պառկած զինուորների դիրքերին: Գաղտագողի կերպով նրանք մօտենում են թշնամուն, թուով մի քանի հարիւր, եւ «ուռաներով», «Դրօն եկել է», «հայկական զօրքը հասել է» աղաղակներով յարձակւում են նրանց վրայ, ջարդում նրանց եւ խլում բաւականաչափ փամփուշտներ եւ մէկ գնդացիր:

Գիշերային եւ յանկարծական այդ յարձակումը անակնկալի է բերում թշնամուն, որ նահանջում է դէպի խճուղին եւ դէպի Շուշի»[144]:

Ապրիլի 15-ին Դրոն իր զորամասով հասնում է Արցախ եւ դուրս վռնդելով արցախցիների կողմից ջարդված ադրբեջանական զորամասերին՝ իր ձեռքն է վերցնում գավառի ողջ իշխանութիւնը: Նրա զորամասի կազմում էին իր վաղեմի զենքի ընկերներ Գարեգին Նժդեհը՝ Ղափանի զորախմբով եւ Բաշգառնեցի Մարտիրոսն ու Կուռո Թարխանյանը: Զանգեզուր-Արցախի կապն ու հաղորդակցութեան ուղիների պահպանութիւնը հանձնարարվում է Յապոնին:

Հարկ է նշել, որ մինչ այդ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը Ղարաբաղի հարցի վերջնական լուծման ուղղութեամբ, ելնելով հանրապետութեան աշխարհա-քաղաքական, տնտեսական աղետալի, ոչ այնքան կայուն իրավիճակից, դեռեւս չէր կարողացել ձեռնարկել որեւէ վճռական քայլեր: Սակայն գիտակցելով Ղարաբաղի հարցի լուծման կարեւորութիւնը, դեռեւս 1919 թ. սկզբներին փոխգնդապետ Շահնազարովի գլխավորութեամբ ստեղծել էր Ղարաբաղի զորախումբ, կամ ինչպես գեներալ Սիլիկյանն է անվանում, գումակ[145]:

Ղարաբաղյան զորախումբն իր սկզբնավորման առաջին իսկ շրջանում ենթարկվել է դաժան փորձութիւնների: Զորախմբի հիմնական խնդիրը Ղարաբաղ եւ Զանգեզուր անհրաժեշտ բեռներ տեղափոխելն էր:

1919 թ. գարնանը այդ գումակը կամ զորախումբը, թվով

200 հոգի, ստանում է առաջին հանձնարարութիւնը. «Նախատեսված էր, - գրում է գեներալ Սիլիկյանը, - որ զորախումբը Դիլիջանից Սեմյոնովկայի լեռնանցքով, Ջիբուխլու եւ Ելենովկա գյուղերով պետք է հասներ Նոր-Բայազետ:

Զորախումբը պետք է Զանգեզուր եւ Ղարաբաղ հասցներ զենք, զինամթերք, հանդերձանք եւ պարեն: Այդ գումակը պետք է անցներ թաթարներով բնակեցված բնակավայրերով (Սեւանի ափին եղել են 4 գյուղեր):

Թաթարները հարձակվել են գումակի վրա եւ պահակախմբի անդամներին փախցնելով թալանել ու տարել են զենքը, զինամթերքն ու պարենը: Ձախջախված գումակի մնացորդները հասել են Նոր-Բայազետ, որտեղ որոշ ժամանակ մնալուց հետո վերակազմավորվել են:

...Այս գումակը կազմավորվել եւ ուղարկվել է ինչ-որ մեկի կարգադրութեամբ, առանց իմ համաձայնութեան եւ իմ շտաբի իմացութեան եւ մասնակցութեան»[146]:

Այս, անկազմակերպ եւ արդյունքում ողբերգական դեպքերից հետո Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութիւններն իր ուշադրութեան դաշտից չհեռացնելով Ղարաբաղյան զորախմբի կազմավորման հարցը՝ ավելի մեծ կարեւորութիւն է դրսեւորում այդ խնդրի իրագործման ուղղութեամբ: Հայոց խորհրդարանի զինվորական խմբակցութեան պահանջով Ղարաբաղ ուղարկելու նպատակով կազմավորվում է նոր զորախումբ. Դանիել Բեկ Փիրումյանի գլխավորութեամբ:

«Մնալով Նոր-Բայազետում, - շարունակում է գեներալ Սիլիկյանը, - 2-3 ամիս՝ Փիրումովը չի կարողացել կազմավորել զորախումբը եւ հարկադրված հետ է վերադարձել: Այդ ամենից հետո զորախումբը կազմավորվել է Դրոյի գլխավորութեամբ:

...Զորախումբը բաղկացած էր 4 վաշտերից, հեծյալ զորաջոկատ Թարխանովի հրամանատարութեամբ եւ կապիտան Խաչիկյանի լեռնային մարտկոցը:

1919 թ. դեկտեմբերին կամ 1920 թ. հունվարին նա Նոր-Բայազետից անցնում է Ղարանլուխ, Սելիմի լեռնանցքով Քեշիշ-Քենդ, Ղուշչի, Բելյակ, Բազարչայ եւ հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարութիւններ՝ ուղեւորվում է Գորիս, իսկ այն-

տեղից Ղարաբաղ[147]:

Տվյալ ժամանակահատվածում Դրոյի զորամասի մուտքը Արցախ, իհարկե անհրաժեշտ էր: Դժվար չէր գուշակել, թե ինչպիսի հրեշավոր վայրագություններ կարող էին գործել ադրբեջանական զորքերը, եթե արցախահայությանը սպառնացող վտանգի պահին, թեկուզ եւ ուշացումով, օգնության չհասնեին հանրապետության զորքերը:

Որպեսզի զենքի ուժով վերջնականապես լուծվեր Արցախը Հայաստանին վերամիավորելու հարցը, վերոհիշյալ Արսեն Միքայելյանի վկայությամբ, Դրոն պիտի կենսագործեր երեք առաջնահերթ նշանակություն ունեցող խնդիրներ.

1. Վերակազմել եւ ուժեղացնել Արցախի դիմադրական ուժը:

2. Գրավեր ամբողջ Արցախը:

3. Արցախը միացնել Հայաստանի Հանրապետությանը եւ քաղաքի (նկատի ունի թուրքերի կողմից կործանված Շուշին - Հ. Գ.) եւ գյուղերի ավերածությունների, կոտորածների փոխվրեժը լուծել թուրքերից»[148]:

Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ ստեղծվում է Արցախը ղեկավարող «Վարիչների խորհուրդ», որը հաջորդ օրը հայտարարում է զորահավաք: Կարճ ժամանակահատվածում Դրոյի հրամանատարությամբ կազմակերպվում է ավելի քան 3000 թվակազմով զորագունդ: Արցախի տարբեր շրջանների, ինչպես նաեւ Զանգեզուրի միջեւ ստեղծվում է հեռախոսային հուսալի կապ:

Իր հուշերում անդրադառնալով նաեւ Ղարաբաղյան դեպքերի վերլուծությանը՝ գեներալ Սիլիկյանը նշում է. «Տեղերում նա (Դրոն) ի հաշիվ տեղացի բնակիչների կազմավորում է հետեւակային եւ հեծյալ զորամասեր: Զանգեզուրում էլ մինչեւ այդ ջոկատի գալը զինվորական կազմավորումները ղեկավարում էր նահանգապետ Մելիք-Յոլչյանը եւ գեներալ-մայոր Ղազարովը, որոնց գործողություններն անբավարար էին ճանաչվել, առավել եւս, որ հետո էլ նրանք, օգտվելով կանայան Դրոյի բացակայությունից, ապստամբություն բարձրացրին Շուշիում եւ նրա շրջաններում, որը ծայրահեղ անհաջող ավարտ ունեցավ: Դրոյի պնդմամբ Մելիք-Յոլչյանը եւ Ղազարովը հետ կանչվեցին»[149]:

Դրոն հայտարարվում է Արցախ-Զանգեզուրի գլխավոր նահանգապետ-հրամանատարը: Նրա մասնակցությամբ արցախահայության ընտրյալ ներկայացուցիչները նույն ամսին գումարում են հերթական 9-րդ համաժողովը եւ մեկ անգամ եւս վճռականորեն հայտարարում Հայաստանին վերամիավորվելու որոշումը:

«Դրօն, - կարդում ենք «Հ. Յ. Դ. գերագոյն դատական ատեանին» հասցեագրված Ղարաբաղի վերջին դեպքերի մասին պատմող զեկուցագրում, - ժամանակաւոր կառավարութիւն կազմող վարիչների միջոցով հրաւիրում է ապրիլի 22-ին Թաղավարդ գյուղում 9-րդ համագումար՝ ժողովրդի կարծիքը իմանալու, զինուորական գործողութիւններ սկսելու եւ պարէնաւորման հարցը կարգաւորելու համար:

Համագումարը, բացառութեամբ մի բոլշեւիկի, 44 ձայնով որոշում է ինչ գնով էլ լինի, զինուորական գործողութիւնները սկսել՝ շտապ կարգով Հայկական Ղարաբաղից (նկատի ունի Ղարաբաղի դաշտային մասի դեռեւս ազերի վերահսկողության տակ գտնվող շրջանները - Հ. Գ.) արտաքսելու Ադրբեջանի զօրքերը, նկատի ունենալով այն բարեյաջող պայմանները, որ տեսակէտից մենք աւելի կազմակերպուած ենք, քան Ադրբեջանը»[150]:

Ադրբեջանական իշխանությունները, իրենց զորքերի անհաջողությունների հարկադրանքով թողնելով Ղարաբաղի տարածքը՝ շարունակում են պատրաստվել եւ ամուր ռազմական հենակետեր ստեղծել Ղարաբաղին սահմանամերձ շրջաններում: Այդ հենակետերից էին Ասկերանի եւ Վարանդայի շրջաններին սահմանակից Աբդալ, Գյուլաբլի գյուղերը, որտեղ ազերի հրամանատարությունը պահեստավորել էր մեծ քանակության զենք ու զինամթերք:

«Դրոյի կարգադրութեամբ, - կարդում ենք «Հ. Յ. Դ. գերագոյն դատական ատեանին» ուղարկված մեկ այլ զեկուցագրում, - ապրիլի վերջերին հայերը յարձակւում են Աբդալ-Գիւլաբլու թրքական գիւղերի վրայ եւ հիմնովին աւերում»[151]:

Կարծես թե ամեն ինչ ընթանում էր շատ լավ եւ դժվարություններն արդեն հետւում էին մնացել, բայց իրականում ամենասարսափելին դեռեւս առջեւում էր:

Նույն տարվա ապրիլի 28-ին կարմիր զրահագնացքը՝ առանց որեւէ արգելքի մուտք է գործում Բաքու եւ մուսավաթական Ադրբեջանի Հանրապետությունը հռչակում խորհրդային եւ նույն օրը Ադրբեջանի կառավարությունը վերջնագիր է ներկայացնում Հայաստանի կառավարությանը, պահանջելով հայ զինական ուժերը դուրս բերել Արցախից եւ Զանգեզուրից, հակառակ դեպքում սպառնում պատերազմով: «Միջազգային իմպերիալիզմի» դեմ պայքարող «համաշխարհային հեղափոխություն» իրականացնող Խորհրդային Ռուսաստանը եւ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Մուսթաֆա Քեմալը հանուն իրենց քաղաքական շահերի՝ խորհրդայնացնելով զոհաբերեցին ադրբեջանական անկախ հանրապետությունը: «Համաշխարհային հեղափոխության» դրոշակակիր Խորհրդային Ռուսաստանը՝ առաջնորդվելով արեւելքի ժողովրդին «իմպերիալիզմի լծից ազատագրելու» եւ նրանց խորհրդայնացնելու շինծու լոզունգներով, ձգտում էր իր գերիշխանությունը հաստատել Արեւելքի ժողովուրդների վրա: Խորհրդային իշխանության «մարդասիրական» նպատակների կենսագործման գլխավոր խոչընդոտը «միջազգային իմպերիալիզմն» էր: Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքում իր գերիշխանությունը հաստատելու համար Խորհրդային Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր դաշնակից ու հենարան: Հանձին իրեն «կարմիր հեղափոխական» հորջորջող Մուստաֆա Քեմալի, որի պայքարի սլաքը նույնպես ուղղված էր «միջազգային իմպերիալիզմի» դեմ, Ռուսաստանը գտավ հուսալի ու «գաղափարակից» դաշնակցին: Երկուսի շահերն էլ փոխադարձաբար ներդաշնակում էին: Խորհրդային իշխանության եւ բոլշեւիկների համար Հայաստանի Հանրապետությունը դիտվում էր որպես թշնամի ուժ: Այս առումով ուշագրավ է Խորհրդային մեծ հանրագիտարանում Հայաստանի Հանրապետությանը հասցեագրված որակավորումը. «1920 թ. սկսած Խորհրդային Ռուսիայի եւ Անկարայի բարեկամական հարաբերությունները բախվում էին այդ երկու պետությունների միջեւ ընկած, որպես թշնամի ուժ, Հայաստանի ընդդիմությանը»[152]:

Խորհրդային Ռուսաստանին «խորհրդայնացման նպատակով» անհրաժեշտ էր անմիջական հաղորդակցության ու-

ղիներ, կապեր ստեղծել Արեւելքի երկրների եւ մասնավորապես իր նոր դաշնակցի՝ Թուրքիայի հետ: Կովկասյան անկախ հանրապետությունները անջրպետում էին Ռուսաստանից Թուրքիային եւ մյուս երկրներին, իսկ նրանց քաղաքական շահերը պահանջում էին վերացնել այդ անջրպետները: Ադրբեջանի հարցը լուծվեց խորհրդայնացման ճանապարհով: Սակայն Հայաստանը եւ հատկապես Արցախը, Զանգեզուրն ու Նախիջեւանը սեպաձեւ խրվելով արդեն Խորհրդային Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի միջեւ, փաստորեն գլխավոր խոչընդոտներն էին «համաշխարհային հեղափոխության» իրականացման ճանապարհին: Անհրաժեշտ էր կտրել այդ սեպը եւ անմիջական կապ ստեղծելով Խ. Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի միջեւ՝ ճանապարհ բացել դեպի Արեւելք: Խորհրդայնացման ճանապարհով Արցախը, Զանգեզուրն ու Նախիջեւանը եւ, իհարկե, նաեւ «իմպերիալիստական Հայաստանը» (այդպես են որակել Հայաստանի Հանրապետությանը Քեմալ փաշան եւ նույն տարվա սկզբներին Բաքվում կայացած Արեւելքի ժողովուրդների համագումարը) նվաճելը տվյալ պարագայում դեպի Արեւելք ճանապարհ հարթելու ամենահարմար մայրուղին էր: Առաջնորդվելով վերոհիշյալ նկատառումներով մայիսի 1-ին Ադրբեջանի տարածքում գտնվող 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը Օրջոնիկիձեի, Կիրովի ստորագրությամբ խորհրդային իշխանության անունից՝ պատերազմ հայտարարելու սպառնալիքով նոր վերջնագիր է ներկայացնում Հայաստանի կառավարությանը եւ առանց պատասխանի սպասելու կարմիր բանակի զորագնդերը շարժում Արցախ: Պահանջում են Դրոյից հայ զինական ուժերը դուրս բերել Արցախի տարածքից: Եթե չընդունվեր կարմիր բանակի պահանջները, ապա հանրապետությունը ստիպված կլիներ պատերազմել ոչ միայն «խորհրդային մուսաֆաթի, այլեւ հենց Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Բացի դրանից, խորհրդային իշխանության հետ բանակցությունները վարելու առաքելությամբ Մոսկվա ուղեւորվող Լեւոն Շանթի պատվիրակությունն արդեն ճանապարհին էր եւ Հայաստանի կառավարությունը հույս ուներ բանակցություններ վարել մեծ տերության հետ:

Մայիսի 5-ին Դրոյի հետ բանակցելու համար Արցախ են

ժամանում Ս. Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանն ու Լեւանդովսկին եւ խորհրդային իշխանության անունից պահանջում հայկական զորքերը դուրս բերել Ղարաբաղի տարածքից եւ անցնել Զանգեզուր:

«Դրօն, - շարունակում է Արսեն Միքայելյանը, - պատասխանում է, որ ինքը զինուորական է, ներս է մտել Ղարաբաղ իր կառավարութեան հրահանգով եւ այն ժամանակ միայն, երբ Ադրբեջանն սկսել է կոտորել Շուշի քաղաքի անզէն բնակչութիւնը եւ աւերել հայկական գիւղերը, կը հեռանայ միայն այն ատեն, երբ համապատասխան հրաման ստանայ Հայաստանի Հանրապետութիւնից»[153]:

Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները Դրոյին համոզելու նպատակով դիմում են կեղծիքի ու խաբեության.

«Բայց Հայաստանի նախկին կառավարութիւնն այլեւս գոյութիւն չունի, եւ մայիսի 2-ին Հայաստանի մէջ հաստատուած է Խորհրդային իշխանութիւն (Հայաստանի կառավարության հետ կապի բացակայության պատճառով Դրոն դեռեւս տեղեկություն չուներ հանրապետությունում բոլշեւիկների մայիսյան խռովությունների մասին - Հ. Գ.), - յայտարարում են նրանք:

- Ես զինուորական եմ, ես կը սպասեմ իմ կառավարութեան հրահանգին, այդ կըլլայ հին թէ նոր, - լինում է Դրոյի պատասխանը:

Այն ժամանակ Օրջոնիկիձէի ներկայացուցիչներն առաջարկում են Վարիչների խորհրդի իշխանութիւնը տարածել միայն Վարանդայի եւ Դիզակի վրայ:

Դրօն միեւնոյն պատասխան է տալիս»[154]:

Դրոյի մերժողական պատասխանը խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչների համար խոչընդոտ չէր կարող ծառայել: Կարմիր բանակը մուտք էր գործել Անդրկովկաս, իսկ տվյալ պարագայում Ղարաբաղ հստակ առաջադրանքով եւ նպատակաուղղվածությամբ ու այն անպայմանորեն պետք է իրագործվեր: Առաջին հանդիպումից չանցած երկու շաբաթ մայիսի 20-ին խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները նույն պահանջը կենսագործելու նպատակով դարձյալ հանդիպում են Դրոյին. «Մայիսի 21-ին, - հաղորդվում է Բաթումի Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսի կողմից Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին հասցեագրված զեկուցագրում, - Դրոն հեռագրել է Ղարաբաղից, հայտնելով, որ Շուշիից իր մոտ են եկել Կովկասյան բանակի ռազմական խորհրդի նախագահ Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Տեր-Գաբրիելյանը, Կայդալովը եւ Պարնակինը, որոնք Օրջոնիկիձեի անունից Դրոյին հաղորդել են, որ ռուսական կարմիր զորամասերը մտադիր են խորհրդային իշխանություն հաստատել Ղարաբաղում...

Դրոն պատասխանել է, որ հարցի այդօրինակ լուծման համար անհրաժեշտ է դիմել Հայաստանի կառավարությանը, քանի որ ինքը բանակցությունների համար չունի լիազորություններ[155]:

Խորհրդային զորքերը առանց Արցախի օրինական իշխանության՝ «Վարիչների խորհրդի» եւ Դրոյի համաձայնության արդեն մինչեւ մայիսի 20-ը մուտք են գործում Արցախի մի շարք շրջաններ եւ ամենուրեք հաստատում խորհրդային կարգեր: Արցախը գրավելու ամենահարմար եւ «անարյուն», «մարդասիրական» միջոցը տեղի բնակչությանը շլացուցիչ խոստումներով ու կեղծ գաղափարներով խաբելն էր: Իսկ «խաղաղություն», «հավասարություն», «եղբայրություն» գրավիչ կարգախոսներով առաջնորդվող բոլշեւիկներին դժվար չէր մոլորեցնել ադրբեջանական զորքերի մշտական սպառնալիքի տակ ապրող եւ իրենց բազմամյա պայքարով դեռեւս բաղձալի նպատակին չհասած արցախցիներին:

Մի հատված ղարաբաղցիների հետ հանդիպման ժամանակ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի արտասանած քարոզչությունից. «...Ռազմահեղափոխական խորհրդի ներկայացուցիչ ընկեր Գաբրիելյանը ասում էր, որ Կարմիր բանակը եկել է Անդրկովկաս ոչ թե նվաճելու, այլ խորհրդային իշխանություն, խաղաղություն եւ հանգիստ կյանք հաստատելու:

...Կարմիր բանակը հզոր է եւ արդեն ջախջախել է աշխատավոր ժողովրդի բոլոր թշնամիներին՝ Յուդենիչին, Կոլչակին եւ Դենիկինին: Խորհրդային իշխանությունը վերցնում է հողը կալվածատերերից, ֆաբրիկանները ֆաբրիկատերերից եւ այդ բոլորը տալիս է բանվորներին եւ գյուղացիներին»[156]:

Աստիճանաբար տարածվելով Ղարաբաղի տարածքում, բոլշեւիկները տեղերում ստեղծում են հեղափոխական կոմիտեներ (հեղկոմ) եւ նրանց միջոցով ակտիվ քարոզչական գործունեություն ծավալում գյուղացիության շրջանում: Մայիսի սկզբներին Շուշիում հիմնված հեղափոխական կոմիտեն տարածում է հետեւյալ գրությունը. «... Գրութիւնն ուղղուած էր Լեռնային Ղարաբաղի հայ գիւղացիութեան...

Յայտնելով, որ Բագուն, Գանձակը եւ Շուշին գրաւուած են բոլշեւիկների կողմից, որ ամբողջ Ադրբեջանում բոլշեւիկեան իշխանութիւն է եւ մուսաւաթականները տապալուած են, Շուշւայ յեղկոմը կոչ է ուղղում հայ գիւղացիութեան՝ տապալելու հայկական մուսաֆաթ «դաշնակների» իշխանութիւնը եւ միանալու իրենց, եղբայրական ձեռք մեկնելու իրենց»[157]:

Խորհրդային կոմիսարները ճիշտ էին հասկացել ժամանակի նրբությունը: Արցախի նվաճման լավագույն երաշխիքը բնակչությանը հմայելու ու մոլորեցնելու միջոցով նրա բոլշեւիկացումն էր ու խորհրդայնացումը: Բոլշեւիկյան ժանտախտը արագորեն տարածվում է Արցախի բնակչության շրջանում: Հայ բոլշեւիկների ջանքերով բազմաթիվ գյուղեր հոժարակամ ընդունում են խորհրդային իշխանությունը:

Ստեղծված իրավիճակում Դրոն այլընտրանք չուներ՝ կամ պետք է զենքի ուժով հարկադրեր կարմիր բանակին թողնել Ղարաբաղի տարածքը, որը միանշանակորեն նշանակում էր պատերազմական գործողություններ սկսել Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ, կամ չխոչընդոտել կարմիր բանակին՝ Ղարաբաղի խորհրդայնացման գործում, որն էլ հավասարազոր էր համակերպվել Ղարաբաղը առայժմ Ադրբեջանի կազմում թողնելու իրողությանը:

Ղարաբաղի գործիչներից ոմանք հակված էին հարցը զենքի ուժով լուծելու տեսակետին եւ այդ պատճառով, երբ Դրոն այնուամենայնիվ որոշում է, առանց մարտական գործողություններ վերսկսելու, խաղաղ ճանապարհով, իշխանությունը Ղարաբաղում հանձնել հայ բոլշեւիկներին՝ նրանք, մասնավորապես, Դիզակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարներից Հովակ Ստեփանյանը «Հ. Յ. Դ. դատական գերագոյն ատեանին» ուղղված իրենց զեկուցագրերում նկարագրելով Ղարաբաղի վերջին իրադարձությունների մանրամասները՝ գտնում են, որ անհրաժեշտ էր մնալ Ղարաբաղում եւ բոլոր հնարավոր միջոցներով պայքարել ու թույլ չտալ, որպեսզի բոլշեւիկները կարողանային խորհրդայնացնելու ճանապարհով Ղարաբաղը մտցնել Ադրբեջանի կազմում[158]:

Իրոք, դժվար էր երկարատեւ ու արյունալի պայքարից ու կռիվներից հետո հաշտվել Ղարաբաղը դարձյալ Հայաստանի Հանրապետության կազմում չտեսնելու իրողությանը: Ղարաբաղյան հարցի լուծման նման վերջաբանը անառարկելիորեն ծանր է եղել նաեւ Դրոյի համար: Այդպիսի իրավիճակը աննախադեպ էր նրա մարտական հարուստ կենսագրությունում: Նա գլխավորապես ռազմի մարդ էր եւ Ղարաբաղի համար գուցե եւ ճակատագրական նշանակություն ունեցող վճիռ կայացնելու համար, տվյալ պարագայում, նրանից պահանջվում էր խորագետ քաղաքագետի նրբին միտք, հավասարակշռված կողմնորոշում ու սթափ մոտեցում: Անբասիր ռազմագետի ու քաջ զինվորի անուն վաստակած Դրոյին, այս դեպքում, պետք է փոխարիներ քաղաքագետ Դրոն, որին վիճակված էր լուծելու չափազանց դժվարին ու պատասխանատու խնդիր: Որպեսզի ստեղծված կացությանը համապատասխան ու ճիշտ քայլեր ձեռնարկվեր՝ անհրաժեշտ էր անպայմանորեն հաշվի առնել հետեւյալ հանգամանքները.

1. Ղարաբաղը եւ բնականաբար Հայաստանի Հանրապետությունը, արդյոք, ի զորու էին եւ պատրաստ պատերազմելու հյուսիսի հզոր հարեւանի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ:

Դատելով Հայաստանի Հանրապետության ներքին եւ արտաքին քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող դեպքերի ընթացքից, ապա աներկբայորեն կարելի է պնդել, որ Հայաստանի կառավարության համար նման ճակատագրական որոշում կայացնելու համար ժամանակը եւ հնարավորությունները չափազանց աննպաստ էին եւ գրեթե անհնարին:

Նախ, կառավարությանը դեռեւս նոր էր հաջողվել ճնշել Հանրապետության մի շարք շրջաններում բռնկված բոլշեւիկների գլխավորած մայիսյան խռովությունները, որից հետո «... իրերի տրամաբանական թելադրանքով, կառավա-

րութեան առջեւ եկաւ թրքաբնակ վայրերի գրաւման հարցը: Մի շարք շրջաններ՝ Զանգիբասարում, Վեդիբասարում, Ջուլ, Կողբ եւ այլն, էլ չենք խօսում Շարուր-Նախիջեւանի մասին - մնում էին Հայաստանի իշխանութեան նկատմամբ ապստամբ վիճակում, ոչ միայն չէին ճանաչում նրան, այլեւ անվերջ յարձակումներով, սպանութիւններով ու թալանով դժուարացնում էին Հայաստանի կազմակերպման եւ վերաշինութեան գործը» [159]:

Բ. Լեւոն Շանթի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետութեան պատվիրակութիւնը դեռեւս գտնվում էր Մոսկվայում եւ Հայաստանի կառավարութիւնը հույս ուներ բանակցութիւնների միջոցով Խորհրդային Ռուսաստանին ոչ միայն ճանաչել տալու Հայաստանի Հանրապետութեանը, այլեւ խաղաղ ճանապարհով լուծելու Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հարցը:

Մայիսի կեսերին Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչները արդեն հասել էին Ղարաբաղ եւ Դրոն նրանց պատմածներից որոշակիորեն տեղյակ էր հանրապետութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքական կյանքում տիրող վերոհիշյալ իրադարձութիւններին [160]:

Գ. Մայիսի 29-ին ստանալով Դրոյի կողմից դեռեւս մայիսի 21-ին ուղարկված հեռագիրը, որով տեղեկացվում էր Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչների եւ կարմիր զորամասերի կողմից Ղարաբաղում կենսագործվող ձեռնարկումների մասին՝ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ Համո Օհանջանյանը հաջորդ օրն եւեթ բողոքի նոտա է հղում Մոսկվա, արտաքին գործերի ժողկոմ Զիչերինին՝ հայտնելով. «...ապրիլի 20-ին Ղարաբաղի գյուղացիութիւնը 9-րդ համագումարում հաստատել է նախորդ համագումարներում ընդունած Հայաստանի Հանրապետութեանը միավորվելու իր որոշումը: Այդ նույն համագումարում խիստ կերպով մերժվել է Ադրբեջանի իշխանութիւնը ճանաչելու հնարավորութիւնը, նույնիսկ քաղաքական հեղաշրջման եւ այնտեղ խորհրդային իշխանութիւն հաստատելու դեպքում:

...Հայաստանի կառավարութիւնը չցանկանալով Ղարաբաղի բնակչութեանը պատճառել մեծ թշվառութիւններ՝ բազմից առաջարկել է Ադրբեջանի կառավարութեանը, որը

ձգտում է զենքի ուժով Ղարաբաղի բնակչութեանը պարտադրել իր իշխանութիւնը, հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով երկու հանրապետութիւնների փոխհամաձայնութեամբ:

Այս պահին, երբ երկու պետութիւնների՝ Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ բարեկամական հարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով իմ կառավարութեան պատվիրակութիւնը գտնվում է Մոսկվայում, կոմիսար Օրջոնիկիձեի այն պահանջը, ըստ որի Ղարաբաղի բնակչութիւնը, հակառակ պարզ ու որոշակիորեն արտահայտած իր կամքի, համարվի Ադրբեջանի մասնիկը՝ բոլորովին անհասկանալի է:

...Այժմ դարձյալ արտահայտելով իմ կառավարութեան բարի ցանկութիւնը, խնդրում եմ Ղարաբաղի բնակչութեան կամքի ազատ արտահայտվելու հնարավորութիւն ընձեռելու նպատակին ծառայող հարցերը մեր պատվիրակութեան հետ քննարկել Մոսկվայում եւ խորհրդային զորքերի կողմից այդ երկրամասը բռնի ներխուժելու դեպքում, նրա բնակչութեանը փրկել արյունահեղութիւնից» [161]:

Դ. Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատերազմական գործողութիւնների վերաբերյալ Հայաստանի կառավարութիւնը Դրոյին հստակ հրահանգ չի տվել եւ չէր կարող տալ, որովհետեւ հայ-ռուսական պատերազմը իր անկանխատեսելի հետեւանքներով ոչ միայն կարող էր վերջնականապես «լուծել» վիճելի տարածքների՝ Ղարաբաղ, Զանգեզուր եւ Նախիջեւան խնդիրը, այլեւ հարցականի տակ դնել նույնիսկ Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութիւնը:

2. Ինչպիսի՞ն կլիներ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան վերաբերմունքը Դրոյի նկատմամբ, եթե նա կապի եւ հաղորդակցութեան միջոցների բացակայութեան պայմաններում, փորձեր սեփական նախաձեռնութեամբ սկսել պատերազմական գործողութիւններ ընդդեմ ռուսական զորքերի: Չէ՞ որ անհաջողութեան դեպքում ողջ պատասխանատվութիւնը իր ողջ ծանրութեամբ կընկներ Դրոյի վրա: Իսկ անհաջողութիւնը, չնայած Դրոյի նվաճած անպարտելի զորապետի համբավին, բացառված չէր, քանի որ կարմիր բանակը, պատերազմը փոքր-ինչ երկարաձգվելու դեպքում, կարող էր իր մարտաշարքերը համալրել ոչ միայն ի հաշիվ ռուսական զորագնդերի, այլեւ առաջին հերթին հենց «կար-

միր Ադրբեջանի» զինական ուժերի: Դրան հակառակ, Դրոն պետք է ապավիներ միմիայն Ղարաբաղում գտնվող ուժերին, քանի որ Հայաստանի կառավարությունը գլխավորապես զբաղված լինելով ներքին թշնամու՝ մայիսյան խռովության, ապա նաեւ հանրապետության թուրքաբնակ շրջանների «խաղաղեցման ու մաքրման» գործերով, դժվար թե կարողանար անհրաժեշտ պահին որեւէ շոշափելի ռազմական օգնություն հասցնել Ղարաբաղ:

3. Արդյո՞ք Ղարաբաղի հայությունը պատրաստակամ էր մինչեւ վերջը, զենքը ձեռքին կռվելու խորհրդային զորքերի դեմ: Պատերազմական նախորդ գործողությունները ապացուցեցին, որ ղարաբաղցիների մարտնչելու ձգտումն ու մարտական որակները վեր էին ամեն մի գովասանքից: Բայց պատմական ներկա ժամանակահատվածում, երբ բացի թուրքից, ասպարեզում էին հայտնվել հայ բոլշեւիկների կողմից եւ հզոր կարգախոսով առաջնորդվող կարմիր զորամասերը՝ իրավիճակը բոլորովին այլ կերպարանք ու իմաստ էր ձեռք բերում:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարությանն ուղղված զեկուցագրում նշվում է. «Ղարաբաղից մայիսի 23-ին ստացված տեղեկատվությունում ասվում է, որ բոլշեւիկները ուժեղացրել են իրենց գործունեությունն ու քարոզչությունը: Խաչենի, Ջիվանշիրի եւ Գյուլիստանի շրջաններում, ուր մուտք են գործել ռուսական զորամասերը, հաստատվել է խորհրդային իշխանություն: Այդ նույն տեղեկության համաձայն, Վարանդան եւ Դիզակը նույնպես մտադիր չեն դիմադրելու ռուսական զորքերին»[162]:

«Մայիսի 18-ին, - նշում է Արսեն Միքայելյանը, - Դրոյի հրահանգով մի քանի սպաներ անցնում են Վանք՝ Ջ. Մեսեանին օգնելու եւ այդ շրջանը ուժեղացնելու, բայց դեռ Խաչէն չհասած վերադառնում են, լուր ստանալով, որ Խաչէնի շրջանը բոլշեւիկացել է:

Մայիսի 21-ին Ջիվանշիրի հայ բոլշեւիկները՝ միացած ռուս կարմիր բանակի մի հարուրեակ ձիաւորների հետ, յարձակւում են Վանք գիւղի վրայ՝ Ջ. Մեսեանին ձերբակալելու, բայց չեն կարողանում:

Այդ ժամանակամիջոցում ռուսական որոշ զօրամասեր են

տեղափոխում դէպի Շուշի եւ Զանգեզուր:

Եվ այսպիսով, հակառակ Դրոյին Վարիչներու խորհրդի թափած աշխատանքներուն եւ կազմակերպած բանակին, Ղարաբաղը դրւում է նոր անակնկալի առջեւ»[163]:

Հանրապետության կառավարության հետ կապի բացակայությունը ավելի է ծանրացնում առանց այդ էլ անորոշ եւ անելանելի իրավիճակը:

Մայիսի 24-ին Արցախում տիրող կացության վերլուծության եւ հետագա անելիքները ճշտելու նպատակով Դրոն Զանախչի գյուղում հրավիրում է խորհրդակցություն:

Պատմում է խորհրդակցության մասնակից վերոհիշյալ Ա. Միքայելյանը.

«Զանախչի գիւղի մէջ տեղի է ունենում Հայաստանից եկած պաշտօնեաներու՝ Դրոյի, Նժդեհի, գնդապետ Միրիմանեանի եւ Ա. Միքայելեանի (այս տողերի հեղինակը - Հ. Գ.) խորհրդակցութիւնը, որի մէջ պարզւում է.

Ա) Որ Ղարաբաղի ժողովրդի տրամադրութիւնները զգալապէս փոփոխութեան ենթարկուած եւ աստիճանաբար կարող են վերածուել թշնամութեան.

Բ) Որ Մայիսի 12-ից սկսեալ Հայաստանի կառավարութենէն հակառակ բազմիցս եղած դիմումների, ոչ մի տեղեկութիւն չի ստացուել, ապա ուրեմն Հայաստանի Հանրապետութիւնը գտնւում է օրհասական վտանգի մէջ:

Գ) Որ Նժդեհի Ղափանի զօրամասը չի կարող երկար մնալ Ղարաբաղում, որովհետեւ բոլորն էլ գիւղացիներ են եւ կամաւոր ու կը կամենան վերադառնալ դաշտային աշխատանքներու լծուելու:

Դ) Որ ռուսական բանակի որոշ զօրամասեր, խճուղու վրայով, գրաւում են կարեւոր դիրքեր, որով կտրում են Ղարաբաղի հայկական զօրամասի նահանջի ճամբան»[164]:

Այս բոլոր հանգամանքները նկատի առնելով՝ խորհրդակցության մասնակիցները որոշում են իշխանությունը հանձնել հայ բոլշեւիկներին եւ մայիսի 26-ին անցնում Զանգեզուր:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարությանը հասցեագրված զեկուցագրում անդրադառնալով այս հարցին՝ նշվում է. «Քաղաքական հետագա ի-

րադրությունը դասավորվեց այնպես, որ Դրոն ստիպված Ղարաբաղից անցել է Զանգեզուր:

Մայիսի 28-ին նա մուտք է գործել Գորիս»[165]*:*

Ճիշտ է, Ադրբեջանում արդեն հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն, եւ բոլշեւիկները ժողովրդին սիրաշահելու նպատակով շարունակում էին խաղաղություն պահպանելու բազմաթիվ շոայլ խոստումներ տալ, բայց, այնուամենայնիվ, հայերի եւ ազերիների միջեւ խաղաղ եւ կայուն փոխհարաբերություններ հաստատելու համար որեւէ իրական երաշխիքներ դեռեւս գոյություն չունեին: Անհրաժեշտ էր արցախահայության ինքնապաշտպանությունն ապահովելու համար որոշակի քայլեր ձեռնարկել: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ Դրոն որոշում է Ղարաբաղում թողնել զենքի եւ զինամթերքի որոշակի պաշար: Այդ մասին հետագայում՝ 1921 թ. հունվարի 26-ի թվագրված նամակներից մեկում խոստովանում է Գ. Նժդեհը. «Ղարաբաղից հաղորդում են ինձ. «Քշեցինք թշնամուն Տողայ, Տումայ, Թաղլարու, Թաղավարդու, Զանախչու եւ Սարգիսաշենի շրջաններից (խոսքը 1921 թ. խորհրդային բանակի դեմ Ղարաբաղի Դիզակի շրջանի (Հադրութի) հայության Թեւանի գլխավորած ապստամբության մասին է - Հ. Գ.):

Վերցրինք Դրոյի թողած 7 գնդացիրը, աւելի քան 100000 փամփուշտը, 2 թնդանօթ, շատ սնարիադ (արկ) եւ անցնելով յարձակման՝ վերցրեցինք 100 աւելի գերի, ձիեր, շատ ցորեն, գարի, բրինձ, իւղ, աղ, մի խօսքով մեծ պատրաստութիւն: Թշնամին գլուխը կորցրած փախչում է»[166]*:*

Հետաքրքիր է այն, որ թվարկված զենքերը Դրոն հանձնել է հայ բոլշեւիկների տնօրինությանն այն համոզումով, որ անհրաժեշտության դեպքում հայ բոլշեւիկները այդ զենքերը կօգտագործեն ի շահ արցախահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման:

Շատ շուտով պարզվում է խորհրդային իրական նպատակները: Զբավարարվելով Ղարաբաղը «խորհրդայնացման» ճանապարհով նվաճելուց՝ կարմիր բանակի զորամասերը ամբողջ ներխուժում են նաեւ Զանգեզուր եւ Դրոյի զորամասը դարձյալ հայտնվում է դժվարին իրավիճակում:

Այդ օրերին հայկական զորաբանակի թիկունքում, կարմիր բանակին օգնելու նպատակով, հայ բոլշեւիկները գործուն աշխատանք էին ծավալել ոչ միայն Ղարաբաղում, այլ նաեւ Զանգեզուրում:

Հետագայում, խորհրդահայ որոշ պատմաբաններ հայ բոլշեւիկների կողմից Զանգեզուրում ծավալած գործունեությունն արդարացնելու դիտավորությամբ, իրենց աշխատություններում փորձել են Հայաստանի Հանրապետության զորամասի դեմ Զանգեզուրում այդ օրերին ձեռնարկած գործողությունները որակել որպես համաժողովրդական շարժում եւ այդ հողի վրա անարգանքի սյունին գամել Դրոյին ու նրա զինակիցներին:

«Ռ.Կ (բ) Կ Կենտկոմը եւ սովետական կառավարությունը, - գրում է Ք. Ա. Խուդավերդյանը «Զանգեզուր» գրքում, - ընդառաջելով տեղական բնակչության ցանկությանը, նպատակահարմար գտան ազատագրել Լեռնային Ղարաբաղի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի երկրամասերը»[167]*:*

Ծանոթանալով այս տողերին, կարելի է մտածել, որ այդ օրերին հիշյալ երկրամասերի բնակչության շրջանում հանրաքվե է անցկացվել, որի արդյունքում ժողովուրդը միանշանակորեն պահանջել է հրավիրել կարմիր բանակին «ազատագրելու» իրեն Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների լծից:

Իրականում բոլշեւիկյան իշխանությունը իրենց երկրամասերում տեսնելու ժողովրդի պահանջն ու ցանկությունը արտահայտող որեւէ փաստաթուղթ գոյություն չունի, չհաշված բոլշեւիկյան տեղական կազմակերպությունների կողմից գաղտնաբար տարածվող թռուցիկների, որոնց միջոցով աշխատում էին կեղծ քարոզչությամբ խաբել գյուղացիներին եւ ապակայունացնելով իրավիճակը՝ հեշտացնել խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը:[164]*:*

Դրոյի զորաբանակի դեմ զանգեզուրցիներին տրամադրելու նպատակաուղղվածությամբ Զանգեզուրի բոլշեւիկյան գավառային կոմիտեն տարածում է հետեւյալ կոչը.

«Ժողովրդական ապստամբությունը Զանգեզուրում եւ նրա շրջակա գյուղերում արդեն սկսված է: Շարժումը ուղղված է Ղարաբաղից դարձող հրոսակապետեր Դրոյի եւ Նժդեհի բանակների դեմ...

Խնձորեսկն արդեն պաստամբել է եւ խորհրդային իշխանություն հաստատել, նույնը պատրաստվում են անել շրջակա մի քանի գյուղերը... Ապստամբությունը ընդհանուր դարձնելու համար Սիսիանի բոլոր ընկերներն ու ամբողջ մասսաները պետք է ապստամբության դրոշ պարզեն եւ պատկառելի ուժերով շարժվեն դեպի Գորիս՝ մեզ օգնության հասնելու, որպեսզի գազանը հենց ճանապարհին (իսկ այժմ Կոռնիձոր է հաստատված, ուզում է ամրանալ Տեղ գյուղում) սպանվի...»[168]:

Այս կարգի իմաստազուրկ, կեղծ ու մտացածին կոչերով չափազանց դժվար էր ապակողմնորոշել ու մոլորեցնել զանգեզուրցիներին, որոնք քաջատեղյակ էին, որ բոլշեւիկների կողմից «հրոսակապետեր», «գազան» հորջորջվող հենց Դրոն եւ Նժդեհն էին, որոնք ընդամենը մի քանի ամիս առաջ կազմակերպեցին ու ղեկավարեցին Զանգեզուրն իրենց դարավոր թշնամուց մաքրելու անգնահատելի գործողությունները:

Այնուամենայնիվ, դյուրահավատներ եւ մոլորվածներ միշտ էլ գտնվում են:

Արցախից Զանգեզուր ձգվող ճանապարհին հայկական զորագնդին հարկ է լինում հաղթահարել մի չսպասված խոչընդոտ:

Խնձորեսկ գյուղում կեղծ խոստումներով ու ստերով մոլորեցնելով տեղի բնակիչներին, բոլշեւիկները կազմում են մի քանի խմբեր եւ դիրքեր գրավելով գյուղի շրջակա բլուրների հետեւում՝ նպատակադրվում են անակնկալ հարձակումով զինաթափել ու ձերբակալել Դրոյին, Նժդեհին ու մյուս հրամանատարներին:

Խնձորեսկին մոտենալու պահին հայկական զորագնդի վրա է թափվում հայ բոլշեւիկների զինախմբերի մրրկային կրակը: Դրոն եւ Նժդեհը՝ ակնթարթորեն կողմնորոշվելով, շրջանցում են բլուրներն ու կարճատեւ հարվածներից հետո փախուստի մատնում Ղարագոյանի խմբերին:

«Դրօն եւ Նժդեհը, - գրում է Արտեմ Խանզատյանը, - իրենց ուժերով պաշարում են Խնձորեսկ գիւղը եւ պահանջում ապստամբների ղեկավարներին, սպառնալով գիւղը աւերակի վերածել:

Միւս առաւօտեան, խնձորեսկցիները բերում են Մկրտիչ Ղարագոզեանին, եւ երկու ուրիշներին, որոնք գնդակահարուեցան»[169]:

Իսկ խորհրդահայ պատմաբան Ս. Վարդապետյանը ուռճացնելով այդ իրողությունը եւ Դրոյին վարկաբեկելու եւ նրա գործունեությունը հանիրավի խեղաթյուրելու նպատակով, գրում է. «Մայիսի 27-28-ին դաշնակցական զինված բանդաները Դրոյի հրամանատարությամբ մտան Խնձորեսկ: Թեպետեւ Ռազմա-ռեւոլյուցիոն կոմիտեի ջոկատները ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին թշնամուն, բայց ուժերը անհավասար էին, եւ, ի վերջո, ապստամբները թողեցին գյուղն ու հեռացան:

Դաշնակ Դրոն իր ջոկատներով շտապեց դեպի Սիսիան, ճնշեց այնտեղի ապստամբությունը եւ տանջամահ արեց գյուղացիներին, հատկապես ձերբակալեց կոմունիստներին»[170]:

Շարունակելով ոչ մի սկզբնաղբյուրով չփաստարկված մտացածին պատմությունը՝ հեղինակը գրում է. «Մայիսի 28-ին զինված ապստամբություն բռնկվեց Խնձորեսկում: Ապստամբությունը հաջող ավարտելու համար Զանգեզուրի գավառային կոմիտեն հատուկ նամակով դիմեց Ադրբեջանում գտնվող 11-րդ բանակի շտաբին, խնդրելով օգնություն»[171]:

Դժվար չէ հասկանալ, որ խորհրդահայ պատմաբանների այս կարգի դատողությունների բուն միտումն ու նպատակը հայ բոլշեւիկների կողմից կարմիր բանակի զորամասերին աջակցելու, հանրապետության դեմ պայքարելու իրողության արդարացումն ու արժեւորումն է: Իրականում Խնձորեսկի միջադեպն իր ընդգրկումներով այնքան էլ ընդգրկուն չի եղել, այն բոլշեւիկների համար պարզապես հարմար առիթ էր կարմիր բանակի զորամասերին Հայաստան «հրավիրելու» եւ նրանց զինու աջակցությամբ իշխանությունը նվաճելու համար:

Խնձորեսկի միջադեպն արագորեն հարթելուց հետո Դրոն իր զորամասով գալիս է Գորիս, ապա մի փոքր անց տեղափոխվում է Դարալագյազ, իսկ Նժդեհը՝ Ղափան:

Արցախը խորհրդայնացման ճանապարհով գրավելուց հետո կարմիր բանակի մի քանի զորագնդեր հայ բոլշեւիկնե-

րի առաջնորդությամբ մտնում են Զանգեզուր եւ գրավելով Գորիսը՝ բանտարկում են գավառի «Վարիչների խորհրդի» մի շարք անդամների:

Ինչպես արդեն նշվել է, խորհրդային զորամասերի Զանգեզուր ներխուժումն ուղեկցվում էր ժողովրդի շրջանում տարածվող բոլշեւիկյան զանգվածային քարոզչությամբ: Զանգեզուրի տարբեր շրջաններում ծավալելով հակապետական քարոզչություն՝ բոլշեւիկներն ամեն կերպ ջանում էին ժողովրդին տրամադրել Դրոյի եւ նրա գլխավորած զորամասի դեմ եւ դրանով իսկ ավելի հեշտացնել ու ամրապնդել Զանգեզուրում խորհրդային զորքերի հաստատումը: Այս առումով ուշագրավ է Յապոնի վկայությունը, որն այդ օրերին Տեղ-Կոռնիձոր ճակատի հրամանատարն էր. «...Հազիւ մէկ շաբաթ էր, որ ընդունել էի Տեղ-Կոռնիձոր ճակատի պաշտօնս, եւ արդէն նկատեցի, որ այդ շրջանի մէջ զօրաւոր «կարմիր» պրոպագանդա է առաջ տարւում՝ ապստամբեցնելու համար Զանգեզուրը, որպէսզի Դրոյի «իմպերիալիստական» զօրամասը ոչնչանա «յեղափոխականացուած» Ադրբեջանի ճանկերի մէջ»[172]:

Խորհրդային բանակի հրամանատարությունը նպատակադիր կերպով օգնում եւ ուղղություն էր տալիս հայ բոլշեւիկների գործունեությանը ու սիրահոժարաբար ընդունում նրանց ծառայությունները:

Մուտք գործելով Զանգեզուր՝ խորհրդային կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը եւ հեծյալ-լեռնային մարտկոցը Գորիսի շրջանից Շաքի-Զուկար-Ղարամալինովկա ուղղությամբ արագորեն տեղափոխվում են Նախիջեւան եւ կապ հաստատում այնտեղ գտնվող թուրքական բայազետյան դիվիզիայի զորամասերի հետ[173]:

Նույն թվականի հունիսի 16-ին 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Ռեմեզովի իր զորքերին տրված հրամանում ասվում է.

«1. Մեր զորամասերի կողմից Գորիսի շրջանը նվաճելուց հետո գեներալ Դրոյի (ճիշտ չէ, Դրոն երբեք զինվորական աստիճան չի ունեցել - Հ. Գ.) ոչ մեծաքանակ զորախմբերը նահանջել եւ կենտրոնանում են Քազարքենդում:

2. Մեր տեղաբաշխման վայրն է ներկայացել Ջուլֆա-Օրդուբատ-Նախիջեւան շրջանում գտնվող թուրքական Բայազետյան դիվիզիայի ներկայացուցիչը եւ թուրքական հեղափոխական հրամանատարության անունից դիմելով ռուսական կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ խնդրում է ամուր կապ հաստատել թուրքական հեղափոխական զորքերի եւ կարմիր բանակի զորամասերի միջեւ»[174]:

Թուրքական ներկայացուցչի դիմումին անմիջականորեն հետեւում է խորհրդային 11-րդ բանակի հրամանատարության որոշումը.

«28-րդ դիվիզիայի փոխհրամանատար ընկ. Լիտվինենկոյին. Հունիսի 17-ի լուսաբացին 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադն ու հեծյալ-լեռնային մարտկոցը Գորիսի շրջանից Շաքի-Զուկար-Ղարամալինովկա ճանապարհով շարժել Նախիջեւան, ընդ որում Զուկար-Շաչար-Էնգելյուրտ շրջանում հրետանային դասակի հետ թողնել մեկ գունդ... Մյուս գունդը հրետանային դասակով ուղարկել Նախիջեւան թուրքական զորքերի հետ կապ հաստատելու համար: Գունդը պետք է Նախիջեւան հասնի հունիսի 21-ից ոչ ուշ: Գորիսի կայազորում թողնել մեկ գունդ 28-րդ դիվիզիայից»[175]:

Խորհրդային հրամանատարության ձեռնարկած այդ շտապողական քայլերը պատահական չէին, դրանք վաղօրոք մտածված էին ու ծրագրված:

Նախ, Նախիջեւանը քեմալական «հեղափոխական» Թուրքիան Խորհրդային Ռուսաստանին «խորհրդային» Ադրբեջանի միջոցով կապող առայժմ ցամաքային միակ ճանապարհն էր, որը դեպի արեւելք ձգտող Ռուսաստանի համար տվյալ ժամանակահատվածում ռազմավարական կարեւոր նշանակություն ուներ: Խորհրդային զորքերը պետք է ապահովեին այդ ճանապարհի անխափանությունը, ընդամին պաշտպաներին տեղի թուրք բնակչությանը հայկական զորքերի հնարավոր հարձակումներից:

2. Իր զորքերը տեղաբաշխելով նաեւ Նախիջեւանում, խորհրդային հրամանատարությունը «հեղափոխական» թուրքերի համագործակցությամբ փաստորեն աքցանի մեջ էր վերցնում Հայաստանի Հանրապետությունը եւ դրանով իսկ իրական, ազդեցիկ նախադրյալներ ստեղծում ավելի հեշտ միջոցներով իր կամքն ու նպատակները Հայաստանի կա-

ռավարությանը թելադրելու:

Եվ այդ ամենը կատարվում էր Անկարայի աջակցությամբ եւ թելադրանքով:

Մինչ խորհրդային իշխանությունները «խաղաղ» ճանապարհով կփորձեին իրականացնել իրենց նպատակները, ճիշտ եւ ճիշտ նույն օրերին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ձեռնարկում է իրականացնել Հայաստանի ու հայության ապագայի համար չափազանց կարեւորագույն նշանակություն ունեցող՝ Հայաստանի տարածքը թուրքերից վերջնականապես մաքրելու կարեւորագույն գործողությունը:

Ինչպես արդեն նշվել է, Հայաստանի մի շարք շրջաններում՝ Կարսի նահանգում, Զանգիբասար, Վեդիբասար, Շարուր-Նախիջեւան, Կողբ եւ այլն, բնակվող թուրքերը Հայաստանի իշխանությունների դեմ մշտապես գտնվելով ապստամբ վիճակում՝ պարբերաբար զինված հարձակումներ էին գործում հայկական բնակավայրերի, հաղորդակցության ուղիների վրա եւ սպանություններով, թալանով ու ավերումներով ապակայունացնում եւ խոչընդոտում էին հանրապետության վերակառուցման ու խաղաղության հաստատմանը նպատակաուղղված աշխատանքները:

Վերլուծելով հանրապետության տարածքում թուրք զանգվածների հակապետական գործողությունների հետեւանքով ստեղծված իրավիճակը՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Շարուր-Նախիջեւանում իշխանությիւնը փաստօրէն անցել էր Անգորայի զինուորական գործակալ Խալիլ-բէյի ձեռքը: Սրա ազդեցութիւնը տարածւում էր եւ Վեդիբասարի ու Զանգիբասարի վրայ, որոնք ամրացուած էին ոչ միայն տեղական, այլեւ թիւրք ասկեարներով: Զանգիբասարում փորուած էին անառիկ դիրքեր: Իլխի-Ղորալի գիւղերում դրուած էր թնդանօթ: Ռազմագիտական կարեւոր դիրքերը բռնուած էին զօրամասերով ու գնդացիրներով: Գլխաւոր կէտերը միացած էին իրար հետ հեռախօսով: Թիւրքիայից ստացւում էր մեծ քանակութեամբ փամփուշտ ու ռազմամթերք: Զինուորական տեսակէտից, շատ լաւ կազմակերպուած ու ամրացուած էր Բէօյիւք Վեդին: Այս բոլոր շրջանները միասին կազմում էին «Հարաւ-Արեւմտեան Ազրբէջան»-ը, ուր իշխանութիւնը

խառն էր՝ թիւրք-ազրբէջանեան» [176]:

Քանի որ Անկարայի կողմից ղեկավարվող Հայաստանի տարածքում բնակվող թուրք բնակչությունն իր ռազմատենչ գործողություններով արդեն բազմիցս ապացուցել էր հանրապետության կառավարությանը չենթարկվելու եւ իրենց բնակեցված շրջանները Հայաստանից անջատելու անբեկանելի ձգտումները, ապա հանրապետության իշխանություններին ստեղծված կացությունում այլ ելք ու միջոց այլեւս չէր մնում:

Մայիսյան խռովությունները ճնշելուց հետո, Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները, ժամանակաշրջանի եւ ստեղծված իրավիճակի թելադրանքով վճռում են զինու զորությամբ լուծել հանրապետության համար կենսական նշանակություն ունեցող այդ հարցը:

Այդ նույն օրերին Դրոն իր զորամասով գտնվում էր Դարալագյազում: Ելնելով այն իրողությունից, որ Զանգեզուր ներխուժած խորհրդային զորքերը թուրքական զորագնդին միացած մուտք են գործել Նախիջեւան եւ դրանով իսկ իրական վտանգ ստեղծել հանրապետությունը շրջապատման մեջ վերցնելու ուղղությամբ՝ նա Հայաստանի իշխանություններին առաջարկում է նախ եւ առաջ լուծել Նախիջեւանի հարցը:

Դրոյի մշտական ուղեկից, արդեն բազմիցս հիշատակված Մարտիրոսը, անդրադառնալով այդ խնդրի լուսաբանմանը, գրում է. «Քեշիշքենդ (Եղեգնաձոր) ժամանեց զինուորական նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը...

Այդ գիշեր երկար խօսակցութիւն տեղի ունեցաւ զինուրական նախարարի եւ Դրոյի միջեւ: Դրօն ուզում էր իր ուժերը միացնել Զօր. Շելկովնիկեանի ուժերին եւ արագ կերպով գրաւել Նախիջեւանը, Դարալագեազի տեղական ոյժերին ամրացնել Շարուրում, Արազի ափին, Սիսիանի տեղական ուժերն ամրացնել Նախիջեւանում, Արազի ափին, ապա խճուղով յարձակման անցնելով բիչանակ մալականների գիւղով... բոլշեւիկներից վերցնել Զանգեզուրը, Գորիսը եւ ամրացնել Զաբուղի բարձունքը» [177]:

Տվյալ պարագայում դա բավականին համարձակ, իսկ Նախիջեւանի հարցում, ինչ եւ ապացուցեց ժամանակը, շատ

խելամիտ ու օգտակար ծրագիր էր: Հայաստանի իշանութ-յունները, ի դեմս Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, որն այդ ժամանակ Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի հարցը տեղում ուսումնասիրելու ու ձեռնարկվելիք քայլերը որոշակիացնելու նպատակով ժամանել էր Քեշիշքենդ (Եղեգնաձոր), վերջապես ընդունում է Դրոյի, արդեն բազմիցս արված, առաջարկությունը:

Հուլիսի 23-ին եւ 24-ին Դրոյի, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, գեներալ Սիլիկյանի եւ այլոց մասնակցությամբ Քեշիշքենդում կայանում է զինվորական խորհրդակցություն[178]:

«Ռուբէնը,- գրում է այդ խորհրդակցության մասնակից Ե.Իշխանյանը,- զրահապատ գնացքով մինչեւ Նախիջեւան հետախուզել եւ ստուգել էր, որ թուրքերը տեղահան են եղել, փախել Պարսկաստան»[179]:

Հետաքրքիր եւ զարմանալի իրավիճակ է ստեղծվում: Նախիջեւանի մահմեդականությունը, որը մինչ այդ երբեւէ չէր ցանկանում ճանաչել Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունը եւ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում ապստամբում ու զենքի էր դիմում, հանկարծ ինքնակամ լքում է իր բնակավայրերն եւ անցնում Պարսկաստան: Ի՞նչն էր նրան հարկադրել դիմելու նման ծայրահեղ միջոցի: Նախիջեւանի թրքությանը անչուշտ ահ ու սարսափի էր մատնել Հանրապետության մահմեդական բնակչության նկատմամբ կառավարության կողմից ձեռնարկված վճռական գործողությունները:

1920թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, Հանրապետության զինված ուժերը, ընդամենը մեկ ամսվա ընթացքում, գերազանց կատարելով Հայաստանի իշխանությունների առաջադրած հանձնարարությունը, վերջնականապես մաքրում են Հանրապետության տարածքը թուրք զանգվածից, բացառությամբ Շարուր-Նախիջեւանի շրջաններից: Հայկական զորքերի հարձակումը կանգնեցնելու եւ ժամանակ շահելու դիտավորությամբ Նախիջեւանի Մահմեդական Ազգային Խորհուրդը մի պատվիրակություն է ուղարկում Երեւան եւ փորձում հաշտության եզրեր գտնել Հանրապետության կառավարության հետ:

«Կառավարությունը,- գրում է Ա.Վրացյանը,- զինվորական նախարարի միջոցով, ներկայացրեց խիստ, ծանր պայման-

ներ... Պատգամավորությունը ետ գնաց՝ զեկուցանելու համար Ազգ. Խորհրդին եւ այլեւս չվերադարձաւ: Յուլ. 22-ին կռիւները վերսկսեցին: Թուրքերը 3 օր ցույց տուին յուսահատ դիմադրութիւն: Յուլ.25-ին մերոնք գրավեցին Շահթախտը: Թուրքերը փախան դեպի Մակու ու Պարսկաստան՝ ազատելով ամբողջ շրջանը մինչեւ Նախիջեւանը»[180]:

Ելնելով ընձեռված հրաշալի հնարավորությունից՝ Ռուբենը գեներալ Մելիք-Մուրադյանի հետ խորհրդակցելուց հետո վճռում է օգտագործել հարմարավետ պահն եւ անհապաղ գրավել թուրքերի կողմից լքված շրջանները:

«Նույն եզրակացության է յանգում,- նշում է Ե.Իշխանյանը,- նաեւ Քեշիշքենդի խորհրդակցութիւնը, Դրոյի մասնակցութեամբ. ուստի որոշում է կայացնում, որ Դրոյի զօրամասը եւ Վայոց Ձորի Ձօր. Մելիք-Մուրադեանին ենթակայ ուժերը շարունակեն յառաչխաղացումը, գրավեն Նախիջեւանն ու շրջանը եւ շարժվեն առաջ, ամբողջականացնելով Նախիջեւանի գաւառի լրիւ գրաւումը: Որոշումը կայացնելուց յետոյ, հենց նոյն օրը զօրաւար Սիլիկեանը, Ռուբենը եւ Ա.Մելիք-Յոլչեանը մեկնում են Երեւան»[181]:

Զինվորական խորհրդակցությունում ճշտվում է Նախիջեւանը գրավելու գործողությունների մանրամասերը եւ որոշվում հարձակումը սկսել հունիսի 25-ին: Համաձայն այդ նույն խորհրդակցությունում կայացած որոշմանը, Դրոյի եւ գեներալ Մելիք-Մուրադյանի գլխավորած զորամասերը գործողության առաջին փուլում պետք է գրավեին Նախիջեւանը, ապա նոր միայն ձեռնամուխ լինեին Զանգեզուրը խորհրդային զորքերից ազատագրմանը: Որպեսզի նախատեսված գործողությունները զանգեզուրցիների կողմից ստանային անհրաժեշտ օգնություն ու աջակցություն, Զանգեզուրի տարբեր շրջաններ են գործողվում քարոզիչների խմբեր, որոնք բնակչության մեջ պետք է իրականացնեին բացատրական աշխատանքներ: Թվում էր, թե ամեն ինչ խնամքով ծրագրված ու կազմակերպված էր, բայց իրականում դեպքերը զարգանում են բոլոր այլ ուղղվածությամբ: Այն գահին, երբ Դրոն պատրաստվում էր իր զորամասով արշավել Նախիջեւան, ստանում է ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինաս-

յանի անսպասելի եւ կտրուկ հրամանը. «Զինուորական նախարարը,- նշում է Մարտիրոսը,- նկատի ունենալով այն պարագան, որ Ղարաբաղից Գորիս անցած բոլշեւիկեան հեծեալ մի գունդ Նախիջեւան էր գնացել թուրքերին օգնութեան, որպեսզի Հայաստանը չգրաւի Նախիջեւանը, գտնում էր, որ այդպէս չարժւելը, նշանակում էր պատերազմ յայտարարել Ռուսաստանին, ինչ-որ անխոհեմութիւն է»[182]:

ՀՀ զինվորական նախարարը կասեցնում է Նախիջեւանի եւ Օրդուբայի գրավումը, բայց կարգադրում է հարձակում գործել միայն Զանգեզուրի վրա, որը պետք է իրականացվեր Ղուշչի Բելանի եւ Գնդեվազի կողմից: Դարձյալ ձեռքից բաց է թողնվում Նախիջեւանի հարցը վերջնականապես լուծելու բացառիկ նպաստավոր հնարավորութիւնը եւ հիմնական պատճառը Կարմիր Բանակի ընդամենը 400 հեծյալներից բաղկացած հեծելագունդն էր, որը ձեռնարկվելիք գործողութեան նախօրեին, հասցնում է տեղափոխվել Նախիջեւան:

Ավելի քան տարօրինակ էր ՀՀ պաշտպանութեան նախարարի որոշումը: Ընդամենը 400 հեծյալների առկայութիւնը խոչընդոտում է հայկական զորքերին իրականացնելու Նախիջեւանի գրավումը, որը Զանգեզուրը ազատագրելու նախօրեին, անկասկած, կոգեւորեր եւ կքաջալերեր զորքին եւ բնակչութեանը:

Դրոն անդրադառնելով ՀՀ զինվորական նախարարի որոշման գնահատմանը ասել է. «Կենտրոնն այն կարծիքին է, որ եթէ գրաւէինք Նախիջեւանն ու Օրդուբադը, չպիտի կարողանայինք այն պահել մեր ձեռքում, թէեւ ամբողջ թրքաթիւնը փախել էր Պարսկաստան եւ ամսոյս 21-ից մինչեւ 26-ը բոլորովին լքված է եղել Նախիջեւանի ամբողջ շրջանը: Ռուբենը զրահպատով գնացել է Նախիջեւան, որ լքված ու ամայի էր գտել: Կենտրոնի կարծիքով եթէ Նախիջեւանն ու Օրդուբադը գրավեինք, սահմանագիծը շատ կերկակէր եւ չէինք կարողանայ պահել»[183]:

Կարելի է պատկերացնել Դրոյի եւ նրա զինակիցների հիասթափութիւնը: Այս ամենից հետո նրանց այլեւս ոչինչ չէր մնում անել, քան համակերպվել ստեղծված կացութեանը եւ ձեռնամուխ լինել ՀՀ զինվորական նախարարի հրամանի-

այն է խորհրդային զորքերից Զանգեզուրի ազատագրման, կատարմանը: Ջեր բացառվում նաեւ հակառակ տարբերակը՝ չկատարել կենտրոնի համար: Ո՞րն էր ելքը:

Ադրբեջանի հանրապետութիւնն ու Ղարաբաղը գավթած խորհրդային զորքերի զգալի մասը այդ ժամանակ արդեն գտնվում էր Զանգեզուրում եւ այն յուրաքանչյուր պահի, անհրաժեշտութեան դեպքում, կարող էր համալրվել նոր զորագնդերով: Դրոյի զորամասը իր թվակազմով զգալիորեն զիջում էր Զանգեզուր ներխուժած խորհրդային զորքերին եւ տեւական կռիվների ընթացքում, առանց օգնական ուժերի համալրման, դժվար թե կարողանար երկարատեւ դիմադրութիւն ցույց տալ հակառակորդի գարկչող ուժերին: Իսկ առանց բավարար մարտական ուժերի եւ լուրջ պատրաստվածութեան անիմաստ էր եւ անօգուտ ձեռնարկել Զանգեզուրն ազատագրելու կենտրոնից ստացած հրամանի իրականացումը: Սթափ գնահատելով այդ հանգամանքը՝ Դրոն հեռագրով պահանջում է օգնական ուժեր ուղարկել, ընդամենը 1500 հոգուց բաղկացած մի գունդ, բայց նույն օրն եւեթ ստանում է մերժողական պատասխան: Ի՞նչ պետք է արվեր, չդրունակել հրաժարումը, թե հրաժարվել կատարել կենտրոնի հրամանը:

«Երեկոեան, - վկայում է Ե.Իչխանյանը, - ժամը 11-ին Դրօն մեզ կանչում է իր մօտ, ներկայ էին Կուռօն, խմբապետ Մարտիրոսը եւ Պօղոս Տեր Դավթեանը:

Դրօն հարց է դնում, ինչպես վարւել: Ես կրկնեցի առաւօտեան ասածս, որի վրայ պնդեց Պօղոսը, թէ չպիտի կարողանանք պահել Զանգեզուրը, ուստի պետք չէ յարձակում գործենք:

- Սակայն արժանապատւութեան խնդիր է դարձած այժմ ինձ համար, - ասում է Դրօն: - Կենտրոնում թյուրիմացաբար, պիտի կարծեն, թե վախեցայ եւ այդ պատճառով յարձակում չգործեցի»[184]:

Իրոք ստեղծվել էր չափազանց դժվարին եւ ինչ-որ իմաստով անելանելի իրավիճակ: Եթե հայկական զորքերը, ինչպես ծրագրված էր, մաքրեին Նախիջեւանը, ապա կբացառվեր թիկունքից սպառնացող վտանգը եւ ավելի հեշտ

ու ապահով կլիներ կատարել Զանգեզուրը ազատագրելու առաջադրանքը: Իսկ այժմ հարձակվելով Զանգեզուրի վրա, Դրոյի զորամասը անխուսափելիորեն կհայտնվեր Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի տարածքներից խորհրդային զորքերի կողմից տեղացող հանդիպակաց հարվածների խաչմերուկում:

Կենտրոնի որոշման կապակցությամբ իր վրդովմունքն է արտահայտել նաեւ Սիսիանի մարտական ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր Դավթյանը.

«Պարզապես, - ասել է նա, - չտաբում նստածներից ոչ մեկը գաղափար չունի Զանգեզուր-Ղարաբաղի մասին, եւ ոչ մեկը չի կարողանում պատկերացնել մեր շրջանի իրական կացությունը: Եթե Նախիջեւանը գրաւած լիներ, կարելի կը լիներ վստահ առաջ շարժւել, իսկ այժմ, երբ առաջ գնանք, թիկունքից թշնամին միշտ կարող է զարկել մեզ»[185]:

Իրո՛ք, Դրոյի զորամասին թիկունքից սպառնացող հարվածը մինագամայն հնարավոր էր, բայց այնուամենայնիվ անհրաժեշտ էր ինչ-որ բան ձեռնարկել:

«Դրօն, - վկայում է Ե.Իչխանյանը, - չատ մտածկոտ, ծանրակշիռ խնդիր լուծող կենտրոնացած մարդու դէմք ունէր: Երկընտրանքի մէջ էր: Իր կարծիքը պարզ էր եւ որոշ յայտնել էր, եւ իր հետ համաձայն էին տղաները, որոնք չատ լաւ հասկանում էին խնդիրը, նոյնիսկ ոչ զինուորականներս համամիտ էինք Դրօյին, որ առանց բաւարար ուժ ունենալու հնարաւոր չէ Զանգեզուրը պահել մեր ձեռքում, գտնւելով թշնամու երկու բանակների Հաճի Սամլուի եւ Նախիջեւանի խաչաձեւ կրակի տակ: Բոլորիս մէջ նոյն դժգոհութիւնն էր բորբոքւում, թէ ինչու զինուորական չտաբը կասեցրեց Նախիջեւանի գործողութիւնները»[186]:

Դրոյի զինակիցները բազում փաստարկներ վկայակոչելով աշխատել են համոզել նրան, որպեսզի չկատարեն կենտրոնի հրամանը, չձեռնարկեն հարձակումը մինչեւ օգնական ուժերի ժամանումը, սակայն նա մի անգամ եւս հաշվարկելով բոլոր դեմ եւ թեր կողմերը ու դիմելով զինակիցներին՝ ասել է.

«... Ես կարգապահութեան մարդ եմ, օգնական ուժ պահանջել եւ մերժում եմ ստացել, արշաւանքը կը սկսեմ եւ, ինչպես յայտնել եմ կենտրոնին, չտաբին, վերջինիս վրայ կընկնի հետեւանքի պատասխանատուութիւնը: Ոչ մի դժւարութիւն չկայ Զանգեզուրը գրաւելու, բայց եթէ չկարողանանք պահել, դրա մեղքը կընկնի կենտրոնի վրայ: Այլեւս երկար ու բարակ մտածելու պէտք չկայ: Պօղոս, անմիջապէս կարգադրիր տղաներին, պատրաստ լինեն մինչեւ մի ժամ, բռնելու արդէն որոշած ելակէտերը»[187]:

Որոշումը արդեն կայացված էր, եւ Դրոն իր զորամասով ձեռնամուխ է լինում կենսագործելու ՀՀ զինվորական նախարարության հրամանը:

Խորհրդային զորքերի «խաղաղ» տարածումը հանրապետության հարավային շրջաններ ուղեկցվում է Զանգեզուրի բնակչության նկատմամբ գործադրած բռնությամբ ու թալանով, կարմիր բանակի զորամասերը շարունակելով առաջխաղացումը՝ գրավում են Գորիսը եւ բանտարկում իշխանության ներկայացուցիչներին:

Շնհերի մի քանի գյուղացիների հաջողվում է Սիսիանի վրայով հասնել Դարալագյազ եւ Դրոյին հաղորդել խորհրդային զորքերի կողմից Գորիսի գրավման եւ Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Վահան Խորենու եւ Արշակ Շիրինյանի ու բազում այլ անվանի գործիչների ձերբակալման լուրը:

Օգոստոսի 1-ին Դրոն իր զորամասով արշավում է «դիմավորելու» խորհրդային զորքերին եւ միաժամանակ հրահանգ է ուղարկում Ղափան՝ Նժդեհին նույնպես անհապաղ շարժվելու Գորիս:

Նույն օրը Դրոյի հրամանով Կուռո Թարխանյանի զորաջոկատը գրոհում է Բազարչայ գյուղում հանգրվանած խորհրդային զորախմբի վրա եւ խորտակելով կարմիրների դիմադրությունը՝ շարժվում Գորիս: Այդ օրը 11-րդ բանակի չտա-

բը Զանգեզուրյան ռազմաճակատից ստանում է հետեւյալ տագնապալի հեռագիրը. «Դրոն Ջուլի կողմից հարձակվում է Էնգելյուրտի վրա...

8 հրանոթների աջակցությամբ 400 թրերի եւ 40 սվիններին ճնշման տակ հրաձգային դիվիզիայի 32-րդ բրիգադը թողել է Բազարչայը»[188]:

Միաժամանակ, Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորած զորալոկատները հարձակվում են Սիսիանում մուտք գործած բոլշիկների զորամասի վրա, պարտության մատնելով նրանց՝ ստիպում նահանջել դեպի Գորիս:

Դրոյի զորախմբերի հարձակումը կանգնեցնելու համար Կարմիր բանակի հրամանատարությունը հրամայում է 84-րդ, 32-րդ եւ հեծյալ բրիգադների հրամանատարներին վճռական հարվածով ջախջախել Դրոյի դաշնակների հարձակումը եւ վերականգնելով նախկին դրությունը՝ ապահովել Գորիս-Էնգելյուրտ-Կարամալինովկա, Նախիջեւան ուղին[189]:

Նույն հրամանով հանձնարարվում է հսկել նաեւ Ղափանի կողմից Նժդեհի զորախմբի կողմից սպասվելիք հարձակմանը եւ թույլ չտալ, որպեսզի նա աջակցի Գորիսի վրա հարձակվող Դրոյին[190]:

Օգոստոսի 1-ին Դրոյի զորամասերի հարձակումը կասեցնելու նպատակով կարմիր զորագնդերի ձեռնարկած գործողությունները ոչ մի արդյունք չեն տալիս: Մի քանի ուղղություններում խորտակելով խորհրդային զորքերի դիմադրությունը՝ Դրոն ավելի է մոտենում Գորիսին:

Նույն օրը, 11-րդ բանակի շտաբը ստանում է հաջորդ հաղորդագրությունը. «Դաշնակները Դրոյի հրամանատարությամբ շարունակում են հարձակումը Էնգելյուրտ-Ղարաքիլիսայի (Սիսիան) շրջաններում տեղաբաշխված մեր զորքերի վրա: Հակառակորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ 32-րդ հեծյալ բրիգադի կողմից թողնվել է Էնգելյուրտ գյուղը: Նժդեհի հրոսակախմբերը Գորիսից 40-50 վերստ հեռավորության վրա գտնվող կատարյան գործարանի շրջանից, համաձայն հետախուզության տվյալների, պատրաստվում են պաշտպանել դեպի Գորիս-Տեղ հարձակվող դաշնակներին»[191]:

Կարմիր զորամասերի հրամանատարները, բանակի շտաբին հասցեագրած իրենց հեռագրերում հաղորդելով Դրոյի զորքերի հարձակման մասին՝ միշտ շեշտում են հակառակորդի գերակշռող ուժերի մասին: Իրականում Դրոյի զորամասը հակառակորդի համեմատ թվաքանակով ավելի փոքրաքանակ է եղել: Կարմիր զորագնդերի հրամանատարները ուռճացնելով նրա զորամասի թվական եւ տեխնիկական հագեցվածության գերակշռությունը, պարզապես իրենց անհաջողությունները քողարկելու ու արդարացնելու պատրվակներ են հորինել:

Ըստ Մարտիրոս Աբրահամյանի տվյալների, Դրոյի զորամասը բաղկացած է եղել հետեւյալ զորաջոկատներից. «...Ասիկի գումարտակը՝ 126 հոգի, Կուռոյի ձիաւորները՝ 150-160, Նժդեհի ղափանցիները՝ 125-150 հոգի, իմ ուժերը՝ 180 հոգի»[192]:

Թվարկած ուժերին պետք է ավելացնել Պողոս Տեր-Դավթյանի սիսիանցիների եւ Յապոնի գլխավորած Դարալագյազի մարտական ուժերը:

Ընդամին Դրոյի զորամասի վերաբերյալ այս տվյալները հաստատում են կարմիր զորագնդերի հրամանատարների հեռագրերում բերված փաստերը[193]:

Օգոստոսի առաջին օրերին Զանգեզուրյան զորախմբերի հարձակումը զարգանում է մեծ հաջողությամբ:

«...պառլամենտի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանի անունով, - իր հուշերում գրում է Սեպուհի զորամասի շտաբի ծառայողներից մեկը, - ստացվեց մի հեռագիր, որով հաղորդվում է, որ Դրոն Սիսիանում ջարդելով բոլշեւիկյան երկու էշալոն (երեւի զորասյուն) գրավել է Անգեղակոթը, Բազարչայ եւ Բորիսովկա գյուղերը, այսպիսով նա կտրել է Նախիջեւանում գտնվող սովետական գնդի ճանապարհը: Կարմիրները, խալիլ բեյի ջարդված բանակի հետ միանալով, վերջնագիր են ներկայացրել մեր հրամանատարությանը, որ անմիջապես պարպենք Շարուր-Նախիջեւանի ամբողջ գավառը...

Սովետական նենգավոր իշխանությունը կամաց-կամաց իր ժանիքները բաց է անում:

...Մխիթարականն այն է, որ Դրոյի կողմն են անցել հայ գյուղացիները, որոնք շատ կարճ ժամանակում ճաշակեցին «կոմունիստ» տարրերի բռնակալական լուծը»[194]:

Սիսիանի շրջանում գերազանց է գործում Դրոյի կողմից այնտեղ գործուղված Պողոս Տեր-Դավթյանը, որը տեղացիների ուժերի գլուխն անցած ջախջախում է այդ վայրերում հայտնված բոլշեւիկյան զորամասը, գրավում է Սիսիանը եւ զարգացնելով հարձակումը՝ Գորիսի մոտակայքում միանում Դրոյին:

Միաժամանակ Գորիս է հասնում Նժդեհի Ղափանի զորագունդը: Բոլշեւիկյան զորամասերը ամրանում են Գորիսում: Առանց ժամանակ վատնելու՝ Դրոն հարձակվում է Գորիսում կենտրոնացած խորհրդային զորքերի վրա եւ տարբեր ուղղություններից գրոհող հայկական զորագնդերի համագործակցությամբ ջախջախում հակառակորդի ուժերը, գրավում է Գորիսը եւ հետապնդելով՝ դուրս վոնդում Զանգեզուրի տարածքից:

Վերոհիշյալ հուշագրությունում հեղինակը շարունակելով նկարագրել Դրոյի զորախմբի հարձակման մանրամասները՝ գրում է. «Գլխավոր շտաբի օգոստոսի զորաշարժականը ասում է, որ մեր շեշտակի հարվածի տակ Բուղդա թափայից եւ էլի թափայից, Մինքենդի կողմից քոչվոր թուրքերը ջարդված են ու շպրտված: 16 ժամին զորասյունը մոտեցավ Արփա-Գյադուկի գծին՝ գրավելով Էանթափա, Դաշթափա, Ալիաթափա եւ Ուզթալ: Մինչեւ 20 ժամին հրացանային, թնդանոթային ու գնդացրային ուժեղ կռիվ է եղել: 24 ժամին մեր շեշտակի ճնշումով, որն արեց Թարխանովի հեծելազորը, թշնամին ջարդվեց: Թշնամուն հետապնդող Թարխանյանի հեծելազորը թշնամուց վերցրել է գնդացիրներ: Երեկոյան ժամը վեցին մեր զորամասերը հաղթականորեն գրավել են Գորիս քաղաքը...»[195]:

Ջախջախելով Գորիսի եւ Սիսիանի շրջանները ներխուժած խորհրդային զորամասերին՝ Դրոյի զորախումբը կտրում է եւ մեկուսացնում հիմնական ուժերից Նախիջեւանում բույն դրած թուրքական զորամասը եւ իրական հնարավորություն ստեղծում այն վերջնականապես ոչնչացնելու:

Օգոստոսի 4-ին Զանգեզուրյան զորախմբերի կոդմից Գորիսի գրավման վերաբերյալ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ստանում է հետեւյալ հեռագիրը. «...Զանգեզուրի գավառում Դրոն կենտրոնացնելով նշանակալի ուժեր՝ հարձակվել եւ գրավել է Գորիսը: 28-րդ դիվիզիայի հեծյալ գունդը անցել է Նախիջեւան: Մեր դիվիզիայի առաջավոր զորամասերը օգոստոսի 4-ի դրությամբ զբաղեցնում են Նովրուզլու-Արավուս-Տեղ բնագիծը»[196]:

Հետապնդելով նահանջող կարմիր զորամասերին՝ Դրոյի Զանգեզուրյան զորախմբի ջոկատները Կուռո Թարխանյանի եւ Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությամբ հասնում են մինչեւ Հագարու գետը:

Խուճապահար փախչելով, բոլշեւիկները հասցնում են իրագործել իրենց սեւ գործը: Գնդակահարում են ձերբակալված բազմաթիվ անվանի զանգեզուրցի գործիչների, որոնց թվում նաեւ Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Վահան Խորենուն եւ Արշակ Շիրինյանին:

Տվյալ ժամանակահատվածում խորհրդային զորքերի մուտքը Զանգեզուր դեռեւս ծավալվող գործողություններ սոսկ նախերգանքն էր:

Մի քանի օր անց ջախջախված բոլշեւիկներին Զանգեզուրում փոխարինելու են գալիս նոր զորամասեր:

Դրոյի զորամասի հարձակումը առաջին լուրջ խոչընդոտն էր դեպի արեւելք «համաշխարհային հեղափոխություն» տարածող խորհրդային զորքերի ճանապարհին:

Խորհրդային Ադրբեջանը պաշտպանելու եւ 11-րդ բանակի ուժերը վերախմբավորելու նպատակով հրամանատարը ձեռնարկում է վճռական քայլեր: Համաձայն այդ միջոցառումների, Դրոյի զորքերի դեմ գործելու համար 11-րդ բանակի հրամանատարությունը ստեղծում է երկու զորախումբ:

1-ին հարվածային զորախումբը՝ 18-րդ հեծյալ, 20-րդ եւ 28-րդ դիվիզիաների 250, 251, 299-րդ գնդերի եւ 83-րդ բրիգադի ուժերից եւ հրետանուց:

2-րդ օժանդակ զորախումբը՝ 248 եւ 249-րդ գնդերի ուժերով[197]:

Կենտրոնացնելով զանգեզուրյան զորախմբին բազմիցս գերակշռող ուժեր՝ կարմիր բանակի զորամասերը առաջին հարվածը հասցնում են ռազմաճակատի սուր ծայրում հայտնված Կուռո Թարխանյանի եւ Գարեգին Նժդեհի զորաջոկատներին, որոնք հերոսաբար դիմադրելով՝ հարկադրված սկսում են քայլ առ քայլ նահանջել:

Կարմիր բանակի զորամիավորումների հարձակմանը զուգընթաց, ակտիվացնում են իրենց գործողությունները նաեւ Զանգեզուրի բոլշեւիկյան կազմակերպությունները, որոնց զինված ջոկատները սկսում են թիկունքից հարվածներ հասցնել խորհրդային զորամասերին դիմակայող Դրոյի զորամասին:

Ք. Խուդավերդյանը ելակետ ընդունելով խորհրդային զորքերի, կոմունիստների գործողությունները արդարացնելու ու արժեւորելու սկզբունքը՝ իր «Զանգեզուր» գրքում անդրադառնալով այդ ժամանակահատվածում Զանգեզուրում ընթացող կռիվներին՝ գրում է. «Հարվածող խմբին միացան Զանգեզուրի կոմունիստական ջոկատները: Մշակվեց հակահարձակման հատուկ պլան, որի համաձայն օգոստոսի 7-ին՝ լուսաբացին սովետական զորքերն անցան հարձակման: Գերազանցապես Անգեղակոթի, Շագաթի, Մազրայի կոմունիստներից բաղկացած մի ջոկատ առաջադրանք ստացավ Հագարո գետի հոսանքով բարձրանալ Իշխանասար եւ մտնել Սիսիանի շրջան, ամրանալ Անգեղակոթ գյուղի մոտ եւ թիկունքից հարվածել հակառակորդին: Կոմունիստական ջոկատը հաջողությամբ կատարեց առաջադրանքը եւ արագացրեց թշնամու փախուստը»[198]:

Մի փոքր ճշտում: Հեղինակի կողմից «թշնամի» անվանվող Հայաստանի Հանրապետության Զանգեզուրյան զորամասը ոչ թե փախուստի է դիմել, այլ պատերազմական գործողություններում ընդունված օրենքներին ու չափանիշներին համապատասխան՝ Դրոն, կարմիր բանակի գերակշռող ուժերին անմիջականորեն բախվելուց խուսափելու նպատակով հրամայում է Նժդեհին անցնել Ղափան, իսկ ինքը մնացած ուժերով նահանջում է Դարալագյազ եւ պատրաստվում նոր գոտեմարտերի:

Ըստ Կարմիր բանակի հրամանատարության տվյալների, Դրոյի Զանգեզուրյան զորամասը կազմել են հետեւյալ ուժերը՝ Դրոյի ջոկատը՝ 300, Նժդեհինը՝ 300, Սիսիանի շրջանի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանինը՝ 120 եւ 3-րդ գնդից 50 հոգի[199]:

Այս տվյալները գրեթե համընկնում են իրենց զորամասի վերաբերյալ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի հիշատակած թվերին:

Դատելով Դրոյի զորամասի թվակազմի վերաբերյալ եղած տվյալներից, պիտի ասել, որ այն անհամեմատելի է մի քանի դիվիզիաներից եւ հրետանային մարտկոցներից բաղկացած խորհրդային 11-րդ կարմիր բանակի ուժերին, եթե նաեւ նկատի ունենանք, որ այդ ընթացքում Զանգեզուրյան զորամասը ոչ մի համալրում եւ օգնություն չէր ստանում: Ինչքան էլ որ ցավալի է հիշատակել, Զանգեզուրյան զորամասի նահանջին ինչ-որ չափով նպաստել են նաեւ կարմիր բանակին օգնելուն նպատակաուղղված Զանգեզուրի հայ բոլշեւիկների կազմակերպած մարտական ուժերի գործողությունները: Այդ իրողությունը, իր արդեն հիշատակած աշխատությունում փաստելով՝ Ա. Վարդապետյանը գրում է. «Այդ ժամանակ Հայաստանի հարավային շրջաններում (Գորիս, Սիսիան, Ղափան) կոմունիստական կազմակերպությունների գլխավորությամբ կազմակերպվեցին պարտիզանական ջոկատներ, որոնք մեծ օգնություն ցույց տվին հայ ժողովրդի ազատագրության համար մարտնչող կարմիր բանակի մարտիկներին»[200]:

Հայ բոլշեւիկների «հերոսական» գործողությունների մասին հիշատակում է նաեւ Բաշգառնեցի Մարտիրոսը. «Կուռոն եւ Նժդեհը յարձակուեցին գրաւելու Զաբուղը, բայց թշնամու գերազանց ուժերի դէմ երկու օր (48 ժամ) դիմադրելուց յետոյ՝ ստիպուած եղան նահանջել, որովհետեւ Խնձորեսկից էլ տեղացի բոլշեւիկները խփել էին մերոնց թիկունքից: Մերոնք նահանջեցին ու բռնեցին Գորիսի բարձունքը»[201]:

Կարմիր բանակի զորամասերի դեմ արդյունավետ գործողություններ ծավալելու համար Դրոյին անհրաժեշտ էր. 1. նախ եւ առաջ համալրել ու վերախմբավորել իր զորամասը: Անցած մարտական գործողությունները արդեն պարզորոշ ցույց էին տվել, որ կարմիր բանակի զորամիավորումների դեմ անմիջականորեն ճակատելու եւ առավել եւս հաղթանակելու համար եղած ուժերը բացարձակապես անբավարար էին:

2. Ժողովրդի կազմակերպած եւ գործուն աջակցությունն ու զինված ելույթները: Նրա կարծիքով կարմիրների դեմ մղվող պայքարին անհրաժեշտորեն պետք է օժտել համաժողովրդական բնույթով եւ ուղղվածությամբ: Իսկ դրա համար

Լեւոն Շանթ

մի փոքր ժամանակ էր պետք, որպեսզի զանգեզուրցիները իրենց կաշվի վրա զգային եւ հասկանային կարմիր զորամասերին առաջնորդող բոլշեւիկյան կոմիսարների քարոզչության ու խոստումների սնամեջությունն ու կեղծիքը[202]:

Մի ուշագրավ փաստ: Նկատի ունենալով հենց այդ հանգամանքը՝ Դրոն Գորիսից նահանջելիս արտահայտել է հետեւյալ միտքը. «...լավ կլինի, որ ժողովուրդը ճաշակէ բոլշեւիկների համն ու հոտը եւ ճիշտ կողմնորոշուէ»[203]:

Համաձայն Արտեմ Խանզատյանի վկայության, Դրոն այդ նույն միտքը. «...թողնել, որ ժողովուրդը ճաշակէ բոլշեւիկների համն ու հոտը՝ թէկուզ ժամանակաւոր»[204], արտահայտել է դեռեւս հունիսի կեսերին, երբ կարմիր բանակի զորամասերը առաջին անգամ հայտնվեցին Զանգեզուրում:

Նա, սկսած 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական կռիվների ժամանակաշրջանից, քաջատեղյակ էր զանգեզուրցիների մարտական կարողություններին եւ շատ լավ էր պատկերացնում, թե մարտական ինչպիսի հզորություն կարող էին ներկայացնել զանգեզուրցիները, եթե նրանք «բոլշեւիկների համն ու հոտը» ճաշակելուց հետո, կազմակերպված ուժերով հանդես գային ընդդեմ կարմիր զորամասերի: Ժամանակը այդ ցույց տվեց, որ իրոք, ամիսներ անց Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ հռչակելով Զանգեզուրի՝ Լեռնահայաստանի անկախությունը, Զանգեզուրի քաջակորով ժողովուրդը

հրաշալիորեն դրսեւորեց բռնության դեմ մարտնչելու իր հողդողդ կամքն ու պատրաստակամությունը:

Մարտական գործողությունների հետագա շարունակը նշանակում էր անխուսափելի պատերազմ Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ:

Իսկ Մոսկվայում գտնվող Լեւոն Շանթի գլխավորած Հայաստանի պատվիրակության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործոց ժողկոմ Ջիչերինի միջեւ ընթացող բանակցություններն առանց արդյունքի ընդհատվել էին: Մերը համաձայնվում են, որպեսզի բանակցությունները վերսկսվեն Անդրկովկասում եւ Երեւանում:

«Յուլ. 20-ին, - գրում է Ս. Վրացյանը, - Խալիլ փաշայի ընկերակցությամբ, Լեգրանը հասաւ Բագու եւ Ադրբէջանի կոմունիստների հետ խորհրդակցելուց յետոյ անցաւ Ռուսիա, ուր օգոստոսի սկզբին Զանգեզուրում, Նախիջեւանում եւ Ղազախում տեղի ունեցող հայ-բոլշեւիկեան կռիւները դադարեցնելու նպատակով գումարուեց խորհրդաժողով Հայաստանի ներկայացուցիչներ՝ Ա. Ջամալեանի ու Ա. Բաբայանի եւ Լեգրանի միջեւ եւ օգոս. 10-ին ստորագրուեց համաձայնագիր, որով օգոստոսի 10-ին ժամը 12-ին սկսած վերջ էին գտնում պատերազմական գործողությունները Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ: Հայաստանի զօրքերը գրաւելու էին Շահթախթ-Խոկ-Աւետրոց-Սուլթանբէգ եւ ապա Քիւրկիից հիւսիս եւ բազմից արեւելք անցնող գիծը, իսկ Ղազախի շրջանում այն գիծը, որ բռնում էին յուլիս 30-ին: Խորհրդային Ռուսաստանի զօրքերը պիտի գրաւէին Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Նախիջեւանի շրջանները: Այս գրաւումով չէր որոշւում այդ գաւառների վերջնական պատկանելիութիւնը. այդ հարցը պիտի որոշուէր Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ կնքելիք դաշնագրով[205]:

Օգոստոսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջեւ կնքվում է պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու համաձայնագիր: Նույն օրը Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար Լեգրանը զինադադարի մասին հայտնում է Կովկասյան բանակի ռազմա-հեղափոխ

կան խորհրդի նախագահ Ս. Օրջոնիկիձեին:

«Այսօր, ես Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչներին տվեցի իմ համաձայնությունը պատերազմական գործողությունների դադարեցման վերաբերյալ հետեւյալ պայմաններով. հայկական կառավարությունը իր զորքերը հետ է քաշելու Զանգեզուրից եւ Նախիջեւանից մինչեւ հանքեր (խոսքը Նժդեհի զորախմբի մասին է - Հ. Գ.):

Հետ քաշվող զորամասերի սահմանը նշված է այնպես, որպեսզի Նախիջեւան-Ղարաքիլիսա-էնգելյուրտ ողջ ուղին դուրս մնա հայերի ազդեցությունից: Բազարչայի շրջանում հայերն իրենց զորքերը դուրս են բերելու Ղիսիրասարի լեռնաշղթայի շրջան (Դրոյի զորամասը - Հ. Գ.):

Հայաստանի կառավարությունը պաշտոնական համաձայնություն է տվել մեր զորքերի կողմից Նախիջեւան-Զանգեզուր, էնգելյուրտ ուղիների եւ Բազարչայի շրջանը գրավելու վերաբերյալ» [206]:

Այս համաձայնագրի հաստատումը Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականության կարեւոր նվաճումներից էր: Փաստորեն, խորհրդայնացնելով Ադրբեջանի Հանրապետությունը եւ իր զորքերը հաստատելով Ղարաբաղում, ապա նաեւ Զանգեզուրում եւ Նախիջեւանում՝ Խորհրդային Ռուսաստանը նվաճում ու վերացնում է դեպի արեւելք տարածվելու եւ «հեղափոխական» Թուրքիայի հետ անմիջականորեն հաղորդակցվելու ճանապարհին գտնվող առաջին խոչընդոտները: Հաջորդը Հայաստանի եւ Վրաստանի հանրապետություններն էին: Նույն համաձայնագրով իր զորքերը տեղաբաշխելով Ղարաբաղում, Զանգեզուրում եւ Նախիջեւանում Խորհրդային Ռուսաստանը շրջափակում է Հայաստանը եւ հող նախապատրաստում հետագա գործողությունների ծավալման համար:

Բոլշեւիկյան զորքերը հաստատվելով Զանգեզուրի շրջաններում շատ շուտով սկսում են թալանն ու ավերածությունները: «Հակահեղափոխական դաշնակներին» ձերբակալելու, վնասազերծելու շինծու պատրվակով ձերբակալում են բազմաթիվ խաղաղ բնակիչների:

Դրոն, համաձայն օգոստոսի 10-ի կնքված համաձայնագրի, իր զորամասով գտնվում էր Դարալագյազում եւ հնարա-

վոր միջոցներով պահելով կապը Զանգեզուրի մյուս շրջանների եւ Հայաստանի կառավարության հետ՝ հետեւում էր խորհրդային զորքերի տեղաշարժերին: Բոլշեւիկների գործողությունները եւ տեղի բնակչության նկատմամբ դրսեւորված դաժան արարքները միանշանակորեն հաստատում էին, որ Զանգեզուրում տիրող այդօրինակ կացությունը երկար շարունակվել չէր կարող: Զանգեզուրցիներն աստիճանաբար սկսում են, ինչպես արտահայտվել էր Դրոն, բոլշեւիկների համն ու հոտը առնել: Իր հերթին, խորհրդային զորամասերի հրամանատարությունը ուշի ուշով հետեւում է Դարալագյազում եւ Զանգեզուրի շրջանում տեղաբաշխված Դրոյի եւ Նժդեհի զորախմբերի շարժումներին:

11-րդ Կարմիր բանակի շտաբին հասցեագրված օգոստոսի 26-ին թվագրված զեկուցագրում հաղորդվում է. «Օգոստոսի 24-ին առավոտյան, հակառակորդը չպարզված ուժերով Ջազրիի շրջանում դիմել է հարձակման, բայց հեծյալ գնդի զորամասերի կողմից հետ է մղվել ելման դրություն: Դրոն, մնալով նախկին դիրքերում՝ ուժեղացրել է Ղիսիրասարի լեռնաշղթայի պահպանությունը, բայց առայժմ ակտիվություն չի ցուցաբերում: Նժդեհի հրոսակախմբերը պահպանելով մշտական կապը Դրոյի հետ՝ սպառնում են մեր թիկունքին եւ այդ սպառնալիքը առավել ցայտուն դրսեւորեց Դրոյի վերջին հարձակման ժամանակ (նկատի ունի օգոստոսի սկզբների հարձակումը - Հ. Գ.)» [207]:

Զանգեզուրում իրավիճակը գնալով շիկանում եւ ավելի ու ավելի սպառնալի կերպարանք է ձեռք բերում, իսկ հոկտեմբերի կեսերին մի քանի վայրերում բնակչությունը դիմելով զենքի՝ Զանգեզուրյան զորամասի մարտական ուժերի գործուն աջակցությամբ հարձակվում է Կարմիր բանակի զորամասերի վրա:

Հոկտեմբերի 20-ին չկարողանալով դիմանալ ժողովրդական ուժերի ուժգին հարձակմանը՝ 28-րդ դիվիզիան թողնում է Տանձավեր-Արծվանիկ շրջանները: Միաժամանակ հաջող մարտական գործողություններ ընդդեմ Կարմիր բանակի զորամասերի ձեռնարկում է նաեւ Բազարչայի շրջանի բնակչությունը [208]:

Կարմիր բանակի զանգեզուրյան զորամասերի հրամա-

Նատարությունը իրենց զեկուցագրերում հաղորդում է. «Ռազմաճակատում իրավիճակը շատ ծանր է: Ոչ միայն ապստամբել է տեղի բնակչությունը, այլեւ սահմանն են անցել Դրոյի հեծյալ եւ հետեւակ զորամասերը, թվաքանակով 250 մարդ: Բացի դրանից, Հայաստանից հայտնվել են սպաներ եւ առանձին հրոսակախմբեր, որոնք Սիսիանի շրջանում միավորվել են մի զորախմբում» [209]:

Դատելով կարմիր հրամանատարների տագնապալի հեռագրերից, կարելի է անվարան պնդել, որ Զանգեզուրի բնակչության եւ հանրապետության զորախմբերի ձեռնարկած գործողությունները իրականացվել են շատ հաջող: Զանգեզուրցիների հարվածները դժվարին կացության առջեւ են կանգնեցնում կարմիր բանակի հրամանատարությանը:

«Հոկտեմբերի 19-ի, 20-ի մարտերը, - կարդում ենք նույն զեկուցագրում, - ցույց տվեցին, որ Դրոյի եւ Նժդեհի հեծյալ եւ հետեւակ զորախմբերի, բավարար քանակի սպաների եւ գնդացիրների աջակցությամբ ապստամբած բնակչությունը լուրջ ուժ է ներկայացնում, մանավանդ որ նրանք քաջածանոթ են տեղանքին եւ շատ լավ կողմնորոշվում են, ինչպես ցերեկով, այնպես էլ գիշերով:

Արդյունքում անհաջող, բայց բնույթով հերոսական կռիվները ցույց տվեցին, որ երբ մեր զորքերը կռվում էին թվով տասնապատիկ անգամ իրենց գերազանցող ուժերի դեմ, հաջողության հասնելու համար անհրաժեշտ է ավելացնել զինվորների թիվը» [210]:

Այն, որ Կարմիր բանակի զորամասերը անհաջողության են մատնվել՝ միանշանակ է, հակառակ դեպքում, կարմիր հրամանատարությունը նման բովանդակության զեկուցագիր չէր ուղարկի, իսկ այն պնդումը, «որ մեր զորքերը կռվում էին թվով տասնապատիկ անգամ իրենց գերազանցող ուժերի դեմ», բացարձակապես ուռճացված է:

Մի փաստարկ, օգոստոսի 10-ին իր զորքերին ուղղած հրամանագրում 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Վասիլենկոն Դրոյի «բախտախնդիրներին» վերացնելու ու ջախջախելու համար առանձնացնում է հետեւյալ զորամիավորումները՝ 20-րդ, 29-րդ, 18-րդ հեծյալ, Կովկասյան 7-րդ եւ 1-ին, հրաձգային 32-րդ դիվիզիաները [211]: Հարց է ծագում,

հայկական զորքերի հրամանատարությունը ինչպես կարողացավ ընդամենը մեկ ամսվա ընթացքում կազմակերպել եւ Զանգեզուրի շրջաններում կենտրոնացնել այնպիսի մարտական ուժեր, որոնք թվաքանակով տասնապատիկ անգամ պետք է գերազանցեին 11-րդ բանակի հրամանատար Վասիլենկոյի թվարկած դիվիզիաների ուժերին, մանավանդ երբ նույն ժամանակամիջոցում հանրապետության զինական ուժերը ձեռնամուխ էին եղել Հայաստանի տարածքը թուրքերից մաքրելու խնդրի իրագործմանը: Իրենց պարտությունները քողարկելու եւ արդարացնելու համար Կարմիր բանակի հրամանատարությունը հարկադրված հորինել է այդ կեղծարարությունը:

Զանգեզուրում դեպքերը նոր-նոր սկսում էին ծավալվել, իսկ Դրոն, չնայած Կարմիր բանակի հրամանատարության ամփոփագրում դեռեւս նշվում էր նրա անունը, բայց իրականում նա այդ ժամանակ արդեն Զանգեզուրում չէր: Սեպտեմբերի սկզբներին նա Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ Զանգեզուրից տեղափոխվում է Երեւան եւ շատ շուտով դարձյալ հայտնվում կռիվների ռազմաբեմում:

1. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 154:
2. Տես Հ. Յ. Դ. Կ. Ա. (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության կենտրոնական արխիվ), ԱՄՆ, Բոստոն, 65/1:
3. Նույն տեղում:
4. Նույն տեղում:
5. Նույն տեղում:
6. Տե՛ս նույն տեղում:
7. Վ. Փափազյան, «Իմ յուշերը», հ. 2, Պէյրութ, 1952 թ., էջ 495-496:
8. ՀՅԴ ԿԱ, 65/1 (ԱՄՆ, Բոստոն):
9. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Թէհրան, 1962 թ.:
10. Յովհ. Քալէճեանի, «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ասելիք չունի այլեւս», Ալեքսանդրա, 1926 թ., էջ 39-40:
11. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն, 1983 թ., էջ 195:
12. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 78, թ. 45:
13. Նույն տեղում:
14. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ78, թ. 18:
15. Տե՛ս նույն տեղում:

16. Հ. Հ. Կ. Ա. , պ. 12, դ. 5, թղթածրար 65/1, էջ 1 (ԱՄՆ, Բոստոն):
17. Նույն տեղում, էջ 3:
18. Տե՛ս նույն տեղում:
19. ՀՀ ԿԱ, պահ. 2, դ. 5, թղթ. 65/1 (ԱՄՆ, Բոստոն):
20. «Հայրենիք» ամս., 1957 թ. , թիւ 2, փետրվար, էջ 2-3:
21. Վ. Փափազեան, «Իմ յուշերը», Պէյրութ, 1952 թ. , հ. 2, էջ 496:
22. ՀՀԿԱ, պահ. 42, դ. 5, թղթ. 65/1 (ԱՄՆ, Բոստոն):
23. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 80, թ. 13:
24. Նույն տեղում:
25. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 78, թ. 44:
26. Նույն տեղում, թ. 49:
27. Նույն տեղում, էջ 3-4:
28. Հ. Հ. Կ. Ա. , պ. 12, դ. 5, թղթ. 65/1, թիւ 6 (ԱՄՆ, Բոստոն):
29. Հ. Հ. Կ. Ա. , 65/1, թիվ 13 (ԱՄՆ, Բոստոն):
30. «Հայրենիք» ամս. , 1957, թիւ 2, փետրվար, էջ 8:
31. ՀՀ ԿԱ, 65/1, թիւ 14 (ԱՄՆ, Բոստոն):
32. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 149, թ. 76:
33. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1983 թ. , էջ 220:
34. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 8:
35. Տե՛ս նույն տեղում:
36. Վ. Փափազեան, «Իմ յուշերը», հ. 2, Պէյրութ, 1952 թ. , էջ 496:
37. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 8:
38. «Հայրենիք» ամս. , 1957, թիվ 1, էջ 9:
39. Նույն տեղում:
40. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 9:
41. Վ. Փափազեան, «Իմ յուշերը», հ. 2, էջ 9:
42. «Հայրենիք» ամս. , 1957, փետրվար, թիվ 2, էջ 9:
43. Նույն տեղում:
44. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:
45. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1982 թ., էջ 222:
46. Նույն տեղում, էջ 223:
47. «Հայրենիք» ամս. , 1957 թ. , թիվ 8, փետրվար, էջ 10:
48. Բժ. Ա. Բաբալեան, «Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից», Գահիրէ, 1957 թ., էջ 26:
49. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 9:
50. «Հայրենիք» ամս. , 1957 թ. , թիվ 8, էջ 9-10:
51. Նույն տեղում:
52. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 9:
53. Նույն տեղում, էջ 228:
54. Բժ. Ա. Բաբալեան, «Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից», Գահիրէ, 1959 թ. , էջ 26:
55. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 9:

56. Մ. Ներսիսյան, «Նոյեմբերյան հեղափոխութիւնը Հայաստանում», Յերեւան, 1935 թ. , էջ 35:
57. Նույն տեղում, էջ 36:
58. Ս. Վրացյան, «Կեանքի ուղիներով», 1965 թ. , հ. Դ, էջ 186:
59. «Հայրենիք» ամս. , 1957 թ. , թիվ 2, փետրվար, էջ 11:
60. Բժ. Ա. Բաբալեան, «Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից», Գահիրէ, 1957 թ. , էջ 26:
61. Նույն տեղում:
62. Մատենաշար «Ռազմիկ», 1937 թ. , թիւ 1, «Էջեր մեր ազատագրութեան պատմութեան», գրեց Յ. Սահակեան, էջ 18:
63. Տես Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 282:
64. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 254, թ. 133:
65. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 154:
66. Տե՛ս ՀՀ ԿԱ, պահ. 15, գ. 10, թ. 15/3 (ԱՄՆ, Բոստոն):
67. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 191, թ. 34:
68. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 355, թ. 34:
69. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1963 թ. , էջ 162:
70. «Հայրենիք» ամս. , 1934 թ. , մարտ, էջ 115:
71. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ. , էջ 162:
72. Նույն տեղում, էջ 158:
73. Ա. Բաբալեան, «Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից», Գահիրէ, 1959 թ., էջ 37:
74. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1993 թ. , թիվ 1-2, էջ 103-104:
75. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 105-107:
76. Նույն տեղում, էջ 107:
77. Նույն տեղում:
78. Նույն տեղում, էջ 145-146:
79. Հ. Հ. ՊԿՊԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 45 (մ. 2) , թ. 719:
80. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ. , էջ 166-167:
81. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 39 (մ. 3), թ. 103:
82. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 147, թ. 67:
83. Նույն տեղում:
84. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1982 թ., էջ 297:
85. Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 177, թ. 30:
86. Բժ. Ա. Բաբալեան, «Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից», Գահիրէ, 1957 թ., էջ 37:
87. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1993 թ. , թիվ 1-2, էջ 119-120:
88. Տե՛ս նույն տեղում:

89. Տե՛ս ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 45, ց.1,գ. 78, թ.16:
90. Տե՛ս ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 76, ց.1,գ. 177, թ.24:
91. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ.177, թ.52:
92. Տե՛ս Ս.Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1993թ., էջ 299:
93. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 275, ց. 1,գ. 178, թ.16:
94. Ռուբէն, «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները», հ. 7, 1979թ., էջ 331:
95. «Հայրենիք» ամս., 1925թ., թիվ 9, էջ 109:
96. Ս.Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1983թ., էջ 299:
97. «Ալիք» բացատիկ, 4 մայիս, 1956թ., էջ 24:
98. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ.178, թ.16:
99. Ս.Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1983թ., էջ 300-301:
100. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ.178, թ.16:
101. Ամառնայար «Ռազմիկ», թիւ 1, «Երկու տարի հայկական բանակի մէջ», գրեց տեղակալ Հովհ.Մահակեան, Փարիզ, 1937թ., էջ 42:
102. Նոյն տեղում, էջ 12:
103. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ.178, թ.16:
104. Ամառնայար «Ռազմիկ», թիւ 1, 1937թ., էջ 44:
105. Նոյն տեղում:
106. Տե՛ս նոյն տեղում:
107. Նոյն տեղում, էջ 45-47:
108. Նոյն տեղում:
109. Նոյն տեղում, էջ 49:
110. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 276, ց. 2, գ.178, թ.36:
111. Ս.Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1983թ., էջ 301:
112. Տե՛ս ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 177, թ.119:
113. Տե՛ս նոյն տեղում:
114. Նոյն տեղում, թ. 61:
115. «Ալիք» բաց. «Դրօշի յիշատակին», 1956 թ., էջ 85:
116. «Հայրենիք» օր., ապրիլի 24:
117. Ալ.Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968թ., էջ 167:
118. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 200, ց. 395, թ.4:
119. Նոյն տեղում:
120. «Ե.Իչխանեան «Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920» երեւան, 1999թ., էջ 523:
121. Նոյն տեղում, էջ 530:
122. Նոյն տեղում էջ 547:
123. ՀՅԴ ԿԱ, ֆ. Ս.Վ (Սիմոն Վրացյան), 313 (ԱՄՆ, Բոստոն):
124. Տե՛ս, ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 177, թ.20:

125. Նոյն տեղում, թ. 471:
126. Նոյն տեղում, էջ. 53-54:
127. Նոյն տեղում, էջ. 442:
128. ՀՅԴ ԿԱ, ֆ. Ս.Վ (Սիմոն Վրացյան), 8-13 (ԱՄՆ, Բոստոն):
129. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ.177, թ.19:
130. «Հայրենիք» ամս., 1941, հունիս, էջ 92:
131. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ.177, թ.19:
132. Աւօ, «Նժդեհ», Պէյրութ, 1968թ., էջ 482:
133. Նոյն տեղում, էջ. 484:
134. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 265, ց. 1, գ.177, թ.19:
135. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, ֆ. Ս.Վ. (Սիմոն Վրացյան), 8-10 (ԱՄՆ, Բոստոն):
136. Նոյն տեղում 8-13:
137. Նոյն տեղում:
138. Նոյն տեղում:
139. Տե՛ս «Ալիք» բաց. «Դրօշի յիշատակին», 1956 թ., էջ 37:
140. Տե՛ս ՀՀ Կա, պահ. 76, թղթծր. 45/7 (ԱՄՆ, Բոստոն):
141. Տե՛ս «Ալիք» բաց., 4 մայիս, 1956թ., էջ 87:
142. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, Բոստոն, 1649-6, էջ 3:
143. «Ալիք» բաց., 4 մայիսի 1956թ., էջ 87:
144. «Հայրենիք» ամս., 1923թ., հոկտեմբեր, էջ 123:
145. Տե՛ս ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ.35, թ.17-23, էջ 4-5:
146. Նոյն տեղում:
147. Նոյն տեղում:
148. «Հայրենիք» ամս., 1923 թ., հոկտեմբեր, էջ 123:
149. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, էջ 6:
150. ՀՅԴ ԿԱ, 1949-1, էջ 40 (ԱՄՆ, Բոստոն):
151. Նոյն տեղում, 1649-4, էջ 42:
152. «Большая Советская Энциклопедия», 1926г., т.3, ст.438.
153. «Հայրենիք» ամս., 1923թ., հոկտեմբեր, էջ 125:
154. Նոյն տեղում, էջ. 126:
155. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, Բոստոն, 1649-1, էջ 40-41:
156. «Нагорный Карабах в 1918-1923гг.», Ереван, 1922г., ст.267.
157. ՀՅԴ ԿԱ, Ս.Վ (Սիմոն Վրացյան), Ա, տուփ 2,«Յ.Տէր Յակոբեանի յուշերը», էջ 1:
158. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, Բոստոն, 1649-1, 1649-3,1649-4, 1649-6:
159. Ս.Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1982, էջ 915:
160. Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, Բոստոն, 1649-1, էջ 40-41:
161. ՀՀ ԿԳԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, թ.182:

162. «Հայրենիք» ամս., 1923թ., Հոկտեմբեր, էջ 126:

163. Նույն տեղում:

164. Նույն տեղում, էջ 126-127:

165. ՀՀ, ՊԿՊԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, թ.182:

166. ՀՅԴ ԿԱ, 46/2,ԱՄՆ, Բոստոն:

167. Ք.Խուդավերդյան, «Զանգեզուր», Երեւան, 1988թ., էջ 68:

168. Ա.Սողոմոնյան, «Քաղաքական կռիվները Զանգեզուրում», 1958 թ., էջ 41-42:

169. Աւօ, «Նժդեհ», Պէյրութ, 1968թ., էջ 485:

170. Ա.Վարդապետյան, «Հայաստանի կարմիր բանակը քաղաքացիական կռիվներում 1920-1921 թվականներին», Երեւան, 1960 թ., էջ 15:

171. Նույն տեղում:

172. «Հայրենիք» ամս., 1941 թ., թիվ 9, էջ 114:

173. "Нагорный Карабах в 1918-1923гг.", Ереван, 1992г., см.538.

174. Նույն տեղում:

175. Նույն տեղում:

176. Տե՛ս Ս.Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1982թ., Թէհրան, էջ 415:

177. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, «Իմ յիշելի յուշերը», Թէհրան, 1978թ., էջ 161:

178. Ե.Իշխանեան, «Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920», Երեւան, 1999թ., էջ 635:

179. Ս.Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Թէհրան, 1982թ., էջ 418:

180. Ե.Իշխանեան, Նշված գիրքը:

181. Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, «Իմ յիշելի յուշերը», Թէհրան, 1978թ., էջ 161:

182. Ե.Իշխանեան, Նշված գիրքը, էջ 639-68:

183. Նույն տեղում, էջ 639:

184. Նույն տեղում, էջ 640:

185. Նույն տեղում, էջ 640:

186. Նույն տեղում, էջ 641:

187. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1978թ., 1 (50), էջ 40-41:

188. Տե՛ս Նույն տեղում:

189. Նույն տեղում:

190. Նույն տեղում:

191. «Հայրենիք» ամս., 1934թ., մարտ, էջ 123:

192. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 156:

193. «Ազատ անկախ եւ միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երեւան, 1993թ., էջ 65-66:

194. Նույն տեղում, էջ 70-71:

195. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1978թ., 1 (50), էջ 44:

196. Նույն տեղում:

197. Ք.Խուդավերդյան, «Զանգեզուր», 1988թ., էջ 88-89:

198. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 156:

199. Ա.Վարդապետյան, «Հայաստանի կարմիր բանակը քաղաքացիական կռիվներում 1920-1921 թվականներին», Երեւան, 1960թ., էջ 29:

200. «Հայրենիք» ամս., 1934թ., մարտ, էջ 123:

201. Տե՛ս ՀՀ ԿԱ, պ. 5, թ. 3, էջ 3 (ԱՄՆ, Բոստոն):

202. Նույն տեղում:

203. Աւօ, «Նժդեհ», 1968թ., էջ 485:

204. Ս:Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 457:

205. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1978թ., 1 (50), էջ 46:

206. Նույն տեղում, էջ 49:

207. Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 55:

208. Նույն տեղում:

209. Նույն տեղում:

210. "Нагорный Карабах в 1918-1923гг.", Ереван, 1992г., см.573.

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

1. ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻՐԸ

Քեմալական Թուրքիան՝ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ օգոստոսի 24-ին կնքված պայմանագրով, ստանալով խորհրդային իշխանության համաձայնությունը, պատերազմ է սկսում Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

Կարմիր բանակի կողմից Արցախի գրավումով ու Զանգեզուրի վրա ձեռնարկած հարձակումներով իրականում արդեն դրվել էր խորհրդային իշխանության կողմից իրականացվող «համաշխարհային հեղափոխությանն» արգելափակող Հայաստանի Հանրապետության նվաճման հիմնաքարը: Թուրքական զորքերի հարձակումով հանրապետությունը հայտնվում է Հայաստանի անկախությունը կործանելու եւ այն բռնազավթելու դիտավորությամբ հյուսիսից ու հարավից տեղացող հարվածների աքցանում: Բոլշեւիկյան Ռուսաստանի եւ Քեմալական Թուրքիայի փոխհամաձայնությամբ իրականացվող գործողությանը ճանապարհ էին հարթելու Հայաստանում բույն դրած հայ բոլշեւիկները, որոնք հայկական զորաբանակի եւ բնակչության շրջանում ծավալած իրենց քայքայիչ գործունեությամբ հող նախապատրաստեցին հայոց անկախության կործանմանը:

Եւ պատահական չէ, որ հետագայում խորհրդահայ պատմաբաններն ու քաղաքական գործիչները անդրադառնալով 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի գնահատմանը, աշխատել են իրենց աշխատություններում ու ելույթներում վարկաբեկել եւ պատերազմի բռնկման ու նրա պատճառած ողջ արհավիրքների մեղքը բարդել բացառապես Հայաստանի Հան-

րապետության կառավարության եւ Հ. Յ. Դաշնակցության վրա:

Մի փոքրիկ, բայց խոսուն փաստարկ-վկայություն:

1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմին տրված գնահատականներում առաջնորդվելով միմիայն նեղ կուսակցական եւ հակադաշնակցական սկզբունքներով՝ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը, խոսելով պատերազմի պատճառների մասին, հանգում է իր դավանած գաղափարախոսությանն ու ապրած ժամանակի ոգուն եւ պահանջներին համահունչ հետեւյալ հետեւությանը. «Հավատարիմ իր բուժուական հակահեղափոխական էությանը, դաշնակցական կառավարությունը 1920 թ. սկսել էր մի նոր ավանտյուրիստական պատերազմ ազգային-ազատագրական պայքարի բովում գտնվող Տաճկաստանի դեմ» [1]:

Հայ պատմաբանի կողմից Թուրքիայում ծավալված Քեմալական շարժումը որպես ազգային-ազատագրական պայքար ներկայացնելը եւ հայ-թուրքական պատերազմի բռնկման մեղքը դաշնակցական կառավարության «ավանտյուրիստական» ձգտումներին վերագրելը, կարծում եմ, որեւէ մեկնաբանության կարիք չունի. այսպիսի գնահատականի ու բնորոշման կնախանձեն եւ կողջունեն անգամ թուրք պատմաբանները:

Իրականում, Քեմալական Թուրքիայի կողմից Հայաստանի Հանրապետության վրա ձեռնարկվելիք հարձակումը նախապատրաստվում էր դեռեւս 1919 թվականից եւ ինչպես իրավացիորեն նշում է Ս. Կարապետյանը. «...պանթուրքական պետություն ստեղծելու իր դիվային պլանները կենսագործելու նպատակով...» [2]:

Այս իրողությանը պետք է ավելացնել այն, որ թուրքերը երբեք չէին կարող համակերպվել Հայոց անկախ պետականության գոյությանը եւ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում պատրաստ էին կործանելու Հայաստանի Հանրապետությունը: Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ձեռք բերած դաշինքը նրանց հրաշալի հնարավորություն էր ընձեռել ծնկի բերելու Հայաստանը, եւ թուրքերն, իհարկե, չէին կարող չիրագործել այդ հնարավորությունը:

Եւս մի կարեւոր փաստարկ. 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ար-

պեն կնքվել էր Սեւրի դաշնագիրը, որի համաձայն Թուրքիայի կառավարությունը նույնպես համաձայնվել եւ իր ներկայացուցիչների ստորագրությամբ վավերացրել էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի եւ մյուս տերությունների ներկայացուցիչների կողմից Հայաստանի Հանրապետության տարածքների սահմանները հաստատող համաձայնագիրը:

Քեմալական Թուրքիան, որպեսզի ձերբազատվեր Սեւրի դաշնագրի պահանջներն իրագործելուց, պետք է ասպարեզից հեռացներ եւ հնարավորության դեպքում մեկընդմիշտ վերացներ այդ համաձայնագրի իսկական իրավատիրոջը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Քանի գոյություն ուներ Հայաստանի Հանրապետությունը, Թուրքիայի համար իրողություն եւ սպառնալիք էր Սեւրի դաշնագիրը, իսկ եթե չէր լինի Հայաստանի Հանրապետությունը, ապա բնականաբար չէր լինի նաեւ Սեւրի դաշնագիրը:

Քեմալական Թուրքիայի կողմից առանց պատերազմ հայտարարելու Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակվելը նախ եւ առաջ հետապնդում էր նաեւ Սեւրի դաշնագիրը արժեզրկելու եւ նրա պահանջների կատարումը վերացնելու նպատակ:

Հայ-թուրքական պատերազմի բռնկման պատճառների մասին հետաքրքիր բացատրություն է տալիս Հ. Քալջազնունին. «1918 թւականին ջախջախուած Թիւրքիան երկու տարի ճգած էր հանգիստ...

Այդ երկու տարուայ ընթացքում թուրքերը շունչ քաշեցին, կազդուրուեցին: Հանդէս եկան երիտասարդ, ճեռներէց ու հայրենասէր զինուորականներ, որոնք Անատոլիի խորքերում սկսեցին արագօրէն վերակազմել բանակը: Թուրքերի մէջ ուժգնօրէն արթնացել էր ազգային գիտակցութիւնը ու ինքնապաշտպանութեան բնազդը: Սեւրի դաշնագրին պէտք է հակադրէին ռազմական ոյժ, որպէսզի ապահոված լինէին իրենց ապագան գոնէ Փոքր Ասիայում: Պարզ է, որ այդ հակադրութիւնը պէտք է հանդէս բերուէր ոչ այնքան հիւսիս-արեւելքում, որքան հարաւ-արեւմուտքում (նկատի ունի Հունական ճակատը - Հ. Գ.): Բայց այնտեղ կենտրոնանալու ու Հունաստանի դէմ ճակատ պահելու համար պէտք էր կանխապէս ապահովէին իրանց թիկունքը հայկական սահմանի վրայ: Գուցէ կարիք ունէին զէնքի ու զինամթերքների, որ մենք ամբարել էինք Ղարսի ու Ալեքսանդրապօլի պահեստներում: Գուցէ եւ այն, որ պահանջ էին զգում փորձելու իրանց ոյժերը նախ թոյլ հակառակորդի վրայ, որպէսզի ինքնավստահութիւն ժեռք բերէին՝ աւելի մեծ ու դժուար ճեռնարկի համար»[3]:

1920թ. սեպտեմբերի առաջին օրից սկսած պարբերաբար բախումներ էին տեղի ունենում հայկական սահմանապահ զորքերի եւ հանրապետության սահմանների տարածքային անձեռնմխելիությունը հաճախակի խախտող թուրքական զորամասերի միջեւ: Իսկ սեպտեմբերի 23-ին թուրքական զորաբանակը Քեազիմ կարաբեքիր փաշայի գլխավորությամբ ներխուժում է Հայաստան: Պատերազմը սկսվում է:

Ի՞նչ պետք է արվեր:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը նախ եւ առաջ պետք է լուծեր տվյալ ժամանակահատվածի համար առաջնահերթ կարեւորագույն նշանակության երկու հարց.

1. Ամրապնդել հանրապետության պաշտպանողականությունը ի հաշիվ ներքին ուժերի ու միջոցների եւ հզոր, կազմակերպված հակահարվածներով խոչընդոտեր թուրքական զորքերի առաջխաղացումը ու աշխատեր դիվանագիտական միջոցներով կասեցնել խորհրդային ուժերի հարձակումը Ղազախի ուղղությունից[4]:

Հանրապետության պաշտպանունակությունը ամրապնդելու համար նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր համալրել ու ուժեղացնել բանակը: Այդ նպատակով հանրապետության կառավարությունը հայտարարում է մինչեւ 37 տարեկան բնակչության զորահավաք եւ ընդամենը երկու շաբաթվա ընթացքում հաջողվում է Իգդիրից մինչեւ Մերզեբեկ ճգվող ճակատներում կենտրոնացնել բոլոր անհրաժեշտ պարագաներով հագեցված մինչեւ 25000 թվակազմ ունեցող զորաբանակ[5]:

Այս հարցում գործերը կարծես թե լավ էին ընթանում:

2. Հյուսիսից եւ հարավից միաժամանակ տեղացող հարվածներին հաջողությամբ դիմագրավելու համար հարկավոր էր ստանալ դաշնակիցների (Անգլիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ) եւ Վրաստանի զինական եւ ֆինանսական օգնությունը:

Այդ նպատակով Հայաստանի կառավարությունը դիմում է դաշնակիցների Թիֆլիսի ներկայացուցիչներին եւ արդյունքում ստանում է միայն դատարկ խոստումներ եւ հիասթափություն:

«Ոչ մէկ ուրիշ օգնութիւն, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - եվրոպական իշխանութիւնները Կովկասի մէջ ցոյց չտուին Հայաստանին:

Մեծ պետութիւններուն Փարիզի մէջ կատարուած դիմումը առաջ բերաւ վիճաբանութիւններ Ազգերու Լիկայի մէջ, ուր հիանալի ճառեր արտասանեցին դր. Նանսէնը, անգլիական ներկայացուցիչ Բալֆոտը, ֆրանսիական նախարար Վիվիանին. ընտրուեցաւ միջազգային յանձնաժողով մը հայ-թրքական կռիւը հաղաղացնելու համար՝ բաղկացած առաջնակարգ եվրոպական գործիչներէ եւ Պոլսոյ ամերիկեան նախկին դեսպան Մորկենթօ պէտք է երթար այդ նպատակով Հայաստան: Բայց մինչ յանձնաժողովը կը պատրաստուէր այդ քայլ ընել, Հայաստանի մէջ ամէն ինչ վերջացաւ»[6]:

Վրաստանի հետ փոխօգնության հարաբերություններ հաստատելու առաքելությամբ հոկտեմբերի 18-ին Թիֆլիս է ուղեւորվում Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Վրաստանի Հանրապետության կառավարության դիրքորոշումը, ի տարբերություն դաշնակիցների, ավելի որոշակի ու հասկանալի էր, բայց դարձյալ ժխտողական: Վրաց իշխանությունները կտրականապես մերժում են համագործակցել. «...յայտնելով, որ տաճիկների դէմ չեն կարող կռուել, որովհետեւ իրենց չէզոքութիւնը ապահովուած է...

Այսպիսով, Հայաստանը իրապէս ոչինչ չստացաւ ոչ դաշնակիցներից եւ ոչ էլ վրացիներից իր գոյութեան համար ճակատագրական պայքարի ընթացքում»[7]:

Թուրքերը մինչեւ Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակվելը կարողացել էին ի նպաստ Թուրքիայի նպատակաուղղել Վրաստանին, որն ինչ-որ տեղ դիտվում էր Հայաստանի հնարավոր դաշնակիցը: Իր պատվիրակներին առաքելով Թիֆլիս՝ Անկարայի իշխանությունները կարողացան բանակցությունների միջոցով եւ որոշակի խոստումներով Վրաստանի կառավարությունից կորզել պատերազմական գործողություններ սկսվելու դեպքում չեզոքություն պահպանելու համաձայնությունը: Եվ պատահական չէ այն իրողությունը, որ թուրքական զորաբանակի Կարսի բերդաքաղաքին մոտենալուն պես վրացական զորքերը ներխուժում են չեզոք գոտի՝ Լոռի եւ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող Ջալալ-Օղլի եւ Շահանլիի շրջանները:

Հայաստանի զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի Վրաստանում ունեցած անարդյունք առաքելությունից հետո խորտակվում է դրսից օժանդակություն հայցելու վերջին հույսը եւ բոլորի կողմից լքված ու մեկուսացված Հայաստանը մեն-մենակ հայտնվում է ընդդեմ թուրքական հարձակման:

Հայաստանի կառավարությունը ժողովրդին ոգեշնչելու ու նրա պայքարին վճռականություն ու կազմակերպվածություն հաղորդելու նպատակով ամենուրեք տարածում է հետեւյալ մարտակոչը.

«Հայաստանի քաղաքացիներին.

Քաղաքացիներ, Հայաստանը նոր փորձութիւնների առաջ է կանգնած: Տաճիկ փաշաները չեն ուզում հանգիստ թողնել մեզ, նրանք ձգտում են քար ու քանդ անել մեր երկիրը, բնաջնջել հայ ժողովուրդը:

Սեպտեմբերի կէսերին կենտրոնանալով Մերդենեկի եւ Բարդուսի շրջաններում՝ տաճիկ զօրքերը յարձակման դիմեցին: Դաշտային աշխատանքների պատճառով մեր զինուորների մի մասը իրենց տները ցրուած լինելով՝ մեր զօրամասերը, յամառ կռուից յետոյ, ստիպուած եղան նահանջել եւ գրաւել ռազմագիտական նոր գիծ, որով ածխահանքերի շրջանը անցաւ թշնամու ձեռքը...:

...Քաղաքացիներ, տեղեկացնելով ձեզ այս մասին՝ Հանրապետութեան կառավարութիւնը յայտնում է, որ ինքը ձեռք է առնում ամէն միջոց՝ պետութեան անվտանգութիւնն ապահովելու համար եւ վստահ է, որ նենգ թշնամին շուտով դուրս կը շպրտուի մեր երկրից: Այն ժողովուրդը, որ կարողացաւ ձեռք բերել իր ազատութիւնը, որ դեռ նոր ճնշեց բոլշեւիկեան խռովութիւնները՝ թոյլ չի տայ, որ տաճկական փաշաներին յաջողուի իրագործել իրենց դիւային ծրագրերը: Հայաստանի կառավարութիւնը, իր հետ ունենալով յե-

դափոխական ժողովրդի կամքն ու վճտահութիւնը, կանէ այն, ինչ որ իրենից պահանջում է պատմական վայրկեանը: Սակայն, ժողովուրդն եւս պէտք է լարէ իր բոլոր ուժերը: Տաճիկ զօրքերի առաջ մէկ անելիք է մնում մեզ - յաղթել կամ մեռնել: Մենք պէտք է յաղթենք:

Քաղաքացիներ, որքան եւ աննպաստ լինեն պայմանները, թողէք ձեր անձնական գործերը: Ամէն ոք եւ ամէն ինչ պէտք է յատկացուի ֆրոնտին: Ոչ մի դասալիք չպիտի մնայ Հայաստանում: Ոչ մի երիտասարդ չպիտի նստի տանը: Ամէն ինչ զօրքի համար: Գիւղացի, բանուոր, մտաւորական, պաշտօնեայ, արհեստաւոր, ուսանող, կանայք - բոլորդ պէտք է նպաստէք մեր բանակին, որովհետեւ միայն ամէնքիս միահամուռ ջանքերով կը խորտակուի փաշաների գարշելի բռնակալութիւնը. եւ Հայաստանը բոլորովին ազատ կլինի տաճիկ շովինիստների մղձաւանջից:

Ոտքի ժողովուրդ:

Կեցցէ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը»[9]:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւն

Համաձայն Ս. Վրացյանի տվյալների, թուրք հրամանատարությունը Հայաստանի վրա հարձակվելու համար իր տրամադրության ներքո ունեցել է հետեւյալ զինական ուժերը. «Թան»-ի զինուորական թղթակցի ասելով, 1920 թ. ամառուայ վերջը, արեւելեան նահանգներում թիւրքերը ունէին 3-րդ, 12-րդ եւ 15-րդ կորպուսները, ընդամէնը՝ 50000 հետեւակ, 2600 այրուձի եւ 306 հին ձեւի թնդանօթ: Ուրիշ զինուորական հեղինակութիւններ Հայաստանի դէմ գործող թիւրք բանակը ցոյց էին տալիս՝ 3-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 12-րդ եւ խառը դիվիզիաները, երկու աշիրէթական գնդեր, մի բրիգադ այրուձի, այսպէս կոչուած ազրբէջանական ճիւաուր հարիւրեակը, թրքական եւ քրդական հրոսակախմբեր եւ այլն: Կանոնաւոր զօրքերի թիւը հասնում էր 28000-ի, որից 3000 ճիւաուր: Զօրքը պարէնաւորուած էր շատ լաւ, ունէր առատ ռազմամթերք, տաք հագուստ, որ ստանում էր իտալացիներից, ֆրանսիացիներից եւ Խորհրդ. Ռուսաստանից»[9]:

Հայ-թուրքական տասնյակ կիլոմետր ճգվող ռազմաճակատում մարտերը ծավալվում են հիմնականում երկու ուղղությամբ՝ Օլթի-Կարս եւ Սուրմալու:

Բացի թվարկված ուղղություններից, հայկական զորքերը պատմական որոշակի հանգամանքների թելադրանքով տեղաբաշխված էին նաեւ ռազմավարական նշանակություն ունեցող սահմանամերձ մի քանի շրջաններում:

«Հայաստանը, - նշվում է «Վերջին անցքերը Հայաստանում» վերնագրված վավերագրում, - մի երկիր էր, որ ունէր բազմաթիւ ճակատներ, որոնցից իւրաքանչիւրում կարեւոր էր որոշ ոյժ կենտրոնացած պահել անակնկալների չհանդիպելու համար: Նրա գլխաւոր ճակատներն էին. Արտահան, Օլթի, Կարս, Կողբ, Իգդիր, Նախիջեւան, Զանգեզուր, Ղարաբաղ, Բասարգեչար, Ղազախ եւ Ջէզոք գօտի, որտեղ սահմանապահ գնդեր էին պահում: Այդ ճակատների առանձնայատկութիւնն այն էր, որ դրանցից բոլորը, բացի Վրացականը, գտնւում էր մեր անմիջական թշնամիների՝ Ադրբեջան, Սովետական Ռուսաստան եւ Անգորայի սահմաններին կից, որոնք գործում էին համաձայնեցուած եւ իրենց աշխարհագրական դիրքով օղակում էին Հայաստանը»[10]:

Հայկական զորաբանակի հրամանատարությունը, ելնելով ռազմաճակատում տիրող իրական կացությունից, ռազմական ուժերը գլխավորապես կենտրոնացնում է Կարսի եւ Սուրմալուի ուղղություններում, ընդամին, առավելագույն ուշադրությունը կենտրոնացնում է Կարսի ճակատի վրա:

«Այս պայմաններուն մէջ, - նշվում է «Ճակատամարտ» թերթում զետեղված ռազմական ամփոփագրերում, - սպայակոյտը որոշեց Իգդիրի ուղղութեամբ թրքական յարձակողականը նկատել կեղծ, ուժերը կենդրոնացնել Կարսի ուղղութեան վրայ, նահանջել մինչեւ Պէկլի Ահմէտ, զօրացնել Կարսի աջ թեւը, իբրեւ հոծ թրքաբնակ վայրեր եւ թրքական ծանր ճնշումի իբրեւ հաւանական գիծ, կռիւ մղել Նովօ Սէլիմի դաշտին վրայ, ի հարկին կանխելով թրքական ընդհանուր յարձակողականը եւ ժամանակ շահել ուժերը համախմբելու համար»[11]:

Դրոն հանրապետության կառավարության որոշմամբ ստանձնում է Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատարությունը: Կարսի ուղղության ընդհանուր հրամանատարն էր գեներալ Սիլիկյանը, Կարսի բերդապետը՝ գեներալ Դանիել Բեկ Փիրումյանը: Նույն ճակատում էին տեղաբաշխված գե-

ներալ Հովսեփյանի գլխավորած բրիգադը (գնդապետ Մազմանյանի 1-ին գունդը, գնդապետ Միրիմանյանի 4-րդ գունդը, գնդապետ Շաղաբաղյանի 5-րդ գունդը) եւ Սեպուհի բրիգադը (գնդապետ Իշխանյանի 7-րդ գունդը, փոխգնդապետ Տ. Բաղդասարյանի 8-րդ գունդը, գնդապետ Ղորղանյանի ձիավոր բրիգադը եւ Սմբատ Բորոյանի, Փիլոսի, Մուրադյանի կամավորական խմբերը)[12]:

Կարսի ճակատը դիտելով որպես գլխավոր ուղղություն՝ հանրապետության ղեկավարությունը հենց այդ շրջանում է տեղաբաշխում բանակի հիմնական զորամիավորումները, որոնց գլխավորում էին հայկական բանակում գործող ամենաանվանի զորապետների ու սպաների զգալի մասը: Բայց ռազմաճակատի զորամիավորումների հրամանատարների ընտրության հարցում հանրապետության ղեկավար շրջանները, հաշվի չառնելով մի շարք էական գործոններ, թույլ են տալիս որոշակի սխալներ: Ամենակարեւորը, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, ինչպես հարկն է չեն կարեւորել հրամանատարների իրական կարողություններն ու փոխհարաբերությունները: Ցավոք, Կարսի ռազմաճակատի մի քանի բարձրաստիճան հրամանատարների միջեւ փոխհարաբերությունները պատշաճ մակարդակի չեն գտնվել:

Գնդապետ Տ. Բաղդասարյանը իր հուշերում գնահատելով նաեւ այս հանգամանքը՝ նշում է. «Կարսի ճակատամարտի հրամանատար նշանակուած էր զօր. Յովսէփեանը:

...Երբ Դրոյի կամաւորական գունդը Շատախ մտաւ, անիկա Դրոյին կ'ընկերանար իբրեւ խորհրդական սպայ պարզապէս:

Կ'ընդունիմ, որ հայկական բանակին մէջ երիտասարդ ուժերու եւ աստիճանաւորներու մեծ պահանջ կար, սակայն անհրաժեշտ էր որոշ չափ ու կշիռ դնել: Վերջին ամիսներուն Յովսէփեանի մասին շատ աննպաստ տեղեկութիւններ շրջան կ'ընէին, Յովսէփեանը եւ բերդի հրամանատարը գժտուած էին: Լաւ չէին յարաբերութիւնները նոյնպէս Կարսի քաղաքային եւ զինուորական շրջանակներու միջեւ: Մի՞թէ կարելի էր ներքնապէս այդպէս պառակտուած վիճակով դիմագրաւել արտաքին վտանգը...»[13]:

Ռազմաճակատների հրամանատարների ընտրությունները կատարելիս՝ հանրապետության կառավարությունում տեսակետները միանշանակ չեն եղել:

Դրոյի՝ Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատար նշանակելու կապակցությամբ կառավարության եւ բանակի հրամանատարության շրջանում եղել են տարբեր տեսակետներ: Ոմանք, ելնելով հանրապետության պաշտպանության գործում Կարս բերդաքաղաքի բացառիկ ռազմավարական նշանակությունից, պահանջել են, որպեսզի Դրոն ստանձներ ոչ թե Սուրմալուի, այլ Կարսի ճակատի հրամանատարությունը: Այդ տեսակետի ջերմեռանդ պաշտպաններից էին Ս. Վրացյանն ու հանրապետության խնամատարության նախարար բժ. Արտաշես Բաբալյանը, որոնք ռազմաճակատում տիրող կացությունը ուսումնասիրելու, հրամանատարությանը օգնելու եւ կառավարությանը համապատասխան տեղեկություններ հաղորդելու նպատակով կառավարության հանձնարարությամբ այդ օրերին գտնվում էին Կարսի ճակատում:

Կարսի բերդաքաղաքի վերջին օրերի կացությանը վերաբերվող վավերագրերից մեկում այդ մասին ասվում է. «Կենտր. կոմիտէի նիստում, ուր մասնակցում էին նահանգապետը եւ ուրիշ բարձրաստիճան պաշտոնեաներ, Փիրումեանը յայտարարեց, որ բերդը եւ նահանգը մատնուած է պարպման, որովհետեւ ֆոօնտի դրութիւնը կատաստրոֆիկ է եւ «միմիայն հրաշքը կարող է մեզ փրկել»: Այդ յայտարարութեան շնորհիւ տեղի ունեցաւ խուճապ, որի մասին տեղեկութիւնը ուղարկուեց կենտրոնական կառավարութիւն: Կառավարութիւնը նշանակեց նախարարներ Վրացեանին եւ Բաբալեանին Կարս, որոնք իրենց մէջ կենտրոնացնում էին կենտր. կառավարութեան բոլոր ֆունկցիաները եւ կարողացան իրենց հեղինակութեամբ յարդարել քաղ. եւ զինուր. իշխանութիւնների մէջ տեղի ունեցող անյարդարութիւնները:

Երկու նախարարների ներկայութիւնը բաւականին ազդում էր ընդհանուր տրամադրութեան վրայ եւ թէ քաղաքացիք եւ թէ պաշտօնեաները իրենց այնպէս անտէր ու լքուած չէին զգում, ինչպէս առաջ»[14]:

Վրացյանը եւ Բաբալյանը տեղում շփվելով զինվորների, ազգաբնակչության հետ եւ ծանոթանալով ու որոշակի կար-

ծիք կազմելով Կարսի ուղղությունում տեղաբաշխված զորամասերում տիրող իրավիճակին՝ համապատասխան զեկուցագիր են հղում հանրապետության կառավարությանը:

«Մենք, - գրում է Ս. Վրացյանը, - տեղեկագրում գրել էինք մի շարք պահանջներ, որոնցից յիշում եմ հետեւեալ կետերը:

Արագ եւ կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել՝ մաքրելու համար զօրամասերը անբաղձալի տարրերից, յատկապէս թաքուն բոլշեւիկներից:

Պաշտօնից հեռացնել Դանիէլ Բէկ Փիրումեան (Կարսի բերդապետ Փիրումյանը ոտքն էր կոտրել եւ դժվարանում էր ինչպես հարկն է ղեկավարել բերդաքաղաքի պաշտպանական աշխատանքները - Հ. Գ.) եւ Յովսէփեան զօրավարներին եւ նրանց տեղերը նշանակել աւելի եռանդուն եւ հաւատաւոր հրամանատարներ:

Դրոյին Սուրմալուի ճակատից փոխադրել Կարսի ճակատը: Սուրմալուի ուղղութեամբ դեռ տաք կռիւներ էին տեղի ունենում, բայց մեզ թւում էր, որ Կարսի ճակատը աւելի էր վտանգուած: Մեր համոզումով թշնամին այստեղից պիտի հասցնէր վճռական հարուածը, հետեւաբար, անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն էր ուժեղացնել ռազմաճակատը՝ Դրոյի նման բացառիկ ժողովրդականութիւն վայելող մարտական մի ուժով: Բաբալեանը առանձնապէս պնդում էր այս պահանջի վրայ: Հետաքրքրական է, որ Դանիէլ Բեգն էլ ցանկալի է համարում Դրոյի տեղափոխութիւնը»[16]:

Կարսի ճակատում եւ բուն բերդաքաղաքում տիրող կացութեան եւ իրենց առաջարկութիւնների վերաբերեալ կառավարութեան ներկայացուցիչների կողմից Երեւանին հասցեագրված այդ զեկուցագիրը անհետեւանք չի մնում: Զեկուցագրի հեղինակների կողմից առաջ քաշած հարցերը տեղում պարզելու եւ համապատասխան վճիռներ կայացնելու նպատակով զինվորական նախարարութեան հանձնարարութեամբ իր օգնականներով կարս է գալիս գեներալ Սիլիկյանը (ռազմաճակատի շտաբը գտնվում էր Ալեքսանդրապոլում - Հ. Գ.):

«Բոլոր պաշտօնական տեսակցութիւններից եւ արարողութիւններից յետոյ, - շարունակում է Ս. Վրացյանը, - Զօր.

Սիլիկեանը, Բաբալեանը եւ ես, երեքով ունեցանք մտերիմ խօսակցութիւն զօրավարի սալոն վագոնում: Ներկայ էր եւ զօրավարի շտաբի պետը (գնդապետ Վեքիլյան):

Սիլիկեանը դրեց մեր առջեւ Երեւան ուղարկած մեր տեղեկագիրը, որ զինուորական նախարարութիւնը փոխադրել էր նրան հեռագրով եւ ասաց.

- Գոլուբչիկի (սիրելիներ), այս բոլորը, որ դուք հեռագրել էք, ինձ ծանօթ է, բայց ասացէք, խնդրեմ, ես ի՞նչ կարող եմ անել: Ինչ կարող են անել զինուորական նախարարը կամ սպարապետը: Ուզում էք Դրոյին բերել այստեղ - ես էլ եմ ուզում - բայց ո՞վ պիտի բռնի նրա տեղը: Եթէ Երեւանը անցնի թշնամու ձեռքը, ի՞նչ արժէք կունենայ Կարսի ճակատը:

Ասում էք պաշտօնից հեռացրէք Դանիէլ Բեգին կամ Յովսէփեանին: Շատ բարի, նրանց տեղը ո՞ւմ դնենք: Մեր երիտասարդ ու գործօն ուժերը կապուած են ռազմաճակատի հետ, թիկունքում մնացել են կամ ծերունիները կամ յիմարները...»[16]:

Գեներալ Սիլիկյանի փաստարկները նույնպես տրամաբանական էին՝ ստեղծված կացութիւնից թելադրված ու հիմնավորված: Իրոք, չափազանց ծանր էր տվյալ իրավիճակում մարտական ուժերի, հատկապես բանիմաց եւ կարող հրամկազմի ճիշտ ընտրութիւն եւ տեղաբաշխում կատարելը: Նույնիսկ այնպիսի փորձառու զորապետներ, ինչպիսիք էին գեներալներ Նազարբեկյանը, Հախվերդյանը (հանրապետության բանակի շտաբի պետ), Սիլիկյանը, իսկ հանրապետության զինված ուժերում նրանցից առավել խորագետ ու փորձառու զինվորականներ չկային, ի զորու չէին երբեմն ամենաարդյունավետ վճիռներ կայացնել ու հրամանատարական կազմի ամենաճշգրիտ ընտրութիւններ կատարել, քանի որ այդ նույն օրերին ռազմաճակատի գրեթե բոլոր ուղղութիւններից պահանջում էին համալրում ու օգնական ուժեր, իսկ հանրապետության կառավարութեան տնօրինութեան ներքո գտնվող ուժերը, հատկապես՝ հրամանատարական կազմը, քանակական եւ առավելապես որակական առումով, սահմանափակ էին:

Այդ ամենով հանդերձ, այնուամենայնիվ, Կարսի ուղղու-

Հայաստանի Հանրապետության երկրորդ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյան

թյան վրա անհրաժեշտ էր առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել, քանի որ այստեղ էին ընթանալու պատերազմական հիմնական գործողությունները եւ ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, այստեղ էր վճռվելու հանրապետության ճակատագիրը:

Դրոյին Կարսի ռազմաճակատ տեղափոխելու կողմնակից գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանի վկայությունից պարզվում է, որ նրան հայկական բանակի եւ անձամբ սպարապետ գեներալ Թ. Նազարբեկյանի կողմից Կարսի ուղղություն տեղափոխվելու առաջարկություն, այնուամենայնիվ, եղել է:

«Գիշեր մը, - գրում է գնդապետ Տ. Բաղդասարյանը, - Դրոյի հետ Իգտիր, բրիգադի շտապն ենք: Ուղիղ հարաբերութեան մէջ է սպարապետութեան հետ: Զօր. Նազարբէկեան կը յայտնէ թէ եղած կարգադրութեան համաձայն Դրօն պէտք է պատրաստուի անմիջապէս մեկնելու Կարսի ճակատը առանձին զօրամասով մը:

Դրօն գոհ չը մնաց այդ կարգադրութիւնէն եւ խնդրեց սպարապետէն, որ իրեն արտօնուի գիշերով Երեւան հանդիպել եւ վերադառնալ:

Դրօն գնաց եւ եկաւ: Հրամանը փոխուած էր: Դրօն կը մնար Սուրմալու, մեր գունդը կը մեկնէր Կարս»[17]:

Դատապարտելով հայկական բանակի հրամանատարության այդ սխալ եւ վնասակար որոշումը՝ գնդապետ Բաղդասարյանը պնդում է. «Իմ կարծիքով առաջին մեծ սխալնե-

րէն մէկը եղաւ այս, զոր գործեց սպարապետութիւնը, կռիւներու սկզբնական շրջանին, ատոր ցաւալի հետեւանքները յետագային պիտի կրէինք դառնօրէն»[18]:

Հանրապետության վերջին իրադարձությունների վերլուծությանը նվիրված փաստաթղթերից մեկում այս հարցի լուսաբանման առնչությամբ նշվում է. «Հրամանատարական կազմի թուլութիւն. Այդ պակասը շատ մեծ էր եւ ամէն քայլափոխում զգացւում էր: Ռուսական բանակում երկրորդական պաշտօններ վարող զինուորականները, որոնք լաւ ստորադրեալներ էին մեծ բանակում, շուտափոյթ կերպով աստիճանի բարձրացում ստացան եւ իրենց նոր պաշտօններին անհամապատասխան լինելով՝ վճռական րոպէին երեւան հանեցին իրենց թուլութիւնն ու անկարողութիւնը...

Սպայութեան պակաս. Հայաստանի Հանրապետութիւնը իր գոյութեան կարճ ժամանակամիջոցում հնարաւորութիւն չունեցաւ ստեղծելու սպայութեան թարմ եւ նոր կազմ եւ հայկական զօրաբանակը կառավարւում էր ռուսական բանակից ձնացած հայ սպաներով: Վերջին երկու տարուա ընթացքում բազմաթիւ կռիւների շնորհիւ այդ սպայութիւնը նուազեց, պակասեց եւ զօրամասերը մնացին աւելի քիչ թւով կամ նոր նշանակած սպաների ձեռքը...»[19]:

Վերադառնալով Կարսի բերդաքաղաքից՝ Ս. Վրացյանն ու Ա. Բաբալյանը իրենց նկատառումներն ու առաջարկությունները ներկայացնում են Հանրապետության կառավարությանը: Հոկտեմբերի 21-ին տեղի է ունենում կառավարության նիստը, որտեղ բազմաթիվ այլ հարցերի թվում քննարկվում են Կարսի ռազմաճակատին վերաբերվող նյութերն ու առաջարկությունները:

«Ժամը 3-ին, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, որը նախորդ օրն էր վերադարձել արտասահմանյան գործուղումից, - ներկայ գտնուեցայ կառավարութեան նիստին, որուն կը մասնակցէին նաեւ զինուորական հրամանատարութեան ներկայացուցիչները եւ խորհրդարանի նախագահը:

...Նիստին ներկայ էր նաեւ Կարսէն նոր վերադարձած երկրագործութեան նախարար Ս. Վրացեանը: Քննութեան էր դրուած՝ թուրքերու դէմ պատերազմը շարունակելու լաւագոյն եղանակի խնդիրը: Զօրավարներ Նազարբէկեան եւ

Յովսէփեան իրենց կողմէն տեղեկութիւն տուին, որ թէեւ հոկտեմբերի 14-ի յարձակողականը չէ յաջողած, բայց հայ բանակի պաշտպանողական ուժը բաւարար է: Ս. Վրացեան բերած էր Կարսէն անձնական տպաւորութիւններ, որոնք կը վկայէին զօրքերու բաւական լաւ եւ ամուր տրամադրութեան, բայց հրամանատարական կազմի թուլութեան եւ ղեկավարող ձեռքի բացակայութեան մասին:

..Խորհրդակցութիւնը հաւանութիւն տուաւ շարք մը վարչական կարգադրութիւններուն, որոնցմով կառավարութիւնը կ'ուժեղացնէր երկրի պաշտպանողական ուժը եւ ցրուեցաւ բաւական լաւ տրամադրութեան տակ:

..Սուրմալուի ճակատը Դրոյի զօրամասերը կը պահէին թշնամին, իսկ Կարսի ուղղութեամբ թուրքերը բռնած էին Կարսի առջեւ գտնուած դիրքերը»[30]:

Հաշվի առնելով զինվորական նախարարութեան տնօրինութեան ներքո գտնվող սպայական կազմի իրական հնարաւորութիւնները, բանակի հրամանատարութեան կարծիքն ու ռազմաճակատի տարբեր ուղղութիւնների ռազմավարական նշանակութիւնը՝ հանրապետութեան կառավարութիւնը նպատակահարմար չի գտնում կատարելու Ս. Վրացյանի եւ Ա. Բաբալեանի կողմից ճակատի հրամանատարներին փոխելու առաջարկութիւնը, եւ Դրոն մնում է Սուրմալուի ճակատում:

Չնայած այն հանգամանքին, որ հայկական բանակի գլխաւոր հրամանատարութիւնը Կարսի ճակատն էր ընդունում որպես գլխաւոր ուղղութիւն, այնուամենայնիվ, Սուրմալուն իր ռազմա-ստրատեգիական դիրքով պակաս կարեւոր նշանակութիւն չուներ: Նախ, Սուրմալուի ռազմաճակատը ավելի մոտ է գտնվում հանրապետութեան մայրաքաղաքին եւ Հայաստանի ամենախիտ բնակեցված շրջաններին՝ Արարատեան դաշտին: Եթե թուրքական զորքերին հաջողվեր խորտակել Սուրմալուի ռազմաճակատի հայկական զորամասերի դիմադրութիւնը, ապա նրանք կարող էին հաջողութեամբ գետանցել Արաքսը եւ հաշված ժամերի ընթացքում հայտնվել Արարատեան դաշտում ու Երեւանում: Իսկ դեպքերի այդօրինակ զարգացումը անխուսափելիորեն հարցականի տակ կդներ ոչ միայն հանրապետութեան մայրա-

քաղաքի, այլեւ ողջ Հայաստանի գոյութիւնը: Ահա այդ հանգամանքն է նկատի ունեցել գեներալ Սիլիկյանը, ասելով. «... Եթէ Երեւանը անցնի թշնամու ձեռքը, ի՞նչ արժէք կ'ունենայ Կարսի ճակատը»:

Երկրորդ, Սուրմալուն, ի տարբերութեան մյուս ուղղութեան, հագեցված չէր այնպիսի ռազմական պաշտպանողականութեամբ, որպիսին, հանձինս հզոր բերդաքաղաքի, ուներ Կարսի ռազմաճակատը: Կարսի ռազմաճակատի պաշտպանները կարող էին ապավինել բերդաքաղաքի հարյուրավոր հրանոթների, գնդացիրների հզոր կրակի եւ մեծաքանակ ռազմամթերքի աջակցութեանը: Բացի այդ ամենից Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղութեամբ էին գործում նաեւ զրահագնացքները:

Դրոն, խորապես գիտակցելով Սուրմալուի ռազմաճակատի դժվարութիւններն ու նրա դերը հանրապետութեան պաշտպանութեան ու գոյատեւման գործում, հայկական բանակի հրամանատարութիւնից պահանջում է իրեն վստահել այդ ուղղութիւնում գործող զորքերի հրամանատարութիւնը:

Մի փոքրիկ վկայութիւն Սեպուհի զորամասի ծառայողներից մեկի հուշագրութիւնից. «Իգդիրի շրջանում թուրքերն ու քրդերը գլուխ են բարձրացրել, նրանք նույնիսկ հարձակման են դիմել այսօր (թվագրված է 4 հոկտեմբերի - Հ. Գ.): Այնտեղ հիմա գործում է Դրոն, այն մարդը, որն անցյալ տարի 25 ձիավորներով Իգդիրից դուրս քշեց 500-ից ավելի քուրդ խուժանին, որոնք ուզում էին կտրել մեր զորքերի ճամփան եւ տիրել նրանց:

Դրոն իր հայրենիքում է եւ այնտեղ յուրաքանչյուր քարն ու թուփը նրան քաջածանոթ է»[31]:

Բացի պաշտպանական հզոր միջոցներից, ի տարբերութիւն Կարսի բերդաքաղաքի, Սուրմալուի ճակատում չկային մարտական բավարար ուժեր:

Բայց նա իր հարուստ մարտական կենսափորձով խորապես ըմբռնել էր ռազմավարութեան մեջ գերիշխող այն ճշմարտութիւնը, որ որեւէ ճակատամարտում հաղթելու անհրաժեշտ նախադրյալը նախ եւ առաջ պայմանավորված է ոչ թե տեղանքի ու զինվածութեան առավելութեամբ, այլ մարտու-

նակ, կարգապահ ու բանիմաց հրամանատարների ու զինվորների անբասիր գործունեությամբ:

Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատարությունը ստանձնելիս՝ նա գլխավորապես հաշվի է առնում այդ հանգամանքը եւ ինչպես վկայում է Կարո Սասունին.

«...կարողացած էր իր շուրջ հաւաքել լաւագոյն հայ սպաներ, որոնց կազմած զօրամասերը հայկական բանակի ընտրանին էին: Զօրքերը եւ ժողովուրդը շատ կը սիրէին Դրօն, որուն շուրջը համախմբուած էին»[23]:

Սուրմալուի ուղղությունում թուրքական կանոնավոր եւ քրդական ավելի քան 10000-անոց զորագնդերի դեմ կանգնած էին ընդամենը «...9-րդ գունդը՝ 1200 հետեւակ, 25 ձիաւոր, 16 գնդացիր, հրամանատար գնդապետ Խուդաբաշեան, 8-րդ գունդը՝ 600 հետեւակ, 40 ձիաւոր, 8 գնդացիր, հրամանատար գնդապետ Տ. Բաղդասարեան, էքսպեդիցիոն զօրամասը՝ 5 վաշտ՝ 500 հետեւակ, 16 բեռնակիր եւ 8 գնդացիր. Կարօ Թարխանեանի այրուձին՝ 260 ձիաւոր, 6 գնդացիր: Հոկտեմբերի 1-ին 8-րդ գունդը փոխադրուեց Կարսի ճակատ, որ Սեպուհի բրիգադի մի մասն էր. դրա փոխարէն նոր լրացումներ եղան, որով ամբողջ Սուրմալուի զօրամասի թիւը հասաւ մինչեւ 2000 հոգի»[23], եւ 1000 աշխարհազորայիններ:

3000 մարտունակ եւ իրենց հայրենիքին նվիրված քաջակորով զինվորներն ու նրանց անպարտելի հրամանատարն ավելի քան բավական էին թշնամուն ջախջախելու համար:

Հետաքրքիր է ծանոթանալ Դրոյի զորամասերի հրամանատարների բնութագրերին՝ Վարդգես Ահարոնյանի (նա պատերազմի օրերին եղել է Սուրմալուի ճակատում - Հ. Գ.) մեկնաբանությամբ.

«..Իրոք այստեղ բոլոր աչքի ընկնող եւ պատասխանատու դիրքեր գրաւող սպաները երիտասարդներ են: Ահա ծանրախոհ, քրդական հաւասարակշռուած գնդապետ Խուդաբաշեանը, որ հազիւ 30 տարեկան է: Ահա նրան հասակակից անվրդով եւ առիւծասիրտ փոխգնդապետ Հալաբեանը: Մոռայլ, սակաւախօս Թարխանեանը, որի արտաքինն իսկ ասես մի սղմած բռունցք լինի միշտ պատրաստ թշնամու գլխին իջեցնելու, ընդամենը 26-27 տարեկան, հաստատակամ եւ վճռական Թարիվերդեանը, 26 տարեկան, շրջահայեաց, զգոյշ, հո-

տառու Շահբազեանը, 26 տարեկան եւ վերջապէս կրակ ու բոց Մամալեանեանը միայն 24 տարեկան»[24]:

Չնայած երիտասարդ տարիքին՝ վերոհիշյալ սպաները բազում կռիվների բոցում կոփված եւ զինվորների շրջանում անառարկելի հեղինակություն վայելող հրամանատարներ էին:

«Այդպէս են, - շարունակում է Վ. Ահարոնյանը, - այն զօրաբանակի սպաները, որոնցից ամէն մէկի թիկունքում իբրեւ անբաժան ստուեր կանգնած է ինքը՝ զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատարը՝ Դրօն:

Ինչպէս իր ձագուկներին թռչել սովորեցնող արծիւ՝ տարածել է նա իր թեւերը բոլորի վրայ, ամէն մէկի համար ունի խրախուսանքի մի խօսք, քաջալերանք ու յորդոր:

Եւ որեւէ այն թէկուզ վախկոտ զինուորը կամ սպան, որ Դրոյի խօսքով բաց աչքերով, առանց տատանուելու դէպի մահը չի քայլի: Որը նրան ենթակայ ռազմիկներից կյանգնի խնայել իր կեանքը այն ժամանակ, երբ ինքը ընդհանուր հրամանատարը չի խնայում իր կեանքը հասարակ զինուորի պէս»[25]:

Մինչ հոկտեմբեր ամսի վճռական գոտեմարտերը՝ Դրոյին հարկ եղավ այդ շրջաններում հաղթահարելու ռազմական առումով կարեւոր նշանակություն ունեցող մի քանի արգելքներ:

Թուրքական հրամանատարությունը՝ հիմնական մարտական գործողություններ ծավալելու նախօրեին, որպես ապագա արշավանքի հաջողության գրավական, ձգտում է Սուրմալուի թուրքա-քրդաբնակ շրջանները եւ հատկապես Կողբի աղահանքերը վերածել ռազմական ամուր հենակետերի:

1920 թ. ամռանը հայկական զորքերի կողմից Հայաստանի տարածքը մահմեդական բնակչությունից մաքրելուց հետո, թուրքերը, զգալի ուժեր կենտրոնացնելով Կողբի աղահանքերում, փաստորեն, այն դարձրել էին իրենց գլխավոր ռազմական հենակետերից մեկը: Որպեսզի Սուրմալու գավառում եւ նրա հարակից շրջաններում պահպանվեր կայուն, անվտանգ իրավիճակ, անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ վերացնել Կողբի թուրքական հենակետը եւ թույլ չտալ, որպեսզի նրանք առավելագույնս ամրապնդվեին այդ տարածքում: Ել-

նելով վերոհիշյալ նկատառումներից՝ հայկական զորքերի հրամանատար Դրոն վճռում է նախահարձակ լինել եւ ջախջախել Կողբի աղահանքերում կենտրոնացված թուրքական զորամասերը: Նպատակադիր գործողության կենսագործման համար նրա հրամանատարության ներքո տվյալ ժամանակահատվածում եղել են հետեւյալ մարտական ուժերը.

«... ա) Ձախ թեւէն՝ գնդ. Մամաջանեան 450 զօրքով, 2 լեռնային թնդանօթով, 4 գնդացիրով եւ 30 ձիաւոր հետախոյզներով, բ) Կեդրոնէն՝ գնդ. Բէգ. Զուրաբեանը 450 զօրքով, 2 թնդանօթ, 4 գնդացիր եւ 30 ձիաւորներով, գ) Աջ թեւէն՝ Սասունցի Մանուկն իր ձիաւոր զօրամասով, գնդապետ Փիրումեանը Սարդարապատի գումարտակով, 2 թնդանօթ, 4 գնդացիր, ընդամէնը 500 զօրքով: Այսպիսով, Կողբի վրայ շարժուող բանակը 1500 սուին ունէր»[36]:

Սեպտեմբերի կեսերին հայկական զորագնդերն անակնկալ հարվածով ջախջախում են Կողբում տեղաբաշխված թուրքական զորախմբերին եւ դուրս շպրտում նրանց Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից: Ջանցած մի քանի օր՝ սեպտեմբերի 25-27-ը, թուրք հրամանատարությունը, վերախմբավորելով ու համալրելով մարտական ուժերը, դարձյալ հարձակվում է այս անգամ արդեն հայ զինվորների կողմից պաշտպանվող Կողբի վրա: Մի քանի օր ընթացող կռիվներում հայ զինվորները՝ Դրոյի առաջնորդությամբ, պարտության են մատնում թուրքերին եւ ծանր կորուստներ պատճառելով՝ հարկադրում նրանց նահանջել նախկին դիրքերը:

Շնորհիվ այդ հաղթանակների, փլուզվում են թուրք հրամանատարության պատերազմական գլխավոր գործողությունները ծավալելու նախօրեին, ռազմական ամուր հենակետեր ստեղծելու նպատակները:

Իսկ Սուրմալու ուղղությունում հաստատվում է կայուն իրավիճակ, որն էլ հանրապետության զինվորական հրամանատարությանը հնարավորություն է ընձեռում ի հաշիվ Սուրմալուի ճակատի թուլացման՝ գնդապետ Բաղդասարյանի 8-րդ գունդը տեղափոխել Կարս, իսկ ռազմաճակատում մարտական հիմնական գործողությունները դեռեւս նոր էին ծավալվելու:

8-րդ գնդի տեղափոխվելուց հետո Սուրմալուի ճակատում

ստեղծվում է բավական անախորժ իրավիճակ: Դրոն, ռազմաճակատում առաջացած ճեղքվածքը փակելու նպատակով, հարկադրված, Տ. Բաղդասարյանի 8-րդ գնդի տարածքի պաշտպանությունը հանձնարարում է գնդապետ Մամաջանյանի գնդին, որն այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Կողբի պաշտպանական բնագիծը:

Թուրքերն, օգտվելով Կողբի հատվածի մերկացումից, վերսկսում են հարձակումը եւ չհանդիպելով լուրջ դիմադրության՝ գրավում են Կողբը եւ զարգացնելով առաջխաղացում՝ հասնում Արաքսի Կարակալայի կամուրջը եւ գրավում Արհաջ գյուղը: Այդ ուղղությամբ դիրքավորված գնդապետ Մամաջանյանի գունդը ստիպված էր պաշտպանել Դալիկ-Դաշից մինչեւ Արհաջ ընկած հատվածը: Թուրքերի առաջխաղացումը շատ վտանգավոր էր. եւս մի քանի քայլ եւ նրանք Կարակալայի կամուրջով կարող էին հայտնվել Արարատյան դաշտում, իսկ դա չպետք էր որեւէ կերպ թույլ տալ: Դրոն, կազմակերպելով հայկական զորքերի հակահարձակումը, գրավում է Արհաջ գյուղը եւ ստիպում նրանց հետ նահանջել:

«Թշնամին, տեսնելով հայ զօրքերու ուժեղ յարձակողականը, թոյլ դիմադրութիւն մը ցոյց տուաւ եւ քաշուեցաւ Մասիսի լանջերը: Այս կռիւներու ժամանակ օգնութիւն էր հասած գնդ. Ջահանգիր Բէգը (եզդի) իր 80 զինուորներով: Դրոյի կարգադրութեամբ հայ զօրքը իր նախկին դիրքերը կը վերադառնար ու հոն կ'ամրանար»[37]:

Դրոյի զորախմբից 8-րդ գնդի տեղափոխումը Կարսի ուղղություն, կարող էր բացասաբար անդրադառնալ Սուրմալուի ռազմաճակատում կատարվելիք դեպքերի հետագա ընթացքի վրա: Բայց ուրիշ ելք չկար:

«Երեւանից մեկնելուց առաջ, - գրում է Ս. Վրացյանը, - ես տեսնուեցի Դրոյի հետ: Նա մռայլ գոյներով նկարագրեց կացութիւնը եւ ցաւ յայտնեց, որ ես հեռանում եմ մայրաքաղաքից: Նա լաւատեղեակ էր Կարսի զօրամասերի հոգեբանական վիճակին, մանաւանդ հրամանատարական կազմի թուլութեան: Վրդովուած էր, որ զինուորական նախարարութիւնը հրամայել էր Սուրմալուի ճակատի լաւագոյն զօրաբաժինների մի մասը (խոսքը գնդապետ Բաղդասարյանի 8-րդ գնդի մասին է - Հ. Գ.) փոխադրել Կարսի շրջանը: Նա չէր

ժխտում Կարսի ճակատը ուժեղացնելու անհրաժեշտությունը, բայց ոչ Սուրմալուի տկարացման գնով: Սուրմալուն կորցնել, նրա կարծիքով, նշանակում է Հայաստանը կորցնել»[28]:

Հարկավոր էր համակերպվել իրողությանն ու ապավինելով եղած ուժերին՝ պաշտպանել ռազմաճակատը եւ թույլ չտալ թուրքերին գրավելու Սուրմալու գավառն ու գետանցել Արաքսը:

Սեպտեմբերյան հաղթական կռիվներից ճիշտ մեկ տարի առաջ, երբ Դրոն մի փոքրաթիվ ջոկատով գտնվում էր Իգդիրում, թուրք-քրդական 3000-անոց հրոսակախմբերը, իջնելով Բարդողյան լեռներից, ներխուժում են Իգդիր եւ հանկարծակիի բերում քաղաքը պաշտպանող պահակազորին:

Իգդիրում Դրոյի մղած այդ կռիվը կարծես հրաշքի է նմանվում: Նա, բնավ չերկնչելով թշնամու բազմապատիկ գերակշռող ուժերից, կուռո Թարխանյանի ընկերակցությամբ (ընդամենը 160 զինվորներով) այնպիսի հուժկու հարված է հասցնում թուրք-քրդական հրոսակախմբերին, որ նրանք գլխիկոր լքում են մարտադաշտը՝ թողնելով հարյուրավոր սպանվածներ ու վիրավորներ[29]:

Հոկտեմբերին առավել ուժգնությամբ են սկսվում ռազմական գլխավոր գործողությունները Կարսի եւ Սուրմալուի ուղղություններում: Մինչեւ հոկտեմբերի կեսերը Կարսի ճակատում ռազմական դրությունը կարծես թե նպաստավոր էր հայկական զորքերի համար: Գեներալ Սիլիկյանի գլխավորությամբ գործող հայկական զորքերը պատրաստվում են հարձակման, որը պիտի սկսվեր հոկտեմբերի 14-ին: Այդ ուղղությունում ռազմական գործողությունները, բացի ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանից, ղեկավարվում էին փորձառու զորապետներ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, Վեքիլյանը, Հովսեփյանը, Մազմանյանը եւ այլք: Նույն ճակատում էին նաեւ Սեպուհի եւ Սմբատի գլխավորությամբ գործող զորամիավորումները:

Խորհրդային զորքերը, հաստատվելով Զանգեզուրում, զրկել էին Գ. Նժդեհի գլխավորած տեղի հայկական ուժերին հայ-թուրքական ռազմաճակատ տեղափոխվելու հնարավորությունից: Համանման պատկեր է տիրում Լոռի, Շամշադին-Ղազախ շրջանում, ուր դարձյալ հայկական զորամասե-

րին խոչընդոտում էին այդ կողմերում հայտնված բոլշեւիկյան ուժերը: Հայաստանը բռնազավթելու ռազմական գործողությունները ե՛ւ Խորհրդային Ռուսաստանի, ե՛ւ Թուրքիայի կողմից վաղօրոք խնամքով մշակված ու հաշվարկված էին: Ռազմաճակատի գլխավոր ուղղություններում՝ Կարս եւ Սուրմալու, կատարվում էին վերջին նախապատրաստական աշխատանքները:

«Սուրմալուի կռիվների ռազմաճակատը կազմում էր մի եռանկյունի, որի կատարը գտնվում էր Իգդիրում, երկու կողմերը կազմում էին Իգդիր-Մարգարա եւ Իգդիր-Կարակալա գծերը, իսկ հիմքը՝ Արաքս, Կարակալայի եւ Մարգարայի կամուրջները»[30]:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Սուրմալուի ուղղությամբ սեպտեմբեր ամսին արդեն գործում էին թուրքական մեծաքանակ ուժեր, սակայն թուրք հրամանատարությունը, նպատակադրվելով ավելի արագացնել այդ տեղամասում մարտնչող հայ մարտական ջոկատների ջախջախումը, հոկտեմբերի սկզբներին Իգդիրի հատվածում մարտադաշտ է նետում նաեւ Բայազետի զորախումբը, եւ նույն ամսի 4-ին առաջապահ ջոկատներով գրավում Արհաջ գյուղը: Եթե թուրքերը կարողանային այդ հատվածում կենտրոնացնել նախատեսված ռազմական ուժերը, ապա զորքերի քանակական ու դիրքային հաշվեկշիռը կարող էին արմատապես փոխել հօգուտ իրենց, եւ Սուրմալուի պաշտպանների մարտնչելու ու հաղթելու հնարավորությունները կարող էին հասնել վատթարագույնի: Հարկավոր էր հակառակորդին թույլ չտալ իր զորքերը կենտրոնացնելու եւ նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցնելու հնարավորություն: Դրոն, խորամտորեն գնահատելով տիրող կացությունը, առանց վարանելու հրամայում է գրավել Արհաջ գյուղը: Հայ զինվորների գրոհն անկասելի էր: Թուրքական պարտված զորքերը հետ են շպրտվում մինչեւ Մասիսի ստորոտը:

Նույն օրը մեր զորքերը գրավում են Պիրլ եւ Խոզալ բնակավայրերը եւ միայն հակառակորդի մարտադաշտ հասած զորախմբերի դիմադրությունն ու գիշերային խավարը խոչընդոտում են զարգացնելու ճեռք բերած հաջողությունը: Այդ օրվա մարտերի վերաբերյալ հայկական զորաբանակի

շտաբը ստանում է հետեւյալ հեռագիրը.

«Հոկտեմբերի 4-ի կեսօրվան, - նշվում է ռազմաճակատից առաքված ամփոփագրերից մեկում, - հակառակորդին հաջողվում է գրավել Պիրլ գյուղը եւ Խուլպ բնակավայրը: Մեր զորամասերը հետ են քաշվել մինչեւ Կարակոլայի կամուրջը: Մոտավորապես ժամը 15-ին Իգդիրի կողմից հասցված հակահարվածով մեզ հաջողվում է գրավել Պիրլ գյուղը, բայց Կամիշլու գյուղի մոտակայքում թուրքերի եւ քրդերի զգալի ուժերի (մոտ 1000 մարդ երկու գործող հրանոթներով) կուտակման եւ մուխն ընկնելու հետեւանքով մեր հարձակումը կանգ է առել:

Իգդիրի շրջանում հոկտեմբերի 4-ի երեկոյան խալֆալ եւ խոշքաքար գյուղերը գրաված քրդերի հետ ունեցել ենք փոխհրաձգություն: Հոկտեմբերի 5-ի առավոտյան մեր հետախույզները գրավել են նշված գյուղերը եւ Արհալ գյուղը»[91]:

Ի տարբերություն Սուրմալուի, Կարսի ռազմաճակատում ռազմական գործողությունները ընթանում էին բավական անհաջող: Հոկտեմբերի 14-ին հայկական զորքերի ձեռնարկած հարձակումը չտվեց սպասվելիք արդյունքը: Թուրքական զորքերը ոչ միայն կարողացան հետ մղել հայ զորապետների կողմից բազմաթիվ սխալներով ու անփութորեն կազմակերպած հարձակումը, այլեւ մարտադաշտ նետելով պահեստային ուժեր՝ հոկտեմբերի 20-ին դիմելով հակահարձակման, հետ են մղում մեր զորամասերը եւ հասնում մինչեւ Անիի մատույցները:

Ռազմաճակատում ծավալվող մարտական գործողություններին զուգընթաց նշանակալի իրադարձություններ էին տեղի ունենում նաեւ հանրապետության քաղաքական կյանքում:

Հոկտեմբերի 11-ին Երեւան է ժամանում Լեգրանի գլխավորած Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակությունը եւ Հայաստանի կառավարությանը ներկայացնում հետեւյալ վերջնագիրը.

1. Հրաժարուել Սեւրի դաշնագրից:

2. Թոյլ տալ խորհրդային զորքերին իրենց ռազմամթերքով անցնիլ Հայաստանի երկաթուղիներով ու խճուղիներով

միանալու համար Մուսթաֆա Քեմալի զօրքերին՝ դաշնակիցներու դէմ կռուելու համար:

3. Հայաստանի եւ հարեւանների միջեւ գոյութիւն ունեցող սահմանային վէճերի լուծումը յանձնել Խորհրդային Ռուսաստանի իրաւավարութեանը եւ մի շարք երկրորդական առաջարկներ»:

Հայաստանի կառավարությանը պատասխանի համար տրվում է 48 ժամ:

Նույն օրը հրավիրվում է նախարարների խորհրդի արտակարգ նիստ, որին բացի կառավարության անդամներից մասնակցում էին Մոսկվայից վերադարձած հանրապետության պատվիրակության անդամներ Լեւոն Շանթը, Համբարձում Տերտերյանը, Լեւոն Զարաֆյանը, ինչպես նաեւ Հովհաննես Քաջազնունին:

Լեգրանի առաջադրած պայմաններն ընթերցելուց ու համակողմանիորեն քննարկելուց հետո, խորհրդակցության անդամները, գալով ընդհանուր համաձայնության, մշակում են իրենց միասնական տարբերակը եւ այն ներկայացնում Ռուսաստանի պատվիրակությանը:

Հոկտեմբերի 13-ին սկսվում է բանակցութեւունները Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեգրանի, նրա խորհրդականներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի, Սիլինի եւ հայկական կողմի՝ Լ. Շանթի, Հ. Տերտերյանի, Լ. Զարաֆյանի միջեւ: Բանակցությունները շարունակվում են մինչեւ հոկտեմբերի վերջերը եւ Կարսի անկման նախօրեին երկուստեք ստորագրում են համաձայնագիր, որի գլխավոր կետերն են.

1. Ռուսաստանը հրաժարւում է Հայաստանի օգտին ամբողջ Երեւանի նահանգից, Ղարսի նահանգից, Զանգեզուրից, Ղազախից եւ Լոռիից:

2. Տաճկական զօրքերը դատարկում են ամբողջ Ռուսահայաստանը մինչեւ 1914 թւի սահմանը:

3. 1914 թւի սահմանագծից մինչեւ Տրապիզոն, Էրզրում, Մուշ գիծէն քաշւում են տաճկական զօրքերը եւ թողնւում է միայն ադմինիստրացիան, որից յետոյ Ռուսաստանի օժանդակութեամբ ու աջակցութեամբ սկսւում են բանակցութիւնները Անգորայի եւ Հայաստանի միջեւ, սահմանների վերջ-

նական մշակման խնդիրը լուծելու նպատակով:

4. Դրա փոխարէն Հայաստանը նրանց զիջում է տրանզիտ զէնքի, ռազմամթերքի, որից 300 առ հարիւրը թողնւում է Հայաստանին, իսկ մնացածը անց է կացւում պարագրաֆ 3-ի մէջ յիշատակուած գծից արեւմուտք (նկատի ունի Թուրքիա - Հ. Գ.)...

5. Խորհրդային Ռուսաստանը պէտք է վճարէր Հայաստանին երկու եւ կէս միլիոն ոսկի ռուբլի, պէտք է բանար նաւթային ճանապարհ, տար երկրագործական գործիքներ, յանձնէր Մոսկուայում գտնուող էջմիածնական գրքերը, դիւրութիւններ տար Ռուսաստանի մի քանի կենտրոններում հաւաքուած հայ գրենական եւ գեղարուեստական երկերը Հայաստան փոխադրելու, արտօնէր եւ աջակցէր հայ գաղթականների վերադարձին եւ այլն»[33]:

Այս նախնական համաձայնագիրը ստորագրելուց հետո Մոսկվայի հետ կապվելու եւ նրա համաձայնութիւնը ստանալու նպատակով Լեգրանը մեկնում է Բաքու: Երեք Մոսկվան հավանութիւն տար այդ համաձայնագրի նախագծին, ապա Լեգրանն անհապաղ պետք է վերադառնար Երեւան, եւ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ կնքվեր «Խաղաղութեան եւ բարեկամութեան» համաձայնագիրը: Սակայն, ժամանակը միանշանակորեն ցոյց տվեց, որ իզուր էին Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցութեամբ պատերազմը դադարեցնելու եւ թուրքական զորքերին հարկադրելու մինչեւ 1914 թ. սահմանը նահանջելու Հայաստանի կառավարութեան փայփայած հույսերը: Խորհրդային իշխանութիւնները, առաջնորդվելով իրենց որդեգրած վաղօրոք մշակված սկզբունքներով եւ քաղաքական նպատակներով ու շահերով, տվյալ ժամանակահատվածում որեւէ նպատակ չունեին անհապաղ կյանքի կոչելու համաձայնագիրը եւ օգնութեան ձեռք մեկնելու ծանր կացութեանում հայտնված Հայաստանի Հանրապետութեանը:

Այս հարցի լուսաբանման կապակցութեամբ «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»-ը տալիս է իրականութեանը ոչ համահունչ, ճիշտ հակառակ հետեւյալ մեկնութիւնը. «1920-ի սեպտեմբերին, երբ Թուրքիան պատերազմ սկսեց Հայաստանի դեմ, Լ. պ. (Լեգրանի պատվիրակութիւն) առա-

ջարկեց իր միջնորդութիւնը պատերազմը դադարեցնելու համար, սակայն Հայաստանի դաշնակցական կառավարութիւնը հապաղեց ընդունել առաջարկութիւնը...

Հոկ. 28-ին Լ. պ-յանը հաջողվեց դաշնակցական կառավարութեան հետ կնքել նախնական պայմանագիր, որով Սովետական Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախութիւնը, հրաժարվում նրա նկատմամբ նախկինում ունեցած բոլոր իրավունքներից, խոստանում օգնել միացնելու հայկ. մարզերը, անվերադարձ տալ 2, 5 մլն. ռ. ոսկով, ապահովել Թուրք բանակի ետ քաշվելը մինչեւ 1914-ի սահմանները: Սակայն Թուրք. բանակի առաջխաղացումը խանգարեց պայմանագրի վավերացմանը եւ այն ուժի մեջ չմտավ»[34]:

Հայաստանի կառավարութեան եւ Լեգրանի պատվիրակութեան միջեւ նախնական պայմանագիրը, ինչպես արդեն նշվել է, իրոք կնքվել է, բայց թե ինչո՞ւ այն Մոսկվայի կողմից չվավերացվեց, բոլորովին այլ հարց է: Որպեսզի առավել հավաստի ու պարզորոշ լինի, թե ինչու չվավերացվեց նախնական պայմանագիրը, վկայակոչենք այս հարցին անմիջականորեն վերաբերող երկու պերճախոս փաստաթղթեր.

1. Նոյեմբերի 4-ին Բաքվում «Հայաստանի իրավիճակի մասին» օրակարգով տեղի է ունենում Խորհրդային Ռուսաստանի Կովկասյան Բյուրոյի (Կավբյուրո) եւ Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի բյուրոյի համատեղ խորհրդակցութիւն, ուր. «Լսեցին. Լեգրանի որոշումը Հայաստանի իրավիճակի մասին: Որոշեցին.

Ա. Հայաստանի կողմից առաջադրված պայմանագրի մասին վերջնական որոշումը չընդունել՝ մինչեւ այդ հարցով բանակցութիւններ չընթանան ՌԿԿ Կ-ի հետ, որի վարումը հանձնարարել ընկեր Ստալինին:

Բ. Միաժամանակ հայտնել Քաղբյուրոյի կարծիքը, որ համաձայնագրով նախատեսված Նախիջեւանն ու Զանգեզուրը Հայաստանին հանձնումը ձեռնտու չէ թե քաղաքական եւ թե ռազմավարական առումով...»[35]:

2. Առաջնորդվելով նաեւ հենց այդ որոշմամբ՝ Ստալինը եւ Օրջոնիկիձեն, հաջորդ օրն ուղիղ նոյեմբերի 6-ին Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործոց կոմիսար Ջիչերինին են ուղարկում հետեւյալ հեռագիրը.

«Ժամանել է Լեգրանը համաձայնագրի նախագծով, նրա կողմից Հայաստանի կառավարությանը ոչ մի վերջնագիր չի ներկայացվել: Համաձայնագրի նախագիծը նախատեսում է Նախիջեւանը եւ Զանգեզուրը հանձնել Հայաստանին, մենք ստանում ենք զենք եւ այլնը Թուրքիա տեղափոխելու իրավունք, եթե թուրքերը մեր ճնշման տակ նահանջեն մինչեւ 1914 թ. սահմանը: Նախագիծը չի կարելի շտապ հաստատել, այն կարիք ունի համակողմանի եւ էական քննարկման եւ փոփոխման (այս հեռագրի պատճենն ուղարկվել է Լենինին - Հ. Գ.)»[36]:

Մինչ Հայաստանում սրտատրոփ սպասում էին Խորհրդային Ռուսաստանի պատասխանին, ռազմաճակատներում պատերազմական գործողությունները չթուլացող ուժգնությամբ շարունակվում էին, իսկ Կարսի ուղղությամբ թուրքական զորքերի ձեռք բերած նվաճումներն արդեն ակնառու իրողություն էին:

Պատերազմում հաղթանակի հասնելու համար թուրք հրամանատարությունն անհրաժեշտաբար պիտի վճռական քայլեր ձեռնարկեր նաեւ Սուրմալուի ճակատում, ուր դեռեւս միայն պարտություններ էր ճաշակում:

Հոկտեմբերի կեսերին զգալի ուժեր կենտրոնացնելով Դաշ-Բուրանի եւ Դալիկ-Դաշ գյուղերի ուղղությամբ՝ թուրք հրամանատարությունը ծրագրում է կենտրոնացված, խոյահարիչ հարվածով ճեղքել հայկական զորամասերի պաշտպանությունը եւ զարգացնելով հարձակումը՝ գրավել Մարգարայի եւ Կարակալայի կամուրջները եւ դուրս գալ Երեւան-Իգդիր խճուղին: Մարտական գործողությունների հաջող զարգացման դեպքում թուրքերը հույսեր էին փայփայում կտրել Երեւան-Ալեքսանդրապոլ հաղորդակցության ուղիները եւ աքցանի մեջ վերցնել Կարսի ռազմաճակատն ու բերդաքաղաքը: Վերոհիշյալ հանգամանքների առկայության շնորհիվ Սուրմալուի ռազմաճակատը ձեռք է բերում արտակարգ կարեւոր նշանակություն:

Հանրապետության ղեկավարությունը, բանակի հրամանատարությունն ու ժողովուրդը սրտատրոփ եւ մեծագույն հավատով ակնկալում էին Իգդիրից սպասվելիք հայկական զորքերի հաղթանակի ավետիսին: Իսկ ժողովուրդը իր վստահության մեջ չէր սխալվում, այնտեղ իր քաջակորով մարտիկներով մարտնչում էր Դրոն:

«Իր անձնական քաջութեամբ, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - Դրօն դարձած էր հայ զինուորի կուռքը եւ այդ պատճառով՝ ընդունակ էր հրաշքներ գործելու անոր հետ»[37]:

Այո՛, ժողովուրդը չէր սխալվում, Դրոն եւ նրա գլխավորած զինվորները գործելու էին հերթական հրաշքը:

Գլխավոր ռազմակայանից, նույնիսկ այդ ճակատագրական պահին, Սուրմալուի ռազմաճակատ չեն առաքվել որեւէ լրացուցիչ օգնական մարտական ուժեր ու համալրում: Հանրապետության կառավարությունն ու հայկական բանակի հրամանատարությունն ավելի քան վստահ էին, որ Սուրմալուի ուղղությամբ դեպի մայրաքաղաքի դարպասները ձգվող ուղիները անառիկ են եւ հուսալիորեն պաշտպանված:

Արարատյան դաշտի, մայրաքաղաքի բնակչությունը սիրահոժար օգնում եւ ոգեւորում էր իր զավակներին, որոնք արդեն նախորդ մարտերում դրսեւորած հերոսականությամբ իրավամբ վաստակել էին հայության սերն ու վստահությունը: Սուրմալուի ռազմաճակատի թիկունքը գործում էր անխափան: Այդ օրերին կարծես մայիսյան հերոսամարտերի ոգին էր վերստին արթնացել ռազմաճակատին սատարող Արարատյան դաշտի հայության շրջանում:

Հոկտեմբերի 24-ին թուրքական զորքերի գլխավոր խմբավորումներն ու քրդական հրոսակախմբերը վերսկսում են մարտական գործողությունները եւ մեծ ուժերով հարձակվում Մարգարայի ու Կարակալայի մոտերքում դիրքավորված հայկական զորագնդերի վրա: Արաքսի երկու կամուրջներն էլ կարեւորագույն ռազմական նշանակություն ունեցող հանգույցներ էին: Փաստորեն Մարգարայի եւ Կարակալայի կամուրջներն այն հիմնական հաղորդակցության միջոցներն էին, որոնք Սուրմալուի ողջ գավառը կապում էին Արարատյան երկրի հետ: Ահա թե ինչու թուրքերը հայկական ողջ զորաբանակը օղակի մեջ վերցնելու նպատակով ձգտում էին նախ եւ առաջ գրավել հենց այդ կամուրջները եւ ամենակատաղի հարվածները տեղում էին ռազմաճակատի այդ հատվածներում պաշտպանվող զորագնդերի վրա:

«Երբ սկսուել են կռիւները այդ կամուրջի շուրջը, շտա-

բում ակամայից շատերին հետաքրքրել է այն հարցը, թէ ո՞վ է պաշտպանում այդ կարեւոր կէտը.

- Գնդապետ Լալայեանը (45 տարեկան):

- Եթէ նա է, կարելի է ապահով լինել: Եթէ թիւրքերն անգամ նրա միսը քրքրեն ատամներով, նա տեղից չի շարժուի»[38]:

Դրոն իր տարերքի մէջ էր: Անխափան գործում էր կապը ճակատի բոլոր զորամիավորումների եւ զորահրամանատարների միջեւ: Զորագնդերի հրամանատարներին Դրոյի կողմից հաղորդվող հրամանը միակն էր. մեռնել, բայց պաշտպանել Արաքսի գետանցումները եւ ոչ մի պարագայում թուլ չտալ թշնամուն անցնելու գետը:

Ամբողջ օրը թուրքական զորքերի մեկ գրոհը հաջորդում էր մյուսին: Ռազմաճակատում կենտրոնացված Լալայանի, Մամաջանյանի, Խուրշուդյանի, Հալաբյանի, Թարխանյանի, Բաշգառնեցի Մարտիրոսի եւ այլոց գլխավորած հայկական քառապատիկ փոքրաթիվ ուժերի պաշտպանությունը ժայռի նման անսասան էր:

Հոկտեմբերի 24-ին ձեռնարկած հարձակումները թուրքական հրամանատարությանը որեւէ շոշափելի արդյունք չտվեցին: Հաջորդ օրը ճակատամարտը սկսվում է առավել մեծ ուժգնությամբ: Հոկտեմբերի 25-ին ճակատամարտը զգալիորեն տարբերվում էր նախորդներից: Այդ օրը թուրքերի կողմից հարձակողական գործողություններին մասնակցում էր զորքերի մեծագույն մասը, մեծ քանակությամբ հրետանի եւ գնդացիրներ: Իր զորքերի թվական գերակշռությամբ ոգեւորված թուրք հրամանատարությունը հայկական զորքերի պաշտպանությունը արագորեն խորտակելու դիտավորությամբ հոգեբանական գրոհ է ձեռնարկում հայ զինվորների վրա:

Նվագախմբի եւ թմբուկների զարկերի ուղեկցությամբ թուրքական զինաջոկատները մարտաշարքերով եւ խրոխտ քայլերով մոտենում են հայ զինագնդերի դիրքերին: Սակայն, իզուր էր թուրքական հրամանատարության փորձը հոգեբանական գրոհների սարսափազդու տեսարաններով ահաբեկել Սուրմալուի պաշտպաններին: Դրոյին եւ նրա զինվորներին անհնարին էր վախեցնել այդօրինակ գործողություններով:

Հոգեբանական գրոհին հաջորդում է թնդանոթային մարտկոցների փոթորկալի կրակը, որի պաշտպանությամբ թուրք զորամասերը նետվում են Սուրմալուի պաշտպաններ վրա:

Նախորդ օրվա հաղթական կռիվները թեւավորել ու ոգեշնչել էին հայ զինվորներին ու հրամանատարներին: Ինչպես միշտ կատարելապես զորահրամանատարության բարձունքում էր Դրոն:

«Կռուի ընթացքում, - գրում է Վ. Ահարոնյանը, - Դրօն ամէն տեղ է: Չի մնում ոչ մի դիրք, որ նա չայցելի, չի մնում ոչ մի զօրամաս, որի թիկունքում նա գէթ մի քանի րոպէով չերեւայ: Մէկին խրախուսել, միւսին քաջալերել, երկրորդի սխալն ուղղել կամ նոր հրահանգներ տալ ստեղծուած կացութեան հանդէպ, ահա թէ ինչ է անում նա կռուի ընթացքում: Նրան ենթակայ զօրամասերը միշտ զգում են նրա անմիջական ներկայութիւնը: Մի հանգամանք, որ չի կարող չանդրադառնալ նրա զօրաբանակի բարձր ոգեմտաւորութեան վրայ»[39]:

Հոկտեմբերի 25-ի ճակատամարտի օրը սարսափելի իրավիճակ է տիրել ռազմաճակատի ամբողջ տարածքում: Թուրք հրամանատարությունը, հաշվի չառնելով կորուստները, անընդհատ պահեստային ուժեր նետելով մարտադաշտ, ձգտում է ամեն գնով ընկճել հայ զինվորների դիմադրությունը եւ դուրս գալ Արաքս: Մի շարք գյուղեր մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք են անցնում:

«Այս, - շարունակում է Վ. Ահարոնյանը, - վերջին կռիւների ընթացքում եղել են վայրկեաններ, երբ չորս կողմից անդադար յարձակումների ենթարկուած մեր զօրամասերից ոմանք ընկած են եղել չափազանց ծանր դրութեան մէջ: Կորցրած նահանջի ճամբան, որը գրաւուած է եղել թշնամու կողմից, ճակատից կատաղի յարձակումների ենթարկուած մեր զօրամասերից մէկի պետը հեռախոսով դիմում է Դրոյին (բարեբախտաբար ամբողջ կռիւների ընթացքում ճակատի հեռագրային եւ հեռախոսային կապը ոչ մի վայրկեան չի ընդհատուել), խնդրելով հրահանգներ ստեղծուած ծանր կացութեան վերաբերմամբ:

- Ինչպէս էք հրամայում վարուել, հարցնում է զօրամասի պետը:

- Հրամայում եմ բոլորիդ մեռնել, ոչ մի քայլ յետ, - հրահանգում է Դրօն:

- Լսում եմ, պ. հրամանատար, - լինում է զօրամասի պետի պատասխանը»[40]:

Դրոյի հրամանը անառարկելիորէն պիտի կատարվեր: Նրա հատու պատասխանից կրկնակի անգամ զգաստացած զօրամասի հրամանատարը վարպետորէն է կազմակերպում մարտը եւ մարտի մեջ մտցնելով տեղ հասած ուժերը՝ հուժկու հակահարվածով ջախջախում է թուրքերի օղակող զորաշարքերն ու վերականգնում դրութիւնը:

Թուրք հրամանատարութեան կողմից հոկտեմբերի 25-ին ձեռնարկված բազում գրոհները դարձյալ ապարդիւն են անցնում: Դրոյի զինվորները հրաշալի քննութիւն են բռնում: Երկու օր ընթացող լարված ու դժվարին կռիվներում նրանք ոչ մի անգամ տեղի չեն տալիս թշնամու չդադարող գրոհներին:

«Ճակատամարտ» լրագրի թղթակիցը այդ կռիվների վերաբերյալ մայրաքաղաքից խմբագրութիւն է ուղարկում հետեւյալ հաղորդակցութիւնը.

«Թուրքերը յարձակում կը գործեն Իգդիրի վրայ, որ Երեւանէն 45 քիլոմեթր հեռու է: Այդ կռուին թնդանօթի ձայներն են, որ կը լսուին հիմա: 80 ժամէ ի վեր կատաղի եւ անընդհատ կռիւ կը մղուի այդ ճակատին վրայ գիշեր ու ցերեկ: Երկու կողմերն ալ կը կռուին կատաղօրէն: Գաղափար մը տալու համար ըսեմ, թէ այդ շրջաններուն մէջ գիւղեր եղան, որոնք ինն անգամ թշնամիին եւ մեր ձեռքն անցան յաջորդաբար: Մօտ 4 հազար թրքական կանոնաւոր զօրք եւ 10 հազար քիւրտ եւ թուրք խուժան կը մասնակցէին յարձակումին, իրենց դէմ ունենալով հայկական հերոս բանակը, որուն թիւը կը հասնի 4 հազարի...

Թրքական կորուստները շատ մեծ են եւ կը հասնին հազարի, մինչ մեր զոհերը կըլլան 50 հոգի...

Իգդիրի ճակատը կը պաշտպանէ Դրօն»[41]:

Մարտերի արդիւնքը բացարձակապես չէր կարող բավարարել շուտափոյթ հաղթանակի ակնկալիքն ունեցող

թուրք հրամանատարութեանը: Այդ պատճառով հաջորդ օրը, վերախմբավորելով ու համալրելով ուժերը, թուրքերը դարձյալ դիմում են հարձակողական գործողութիւնների:

Հոկտեմբերի 26-ը ճակատամարտի վճռական օրն էր:

Նախորդ կռիվներում իրենց ծրագրերի փլուզումից հետո, թուրք հրամանատարութիւնը որոշում է ձեռնարկել առավել ծավալուն ընդգրկումներով մարտական գործողութիւններ, որոնց նպատակն էր հաջորդաբար գրավել Իգդիրը շրջափակող գիւղերը եւ շղթայի մեջ վերցնել հայկական զորաբանակի հիմնական խմբավորումը, որը գտնվում էր Իգդիրում: Այդ նպատակով թուրք կանոնավոր զորագնդերը քրդական հեծելախմբերի համագործակցութիւնամբ անցնելով Զնդլի լեռնանցքը՝ կենտրոնանում են Օրգով եւ Արհաճ գիւղերի մերձակայքում եւ ուժգին հարձակումով գրավում Դաշբուռուն գիւղը, այնուհետեւ հարձակումը զարգացնում դեպի Իգդիր-Մարգարա խճուղին: Հաղթահարելով այդ հատվածում մարտնչող հայկական փոքրաթիվ ուժերի դիմադրութիւնը՝ թուրքերը նույն օրը գրավում են Ղալար-Թոխանլու, Կարակոյինլու գիւղերը եւ հասնում մինչեւ Դալիկ-Դաշտ: Դալիկ-Դաշտի գրավումը մեծ հնարավորութիւն կընձեռեր թուրքերին հարձակումը զարգացնելու Մարգարայի կամրջի եւ Իգդիրի ուղղութիւամբ եւ հաջողութեան դեպքում կտրելու տեղի բնակչութեան եւ զորքի նահանջի ուղիները: Ամբողջ օրը հակառակորդի ուժերի դեմ հերոսաբար մարտնչող զորախմբերը, այլեւս անկարող լինելով դիմադրելու թշնամու մեծաքանակ ուժերի գրոհներին, քայլ առ քայլ նահանջում են: Կռիվների ամենավճռական պահն էր: Դրոն հայկական նահանջող զորքերին օգնութեան է ուղարկում Կուռո Թարխանյանի գլխավորած զորախումբը:

«Կռուի երկրորդ օրը, Դրոյի հրամանով, Քանաքեռից, բեռնատար ինքնաշարժերով, օգնութեան է շտապում Կուռո Թարխանեանը: Մարգարայում պարզում է, որ խճուղին բռնուած է թշնամու կողմից, առաջ գնալու հնարաւորութիւն չկայ: Առանց երկար մտածելու՝ Կուռոն դասաւորում է զինուորներին ինքնաշարժերի վրայ, ինքը նստում է առաջին ինքնաշարժի վարիչի մօտ եւ չորս ինքնաշարժերը իրարից չիսուն քայլ հեռու, արագութեամբ քշել է տալիս խճուղիով, միաժա-

մանակ, գնդացիրներից սաստիկ կրակ բանալով ճանապարհի երկու կողմով: Թշնամին յանկարծակիի է գալիս եւ սարսափահար պահւում առուներում: Տալով զինուոր վիրաւոր եւ գնդացրային մասի պետ հերոս Մալիդկիին սպանուած՝ Կուռօն ճեղքում է թշնամու շղթան եւ հասնում օրհասական դիմադրութիւն ցոյց տուող Դալիզդաշին օգնութեան»[42]:

Կուռո Թարխանյանի զորախմբի օգնությունը ճիշտ ժամանակին էր: Համախմբելով նահանջող զորաջոկատների մարտաշարքերը՝ Կուռո Թարխանյանը անկոտրում պաշտպանությամբ խորտակում է թուրքերի գրոհները եւ խափանում այդ ուղղությամբ Իգդիրն ու Մարգարայի կամուրջը գրավելու թուրք հրամանատարության ծրագիրը:

Ճակատամարտի մեկ այլ հատվածում թուրքերը գրավում են Իգդիրից ընդամենը 3-4 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սուլթանաբաղ գյուղը: Սուլթանաբաղի եւ Ալիգամար գյուղերի ուղղությամբ մարտնչող 10-րդ գունդը Մամաջանյանի գլխավորությամբ համառ պաշտպանությամբ կասեցնում է թուրք զորամասի առաջխաղացումը: Ռազմաճակատի ամբողջ տարածքում հայկական զորագնդերն անպատմելի խիզախումներով կանգնեցնում են թշնամու հարձակումները: Թուրքական զորաբանակը հարձակողական նախկին ուժն ու հզորությունը արդեն ի չիք է դառնում հանդիպելով հայ զինվորների աներեր պաշտպանությանը: Սակայն, սոսկ պաշտպանությունը չէր Դրոյի տարերքը, իսկ ռազմաճակատում ստեղծված իրավիճակը թելադրում էր գործել ավելի արագ ու վճռական, մանավանդ որ Սուլթանաբաղի հակառակ ուղղությամբ թուրքերին հաջողվում է գրավել Ալիգամար գյուղը եւ ապա ներխուժել Իգդիրի գերեզմանոցը:

Դրոյի հրամանով փոխգնդապետ Մամաջանյանը իր գնդի 1-ին գումարտակի գլուխն անցած սրընթաց գրոհով դուրս է շպրտում թուրքերին Սուլթանաբաղից եւ չթուլացող արագությամբ հարձակումը զարգացնելով հակառակ ուղղությամբ՝ ջախջախում հակառակորդի զորաջոկատներն ու գրավում Ալիգամար, Յաղլի գյուղերը: Ճակատամարտում ընդհանուր հարձակումը ձեռնարկելու առաջին կայծն է բռնկվում: Դրոն վճռական հարձակում է գործում թուրքական զորաբանակի գլխավոր խմբավորման վրա: Խորտակելով հակառակորդի

դիմադրությունը՝ հայ զինագնդերը անձնուրաց գրոհներով ջախջախում են թուրք զորաբանակի մարտաշարքերը, եւ «...թշնամին անհամար դիակներ թողնելով դիմեց փախուստի, մինչեւ Բարթողեան լեռների միւս կողմը»[43]:

Հաղթությունը կատարյալ էր, ճակատամարտի հաղթական վախճանին սրտատրոփ սպասող մայրաքաղաքի եւ Արարատյան դաշտի ժողովուրդը ցնծության մեջ էր:

Մայրաքաղաքի ու դաշտի գլխին ծառացած համասարսուռ ուժերը խորտակվում են՝ բախվելով հայ զինվորների եւ նրանց զորահրամանատարի անկոտրում կամքին ու խիզախությանը: Միանգամայն իրավացի է Կարո Սասունին, նշելով.

«Երեւանեան բանակը յաղթական էր: Այն ոչ միայն մայրաքաղաքն իր շրջաններով վտանգէ ազատած էր, այլ իր փայլուն հաջողութիւններով՝ այդ ճակատի վրայ յաղթական էր»[44]:

Որպես վկայություն Սուրմալուի ճակատում հայկական զորքերի նվաճած հաղթանակի, վկայաբերենք արդեն հիշատակված Սեպուհի զորամասի շտաբի ծառայողներից մեկի հուշերի հետեւյալ տողերը.

«Ամսի 26-ին Իգդիրի ճակատում մեր զորասյունը Դրոյի ղեկավարությամբ ետ է գրավել այն բոլոր գյուղերը, որոնք խլված էին թշնամու կողմից 24-ին: Թուրքերը այստեղ կատարյալ պարտություն են կրել»[45]:

Եւս մեկ վկայություն. «Տաճիկների յամառ յարձակումները, - նշվում է Հայաստանի Հանրապետության վերջին անցքերի լուսաբանմանը նվիրված վավերագրերից մեկում,- չորս օր շարունակ անյաջողութիւն էին ունեցել Իգդիրի ճակատում, ուր Դրոյի հրամանատարութեամբ մեր զօրամասերը ցոյց էին տուել հերոսական դիմացկունութիւն եւ յամառութիւն»[46]:

Դրոն մեկ անգամ եւս ապացուցեց, որ իզուր չէ, որ վաստակել է անպարտելի զորավար անունը:

Չնայած նրա անզուգական հրամանատարությամբ Սուրմալուի ռազմաճակատում ձեռք բերած փայլուն հաղթանակին, դժբախտաբար, Հայաստանի Հանրապետությունն արդեն պարտվել էր: Կարսի ռազմաճակատն, ի տարբերություն

Սուրմալուի, ունենալով պաշտպանության հզոր միջոցներ, չկարողացավ ինչպես հարկն է դիմադրել թուրքական զորքերի հարձակումներին:

«Հոկտեմբերի 30-ին, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - ժամը երկուքի մօտ էր, երբ ես նկատեցի, որ Երեւան քաղաքի վրայ կը սլանայ սաւառնակ մը: Անոր թռիչքի աղմուկը պարզ կը լսուէր քաղաքին մէջ: Սաւառնակը իջավ գետին: Ոչ ոք չէր կրնար ենթադրել, թէ ան բերած է սարսափելի լուր մը - Հոկտեմբերի 30-ին, առաւօտեան թուրքերը գրաւած էին Կարսը:

Ժամը երեքին ես հրաւէր ստացայ երթալ կառավարութեան ժողովին: ...Նիստը բանալով՝ նախագահը զեկուցեց ժողովին, որ լուր է ստացուած Կարսի անկման մասին:

...Սաւառնակով եկած սպան կը յայտնէր, որ ինք անձամբ տեսած է, թէ ինչպէս կայարանին կողմէ քաղաք կը մտնէին թուրք ասկեարները եւ թէ ինչպէս կը փախչէին քաղաքէն հայ զինուորները եւ ազգաբնակչութիւնը:

...Միւս օրը, երբ Կարսի անկման ականատեսները հասան Երեւան, պարզուեցաւ, որ թուրքերը քաղաք էին մտել գրեթէ առանց գնդակ արձակելու»[47]:

Կարսի զինվորները հայ բոլշեւիկների քարոզչությունից մթագնած իրենց «եղբայր կարմիրներին» արժանիորեն ու եղբայրաբար դիմավորելու համար հոկտեմբերի 30-ին հզոր բերդաքաղաքը հանձնեցին թուրքերին: Հերոս գնդապետ Մազմանյանը հայ զինվորների բարոյալքված ու խաբված վիճակից շանթահար՝ ինքնասպանություն է գործում:

Ազգային գաղափարներից ու արժանապատվությունից սնանկ հայ բոլշեւիկները կատարեցին իրենց սեւ գործը: Ջանցած մի քանի օր Կարսի բախտին է արժանանում նաեւ Ալեքսանդրապոլը:

Կարսի ռազմաճակատի կազմալուծման ու քայքայման, հայկական զորքերի բարոյալքման գործում իր շոշափելի ավանդն է ներդնում Ալեքսանդրապոլում բույն դրած բոլշեւիկյան հեղափոխական կոմիտեն, որն այդ օրերին իրեն հայտարարել էր Հայաստանի հեղափոխական կոմիտե[48]:

«Հայաստանի այդ յեղափոխական կոմիտէն, - կարդում ենք «Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները» վերնագրված

վավերագրում, - կարաբէկիր փաշայի կամակատարն էր, առաջարկում էր նրան թէ զէնքի եւ թէ գործունէութիւն ի վնաս Հայաստանի: Ալեքսանդրոպոլի յեղ. կոմիտէն էր, որ հաւաքեց 20-40 տարեկան բոլոր երիտասարդներին Կարաբէկիրի հրամանով, որոնց վագոններով տանում էին դէպի Կարս եւ Սարիղամիշ իբր ինչ-որ աշխատանքների համար: Այդ կոմիտէն էր, որ թռուցիկներ եւ պրոպականդիստներ էր դրել բոլոր հայ գիւղերը եւ զինուորների մէջ, որ չկռուեն թուրքերի հետ, այլ ընդհակառակը ամէն կերպ նպաստեն նրանց զէնքի յաջողութեանը: Այդ կոմիտէն էր, որ «կուսակցական» կրքից կուրացած, Թրքական խժդժութիւններն ու ապականութիւնները հերքում էր եւ յայտարարում, որ այդ թալաններն ու ապականութիւնները կատարել են Սեպուհի խմբերը...»[49]:

Ալեքսանդրապոլի հանձնումից հետո հայկական զորքերը նահանջում են բերդաքաղաքից հյուսիս-արեւելք՝ Ջաջուռի եւ հարավ-արեւելք՝ Աղին կայարանի ուղղությամբ:

Կարսի անփառունակ վախճանը կատարյալ անակնկալ էր Սուրմալուի ուղղությամբ մարտնչող զինվորների համար: Կարսի եւ Ալեքպոլի ճակատներում ծավալվող մարտական գործողությունների թեւլադրանքով Սուրմալուի ռազմաճակատի հաղթական զորքերը հարկադրված թողնում են պաշտպանության իրենց բնագծերը եւ այրելով կամուրջները՝ գետանցում Արաքսը:

«Տաճիկների, - գրում է Մարտիրոսը, - բոլոր փորձերը գրաւելու Սուրմալուն եւ առաջանալու Երեւան՝ անցան ապարդիւն, մինչեւ որ Կարսի ճակատի զօրամասը տեղի տուաւ տաճիկների ուժերին: Այս ամօթալի դէպքից յետոյ, Սուրմալուի զօրամասը ստիպուած եղաւ թողնել իր դիրքերը, այրել Մարգարայի եւ Կարակալայի կամուրջները եւ ճակատ ընդունել Արաքսի երկայնութեամբ մինչեւ Կարակալայի կամուրջը, այդտեղից էլ մինչեւ Ալագեազ կայարանը»[50]:

Ալեքսանդրապոլի անկման պատճառով Դրոյի զորագնդերի կողմից Սուրմալուի շրջանը հարկադրաբար պարպելու իրողությունը արձանագրում է նաեւ Կարո Սասունին.

«Մինչ այդ թւականը Դրոյին յանձնուած ճակատը կը մնար ամուր եւ թուրքերու փորձած վերջին յարձակողական-

ներն ալ կը ձախողէին առաջիններու պէս: Բայց Ալեքսանդրապօլի անկումը կը ստեղծէր նոր զինուորական կացութիւն մը, որու պատճառով Իգդիրի եւ շրջանի հայ ազգաբնակչութիւնը իր բոլոր ունեցուածքով եւ կանոնաւոր նահանջով մը կը փոխադրուէր Մարգարա կամուրջէն էջմիածին եւ Երեւանի շրջանները: Հայ զօրքերը կու գային ամրանալու Մարգարա գիւղի մէջ, այրելով համանուն կամուրջը»[61]:

Կարսի ռազմաճակատում իր զորքերի կրած անհաջողութիւնների հարկադրանքով Հայաստանի կառավարութիւնը զինադադար կնքելու առաջարկութեամբ դիմում է Անկարայի իշխանութիւններին:

Նոյեմբերի 6-ին թուրքական հրամանատարութիւնը Հայաստանի կառավարութեանը առաջարկում է զինադադարի հետեւեալ պայմանները.

«Հայաստանին կը պարտադրուէր յանձնել հազարներով ջորիներ, փամփուշտներ, թնդանօթի ռումբեր, հրացաններ, որոշ թիւով թնդանօթներ, գնդացիրներ եւ ռազմական նոր կէտերու գրաւումներ»[63]:

Ջնայած ակնհայտորէն ծանր էին թուրք հրամանատարութեան առաջադրած պայմանները, սակայն, ինչպես նշվում է ժողովրդին ուղղված հանրապետության կառավարության նոյեմբերի 9-ի հերթական հաղորդագրությունում. «...մեր երկրի շահը եւ խաղաղութեան պահանջը ժողովրդի մէջ հարկադրեցին մեզ ընդունել, մանաւանդ Անգօրայի կառավարութիւնը իր նոյեմբերի 2-ին գրած պաշտօնական դիմումով առաջարկում էր մեզ սկսել հաշտութեան բանակցութիւններ:

Այն ժամանակ, երբ նոյեմբերի 7-ի զինադադարի պայմաններն արդէն իրագործուած էին, եւ մենք պատրաստում էինք հաշտութեան պատուիրակութիւն ուղարկել, նոյն Անգօրայի կառավարութիւնը իր նոյեմբերի 8-ի հեռագրով յայտնում է, թէ ինքը փոխում է կնքուած զինադադարը...»[65]:

Թուրք հրամանատարութեան անհագուրդ պահանջներին մեծ լիցք էին հաղորդում ռազմաճակատում իրենց զորքերի ձեռք բերած հեշտ ու ակնառու հաղթանակները եւ հայկական բանակում տիրող զանգվածային դասալքումներն ու անկայուն վիճակը: Մարտադաշտում տիրող կացութեան փոփոխութեանը զուգընթաց փոխվում էին նաեւ թուրքերի կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարութեանը ներկայացվող պահանջները:

Նոյեմբերի 8-ին թուրք հրամանատարութիւնը հաշտութեան կնքելու առաջարկով թելադրում է հետեւեալ առավել ծանր պայմանները. «...24 ժամուայ ընթացքում հայկական զօրքերը պարտաւոր են նորից յետ քաշուել եւ այս անգամ բռնել Սուրմալու - Արաքս կայարան - Գըզըլ Զիարէթ - Արագած լերան լանջը - Տանագիրմազ Նօվօ-Միխայլօվկա - Լօռիքէնդ - Շերմուդ - Եալվանդազ գծից արեւելք: Այսինքն այժմ եւեթ զիջել Հայաստանի կէսից աւելին: Հայաստանի կառավարութիւնը պէտք է յանձնէ տաճիկներին Ալեքսանդրապօլում 2000 հրացան, 60 գնդացիր սարքով եւ գրաստներով, 12 թնդանօթ, 4000 ջորի, 1000 անդուկ փամփուշտ, 6000 թնդանօթի ռումբ, 2 շոգեմեքենայ, 50 վագոն:

Զինադադարի կնքումից անմիջապէս հետո Սանահին-Ալեքսանդրապօլ յերկաթուղագծի վրայ պիտի դադարի ռազմամթերքի տեղափոխութիւնը եւ մի քանի ուրիշ պահանջներ»[64]:

Թուրքերի առաջադրած պահանջները չափազանց ծանր էին ու անընդունելի: Հայաստանի կառավարութիւնը մերժում է ընդունել թուրքերի կողմից առաջադրված զինադադարի պայմանները: Կառավարության հրահանգով ռազմաճակատի հրամանատարության կազմում կատարվում են փոփոխություններ: Հետ է կանչվում ռազմաճակատի հրամանատար, գեներալ Սիլիկյանը: Ջալուռի ճակատի հրամանատարությունը հանձնվում է Սեպուհին, իսկ Դրոն շտապում է Աղին Ալագյազի ճակատ՝ ընդունելու այդ ուղղության զորախմբի հրամանատարությունը:

Նկարագրելով այդ օրերին ռազմաճակատում տիրող չափազանց անմխիթար վիճակը՝ Ազգային Խորհրդի պատգամավոր Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) գրում է. «Երկրի սրտին՝ Արարատեան աշխարհին տաճկական վտանգը սպառնում էր գլխաւորապէս նորից երեք ճակատներից՝ Ղարաքիլիսա, Աբարան եւ երկաթուղագիծ: Ուստի մեր լաւագոյն, վստահելի ու քաջ մարտիկներից նշանակւում են հրամանատարներ - Սեպուհը՝ Ղարաքիլիսայի, Դրօն՝ երկաթուղագծի եւ Աբարանի»[66]:

Ռուբեն Տեր-Մինասյան

Ռազմաճակատի հրամանատարության կազմում կատարելով համապատասխան փոփոխություններ՝ հանրապետության կառավարությունը դեռևս որոշակի հույսեր է փայփայել շտկել իրավիճակը: Ժողովրդի, զինվորի մարտական ոգին ու պատասխանատվությունը բարձրացնելու նպատակով նոյեմբերի 9-ի հաղորդագրությունում արվում է հետևյալ կոչը. «...այսօր, երբ թշնամին սպառնում է ոչ միայն քո ազատությանը, այլեւ կեանքիդ, պէտք է սթափուես, քանի դեռ ուշ չէ: Թշնամին գալիս է փոքր ոյժերով, նրա յաջողութիւնը քո թուլութեան մէջն է: Եթէ կռուես, նա ոչ միայն անզօր կլինի ոչնչացնելու քեզ, այլեւ պարտութեան մատնուած՝ ձեռք կքաշի իր դիւային ծրագրերից:

Քաղաքացիներ, Հայաստանի կառավարութեան անյողդողդ որոշումն է կռուել թշնամու դէմ, որը ձեր դիակների վրա է կամենում իր երջանկութիւնը: Անողոք եւ վճռական կռիւ, մինչեւ որ թշնամին առաջարկէ մեզ հաշտութեան ընդունելի պայմաններ: Ուրիշ ելք չկայ, ոտքի՛ ել, հայ ժողովուրդ: Վերջին օրհասական կռիւն է այս»[66]:

Հանրապետության կառավարության գործադրած որոշակի միջոցառումները, դժբախտաբար, արդյունք չեն տալիս. ռազմաճակատում ծավալվող մարտական իրադարձությունները արդեն անդառնալի էին:

Նոյեմբերի 10-ին եւ 14-ին թուրքերը երկու՝ Արաքս կայարանի եւ Ջալուռ-Քյափանագ ուղղություններով վերսկսում են հարձակումները: Նոյեմբերի 10-ին թուրքական զորքերը երեք գումարտակի ուժերով, թնդանոթների ու գնդացիրների աջակցությամբ գրոհում են Դրոյի գլխավորած զորամասի ուղղությամբ: Ինչպես եւ նախորդ մարտերում, այս անգամ եւս նրա զորաբանակի կուռո Թարխանյանի եւ Մարտիրոսի գլխավորած զորաջոկատները հուժկու հակահարվածներով ջախջախում են թուրքական գումարտակների գրոհները եւ խափանում դեպի Երեւան շարժվելուն նպատակաուղղված թուրք հրամանատարության փորձերը:

«Մեր զինվորները, - շարունակում է Մարտիրոսը, - սաստիկ վրդովուած էին ու իրենց մէջ խօսում էին ու ասում.

- Սպասէք եւ կը տեսնէք, թէ ինչպիսի դաս կը տանք ձեզ: Մի կարծէք, թէ կարսի զինուորները ձեզ երես տուեցին, դուք էլ անպատկառօրէն պատրաստ էք զգում ձեզ առաջնալու: Մենք ցոյց կը տանք ձեզ, թէ ինչպէս հայ զինուորը գիտի պաշտպանել իր հայրենիքի, զէնքի ու հրամանատարի պատիւը»[67]:

Առաջին օրվա կռիվները հուսադրող էին, թուրքերի ձեռնարկած բոլոր փորձերը գրավելու Աղին կայարանը, անցնում են ապարդյուն: Սակայն ռազմաճակատի մյուս հատվածներում մարտնչող զորամասերի հետ անհրաժեշտ կապ ու հաղորդակցություն չունենալու պատճառով, Դրոյի զորավաշտերը, նաեւ զուտ մարտավարական նկատառումներով, նահանջում են եւ դիրքեր գրավում Արաքս կայարանի մերձակայքում: Թուրքերը, կրնկակոխ հետապնդելով հայկական զորամասերին, հարձակվում են Արաքս կայարանի վրա: Դրոն այս անգամ եւս իրեն յուրահատուկ եռանդով ու կազմակերպվածությամբ համախմբելով ճակատի ուժերը՝ հետ է մղում հակառակորդի գրոհները:

«Նոյեմբերի 14-ին, - գրում է Իրազեկը (Հ. Տեր-Հակոբյան), - տաճիկները յարձակուեցին մեզ վրայ երկու ուղղութեամբ - աջ թեւով Արաքս կայարանի վրայ, որ մեր զօրքերի ձեռքին էր, ձախով՝ մեր Ջալուռ-Քեափանագ գծի վրայ: Արաքսը հերոսաբար դիմադրեց, իսկ Ջալուռ-Քեափանագում մենք չարաչար պարտվեցինք»[68]:

Արաքս կայարանի ուղղությամբ Դրոյի զորախմբի ձեռք

բերած մասնակի հաջողությունն արդեն ոչնչով չէր կարող փոխել ընդհանուր կացությունը:

Անթաքույց դառնությամբ պատմելով Կարսի ուղղությամբ տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների մանրամասներն ու վերլուծելով նաեւ հայկական զորքերի պարտության պատճառները՝ գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանը (այդ օրերին նրա գլխավորած 8-րդ գունդը Սուրմալուից տեղափոխվել եւ մարտնչում էր Կարսի ճակատում - Հ. Գ.) նշում է. «Պէտք չէ մոռանալ, թէ զին. կարգապահութիւնը դեռ ամրացած չէր հայկական բանակին մէջ: Կամաւորական եւ հայդուկային հասկացութիւնը, հին անձնական կապերը, այս կամ այն անհատի հեղինակութիւնը շատ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունէին հայ զինուորի իւրայատուկ նկարագրի վրայ: Ժամանակը միայն պիտի սրբագրէր բոլոր այդ թերի կողմերը, իսկ ժամանակը չշնորհեցաւ մեզի: Կ'ուզէի, որ ընթերցողը հանգիստ խղճով համաձայնի ինձ հետ, թէ բոլորովին ուրիշ կերպ կը դասաւորուէին դէպքերը, եթէ Դրօն անձամբ գտնուէր Կարսի ճակատին վրայ: Անոր համեստութիւնը շոյելու բնաւ պէտք չունիմ, սակայն մենք արդէն նախընթացներ ունէինք, ինչպէս Բաշ-Աբարան, Սուրմալու եւ ուրիշ դէպքեր»[39]:

Զալուռի ուղղությամբ կռիվները շարունակվում են եւս մի քանի օր եւ չնայած Սեպուհի եւ մի քանի զորավարների հերոսական դիմադրությանը, հայ զինվորների մեծ մասը լքում է ճակատը եւ թուրքերին հնարավորություն ընձեռում անցնելու հայ զորաբանակի թիկունքը: Սեպուհը հազիվ է կարողանում դիմադրել:

Մի փոքրիկ հատված այդ դեպքերի մասնակցի, Սեպուհի զորամասի շտաբի ծառայողներից մեկի արդեն հիշատակված հուշերից. «Դասալքությունը սարսափելի չափերի է հասնում: Գիշերները զինվորները հարյուրներով են փախչում: Զորքի բարոյական կորովը բավականին ընկած է. զորավարներից սկսած մինչեւ հասարակ զինվորը ոչ միայն դիմադրելու, առաջխաղալու հույս չունեն, այլեւ հավատացած են, որ այլեւս ամեն բան վերջացել է: Բաբելոնյան խռովություն է տիրում: Մեր բանակը չի կռվում եւ օր առաջ շտապում է տուն հասնել, որպեսզի թշնամուն չպատահի»[40]: Այս

վկայությունը թվագրված է՝ 31 հոկտեմբերի:

Նույն ողբերգական իրավիճակը պահպանվել եւ ավելի է խորացել նաեւ նոյեմբերին:

Ցավալի եւ պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում բազմիցս արդեն կրկնված իրողություն է: Հայ զինվորը ընդունակ է եւ ի զորու երբեմն հրաշքներ գործել եւ հաղթանակով ու արժանապատվությամբ դուրս գալ ամենածանր, անելանելի իրավիճակներից, իսկ երբեմն էլ, անգամ դույզն ինչ կռվելու ու դիմադրելու՝ պարտվել եւ թշնամու տնօրինությանը հանձնել նույնիսկ պաշտպանական առումով շատ լավ ամրացված հսկայական տարածքներ եւ անգամ անմատչելի բերդաքաղաքներ:

Սուրմալուի եւ Կարսի ռազմաճակատներում միաժամանակ ընթացող ու միանգամայն հակադիր վերջաբանով ավարտված մարտական գործողությունները վերոհիշյալի խոսուն եւ իրական փաստարկներն են ու օրինակը:

2. ԴՐՈՆ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԸ

Ռազմաճակատում ընթացող իրադարձությունները միանշանակորեն մատնանշում էին, որ բանակն ըստ էության արդեն գոյություն չուներ եւ ապավինել հուսալքության, խուճապային տրամադրության եւ անկազմակերպվածության գիրկն ընկած զինվորներին եւ հուսալ, որ նրանք ի զորու կլինեին զգաստանալ, համախմբվել ու վճռական գործողություններ ձեռնարկել՝ անիմաստ էր եւ անհույս: Այդ պայմաններում Հայաստանի իշխանությունները դիմում են վերջին եւ ոչ այնքան հուսադրող քայլի: Թուրքական զորքերի հարձակումը կանգնեցնելու եւ հաշտություն կնքելու նպատակով Հայաստանի կառավարությունը փորձում է օգտվել դաշնակից տերությունների աջակցությունից ու նրանց միջոցով ճնշում գործադրել թուրք հրամանատարության վրա:

«Եւ Ալ. Խատիսեանը, - գրում է Իրազեկը, - այդ առաքելութեամբ ուղարկուում է Թիֆլիս դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչների մօտ:

Թէ ի՞նչ անցուդարձ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսում եւ ներ-

կայացուցիչները ինչ խոստումներին տուին Հայաստանի պատուիրակին, մեզ յայտնի չէ: Սակայն մի բան պարզ է, որ Խատիսեանի առաքելութիւնը որեւէ իրական արդիւնք չունեցաւ, որովհետեւ դրութիւնը ոչնչով չփոխուեց եւ տաճիկները նորից շարունակեցին իրենց յառաջխաղացութիւնը»[61]:

Հայաստանի իշխանութիւնները գուցեեւ որոշակի հույսեր ու ակնկալիքներ փայփայել են՝ դիմելով դաշնակից պետութիւնների աջակցութիւնը, սակայն Դրոն նրանցից որեւէ սպասելիք չուներ եւ չէր կարող ունենալ: Նա դաշնակիցների նկատմամբ ունեցած իր տեսակետը հստակորեն արտահայտել էր դեռեւս մայիսի 20-ին՝ Ղարաբաղում խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչներ Ս. Տեր-Գաբրիելեանի, Պարանակինի եւ Կայդալովի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ:

«...ոչ միայն Անգլիան եւ Ամերիկան, - ասել է Դրոն, - այլ նաեւ կամավորական բանակը (նկատի ունի գեներալ Դենիկինի գլխավորած բանակը, որի հետ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը ունեցել է որոշակի կապեր - Հ. Գ.) մեր բարեկամները չեն եղել: Մենք հարկադրված էինք դիմել նրանց օգնութեան, քանի որ Թուրքիան եւ Ադրբեջանը մեզ վրա հարձակվելով երկու կողմից ձգտում էին ոչնչացնել Հայաստանը...»[62]:

Դաշնակից տերութիւններին ուղղված հայցադիմումները ոչ միայն որեւէ դրական արդիւնք չեն տալիս, այլեւ ընդհակառակը, ունենում են բացասական հետեւանքներ:

«Ճիշտ նոյն օրերուն (1920 թ. նոյեմբերի վերջերը), - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - Ժընեւ առաջին գումարուած է Ազգերու Լիկան եւ այնտեղ հարց էր դրուած Հայաստանն եւ Վրաստանը ընդունելու մասին Ազգերի Լիկայի կազմի մէջ: Հայաստանի ծանր վիճակի մասին նոր ստացած տեղեկութիւնները ստիպած էին անգլիական, ֆրանսիական եւ իտալական ներկայացուցիչներուն՝ Ժընեւ չընդունիլ Հայաստանը եւ Վրաստանը Ազգերի Լիկայի կազմի մէջ, որպէսզի Լիկայի 10-րդ յօդուածի համաձայն ստիպուած չըլլային օգնութիւն հասցնել Հայաստանին եւ Վրաստանին: Այսպէսով, ամէնատագնապալի եւ ծանր րոպէին Հայաստանը լքուեցաւ եւ գիտակցաբար ձգուեցաւ մինակ: Թուրքերը տեսան այդ,

եւ բոլոր եզրակացութիւնները ըրին յօգուտ իրենց եւ ի վնաս Հայաստանի»[63]:

Տվյալ իրավիճակում դաշնակից պետությունների անտարբերությունն ու ժխտողական կեցվածքը խորտակում է թուրքերի հարձակումը կասեցնելու եւ հաշտություն կնքելու Հայաստանի իշխանությունների փայփայած վերջին հույսը: Իսկ թուրքական զորքերի հարձակումը անկասելիորեն շարունակվում էր եւ նրա հետագա զարգացումը կարող էր կործանարար ազդեցություն ունենալ Հայաստանի Հանրապետության եւ ողջ հայության համար: Ստեղծված կացությունում այլընտրանք այլեւս գոյություն չուներ, Հանրապետության կառավարությունը ճարահատյալ ընդունում է թուրքերի առաջադրած զինադադարի պայմանները եւ սկսում բանակցությունները կարաբեքիր փաշայի հետ:

Ալ. Խատիսյանը Թիֆլիս էր մեկնել նոյեմբերի 19-ին եւ նույն ամսի 21-ին արդեն Երեւանում էր: Հետաքրքիր «զուգադիպությամբ» նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, վերջապես Երեւան է ժամանում Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեգրանի գլխավորած պատվիրակությունը եւ որեւէ ձեւով չանդրադառնալով եւ անգամ դույզն ինչ չհիշելով Հայաստանի կառավարության հետ հոկտեմբերի 21-ին կնքված նախնական համաձայնագրի գոյությունը՝ Հայաստանի իշխանություններին է ներկայացնում բոլորովին այլ պահանջներով առաջարկություն-վերջնագիր:

«...Լեգրանը, - գրում է Իրազեկը, - արդէն վերադարձել էր (նոյեմբերի 21-ին) իր ճանապարհորդութիւնից - Մոսկուա, Բագու եւ այլն - փոխանակ իր յանձն առած ռուսական օգնութեան աւետիսը բերելու, այժմ բոլորովին այլ երգ էր երգում: Օգտուելով Հայաստանի եւ հայութեան յուսահատական դրութիւնից՝ նա առաջարկում է որպէս ելք - խորհրդայնացնել Հայաստանը եւ Խորհրդ. Ռուսաստանի իշխանութիւնը ընդունել»[64]:

Եթե փորձենք իմաստավորել Խորհրդային Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի փոխհարաբերությունները եւ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ նրանց դրսեւորած ձեռնարկումները, ապա պարզորոշ նկատվում է որոշակի ուշագրավ զուգադիպություններ.

1. Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերը մուտք են գործում Ղարաբաղ, ապա նաեւ Զանգեզուր, Նախիջեւան եւ Հայաստանի կառավարությանը հարկադրում օգոստոսի 10-ին, ճիշտ եւ ճիշտ Սեւրի դաշնագրի ստորագրման օրը Թիֆլիսում կնքել մի համաձայնագիր, որով խորհրդային զորքերին, որպես խաղաղարար ուժերի, թույլատրվում է տեղաբաշխվել Ղարաբաղում, Զանգեզուրում եւ Նախիջեւանում: Այդ քայլով Խորհրդային Ռուսաստանը փաստորեն ոչ միայն իրագործում է Հայաստանի Հանրապետությունը շրջափակելու առաջին կարեւորագույն քայլը, այլեւ բացում դեպի արեւելյան երկրներ, մասնավորապես Թուրքիա տանող մայրուղին:

2. Այս արգասաբեր հաղթարշավից հետո, օգոստոսի 24-ին Խորհրդային Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի միջեւ կնքվում է մի համաձայնագիր, որով խորհրդային իշխանությունները պարտավորվում են ոչ միայն ֆինանսական եւ զինական աջակցություն ցույց տալ Թուրքիային, այլեւ խոստանում լրիվ ազատություն շնորհել Թուրքիայի գործողություններին:

3. Ձեռք բերելով Ռուսաստանի համաձայնությունը՝ քեմալական Թուրքիան առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվում է Հայաստանի վրա: Այդ նույն օրերին Երեւան է ժամանում Լեգրանի գլխավորած Մոսկվայի պատվիրակությունը եւ Հայաստանի իշխանություններին հանձնում Սեւրի դաշնագրից հրաժարվելու վերջնագիրը, որից հետո հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչների հետ բանակցելով՝ ստորագրում է նախնական համաձայնագիր եւ մեկնում Բաքու: Ադրբեջանի մայրաքաղաքից Լեգրանը պետք է կապվեր Մոսկվայի հետ ու այնտեղի համաձայնությունը ստանալուն պես անհապաղ վերադառնար Երեւան եւ Հայաստանի կառավարության հետ կնքեր «Խաղաղության եւ համագործակցության» պայմանագիր: Սակայն, ինչպես արդեն նշվել է, Լեգրանի առաքելությունը ձգձգվում է եւ մինչեւ նրա վերադարձը դաշնագրի մասին որեւէ հիշատակություն ու խոսք անգամ չի լինում:

4. Ռազմաճակատում իրենց զորքերի ձեռք բերած նվաճումներից, կարսի, ապա նաեւ Ալեքսանդրապոլի անկումից

հետո թուրք հրամանատարությունը հաշտություն կնքելու նպատակով Հայաստանի կառավարությանն է ներկայացնում ծանրագույն պահանջներ: Հայտնվելով անելանելի իրավիճակում՝ Հայաստանի իշխանությունները ճարահատյալ ընդունում են թուրքերի առաջադրած պայմանները եւ նույն օրերին էլ երկարատեւ ընդմիջումից հետո Երեւան է ժամանում Լեգրանը եւ վերջնագրի տեսքով Հայաստանի կառավարությունից պահանջում՝ խորհրդայնացնել Հայաստանն ու ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի գերիշխանությունը:

Միամտություն կլինի կարծել, որ այս զուգադիպությունները կարող էին պատահականորեն համընկնել: Զուգադիպությունները պատահական լինել չէին կարող. դրանք Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի կողմից վաղօրոք խնամքով ծրագրված ու համաձայնեցված էին: Իսկ նպատակը միակն էր՝ բռնազավթել Հայաստանը եւ այն բաժանել միմյանց միջեւ:

Հայաստանի իշխանությունների համար Լեգրանի վերջնագիրը ոչ միայն անսպասելի էր, այլեւ հուսահատեցնող ու ապակողմնորոշող: Չէ՞ որ Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչից իրենք սպասում էին բոլորովին այլ վերաբերմունք եւ առաջարկություններ: Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը, որը խոստանում էր խաղաղարարի դեր ստանձնել տարածաշրջանում եւ միջոցներ ձեռնարկել թուրքերի հարձակումները կասեցնելու եւ նրանց զորքերը Հայաստանի տարածքից դուրս բերելու ուղղությամբ, հանկարծ տեւական լռությունից հետո կտրուկ կերպով փոխում է արդեն նախապես համաձայնեցված տեսակետը եւ հանրապետության կառավարությանը ներկայացնում տվյալ իրավիճակում թերեւս ամենածանր առաջարկությունը:

«Լեգրանը,- գրում է Հ. Տերտերյանը,- վերադարձաւ, բայց այլեւս ո՛չ մեր կողմից եւ ոչ էլ Լեգրանի կողմից խօսք բացուեց ստորագրուած դաշնագրի մասին: Մեզ համար պարզ էր, որ Լեգրանը եւ իր ընկերները մտածում էին Հայաստանը օր առաջ խորհրդայնացնելու ճեւի մասին:

Շատ հատկանշական էր Լեգրանի պատուիրակութեան զինուորական կցորդ՝ ցարական զօրավար Բոբրիշչեւի հետեւյալ արտայայտութիւնը, որ նա արաւ իմ ներկայութեան

1. Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերը մուտք են գործում Ղարաբաղ, ապա նաեւ Զանգեզուր, Նախիջեւան եւ Հայաստանի կառավարությանը հարկադրում օգոստոսի 10-ին, ճիշտ եւ ճիշտ Սեւրի դաշնագրի ստորագրման օրը Թիֆլիսում կնքել մի համաձայնագիր, որով խորհրդային զորքերին, որպես խաղաղարար ուժերի, թույլատրվում է տեղաբաշխվել Ղարաբաղում, Զանգեզուրում եւ Նախիջեւանում: Այդ քայլով Խորհրդային Ռուսաստանը փաստորեն ոչ միայն իրագործում է Հայաստանի Հանրապետությունը շրջափակելու առաջին կարեւորագույն քայլը, այլեւ բացում դեպի արեւելյան երկրներ, մասնավորապես Թուրքիա տանող մայրուղին:

2. Այս արգասաբեր հաղթարշավից հետո, օգոստոսի 24-ին Խորհրդային Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի միջեւ կնքվում է մի համաձայնագիր, որով խորհրդային իշխանությունները պարտավորվում են ոչ միայն ֆինանսական եւ զինական աջակցություն ցույց տալ Թուրքիային, այլեւ խոստանում լրիվ ազատություն շնորհել Թուրքիայի գործողություններին:

3. Ձեռք բերելով Ռուսաստանի համաձայնությունը՝ քեմալական Թուրքիան առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվում է Հայաստանի վրա: Այդ նույն օրերին Երեւան է ժամանում Լեգրանի գլխավորած Մոսկվայի պատվիրակությունը եւ Հայաստանի իշխանություններին հանձնում Սեւրի դաշնագրից հրաժարվելու վերջնագիրը, որից հետո հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչների հետ բանակցելով՝ ստորագրում է նախնական համաձայնագիր եւ մեկնում Բաքու: Ադրբեջանի մայրաքաղաքից Լեգրանը պետք է կապվեր Մոսկվայի հետ ու այնտեղի համաձայնությունը ստանալուն պես անհապաղ վերադառնար Երեւան եւ Հայաստանի կառավարության հետ կնքեր «Խաղաղության եւ համագործակցության» պայմանագիր: Սակայն, ինչպես արդեն նշվել է, Լեգրանի առաքելությունը ձգձգվում է եւ մինչեւ նրա վերադարձը դաշնագրի մասին որեւէ հիշատակություն ու խոսք անգամ չի լինում:

4. Ռազմաճակատում իրենց զորքերի ձեռք բերած նվաճումներից, կարսի, ապա նաեւ Ալեքսանդրապոլի անկումից

հետո թուրք հրամանատարությունը հաշտություն կնքելու նպատակով Հայաստանի կառավարությանն է ներկայացնում ծանրագույն պահանջներ: Հայտնվելով անելանելի իրավիճակում՝ Հայաստանի իշխանությունները ճարահատյալ ընդունում են թուրքերի առաջադրած պայմանները եւ նույն օրերին էլ երկարատեւ ընդդիմությունից հետո Երեւան է ժամանում Լեգրանը եւ վերջնագրի տեսքով Հայաստանի կառավարությունից պահանջում՝ խորհրդայնացնել Հայաստանն ու ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի գերիշխանությունը:

Միամտություն կլինի կարծել, որ այս զուգադիպությունները կարող էին պատահականորեն համընկնել: Զուգադիպությունները պատահական լինել չէին կարող. դրանք Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի կողմից վաղօրոք խնամքով ծրագրված ու համաձայնեցված էին: Իսկ նպատակը միակն էր՝ բռնազավթել Հայաստանը եւ այն բաժանել միմյանց միջեւ:

Հայաստանի իշխանությունների համար Լեգրանի վերջնագիրը ոչ միայն անսպասելի էր, այլեւ հուսահատեցնող ու ապակողմնորոշող: Չէ՞ որ Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչից իրենք սպասում էին բոլորովին այլ վերաբերմունք եւ առաջարկություններ: Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը, որը խոստանում էր խաղաղարարի դեր ստանձնել տարածաշրջանում եւ միջոցներ ձեռնարկել թուրքերի հարձակումները կասեցնելու եւ նրանց զորքերը Հայաստանի տարածքից դուրս բերելու ուղղությամբ, հանկարծ տեւական լռությունից հետո կտրուկ կերպով փոխում է արդեն նախապես համաձայնեցված տեսակետը եւ հանրապետության կառավարությանը ներկայացնում տվյալ իրավիճակում թերեւս ամենածանր առաջարկությունը:

«Լեգրանը,- գրում է Հ. Տերտերյանը,- վերադարձաւ, բայց այլեւս ո՛չ մեր կողմից եւ ոչ էլ Լեգրանի կողմից խօսք բացուեց ստորագրուած դաշնագրի մասին: Մեզ համար պարզ էր, որ Լեգրանը եւ իր ընկերները մտածում էին Հայաստանը օր-առաջ խորհրդայնացնելու ձեւի մասին:

Շատ հատկանշական էր Լեգրանի պատուիրակութեան զինուորական կցորդ՝ ցարական զօրավար Բոբրիշչեւի հետեւյալ արտայայտութիւնը, որ նա արաւ իմ ներկայութեան

ընկ. Դրոյի տանը: Երբ վերջինս հարց տուեց թուրքերին զգաստութեան կոչելու համար Ռուսաստանի միջնորդութեան մասին, զօրավար Բոբրիշչեւը, հարբած վիճակում յայտարարեց. «Դիակը չի կարելի կենդանացնել»[65]:

Բոլորովին զարմանալի չէ ոուս գեներալի արտահայտությունը, Խորհրդային Ռուսաստանը հասել էր իր նպատակին, նրա գործուն աջակցութեամբ պարտված Հայաստանի Հանրապետութեանն արդեն կարելի էր որակել «Դիակը չի կարելի կենդանացնել» արտահայտութեամբ:

«Խորհրդային Ռուսաստանը,- շարունակում է Հ. Տերտերյանը,- մէկ կողմից քաջալերեց ու խրախուսեց թուրքերի ազգայնական ախորժակները, ցոյց տուեց նրանց ռազմական ու տնտեսական օժանդակութիւն եւ «արեւելեան ազգերի» Բագուի համագումարի հրաւիրումով արագացրեց Քեմալական Թուրքիայի յարձակումը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ: Միւս կողմից էլ՝ իր գործակալ հայ բոլշեւիկների միջոցով բարոյալքեց հայ զինուորին ու դրանով նպաստեց թուրքերի էժանագին յաղթանակներին:

...Խորհրդային կառավարութեան պատուիրակութիւնը, անկախ Հայաստանը դիակ համարելով, մտածում էր օր-առաջ Հայաստանը խորհրդայնացնելու մասին, իսկ Հայաստանի կառավարութիւնը մտածում էր օր-առաջ թուրքերի հետ հաշտութիւն կնքել՝ Հայաստանը խորհրդայնացումից փրկելու նպատակով»[66]:

Մի՞թե դյուրին է հարյուրամյակներ շարունակ պետականութիւնից զրկված, բազում մաքառումների, արհավիրքների, զոհաբերութիւնների եւ հերոսական պայքարի բովով անցած հայութիւնը՝ հրաժարվել իր անկախութիւնից ու դառնալ մեկ այլ, օտար պետութեան բաղկացուցիչ մասերից մեկը: Իրո՛ք, դժվար է բնութագրել բազմաթիվ հարցականներով եւ անակնկալներով հագեցված այն ծանրագույն կացութիւնը, որում թե՛ քաղաքական, թե՛ բարոյական եւ թե՛ հոգեբանական առումով հայտնվում է հանրապետութեան կառավարութիւնը:

Մեկը մյուսին հաջորդող գահավեժ արագութեամբ ընթացող չարաղետ դէպքերի թելադրանքով հայտնվելով, Սիմոն Վրացյանի պատկերավոր արտահայտութեամբ, «բոլշեւիկյան

մուրճի եւ թուրքական սալի» միջեւ, Հայաստանի կառավարութիւնը փորձում է տիրող իրավիճակից դուրս գալու ելքեր որոնել:

«...Ճարահատեալ,- գրում է Իրազեկը,- նա հնկատի ունի հանրապետութեան կառավարութիւնը - Հ. Գ. նորից իր հայեացքը դարձնում է դէպի Տաճկաստանը, փորձում է նորից բանակցութիւններ սկսել նրա հետ - գէթ վտանգը ձգձգելու եւ ժամանակ շահելու մտադրութեամբ: Իսկ ժամանակը յաճախ թոյլերի դաշնակիցն է...»[67]:

Քանի որ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Քեմալական Թուրքիայի ներկայացուցիչները պատշաճ վերաբերմունք չէին տածում Հայաստանի կառավարութեան նկատմամբ, իսկ ծայրահեղ հուսալքութեան գիրկն ընկած ժողովուրդը հույսով սպասում էր մեկ այլ կարող ուժի՝ նոր իշխանութեան գալստյանը, որոշվում է կազմավորել նոր կառավարութիւն: Նոյեմբերի 23-ին իր գլխավորած վարչակազմով հրաժարական է տալիս Համո Օհանջանյանը եւ Սիմոն Վրացյանի նախագահութեամբ ընտրվում է նոր կառավարութիւն: Դրոն նորընտիր կառավարութիւնում ստանձնում է զինվորական նախարարի պաշտոնը: Այլընտրանք լինել չէր էլ կարող, հայ-թուրքական դեռեւս շարունակվող կռիվներում նա թերեւս միակ հաղթանակած հրամանատարն էր եւ բնականաբար այդ օրերին հայ զինվորական ու պետական գործիչների շրջանում ամենամեծ հեղինակութիւնն ու ժողովրդականութիւնը վայելող գործիչը:

Նորընտիր կառավարութեան գերխնդիրն էր հնարավոր բոլոր միջոցների կենսագործմամբ փրկել Հայաստանի Հանրապետութիւնը, ժողովրդին կործանումից եւ բարեկամական հարաբերութիւններ հաստատել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

Հայութեան ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանելու կարեւորագույն երաշխիքը պատերազմի դադարեցումն էր, թուրք հրամանատարութեան հետ, թեկուզեւ նրա առաջադրած պայմանների ընդունման միջոցով, հաշտութիւն կնքելը: Ռազմաճակատում ընթացող պատերազմական գործողութիւններն ու հայկական բանակի իրավիճակը միանշանակորեն Հայաստանի իշխանութիւններին նպատակաուղղում էին ընտրելու

հենց այդ ուղին:

Նոյեմբերի 24-ին Ս. Վրացյանի գլխավորած կառավարությունը դիմում է «...Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու համար: Ս. Վրացեանի կառավարութիւնը դեռ աղօտ յոյս ունէր, որ քեմալական Թուրքիայի հետ հնարաւոր էր հաշտութիւն կնքել եւ այդպիսով Հայաստանը փրկել խորհրդայնացումից»[88]:

Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովն ընդունում է Հայաստանի կառավարության առաջարկությունը եւ Ալեքսանդրապոլում սկսվում են հաշտության բանակցությունները: Թուրքական կողմից բանակցություններին մասնակցում է Հայաստան ներխուժած զորքերի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան, իսկ հայկական կողմից՝ Ալ. Խատիսյանը, Աբր. Գյուլխանդանյանը, Վահան Մինախորյանը եւ Կարսի նահանգապետ գեներալ Ղորղանյանը:

Բացի վերոհիշյալ ձեռնարկումներից, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի օժանդակությունն ու բարեկամությունը ձեռք բերելու նպատակով շարունակում է բանակցությունները Լեգրանի գլխավորած պատվիրակության հետ: Հանրապետության կառավարության հիմնական պահանջը Խորհրդային Ռուսաստանից մեկն էր՝ կանգնեցնել թուրքական զորքերի հարձակումը եւ օգնել Հայաստանին դուրս գալու ստեղծված կացությունից:

Ի պատասխան հայկական կողմի առաջադրած պայմաններին, Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեգրանը Հայաստանի կառավարությունից պահանջում է դադարեցնել թուրքերի հետ սկսած բանակցությունները, հայկական պատվիրակությանը հետ կանչել Ալեքսանդրապոլից եւ Կարմիր բանակի զորամասերը մտցնել Հայաստան: Եթե հայկական կողմը համաձայնվեր Լեգրանի առաջադրած պահանջներին եւ ընդհատեր թուրքերի հետ սկսած բանակցություններն ու պատվիրակությանը հետ կանչեր Ալեքսանդրապոլից, ապա ո՞վ կարող էր տալ այն կայուն, իրական երաշխիքը, որ թուրքերը չէին վերսկսելու հարձակումները եւ օգտվելով հայկական զորքերի թույլ, անկազմակերպ վիճակից՝ հաշված օրերի ընթացքում, ներխուժել Արարատյան դաշտ եւ Երեւան, ինչն անվերապահորեն

հղի էր կործանարար հետեւանքներով: Ահա այս էր Հայաստանի կառավարության համար այն կարեւորագույն առաջնահերթ նշանակություն ունեցող հարցը, որն ընթացող բանակցություններում ուղղվում է Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչին:

«...Լեգրանը պատասխանում է, թէ թուրքերը այդպիսի քայլ չեն առնի:

Վրացեանը ցոյց է տալիս Լեգրանին, որ մինչեւ որ ռուսները կարողանան շոշափելի ոյժ հասցնել Երեւան, առնուազն մէկ շաբաթ պիտի պահանջուի, մինչդեռ թուրք բանակը կանգնած էր Արաքսի ափին, Մարգարայի կամուրջի մօտ, հազիւ 20-25 մղոնի վրայ Հայաստանի մայրաքաղաքից: Եթէ կառավարութիւնը խզէ բանակցութիւնները, այդ պիտի նշանակի պատերազմի վերսկսում. ի՞նչ ոյժ կարող էր արգելել թիւրքերին Հայաստանի մնացած մասն էլ գրաւելու: Խորհրդային իշխանութեան խօ՞սքը: Ի՞նչ երաշխիք, որ թուրքերը կարեւորութիւն կը տան այդ խօսքին:

...Եթէ, համոզում էր Վրացեանն Լեգրանին, Խորհրդային իշխանութիւնը վստահ էր, որ թուրքերը խորհրդային իշխանութեան հակառակ քայլ չէր առնի, ուրեմն, նրանց խօսքն էլ բաւական պիտի լինէր որպէսզի թուրքերը ծայրահեղ պահանջներ չդնէին Հայաստանին: Իսկ եթէ Խորհրդային կառավարութիւնը կարծում էր, թէ թուրքերը իրենց խօսքին ականջ չէին դնի, նշանակում էր մի քանի հարիւր ռուս զինուորների մուտքն էլ Հայաստանի սահմաններից ներս արգելք չէր լինի թուրքերին վերջնականապէս մաքրելու իրենց հաշիւը հայերի հետ, մանաւանդ որ թուրքերի գլխաւոր մեղադրանքը հայերի դէմ այն է, թէ նրանք գործիք են ռուսների ձեռքին»[89]:

Թուրքերի հետ արդեն ընթացող բանակցությունները արժեւորելիս հայկական եւ ռուսական կողմերը առաջնորդվում էին միանգամայն տարբեր չափանիշներով եւ սկզբունքներով: Հայաստանի կառավարության համար, բնականաբար, գերխնդիրը հայության ֆիզիկական գոյությունը փրկելու անհրաժեշտությունն էր: Խորհրդային Ռուսաստանի եւ ցավալիորեն նրան աջակցող հայ բոլշեւիկների համար կարեւորագույնը ոչ թե հայ ժողովրդի փրկությունն էր, այլ Հայաստանն օր

առաջ խորհրդայնացնելը եւ ապա դեպի արեւելք առաջ շարժվելը:

Զգտելով Հայաստանի Հանրապետությունը տեսնել օր առաջ խորհրդայնացած՝ խորհրդային իշխանությունների շրջանում այն մտավախությունն էր արմատավորված, որ իրենց հապաղելու դեպքում թուրքերը կարող էին արագորեն նվաճել Հայաստանը եւ շարժվել դեպի Բաքու, ուր նրանց հայտնվելը անտարակույս կոգեւորեր տեղի մահմեդականությանը եւ նոր դժվարությունների առջեւ կկանգնեցներ բոլշեւիկներին: Այդպիսի մտավախության համար Մոսկվան որոշակի հիմքեր ուներ, չէ որ հենց ինքն էր օգոստոսի 24-ին կնքված համաձայնագրով թուրքերին ընձեռել գործելու ազատություն եւ պարտավորվել աջակցել նրանց ձեռնարկումներին, իսկ Բաքվում ազգայնականները պատրաստ էին առաջին իսկ հնարավորության դեպքում ապստամբել ընդդեմ խորհրդային իշխանության:

Տվյալ իրավիճակում Հայաստանի իշխանությունների համար միանգամայն միամտություն եւ անպատասխանատու ու հանցավոր քայլ կլիներ ապավինել Լեգրանի այն հավաստմանը, թե թուրքերը կլսեն իր խոսքը եւ չեն շարժվի Հայաստանի Հանրապետության խորքերը: Բացարձակապես չկար այն հաստատ եւ հավատ ներշնչող երաշխիքը, որն իրոք ստիպեր թուրքերին անվերապահորեն ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի պահանջը ու չվերսկսել պատերազմական գործողությունները:

«Ուրիշ խնդիր, - նշում է Ս. Վրացյանը, - եթէ ռուսները խոշոր բանակ ունենային Հայաստանի մօտ եւ պահանջուած վայրկեանին կարողանային բաւարար ոյժ հասցնել, այն ժամանակ, հաւանական էր, թուրքերը չէին համարձակուի առաջ շարժուելու, բայց բոլշեւիկները այդպիսի բանակ չունէին մերձակայ վայրերում»[70]:

Հայաստանի կառավարության եւ Լեգրանի գլխավորած պատվիրակության միջեւ ընթացող բանակցություններն ընդհատվում են առանց որեւէ դրական արդյունքի. «...կառավարութիւնը վախենում էր, որ եթէ կարմիր բանակը Հայաստան մտնէր հիւսիսից, թուրքերը առաջ կը շարժուէին հարաւից եւ ռուսների հասնելուց շատ առաջ կը գրաւէին Երեւանը: Այդ պատճառով, կառավարութիւնը աշխատում էր Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները չխզել եւ հաշտութեան հարցը հասցնել իր տրամաբանական վախճանին»[71]:

Բանակցություններում չհասնելով իրենց հետապնդած նպատակին՝ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչները դիմում են առավել զորեղ եւ ազդու միջոցի՝ զենքի ուժի: «Հայաստանի Հանրապետութեան, - գրում է Հ. Տերտերյանը, - այդ ծանր ու բախտորոշ օրերին հայ բոլշեւիկները Բագուի կարմիր զօրամասերի օգնութեամբ դաւադրօրէն խփել էին մեր թիկունքից եւ նոյեմբերի 29-ին մտել Ղազախ գաւառի Իջեւան գիւղը»[72]: Հաշվարկը շատ պարզ է, եթե Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չի ուզում խորհրդայնացման ճանապարհով կամովին հանձնել իշխանությունը, ապա հայտնվելով հարավից եւ հյուսիսից միաժամանակ տեղացող հարվածների կիզակետում եւ կորցնելով պաշտպանվելու հնարավորությունը՝ անխուսափելիորեն հարկադրված կլինի ընդունել ամենածանր պահանջները:

Կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Հանրապետության տարածք բուռն վրդովմունք է հարուցում Հայաստանի կառավարությունում, վարչապետ Ս. Վրացյանը խիստ բողոք է հայտնում Լեգրանին եւ պահանջում խորհրդային զորքերը դուրս բերել Հանրապետության տարածքից:

Ինչպես պարզվում է մի փոքր ավելի ուշ, Լեգրանը երկակի խաղ էր խաղում: Ցույց տալով, որ խորհրդային զորքերի մուտքը Իջեւան սոսկ ցավալի թյուրիմացության արդյունք է. «...անմիջապէս գրաւոր ներողութիւն է խնդրում կատարուածի համար եւ ռադիոյով հրահանգում է Բագու, որ մտած զօրքը յետ քաշուի դէպի նախկին դիրքը: Որոշւում է միաժամանակ, որ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ գեն. Բոբրիշչեւն ու մեր զինուորական ներկայացուցիչը (գնդապետ Մանիեւ) միասին Իջեւան գնան լիկւիդացիայի ենթարկեն այդ միջադէպը»[73]:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չբավարարվելով վերոհիշյալ ձեռնարկմամբ, միաժամանակ հրահանգ է տալիս Ղազախ-Դիլիջան հայկական զորախմբին առաջանալ դեպի Իջեւան եւ եթե խորհրդային զորքերը հոժարակամ չպարպեին Հանրապետության տարածքը, ապա

դիմել զենքի ուժի: Պարզվում է, որ խորհրդային զորքերը անհապաղ հանրապետության տարածքից դուրս բերելու Լեգրանի տված խոստումը կեղծ է:

«...Թէպէտ Լըկրանը խոստանում էր հեռացնել Հայաստանի սահմաններից ռուսական զօրքերին, բայց գաղտնի հրահանգել էր առաջ շարժուել: Այս հաւանական ենթադրութիւնը հիմնուած է հետեւեալ փաստի վրայ. Ալէքսանդրապօլում Մդեւանին (Ալեքսանդրապոլի բանակցություններում Ռուսաստանի ներկայացուցիչը - Հ. Գ.) դելեկացիային յայտնեց, որ թէպէտ ռուսական զօրքերին հրահանգուած է թողնել Հայաստանը, բայց նա չի թողնի եւ ներս կը խուժի»[74]:

Այս ամենը վաղօրոք ծրագրված եւ խնամքով հաշվարկված էր: Խորհրդային զորամասերը հանրապետության տարածքը ներխուժելու հենց հաջորդ օրը Լեգրանը Հայաստանի իշխանություններին է ներկայացնում Հայաստանի Հանրապետությունը խորհրդայնացնելու վերջնագիրը: Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի վճռական գործողությանը մեծապես օգնում է հայկական զորամասերի անկայուն եւ թույլ վիճակը: Հանրապետության կառավարության կողմից Ղազախ-Դիլիջան հայկական զորախմբին տրված խորհրդային զորքին զենքի ուժով գրավյալ տարածքից դուրս հանելու հրահանգը չի կատարվում:

«Տեսնելով, որ ռուսները չեն հեռանում հայկական հողամասից, հայ զօրքը առաջ է շարժուում: Ընդհարման միջոցին պարզուում է, որ հայկ. մի քանի հարիւր զինուորների հանդէպ կանգնած է ռուսական վեց հազար զօրք, համապատասխան հրետանիով եւ մեծաքանակ գնդացիրներով, այնպէս որ հայկ. ոյժերին մնում է միայն անձնատուր լինել: Ջերբակալւում է նաեւ հայկ. գնդապետ Մանիեւը իր օգնականով միասին, որը մի քանի ժամից յետոյ կարողանում է փախուստ տալ գերութիւնից եւ տեղեկացնում եղելութիւնը: Երեւանի ռուսական միսիան ապահովաբար տեղեակ էր այդ բոլորին»[75]: Այդ բոլորին տեղյակ էր նաեւ Հայաստանի իշխանությունները: Միանգամայն պարզ եւ հասկանալի է, որ կարմիր բանակի մուտքը եւ Լեգրանի վերջնագիրը ավելի է շիկացնում ու տագնապալի դարձնում հանրապետության կառավարությունում առանց այդ էլ տիրող լարված եւ քաոսա-

յին մթնոլորտը: Հայտնվելով օրհասական իրավիճակում հանրապետության կառավարությունը բնականաբար պետք է տիրող կացությունից դուրս գալու ուղիներ որոներ:

Լեգրանի վերջնագիրը ստանալու հենց նույն օրը գումարվում է արտակարգ խորհրդակցական ժողով, որին մասնակցում էին հին եւ նոր կառավարության նախարարները, խորհրդարանի դաշնակցական խմբակցության, ՀՅԴ-ական կուսակցության եւ այլ կուսակցությունների ղեկավար գործիչներ եւ այլք, մոտավորապես 40 հոգի: Խորհրդակցական ժողովին, բնականաբար, մասնակցում էր նաեւ Դրոն, որի խոսքը որպես ռազմական նախարարի, այդ օրերին առանձնահատուկ կշիռ եւ նշանակություն ուներ: Ժողովի հիմնական օրակարգը բոլշեւիկների ներկայացրած վերջնագրի քննարկումն էր, միաժամանակ ժողովականները սպասում էին Ալեքսանդրապոլում ընթացող բանակցություններից ստացվող լուրերին: Ինչպես եւ սպասվում էր, բուռն բանավեճ է ծավալվում ժողովականների միջեւ քննարկվող օրակարգի կապակցությամբ:

«Ժողովականների, - նշում է այդ ժողովի մասնակից Հ. Տերտերյանը (նա նոր կառավարությունում ելեւմտական (ֆինանս.) նախարարն էր - Հ. Գ.), - մեծամասնութեան կարծիքը հակաբոլշեւիկեան էր, միայն թէ տաճիկների կողմից մեր ամենանուազագոյն պահանջները յարգուած լինէին, մենք պատրաստ էինք զիջելու Կարսի ամբողջ շրջանը: Ժողովի կէսին Ալ. Խատիսեանից ստացանք ծածկագրով մի հեռագիր - տաճիկների վերջնական պայմանները, որով ո՛չ միայն պահանջում էին Կարսի շրջանը, այլ եւ Սուրմալուն, Շարուր-Նախիջեւանը մնում էին Հայաստանից դուրս եւ Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը թէական»[76]:

Խորհրդակցական ժողովը, որը շարունակվում է մինչեւ դեկտեմբերի 1-ը, իր ընդունած որոշումներով հիրավի պատմական նշանակություն ուներ:

Նախ, պետք էր պատասխանել Ալ. Խատիսյանի հեռագրին, ջյազիմ Կարաբեքիր փաշան սպառնում էր իրենց առաջադրած պահանջները չկատարելու դեպքում, ընդհատել բանակցությունները եւ անհապաղ վերսկսել պատերազմական գործողությունները: «Թուրքերը, - գրում է Ալ. Խատիսյա-

նը,- վերջնագրի ձեւով ներկայացուցին իրենց արդէն պատրաստուած դաշնագիրը՝ պահանջելով անվերապահօրէն ընդունիլ զայն, հակառակ պարագային կը սպառնային, որ թրքական զօրքերը անմիջապէս շարժին Երեւանի վրայ:

Մենք առարկութիւններ ըրինք թուրքերուն եւ որոշեցինք, որ յամենայն դէպս, պէտք է դաշնագրի գլխաւոր կէտերը հաղորդենք Երեւան եւ սպասենք հրահանգներ մեր կառավարութենէն: Ժամը չորսուկէսին հաղորդեցինք Երեւան թուրքերու վերջնագրի պայմանները եւ խնդրեցինք պատասխանել շտապ կարգով»[77]:

Թուրքերը նույնպես շտապում էին եւ աշխատում ինչքան հնարավոր է շատ տարածքներ կորզել հայերից: Խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը նրանց կարող էր զրկել Հայաստանի տարածքում առավելապես ընդարձակվելու հնարաւորութիւնից: Այդ պատճառով պատերազմական գործողութիւնները վերսկսելու սպառնալիքով նրանք ձգտում էին Հայաստանի իշխանութիւններին հարկադրել շուտափոյթ ընդունել իրենց առաջադրած պայմանները, քանի դեռ խորհրդային զորքերը չէին թափանցել հանրապետութեան տարածքը:

Ժողովի մասնակիցներին շատ լավ հայտնի էր, որ բացառութեամբ Արաքս կայարանը եւ Արաքսի գետանցումները պաշտպանող Դրոյի փոքրաքանակ զորամասերի, թուրքական զորքերին դիմակայող այլ ռազմաճակատ գրեթե գոյութիւն չուներ: Թուրքերի առաջխաղացումը անտարակուսելիորեն նշանակում էր նոր կոտորածներ. նոր փորձութիւններ, որին Հայաստանի Հանրապետութիւնը դժվար թե կարողանար դիմանալ: Ելնելով հանրապետութիւնում տիրող անասելի դժվարին կացութիւնից եւ առաջնորդվելով ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը փրկելու անհրաժեշտութիւնից՝ ժողովականները որոշում են ընդունել թուրքերի առաջադրած պայմանները եւ Ալ. Խատիսյանին հեռագրում կնքել հաշտութեան պայմանագիրը:

«Գիշերը, - շարունակում է Ալ. Խատիսյանը, - ստացուեցաւ հետեւեալ պատասխանը Վրացեանէն.

«Կառավարութիւնը հրաժարական տուեց: Դիւանում եւ Քարվանսարայում մեր զօրքերը առանց կռուի հանդիպեցին

Համբարձում Տերտերյան

բոլշեւիկեան զօրքերի հետ: Կազմւում է կոալիցիոն կառավարութիւն բոլշեւիկների հետ մասնակցութեամբ Դրոյի եւ Տէրտէրեանի՝ Դաշնակցութեան կողմից: Թուրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունել: Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշինքը»[78]:

Համաձայն Հ. Տերտերյանի վկայութեան, իրենք թուրքերի առաջադրած ծանր պայմաններն ընդունելու, նրանց հետ հաշտութեան պայմանագիրը ստորագրելիս՝ առաջնորդվել են երկու հիմնական նկատառումներով.

1. «Ընդունելով խորհրդայնացումը եւ տաճիկների հետ հաշտութեան դաշինք չկնքելով, մենք նրանց իրաւունք տուած կլինէինք շարունակել իրենց արշաւանքը, նորանոր գաւառներ գրաւել Հայաստանից եւ մտնել Երեւան: Մենք գիտէինք, որ ռուսները Հայաստան էին բերում ամենաշատը 3000 զինուոր, իսկ մինչեւ օգնական ուժեր ստանային՝ տաճիկները Հայաստանում քարը քարի վրայ չէին թողնելու: Պէտք էր փրկել հայութեան եւ Հայաստանի վերջին բեկորները...»[79]:

Թուրքերի հետ դաշինքի կնքման կարեւորագոյն պատճառը միանշանակ է՝ փրկել Հայաստանն ու հայութիւնը:

2. «Մենք, - շարունակում է Հ. Տերտերյանը, - նայում էինք հեռուն, եթէ մենք դաշինքը չստորագրէինք եւ քաղաքական հանգամանքների բերումով ռուսները ստիպուած լինէին հեռանալու Հայաստանից, տաճիկները մեզ համարեւլով պատերազմական վիճակի մէջ իրանց հանդէպ՝ կարող էին վերսկսել իրենց արշաւանքը, այնինչ՝ դաշինք ունենալու դէպքում հայ ժողովուրդն այդ վտանգից առժամապէս

զերծ կը մնար, ինչպէս որ եղաւ իրօք հետագայ յեղաշրջման ժամանակ...»[80]:

Արտոնելով Ալ. Խատիսյանին թուրքերի հետ կնքելու հաշտութեյան պայմանագիրը՝ խորհրդակցական ժողովը անդրադառնում է մյուս կարեւորագույն՝ Հայաստանի Հանրապետութեյունը խորհրդայնացնելու Լեգրանի վերջնագրի քննարկմանը: Այս խնդրի կապակցութեյամբ ժողովի մասնակիցների շրջանում տիրապետել է երկու հիմնական տեսակետ.

1. Ժողովականների մեծամասնութեյունը, որոնց թվում նաեւ Դրոն, գտնում էր, որ անհրաժեշտ է ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեգրանի առաջարկութեյունը, Հայաստանի Հանրապետութեյունը հռչակել անկախ խորհրդային հանրապետութեյուն, եւ ռուսների զինու աջակցութեյամբ դուրս քշել թուրքերին եւ փրկել հայութեյանը ֆիզիկական ոչնչացումից:

Այս տեսակետը պաշտպանողները, որոնց մեջ առանձնահատուկ դեր ուներ Դրոն, ելնում էին հետեւյալ հիմունքներից.

1. Ժողովուրդը ընդհանրապէս (մի շարք պատճառներով) դժգոհ է մեր կառավարութիւնից եւ հետեւաբար մենք զրկուած ենք բոլշեւիկների դէմ կռուելու ամենակարեւորագոյն զէնքից, որովհետեւ ժողովուրդը մեզ հետ չէ:

2. Ժողովրդի ընդհանուր համակրանքը բոլշեւիկների կողմն է, որովհետեւ նախ նրա լուծը դեռեւս չճաշակած, բազմաթիւ ակնկալութիւններ ունի նրանից եւ երկրորդ՝ բոլշեւիկները կարող էին քշել տաճիկներին եւ իրեն կոտորածից փրկել:

3. Զօրքը մեզ հետ չէ, նա չի կռուի մեզ համար»[81]:

Ժողովի փոքրամասնութեյունը, որոնց թվում էին Վահան Նավասարդյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ), Սարգիս Արարատյանը, Արշակ Հովհաննիսյանը եւ այլք, գտնում էին, որ անհրաժեշտ է շուտափույթ խաղաղութեյան դաշն կնքել թուրքերի հետ եւ ողջ մարտական ուժերը ուղղել խորհրդային զորքերի դեմ եւ զենքի ուժով նրանց դուրս քշել հանրապետութեյան տարածքից:

Այս տեսակետը պաշտպանողների գլխավոր փաստարկներն էին.

1. Երկիրը յանձնել բոլշեւիկներին կնշանակի՝ խաչ քաշել Հայաստանի անկախութեան վրայ եւ ջուրը գցել այդ գաղափարի համար մինչեւ այժմ մեր ժողովրդի գործադրած բոլոր ջանքերը եւ տուած զոհաբերութիւնները:

2. «Երկիրը բոլշեւիկներին յանձնել կնշանակի՝ քայքայել ու թալանի մատնել մեր ժողովրդի առանց այն էլ շատ քայքայուած տնտեսութիւնը, ստեղծել երկրում կացինների ու տեռորի մի ռէժիմ, ինչպիսին գոյութիւն ունի Ադրբէջանում եւ խորհրդային Ղարաբաղում:

3. Սխալ է ու չափազանցուած այն տեսակէտը, թէ մեր ժողովրդի եւ մանաւանդ զօրքի համակրութիւնը մեր կողմը չէ: Մեզ վրայ եկող բոլշեւիկներու ուժերը չնչին են (համաձայն արդեն հիշատակված տվյալների՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքը ներխուժած խորհրդային զինվորների թիվը հավասար է եղել 3000-ից 6000-ի - Հ. Գ.):

4. Ներկայ դէպքում, երբ կռիւը Ռուսաստանի դէմ է, այն էլ բոլորովին վարկաբեկուած ու քայքայուած Ռուսաստանի դէմ, մենք կարող ենք մի ընդհանուր լեզու գտնել տաճիկների հետ, թէկուզ առաւելագոյն զիջումների ճանապարհով, որովհետեւ մեր եւ նրանց քաղաքական շահերը զուգադիպում են ներկայումս»[82]:

Այս հարցի վերաբերյալ ծավալված բուռն վիճաբանութեյուններից հետո որոշվում է հարցը վճռել քվեարկութեյամբ: Ժողովականների ձայների 21 կողմ եւ 7 դեմ հարաբերակցութեյամբ որոշվում է ընդունել Լեգրանի վերջնագիր-առաջարկութեյունը եւ Հայաստանը հռչակելով խորհրդային հանրապետութեյուն՝ իշխանութեյունը հանձնել բոլշեւիկներին:

Եթե ընդհանրացնենք նոյեմբերի 30-ից մինչեւ դեկտեմբերի 1-ը Երեւանում գումարված արտակարգ խորհրդաժողովի արդյունքները, ապա պետք է ընդգծել, որ ընդունվել են Հայաստանի եւ հայութեյան համար կարեւորագույն նշանակութեյուն ունեցող հետեւյալ որոշումները.

1. Լիազորվում է Ալ. Խատիսյանին ստորագրել թուրքերի հետ հաշտութեյան պայմանագիր, ինչի մասին վարչապետ Ս. Վրացյանը հեռագրում է Ալեքսանդրապոլ:

2. Որոշվում է ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեգրանի ներկայացրած

վերջնագիրն ու Հայաստանը հռչակել խորհրդային անկախ հանրապետություն:

«Բյուրոն, - նշվում է խորհրդաժողովի ընդունած փաստաթղթերից մեկում, - ֆրակցիան (խորհրդարանի ՀՅԴ-ական ակցության խմբակցությունը - Հ. Գ.), կառավարությունը որոշեցին ընդունել կարմիրների առաջարկը սովետիզացիայի մասին: Դրեցին որոշ պայմաններ, ճանաչել Հայաստանի անկախությունը, հաշտություն կնքել տաճիկների հետ, թույլ չտալ քաղաքացիական կռիվ, մտցնել կառավարության մեջ մերոնց»[83]:

3. Քանի որ խորհրդաժողովում ընդունվում է Լեգրանի վերջնագիրը, ապա բնականաբար պետք է վճռվեր իշխանության հարցը, եւ քանի որ վարչապետ Ս. Վրացյանի գլխավորած կառավարությունը հարկադրված էր հրաժարական տալ, ապա «նոյն ժողովը, - նշում է Հ. Տերտերյանը, - որոշեց, որ Լեգրանի հետ պէտք է բանակցեինք ես եւ Դրօն»[84]:

Հաջորդ օրը ներկայացնելով իր հրաժարականը՝ հանրապետության նախարարների խորհուրդը կայացնում է հետեւյալ որոշումը.

«Ի նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհիւ յերկրում ստեղծւած կացութիւնը, Հայաստանի Հանրապետեան կառավարութիւնը իր 1920 թւի դեկտեմբերի 2-ի նիստում վորոշեց՝ հրաժարուել իշխանութիւնից եւ հանձնել Զինուորական յեւ Քաղաքացիական բովանդակ իշխանութիւնը զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատարին, որպիսի պաշտօնում նշանակել ռազմական նախարար Դրոյին:

Նախարարների խորհրդի նախագահ՝ Ս. Վրացեան
նախարարներ՝ Ա. Յովհաննիսեան, Ա. Խոնդակերեան,
Հ. Տէրտէրեան, Դ. Կանայեան»[85]:

Նույն օրը եւեթ Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Բեկզադյանը ստանում է կառավարության առաքած շտապ հեռագիրը.

«Ի նկատի ունենալով յերկրի համար ստեղծւած հանգամանքները, կառավարութիւնը որոշեց հրաժարուել իշխանութիւնից եվ զինուորական ու քաղաքական իշխանութիւնը յանձնել Դրոյին: Լեգրանի հետ կնքւած պայմանագրով Հայաստանը հայտարարվում է անկախ խորհրդային հանրապետություն: Ռուսաստանը պարտավորվում է պաշտպանել Հայաստանի սահմանները, որոնց մէջ մտնում են նաեւ Նախիջեւանը, Զանգեզուրը...»[86]:

Հայաստանի համար ամենաճակատագրական պահին նրա բախտն ու ապագան վստահվում է Դրոյին: Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում արդեն մեծապես նաեւ նրա ընդունած վճիռներից, վճռականությունից եւ հաստատակամությունից էր կախված Հայաստանի եւ հայության ճակատագիրը: Նույն օրերին Դրոյի ընդունած ոչ հավասարակշռված ու ծայրահեղ, ժամանակի ոգուց ու հնարավորություններից չբխող վճիռները միանշանակորեն կարող էին վատթարագույն եւ անկանխատեսելի հետեւանքներ ունենալ Հայաստանի ու համայն հայության ճակատագրի վրա: Այդ պատճառով նա պետք է գործեր առավելապես կշռադատված ու սառնասրտորեն:

Հայ-ռուս փոխհարաբերությունների լուսաբանմանը նվիրված վավերագրերը եւ մասնավորապես Հ. Տերտերյանի, Ս. Վրացյանի, Հ. Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ) վկայությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետության անարյուն խորհրդայնացման եւ իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով բոլշեւիկներին հանձնելու գործում վճռական նշանակություն է ունեցել հանրապետության զինվորական նախարար Դրոյի դիրքորոշումը:

«...Ինձ համար, - գրում է Հ. Տերտերյանը, - ինչպէս եւ շատ շատերի համար, այս խնդրի լուծման մէջ կարեւորութիւն ուներ երկու զինուորական ուժերի կարծիքը՝ նախկին կաբինետի զօրական մինիստր Ռուբէնի եւ մեր կաբինետի զօրական մինիստր Դրոյի: Երկուսն էլ այն իմաստով արտայայտուեցին, թէ Հայաստանն ի վիճակի չէ դիմագրաւելու բոլշեւիկներին եւ որ պէտք է համաձայնել երկիրը խորհրդայնացնելու»[87]:

Իսկ Հ. Տեր-Հակոբյանը նույնպես անդրադառնալով հանրապետությունը խորհրդայնացնելու հանգամանքների եւ այդ գործում Դրոյի ավանդի լուսաբանմանը՝ նշում է. «...նա, այդ զանգուածը (նկատի ունի հայկական բանակը - Հ. Գ.)՝ տրամադիր էլ չէր բոլշեւիկների վրայ մի գնդակ անգամ արձակելու - ինչպէս յայտարարում էր Դրօն, կուսակցութեան եւ

կառավարութեան ամենամեծ վստահութիւնը վայելող միակ զինուորական ընկերը»[88]:

Ոմանք, մասնավորապես վերոհիշյալ Հ. Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) Դրոյին մեղադրում էին, որ նա իր հրամանատարության ներքո ունենալով 1200-1500 մարտունակ զինվորներ, կարող էր վճռականորեն պայքարել խորհրդային զորքերի դեմ եւ թույլ չտալ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը:

Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը բնութագրող փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հստակորեն մատնանշում է, որ իրոք հայ պետական եւ զինվորական գործիչների շարքում Դրոն, թերեւս, ամենահեղինակավոր եւ վստահություն վայելող մարդն էր: Հայաստանի եւ հայության համար ճակատագրական ու օրհասական ժամանակամիջոցում, հանգամանքների թելադրանքով, դարձյալ հայտնվելով պատմական իրադարձությունների կիզակետում՝ Դրոն պիտի հանձներ չափազանց պատասխանատու եւ բախտորոշ մի քննություն եւս, այս անգամ արդեն ոչ թե միայն ռազմադաշտում, այլ նաեւ քաղաքական ասպարեզում:

Պատմությունը կարծես կրկնվում է, դարձյալ նույն իրավիճակն է ստեղծվում, ինչ 1918 թ.: Թուրքական զորքերն առանց լուրջ դիմադրության եւ առանց կրակոցի գրավելով Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը՝ սպառնում են ներխուժել երկրի խորքերն ու սրի մատնել հայության վերջին բեկորները: Նախորդ ժամանակաշրջանում թուրքերին դիմակայող հայկական բանակը շատ ավելի կազմակերպված էր, մարտունակ ու նպատակասլաց, իսկ այս անգամ Հայաստանի Հանրապետության բանակը մատնվելով խուճապի եւ բարոյալքվելով՝ որեւէ լուրջ մարտական ուժ չէր ներկայացնում: Թուրքական սարսափներին գումարվում է նաեւ հայոց անկախ պետականության վերացմանը նպատակաուղղված Խորհրդային Ռուսաստանի նվաճողական սպառնալիքը: 1918 թ. ի դեմս հայ ականավոր ազգային գործիչների, որոնց շարքերում էր նաեւ Դրոն, հայությունը կարողացավ իրեն արժանապատվությամբ դրսեւորել թշնամու դեմ մղվող գոտեմարտում. արդյունքում Հայաստանի Հանրապետության ծնունդն էր ու կազմավորումը:

1920 թ. դժնդակ, քաոսային ժամանակահատվածում հայ պետական, զինվորական գործիչների շրջանում անառարկելի հեղինակություն ու կշիռ ունեցող, երբեւէ պարտության դառնությունը չճաշակած Դրոն՝ մղելու էր գուցեեւ իր համար ամենաանսովոր ու դժվարագույն ճակատամարտը: Ժողովուրդը, իշխանության ներկայացուցիչներն ու զինվորականությունը մեծ հավատ ունենալով նրա նկատմամբ, առավելապես հակված էին կատարելու նրա խոսքն ու վճիռները: Դրոն իրավունք չուներ դույզն ինչ սխալվելու եւ տրվելու արկածախնդրության, չմտածված ու անհավասարակշիռ քայլերի, որոնք կարող էին հայության համար նոր ողբերգությունների պատճառ դառնալ:

Այսպես. ենթադրենք Դրոն մերժում է Լեգրանի առաջարկությունը-վերջնագիրը եւ պատերազմական գործողություններ է սկսում խորհրդային զորքերի դեմ, ինչն անտարակույս հավասարազոր է Խորհրդային Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու: Ինչպիսի՞ ուժերի կարող էր ապավինել Դրոն եւ ի՞նչ կատացվեր արդյունքում:

1. Խորհրդայնացման դեմ վճռականորեն տրամադրված-ները առաջին հերթին մատնանշում են նրա գլխավորած 1200-1500 զինվորները, որոնք գլխավորապես տեղաբաշխված էին մայրաքաղաքի մերձակայքում եւ պաշտպանում էին Արաքսի գետանցումները: Նախ, այդ ուժերը բացարձակապես անբավարար էին խորհրդային զորքերի դեմ արդյունավետ գործողություններ ծավալելու համար եւ երկրորդ՝ չէր կարելի լիարժեքորեն հավատ ընծայել թուրքերին ու թողնել անպաշտպան Երեւան տանող դարպասներն ու Արաքսի գետանցումները: Իսկ եթե թուրքերը հանկարծ դրժեին իրենց խոստումն ու շարժվեին դեպի մայրաքաղաք, այդ դեպքում հայերը ինչ ուժերով պետք է կանգնեցնեին նրանց առաջխաղացումը:

2. Համաձայն ժողովականների փոքրամասնության կարծիքի, սխալ է եւ չափազանցված այն տեսակետը, թե հայ զորքի համակրությունը մեր կողմը չէ եւ մեղադրում են Դրոյին նրա այն պնդման համար, որ. «...ինքը զօրք չունի բոլշեւիկների դէմ կռուելու համար, որովհետեւ մեր զօրքերի համակրութիւնը բոլշեւիկների կողմն է եւ նրանք գնդակ չեն

արձակի բոլշեւիկների վրայ»[80]:

Հարց է ծագում՝ եթե օրեր առաջ հայկական զորքերն առանց դիմադրության թուրքերին էին հանձնում հզոր բերդաքաղաքներ՝ Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը եւ խուճապի մատնվելով զանգվածաբար լքում մարտադաշտը, ապա ի՞նչ երաշխիք կարող էր լինել, որ նրանք այս անգամ հերոսաբար կկռվեին ընդդեմ Կարմիր բանակի: Մի՞թե իրենց դարավոր թշնամու՝ թուրքերի դեմ չկռվող զորքը կկռվեր ընդդեմ ռուսների: Իսկ մի քանի օրում նոր մարտունակ բանակ կազմավորելը բացարձակապես անհնարին էր եւ ցնորք էր այդ մասին հույսեր փայփայելը:

Անկասկած իրավիճակը բոլորովին այլ կլիներ, եթե հայկական զորքերը Կարսի ուղղությամբ իրենց դրսեւորեին նույնպիսի արժանապատվությամբ եւ հերոսականությամբ, ինչպիսին էին Դրոյի գլխավորած զորագնդերը Սուրմալուի ռազմաճակատում: Ավելին, եթե Դրոյի նմանողությամբ հայկական զորքերը կարողանային հաղթել նաեւ Կարսի ճակատում, ապա ոչ թե թուրքն ու բոլշեւիկը կլինեին հային ստորացուցիչ պայմաններ թելադրողը, այլ ընդհակառակը՝ հայը կլիներ դրության տերը եւ ինքը հակառակորդին կթելադրեր իր պայմաններն ու այսօր արդյունքում կունենայինք ոչ թե մանրատված, թույլ Հայաստան, այլ գուցե Սեւրի դաշնագրով սահմանված Հայաստան:

Վկայակոչենք հենց Դրոյին մեղադրողներից մեկի, արդեն բազմիցս հիշատակված, Հայոց խորհրդարանի անդամ Հ. Տեր-Հակոբյանի վկայությունները:

Նկարագրելով ռազմաճակատում տիրող անմխիթար ու անկառավարելի իրավիճակը՝ նա նշում է. «Մերոնք փախչում էին խելակորոյս՝ յաճախ իրենց վրայից ձգելով ամեն ինչ, որպէսզի աւելի թեթեւ փախչեն: Ձգում էին ե՛ւ հրացան, ե՛ւ սուին, ե՛ւ փամփուշտ, անգամ գօտի ու կօշիկներ, որովհետեւ անգլիական գօտին ու կօշիկները բաւական ծանր լինելով, արգելք էին լինում արագ փախչելուն»[81]:

Մի վկայություն եւս.

«Սրանք էլ (նկատի ունի Կարմիր զորամասերին -Հ. Գ.), Ֆ-12 թնդանօթներով սկսում են առաջ շարժուիլ ու նուաճումներ կատարել երեք ուղղութեամբ - մէկ թեւը դէպի Բա-

րաւա աւանը, երկրորդը՝ դէպի Ղարաղոյլիի ձորը, իսկ երկրորդը՝ դէպի Դիւլիջան:

Այդ կէտերում գտնուող հանրապետական զօրքերը, բացի Ղարաղոյլիի ձորից, որեւէ դիմադրութիւն ցոյց չեն տալիս, որովհետեւ բոլշեւիկեան քարոզչութիւնն արդէն բարոյալքել էր նրանց, մանաւանդ եկողը բարեկամ ռուսն էր: Ղարաղոյլիի ձորում միայն դիմադրեցին բաւականին երկար, բայց նորից զէնքերը վայր դրեցին»[82]:

Կարելի է վկայակոչել համանման բազմաթիվ փաստեր:

Ընթերցելով Հ. Տեր-Հակոբյանի արձանագրած փաստերը՝ կարելի է միայն զարմանալ, որ նման վկայությունների հեղինակը կարող է ապավինել իր իսկ նկարագրությամբ խուճապի մատնված եւ հուսալքության գիրկը ընկած բանակին ու առաջարկել եղած թույլ եւ անկայուն մարտական ուժերն ուղղել ընդդեմ Խորհրդային Ռուսաստանի զորամասերի:

Ծանոթանալով տվյալ ժամանակահատվածի անցքերին վերաբերող փաստաթղթերին ու հուշագրություններին՝ կարելի է պնդել, որ Դրոյին մեղադրողները առաջնորդվում էին առավելապես հակաբոլշեւիկյան տրամադրությամբ եւ իշխանությունը կորցնելու ցավով, քան իրական կացության անաչառ եւ սթափ վերլուծությամբ ու գնահատմամբ, չնայած հանուն ճշմարտության արժե շեշտել, որ իրոք չափազանց դժվար է համակերպվել Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը կորցնելու իրողությանն ու գաղափարին: Իսկ մի՞թե հանրապետության անկախության կորուստը ավելի ծանր չէր Դրոյի եւ նրա համախոհների համար: Մի՞թե կյանքի մեծագույն մասն անհամար կռիվների հորձանուտում անցկացրած եւ իր կյանքն անգամ հանուն հայրենիքի եւ ազգի ազատագրությանը զոհաբերելու պատրաստակամությունը անվերապահորեն ապացուցած Դրոն ընդունակ էր եւ ի զորու, առանց կռվի ու դիմադրության, օտար ուժերի տնօրինությանը հանձնել իրենց տքնաջան եւ հերոսական պայքարի հետեւանքով ձեռք բերած գլխավոր նվաճումը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Եթե Դրոն եւ իր զինակիցները պատմական տվյալ ժամանակահատվածում համաձայնվում են Հայաստանի ապագան հոժարակամ հանձ-

նել բոլշեւիկներին, ապա անտարակույս նման պատասխանատու քայլի համար ունեցել են որոշակի լուրջ եւ հիմնավոր պատճառներ:

ա. Ամենակարեւորը՝ բանակն այլեւս գոյություն չուներ:

բ. Թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո հասել էին մինչեւ Արաքս կայարան եւ Ջաջուռ: Ռազմաճակատում թշնամուն դիմակայող հայկական զորքերը թույլ էին եւ անկազմակերպ: Եթե թուրքերը զարգացնեին հարձակումը, ապա հաշված օրերի ընթացքում կարող էին ներխուժել Երեւան:

Կարմիր բանակի զորամասերը մուտք էին գործել Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Նախիջեւան, իսկ այժմ արդեն Ղազախ-Իջեւան եւ սպառնում էին ներխուժել հանրապետության խորքերը: Այդ ուղղությամբ տեղաբաշխված հայկական զորքերը առանց դիմադրության հանձնվում էին բոլշեւիկների ողորմածությանը:

Ռազմաճակատներում, բացառությամբ Արաքս-Արագած ուղղությամբ մարտնչող Դրոյի գլխավորած զորախմբի եւ Զանգեզուրում խորհրդային զորքերին դիմակայող Նժդեհի զանգեզուրյան զորամասերի, փաստորեն մարտունակ զորամիավորումներ արդեն չկային: Հարց է ծագում. ինչպիսի՞ ուժերի զորակցությանը կարող էր ապավինել հանրապետության զինվորական նախարար Դրոն:

3. Եթե Դրոն, այնուամենայնիվ, համաձայնվեր փոքրամասության առաջարկությանը եւ իրեն հավատարիմ ու մարտունակ զորամասի գլուխն անցած կարողանար պարտության մատնել հանրապետության տարածքը ներխուժած խորհրդային զորքերին եւ նրանց դուրս վանել Հայաստանից, ապա դա արդյոք կտար որեւէ հուսալի երաշխիք, որ բոլշեւիկները կհամակերպվեին կատարված իրողությանն ու կհրաժարվեին Հայաստանը խորհրդայնացնելու մտադրությունից: Ժամանակը հստակորեն ապացուցում է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ավելի քան հաստատակամորեն էր տրամադրված նվաճելու անդրկովկասյան հանրապետությունները եւ ոչ մի պարագայում մտադիր չէր հրաժարվելու իր մտադրությունից: Այդ դեպքում Հայաստանը կներքաշվեր Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ, եւ դեռ հարց էր, թե

արդյոք խարխլված, չափազանց թույլ տնտեսություն, բազմահազար գաղթականություն ունեցող ու տարածքների մի մասը թուրքերին զիջած Հայաստանի Հանրապետություն կարողանար դիմակայել խորհրդային հսկա տերությանը եւ «ողջ-առողջ» ազատվել նրա ճանկերից:

Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ հարաբերությունները մշակելիս անհրաժեշտ էր հաշվի առնել այդ հանգամանքը եւս:

Ոմանք հակված են կարծելու, որ Հայաստանի խորհրդայնացման գործում պակաս դեր չի խաղացել Դրոյի ռուսական կողմնորոշումը, նրա մեծ հավատն ու համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ: Ջպետք է մոռանալ, որ երբ անհրաժեշտ էր, այդ նույն Դրոն էր, որն ահաբեկում էր ռուս գեներալ-նահանգապետներին ու ոստիկանապետներին: Իսկ հայության համար բախտորոշ ժամանակաշրջանում նրա ռուսական կողմնորոշումը սոսկ կույր հավատի եւ զգացմունքի արդյունք չէր, այն անպայմանորեն պայմանավորված էր որոշակի օբյեկտիվ նախադրյալներով ու գործոններով:

Նախ եւ առաջ Դրոյի ռուսական կողմնորոշումը պայմանավորված էր ժամանակաշրջանի եւ հայության իրական կացության յուրահատկությամբ: Հայտնվելով թուրքերի եւ ռուսների ձեռնարկած միաժամանակյա գործողությունների խաչմերուկում՝ Հայաստանի զինվորական նախարարը պետք է սառնասրտորեն գնահատեր ստեղծված իրավիճակը եւ, չտրվելով ավելորդ ու չպատճառաբանված զգացումներին, ճիշտ ընտրություն կատարեր:

«Ռուսաստանը, - վկայում է Ս. Վրացյանը, - նա ըմբռնում էր երկու իմաստով, նախ՝ իբրեւ Հայաստանի մօտիկ մեծ պետութիւն եւ երկրորդ՝ որպէս ժողովուրդ: Նրա տրամաբանութիւնը պարզ էր եւ, եթէ ուզում եք, տարրական. մէկ կողմից մահմետական թրքութիւն, որ պատմականօրէն թշնամի էր քրիստոնէութեան ու հայութեան, միւս կողմից ծովածաւալ քրիստոնեայ կայսրութիւն, որ պատմականօրէն թշնամի էր մահմետականութեան»[93]: Բնական է, որ Ռուսաստան-Թուրքիա երկընտրանքում նա անվերապահորեն պետք է նախապատվություն տար Ռուսաստանին:

2. Դրոյի ռուսական կողմնորոշումը պայմանավորված էր

Ռուսաստանի նկատմամբ հայության տածած վերաբերմունքով:

«Մեր ժողովրդի համոզմամբ տաճիկը իր դարաւոր թշնամին է, իրեն բնաջնջողը, հետեւապէս իր եւ նրա մէջ խաղաղ համակեցութեան որեւէ գրաւական լինել չի կարող: Մասնաւորապէս մեր արեւմտահայ հատուածը, որ դարերի փորձ ունի եւ շատ լաւ է ճանաչում տաճիկներին...

...իսկ դէպի ռուսները, այս դէպքում դէպի բոլշեւիկները - ընդհակառակը: Մեր բովանդակ ժողովուրդը համակրանքի մի խոր զգացում ունի իր սրտում:

Ներկայ դէպքում նա անպայմանօրէն հաւատացած էր, որ ռուսները (բոլշեւիկները) ոչ միայն իրեն չեն կոտորի, այլեւ տիրելով Հայաստանին, կքշեն տաճիկներին»[5]:

3. Դրոն, իրոք հավատում էր ռուսներին: Գուցեեւ նրա կողմից մի փոքր միամտություն էր, բայց նա անկեղծորեն հավատում էր ռուսներին, անկախ նրանից, թե նրանք ինչ գույնի էին՝ կարմիր, թե սպիտակ:

«...նա, - վկայում է Իրազեկը, - հաւատացած էր, որ ռուսական զօրքերի գլուխ անցած ջարդելու է տաճիկներին եւ քշելու Հայաստանից: Դեռ աւելին, նա ուղղակի յայտարարում էր, թէ փրկութիւնը միմիայն Ռուսաստանին ապաւինելու մէջ է...»[6]:

Ջպետք է մոռանալ, որ որպես կամավորական զորախմբի հրամանատար ռուսների հետ կողք կողքի բազմաթիվ անգամ մարտնչել էր թուրքերի դեմ եւ մեկ անգամ չէ, որ ականատես եղել ռուս զինվորի խիզախությանն ու հայասեր վերաբերմունքին: Մինչեւ իր մղած վերջին կռիվները, նրա անմիջական ընկերակցությամբ ու հրամանատարությամբ, հայկական բանակում արժանապատվորեն ծառայում էին բազմաթիվ ռուս սպաներ, որոնցից շատերը՝ գնդապետներ Կորոլկովը, Պերեկրյոստովը, Սիլինը եւ ուրիշներ իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին Հայաստանի Հանրապետության կայացման գործում:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Դրոյի զգուշավոր գործելակերպը եւ հատկապես Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին ներկայացված պահանջների հանդեպ դրսեւորած հանդուրժողականությունն ու զիջողա-

կանությունը պայմանավորված չէր սոսկ անձնական մղումներով ու ռուսական կողմնորոշմամբ: Նրա հայրենասիրության եւ մարտերում ցուցաբերած խիզախության մասին, որի վառ ու խոսուն վկան եւ ապացույցը նրա մղրկածուփ կենսագրությունն է, չեն կարողացել չխոստովանել նույնիսկ նրան չսիրողներն ու չընդունողները: Դրոյին մտատանջողը եւ նրա գործունեությունն ու կատարած քայլերը պայմանավորող եւ առաջ մղող ուժը իր հարազատ ազգին ու հայրենիքին բաժին ընկած դաժան ճակատագիրն է:

Մայիսի 20-ին Ղարաբաղում Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի հետ կայացած բանակցությունների ընթացքում, նույն հանդիպման մասնակից 281-րդ հետեւակային գնդի հրամանատարի օգնական Պարանակինի՝ հրամանատարությանը ուղղված զեկուցագրում նշվում է. «Դրոն վախենում է, որ հանկարծ համաշխարհային հեղափոխությունը երկրի երեսից չջնջի հայերին»[7]: Իսկ այդ մտավախության իրականացումը Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների եւ հատկապես Դրոյի չհշռադատված ու չմտածված գործողությունների եւ քայլերի դեպքում, բնավ բացառված չէր:

Համաձայն արտակարգ խորհրդաժողովի եւ հանրապետության նախարարների խորհրդի որոշման՝ իշխանության արտակարգ իրավունքներ ստանձնած Դրոն, Հ. Տերտերյանի ընկերակցությամբ պետք է շարունակեր եւ ավարտեր Լեգրանի հետ ընթացող բանակցությունները:

«Բանակցութիւնների համար, - գրում է Հ. Տերտերյանը,- մեզ տուել էին հետեւեալ հիմունքները. 1) Հայաստանը պէտք է ճանաչուի եւ յայտարարուի իբր անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութիւն: 2) Անվիճելիօրէն Հայաստանի անբաժան մասը պիտի համարուեն Երեւանի նահանգն ամբողջովին, Կարսի շրջանի մի մասը, Զանգեզուրը, Ղարաբաղ գաւառից այն մասը, որ մեզ էր անցնում բոլշեւիկների հետ նոյն 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ունեցած համաձայնութեամբ, Թիֆլիսի նահանգի այն մասը, որ մեր տիրապետութեան տակ էր մինչեւ 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը, այսինքն մինչեւ հայ-տաճկական պատերազմի սկիզբը: Սա մեր նուազագոյն հողային պահանջն էր: 3) Որ ո՛չ մի սոցիալիստական քաղաքական կուսակցութիւն պէտք չէ հալածանքի

ենթարկուի, ինչպէս եւ չպէտք է հալածուեն նրանք, որ մասնակցել են բոլշեւիկեան շարժման ճնշմանը, 1920 թ. Մայիս ամսին»[96]:

Դեկտեմբերի 1-ի երեկոյան Դրոն եւ Հ. Տերտերյանը, ստանալով հանրապետության կառավարության որոշումը, ներկայանում են Լեգրանին եւ հայտնում հետեւյալը.

1. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը համաձայն է երկրի խորհրդայնացմանը եւ միաժամանակ նրան են ներկայացնում կառավարության կողմից առաջադրված սկզբունքները, որոնց հիման վրա պետք է իրականացվեր հանրապետության խորհրդայնացումը:

2. Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն (հեղկոմ) պետք է կազմավորվի կոալիցիայի հիմունքով եւ նրա կազմում պետք է ընդգրկվեն նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցության ներկայացուցիչները[97]:

Ծանոթանալով Դրոյի եւ Հ. Տերտերյանի միջոցով ներկայացված հանրապետության նախարարների խորհրդի կողմից մշակված սկզբունքներին՝ Լեգրանը նույնպես ներկայացնում է իրենց տեսակետները ու հայտնում իր անհամաձայնությունը որոշ կետերի վերաբերյալ: Օրինակ, նա հավանություն չի տալիս կոալիցիոն հեղափոխական կոմիտե կազմավորելու եւ նրանում Հ. Յ. Դաշնակցության մասնակցության սկզբունքին: Իհարկե, պետք չէր սպասել, որ Լեգրանը այս հարցի կապակցությամբ կարող էր որեւէ դրական վերաբերմունք ունենալ, քանզի բոլշեւիկները երբեք պատրաստակամ չեն եղել մեկ այլ քաղաքական կուսակցության հետ կիսել իշխանությունը:

Այս պարագայում եւս. «Առարկելով կոալիցիային՝ Լեգրանը կողմնակից էր անհատական մասնակցության՝ յատկապէս մատնանշելով ինձ (Հ. Տերտերյանին - Հ. Գ.) եւ Դրոյին»[98]:

Ուսումնասիրելով Դրոյի եւ Հ. Տերտերյանի ներկայացրած դրույթները՝ Լեգրանը նրանց ուշադրությանն է ներկայացնում յոթը կետից բաղկացած իրենց կազմած հաշտության համաձայնագրի նախագիծը: Ծանոթանալով Լեգրանի ներկայացրած նախագծին՝ Դրոն եւ Հ. Տերտերյանը հիմնականում հավանություն են տալիս համաձայնագրի դրույթներին, բայց առաջարկում են փոխել նախագծի 5-րդ կետը, ըստ որի «Դաշնակցութեան կուսակցութեան անդամները պէտք չէ ենթարկուէին հալածանքի, իսկ Խորհրդ. Ռուսաստանի եւ կոմունիստական կուսակցութեան դէմ պայքարողներին խոստացւում էր կեանքի ապահովութիւն: Ես եւ Դրօն ուժգնօրէն բողոքեցինք այդ կէտի դէմ եւ առաջարկեցինք երկու ուղղում. առաջին՝ որ հալածանքի չեն ենթարկուելու ո՛չ միայն դաշնակցականները, այլեւ բոլոր սոցիալիստական կուսակցութեանց պատկանողները, եւ երկրորդ՝ որ հալածանքի չեն ենթարկւում նաեւ նրանք, որ մասնակցել են բոլշեւիկների դէմ վարած կռուին»[99]:

Այս կետի վերաբերյալ եւս համապատասխան համաձայնություն կայացնելով Դրոն եւ Հ. Տերտերյանը Լեգրանի ներկայացրած համաձայնագիրը ներկայացնում են կառավարության եւ Հ. Յ. Դաշնակցության կողմից գումարված համատեղ նիստի քննարկմանը:

«Եւ ահա, - վերհիշում է Հ. Տեր-Հակոբյանը, - դեկտեմբերի 1-ի երեկոյեան (լոյս 2 դեկտեմբեր) ժողովի է հաւաքւում պառլամենտի դաշնակցական հատուածը, որը փաստօրէն երկրի բարձրագոյն իշխանութիւնն էր - լուծում տալու համար իր առջեւ դրուած ճակատագրական հարցին: Նիստը դռնբաց է, որին ներկայ են ո՛չ միայն դաշնակցական ֆրակցիայի ու կառավարութեան անդամները, այլեւ բազմաթիւ կողմնակի անձինք, գուցէ եւ մեծամասնականները:

...Այստեղ էլ նոյն տեսակէտներն են արտայայտւում, ինչ որ ժողովրդի մէջ: Այստեղ էլ ձայների ջախջախիչ մեծամասնութիւնը յօգուտ խորհրդային Ռուսաստանի է խօսում եւ որոշւում է իշխանութիւնը առանց կռուի յանձնել մեծամասնականներին ու հեռանալ»[100]:

Նիստը հավանություն է տալիս Լեգրանի ներկայացրած նախագծին եւ լիազորում Դրոյին եւ Հ. Տերտերյանին Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչների հետ ստորագրելու համաձայնագիրը:

Դեկտեմբերի 2-ին, ժամը 13-ին հանրապետության արտաքին գործոց նախարարության շենքում սկսվում են բանակցությունները Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեգրանի, նրան ընկերակցող գեներալ

Բոբրիշչեւի եւ Հայաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչներ Դրոյի եւ Հ. Տերտերյանի միջեւ: Համաձայնագրի նախագիծը նրանց կողմից արդեն ուսումնասիրվել եւ քննարկվել էր եւ այդ պատճառով կողմերը առանձնակի հարցերի վերաբերյալ մի փոքր վիճաբանելով գալիս են ընդհանուր համաձայնության ու նույն օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին ստորագրվում է հետեւյալ համաձայնագիրը. ՌԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Լեգրանի եւ Հայաստանի Հանրապետության լիազոր ներկայացուցիչներ Դրոյի, Հ. Տերտերյանի կողմից ստորագրվում է հետեւյալ համաձայնագիրը.

1. Հայաստանը յայտարարում է անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն:

2. Մինչեւ Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրաւիրումը կազմում է ժամանակաւոր Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէ, որին կանցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3. ...Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են Երեւանի նահանգն իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը զինուորական տեսակէտից կապահովէ երկաթուղագծի տիրապետութիւնը՝ Ջալուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Ջանգեզուր գաւառը եւ Ղազախ գաւառի մի մասը, Օգոստոսի 10-ի համաձայնութեան սահմաններում եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնւում մինչեւ 1920 թ. սեպ. 28-ը:

4. Հայկական բանակի հրամանատարութիւնը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան...

5. Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուեն...

6. Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են հինգ անդամներ կոմունիստական կուսակցութեան կողմից նշանակուած եւ երկու անդամ ձախ-դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով կոմունիստական կուսակցութեան հետ:

7. Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութեան անհրաժեշտ զինուորական ուժեր:

8. Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշւում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ Յեղափոխական կոմիտէի գալը, անցնում է զօրաբանակի հրամանատարութեան, որի գլուխն է կանգնում Դրօն: ՌՍՖՍՀ-ի կողմից Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակւում ընկ. Սիլինը:

ՌՍՖՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ՝ Լեգրան
Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան
լիազօրութեամբ՝ Դրօ, Տէրտէրեան»[101]:

Յուրովի գնահատելով Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացման իրողությունը, Հովհ. Քաջազնունին նշում է. «Բոլշեւիկները մտան Հայաստան առանց որեւէ ընդդիմութեան հանդիպելու: Մեր կուսակցութեան որոշումն էր սա:

Երկու պատճառ ունէինք այդպէս վարուելու: Մէկ որ չէինք կարող ընդդիմադրել, եթէ նոյնիսկ ցանկանայինք - պարտւած էինք, ուժասպառ. երկրորդ, յոյս ունէինք թէ Խորհրդային իշխանութիւնը՝ յենւած Ռուսաստանի վրայ՝ թերեւս կարողանայ կարգաւորել մի քիչ պետական կեանքը - մի բան, որ մենք ինքներս, մենակ մնացած, չէինք կարողացել անել ու պարզ էր արդէն՝ չպիտի կարողանայինք այլեւս:

Մեր ցանկութիւնն էր. թողնել որ բոլշեւիկները անարգել կառավարեն երկիրը. մնալ լօյալ նոր իշխանութեան հանդէպ. գործակցել նրա շինարար աշխատանքներին»[102]:

Այսպիսով, կենսագործվեց Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացման ճանապարհով նվաճելու վաղօրոք ծրագրած ու մշակված քաղաքականությունը:

Կարճատեւ, ընդամենը երկուսուկես տարվա կենսագրություն ունեցավ հայ ժողովրդի արյունով, տառապանքով եւ բազմամյա պայքարով նվաճած Հայաստանի հանրապետությունը: Քեմալական Թուրքիայի զինու զորությամբ եւ «համաշխարհային հեղափոխության» ու ինտերնացիոնալիզմի սայլին լծված հայ բոլշեւիկների համագործակցությամբ Խորհրդային Ռուսաստանը բռնազավթեց Հայաստանի հան-

րապետությունը եւ նրա տարածքը մի քանի ամիս անց՝ 1921 թ. մարտին «եղբայրաբար» եւ հավասարության սկզբունքով բաժանեց իր ու Թուրքիայի միջեւ:

Պատմական երեւույթներն ու իրադարձությունները իրենց յուրահատկությամբ, հետաքրքրությամբ եւ ուսանելիությամբ շատ հաճախ նաեւ անկանխատեսելի են ու զարմանալի: Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ականավոր գործիչ, Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար Դրոն փաստորեն դառնում է Խորհրդային Հայաստանի զինված ուժերի առաջին գլխավոր հրամանատարն ու ժամանակավոր իշխանության ղեկավարը:

Մինչ Հայաստանում բոլշեւիկների իշխանության իրական հաստատումը՝ Դրոյին հանձնարարվում է Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների հետ ընդհանուր համաձայնություն կայացնել երեք առաջնահերթ խնդիրների վերաբերյալ.

«Առաջին՝ որ երկրի կառավարության մէջ բոլշեւիկների հետ միասին տեղ ունենան նաեւ ոչ-բոլշեւիկ տարրերը, որպէսզի այդպիսով առաջն առնուէր բոլշեւիկեան սովորական բռնութիւնների ու հալածանքների...

Երկրորդ՝ որ պաշտպանուեն հայ ժողովրդի գէթ ամենակենսական շահերը, որոնց շարքում առաջին հերթին Հայաստանի անկախութիւնը:

Երրորդ՝ որ հեռանային տաճիկները Հայաստանից եւ երկրի սահմաններն ընդարձակուէին գոնէ այն չափով, որ ժողովուրդը չխեղդուէր սահմանների նեղութիւնից եւ սակաւահողութիւնից»[103]:

Բոլշեւիկների հետ հարաբերությունները կարգավորելուց բացի մնացել էր լուծելու եւս մի կարեւորագույն խնդիր: Ալեքսանդրապոլում հանրապետության կառավարության եւ թուրքական պատվիրակությունների միջեւ ընթացող բանակցությունները փոքրիկ ընդհատումներով շարունակվում էին: Ջնայած Ալ. Խատիսյանը, ինչպես արդեն նշվել է, Հայաստանի կառավարությունից ստացել էր համաձայնագիրը ստորագրելու լիազորությունը, սակայն բանակցող կողմերը տակավին չհանգելով ընդհանուր համաձայնության՝ դեռեւս չէին կնքել հաշտության պայմանագիրը: Ալեքսանդրապոլում հայ պատվիրակությունը սպասում էր նոր հրահանգների: Թուրքերի առաջադրած պայմաններն ավելի քան ծանր էին, եւ բացառված չէր, որ երկրում հաստատված նոր իշխանությունը բանակցությունների ու կնքվելիք համաձայնագրի վերաբերյալ դրսեւորեր բոլորովին այլ վերաբերմունք: Այստեղ, իրոք, վճռական է դառնում Դրոյի դերը, նա Սիլինի հետ արդեն ներկայացնում էր նոր իշխանությունը եւ կարող էր արգելք հանդիսանալ դաշնագրի ստորագրմանը:

Ի՞նչ ուժերի զորակցությանը կարող էր ապավինել Դրոն, եթե արգելեր հայ պատվիրակությանը չընդունելու եւ չստորագրելու թուրքերի առաջադրած պայմաններն ու հաշտության պայմանագիրը: Հայաստանի Հանրապետության համար ամենաօրհասական պահին նրան լքած եւ որեւէ ձեւով անգամ դույզն ինչ օգնության ձեռք մեկնելու պատրաստակամություն չդրսեւորած դաշնակից տերությունների աջակցությանը: Իհարկե, ոչ:

Բանակի, դարձյալ ոչ:

«Պատերազմը, - գրում է Հ. Քաջազնունին, - վերջացաւ մեր կատարեալ պարտութիւնով: Մեր բանակը, որ կուշտ էր, լաւ զինուած եւ լաւ հագնուած, չկռւեց. զօրքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, զէնքերը թափում ու ցրւում գիւղերը:

... Բանակի դաստիարակութիւնը, ռազմական ոգին, կուռ կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը - ուրեմն եւ ընդդիմադրական ոյժը - թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնկալ էր կառավարութեան համար, կառավարութիւնը եւ ինքը զինուրական մինիստրը՝ չէին ճանաչում բանակը»[104]:

Խորհրդային Ռուսաստանի զինական եւ առավել եւս դիվանագիտական աջակցությունը տվյալ պահին բացառվում էր:

Օրինակ, Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բուդո Մդիվանուն, որն Ալեքսանդրապոլում էր գտնվում Հայաստանին իբր օգնելու եւ բանակցող կողմերի միջեւ միջնորդ լինելու առաքելությամբ՝ թուրքերը որեւէ ուշադրության չէին արժանացնում եւ նույնիսկ չեն թույլատրում ներկա գտնվել բանակցություններին:

«Այս առթիւ, - նշում է Ալ. Խատիսյանը, - հարկ կը հա-

մարեմ վճռականապէս յայտարարել, թէ ան աւելի շատ խանգարեց մեզ, քան թէ օգնեց: Խանգարեց այն բանով, որ ինչպէս Ալեքսանդրապոլի մէջ, այնպէս եւ Կարս կը կազմէր միտինգներ, ճառեր կ'արտասաներ մեր դէմ, կը պախարակէր Հայաստանի կառավարութիւնը եւ պատուիրակութիւնը, կը քարոզէր բոլշեւիկեան ծրագիրներ եւ այսպէսով ցոյց կու տար թուրքերուն, թէ ան իրօք մեր դէմ է եւ ոչ թէ մեզ հետ»[106]:

Արտաշես Քաբալյան

Թուրքերի կողմից արհամարհված եւ ուշադրութեան չարժանացած Մդիվանին, անգամ այդ պայմաններում, անթաքույց վերաբերմունքով արտահայտելով իր հակահայ տրամադրվածութիւնը՝ ասել է. «...ռուսական եւ թրքական կապերը այնքան սերտ են, որ եթէ անհրաժեշտ լինի դրա համար զոհաբերել ամբողջ Հայաստանը, մենք կանենք այդ»[108]:

Այդ ամենը Հայաստանի կառավարութեանը, Ալեքսանդրապոլի հայկական պատվիրակութեանը եւ, իհարկե, նոր իշխանութիւնը ներկայացնող Դրոյին հայտնի էին ու նաեւ այդ պատճառով հավատ չընծայելով Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին՝ աշխատում էին հնարավոր վերջին միջոցներն ի սպաս դնելով, կանխել ժողովրդին սպառնացող աղետը:

«Վաղ առաւօտեան, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - դեկտեմբերի 2-ին, մենք իմացանք, որ բոլշեւիկեան հրամանատարը Քարւանսարայէն ուղարկած է կարաբեքիր փաշային հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը. «Ռուսաստանի պրոլետարիատից ողջոյն թուրքական պրոլետարիատին:

Մենք կը սպասեինք հեռագրի, Հայաստանի նոր կառավարութենէն»[107]:

Ի՞նչ պետք է արվեր, ո՞րն էր ելքը: Նկարագրելով ու վերլուծելով այդ ճգնաժամային ժամանակաշրջանում Հայաստանում տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունների ընթացքն ու նրանում Դրոյի ներդրած ավանդը՝ Ս. Վրացյանը նշում է. «Ուրիշ ելք չկար, կամ պէտք է ընդունուէր Քեազիմ Կարաբէքիրի վերջնագիրը, կամ էլ Երեւանն էլ պիտի գրաւուէր թուրքերի կողմից. կարմիր բանակը հեռու էր եւ անզօր թուրքերի յառաջխաղացումը արգելելու:

...Դրօն գիտակցում էր, որ եթէ ասէր «ստորագրեցէք» պատասխանատու պիտի մնար սովետական կառավարութեան առջեւ, եթէ արգելէր, թուրքերը անմիջապէս պիտի խախտէին զինադադարը եւ Մարգարայի կամուրջով շարժուէին դէպի Երեւան: Ռուսները անզօր էին նրանց առաջն առնելու»[108]:

Դրոն բազմակողմանիորեն արժեւորելով ստեղծված կացութիւնն ու վճռականորեն իր վրա վերցնելով ահռելի պատասխանատուվութիւնը՝ կայացնում է, հիրավի, պատմական նշանակութիւն ունեցող վճիռ, որի համար հետագայում շատերը միտումնավոր եւ ոչ միտումնավոր կերպով պիտի հանիրավի քննադատեին ու դատապարտեին նրան:

«Երեկոյեան, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - ժամը 6-ին ինձ հրաւիրեց ուղղակի հեռագրաթելի մօտ Դրօն, որ ըսաւ հետեւեալը.

- Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ Ձեզ, որ Դուք ազատ էք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ:

Լաւ գիտակցելով կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, ես երկրորդ անգամ հարցուցի.

- Արդէօք կառավարութիւնը ստորագրելո՞ւ կողմն է, թէ մերժելու: Մենք սպասում ենք որոշ եւ պարզ հրահանգների:

Դրօն պատասխանեց.

- Ես ձեզ ասացի արդէն: Գործեցէք համաձայն ձեր հասկացողութեան: Ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի եւ իմ անունից:

Սիլինը բոլշեւիկներու ներկայացուցիչն էր»[109]:

Անդրադառնալով Դրոյի եւ Ալ. Խատիսյանի երկխոսության այս պահին՝ Ս. Վրացյանը տալիս է հետեւյալ գնահատականը. «Դրոյի պատասխանը եղաւ «դիվանագիտական» եւ Խատիսեանը հասկացաւ, թէ ինչ էր ուզում ասել նա...»[110]:

Դրոյի հետ կայացած խոսակցության ավարտից հետո

Ալ. Խատիսյանը հրավիրում է պատվիրակության անդամների եւ խորհրդականների ընդհանուր նիստ եւ հաղորդում.

«Պարոններ, յեղափոխական կառավարութիւնը մեզ վրայ է դնում ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Մենք պարտաւոր ենք ստանձնել այդ պատասխանատուութիւնը մեր ժողովրդի առաջ, խնդրում եմ իրաքանչիւրին ձեզանից յայտնել իր կարծիքը:

Բոլորը միաձայնութեամբ արտայայտուեցան յօգուտ դաշնագրի ընդունելուն եւ ստորագրելուն»[113]:

Դաշնագիրը ստորագրվում է դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, ժամը 2-ին, եւ նույն օրն եւեթ՝ դեկտեմբերի 3-ին Հայաստանի կառավարության անդամները գնացքով ժամանելով Երեւան՝ ներկայանում են կառավարության տուն, ուր նրանց ընդունում են Դրոն եւ Սիլինը:

Պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսեանը համակողմանիորեն ներկայացնելով Ալեքսանդրապոլի բանակցության արդյունքները՝ սպասում է իր կատարած աշխատանքների գնահատականին:

«Դրօն մեզի ըսաւ, թէ գործած ենք շատ ճիշտ, ստորագրելով դաշնագիրը, եւ թէ իր խուսափողական պատասխանը ինձ դաշնագիրը ստորագրելու մասին (երբ Ալեքսանդրապօլէն անոր հետ կը խօսէի հեռագրով) պէտք էր հասկանալ այնպէս, ինչպէս որ մենք հասկցած էինք: Պարզ էր, որ յեղափոխական նոր իշխանութիւնը չէր ուզեր իր վրայ վերցնել պատասխանատուութիւնը դաշնագիրը ստորագրելու համար ո՛չ թուրքերու եւ ոչ ալ հայ ժողովուրդի առջեւ:

Երեւանի նոր իշխանութիւնը կուզէր, որ դաշնագիրը ստորագրուէր, բայց մեր եւ ոչ իր ձեռքով»[114]:

Ինչո՞վ էր պայմանավորված Դրոյի ոչ հստակ, խուսափողական պատասխանի իրական իմաստն ու նպատակը:

Դաշնագիրը ստորագրելու նախօրեին, Ալ. Խատիսյանի հետ հեռագրով խոսելու պահին, Դրոյի համար առաջնահերթ գլխավոր խնդիրը, ինչպես այդ մասին արդեն նշվել է, այն էր, որպեսզի թույլ չտրվեր թուրքական զորքին վերսկսելու հարձակումները եւ ներխուժելու երկրի խորքերն ու Երեւան: Այդ պատճառով համաձայնագիրը պետք է ստորագրվեր: Սակայն նաեւ հարց էր. ո՞ւմ ձեռքով ու պատասխանատուութ-

յամբ: Եթե համաձայնագիրը կնքվեր նոր իշխանության, որի ներկայացուցիչները Դրոն եւ Սիլինն էին, պատասխանատվությամբ ու համաձայնությամբ, ապա ինքնըստինքյան կստեղծվեին ավելի հիմնավոր նախադրյալներ այն վավերացնելու եւ բնականաբար, նրանում նախանշված կետերը ապագայում կենսագործելու համար: Այդ պատճառով խուսափելով դաշնագիրը ստորագրելու պատասխանատվությունը անմիջականորեն իր եւ Սիլինի, այսինքն նոր իշխանության վրա վերցնելու պարտավորությունից, Դրոն ամենայն հավանականությամբ հետապնդում էր այն հետագայում ավելի դյուրությամբ չեղյալ հայտարարելու նպատակը, մանավանդ որ, ինչպես խոստովանում է Հ. Տերտերյանը. «...այդ դաշնագիրը մենք համարում էինք ժամանակաւոր մի ակտ, եւ մեծ կարեւորութիւն չէինք տալիս նրան»[115]:

Դրոյի այդ համոզմունքը բխում էր նաեւ Լեգրանի հետ կնքված պայմանագրի 7-րդ կետի պահանջներից. «Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր»[116]:

Խորհրդահայ պատմագիտությունը միանշանակորեն ժխտում է Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրման անհրաժեշտությունը եւ այդ հողի վրա դատապարտում ու քննադատում այն ստորագրողներին: Վատթարագույն գույներով ներկայացնելով այդ պայմանագիրն ու նրա ստորագրողներին, այդ հարցին անդրադարձող պատմաբանները զլանում եւ խուսափում են նշել, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն իրավական ոչ մի ուժ եւ արժեք չներկայացնող փաստաթուղթ է, քանի որ այն համաձայն նրա 14-րդ կետի «Այս պայմանագիրը պէտք է ենթարկուի ռատիֆիկացիայի Հայաստանի պառլամենտի եւ Անգորայի ազգային մեծ ժողովի կողմից մի ամսուայ ընթացքում»[117]. չի վավերացվել ո՛չ Հայաստանի պառլամենտի, որ այլեւս գոյություն չուներ, եւ ո՛չ էլ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից:

Այսպես, խորհրդային իշխանությունները ցանկության եւ անհրաժեշտության դեպքում կարող էին բացարձակապես ուշադրության չարժանացնել որեւէ իշխանության կողմից

չվավերացված, ուրիշների ձեռքով ստորագրված, եւ իր հետ բնավ առնչություն չունեցող համաձայնագիրը:

«Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, - նշում է Ս. Վրացյանը,- սարսափելի էր եւ բոլշեւիկեան տեսակէտից ապօրինի, բայց այդ օրերի համար անհրաժեշտ էր ու անխուսափելի: Ահա թէ ինչու բոլշեւիկները քաջութիւն չունեցան մերժելու եւ պատասխանատուութեան ենթարկելու Դրոյին կամ նախորդ կառավարութեան անդամներին...»[116]:

Եթե ընդհանրացնենք եւ փորձենք անաչառորեն արժեւորել Դրոյի գործունեության այս վերջին, թերեւս ամենաբարդ ու դժվարագույն շրջաններից մեկը, ապա անվերապահորեն պետք է խոստովանել, որ նա իր հավասարակշռված, խելամիտ եւ խիստ հաշվարկված գործելակերպով կարողացավ ըստ ամենայնի ճշմարտացիորեն ու սառնասրտորեն գնահատել ժամանակաշրջանի յուրահատկություններն ու հնարավորությունները եւ չտրվելով ավելորդ զգացմունքայնության ու զերծ մնալով վտանգավոր արկածախնդրությունից՝ կյանքի կոչեց այնպիսի քայլեր, որոնք իրավամբ նշանակալիորեն պայմանավորեցին անդունդի եզրին հայտնված Հայաստանի եւ հայության փրկությունն ու գոյատեւումը:

«Դրօն, - շարունակում է Ս. Վրացյանը, - դարձաւ քաւութեան նոխազ ուրիշի մեղքերի համար: Ի հարկէ, նա կարող էր խուսափել այդ պարտականութիւնից, թողնել ու հեռանալ Հայաստանից, ինչպէս ուրիշները արին, բայց հայրենասիրութեան եւ պարտականութեան զգացումը նրա մէջ այնքան ուժեղ էր, որ նա չէր կարող այդպէս վարուել: Մնաց երկրում, ժողովրդի մէջ եւ չվախեցաւ պատասխանատուութիւնից յանուն հայրենիքի եւ հայ ժողովրդի փրկութեան»[117]:

Համաձայն Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակության հետ կնքված պայմանագրի 6-րդ կետի՝ Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի կազմում պետք է ընդգրկվեին հինգ կոմունիստներ եւ երկու դաշնակցականներ: Բանակցությունների ընթացքում Լեգրանն արդեն առաջարկել էր հեղափոխական կոմիտեի հինգ անդամներին՝ Կասյան, Ավիս, Ս. Տեր-Գաբրիելյան, Դովլաթյան, Բեկզադյան, իսկ կոմիտեի կազմում Դաշնակցությունից ընդգրկվելու էին Դրոն եւ Հ. Տերտերյանը:

«Երբ ես, - գրում է Հ. Տերտերյանը, - հրաժարուեցի Յեղկոմի անդամութիւնից, պատճառաբանելով, թէ ըստ իս, մեր մասնակցութիւնը ոչ թէ իր հրաւէրով պէտք է լինի, այլ մեր կուսակցութեան ցուցումով, նա առարկում էր, թէ կուսակցական կոալիցիա չէ որ ընդունում են իրենք, այլ դաշնակցական անհատների գործակցութիւն եւ որ իմ թեկնածուութիւնը, բացի իրանից, առաջարկուած է ե՛ւ Բագուից, Օրջոնիկիձէի կողմից եւ ընդունուած է բոլշեւիկների անդրկովկասեան կենտրոնի կողմից, իսկ Դրոյի թեկնածուութիւնը առաջարկել է ինքը:

- Օրջոնիկիձէին ես ճանաչում էի Ռոստովից եւ բարեկամ էինք իրար»[118]:

Դեկտեմբերի 4-ին Դիլիջանից Երեւան են ժամանում Կասյանն ու Ավիսը, ապա մի քանի օր անց նաեւ հեղկոմի մյուս անդամները: Հենց առաջին իսկ օրից հեղկոմի անդամները, հատկապես Կասյանն ու Ավիսը, բուռն պայքար են ծավալում Հեղկոմում Դրոյի եւ Հ. Տերտերյանի ընդգրկվելու դեմ եւ պահանջում, որպեսզի նրանք հրաժարական տան եւ դուրս գան կոմիտեի կազմից: Ավելին, նրանք դժգոհում են նաեւ կնքված պայմանագրից եւ իշխանությունը խաղաղ անարյուն միջոցներով վերցնելու եղանակից[17]: Նրանց համոզմամբ, հեղափոխության հաղթանակը եւ խորհրդային իշխանության հաստատումն անպայմանորեն պետք է կենսագործվեր դասակարգային պայքարով, կռվով, արյունահեղությամբ ու բռնությամբ:

Զանցած մի քանի օր, բոլշեւիկների խոստացած դեմոկրատիան եւ դաշնակցական գործիչների անձեռնմխելիությունը պահպանելու խոստումները մոռացվեցին: Բանտերը լցվեցին հազարավոր քաղաքական, զինվորական գործիչներով ու մտավորականներով: Աքսորի դաժան ճանապարհը բռնեցին 1200 զինվորական գործիչներ: 1921 թ. հունվարի 10-ին Կարմիր բանակի հրամանատար Գեկկերի «հրավերով» Դրոն պիտի մեկներ Բաքու: Շատերն էին հասկանում այդ հրավերի բուն էությունը եւ փորձում էին նրան համոզել հրաժարվել Բաքու մեկնելուց: Սուրմալուի ճակատում մարտնչող Դրոյի գվարդիայի հիմնական միջուկը դեռեւս պահպանվել էր եւ նա ցանկացած պահի կարող էր խույս տալ կար-

միրների ճանկերից:

Հայաստանի Հանրապետության վերջին անցքերը լուսաբանող վավերագրերից մեկում կարդում ենք. «Հայաստանում աշխատում է 11-րդ ռուսական բանակի արտակարգ կոմիսիան, որը անկախ է իր գործողություններում մեջ, կարող է գնդակահարել եւ բանտարկել բոլորին անխտիր եւ ոչ ոք իրաւունք չունէ նրանից բացատրութիւն պահանջելու: Դրոյին կանչում են Բագու, որ իբրեւ զօրքի հրամանատար հաշիւ տայ իր բանակի մասին - մեզ հաղորդուեց առ ժամանակ թոյլ չտալ, որ Դրօն գնայ - Դրոյի գնալը կը վերջանայ նրա կեանքի գնով: Այդպէս ենք համոզուած»[119]:

Առաջնորդվելով այդ մտավախությամբ Հ. Յ. Դ. Երեւանի պատասխանատու մարմինը փորձում է արգելել նրան չընդունել բոլշեւիկների կողմից Բաքու մեկնելու «հրավերքը»:

«Պատասխանատու մարմինը, - վկայում է Հ. Տեր-Հակոբյանը, - դէմ էր Դրոյի մեկնելուն, գտնելով դա չափազանց վնասակար մեր երկրին ու մասնաւորապէս մեր կուսակցութեանը: Նրա որոշման համաձայն, ես եւ Յ. Բուտաղեանը, գնացինք Դրոյի մօտ եւ կուսակցութեան անունից յայտարարեցինք, որ չգնայ, որ նրա գնալուց յետոյ պիտի առանց քաշուելու քայքայեն մեր զօրքը (իսկ նրա ներկայութիւնից կվախենային) եւ ապա՝ որ նա, որպէս զինուորական ոյժ, հարկաւոր է մեր երկրին, ու երրորդ՝ որ նրա գնալուց յետոյ բոլշեւիկները աւելի ազատ կվարուեն դաշնակցութեան հետ: Առաջարկեցինք կամ մնալ Հայաստանում, եթէ դա հնարաւոր է, կամ անցնել Զանգեզուր կամ Թաւրիզ»[120]:

Նույն, Բաքու գնալու մտադրությունից հրաժարվելու պահանջով նրա մոտ են լինում նաեւ Ս. Վրացյանն ու Հ. Տերտերյանը:

«Յունուարի սկզբներին պարզուեց, - վերհիշում է Հ. Տերտերյանը, - որ կոմունիստական շրջանակները Դրոյի ներկայութիւնը համարում են անհանդուրժելի նրա ունեցած բարոյական հեղինակութեան համար հայկական զօրամասերում: Նրան անպաշտօն հասկացրել էին, որ պէտք է հեռանայ Հայաստանից: Նրա մեկնելուց առաջ-ես եւ Վրացեանը եղանք մօտը եւ խորհրդակցեցինք մեր անելիքների մասին: Նախատեսելով ժողովրդական ապստամբութեան անխուսափելիու-

թիւնը՝ մենք նրան խորհուրդ տուինք, որ եթէ հնարաւոր է համարում, չերթայ Ռուսաստան, այլ քաշուիլ Զանգեզուր: Դրօն անընդունելի էր համարում Զանգեզուր քաշուիլը, նախ անպատուաբեր էր նկատում իր համար փախուստը, երկրորդ՝ անկեղծօրէն համոզուած էր, որ Մոսկուան համամիտ չէ Յեղկոմի քաղաքականութեան եւ կարծում էր, որ բաւական է ինքը բացատրութիւն տայ Մոսկուայի ղեկավար շրջաններին, իսկոյն կը փոխուի Հայաստանի Յեղկոմի թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին քաղաքականութիւնը:

...Դրօն ապստամբութիւնը համարում էր աւանտուրա, նկատելով, որ Հայաստանը ներկայումս անկախ չի կարող լինել եւ որ հայ ժողովրդի միակ փրկութիւնը Ռուսաստանի հետ կապուած լինելու մէջ է»[121]:

Ավելորդ բարդությունների տեղի չտալու եւ երկրում տիրող առանց այդ էլ լարված մթնոլորտը ավելի չշիկացնելու նպատակադրությամբ՝ նա որոշում է ընդունել Գեկկերի «հրավերքը» եւ 12 սպաների ուղեկցությամբ, որոնց թվում էին վերջին գործողություններում նրա մշտական զինակիցներ՝ գնդապետներ Միրիմանյանը, Խուդաբաշյանը եւ Մամալյանյանը, մեկնում է Բաքու[122]:

Տարիներ հետո անդրադառնալով այդ իրողության գնահատմանը՝ Դրոն «Արեւելք» հանդեսում Զարեհ Ծածկանունով ստորագրած «Բոլշեւիկներն ինչպէս դրժեցին իրենց խոստումները» հոդվածում գրում է. «...Հալածանքը սկսաւ հայկական բանակի հրամանատարութեան դէմ: Յունուարին Մոսկուայի կառավարութիւնը պահանջեց Դրոյի հեռացումը Հայաստանէն: Դրօ որոշեց երթալ՝ հակառակ անոր որ իր ձեռքին տակ գտնուող հայկական բանակի թիւը շատ աւելի մեծ էր, քան եկուոր սովետական բանակը: Կուսակցութեան որոշումով եւ իր համաձայնութեամբ Դրօ բռնեց աքսորի ճամբան: Եթէ այդպէս չըներ, Հայաստանը պիտի իյնար քաղաքացիական սպանիչ կռիւներու գիրկը եւ, առանց անոր ալ արիւնաքամ հայութիւնը պիտի ենթարկուէր նոր զրկանքներու»[123] (1921 թ. փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբության հարվածային հիմնական ուժերից մեկը, եթե ոչ հիմնականը, հենց Դրոյի զորամասի Կուռո Թարխանյանի, Մարտիրոս Աբրահամյանի եւ Մակեդոնի գլխավորած զորաջո-

կատներն էին, որոնք իրենց հաղթարշավը սկսելով Կոտայքից, Բաշ-Գառնիից՝ առաջինը մուտք գործեցին մայրաքաղաք Երեւան եւ հասցրեցին ճիշտ ժամանակին ստույգ մահից ազատել բոլշեւիկների կողմից բռնադատված հարյուրավոր մտավորականների եւ քաղաքական ու զինվորական գործիչների - Հ. Գ.):

Մոսկվա մեկնելու նախօրեին Դրոյին ճանապարհելու, նրան հայրենի հողում վերջին անգամ տեսնելու եւ հրաժեշտ տալու եւ անհրաժեշտ հրահանգներ ստանալու նպատակով նրանց տանն էին հավաքվել նրա մտերիմները, մարտական զինակիցներն ու բարեկամները:

«Դրօն, - պատմում է բժիշկ Եր. Խաթիսեանը, - բոլորին յանձնարարում էր պահել պաղութիւնը, համակերպել եղելութեան: Իր մտերիմ ընկերներից մեկը՝ Վ. Ն. (Վահան Նավասարդյան - Հ. Գ.) հիացումով նկարագրում էր Դրոյի հոգեկան բարձր կորովը: Մինչ Դրոյի բարեկամները մտահոգութեամբ եւ չարագուշակ գալիքով տագնապում են, նա լիովին պահում է ոչ միայն իր հաւասարակշռութիւնը, այլեւ եռուն կենսուրախութիւնն ու լաւատեսութիւնը:

...երբեք չէր խորտակւում պարտութիւնից, որովհետեւ ա՛յնքան հզօր էր իր յաղթելու կամքը, որի խոր գիտակցութիւնը ունէր - ա՛յնքան աներեր էր հաւատքը հայ ժողովրդի մեծութեան եւ յաւերժութեան վրայ, որ ոչ մի դժբախտութիւն չէր կարող իր լաւատեսութիւնն ու կենսուրախութիւնը սարսել»[124]:

Այդ օրը Դրոյի հյուրերի թվում են եղել նաեւ հեղկոմի անդամները, Ջեկայի ծառայողներն ու ռուս սպաները: Հյուրերին պատվելու համար նրանց տանը ընթրիքի առատ սեղան են բացել: Կերուխումի շիկացած պահին Ասքանազ Մռավյանը կենաց է ասում ի պատիվ Դրոյի եւ նրա մասին որոշ ջերմ, դրվատանքի խոսքեր արտասանելով՝ մի փոքր սպառնալիքով շեշտում է. «Վաղը դու պիտի մեկնես համաշխարհային մեծ յեղափոխութեան օրրանը: Բարի ճանապարհ եմ մաղթում քեզ, այն երկիրը, ուր ոտք պիտի դնես, մի հրեղէն, բոցավառ գետին է, որ կարող է քեզ այրել եւ մրրկել:

Բոլորը լուռ են, լուռ է նաեւ Դրօն, որ անբաժան ժպիտը դէմքին, կարծես ուզում է հասկացնել, թէ՝ «ըմբռնում եմ թէ

ասածիդ իմաստը եւ թէ չասածիդ գաղտնիքը: Հայ ժողովուրդը թէ ինձ է ծնել եւ թէ քեզ: Քո՛ սիրտը թէ օտարի լեզուով է խօսում եւ թէ օտարի բերանով: Իմ սիրտը հայ ժողովրգի սիրտն է, ուր օտարը չի կարողացել նատել: Դո՛ւ, խղճով վարձկան, ձայնդ բարձր է հնչում միայն քո ականջին»:

Հասկանո՞ւմ են, կռահո՞ւմ են կոչականները՝ Դրոյի հոգում եռացող մտորումները: Թւում է, թէ՝ այո՛:

Մի քանի րոպէ յետոյ լռութիւնը խզում է Սաշա Բեկզադեանը.

- Ուղիղ է Մռավեանը: Ռուս հողը համակ կրակ է, սակայն մի մոռանաք, որ Դրօն ինքը՝ համակ կրակ է: Կրակը կրակով չի այրւի»[125]:

Հաջորդ օրը նա իր մի խումբ զինակիցների հետ Մոսկվա մեկնելու կապակցութեամբ ուղեւորվում է Բաքու:

Հունվարի 11-ին Երեւանում սոսկալի փոթորիկ էր, մայրաքաղաքի ողջ ժողովուրդը հավաքվել էր ճանապարհելու անհայտ ուղղութեամբ գնացող իր պաշտելի զորավարին:

Տասնամյակներ անց վերհիշելով եւ արժեւորելով այդ պահը՝ Դրոն վերոհիշյալ հոդվածում գրում է. «Դրոյի հեռացումը ճնշող տպաւորութիւն թողուց ժողովուրդին վրայ, որուն հակազդեցութիւնը ժողովրդական լուռ ցոյցի մը ձեւը առաւ:

Աբովեան փողոցը լեցուած խիտ բազմութիւնը ցաւով ճանապարհ դրաւ Դրօն, որուն հեռացման մէջ հայ ժողովուրդը կը տեսնէր իր վերջին յոյսերուն անհետացումը»[126]:

«Ես, - գրում է Ս. Վրացյանը, - չեմ ճանաչում Արամի մահից յետոյ ուրիշ որեւէ մէկը, որ Հայաստանում, այդ օրերին աւելի ժողովրդական լինէր, աւելի համակրանք վայելէր, աւելի սիրուէր ժողովրդի բոլոր խաւերի կողմից, քան Դրօն»[127]:

3. ԴՐՈՆ ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ. ՆՐԱ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 2-ՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Բաքվից Դրոյին «պատվավոր» աքսորի են ուղարկում Մոսկվա, որտեղ նա գտնվել է հատուկ ծառայությունների հսկողության տակ: «Արեւելք» հանդեսում տպագրված նույն հոդվածում անդրադառնալով Մոսկվայում իրեն արժանացրած վերաբերմունքին՝ նա նշում է. «Դրօն Մոսկուայի մէջ

արգելափակուեցաւ, իրաւունք չունենալով առանց կառավարութեան գիտութեան 60 քիլոմէթրէն անդին երթալ եւ 84 ժամէն աւելի բացակայիլ»[128]:

Մոսկվայում ՀԽՍՀ լիազոր ներկայացուցչության լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի եւ նրա տեղակալ Բ. Բորյանի կողմից նրան տրված վկայականները հավաստում են, որ նա Մոսկվայում գտնվել է հենց Հայաստանի ներկայացուցչության տնօրինության ներքո.

«Վկայական

Սույն ներկայացնողը, Հայաստանի Սով. Սոց. Հանրապետության բանակի նախկին հրամանատար ընկ. Կանայան Դրաստամատը իրոք գտնվում է լիազոր ներկայացուցչության տրամադրության տակ:

Հաստատվում է ստորագրությամբ եւ կնիքով:

Հայաստանի ՍՍՌ-ի լիազոր ներկայացուցչի տեղակալ Բորյան

քարտուղար

26 փետրվարի 1923 թ.»[129]:

Մեկ այլ վկայականով հաստատելով նույն իրողությունը՝ նշվում է նաեւ նրա ապրուստի միջոցը.

«Վկայական հունիսի 3

Սույնով հաստատվում է, որ քաղ. Դրաստամատ Կանայանը գտնվում է Մոսկվայում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչի տրամադրության տակ եւ ապրելու համար միջոցներ է ստանում Հայաստանի իր հարազատներից յուրաքանչյուր ամիս 10 (տասը) չերվոնեց:

Տրվում է ներկայացնելու Տունկոմ (տնային կոմիտե)

ՌՍՖՍՌ-ում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ՝
Տեր-Գաբրիելյան

քարտուղար՝ Պոպովա»[130]:

Մոսկվայում Դրոն ապրել է ոչ թե միայնակ, այլ իր կնոջ՝ Արփենիկի եւ զավակների հետ միասին:

ՀԽՍՀ լիազոր ներկայացուցչության կողմից նույն օրը՝ հունիսի 3-ին, նրան տրված մեկ այլ վկայական հաստատում է.

«Տրվում է քաղ. Արփենիկ Կանայանին, առ այն, որ նա իրոք համարվում է Հայաստանի ՍՍՌ-ի բանակի նախկին

հրամանատար ընկ. Դրաստամատ Կանայանի կինը եւ ապրում է ամուսնու խնամակալության տակ, որը յուրաքանչյուր ամիս հարազատներից ստանում է 10 (տասը) չերվոնեց:

ՌՍՖՍՌ-ում Հայաստանի ՍՍՌ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Տեր Գաբրիելյան

քարտուղար Պոպովա»[131]:

Դրոյի մասին պատմող հուշագրությունները վկայում են, որ գտնվելով հատուկ ծառայությունների հսկողության ներքո՝ նա այնուամենայնիվ ժամանակն իզուր չի վատնել: Իր զինվորական կրթությունը լրացնելու նպատակով՝ նա հաճախում է ռազմագիտական եւ քաղաքական գիտելիքների ուսուցման դասընթացներ, ուր ուսումնասիրում է ռուսական հեղափոխության պատմությունը եւ հատկապես քաղաքացիական կռիվներում կարմիր բանակի զորահրամանատարության կիրառած ռազմավարության եւ մարտավարության ձեւերն ու եղանակները[132]:

Նրա գործունեության այդ շրջանին վերաբերող փաստաթղթերը վկայում են, որ նա իր ժամանակը չի անցկացրել միայն Մոսկվայում, այլ եղել է նաեւ Պետրոգրադում.

«Վկայական

Տրվում է ներկայացուցչության տակ գտնվող Հայաստանի Հանր. բանակի նախկին հրամանատար ընկ. Կանայանին Դրաստամատ, որ նա իրոք գործուղվում է Պետրոգրադ, որը եւ վավերացվում է ստորագրությամբ եւ կնիքով:

ՌՍՖՌ-ում Հայաստանի լիազոր
ներկայացուցչի տեղակալ Բորյան

քարտուղար Պոպովա

փետրվարի 3»[133]:

Մոսկվայում անցկացրած տարիներին նրա կյանքում տեղի ունեցած ուշագրավ իրադարձություններից առավել արժանահիշատակելի է Ջեմալ փաշայի ահաբեկչության հետ կապված միջադեպը:

1922 թ. հուլիսի 21-ին Թիֆլիսում, հայ վրիժառուների կողմից ահեղ դատաստանի է արժանանում հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներից մեկը՝ Ջեմալ փաշան: Երիտթուրքերի եռապետության (Թալիաթ, Էնվեր, Ջեմալ) ան-

դամի սպանությունը մեծ արձագանք է գտնում, անդրկովկասյան խորհրդային իշխանություններն այդ պատրվակով որպես դաշնակցական ահաբեկիչների ձերբակալում եւ բանտերն են նետում 200-ից ավելի հայերի: Ջեմալի սպանությունը այնքան է հետաքրքրում խորհրդային իշխանություններին, որ արժանանում է նույնիսկ ՌԿ (բ) Կ կենտկոմի քաղբյուրոյի հատուկ քննարկմանը:

«Մի օր, Ստալինը, եւ Ջերժինսկին՝ Չեկայի ընդհանուր պետը, տեսակցութեան են հրաւիրում Դրոյին: Սրտդողած եւ մեղադրանքի տեղատարափով, նրանք յայտնում են Դրոյին, թէ դաշնակցութիւնը, անգլիական իմպերիալիստների փողով վարձել է երկու ռուսների, որոնք սպանել են Ջեմալ փաշային Թիֆլիսում՝ Չեկայի պաշտօնատան առջեւ...»[134]:

Ջեմալի սպանության առեղծվածն ու մանրամասները պարզելու առաքելությամբ՝ Դրոն Ստալինի եւ Ջերժինսկու համաձայնությամբ մեկնում է Թիֆլիս:

Մոսկվայում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչության կողմից նրան հասցեագրված փաստաթղթերից պարզվում է, որ Ջեմալի սպանության կապակցությամբ Դրոյի Թիֆլիս ուղեւորվելը կատարվել է նաեւ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի գիտությամբ ու խնդրանքով.

«Ընկ. Դրաստամատ Կանայանին

Սույնը ստանալուն պես խնդրում եմ անհապաղ մեկնել Թիֆլիս P.B.C.O.K.A. (Կովկասյան բանակի ռազմա-հեղափոխական խորհուրդ - Հ. Գ.) անդամ Օրջոնիկիձեի տրամադրության տակ՝ համաձայն նրա հեռագրային առաջարկի:

ՌՍՖՍՌ-ում Հայաստանի լիազոր
ներկայացուցիչ Տեր-Գաբրիելյան
քարտուղար Պոպովա»[135]:

Դրոյի ուղեւորությունը ապահովելու նպատակով Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչությունը արտաքին գործոց ժողկոմատին դիմում է հետեւյալ խնդրանքով.

«Սույնով Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչությունը խնդրում է հունիսի 30-ի ճեպընթաց գնացքի միջազգային ընկերության վագոնում մեկ տեղ հատկացնել բանակի նախկին հրամանատար ընկ. Կանայան Դրաստամատին մինչեւ Թիֆլիս...»[136]:

Դրոն բարեհաջող հասնում է Թիֆլիս եւ ներկայանալով Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի 1-ին քարտուղար Լ. Բերիային՝ նրա ուղեկցությամբ այցելում է բանտարկյալներին:

«Դրոյի պատմելով, - վկայում է Տ. Դեւոյանը, - երբ Ջեմալ փաշան Թիֆլիսում տեռորի էր ենթարկուել, եւ շատ դաշնակցական ընկերներ ձերբակալուել էին, նա գնացել էր Թիֆլիս, Բերիայի հետ այցելել էր բանտարկեալներին եւ, ապացուցելով ձերբակալվածների անմեղութիւնը, ազատ էր արձակել տուել նրանց»[137]:

Նույն իրողությունը հավաստվում է նաեւ այլ վկայություններում[138]:

Դրոն Թիֆլիսից այլեւս Մոսկվա չի վերադառնում, 1923 թ. նրան հաջողվում է անցնել Եվրոպա, նախ լինում է Փարիզում, ապա մեկնում Ռումինիա: Դրոյի կենսագրության այդ ժամանակաշրջանում, անկասկած, կարեւորագույնը 2-րդ աշխարհամարտի ժամանակ նրա ծավալած գործունեությունն է:

Շատ է խոսվել եւ խոսվում այն մասին, թե Դրոն 2-րդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին համագործակցել է Գերմանիային: Այո՛, դա իրողություն է:

Ինչո՞ւ Դրոն, որը մինչ այդ առավելապես հայտնի էր իր ռուսական կողմնորոշմամբ, հանկարծ հայտնվում է գերմանացիների հետ համագործակցողների շարքերում: Մի՞թե նրա գաղափարական համոզմունքներում եւ քաղաքական կողմնորոշման մեջ, պայմանավորված ժամանակաշրջանի յուրահատկությամբ ու տեղաշարժերով, կատարվել էին արմատական փոփոխություններ: Ինչպիսի՞ հանգամանքներ կարող էին հարկադրել, որպեսզի նա համագործակցեր գերմանացիներին:

Հայերը գերմանացիների հետ որոշակի բարեկամական կապեր էին հաստատել դեռեւս քսանական թվականների սկզբներին, երբ Յոհաննես Լեփսիուսի նախաձեռնությամբ Բեռլինում եւ հենց իր իսկ նախագահությամբ ստեղծվում է գերմանա-հայկական միություն, որի փոխնախագահն էր Արտաշես Աբեղյանը: Ի դեպ, այդ միության գործավարներից մեկը եղել է Ավետիք Իսահակյանը: Լեփսիուսի մահից հետո, 1926 թ., միությունը գլխավորում է դոկտոր Պ. Ռորբախը:

Նույն թվականին Արտ. Աբեղյանի գործուն մասնակցությամբ Բեռլինի համալսարանին կից Արեւելյան լեզուների սեմինարում բացվում է հայագիտության ամբիոն: Արտ. Աբեղյանի առաջարկությամբ եւ միության աջակցությամբ 1928 թ. Բեռլինի նորաբաց փողոցներից մեկը կոչվում է «Հայկական փողոց»:

Գերմանիայում խիստ փոքրաքանակ հայ գաղութի (մինչեւ 1000 մարդ) կյանքը, նաեւ շնորհիվ Ի. Լեփսիուսի հիմնադրած գերմանա-հայկական միության ջանքերի, մինչեւ 1933 թ. ընթանում էր խաղաղ, բնականոն հունով:

1933 թ. Հիտլերի կողմից Գերմանիայում իշխանության ղեկը նվաճելուն զուգընթաց իրավիճակը կտրուկ կերպով փոխվում է ոչ միայն այդ երկրում, այլեւ ողջ Եվրոպայում: Կտրուկ կերպով փոխվում է նաեւ Գերմանիայի եւ մյուս երկրների հայկական գաղութների կյանքը:

Հայտնի է, որ ֆաշիստական վարչակարգը առանձնահատուկ բացասական վերաբերմունք ուներ ոչ արիական ծագում ունեցող, մասնավորապես սեմական լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդների նկատմամբ: Համաձայն 3-րդ ռայխի պարագլուխների եւ գաղափարախոսների դավանած սկզբունքների, ոչ արիական ծագում ունեցող ժողովուրդները պետք է ոչնչացվեին եւ մասամբ վերածվեին արիացիներին ծառայող ստրուկների: Նացիստ գաղափարախոսներն իրենց հրապարակած բազում հոդվածներում հայերին ներկայացնում էին որպես սեմական լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդ, իսկ դա համաձայն նրանց որդեգրած սկզբունքների, նշանակում էր, որ հայերը որպես ոչ արիացիներ, հրեաների նման, նույնպես դատապարտված էին ոչնչացման ու ստրկացման: Հայերի ոչ արիական, սեմական ժողովրդին պատկանելու հորինվածքը մեծապես պայմանավորված էր Հիտլերյան Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի դիրքորոշմամբ, որն իր գործակալների միջոցով ամենուրեք տարածում էր հայերի ոչ արիական ծագումը հաստատող միտումնավոր կերպով հորինված մտացածին տեսակետներ:

Եվրոպայի մի շարք երկրներում ապրում էին ավելի քան 500000 հայեր: Ի՞նչ ճակատագիր էր սպասում նրանց, եթե Գերմանիան նվաճեր այդ երկրները, ի՞նչ ճակատագիր էր

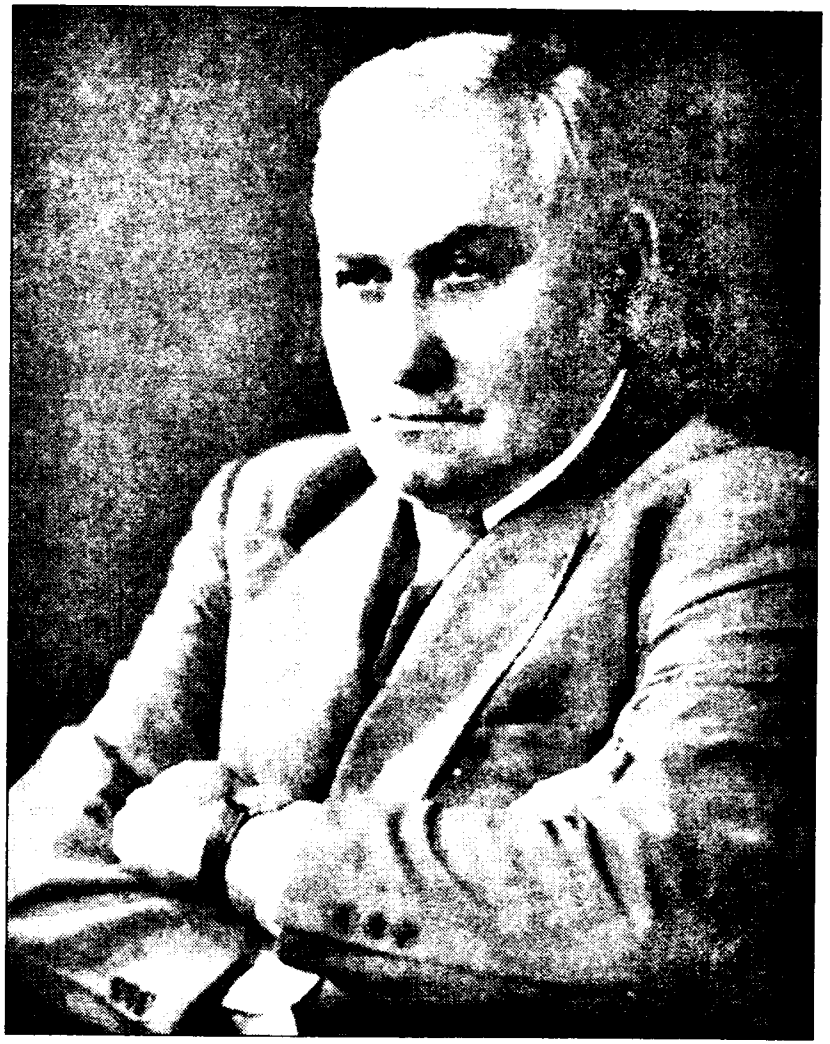

սպասում բուն Գերմանիայում ապրող հայերին: Կասկած լինել չէր կարող, որ Եվրոպայում բնակվող 500000 հայերին անխուսափելիորեն սպառնում էր նոր եղեռն: Ի՞նչ պետք է արվեր այդ վերահաս աղետը կանխելու ուղղությամբ:

Նախ եւ առաջ պետք է արժանի հակահարված տրվեր հայերին ոչ արիական, սեմական ժողովուրդների շարքը դասող տեսաբաններին, գաղափարախոսներին եւ ծանրակշիռ փաստարկներով ու օրինակներով հիմնավորվեր հայերի

հնդեվրոպական ծագումը:

2. Անհրաժեշտ էր մերձենալ, ընդհանուր եզրեր գտնել գերմանական իշխանությունների հետ եւ շահել նրանց վստահությունը: Իհարկե, այս քայլի կարեւորությունը ծագում է մի փոքր ավելի ուշ, պատերազմի ծավալման շրջանում:

1934 թ. գերմանա-հայկական միության ղեկավար դոկտոր պ. Ռորբախը Արտ. Աբեղյանի աջակցությամբ հրատարակում է «Հայկականություն-Արիականություն» գիրքը, որտեղ նրանք, գերմանացի մի քանի մտավորականների մասնակցությամբ, ծանրակշիռ օրինակներով ու փաստարկներով հիմնավորում են հայերի արիական ծագում ունենալու, հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու իրողությունը: Գիրքն արագ տարածվելով Գերմանիայում ունենում է իր դրական ազդեցությունը: Թերթերում եւ այլ պարբերականներում ու հանդեսներում դադարում են հայերի ոչ արիական ծագումը մատնանշող հոդվածների հրապարակումները: Գերմանիայի ներքին գործոց նախարարության որոշմամբ, հայերին որպես արիացիների տրվում են հատուկ վկայականներ:

Հայերի ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող վտանգը հեռացնելու գործում առաջին կարեւորագույն քայլը կատարված էր, մնում էր այն ավելի զարգացնել ու ամրապնդել:

Գերմանիայում նացիստների կողմից իշխանությունը նվաճելու ժամանակաշրջանում Դրոն ապրում էր Ռումինիայում: Խորհրդային Միությունից հեռանալուց հետո ընդամենը մի քանի շաբաթ անցկացնելով Փարիզում՝ նա մեկնում է Ռումինիա եւ հաստատվելով Պլոեշտի քաղաքում՝ վարում է Ղուկասյանների նավթագործարանի, սկզբում հսկիչի, իսկ ապա մի փոքր անց կառավարչի պաշտոնը: Մի քանի տարի աշխատելով Ղուկասյանների նավթագործարանում՝ Դրոն աստիճանաբար ընդլայնում է իր կապերն ու գործունեության շրջանակները եւ զբաղվելով նաեւ նավթի բաժնետոմսերի առք ու վաճառքով՝ գնում է նավթահանքեր եւ փաստորեն դառնում նավթարդյունաբերող ձեռնարկատեր:

Աստիճանաբար Պլոեշտիում են հաստատվում եւ նրա ձեռնարկություններում աշխատանքի անցնում իր մարտական զինակիցներից ու մտերիմներից շատերը՝ Կուրո Թարխանյանը, Միսաք Թորլաքյանը, Գրիգոր Ամիրյանը, Ալեքսանդր Շարաֆյանը, Հարություն Հարությունյանը եւ ուրիշներ:

«Ըստ լաւագոյն սովորութեան, - գրում է Տ. Դեւոյանը, - նա իր մօտ է տանում իր սիրելի ընկերներին: Իր տունը անպակաս է լինում հիւրերով»[139]:

Ռումինիայում Դրոն հանգիստ եւ ապահով ապրում է մինչեւ 2-րդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը ու այդ ընթացքում նրան հարկ չի լինում որեւէ պատրվակով առնչվել Գերմանիայի իշխող շրջանների հետ: Եվրոպայում նացիզմի ի հայտ գալը եւ Գերմանիայում, Իտալիայում նրանց կողմից իշխանության նվաճումն ու ապա 2-րդ համաշխարհային պատերազմի բռնկումը բնականաբար իրենց խոր կնիքն են դնում ոչ միայն նրա ապրելակերպի ու կենցաղի, այլեւ գաղափարական համոզմունքների, քաղաքական կողմնորոշման եւ ըստ այդմ էլ նրա գործունեության ուղղվածության վրա:

Պատերազմի հենց առաջին իսկ օրերից գերմանական զորքերը մեկը մյուսի հետեւից, աներեւակայելի արագությամբ, նվաճում են եվրոպական մի շարք երկրներ: Եվրոպական տարբեր պետություններում բնակվող շուրջ 500000 հայեր հայտնվում են գերմանական գերության մեջ եւ դարձյալ 3-րդ ոայխի ղեկավար շրջաններում վերստին ծեծվում է հայերի ոչ արիական ծագումը հաստատող շինծու հորինվածքները: Իրավիճակն ավելի է բարդանում ու սպառնալի կերպարանք ստանում մանավանդ Գերմանիայի կողմից Ֆրանսիայի նվաճումից եւ ապա Խորհրդային Միության վրա հարձակվելուց հետո:

«Ֆրանսիայի պարտութեամբ, - նշվում է «Առթիւ դատավարութեան երբեմնի հայ պատերազմական նախարար՝ Կանայեան Դրաստամատ» փաստաթղթում, - 1940-ին 3000 հայ պատերազմական գերիներ ֆրանսիական բանակէն եկան Գերմանիա: Անոնց ֆիզիկական գոյութիւնը վտանգի մէջ էր, զի գերմանները ցեղային հարցեր մէջտեղ նետեցին ու քանի մը աւագ անհատներ չէին ուզեր հայերը արիական ցեղէ հաշուիլ»[140]:

Խորհրդային Միության զորքերի կրած արագ եւ դաժան պարտությունների հետեւանքով գերմանական գերության մեջ

հայտնված հարյուր հազարավոր գերիների թվում կային նաեւ հազարավոր հայեր:

«Այս պատերազմի սկիզբը, - կարդում ենք վերոհիշյալ փաստաթղթում, - արտասահմանի հայութեան մեծ մտահոգութիւնն էր հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը Հայաստանի, արտասահմանի մէջ, ու հայ պետութեան պահպանումը»[141]:

Իր ժողովրդի կյանքով ապրող յուրաքանչյուր ճշմարիտ հայրենասեր հայ անհրաժեշտաբար պետք է լարեր իր ողջ ուժերն ու կարողությունները եւ միլոցներ փնտրեր ու օգնության ձեռք մեկներ ստույգ մահվան ճիրաններում հայտնված հայրենակիցներին: Մի՞թե Դրոն նման ճակատագրական ժամանակաշրջանում կարող էր դեպքերի պասիվ ականատեսը լինել եւ առանց որեւէ գործնական քայլեր ձեռնարկելու հանգիստ դիտել, թե ինչպես էին գերմանական գերության մեջ ոչնչանում իր արյունակիցները: Նրա գլխավոր մտահոգությունն էր. ինչպե՞ս վարվել, որ Եվրոպայի հայոց սփյուռքն ու հայրենիքը՝ Հայաստանը չհոշոտվեին պատերազմի հետեւանքով: Հանուն իր ազգակիցների փրկության եւ գոյության պահպանման՝ Դրոն աշխատում է մերձենալ Գերմանիայի իշխող շրջաններին, շահել նրանց վստահությունն ու համակրանքը:

Նրա գործակցությունը, գործնական առումով, գերմանացիների հետ սկսվել էր դեռեւս Ռումինիայում՝ պատերազմի սկզբնական շրջանում: Գերմանիայի եւ Խորհրդային Միության միջեւ պատերազմական գործողությունների ծավալման սկզբնական ժամանակահատվածում խորհրդային զորքերը ներխուժում են Ռումինիայի տարածք եւ գրավում Չերնովեցի եւ Բուկովինայի շրջանները: Գերմանացիները ռումինների աջակցությամբ խորհրդային զորքերին դուրս են մղում Ռումինիայի տարածքից եւ պատրվակ ծառայեցնելով, թե իբր խորհրդային զորքերի առաջխաղացմանը նպաստել ու աջակցել էին հրեաները՝ սանձազերծում հրեաների զանգվածային ջարդեր: Գերմանական կառավարության հրահանգով ռումինական իշխանությունները նույն պատրվակով ցուցակագրում են Ռումինիայում բնակվող բոլոր օտարազգիներին, նաեւ հայերին: Եթե գերմանական իշխանություննե-

րը հաստատեին նրանց ներկայացված մեղադրանքները, ապա ցուցակագրվածներին անխուսափելիորեն սպառնում էր հրեաներին բաժին ընկած ճակատագիրը: Այդ նույն օրերին Բուխարեստի մեջ ձերբակալվում եւ Ռումինիայի խորքերն ու ճամբարներն են աքսորվում 40 հայեր, իսկ Պլոեշտի եւ մյուս քաղաքներում հաշվառման են վերցնում այնտեղ բնակվող բոլոր հայերին: Կասկած լինել չէր կարող, որ աքսորված եւ հաշվառման վերցված հայերը կարժանանային դաժան ճակատագրի, եթե նրանց ժամանակին չցուցաբերվեր անհրաժեշտ օգնություն: Իր հայրենակիցներին բաժին ընկած դժբախտ ճակատագիրը թեթեւացնելու, նրանց անխուսափելի կործանումից փրկելու նպատակով Դրոն գործի է դնում իր ողջ կարողությունները, իշխանությունների ու գործարար շրջանների հետ ունեցած կապերը:

«Դրօն, - վկայում է Միսաք Թորլաքյանը, - անմիջապէս գործի անցաւ եւ իր բարեկամներու աջակցութեամբ յաջողեցաւ վերոյիշեալ 40 աքսորեալները բոլորն ալ ետ բերել տալ: Յաջողեցաւ նոյնպէս Բլօէշթի մէջ արձանագրուելու հարցը փակել տալ եւ այլեւս ոչ ոք քշեցին քաղաքէն դուրս: Բոլորն ալ արտօնուեցան մնալու, պայմանով, որ քաղաքէն դուրս չգան. քաղաքէն դուրս գալ պարտաւորուելու պարագային պէտք էր որ առանձին թոյլտուութիւն ստանային:

Ասկէ օգտուելով, յաջողեցայ առանձին արտօնագիր մը ստանալ իբրեւ Դրոյի պաշտօնեան եւ ազատ երթեւեկել նաեւ թային շրջանին մէջ»[142]:

Քանի որ նա Հ. Յ. Դաշնակցության անդամ էր եւ անվիճելիորեն մեծ հեղինակություն վայելող գործիչ, ուստի կարելի է կարծել, որ նա գուցեեւ գործել է հենց կուսակցության որոշմամբ ու հանձնարարությամբ: Նրա գործունեության այդ շրջանին վերաբերող փաստաթղթերի, ՀՅԴ ղեկավար մարմինների կողմից ընդունված որոշումների ու բանաձեւերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հ. Յ. Դաշնակցության կողմից նման որոշում չկա եւ չէր կարող լինել:

1938 թ. հուլիսին Կահիրեում գումարված 13-րդ Ընդհանուր ժողովում ընդունված որոշումներում եւ բանաձեւերում չկա որեւէ հատակ տեսակետ, դիրքորոշում Գերմանիայում

իշխող գաղափարախոսության եւ նրա կողմից իրականացվող քաղաքականության վերաբերյալ: Նույնիսկ 2-րդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակահատվածում ՀՅԴ այդ հարցի վերաբերյալ դարձյալ չի ընդունել ժամանակաշրջանի ոգուն եւ պահանջներին համապատասխան ինչ-որ հատուկ միանշանակ որոշում, որով պետք է առաջնորդվեին ու գործեին ՀՅԴ շարքերը:

ՀՅԴաշնակցության բյուրոյի անդամներն այս հարցի կապակցությամբ ունեցել են տարբեր, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ իրարամերժ տեսակետներ: Օրինակ, իր անգլամետ կողմնորոշմամբ հայտնի, Ուինստոն Չերչիլի ջերմ երկրպագու Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, ինչպես նաեւ Համո Օհանջանյանը, կտրականապես դեմ էին Խորհրդային Միության եւ Գերմանիայի հետ համագործակցելուն, գտնելով, որ այդ պետությունները վարում են հակաժողովրդական եւ բարոյազուրկ քաղաքականություն:

Դրոյի կարծիքով, ազգի եւ հայրենիքի ապագայի համար վճռորոշ նշանակություն ունեցող ժամանակաշրջանում իրենք քաղաքականության հարցում չպետք է տուրք տային եւ առաջնորդվեին զուտ բարոյական ու ժողովրդավարական սկզբունքներով ու չափանիշներով, քանի որ քաղաքականությունը ինքնին բարոյազուրկ է, փոփոխվող: Նա գտնում էր, որ պետք է անպայմանորեն հաշվի նստել ու համագործակցել իրական հզորությամբ օժտված վճռող ուժերի հետ[143]:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում, երբ հայտնի է դառնում գերմանական իշխանությունների հետ Դրոյի ունեցած անձնական կապերն ու շփումները՝ Համո Օհանջանյանն ու Ռուբեն Տեր-Մինասյանը նույնիսկ առաջարկում են նրան հեռացնել ՀՅԴ շարքերից եւ միայն Վահան Նավասարդյանի, որն ի դեպ ռուսների հետ համագործակցելու կողմնակիցն էր, Դրոյի մտերիմ ընկերն ու ջերմ երկրպագուն, ակտիվ միջամտությունը կանխում է իրագործելու նրանց մտադրությունը[144]:

Փաստորեն միանշանակ որոշման բացակայության պայմաններում ՀՅԴաշնակցության անդամները հարկադրված գործել են յուրաքանչյուրն ըստ իր համոզմունքի ու կողմնորոշման:

Պատերազմի հենց առաջին իսկ օրերին Դրոն իր շուրջն է համախմբում իր երբեմնի մարտական զինակիցներին ու համախոհներին եւ նրանց գործուն աջակցությամբ ծավալում բուռն գործունեություն:

«Հիտլերեան զօրաբանակները, - գրում է Թադէ Պետրոսյանը, - շանթահարող հարուածներով յառաջանում էին Ռուսաստանի սահմաններից ներս: Ս. Արարատեան (Հայաստանի Հանրապետության նախկին խնամատարության նախարարը Հ. Օհանջանյանի վարչակազմում - Հ. Գ.) եւ Դրոյի հրաւէրով մի խումբ ընկերներ հաւաքուեցինք Պուքրէշ: Հաւաքոյթի նպատակն էր պարզել քաղաքական կացութիւնը եւ մտածել թէ՝ ի՞նչպէս եւ ի՞նչ միջոցներով կարելի է օգնութեան հասնիլ պատերազմի վայրերի մէջ գտնուած հայ զանգուածներին եւ միաժամանակ ի՞նչ կարող էինք անել երկրի համար, եթէ նացիստական արշաւը հասնէր եւ մեր հայրենիքն»[145]:

Այդ նույն հավաքույթում ընդհանուր գծերով հրավիրյալներին ներկայացնելով պատերազմի հետեւանքով ստեղծված քաղաքական կացությունն ու հայության վիճակը՝ Դրոն ասել է. «...Անակնկալներով յղի այս օրերին, մենք չենք կարող մնալ լուռ հանդիսատես եւ թողնել, որ մեր եղբայրներն ու քոյրերը արեան ծովի մէջ խեղդուեն: Լուրջ մտածե՛նք, միջոց գտնենք՝ օգնութեան հասնելու համար նրանց, քանի որ, եղած ճշգրիտ լուրերի համաձայն, հրեաների պէս վտանգուած է ե՛ւ հայութիւնը...»[146]:

Դրոյի եւ նրա զինակիցների մտահոգությունն ու գործունեության բուն նպատակը միակն էր. ողջ ուժերը, կարողություններն ու հնարավորություններն ի սպաս դնել, որպեսզի աշխարհասփյուռ հայությունը, ինչպես կատարվել էր 1-ին աշխարհամարտի ժամանակ, զոհ չդառնար այս պատերազմին: Իրենց որդեգրած նպատակը կենսագործելու համար նրանք ծրագրում են համապատասխան գործունեություն ծավալել գլխավորապես հետեւյալ ուղղվածությամբ.

1. Ջերծ պահել հնարավոր կոտորածներից ու աքսորներից եվրոպական պետություններում բնակվող հայությանը:

2. Գերմանացիների նախաձեռնությամբ տարբեր վայրերում կառուցված համակենտրոնացման ճամբարներից եւ

հանքավայրերում գործող աշխատանքային բրիգադներից ազատել հայ ռազմագերիներին:

3. Քանի որ Խորհրդային Միության տարածքում գերմանական զորքերի սրընթաց առաջխաղացման հետեւանքով տասնյակ հազարավոր հայեր հայտնվել էին նացիստների գերիշխանության ներքո, ապա պետք է հնարավոր բոլոր միջոցների օգտագործմամբ կանխվեր գրավյալ շրջանների հայ բնակչությանը սպառնացող մահացու վտանգը: Այդ նպատակով, նաեւ Դրոյի նախաձեռնությամբ, Խորհրդային Միությունից արդեն գրավված բնակավայրերում աշխատելու են գործուղվում այդ գործին զինվորագրված բազում նվիրյալներ:

«Յուրեանի (Հարություն Հարությունյան - Հ. Գ.) հետ, - գրում է Միսաք Թորլաքյանը, - նաեւ երկու հոգի, ղրկուեցանք Վարշաւա, անկէ անցնելու Ռուսաստան եւ օգտակար ըլլալու թէ՛ հայ ռազմագերիներու եւ թէ՛ փախստականներու փրկութեան ու պաշտպանութեան գործին: Նոյն նպատակով Պուքրէշէն ուղղակի Օտեսա անցած էինք, գերմանացիներու թոյլտուութեամբ, Սիմոն Փիլիպոսեանը եւ Թաթէ Պետրոսեանը»[147]:

4. Ամենակարեւորը՝ Մայր Հայրենիքի՝ Հայաստանի ճակատագիրը: Մի՞թե հնարավոր էր կանխատեսել, որ մինչ այդ միմիայն արագ ու շռնդալի հաղթանակներ նվաճած հզոր Գերմանիան ի զորու էր պարտվել: Իսկ եթե հանկարծ Գերմանիան տոներ իր հերթական հաղթանակը, ապա այդ դեպքում ի՞նչ էր սպասվում Հայաստանին, չէ որ հայության դարավոր եւ ոխերիմ թշնամին՝ Թուրքիան Գերմանիայի դաշնակիցն էր եւ կազմ ու պատրաստ, մշտարթուն վիճակում հարմար պահի էր սպասում հարձակվելու Խորհրդային Միության վրա: Նկատի ունենալով այդ իրական եւ կարեւորագույն հանգամանքը՝ Դրոյի «դատավարությանը» ներկայացված վերոհիշյալ փաստաթղթում նշվում է. «Մեծագոյն վտանգ էր Թուրքիան...

Անկասկած էր, որ թուրքերը պիտի արշաւէին Հայաստան եւ Կովկաս...

Ռուս-թուրքական յարաբերութիւնները շատ պրկուած էին: Եթէ պրկուածքը վերջնար պատերազմով, թուրքերու

մուտքը Կովկաս պիտի նշանակէր հայ ժողովրդի բնաջնջում...

...անվիճելի էր, որ Գերմանիա-Թուրքիա միասին չուտով գործ պիտի ձեռնարկէին Կովկասի եւ Հայաստանի դէմ: Այս պարագային հայ ժողովուրդը դարձեալ, ինչպէս 1915-18-ին, Թուրքիայի զոհը պիտի ըլլար: Միայն գերման բանակը կրնար պաշտպանութիւն տալ հայ ժողովրդին ու երկրին»[148]:

Թուրքերի Անդրկովկաս եւ Հայաստան ներխուժելու վտանգը, որը բնավ էլ բացառված չէր, անկասկած կարող էր հարցականի տակ դնել Հայաստանի եւ հայության գոյությունը: Դրոն գերմանացիներին մերձենալիս գլխավորապես առաջնորդվել է նաեւ հենց այս հանգամանքով:

1942 թ. աշնանը Բեռլինում ռազմագերիների հետ կայացման հանդիպման ժամանակ, նկատի ունենալով այդ այդ իրողությունը, նա ասել է. «Դաժան ճակատագիրը մեր քույրերին եւ եղբայրներին սփռել է աշխարհով մեկ: Արեւը մայր չի մտնում հայ մարդու վրա, որովհետեւ հայերը ամեն տեղ են, բոլոր աշխարհամասերում: Մենք ունենք մեկ կրոն, մեկ լեզու ու մեկ հայրենիք: Մենք պետք է օգնենք իրար, սիրենք մեր հայրենիքը: Այժմյան Հայաստանը, որ մոտավորապես 28 հազար քառակուսի կիլոմետր է, մեր լայնածավալ հայրենիքի մի սրբազան ու թանկագին կտորն է:

Չպետք է մոռանանք, որ մեր դարավոր թշնամին Թուրքիան է, որը սահմանի վրա կենտրոնացրել է երկու միլիոն զորք եւ ամեն ժամ պատրաստ է ներխուժել Կովկաս: Իհարկե, առաջին հերթին՝ Հայաստան: Թուրքերը ուշի ուշով հետեւում են կենտրոնական Ռուսաստանի արյունահեղ կռիվներին: Եթե ռուսները կորցնեն Ստալինգրադը, Թուրքիան կներխուժի Կովկաս»: (Հանդիպման ընթացքում Դրոյի արտասանած այդ խոսքերը վկայում է նույն հանդիպման մասնակից, Ապարանի շրջան բուժական գյուղի բնակիչ Վահան Սարգսյանը «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթի 2000թ. մարտի 21 համարում, «Հանդիպում Դրոյի հետ» հուշագրությունում: Պահպանվում է նաեւ այդ հանդիպումը պատմող Վ.Սարգսյանի ձայնագրությունը): Եթե նկատի ունենանք Դրոյի հասուն տարիքը, նյութական ապահովվածությունն ու բազմաթիվ երկրներում ունեցած գործնական կապերն եւ ծանոթությունները, ապա դժվար չէ պնդել, որ նա ցանկության դեպքում, օգտագործելով իր լայն հնարավորությունները, կարող էր հեռու մնալ այդ ամենից, մեկնել բնակվելու առավել ապահով որեւէ վայր ու հանգիստ ապրել իր կյանքի մնացած տարիները: Բայց միթե՞ դա էր նրա

կյանքի իմաստն ու նպատակը: Վերոհիշյալ Վահան Սարգսյանի հավաստմամբ, այդ նույն հանդիպման ընթացքում Դրոն ներկայացնելով գերմանացիների հետ համագործելու հիմնական չարժառիթներն ու նկրտումները՝ ընդգծելը. «...Ես արդեն 60 տարեկան եմ Հայաստանի անկախության ու ազատության համար կռվել եմ թուրքերի ու բոլշեւիկների դեմ: Միշտ ձգտել եմ օգնել բազմաչարչար իմ ժողովրդին: Նրան տեսնել ազատ, անկախ ու երջանիկ: Ահա ինչու այս տարիքում, անտեսելով բոլոր դժվարությունները՝ չարունակում եմ պայքարը իմ ժողովրդի ազատության եւ անկախության համար»:

Նրա գործնեության սկզբունքն ու գործնեությունը արդեն վճռված էր, իսկ ի՞նչ դիրքորոշում պետք է որդեգրեր հայությունը սփյուռքում եւ հայրենիքում խորհրդա-գերմանական պատերազմի ընթացքում:

Սփյուռքահայ քաղաքական չրջանակներում այս հարցի վերաբերյալ հստակ, միանչանակ տեսակետ չի եղել: Քաղաքական, կուսակցական գործիչներից ոմանք, որոնք անվերապահորեն հավատացել են Գերմանիայի հաղթանակին եւ ընդգծված հակախորհրդային տրամադրություն ունեին, գտնում էին, որ եթե գերմանական զորքերը անցնեն Խորհրդային Միության սահմանը, ապա հայ ժողովուրդը Հայաստանում պետք է ապստամբություն բարձրացնի ընդդեմ խորհրդային կառավարության եւ գերմանացիների օգնությամբ տապալի խորհրդային իշխությունն ու երկիրը հռչակի անկախ հանրապետություն:

Դրոն ունեցել է ճիշտ հակառակ դիրքորոշում, եւ դեմ էր պատերազմի պարագայում հայության ապստամբությանը: Նա մեծ հավատ է ընծայել ռուս ժողովրդի ու ռուսական զենքի հզորության նկատմամբ եւ չի հավատացել Խորհրդային Միության պարտությանը: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ գերմանական զորքերը գտնվում էին Մոսկվայի մատույցներում, իսկ հետո հասել Ստալինգրադ, Դրոն համոզված է եղել, որ ռուսները հաղթելու են: Այդ իսկ պատճառով նա դեմ էր ապստամբության եւ գտնում էր, որ նման ելույթը խորհրդային իշխանությունների համար հայերին աքսորելու կամ ոչնչացնելու առիթ կարող է ծառայել, ու ձեռնարկում է որոշակի անհրաժեշտ քայլեր, որպեսզի նման բան տեղի չունենա[149]:

Որպեսզի կարողանային իրագործել իրենց որդեգրած ծրագիրն ու խնդիրները՝ Դրոն եւ իր զինակիցները բնականաբար պիտի համագործակցության ու չման եզրեր գտնեին ու հաստատեին գերմանական իշխանությունների հետ եւ աշխատեցին շահել նրան համակրանքն ու վստահությունը:

Առավել արդյունավետությամբ աշխատելու եւ իրենց գործունեության ոլորտը հնարավորին սահմաններում խորացնելու ու ընդարձակելու նպատակով Դրոն իր մի խումբ զինակիցների ընկերակցությամբ ուղեւորվում է Բեռլին եւ այնտեղ գործնական սերտ կապեր հաստատում գերմանա-հայկական միության անդամների եւ հատկապես Արտաշես Աբեղյանի հետ, որն այդ օրերին իր գաղափարակից բարեկամների համագործակցությամբ դարձյալ անխոնջ գործունեություն էր ծավալում Գերմանիայի կառավարող շրջաններին կրկին ու կրկին անգամ փաստելու հայերի արիական ցեղին պատկանելու իսկությունը:

Բեռլինում նա աշխատանքի է անցնում գերմանական բանակի մատակարարման՝ ինտենդանտական ծառայությունում եւ շնորհիվ իր ձեռներեցության, տարիների ընթացքում Պլոեշտիի նավթահանքերի շահագործումից ձեռք բերած հարստության եւ նախկինում արդեն ունեցած ծանոթությունների լայն շրջանակների՝ կարողանում է ամուր կապեր հաստատել Գերմանիայի կառավարող շրջանների մի շարք հեղինակավոր պաշտոնյաների հետ ու կարճ ժամանակահատվածում նվաճել նրանց վստահությունն ու համակրանքը:

«Հեռանալով Ռումինիայից, - նշում է Տ. Դեւոյանը, - Դրօն ընկնում է գերմանական շրջանը, ուր հայերին շատ տեղերում հրեաների տեղ էին ընդունում եւ կարող էին ուղղակի բնակնկել: Արտաշէս Աբեղեանի հետ նա յաջողում է համոզել գերմանացիներին, որ հայերը արիական ցեղին են պատկանում, եւ այդպիսով կարողանում է փրկել հազարաւոր հայ երիտասարդների կեանքը»[150]:

Միանգամայն օրինաչափ է եւ տրամաբանական, որ եթե գերմանացիներն ընդառաջեին ու ընդունեին Դրոյի եւ նրա գաղափարակից ընկերների համագործակցությունը, ապա անհրաժեշտաբար պիտի ներկայացնեին նաեւ իրենց պայմանները:

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ շատ է ծեծվում այն

տեսակետը, ըստ որի Դրոն եւ ՀՅԴ-ականության մի շարք անդամներ գերմանական իշխանությունների հանձնարարությամբ հայ ռազմագերիներից կազմել եւ ղեկավարել են հատուկ զորամասեր (Հայկական լեգեոն), որոնք իբր գերմանական զորքերի կազմում կռվել են ընդդեմ Խորհրդային Միության:

Այս տեսակետը մասամբ համապատասխանում է իրականությանը, սակայն միակողմանիորեն ուռճացված է եւ խեղաթյուրված:

Իրոք, գերմանացիները որպես համագործակցության նախապայման առաջարկել են.

«ա) կազմել յատուկ գունտեր,

բ) ղեկավարությիւն եւ հրամանատարությիւն հայ գերիներէն կազմուած լեգէոններու,

գ) Այս նկատմամբ որոշակի աշխատանք»[161]:

ՀՅԴ-ականությունը, Գերմանիայի հետ դաշնակցելու, բնականաբար, նաեւ հայկական զորամասեր (լեգեոն) կազմելու վերաբերյալ որեւէ որոշակի, միանշանակ որոշում չի կայացրել, իսկ Դրոն եւ նրա համախոհները գերմանացիներին ներկայացնում են հետեւյալ պահանջները.

«ա) եթէ թուրք-գերման. բանակը մտնէ Հայաստան, գերման պետութիւնը պիտի ըլլայ երաշխաւոր հայ ժողովրդի ապահովութեան եւ հայ պետութեան պահպանումին,

բ) հայ սահմանների ընդարձակուել թուրքից գրաւուած մասերով ու կովկասի մէջ սահմանի խնդիրներու հարթում,

գ) ճանչնալ հայերին Արիական ու չտարածել անոնց վրայ գերման օրէնքները ոչ արիականներու մասին»[162]:

Դրոն մերժել է գերմանացիների առաջարկը անձամբ զբաղվել հատուկ գնդերի կազմակերպմամբ եւ առավել եւս ստանձնել Հայկական լեգեոնի հրամանատարությունը, բայց խոստացել է նպաստել այդ լեգեոնը զինվորներով համալրելու գործին[163]: Նրա այս համաձայնությունը պայմանավորված է որոշակի նպատակի իրագործմամբ: Լեգեոնը համալրելու թույլտվությունը նրան հնարավորություն էր ընձեռում համակենտրոնացման ճամբարներից ազատել հայ ռազմագերիներին, ինչը եւ իրականում նա կատարել է մեծ հաջողությամբ:

Ճիշտ է, նա չէր հավատում Գերմանիայի վերջնական հաղթանակին, բայց բացառված չէր բնավ, որ Բեռլինի դաշնակից Թուրքիան օգտագործեր հարմարավետ պահն ու ներխուժեր Անդրկովկաս: Եվ եթե հիտլերականները հյուսիսից մտնեին Անդրկովկաս, իսկ հարավից՝ Թուրքիան, ապա Հայաստանը հռչակվելու էր Գերմանիայի դաշնակիցը: Հայ ռազմագերիներից կազմված լեգեոնը նախատեսված էր իրադարձությունների զարգացման այդպիսի ընթացքի պարագայում անհապաղ տեղափոխել Հայաստան: Հայկական լեգեոնի հիմնական պարտականությունը, մինչեւ կանոնավոր բանակի ստեղծումը, պետք է լիներ Հայաստանի Հանրապետության սահմանների պաշտպանությունը: Սա էր Դրոյի մտահղացումն ու ծրագիրը եւ, լինելով հայրենանվեր, խորաթափանց ազգային գործիչ՝ նա չէր կարող չհաշվարկել եւ չկշռադատել հնարավոր տարբերակները:

Լեգիոնի կազմավորման եւ այդ առնչությամբ Դրոյի հետ կայացած հանդիպումներից հետաքրքիր հուշեր է պատմում Վ.Սարգսյանը «Հանդիպում Դրոյի հետ» վերոհիշյալ հուշագրությունում:

Այն զորամասը, ուր ծառայել է Վ.Սարգսյանը, պատերազմի հենց առաջին օրերին չրջապատվում է գերմանական զորքերի կողմից եւ գրեթե առանց դիմադրության գերի վերցվում: Մի քանի ամիսներ տարբեր ճամբարներում դաժան օրեր անցկացնելուց հետո, Վ.Սարգսյանը 1942 թ. աշնանը բազմաթիվ այլ ռազմագերիների հետ տեղափոխվում է Բեռլինի մոտակայքում գտնվող Բեռնաու քաղաքում տեղաբաշխված ճամբարը: Ընդամենը մի քանի օր Բեռնաուի ճամբարում հանգրվանելուց հետո, հազարավոր ռազմագերիների զինված պահակախմբի հսկողությամբ տանում են Բեռլին: Այդ օրը ռազմագերիների հետ հատուկ նպատակով հանդիպման էին եկել խորհրդային բանակի նախկին բարձրաստիճան զինվորականներ, ինչպես նաեւ մշակույթի գործիչներ: Գերմանական իշխանությունների թույլտվությամբ գերմանական բանակի կազմում արդեն կազմավորվում էին ազգային զորամասեր եւ հանդիպման մասնակիցները, որոնց թվում է եղել նաեւ գեներալ Վլասովը, աշխատել են ռազմագերիներին համոզել, որպեսզի նրանք համալրեն նոր կազմավորվող զորամասերի շարքերը: Հանդիպմանը մասնակցել է նաեւ Դրոն:

Բեռլինում կայացած այդ հանդիպման ընթացքում մասնա-

կիցներին ներկայացնելով հայկական լեգեոնի կազմավորման, հայ կամավորների հավաքագրման անհրաժեշտությունը՝ Դրոն նշել է. «Պատերազմը մոտենում է Կովկասին: Եթե այսպես շարունակվի, չուտով մարտերը կլինեն կովկասյան հանրապետությունում, նաեւ մեր հայրենիքում՝ Հայաստանում: Արդեն Բեռլինում ստեղծվել է հայ ազգային խորհուրդ՝ Բեռլինի Հումբոլտի համալսարանի պրոֆեսոր Արտաշես Աբեղյանի գլխավորությամբ: Խորհուրդը ծրագիր է ներկայացրել, Գերմանիայի կառավարությանը եւ արժանացել ֆյուրերի հովանավորությանը: Ըստ ծրագրի՝ երբ գերմանական զորքերը մոտենան Հայաստանին, նրանց հետ կլինեն հայ կամավորներ, որպեսզի մեր հայրենիքում զոհեր ու ավերվածություններ քիչ լինեն: Շուտով կսկսվի կամավորների հավաքագրումը, կոչ եմ անում առանց տատանվելու դառնալ կամավորներ ու մասնակցել մեր հայրենիքի ազատության պայքարին»:

Ինչպես արդեն նշվել է՝ Դրոյի եւ նրա գործընկերների առաջնահերթ նպատակներից մեկը տարբեր պատրվակներով, այդ թվում նաեւ լեգեոնում ծառայելու, հայ ռազմագերիներին գերմանական ճամբարներից ազատելն էր: Իսկ եթե երբեմն չէր հաջողվում իրականացնել այդ խնդիրը, ապա աշխատել են հնարավորին սահմաններում փոխել նրանց կյանքի ու ապրելու պայմանները, տեղափոխել ավելի տանելի վիճակում գտնվող, հիմնականում աշխատանքային, ճամբարներ: Փաստերը վկայում են, որ եթե նրանց այցելությունները չեն նպաստել ռազմագերիների լրիվ ազատմանը, ապա գոնե զգալիորեն փոխել են ճամբարներում ապրելու պայմանները: Վ.Սարգսյանի հուշերից պարզվում է, որ Դրոյի այցելությունից հետո նույն դրական փոփոխությունը անմիջապես կատարվել է նաեւ իրենց ճամբարում:

«Դրոյի հետ ունեցած հանդիպումից հետո, - խոստովանում է Վ.Սարգսյանը, - ճամբարում մեր նկատմամբ եղած վերաբերմունքը կտրուկ կերպով փոխվեց: Մեզ արդեն ֆիզիկական ծանր աշխատանքներ չէին պարտադրում, բարելավեց նաեւ սննդի հարցը: Մեր ճամբարում կային մոտավորապես 2500 տարբեր ազգությունների պատկանող՝ ռուս, ուկրաինացի, վրացի, ադրբեջանցի ռազմագերիներ: Մենք՝ հայերս ընդամենը 125-130 հոգի էինք: Մեզ, միայն հայերիս, օրը մի քանի անգամ հատուկ հսկողությամբ տանում էին մոտակա գյուղերն ու քաղաքները զբոսնելու: Այլ ազգությունների պատ-

կանող ռազմագերիների հետ համեմատած, մեզ շատ ավելի լավ էին վերաբերվում, նրանք մեզ նախանձով էին նայում, նույնիսկ եղել են դեպքեր, երբ նրանցից ոմանք փորձում էին իրենց հայ ներկայացնել: Կարող եմ վստահորեն խոստովանել, որ այդ մարդկանց ջանքերի շնորհիվ մեր ճամբարը Դրոյից բացի, մի քանի անգամ այցելել են նաեւ Արտաշես Աբեղյանը, Գարեգին Նժդեհը, խնամակալ Մուրադյանը, Շառլ Ազնավուրի մայրը՝ Քնարը եւ այլոք, կտրուկ կերպով փոխվեց գերմանացիների վերաբերմունքը հայերիս նկատմամբ եւ մենք արդեն ապրում էինք անհամեմատ ավելի լավ պայմաններում»:

Մի ուշագրավ հանգամանք եւս. Դրոն եւ իր գործընկերները գլխավորապես զբաղվելով հայ ռազմագերիների փրկության եւ նրանց ապրելու պայմանները բարելավելու գործերով, պատշաճ ուշադրություն են դարձրել նաեւ նրանց կրթության ու գաղափարական դաստիարակության հարցերին: Այս առումով արժանահիշատակ փաստեր է վկայում Վ.Սարգսյանը. «Մի անգամ մենք կապոցներով ստացանք հայ հեղինակների գրքեր, հիմնականում պատմավեպեր՝ Րաֆֆի, Շերենց եւ բառարաններ, դրելու համար թուղթ, մատիտ, ազատ ժամերին զբաղվելու նպատակով չախմատ ու խաղաքարտեր: Այդ ամենը Բեռլինից մեզ համար ուղարկել էր Դրոն: Նա հոգ էր տանում, որպեսզի մենք ճամբարում կարդայինք, սովորեինք մեր լեզուն եւ պատմությունը: Դրոյի կարեւորագույն նախաձեռնություններից մեկն էլ այն էր, որ նա բոլոր այն հայերին, ովքեր չգիտեին հայերեն խոսալ, պարտադրում էր որպեսզի նրանք անպայմանորեն սովորեն ու խոսեն մայրենի լեզվով: Շատ հայեր, Մոսկվայից, Տաշքենդից, ովքեր չգիտեին հայերեն խոսել, մեր օգնությամբ սովորում էին մայրենի լեզվով խոսել, գրել եւ կարդալ»:

Դրոյի գործունեության այդ շրջանը բնութագրող վավերագրերը հավաստում են, որ նա հայերին, մասնավորապես ռազմագերիներին, անկախ նրանց ծննդավայրից եւ կուսակցական պատկանելիությունից, վերաբերվել է ընդգծված ուշադրությամբ եւ ջերմությամբ:

Եվս մի հատված Վահան Սարգսյանի վերոհիշյալ հուշերից. «Բեմահարթակից իջավ Դրոն:

- Բարե՛ւ, հայ եղբայրներ, - թավ ձայնով ասաց նա ու առանձին-առանձին սեղմեց մեր ձեռքը...

... Շարունակեց հարցնել, թե ով որտեղից է:

– Դո՞ւ որտեղից ես, – հարցրեց Սուրենին: Լենինականից:

– Ոչ, դու Գյումրեցի ես: Ձեր քաղաքի պատմական անունը Գյումրի է...

– Դո՞ւ որտեղից ես, – հարցրեց մեկ ուրիշի:

– Լեռնային Ղարաբաղից: Ոչ տղաս, դու Արցախից ես: Ջմոռանաս, որ Ղարաբաղի իսկական անունը Արցախ է:

– Իսկ դո՞ւ որտեղից ես, – հարցրեց ինձ:

– Ապարանի շրջանի Բուժական գյուղից»:

Լսելով պատասխանը՝ Դրոն հետաքրքրվել է Ապարանի եկեղեցու վիճակով եւ հուզմունքով ու անկեղծությամբ խոստովանել. «Ախ, ինչքան եմ ուզում տեսնել եկեղեցին, խմել Բաչ Ապարանի հորդառատ ջուրը: 22 տարի առաջ հեռացել եմ հայրենիքից, բայց Հայաստանը միշտ եղել է իմ սրտում: Օտարության մեջ Հայաստանից եկող ուրախ լուրերը երջանկացրել են ինձ, իսկ տխուր լուրերը մաշել են սիրտս...

– Աստված տա, որ պատերազմը չուտով ավարտվի, միասինք վերադառնանք Հայաստան, Բաչ Ապարանի եկեղեցու մոտ ուրախության սեղան բացենք»:

Հարկ է նշել, որ Հայկական լեգեոնը խորհրդային զորքերի դեմ երբեք չի կռվել:

Ավելին, Դրոն ամեն ջանք գործադրել է, որպեսզի Հայկական լեգեոնը ոչ միայն գերմանա-խորհրդային, այլեւ ճակատ չմեկնի ընդհանրապես:

Դրոյին նվիրված իր հուշերում անդրադառնալով այդ իրողության նկարագրմանն ու գնահատմանը՝ Արամ Տապաղյանը նշում է. «Կովկասեան ազգերէ կազմուած կամաւորական բանակի գունդերը ղրկուեցան արեւելեան ճակատ: Մնացին միայն հայերը, որոնց մեկնումը կուշանար:

Արեւելեան ճակատի հարաւային մասի սպայակոյտին նախագահը, բարձրաստիճան սպայ մը, Պրաուն անունով, Դրոյի լաւ բարեկամն էր: Անոր չնորհիւ մեր հայկական գունդը, փոխանակ դէպի արեւելք չարժուելու, ղրկուեցաւ Նորմանտիի ճակատը, ուր անոնք առիթ չունեցան կռուի մէջ մտնելու...»[154]:

Դրոն գերմանացիներին խոստացել է նաեւ. «...օգնութիւն ընել, եթէ գերման բանակը գրաւի Հայաստան: Այս օգնութիւնը կը վերաբերուի միայն Հայաստանի ներքին կազմակերպութեան եւ պաշտպանութեան»[155]:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում գերմանացիները առանց հաշվի առնելու գերիների ազգային պատկանելությունը, բոլորին անխտիր քշում էին թիկունք, որը մեծ դժվարություններ էր հարուցում հարյուր հազարավոր գերիների մեջ հայերին որոնելու ու նրանց ազատելու գործում:

Գերիների այդ հսկայական բազմությունը, որոնց թվում նաեւ հայերը, կոտորվում էր սովից, ցրտից եւ տաժանակիր աշխատանքներից:

«Գերմանացիների, – գրում է Արամ Տապաղյանը (նա այդ ժամանակ բնակվել է Բեռլինում եւ համագործակցել է Դրոյին – Հ. Գ.), – ձեռքը ինկած պատերազմական միլիոնաւոր գերիներու մէջ կային նաեւ բաւական թիւով հայ գերիներ, որոնք կը ղրկուէին թիկունք: Անոնք Լեհաստանի մէջ ցարական ժամանակէ մնացած անգործածելի դարձած հսկայ զօրանոցներու մէջ կը լեցուէին եւ ցուրտէն ու սովէն կը կոտորուէին, նորեկներուն տեղ բանալու համար»[156]:

Եթե հայերը շարունակեին մնալ գերիներին հատկացված ընդհանուր ճամբարներում եւ չառանձնացվեին, ապա չափազանց դժվար կլիներ նրանց գերությունից ազատելը: Անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ նրանց մեկուսացնել ու տեղափոխել առանձին կացարաններ, որպեսզի առավել ստույգ պարզվի նրանց թիվն ու ով լինելը:

«Պերլինի մէջ, – շարունակում է Ա. Տապաղյանը, – չորս ազգերու միացեալ դիմումներով կարելի եղաւ հրաման ստանալ, որ կովկասեան ազգերու ներկայացուցիչները ղրկուին գերիներու կեդրոնացման կայանները՝ հասկանալու իրենց ազգակիցներու թիւը:

...Պերլինի հայկական մարմինը գլխաւորութեամբ Դրոյի, նախ յաջողեցաւ հրաման ստանալ, որ հայ գերիները զատ զատ բաժնեակներու մէջ հաւաքուին եւ սնունդ ստանան, աներեւակայելի պատահարներէ զերծ մնալու համար»[157]:

Մեծ չարչարանքների ու անբասիր աշխատանքի գնով Դրոյին եւ իր զինակիցներին հաջողվում է առանձնացնել բազմաթիվ հայ ռազմագերիներին եւ տեղավորել առանձին կացարաններում:

Շահելով գերմանական իշխանությունների վստահությունը՝ Դրոն իր զինակիցներով շրջում է գերմանացիների կողմից նվաճված շրջաններն ու համակենտրոնցման ճամբարներից, բանվորական բրիգադներից, բանտերից ազա-

տում հազարավոր հայերի: Ըստ փաստաթղթերի ու վկայությունների հավաստման, Դրոն ողջ պատերազմի ժամանակահատվածում կարողացել է գերությունից ազատել ավելի քան 40000 հայերի

Հայ գերիներին ազատելիս նա բնավ կարեւորություն չի տվել նրանց կուսակցական պատկանելությունն ու քաղաքական համոզմունքներին: Այդ հարցում միակ չափանիշը հայ լինելն է: «Մենք եկած ենք օգնելու եւ փրկելու հայերին այս արյունոտ պայքարին մէջ: Ամէն մի փրկուած հայ մի պլիւս է մեր տառապած ցեղի համար, հոգ չէ, թէ ինչ քաղաքական հոսանքի է պատկանում նա, բաւական է որ իսկական հայ է...

Այսպէս էր բնորոշում Դրօն իր դերը այդ օրերին»

Նրան բնութագրող մի կարեւոր հանգամանք եւս. պատերազմի տարիներին հարկադրանքի թելադրանքով համագործակցելով նացիստներին՝ Դրոն երբեք չի եղել նրանց գործի համակիրը, ջատագովն ու պաշտպանը: Որպես ազատության եւ ճշմարիտ ժողովրդավարության նվիրյալի նրա համար նացիզմը, որպես բռնակալություն, եղել է խորթ եւ ատելի:

Մի ուշագրավ վկայություն Հայկական լեգեոնի ծառայողներից մեկի՝ Լեւոն Մկրտչյանի հուշագրությունից: 1943 թ. ապրիլին Դրոն զինվորների հետ հանդիպելու եւ նրանց առջեւ ելույթ ունենալու նպատակով լինում է Հայկական լեգեոնի Բուչավիի ճամբարում, ուր այդ ժամանակ ծառայում էր լեգեոնական Լեւոն Մկրտչյանը.

«Ապրիլի 14-ը եւ 15-ը ուշագրաւ օրեր էին Լեգէօնի համար...

Լեգէոն էր ժամանել չորս հոգուց կազմուած մի խումբ Բեռլինից, - զօրավար Դրօ Կանայեան, պրոֆեսոր Արտաշէս Աբեղեան, գնդապետ Տիգրան Բաղդասարեան եւ երիտասարդ Յարութիւնեանը...

...Առաջին գծի վրայ էր գտնւում, ի հարկէ, Դրոյի ելոյթը: Ես որեւէ տեղ չեմ լսել կամ կարդացել, թէ Դրօն աչքի ընկնող ճառախօս է եղել երբեւէ: Եւ իրականում էլ չի եղել հաւանաբար: Բայց մեր լսածը այնպիսին էր, որն անվարան կարելի էր կոչել «կուռ եւ բովանդակալից ճառ»: Խօսքի չափը լաւ էր ընտրուած, ոչ երկար, ոչ էր կարճ: Դրօն բեմից խօսում էր հանգիստ, սահուն, առանց ձայնի ու կշռոյթի նուազագոյն խափանման: Խօսքը ներքուստ լիցքաւորուած էր եւ մշակուած համոզմունքի արդիւնք:

Դրոյի խօսքի սկիզբը բաւական զգացական էր: «Ցաւալի՜, շա՜տ ցաւալի է, - յատուկ շեշտով ասում էր նա, - որ այս երիտասարդութիւնը տեսնում եմ օտար հողի վրայ: Որքա՜ն կ'ուզենայի, որ ձեզ հետ հանդիպումը տեղի ունենար Երեւանում, հայոց հողի վրայ»

Հավաքի մասնակից լեգեոնականները կարծել են, որ նա անպայմանորեն դրվատանքի խոսքեր կասի նացիստների, նրանց վարած քաղաքականության վերաբերյալ, սակայն Դրոն բոլորի համար անսպասելի՝ ելույթում ունկնդիրների ուշադրությանն է ներկայացնում բոլորովին այլ բովանդակության հարցեր:

«...Ապա Դրոն ասաց, թէ խորհրդային պայմաններում մեծացած երիտասարդները Արեւմուտքը ճանաչելու պատեհութիւն չեն ունեցել: Իսկ այսօրուայ տեսածով չի կարելի չափել Արեւմտեան աշխարհը: «Դուք գտնւում էք տիրողի եւ տիրուողի երկրում, - քանիցս կրկնեց նա, - այն էլ պատերազմի՛ ժամանակ»: Ապա նա խստօրէն ներկայացրեց ու գովեց այն կարգերը, որոնք գոյութիւն ունէին ժողովրդավարական երկրներում, քաղաքական ու ընկերային ասպարէզներում: Այդ կէտը շատ արտասովոր թուաց ինձ, թերեւս նաեւ շատ ուրիշների, երբ Դրոյի նման աչքի ընկնող անձնաւորութիւնը՝ գերմանացիների տրամադրած բեմից ու նրանց ականջի տակ ժողովրդավարական աշխարհի գովքն էր անում, նրա անունը տալով կամ չտալով, բայց այնքան հասկանալի մակարդակով ու շեշտուած նախասիրութեամբ»

Պատերազմի սկզբնական շրջանում եւ մինչեւ 1941 թ. կեսերը՝ Դրոն բացառապես զբաղվում է Եվրոպայի տարբեր երկրներում բնակվող հայության անվտանգության ապահովման եւ հայ ռազմագերին համակենտրոնացման ճամբարներից ու բանվորական բրիգադներից ազատելու գործերով:

Նա այդ գործը կատարել է մեծ ջանասիրությամբ, զրկանքներով ու զոհողությամբ:

Մի փոքրիկ դրվագ նրա կնոջ տիկին Գայանեի հուշերից. «Մի անգամ Բեռլինում հանդիպեցինք Դրոյի ջանքերով ազատուած հայ ռազմագերիների հերթական խմբերից մէկին: Այդ օրը նա ուտելիք էր բերել նրանց համար: Ես տեսայ, թէ ինչպէս հացը նրանց բաժանելուց հետո՝ Դրոն աննկատօրէն հաւաքում էր գետնին թափուած փշրանքներն ու արագօրէն ուտում: Ինչքան սոված լինէր եւ կարիքի մէջ, միեւնոյն է, իր վերջին ունեցածը տալիս էր հայ ռազմագերիներին ու դժբախտութեան մէջ յայտնուած հայրենակիցներին»[163]:

Ճամբարներից ու աշխատանքային բրիգադներից ազատած ռազմագերիներին նա, գլխավորապես իր ֆինանսական միջոցներով, ուղարկել է ավելի ապահով վայրեր:

Ռազմագերիներին եւ դժբախտութեան գիրկն ընկած հայերին օգնելու համար Դրոն աշխատում է ներգրաւել Եվրոպայի գաղթօջախների ողջ հայութեանը, իսկ նրա խոսքը որպես օրենք անհետեւանք չէր անցնում:

«Դրօն, - նշում է Արամ Տապաղյանը, - պերճախօս չէր, սակայն խօսելու իւրահատուկ շնորհք մը ունէր, եւ իր խօսածը ոչ թէ ականջիդ, այլ հոգիիդ մէջ կը մտնէր եւ հոն կը մնար...

Երբ մենք ճոխ սեղանի մը շուրջ նստած կըլլայինք, կը սկսէր.

«Մենք իրաւունք չունինք այս ճոխ սեղանը նստելու եւ կուշտ փորով ճաշելու: Հայութեան մէջ չկայ օրէնք, որ մէկը ուտէ, միւսը սոված մեռնի: Եղբայրներ, գիտեմ, հարուստ գաղութ չէք: Բայց գիտեմ, որ հոգով, սրտով, ազգասիրութեամբ հարուստ էք: Ազատենք սոված հայերը, որքան կարող ենք: Մեր պատառին կէսը մենք ուտենք, կէսն էլ սովեալներու տանք...»[164]:

Երբ գերմանական զորքերը հասնում են Ղրիմ եւ մոտենում Անդրկովկասին, նա թողնում է Գերմանիան եւ մի խումբ զինակիցների ընկերակցութեամբ ուղեւորվում Խորհրդային Միութիւն: Հասնելով Ղրիմ, Սիմֆերոպոլ՝ Դրոյի գլխավորած խումբն առանց ժամանակ կորցնելու բուռն գործունեութիւն է ծավալում այդ շրջանների հայութեան անվտանգութեան ուղղութեամբ: Դրոյի գործունեութեան այդ շրջանի

վերաբերյալ արժանահիշատակ եւ հետաքրքիր հուշեր է պատմում «Օրերուս հետ» գրքում Միսաք Թորլաքյանը, որն այդ օրերին նույնպես գործել է Ուկրաինայում, Ղրիմում եւ Հյուսիսային Կովկասում: Ղրիմում շատ բարդ եւ տագնապալի իրավիճակ է տիրել: Գերմանացիները ցուցակագրել էին հրեաներին, գնչուներին եւ այլոց, մոտավորապես 15000 մարդու եւ ապա մի փոքր անց հերթով բոլորին կոտորել[165]: Թերակղզու թաթարները հնարավոր միջոցներով գրգռում էին գերմանացիներին ընդդեմ հայերի եւ աշխատում նրանց միջոցով կոտորել եւ հեռավոր համակենտրոնացման ճամբարներն ու այլ աքսորավայրերը քշել տեղի հայ բնակչությանը:

«Խրիմի թաթարները, - գրում է Մ. Թորլաքյանը (նա Դրոյի հետ այդ օրերին գործել է Ղրիմում - Հ. Գ.), - թուրքերու թելադրանքով մեծ պրոպագանդ կը մղէին, թէ հայերը նոյնքան գէշ են, որքան հրեաները...

Այս թաթարները գերմաններուն տուած էին առանձին զօրամասեր եւ յայտնապէս կը գործակցէին անոնց՝ ոուսներուն դէմ: Ուղղակի զինակից էին գերմաններուն, այս պատճառով ալ յաջողած էին անոնց վերի խաւերուն մօտ թափանցել եւ զանոնք նախապաշարել հայերուն դէմ: Այնքան լարած էին գերմանները, որ քիչ էր մնացել թոյլ տային թաթարներուն մաքրագործել Հայերը»[166]:

Շնորհիվ Դրոյի ունեցած կապերի եւ ճեռնարկած անխոնջ ու մեծածավալ գործունեութեան՝ հաջողվում է կասեցնել հայերի ֆիզիկական գոյութեանը սպառնացող վերահաս ստույգ վտանգը:

«Այստեղ, - շարունակում է Մ. Թորլաքյանը, - անհրաժեշտ է արձանագրել թէ ինչպէս Դրոյի գլխաւորած կապերու շնորհիւ հայութիւնը փրկուեցաւ ստոյգ բնաջնջումէն: Եթէ չըլլար այս կապը եւ մեր աշխատանքը, այսօր Խրիմի մէջ մէկ հայ ողջ մնացած պիտի չըլլար»[167]:

Տեղի հայ բնակչությանն ու ազատագրված հայ ռազմագերիներին օգնելու նպատակով Դրոյի խմբի ջանքերով բացվում են հացի փուռ, արհեստանոցներ, խանութներ ու կրպակներ, որտեղ աշխատանքի են անցնում բազմաթիվ հայեր: Բացի բնակչության եւ ռազմագերիների ցուցաբերած աջակ-

ցութիւնից՝ զգալի օգնութիւն են ցույց տալիս նաեւ տեղի հայկական եկեղեցուն ու դպրոցին:

Ղրիմում նրա խմբի գործունեությունը ավելի է ծանրանում եւ ընդարձակվում, երբ գերմանացիները գրավում են Սեւաստոպոլը, Ֆեոդոսիան, Կերչը եւ ապա ներխուժում Հյուսիսային Կովկաս:

Հայտնի է, որ Ղրիմի թերակղզու եւ Հյուսիսային Կովկասի պաշտպանության ժամանակ մեծ կորուստներ են կրել հատկապես այդ ռազմաճակատներում մարտնչող հայկական զորամասերը:

Խորհրդային զորքերի պարտության հետեւանքով գերմանացիները գերեվարում են բազմահազար զինվորների, որոնց թվում էին զգալի քանակության հայեր: Այդ գերիներից շատերին, ինչպես նաեւ գրավյալ շրջանների բնակիչներին՝ կանանց եւ տղամարդկանց քշում էին Գերմանիայի խորքերը՝ աշխատեցնելու հանքավայրերում եւ բանվորական բրիգադներում:

«Ասիկա, - գրում է Մ. Թորլաքյանը, - համատարած կարգադրութիւն էր բովանդակ Եւրոպայի մէջ, ուր որ մուտք էր գործած գերման զէնքը: Խրիմի շրջանէն առաջին մեծ խումբին մէջ, ուր տարին դէպի Գերմանիա, կային 10-12 հայեր: Երկրորդ խումբին մէջ, զոր հաւաքած էին որ քշեն, 48 հայեր: Անմիջապէս լուր տուինք Դրոյին, որ յաջողեցաւ առաջքը առնել: Եւ որովհետեւ գերմանները չէին կրնար բացառիկ կարգադրութիւն ընել միայն հայերու համար, ուստի հրամայեցին բացառութիւն ընել բոլոր կովկասցիներուն: Այնուհետեւ այսպիսի խումբերու մէջ որեւէ հայ չմտցուցին»[167]: Դրոյի խմբի գործունեությունը հիմնականում ծավալվում է հայ ռազմագերիներին փրկելու ուղղությամբ: Նրանց համառ եւ քրտնաջան աշխատանքը տալիս է իր դրական արդյունքը:

«Գերմանները կարմիր բանակի հայ գերիներու մէկ մասը տարին Ջանքէօյ (Խրիմ), մէկ մասը Ֆէոդոսիա եւ մէկ մասն ալ Կերչի մէջ պահեցին: Այստեղի ճամբարներուն մէջ մահուան ենթականերու տոկոսը շատ բարձր էր, որովհետեւ խիստ ցուրտ ձմեռ էր: Ջանքէոյի ճամբարներէն յաջողեցանք մէկ անգամ ազատել 350 հոգի, բերինք բոլորն ալ Սիմֆերոպոլ...

Հետագային անոնք մասնավոր արտօնագրեր ստացան, ազատ կացուցեցան ու հոս հոն մեկնեցան:

Նոյն ձեւով ազատեցինք նաեւ Ֆէոդոսիայի, Կերչի եւ Սիմֆերոպոլի ճամբարներու գերիները: Կրնամ համարձակ ըսել, որ մեր ընդհանուր աշխատանքներու եւ կապերու շնորհիւ կրցանք փրկել մօտ 2000 հայ ռազմագերիներ»[168]:

Ղրիմի մահվան ճամբարներում տիրող սոսկալի իրավիճակի եւ հայ ռազմագերիների փրկության գործում Դրոյի ու նրա գործընկերների ցուցաբերած հայրենանվեր գործունեության վերաբերյալ արժանահիշատակ հուշեր է պատմում Վազգեն Արտաշեսի Քոչարյանը (Կոտայքի մարզ, գյուղ Քասախ), որի վկայությունները, որպես դեպքերի անմիջական մասնակցի ու ականատեսի, ավելի են հավաստի դարձնում եւ ամբողջականացնում Մ. Թորլաքյանի հուշագրությունները:

1941 թ. վերջերին խորհրդային բանակի հրամանատարության կողմից Ղրիմի թերակղզին պաշտպանելու նպատակով ձեռնարկած հերթական ռազմական գործողություններից մեկի ձախողման ժամանակ Վ. Քոչարյանը 1942 թ. հունվարի 16-ին ծանր ուշակորույս վիճակում հայտնվում է գերմանական գերության մեջ: Նրան եւ հազարավոր ռազմագերիների գերմանացիները տեղափոխում են Մ. Թորլաքյանի հիշատակած Ջանքոյի ճամբարները, որտեղ սովի, սառնամանիքի, տիրող սարսափելի պայմանների հետեւանքով յուրաքանչյուր օր հարյուրավոր մարդիկ մահանում էին:

«Ջանքոյի գերիների ճամբարում, - պատմում է Վ. Քոչարյանը, - պայմանները շատ ծանր էին, - օրական մի քանի տասնյակ հարյուրավոր դիակներ էին գերմանացիները լցնում փոսերը: Չգիտեմ, ինչ կլիներ մեր վիճակը, եթե մեզ չհասներ հայերի օգնությունը: Ջանքոյի ճամբարը եկավ հայ խնամակալ Մուրադյանը, որի հետ էր Դրոն, որին ներկայացնելով մեզ՝ խնամակալ Մուրադյանը ասաց. «Գեներալ Դրոն է»: Երկուսն էլ քաղաքացիական հագուստով էին, սեւ թիկնոցներով, միջահասակ էին, լայնաթիկունք: Հայտարարեցին, որ եկել են մեզ այս ծանր վիճակից ազատելու: Հունվարից մինչեւ մարտ ամիս ոչ մի մթերք չէին տվել գերինե-

Մեպուհ

րին»:

Հետաքրքիրն այն է, որ հայ ռազմագերիներին ազատելիս Դրոն եւ իր գործընկերները առաջնորդվել են հենց գերիների կամքով ու ցանկությամբ: «Մուրադյանն ու Դրոն, - շարունակում է Վ. Քոչարյանը, - ասացին, որ ազատվելը պետք է լինի մեր ցանկությամբ, որպեսզի հետագայում մեզ չմեղադրեք... Ձեզ ոչ Հիտլերն է պետք, ոչ էլ Ստալինը: Ձեզ հարկավոր է տարբեր աշխատանքներ կատարել, որպեսզի ոչ մի դեպքում ռազմաճակատում չհայտնվեք: Պատերազմը կվերջանա, կգնաք ձեր տները»:

Մարտի վերջերին Ջանքոյի մահվան ճամբարներից փրկված հայ ռազմագերիներին Դրոն եւ նրա գործընկերները տեղափոխում են Սիմֆերոպոլ:

«Ջանկոյից Սիմֆերոպոլ երեք օրվա ճանապարհը անցանք ոտքով: Ավտոմեքենան եւ սայլերը տանում էին վիրավորներին, հիվանդներին եւ ուտեստեղենը: Յուրաքանչյուր 3-4 կմ անցնելիս, կանգ էինք առնում, հանգստանում, ապա նորից շարունակում ճանապարհը: Ամբողջ ճանապարհին մեզ հետ միասին ոտքով քայլում էին նաեւ Մուրադյանն ու Դրոն: Հայ խնամակալը՝ Մուրադյանը, ինձ ծանոթացրեց Դրոյի հետ, գեներալը վերին աստիճանի համեստ էր եւ հայրենասեր:

Հասանք Սիմֆերոպոլ, որտեղ կային շատ գերիներ, անմիջապես մեր բոլոր հագուստները հանեցին եւ ախտահանեցին:

Ինձ հետ էին Գրիգորյան Մամիկոնը, որն այժմ ապրում է Նորքի 5-րդ զանգվածում, Ապարանի Քասախ գյուղից Միսաքը, Թոռնիկը, Հովսեփը, Ամրոն, Ռուբենը, մարտունեցի Հայկը, Ներքին Գետաշենից Գվիդոնը, Վարդենիկից Միրզոն, Երեւանից Պողոսը, Ամասիկը եւ այլք... Նրանք հետագայում բոլորն էլ տարբեր ճանապարհներով ողջ առողջ վերադարձան իրենց տները:

Սիմֆերոպոլում պայմանները անհամեմատ լավ էին: Կարող եմ վստահորեն խոստովանել, որ Դրոյի եւ Մուրադյանի շնորհիվ ստույգ մահվան սպառնալիքից փրկվեցին Ջանքոյի ճամբարներում գտնվող ավելի քան 300 հայեր, որոնց թվում նաեւ ես»:

Բացի հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու եւ հայ ռազմագերիների փրկությանը նպատակաուղղված աշխատանքները կազմակերպելուց՝ Դրոն պետք է կենսագործեր եւս մի շատ կարեւոր ու անհրաժեշտ առաքելություն:

Ինչպես արդեն նշվել է, նա մեծ հավատ տածելով ռուս ժողովրդի ու ռուսական զենքի հզորության նկատմամբ՝ չէր հավատում Գերմանիայի հաղթանակին եւ շատ լավ հասկանում, որ եթե գերմանական զորքերի առաջխաղացման ընթացքում Հայաստանում որեւէ ընդվզում կազմակերպվի ընդդեմ Խորհրդային Միության, ապա հետագայում խորհրդային վարչակազմը, Ստալինը դաժանորեն հաշվեհարդար կտեսնեին հայերի հետ: Ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, նրա այդ մտավախությունը միանգամայն հիմնավորված էր:

Մեծ ջանքեր գործադրելով հայ ռազմագերիներին մահվան ճիրաններից փրկելու ուղղությամբ՝ նա միաժամանակ ուղիներ է որոնում զգուշացնել եւ թույլ չտալ, որպեսզի Հայաստանում բռնկվի որեւէ ընդվզում, ելույթ ընդդեմ Խորհրդային Միության: Եվ երբ ընկերների հետ հասնում է Հյուսիս Կովկաս, իր զինակիցներից մի քանիսին, որոնց թվում նաեւ Միսաք Թորլաքյանին, ուղարկում է Հայաստան, որպեսզի նրանց միջոցով արգելի նմանօրինակ գործողությունների բռնկումը:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ վկայություններ է փաստում Դրոյի վաղեմի մարտական զինակից Թադեւ Պետրոսյանը, որն այդ օրերին նույնպես գործում էր Ղրիմում եւ Հյուսիսային Կովկասում:

«Հիթլերեան բանակների յաղթական յառաջխաղացումը

եւ ամէն օր հրապարակուած «ազատարար» կոչերը, կարող էին խլրտում առաջ բերել Մայր Հայաստանի ժողովրդի մէջ...

Կերչի անկումից յետոյ մանաւանդ, ուր Կարմիր բանակի հայկական ուժերը կրեցին ամենամեծ կորուստները, նացիստները հասան Անդրկովկասի դռներին՝ Նովոռոսիյսկ-Ալագիր-Արմավիր... ճամբարներից մեր ազատած ռազմագերիները, որոնց մէջ կային մեծ թիւով եւ մտաւորականներ ու սպաներ, պատմում էին Հայաստանի ժողովրդի մեծ դժգոհութեան մասին...

...Այս բոլորը անհրաժեշտ կդարձնէին, որ մենք օր առաջ զգուշացնէինք հայ զանգուածները անժամանակ պոռթկումներից: Ամենափոքր շարժումը Երկրի մէջ ընդդէմ Սովետներին եւ ի նպաստ նացիզմի, կարող էր ողբերգական հետեւանքներ ունենալ:

Դիւրին գործ չէր: Օձն իր պորտով, թռչունն իր թեւով անզօր էին ճեղքելու արեան գիծը: Բայց Դրոն ստեղծեց այդ հնարաւորութիւնը եւ Ֆէօդոսիայից, Տամանից ու Արմավիրից միանգամայն վստահելի անձնուէրների միջոցով լուր ղրկեց Երկրի հակասովետ խմբերին, որ բացարձակապէս հեռու մնան որեւէ ցոյցից, լինի հակասովետ, թէ ի նպաստ նացիստների»[169]:

Անդրադառնալով Գերմանիայի հետ ունեցած նրա կապերի գնահատմանը՝ Պետրոսյանի վկայակոչած փաստերը հավաստում է նաեւ Ավետիք Իսահակյանը. «Ես Դրոյին վաղուց եմ ճանաչել: Մենք մոտ ընկերներ ենք եղած անցեալում: Նա մեծ հայրենասէր է, խիզախ յեղափոխական, հերոսական գործեր է կատարել: Բայց նրա մեծագոյն ծառայութիւնը Հայաստանին ու հայ ժողովրդին եղաւ հէնց պատերազմի ընթացքին, երբ նա երեւութապէս գործակցում էր գերմանացոց: Կռահելով նացիստների պարտութիւնը՝ նա գնացել էր Հյուսիսային Կովկաս գերմանական բանակի հետ, եւ զգուշացրել Հայաստանի ժողովուրդը որեւէ ապստամբական շարժում չանել բոլշեւիկեան տիրապետութեան դէմ, որը պիտի լինէր Հայաստանի մահը, ինչպէս որ եղաւ Ղրիմի, Քալմուքների (կալմիկների) եւ Չեչենների ինքնավար շրջանների հետ, որոնց ժողովուրդները սիրով դիմաւորել էին գերմանական զօրքերը: Նացիստների նահանջից յետոյ, բոլշեւիկները ոչ միայն վերջ տուին այդ երեք ինքնավար շրջաններին, այլեւ նրանց ժողովուրդներին գլխովին աքսորեցին Սիբիրի խորքերը, իսկ նրանց երկրները լցրին ռուսներով: Նոյն դաժան ճակատագիրը վերապահուած էր Հայաստանին, եթէ չլիներ Դրոյի նախազգուշացումը»[170]:

2-րդ աշխարհամարտի վերջում, երբ դաշնակիցների զորքերը ներխուժում են Գերմանիայի տարածքը՝ ամերիկացիները Հայդելբերգ քաղաքում ձերբակալում եւ բանտարկում են Դրոյին:

«Սարսափելի դաժան օրեր ապրեցինք, - վերհիշում է տիկին Գայանեն, - Դրոյի ձերբակալութեան օրերին, քաղցած եւ գրեթէ բոլորի կողմից լքված ու մոռացված: Նրա ընկերները զգուշանալով ամերիկացիների հետապնդումներից եւ ձերբակալվելու սպառնալիքներից՝ խուսափում էին մեզ հետ հանդիպելուց»[171]:

Դրոյին օգնելու նպատակով զինակիցներն ու բարեկամները, այնուամենայնիվ, կազմում եւ ամերիկացիներին են ներկայացնում նրա կյանքն ու գործունեութիւնը լուսաբանող 17 կետից բաղկացած մի փաստաթուղթ:

Մոտ մեկ ամիս անցկացնելով բանտում՝ Դրոն, կարելի է ասել, ազատվում է երջանիկ պատահականութեամբ. «Այդ ժամանակները Փարիզից այդ քաղաքն է գալիս Հ. Յ. Դ. կոմիտէի անդամ Ա.: Երբ նա իմանում է, որ մի կարեւոր հայ է բանտարկուած, թոյլտուութիւն է վերցնում տեսնելու նրան: Երբ հեռուից տեսնում է, որ բանտարկեալը Դրօն է, ծունկի է գալիս, ծնկաչոք մօտենում է Դրոյին եւ ուզում է նրա ձեռքը համբուրել...

Ամերիկացիք, տեսնելով այս, սկսում են քննել Դրոյի գործը եւ ազատ են արձակում նրան»[172]:

Մ. Թորլաքյանի հուշագրութիւններից պարզվում է, որ բանտում Դրոյին այցելողը Հ. Յ. Դաշնակցութեան այն ժամանակվա ճանաչված գործիչներից Հրանտ Ակոնեան էր, որը մեծ կապեր ու ծանոթութիւններ է ունեցել ամերիկյան եւ ֆրանսիական գործարար շրջաններում եւ բանակում: Հրանտ Ակոնեանը պատերազմի ավարտական շրջանում գտնվելով Ֆրանսիայում. «...գաղթականական գործերով Փարիզէն Գերմանիա կու գայ ֆրանսիական կառավարութեան

կողմէ:

Հայտելպերկի մէջ, իր առաջին գործը կըլլայ այցելել Դրոյին: Բանտի մէջ, երբ կը տեսնէ Դրոյին, ծունկի կու գայ, ու այդպէս յառաջանալով կերթայ համբուրելու մեծանուն հերոսին ձեռքը:

Այս տեսարանը ուշադրութիւնը կը գրաւէ ամերիկացիներուն: Հետաքրքրուած, երբ կը հասկանան Հրանդէն Դրոյին մեծութիւնը, իրենց վերաբերմունքը կը փոխեն եւ փոխանակ պուշեւիկներուն յանձնելու, օգանաւով կուղարկեն Ամերիկա»[173]:

Պատերազմից հետո Դրոն իր տիկնոջ՝ Գայանեի եւ երկու զավակների՝ Մարտիրոսի եւ Օլգայի հետ հաստատվում է ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում:

Օտար ափերում ապրած տարիներին մշտապես ընտրվելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինների կազմում, նա մինչեւ կեանքի վերջն իր անսպառ եռանդն ու կարողութիւնը նվիրաբերում է սփյուռքում հայապահպանութեան եւ Հայ Դատը վառ պահելու ու սերունդներին ավանդելու անգնահատելի գործին:

Կեանքի վերջին տարիներին Դրոն տառապել է մի շարք հիվանդութեամբ, սկզբում միզափամփուշտի քաղցկեղով (բարորակ ուռուցք), որը հետո բժիշկների ջանքերով հաղթվում է բուժել: Ապաքինվելուց մի փոքր անց նա հիվանդանում է թոքերի բորբոքումով եւ ամենասարսափելին՝ աչ ուսի ոսկորների վրա բժիշկները հայտնաբերում են արագ աճող ու տարածվող քաղցկեղի հյուսվածքներ: Այս ամենին գումարած՝ նա տառապել է նաեւ հաստ աղիքի եւ լյարդի հիվանդութեամբ: Տնային պայմաններում ձեռնարկված բուժումները չեն մեղմացնում նրա ցավերը եւ հարազատները հարկադրված նրան տեղափոխում են հիվանդանոց: Զինակիցներն ու բարեկամները ջերմ ուշադրութեամբ շրջապատելով իրենց ավագագույն ընկերոջը՝ մշտական հերթապահութեան են սահմանել հիվանդասենյակում եւ ամեն օր խնամել եւ հետեւել են նրան: Դրոյի կեանքի վերջին օրերի վկաներից մեկը՝ Վահրամ Բարսեղյանը պատմում է, որ նա սարսափելի ցավերի պատճառով երբեմն կորցնում էր գիտակցութիւնը եւ այդ վիճակում բարձրաձայն խոսում էր իր վա-

դամեռիկ զինակիցների հետ: Հատկապես հաճախակի է հիշել իր «Մեծ ուսուցչին»՝ Նիկոլ Դումանին եւ ահաբեկիչ ընկերոջը՝ Մարտիրոս Զարուխեանին: Անհուն կարոտով մշտապես երազել է Հայաստանը, Երեւանը, իր հայրենի Իգդիրն ու հիշել բոլոր նրանց, ում հետ տարիներ շարունակ մարտնչել ու արյուն էր թափել[174]:

...1956 թ. մարտի 6-ին ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում սարսափելի փոթորիկ էր: Այդ օրն «Ախ, մեկ էլ Երկիրն տեսնեի...» բառերը շուրթերին, հայրենիքից հեռու, օտար եզերքում իր մահկանացուն է կնքում «...քաջերուն մէջ շքեղօրէն քաջը եւ հերոսներուն մէջ կախարդօրէն հերոսը», «Հայկական Ազատամարտի ամէնէն դիւցազնատիպ էջերը զարդարած...» Դրոն՝ սերունդներին կտակելով հետեւյալ պատգամը.

«...քանի բռնութեան տակ է մեր հայրենիքը՝ Հայաստանը, քանի մեր հողերը բռնագրաւուած են, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը ունի իր պայքարը եւ Դաշնակցութեան զաւակները, իբրեւ հայ ժողովրդի հարազատ զաւակներ, պիտի շարունակեն այդ պայքարը. արիւնով կը լինի, գրիչով կը լինի, պայքարով կը լինի, մինչեւ Հայը հաւաքուի իր բոյնին մէջ. հայը հային կառավարի, ոչ անգլիացին, ոչ ամերիկացին, ոչ ռուսը, ոչ թուրքը. հայը լինի իր երկրին տէրը, հայը լինի իր ազատութեան տէրը...»[175]:

1. Մ. Ներսիսյան, «Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում», Երեւան, 1935 թ., էջ 115:

2. Ս. Կարապետյան, «1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը եւ Սովետական Ռուսաստանը», Երեւան, 1965 թ. էջ 24:

3. Հ. Քալաշնունի, «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս», Երեւան, 1994 թ., էջ 32:

4. Տե՛ս ՀՀԿԱ, 121-97, էջ 1 (ԱՄՆ, Բոստոն):

5. Նույն տեղում, էջ 1-2:

6. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ. էջ 265:

7. ՀՀ ԿԱ, 121-97, էջ 1-2:

8. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1982 թ., էջ 468-469:

9. Նույն տեղում, էջ 477:

10. ՀՀԿԱ, 121-97, «Հայաստանի վերջին անցքերը», էջ 3 (ԱՄՆ, Բոստոն):

11. «Ճակատամարտ», 1921 թ., փետրվարի 1:

12. Տե՛ս Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1982 թ., էջ 479:
13. Մատենաշար «Ռազմիկ», թիւ 1, «Հայաստանի Հանրապետութեան վերջալոյսին», գրեց գնդ. Տ. Բաղդասարեան, Փարիզ, 1937 թ., էջ 235:
14. ՀՀԿԱ, 10/10-65 (ԱՄՆ, Բոստոն):
15. Ս. Վրացեան, «կեանքի ուղիներով», 1960 թ., էջ 242-243:
16. Նոյն տեղում:
17. Մատենաշար «Ռազմիկ», թիւ 1, «Հայաստանի Հանրապետութեան վերջալոյսին», գրեց գնդ. Տ. Բաղդասարեան, Փարիզ, 1937 թ., էջ 234:
18. Նոյն տեղում:
19. ՀՀԿԱ, 121-97, էջ 4 (ԱՄՆ, Բոստոն):
20. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 270:
21. «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երեւան, 1993 թ., էջ 89:
22. «Հայրենիք» ամս., 1926 թ., ապրիլ, էջ 96:
23. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 478:
24. «Ցառաջ», 1920 թ., նոյեմբերի 17:
25. Նոյն տեղում:
26. «Հայրենիք» ամս., 1926 թ., թիւ 6, ապրիլ, էջ 94:
27. «Հայրենիք» ամս., 1926 թ., թիւ 6, ապրիլ, էջ 95:
28. Ս. Վրացեան, «կեանքի ուղիներով», հ. Դ, Բէյրութ, 1965 թ., էջ 196:
29. Տե՛ս «Ցառաջ» օր., 1920 թ., նոյեմբերի 20:
30. Ս. Վրացեան, «կեանքի ուղիներով», հ. Դ, էջ 196:
31. Հ. Հ. Կ. Ա., թղթ. 17/17:
32. «Հայրենիք» ամս., 1954 թ., թիւ 5, մայիս, էջ 6-7:
33. ՀՀ ԿԱ, 121-97, «Վերջին անցքերը Հայաստանում», էջ 2-3 (ԱՄՆ, Բոստոն):
34. «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 4, 1978 թ., էջ 512:
35. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 1-2, 1993 թ., էջ 314:
36. Նոյն տեղում, էջ 315:
37. «Հայրենիք» ամս., 1925 թ., թիւ 9, էջ 106:
38. «Ցառաջ», 1920 թ., նոյեմբերի 17:
39. Նոյն տեղում:
40. Նոյն տեղում:
41. «Ճակատամարտ», 1920 թ. դեկտեմբերի 2:
42. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Թեհրան, 1982 թ., էջ 478-479:
43. «Հայրենիք» ամս., 1956 թ., հոկտեմբեր, էջ 23:
44. Նոյն տեղում, 1926 թ., ապրիլ, էջ 97:
45. «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երեւան, 1993 թ., էջ 104:
46. ՀՀԿԱ, 121-97, էջ 3 (ԱՄՆ, Բոստոն):

47. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 278-279:
48. Տե՛ս ՀՀԿԱ, 121-98, «Ալեքսանդրոպոլի բանակցութիւնները», էջ 2 (ԱՄՆ, Բոստոն):
49. Նոյն տեղում:
50. «Հայրենիք» ամս., 1934 թ., թիւ 5, էջ 126:
51. «Հայրենիք» ամս., 1926 թ., թիւ 9, էջ 111:
52. «Ճակատամարտ», 1921 թ., փետրվարի 8:
53. ՀՅԴ ԿԱ, Ս. Վ., 29-15 (ԱՄՆ, Բոստոն):
54. Նոյն տեղում, նաեւ՝ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 247, թ. 2:
55. Յ. Իրազեկ, «Մօտիկ անցեալից», 1958 թ., Պէյրութ, էջ 78:
56. «Ճակատամարտ», 1921 թ., փետրվարի 8:
57. «Հայրենիք» ամս., 1934 թ., թիւ 5, էջ 125:
58. Յ. Իրազեկ, «Մօտիկ անցեալից», էջ 81:
59. Մատենաշար «Ռազմիկ», թիւ 1, Փարիզ, 1937 թ., էջ 235-236:
60. «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», 1993 թ., էջ 109:
61. Յ. Իրազեկ, «Մօտիկ անցեալից», 1958 թ., Պէյրութ, էջ 82:
62. "Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.", Ереван, 1992 г., стр.468-469.
63. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 291:
64. Յ. Իրազեկ, «Մօտիկ անցեալից», էջ 82-83:
65. «Հայրենիք» ամս., 1934 թ., թիւ 5, մայիս, էջ 9:
66. Նոյն տեղում:
67. Յ. Իրազեկ, «Մօտիկ անցեալից», էջ 83:
68. «Հայրենիք» ամս., 1954 թ., թիւ 5, մայիս, էջ 10:
69. Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 1982 թ., էջ 498:
70. Նոյն տեղում:
71. Նոյն տեղում:
72. «Հայրենիք» ամս., 1954 թ., թիւ 5, մայիս, էջ 11:
73. ՀՀ ԿԱ, «Վերջին անցքերը Հայաստանում», 121-97, էջ 8 (ԱՄՆ, Բոստոն):
74. Նոյն տեղում, էջ 9:
75. Նոյն տեղում:
76. Ս. Վրացեան, «կեանքի ուղիներով», հ. Զ, «Հ. Տէրտէրեանի յուշերը», Պէյրութ, 1967 թ., էջ 278:
77. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 309:
78. Նոյն տեղում:
79. Ս. Վրացեան, «կեանքի ուղիներով», հ. Զ, էջ 279: (Հ. Տերտէրյանի հուշերը - Հ. Գ.)
80. Նոյն տեղում:

81. ՀՅԴ ԿԱ, Ս. Վ., տուփ 2-րդ, «Յ. Տէր Յակոբեանի յուշերը», էջ 16 (ԱՄՆ, Բոստոն):

82. Նույն տեղում:

83. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 248, թ. 1:

84. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Զ, էջ 279:

85. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 248, թ. 4:

86. Նույն տեղում, թ. 3:

87. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Զ, էջ 278:

88. ՀՅԴ ԿԱ, Ս. Վ., 2-րդ տուփ, «Յ. Տէր Յակոբեանի յուշերը», էջ 16 (ԱՄՆ, Բոստոն):

89. Նույն տեղում:

90. Յ. Իրազեկ, «Մօտիկ անցեալից», 1956 թ., Պէյրութ, էջ 81:

91. Նույն տեղում:

92. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, 1965 թ., էջ 207-208:

93. ՀՅԴ ԿԱ, Ս. Վ., տուփ 2-րդ, «Յ. Տէր Յակոբեանի յուշերը», էջ 9 (ԱՄՆ, Բոստոն):

94. Նույն տեղում:

95. "Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.", Ереван, 1992 г., ст.468.

96. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Զ, էջ 279:

97. Տե՛ս նույն տեղում:

98. Նույն տեղում, էջ 280:

99. Նույն տեղում:

100. Յ. Իրազեկ, «Մօտիկ անցեալից», էջ 87:

101. «Հայրենիք» ամս., 1954 թ., թիւ 5, մայիս, էջ 11:

102. Հովհ. Քաջազնունի, «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս», Երեւան, 1994 թ., էջ 36:

103. Յ. Իրազեկ, «Մօտիկ անցեալից», 1956 թ., էջ 87:

104. Յ. Քաջազնունի, «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս», 1994 թ., Երեւան, էջ 34:

105. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 302:

106. ՀՀ ԿԱ, 121-798, «Ալեքսանդրոպոլի բանակցութիւնները», էջ 2 (ԱՄՆ, Բոստոն):

107. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 310:

108. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, 1965 թ., էջ 197-198:

109. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 310:

110. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, էջ 198:

111. Ալ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», 1968 թ., էջ 310:

112. Նույն տեղում, էջ 312:

113. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Զ, 1967 թ., էջ 279:

114. «Հայրենիք» ամս., 1954 թ., թիւ 5, մայիս, էջ 11:

115. ՀՀԿԱ, 121-98, «Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները», էջ 2 (ԱՄՆ, Բոստոն):

116. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, էջ 199:

117. Նույն տեղում, էջ 197:

118. Նույնը, հ. Զ, էջ 283:

119. ՀՀԿԱ, 121-97, «Վերջին անցքերը Հայաստանում», էջ 10-11 (ԱՄՆ, Բոստոն):

120. ՀՅԴ ԿԱ, Ս. Վ., տարի 2-րդ, «Յ. Տէր Յակոբեանի յուշերը», էջ 27:

121. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Զ, էջ 287:

122. ՀՀ ԿԱ, Ս. Վ., տուփ 2-րդ, «Յ. Տէր Յակոբեանի յուշերը», էջ 27:

123. «Արեւելք», 1948 թ., փետրուար 18:

124. «Ալիք» բացառիկ, Թէհրան, 1956, էջ

125. Նույն տեղում:

126. «Արեւելք», 1948 թ., փետրուար 18:

127. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», 1965 թ., հ. Դ, էջ 188:

128. «Արեւելք», 1948 թ., փետրուար 18:

129. ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 528, թ. 170:

130. Նույն տեղում, թ. 275:

131. Նույն տեղում, թ. 274:

132. Տե՛ս Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, էջ 188:

133. ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 528, թ. 69:

134. «Ալիք» բացառիկ, 1956 թ., 4-ը մայիսի, էջ 22:

135. ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 23, թ. 411:

136. Նույն տեղում, թ. 419:

137. «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., թիւ 9, սեպտեմբեր, էջ 17:

138. Տե՛ս «Հայրենիք» ամս., 1956 թ., թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 29, նաեւ «Ալիք» բացառիկ, 1956 թ., 4-ը մայիսի, էջ 25:

139. «Հայրենիք» ամս., 1957 թ., թիւ 9, սեպտեմբեր, էջ 17:

140. Դրոյի գործունեութիւնը համառոտակիրճ ներկայացնող այս փաստաթուղթը (ՀՅԴ ԿԱ, Ս. Վ., 46-5Բ (ԱՄՆ, Բոստոն) կազմվել է նրա ձերբակալության կապակցութեամբ՝ ամերիկացիներին ներկայացնելու նպատակով:

141. Նույն տեղում:

142. Մ. Թորլաքյան, «Օրերուս հետ», Պէյրութ, 1963 թ., էջ 515:

143. Տե՛ս ՀՅԴԿԱ, Ս. Վ., 46-5Բ:

144. Տե՛ս Э. Оганесян, "Век борьбы", Мюнхен-Москва, 1991 г., ст.403.

145. «Հայրենիք» ամս., 1956 թ., թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 29:

146. Նույն տեղում:

147. Մ. Թորլաքյան, «Օրերուս հետ», Պէյրութ, 1963 թ., էջ 515:

148. ՀՅԴԿԱ, Ս. Վ., 46-5F, էջ 6:

149. Տե՛ս Նույն տեղում, նաեւ «Հայրենիք» ամս., 1956 թ., թիւ 10, հոկտեմ-

բեր, էջ 30:

150. «Հայրենիք» ամս. , 1957 թ. , թիւ 9, էջ 17:

151. ՀՅԴ ԿԱ, Ս. Վ. , 46-5F, էջ 8:

152. Նույն տեղում, էջ 7-8:

153. Տե՛ս նույն տեղում, նաեւ «Հայրենիք» ամս. , 1956 թ. , թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 30:

154. «Հայրենիք» ամս. , 1967 թ. , թիւ 5, մայիս, էջ 6:

155. «Հայրենիք» ամս. , 1956 թ. , թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 8:

156. «Հայրենիք» ամս. , 1967 թ. , թիւ 5, մայիս, էջ 5:

157. Նույն տեղում:

158. Ս. Վրացեան, «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, 1965 թ. , էջ 218, նաեւ ՀՅԴ ԿԱ, Ս. Վ. , 46-5F, էջ 10: Այդ նույնը տողերիս հեղինակի հետ ունեցած հանդիպումների ժամանակ վկայում են նաեւ նրա գործունեության այդ շրջանին առնչվող մարդիկ, որոնց հետ 1990 թ. ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում կայացած զրույցների ձայնագրութիւնները պահպանվում են:

159. «Հայրենիք» ամս. , 1956 թ. , թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 30:

160. «Բագին» ամս. , 1989 թ. , մայիս-հունիս, էջ 15-16:

161. Նույն տեղում:

162. Դրօյի կնոջ տիկին Գայանեի, ինչպես նաեւ նրա մասին պատմող այլ ձայնագրութիւնները պահվում են տողերիս հեղինակի հավաքածուում:

163. «Հայրենիք» ամս. , 1967 թ. , թիւ 5, մայիս, էջ 5:

164. Տե՛ս Մ. Թորլաքեան, «Օրերուս հետ», Պէյրութ, 1963 թ. , էջ 519:

165. Նույն տեղում, էջ 521:

166. Նույն տեղում:

167. Նույն տեղում, էջ 522:

168. Նույն տեղում, էջ 525:

169. «Հայրենիք» ամս. , 1956 թ. , թիւ 10, հոկտեմբեր, էջ 30:

170. «Հայրենիք ամս. , 1960 թ. , էջ 94:

171. Տիկին Գայանեի ձայնագրութիւնից:

172. «Հայրենիք» ամս. , , 1957 թ. , թիւ 9, սեպտեմբեր, էջ 17:

173. Մ. Թորլաքեան, «Օրերուս հետ», 1982 թ. , էջ 545:

174. Վահրամ Ղեւոնդի Բարսեղյանի (ԱՄՆ, Բոստոն) ձայնագրութիւնից:

175. «Դրօ», Պէյրութ, 1956, էջ 9:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԴՐՕՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Անդրադարձ

Երկրորդ մեծ պատերազմին հայ կեանքի մէջ ամենէն աւելի աղմուկ ստեղծուեցաւ մեր ընկերներէն Դրօյի անուան շուրջ:

Երբեմնապէս հակադաշնակցական մամուլը իր անկման մէջ հասաւ մինչեւ անբարոյութեան վերջին ծայրակէտը՝ ամէ՛ն սուտ յօրինելով եւ անխղճաբար ամէ՛ն տիղմ թափելով հայ ժողովուրդի ամենէն ազնուական զաւակներէն մէկուն՝ ընկ. Դրօյի հասցէին:

Երբ այս յարձակումներն ու սուտերը կու գային բոլշեւիկներո՛ւ կողմէ՝ մենք չէինք զարմանար, որովհետեւ Մոսկուան գիտէ - գիտենք նաեւ մենք - թէ ինչո՛ւ կը հալածէ Դաշնակցութիւնը, ինչո՛ւ կը հալածէ դաշնակցական Դրօն:

Սակայն մենք, ծանօթ ըլլալով հանդերձ մեր ոչ-բոլշեւիկ հակառակորդներու բարոյականին, այնուամենայնիւ, կը զարմանայինք, երբ նոյն սուտերն ու յարձակումները նոյնութեամբ կը կրկնէին նաեւ անոնք.

- Մի՞թէ այսքա՛ն ստորացումի ընդունակ է հայ մարդը, - տագնապով ու խորին դառնութեամբ կ՛ըսէինք մենք մեզի:

Նիւ Եորքի համայնավար պաշտօնաթերթը՝ «Լրաբեր»՝ իր 1944 Յուլիս 6-ի թիւին մէջ, ամբողջ էջի լայնքին, ազդի մը ձեւով, իբրեւ առաջին էջի առաջին տող, խոշորկեակ գիրերով, կը յայտարարէր.

- «ԴՐՕՆ, ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԴԱՒԱՃԱՆ»:

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ Կ՛ԸՍԷ. - ՎԱՍԱԿ ԴՐՕՆ ԻՐ ԴԱՇՆԱԿ ՀՐՈՍԱԿՆԵՐՈՎ ԿԸ ԾԱՌԱՅԷ ՀԻԹԼԵՐԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ»:

«Լրաբեր»-ի ելոյթէն երեք օր վերջ, Պոսթընի ռամկա-

վար պաշտօնաթերթը՝ «Պայքար»՝ իր 1944 Յուլիս 9-ի թիւին մէջ, «Էջմիածին» պարբերականի 1944 Յունուարի թիւէն արտատպելով Սուրէն ծ. վարդապետի գրութիւնը - «Ուղեւորութիւններ Հիւսիսային Կովկասում» - եւ այս առթիւ ընկ. Դրօյի դէմ խմբագրական մըն ալ թխելով, թերթի առաջին էջին վրայ, ազդի մը ձեւով ու խոշորկեկ գիրերով, կ՛աւետէր.

- «ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԴՐՕ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ Կ՛ԵՐԹԱՅ ՆԱՑԻՍՏՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ, ԿԸ ԹԱՒԼԷ ԱՆՈՆՑ ՀԵՏ, ԿԸ ՓԱԽՉԻ ԱՆՈՆՑ ՀԵՏ»:

Եւ որովհետեւ այսքան ցնծալի լուր մը հաղորդած էր «Էջմիածին», ուստի Հիւս. Ամերիկայի «Ազգային Խորհուրդը», ուր համախմբուած էին բոլշեւիկները, ռամկավարներն ու հնչակեանները, Նիւ Եորքէն հեռագիր մը կը քաշէր Մոսկուա՝ «Իզվեստիա»-ի, խստօրէն դատապարտելով Դրօյի դաւաճանութիւնը եւ առ այդ՝ ի քաջալերութիւն Մայր Աթոռի կղերականներու՝ 1000 տոլար տրամադրելով «Էջմիածին»-ի... Եւ «Լրաբեր»-ներու ու «Պայքար»-ներու այս պիղծ արարքները կ՛արձագանգէին գաղութէ գաղութ լայնօրէն տեղ գտնելով բոլոր հակադաշնակցական - բոլշեւիկ, ռամկավար եւ հնչակեան - թերթերու մէջ:

Առանց ամենափոքր խղճայարութեան, առանց ցաւի եւ ամօթի կը քաշքշուէր մարդ մը, որ իր պայծառ ու շքեղ անունով զարդարած է Հայկական Ազատամարտի ամէնէն դիւցազնատիպ էջերը...

Դաւաճան կը հռչակուէր մարդ մը, որուն հայրենապաշտ բազուկի ահեղ հարուածներուն տակ արիւնլուայ գետին փռուած են մեծազօր ու վաւերական դաւաճանները հայ ժողովուրդի...

Թալանճի, Վասակ կ՛որակուէր իրա՛ւ անձնուրաց մը - քաջերուն մէջ շքեղօրէն քաջը եւ հերոսներուն մէջ կախարդօրէն հերոսը - որուն բովանդակ մրրկայոյզ կեանքը անհաշիւ, անկաշառ եւ անվերջ նուիրում մը եղաւ իր ժողովուրդին եւ հայրենիքին...

Ի՞նչպէս հրապարակ եկաւ Դրօյի անունը:

Թերթի ժլատ սիւնակները, տարաբախտաբար, հնարաւորութիւն չեն ընծայեր մեզ այս հարցի սպառիչ պատասխանը տալու:

Մենք ստիպուած ենք գոհանալ քանի մը սեղմ լուսաբանութիւններով:

Երկրորդ մեծ պատերազմին, նախաձրագրուած «հանդիսաւորութեամբ» մը, Դրօյի անունը երեք անգամ հրապարակ դրուեցաւ:

Առաջին անգամ այդ անունը մամուլի նիւթ եղաւ 1943-ի Յունուարին, երբ բանաստեղծ Ա. Իսահակեան Երեւանէն արտասահմանեան թերթերու ուղղեց «Արկածախնդիրներ» խորագրով իր ծանօթ յօդուածը:

Երկրորդ անգամ Դրօյի անուան շուրջ աղմուկ ստեղծուեցաւ գաղթահայ մամուլին մէջ 1944-ին, երբ Երեւանէն ստացուեցաւ «Էջմիածին» պարբերականի 1944 Յունուարի թիւը, ուր ոմն Սուրէն ծ. վարդապետ զետեղած էր իր ծանօթ թղթակցութիւնը՝ «Ուղեւորութիւններ Հիւսիսային Կովկասում»:

Եւ, վերջապէս, երրորդ անգամ կատաղի արշաւ մը շղթայազերծուեցաւ Դրօյի անուան շուրջ 1945 ամրան, երբ Ազգային Եկեղեցական Համաժողովէն արտասահմանեան պատուիրակները վերադարձան իրենց տեղերը:

Պատահականութեան արդիւնք չեն այս թուականները: Աւելի ուշ մեր կեանքի խուզարկու գրիչը, աւելի խաղաղ պայմաններու մէջ, ի վիճակի պիտի ըլլայ ստոյգ եւ անվիճելի տուեալներով պարզելու, թէ ինչո՞ւ յատկապէս ա՛յս թուականներուն, 1943 Յունուար, 1944 Յունուար եւ 1945 Յուլիս - ՄՈՍԿՈՒԱՆ Երեւանի եւ Էջմիածնի միջոցով արտասահմանեան իր քարոզչական մեքենան լարեց ընկ. Դրօյի դէմ:

Այսօր եւ առ այժմ - քանի մը խօսք միայն:

1942 Յուլիսի կէսերուն գերման բանակը իր գլխաւոր ուժերը ուղղեց դէպի Սթալինկրատ: Օրհասական կռիւները պատմական քաղաքի պատերուն տակ շարունակուեցան մինչեւ 1942 Նոյ. 19, երբ սկսաւ ռուսական հակայարձակումը. բուն յաղթանակը եկաւ 1943 Փետրուար 2-ին՝ գերման ընտրելագոյն բանակը, աւելի քան 300. 000 սուին, իսպառ փոշիացնելով Սթալինկրատի հարթադաշտերուն վրայ:

Սակայն յաղթանակը եկաւ, ինչպէս ըսինք, 1943 Փետր. 2-ին: Մինչեւ այդ թուականը, մանաւանդ Դեկտեմբեր-Յունուարին, բնաւ յայտնի չէր մարտերէն ահեղագոյնի բախտակիցը ելքը: Կռիւը կրնար վերջանալ նաեւ գերմա՛ն յաղ-

թանակով: Այս յոդի ենթադրութեամբ ահա, 1942-ի Դեկտեմբերին Չեկան կը թխէ «Արկածախնդիրներ» խորագրով իր յօդուածը, զայն ստորագրել կու տայ Իսահակեանի եւ շտապ կը յղէ արտասահմանեան բոլոր թերթերուն (որոնց կարգին նաեւ «Յուսաբեր»-ի):

Յօդուածը Դաշնակցութեան դէմ ուղղուած չէ՛, այլ ուղղուած է սոսկ անոր ծոցին մէջ տեղ գտած «արկածախնդիր»-ներու...

Յօդուածով Դաշնակցութիւնը դատախազ կը կարգուի իր «արկածախնդիր զաւակներու նկատմամբ, որոնք դաւաճանած են դաշնակցութեան անցեալին եւ դաւանանքին»:

Բանաստեղծը, արտասահմանէն Հայաստան դառնալէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով, այդ գրութեան մէջ հանդէս կու գայ իբրեւ դաշնակցական, եւ իր կուսակցութեան կը խօսի անոր վարկին նախանձախնդիր դաշնակցականի՛ ոգիով:

Ահա այն Հայաստանը, որ Երեւանէն բանաստեղծը կը ներկայացնէ իր կուսակցութեան.

«Պարտէ՞ անոնց վտանգաւոր քայլերը, անոնց ազգակործան գործունէութիւնը, կը պայքարէ՞ անոնց դէմ, կը մերկացնէ՞ զանոնք զանգուածներու առջեւ» (քաղուածքները տեսնե՛լ «Ժողովուրդի Ձայն», Պէյրութ, 1943 Յունուար 27-28-ի թիւերը):

Պարզ էր, թէ ո՛վ է յօդուածին բուն հեղինակը եւ ի՛նչ է գրութեան հետապնդած բուն նպատակը:

Սթալինկրատի մռայլ վախճանը նկատի առնելով Չեկան քօղարկած ճիգ մը կ'ընէր՝ Դաշնակցութիւնը ողոքելու եւ զայն Դրօյի եւ իր ընկերներու դէմ հանելու:

Աւելին. այդ նոյն օրերուն Չեկան, որուն խանձող շունչին տակ թօշնած ու դալկացած էր Հայ քնարը, իրեն օգնութեան կը կանչէ հրեղէն զաւակը Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ դիւցազնաշունչ Սիամանթօն...

Առաւօտ մը Երեւանի մէջ լոյս կը տեսնէ «Ս. Հայաստան»-ը, որու բովանդակ էջը, ամբողջ լայնքին, հսկայ գիրերով, բռնած է դաշնակցական անմահ երգչի բոցեղէն մարտահրաւէրը - «ԶԱՐԿ, ԿՈՎԿԱՍ»...

Եւ ո՞վ գիտէ, ո՞վ կրնայ ըսել, թէ ինչպէ՛ս թունդ ելաւ

տագնապահար Հայրենիքի վառուած հոգին, երբ ան լսեց իր անմեռ, իր հարազատ զաւկի կրակոտ խօսքը...

Այսպէս է Բոլշեւիզմը, այսքան անարի եւ այսքան վատ...

Երբ Սթալինկրատի գոյամարտը վերջացաւ ռուսական զէնքի փառաւոր յաղթանակով այդ յաղթանակի հետ միասին լռեց նաեւ Սիամանթօն...

Նոյն յաղթանակին հետ միասին մեռաւ նաեւ Իսահակեանի գրութիւնը...

Բոլշեւիկները այլեւս անյարմար նկատեցին այս վերջին գրութեան անդրադառնալ, կարծես իրենք չըլլային անոր հեղինակները:

Այդ գրութիւնը - նկատենք անցողակի - Հայաստանէն գալով Հայաստանի թերթերուն մէջ երբեք չերեւցաւ:

Այսպէս լուռ անցաւ տարին մինչեւ 1944 Յունուար, երբ մէկէն «Էջմիածին» պարբերականը, իր անդրանիկ թիւը հրապարակելով, անոր մէջ հրատարակութեան տուաւ Սուրէն ծ. վարդապետի ծանօթ գարշելի գրութիւնը՝ «Ուղեւորութիւններ Հիւսիսային Կովկասում» խորագրի տակ:

Անցողակի յիշատակենք, որ նաեւ այս յօդուածի մասին Հայաստանի խորհրդային թերթերու մէջ ոչ իսկ Մէկ ՏՈՂ երեւցաւ:

«Ուղեւորութիւններ»-ը, նմանութեամբ «Արկածախնդիրներ»-ու, Չեկայի կողմէ պատրաստուած գրութիւն մըն էր, բացառաբար արտասահմանի համար:

Երբ «Էջմիածին»-ը հասաւ մեզի, գաղթաշխարհի հակադաշնակցական բոլո՛ր թերթերը, գլխաւորութեամբ բոլշեւիկներու, առանց որեւէ կասկածի եւ կամ վերստուգման ենթարկելու անծանօթ կղերականի մը անարժէք գրութիւնը, ամբողջութեամբ իւրացուցին զայն եւ բուռն ու ատելավառ պայքար բացին թէ՛ Դաշնակցութեան, եւ թէ՛ ընկ. Դրօյի դէմ:

Սուրէն վրդ. -ի բերնով խօսողը կարծես մարգարէ մը ըլլար, որ եկած էր իր հօտին - համայնավար եւ համայնավարամիտ - ճշմարտութիւններ պատգամելու...

Սակայն երկար չտեւեց այս կեղծ մարգարէի սին փառքը:

Պայքարը մէկէն դադարեցաւ, եւ դադարեցաւ խորհրդաւոր պայմաններու տակ:

Ջեւապէս Մայր աթոռը բացած ըլլալով պայքարը (իր պարբերականի էջերէն)՝ ձեւապէս Մայր Աթոռն ալ զայն փակեց, երբ իր պատուիրակները - պրոֆ. Աշոտ Աբրահամեան եւ Անուշաւան Տէր Գրիգորեան - 1944-ի գարնան արտասահման անցան՝ կաթողիկոսական ընտրութեանց համար մերձարեւելեան գաղութներու մէջ Իրանէն մինչեւ Եգիպտոս՝ նախապատրաստական աշխատանքներ տանելու համար:

Միսաք Թոդլաքյան

Դրօշի խնդրին նուիրուած «Մեր պատասխանը» խորագրով խմբագրականին մէջ «Յուսաբեր»-ի 1945 Օգոստոս 9-ը թիւով կը գրէինք.

«Երբ այս տղայամիտ եւ գրգռիչ գրութեանը առթիւ հարցում ուղղեցինք Երեւանի կարեւոր անձի մը՝ մեզի ըսուեցաւ.

« - ԻՐԱՒԱՑԻ ԷՔ. ՊԷՏՔ ՉԷ, ՈՐ ԱՅԴ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՏՊՈՒԷՐ, ՊԻՏԻ ԱՌԱՋԱՐԿԷի ՉՊԱՏԱՍԽԱՆԵԼ ԱՅԴ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՐՑԸ ՓԱԿՈՒԱԾ ՆԿԱՏԵԼ. ԹԻՒՐԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔ Է ԱՆՈՐ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄԸ. ՆՄԱՆ ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՅԼԵՒՍ ՉԻ ՏՊՈՒԻՐ»:

Ինչպէս ըսինք, պատահական անձ մը չէր այս խօսքերը մեզի ըսողը, այլ լիազօր մը, որ իրաւունք եւ արտօնութիւն ուներ այս կարգի յայտարարութիւններ ընելու:

Մեր նոյն խմբագրականին մէջ, շարունակելով մեր խօսքը, կը գրէինք:

«Այս յայտարարութիւնը որոշ հաւատք ներշնչեց մեզ հենց այն պատճառով, որ Դրօշի դէմ յօդուածը հրատարակուած էր ոչ թէ «Ս. Հայաստան»-ի մէջ (որ կառավարական եւ կուսակցական պաշտօնաթերթ մըն է), այլ «Էջմիածին»-ի մէջ (որուն կրօնական հանգամանքը անարժէք կը դարձնէր իր կուսակցական-քաղաքական ելոյթը):

Համաձայն մեզ տրուած խորհրդի՝ մենք չպատասխանեցինք, եւ Երեւանն ալ լռեց: Ու լռեց աւելի քան տարի մը: Երեւանի այս վերջին լռութիւնը տեւեց առ Յունիս 1945, մինչեւ Էջմիածնի Ազգային Եկեղեցական Ժողովը»:

Արդ, ինչո՞ւ Երեւանը «Դաշնակցութիւն-Դրօ» երկուօրեակի դէմ պայքարը վերսկսաւ 1944-ի Յունուարին եւ արագօրէն ալ զայն փակեց եւ մնաց լուռ մինչեւ 1944 Յունիս:

Եթէ վերսկսման շուրջ կրնան տարբեր կարծիքներ գոյութիւն ունենալ, ԴԱԴԱՐԵՑՄԱՆ շուրջ, բոլոր պայմաններու տակ, տարակարծութիւններ պէտք չէ որ ըլլան:

Դադարեցումը որոշապէս ու պարզօրէն կապուած է կաթողիկոսական ընտրութիւններուն:

Մոսկուան իրեն վերապահուած պատճառներով կ՛ուզէր նաեւ «հայրենուրաց» ու «հայրենադաւ» Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը ապահովել 1945-ի կաթողիկոսական ընտրութիւններուն:

Իսկ եթէ անհնար է այս, կ՛ուզէր ապահովել Դաշնակցութեան գոնէ բարեկամական կեցուածքը ընտրութիւններու հարցին մէջ:

Նոյնը եղաւ Մոսկուայի վերաբերումը կաթողիկոսական ընտրութեան նաեւ առաջին Համագումարին, 1941 ապրիլ, երբ քանի մը օրուան մէջ Լիբանանի դաշնակցական պատուիրակի՝ ընկ. Գ. Իփէքեանի վիզէն եկաւ Մոսկուայէն:

Արդ. 1944-1945 թուականներու կաթողիկոսական ընտրութեան այս նախապատրաստական շրջանին կարելի չէր միաժամանակ «կարկանդակը եւ՛ ուտել, եւ՛ պահել», ինչպէս որ չինը կ՛ըսէ:

Կարելի չէր եւ՛ Դաշնակցութեան օժանդակութիւնը ունենալ ընտրութեան հարցին մէջ, եւ՛ Դաշնակցութեան դէմ հայհոյելը:

Այս նենգ նկատումներով խորհրդային վատոգի իշխա-

նութիւնը լռեց մինչեւ 1945 Յունիս, երբ կարելի դարձաւ էջմիածնի մէջ գումարած Ազգ. Եկեղեցական Ժողովին կողմէ կաթողիկոսական տեղակալ Գէորգ Չէօրէքճեանը հռչակել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:

Հոտ իսկ, էջմիածնի մէջ, Համաժողովի փակման օրը, 1945 Յունիս 25-ին, բացառաբար Սթալինի ուղղուած ուշագրաւ հեռագրով մը - այս հեռագիրը ռամկավար թերթերը չտուին - հայկական ճակատի վրայ բացուեցաւ այն պայքարը Անգլիոյ եւ Ամերիկայի դէմ, որ այսօր ծաւալած ու թունաւորած է ամբողջ աշխարհը:

Վստահ, որ այս պայքարի մէջ կարելի չէ Դաշնակցութեան համեմատութիւնը ունենալ, Երեւանը էջմիածինէն արտասահման ճամբեց գաղութահայութեան բոլոր պատուիրակները՝ զանոնք ամէնքը Դաշնակցութեան դէմ զինելով եւ անոնց ամէնուն ձեռքը ինչ-որ լուսանկարներ տալով, ուր Դրօն՝ կը տեսնուի գերման մէկ-երկու զինուորականներու հետ...

Պատուիրակները վերադարձան, նոյն լուսանկարները անթիւ անգամներ, զանազան չափերու վրայ, զետեղեցին հակադաշնակցական բոլոր թերթերու մէջ՝ ահաւոր, խուժդուժ ու անպատկառ ոռնոց մը բարձրացնելով թէ՛ Դրօյի եւ թէ Դաշնակցութեան դէմ:

Անցողակի դարձեալ շեշտենք հոս, որ նաեւ այս պիղծ պայքարին Երկրի խորհրդային մամուլը չանդրադարձաւ ոչ իսկ Մէկ ԲԱՌՈՎ:

Համբաւաւոր լուսանկարներէն ոչ իսկ Մէկ ՀԱՏԸ երեւցաւ խորհրդային թերթերու մէջ:

Զեկայի նաեւ այս ցածրորակ հոգեւոր կերը սահմանուած էր բացառաբար արտասահմանեան հօտի համար:

Այս վերջին պայքարը այդ օրերէն գրեթէ նոյնութեամբ կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ, որ խորքին մէջ պայքարը Դրօյի դէմ չէր, այլ դաշնակցութեան, ըլլա՛յ այն ժամանակ՝ երբ Զեկան Դաշնակցութեան դատապարտանքը կը հայցէր «արկածախնդիր»-ներու դէմ, ըլլա՛յ այն ժամանակ՝ երբ Զեկան բուն «արկածախնդիր»-ը Դաշնակցութեան մէջ կը տեսնէր:

Ընկ. Դրօն համազգային կշիռով Դաշնակցութեան առաջնորդներէն ըլլալով՝ Բոլշեւիզմը իր պայքարը Դաշնակցութեան դէմ տարաւ առաւելաբար ընկ. Դրօյի գիծով, միաժամանակ նաեւ այս անբասիր հայրենասէրը մրոտելու համար:

Ընթերցողը տեսաւ նաեւ, որ Բոլշեւիզմը յաւիտենական սէրեր ու ատելութիւններ չունի, ո՛չ իսկ Դրօյի եւ Դաշնակցութեան հանդէպ, այլ ունի յաւիտենական շահեր:

Երբ իր շահերը կը պահանջեն, Բոլշեւիզմը քօղարկուած «դատապարտանք»-ի ձեւին տակ մինչեւ իսկ կը քծնի՛ Դաշնակցութեան առջեւ՝ անոր յեղափոխական անցեալը ոգեկոչելով, ինչպէս որ ըրաւ 1942-ի դեկտեմբերեան մռայլ ու յուսահատ օրերուն, «Արկածախնդիրներ» ծանօթ յօդուածին մէջ:

Երբ իր շահերը կը պահանջեն, թունաւոր պայքար կը վերսկսի՝ մէկէն եւ անակնկալաբար ձայնը կտրելու պայմանով, ինչպէս որ ըրաւ 1944-1945 թուականներուն:

Եւ երբ իր շահերը կը պահանջեն, տիպար վատ մը կը դառնայ թէ՛ Դրօյի եւ թէ՛ Դաշնակցութեան նկատմամբ, ինչպէս որ եղաւ 1945 Յունիսէն այս կողմ, մինչեւ այսօր:

Այսքան ոչի՛նչ, այսքան անարժէք է Բոլշեւիզմի խօսքը գաղափարներու, տեսակէտներու եւ հաւատքի լոյսին տակ:

Բայց մի՞թէ նոյնը չէ Բոլշեւիզմը մի՛շտ, ամէ՛ն տեղ եւ բոլորի՛ նկատմամբ:

1941 Մայիս 19-ին, երբ տակաւին իր ուժի մէջ էր 1939 Օգոստոս 23-ի ռուսեւգերման բարեկամութեան ուխտը, երբ Հիթլեր ու Սթալին սրտակից եղբայրներ էին տակաւին եւ երբ այնքան անհաւանական կը թուէր 1941 Յունիս 22-ին շղթայազերծուած ռուսեւգերման զինաբախումը, Նիւ Եորքի համայնավար պաշտօնաթերթը՝ «Լրաբեր»՝ դժուարացնելու համար Միացեալ Նահանգներու օժանդակութեան գործը Մեծն Բրիտանիոյ, Ապրիլեան ջարդերու առիթով կը նկատէր.

«Ամերիկահայե՛ր, յիշեցէք այն ընդվզեցուցիչ եւ չարագուշակ փաստը, թէ ի՛նչպէս առաջին մեծ պատերազմին անգլիական կայսերապաշտութիւնը Հայերը իր «փոքր դաշնակից»-ը կ՛անուանէր, մինչ թէ՛ այդ նոյն պատերազմի ընթացքին եւ թէ՛ այդ պատերազմէն ետքը ան կը գործէր այն-

պէս, որպէսզի իրագործուի Հայերու իսպառ բնաջնջումը...»:

Աւելի ուշ նոյն «Լրաբեր» իր 1944 Մարտի 9-ի խմբագրականով կը գրէր.

«Առաջին համաշխարհային պատերազմի ատեն հայերու վանգուածային բռնագաղթը եւ բնաջնջումը ծրագրուած էր Պերլինի մէջ եւ գործադրուեցաւ գերման զինուորականներու անմիջական ղեկավարութեամբը»:

Երբ Սթալին եղբայրացած էր Հիթլերի՝ մեզ բնաջնջողը, ըստ համայնավար «Լրաբեր»-ի, ԱՆԳԼԻԱՆ էր, մինչ ետքէն, երբ Հիթլեր դաւաճանեց եղբայրութեան ուխտին եւ յարձակուեցաւ Սթալինի վրայ, մեզ բնաջնջողը, ըստ նոյն «Լրաբեր»-ին, եղաւ-դարձաւ ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ...

Վաղը կրկին ԱՆԳԼԻԱ՞Ն պիտի դառնայ, երբ անգլեւտուս տարակարծութիւնները աւելի խորանան...

«Մենք շատ լաւ գիտենք, - կը գրէր Ալ. Միասնիկեան, «Եռամեայ Խ. Հայաստանի առօրեայ խնդիրները» խորագրին տակ, - որ արտասահմանում պատրաստուած մարտական կուսակցութեան չարաբաստիկ զինակիրները պատրաստ են կոչելու, ո՛չ, Հայկական Հարց կայ, Թրքահայաստանի խնդիրը մնում է»:

«Տաճկահայաստանի խնդի՞ր, - լուծուած է... Մեզ համար գոյութիւն չունի ե՛ւ սահմանների հարց»:

Արձագանգելով Միասնիկեանի այս յայտարարութեան, ուրիշ ականաւոր բոլշեւիկ մը՝ Ա. Կարինեան՝ կը գոչէր.

«Հայաստանի խորհրդայնացումով Հայկական Հարցը մի անգամ եւ ընդմիշտ լուծուած է»:

Աւելի առաջ, 1918 Նոյ. 29-ի ծանօթ «Դեկլարացիա»-ի հեղինակները - Ս. Կասեան, Աւ. Նուրիջանեան, Ալ. Բէգզադեան, Ս. Դովլաթեան, Ա. Մռաւեան եւ Ս. Տէր Գաբրիէլեան - իրենց ստորագրութեանը տակ սրտագին ողջոյն մը ուղղելով Թուրքիոյ՝ կը յայտարարէին.

«Հաւատում ենք, որ իմպերիալիստական լծից ազատագրուող ժողովրդական Տաճկաստանը մեզ եւս իր հետ Սեւրի դաշնագրի հակառակորդ համարելով՝ մեզ եղբայրական ձեռք է մեկնելու...»:

Ստորակներու այս ամբոխը ունենալով իր առջեւ՝ Քրեմլը Թուրքիոյ հետ կնքած իր զոյգ դաշնագրերու մէջ - Մոսկուայի (1921 Մարտ 16) եւ Կարսի (1921 Հոկտ. 13) - ուրանալով կ՛ուրանար Հայկական Հարցը՝ ԲՈՎԱՆԴԱԿ ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՐՔԱԿԱՆ ՀՈՂ ՆԿԱՏԵԼՈՎ...

Այս հերոսական գործերու հեղինակները այսօր մե՛զ կը հռչակեն «Թուրքիայի հողային ամբողջականութեան անձեռնմխելիութեան սկզբունքի կողմնակից» («Լրաբեր», 1948 Յունուար 22), երբ ստոյգ է, որ նաեւ վաղը այս նոյն ազգադաւները նոյնքան դիւրութեամբ հայկական հողերը պարգեւ պիտի տան ե՛ւ Թուրքին, ե՛ւ վրացիին, ե՛ւ Թաթարին...

Եւ ինչո՞ւ վաղը...

Երէկ, իր 1944 Փետր. 24-ի խմբագրականին մէջ, «ՆՈՐ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» խորագրին տակ, համայնավար «Լրաբեր» մեր հասցէին կը գրէր.

«Դաշնակները մինչեւ այսօր ալ կը ծառայեն Հիթլերի պատերազմական նպատակներուն. ԱՅՍՕՐ ԱՆՈՆՔ ՆՈՐ ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԿԸ ՄԱՐՔԵՆ, ՈՐՈՒՆ ԱՆՈՒՆԸ ԴՐԱԾ ԵՆ «ԹՐՔԱՀԱՅ ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ԿՅՈՒՄ ՍՈՎԵՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ»:

Այս տողերուն հեղինակը՝ նոյն «Լրաբեր»-ը, իր 1948 Մարտ 13-ի խմբագրականին մէջ, դարձեալ մեր հասցէին, կը գրէր.

«Դաշնակցութեան կուսակցապետները անզուսպ կատաղութեամբ կը կռուին թրքահայ հողերու ազատագրումին դէմ»:

Ա՛յս է Բոլշեւիզմը, եւ այսպէս մի՛շտ, այսպէս ամէ՛ն տեղ եւ ամէնքի՛ նկատմամբ:

Իր բոլոր ամբաստանութիւնները նաեւ ընկ. Դրօյի դէմ նոյն կշիռը, նոյն ազատութի՛ւնը եւ պարկեշտութի՛ւնը ունին:

Ահա թէ ինչո՛ւ որքան աւելի Բոլշեւիզմը իր բոլոր թմբկահարներով միասին կը չարախօսեն ընկ. Դրօյի հասցէին, այնքան աւելի ոչ միայն իր կուսակցութեան, այլ եւ համայն հայ ժողովուրդի մէջ կը ծաւալին յարգանք ու սէր Դրօյի անձին շուրջ:

Սակայն ընկ. Դրօն - ըսէ՛ եւ կրկնէ՛ - հակադաշնակցական վոհմակի յուրացած խժալուր վայնասունին մէջ զո՛հն է իր կուսակցութեան:

Այս անպարկեշտ եւ սանձարձակ արշաւին մէջ Դրօն սոսկ

պատրուակ է, բայց երբեք պատճառ:

Բուն պայքարը Դաշնակցութեան դէմ է՝ զայն արատաւորելու եւ զայն զգետնելու համար:

1944 Դեկտ. 28-ի գիշերը Ռումանիոյ մայրաքաղաքին մէջ, Պուքրէշ, անակնկալաբար զանգուածային խուզարկութիւններ տեղի կ՛ունենան եւ կը ձերբակալուին շուրջ 1200 ռումանացի լէգէոնականներ:

Նոյն գիշերը, գործակցութեամբ ռումէն եւ խորհրդային զինուորական իշխանութեանց, կը ձերբակալուին նաեւ բազմաթիւ անմեղ հայեր, կա՛մ իբրեւ դաշնակցական եւ կա՛մ իբրեւ Դաշնակցութեան համակիր անձեր:

Ահա քանի մը անուններ՝ համոզուելու համար, թէ որքան անմեղ էին այդ մարդիկը. Ռուբէն Խորայէլեան (առեւտրական), Գէորգ Ղազարեան (դաշնակցական, շուրջ 75-ամեայ ուսուցիչ), Գուրգէն Սարգսեան (ուսուցիչ), Խաչատուր Եգանեան (ուսուցիչ, դաշնակցական), Յարութիւն Աթանեսեան («Հայ Մամուլ»-ի նախկին խմբագիր), Վահան Կէմիճեան (փաստաբան), Գէորգ Քէստանեան (առեւտրական), Վարդան Առաքելեան (դաշնակցական, նախկին ուսուցիչ, առեւտրական), Սերոբէ Սուրեան (սուրճի առեւտրական) եւ այլն:

Այս մարդիկ չմեկնեցան երկրէն, գիտակցօրէն մնացին Ռումանիա, որովհետեւ ոչ մէկ յանցանք գործած էին ո՛չ կարմիր բանակի եւ ոչ ալ Խորհրդային իշխանութեանց դէմ:

Հակառակ այս բացայայտ իրողութեան, անոնք ամէնքն ալ մէկէն եւ անակնկալաբար ձերբակալուեցան եւ ետքէն ալ քշուեցան դէպի Ռուսիոյ խորերը...

Ռումանիոյ բովանդակ հայութիւնը յուզումի մէջ էր այս անխիղճ եւ տմարդի ձերբակալութեանց առիթով:

1945 Յունուար 14-ին լոյս կը տեսնէր Պուքրէշի համայնավար պաշտօնաթերթը՝ «Պահակ»՝ ամբողջութեամբ նուիրուած ձերբակալութեանց:

«Դաշնակցական կամ համակիր անձեր՝ զարմանք ու ցաւ կը յայտնեն ձերբակալութիւններու առիթով»,- կը յայտարարէր «Պահակ»:

«Հայաստանեան շրջանակները՝ փաստացի դատողութեանց ու հայ պետական ըմբռնումի վրայ կանգնած՝ կ՛արտայայտէին իրենց հաւատքը սովետական իշխանութեանց միջոցառումներու ճշդութեան եւ արդարամտութեան վրայ», - կը յայտարարէր նոյն բոլշեւիկ պարբերաթերթը:

Այս «արդարամտութեան» թէ՛ ապացոյցը տալու եւ թէ ցնցուած ռոմանահայութիւնը լուսաբանելո՛ւ եւ խաղաղեցնելո՛ւ համար, նոյն «Պահակ» իր նոյն թիւով կը գրէր:

«Ո՛րն է հայ պետութեան տեսակետը» (ձերբակալութեանց մասին. - «Յուս.»):

«Ահա պաշտօնական կարծիքը մեր Ընդհանուր Հայրենիքի՝ Սովետական Միութեան բարձրաստիճան պաշտօնատար Մոլոթովի.

«ՈՐՈ՞Ի ՀԱՄԱՐ ԱՅԺՄ ՊԱՐԶ ՉԷ, ԹԷ ՈՎ ՈՐ ԴԵՌ ԻՆՔԶԻՆՔԸ ԴԱՇՆԱԿ Կ՛ԱՆՈՒԱՆԷ, ՉԻ ԿՐՆԱՐ ՈԵՒԷ ԱՅԼ ԴԵՐ ԽԱՂԱԼ, ԲԱՅԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹՇՆԱՄԻԻ ԴԵՐԷՆ, ԱՅՆ ՍՈՎԵՏ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՈՐ ՈՏՔ Է ԴՐԵՐ ՊԱՆԵԱԼԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ ՈՒՂԻՒՆ ՎՐԱՅ»:

Ուրեմն խօսքը բացառաբար Դրօյի մասին չէր, այլ Ամէ՛ն դաշնակցականի, որու մէջ համայնավար կուսակցութեան Պոլիտբիւրոյի անդամը՝ «բարձրաստիճան պաշտօնատար» Մոլոթով, Հայաստանի Թշնամի կը տեսնէր...

«Ջեն հասկնար կամ չհասկնալ կը ձեւացնեն, - կը գրէր «Պահակ» անո՛նց հասցէին, որոնք «զարմանք ու ցաւ յայտնած են ձերբակալութեանց առիթով, - թէ ինչքա՛ն պախարակելի, ազգակործան ու հայրենադաւ գործեր կատարեցին դաշնակները, ՄԱՆԱՒԱՆԴ ՎԵՐՋԻՆ 24 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ (ընդգծումը՝ մեզմէ. - «Յուս.»), արտասահմանին մէջ:

«Ի՞նչ ըրին դաշնակները:

Ըրին այն բոլորը, ինչ որ մարդկօրէն չէինք կրնար երեւակայել, որ կրնան ընել աշխարհի մեծագոյն չարագործները: ՄԱՏՆՈՒԹԻԻՆ, ԵՂԲԱՅՐԱՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆ եւ... ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՒՈՒԹԻԻՆ. ահա՛ թէ ի՛նչ ըրին»:

Ուրեմն խօսքը Դրօյի ունեցած գործակցութեան մասին չէ՛ր - պատերազմի շրջանին նացի Գերմանիոյ հետ - այլ խօսքը Դաշնակցութեան ընդհանուր գործունէութեան մասին էր, թէ՛ մինչեւ 1920-ը ու ՄԱՆԱՒԱՆԴ 1920-էն այս կողմ. «վերջին 24 տարիներու ընթացքին», գործունէութիւն մը, որ լի է ՄԱՏՆՈՒԹԵԱՆ, ԵՂԲԱՅՐԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ եւ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՒՈՒԹԵԱՆ մարդկօրէն աներեւակայելի չարագործու-

թիւններով...

«Կրկին անգամ յստակ դարձաւ մեզի, - կը գրէինք մեր 1945 Օգոստ. 9-ի խմբագրականին մէջ, - որ մեր դէմ ձեռնարկուող նոր արշաւի մէջ Դրօյի խնդիրը որոշապէս ՊԱՏՐՈՒԱԿ է, բայց երբեք ՊԱՏՃԱՌ»:

Այո՛, ստոյգ է, օրուան չափ պարզ ու պայծառ, որ բուն պայքարը Դաշնակցութեան դէմ էր:

Սակայն ինչո՞ւ Դրօյի՛ անուան շուրջ եւ ինչո՞ւ Դրօյի՛ կապակցութեամբ:

Պարզ էր եւ այս:

Դրօն վոժտ չէր (Սթալինի նման) եւ ոչ ալ ֆիւրեր (Հիթլերի նման) - Դաշնակցութիւնը գլխագիր Ղեկավար կամ Առաջնորդ չունի (ինչպէս որ պիտի ըսէր Ռոստոմ), սակայն Դրօն իր կուսակցութեան անվիճելի առաջնորդներէն էր՝ պայծառ, շքեղ ու կախարդիչ անունով: Իրա՛ւ դաշնակցական մը, որու անձին հանդէպ շարքերը լեցուած են անսահման ու խանդավառ հաւատքով:

Դաշնակցութի՛ւնը սպաննելու համար, դաշնակցական շարքե՛րը խորտակելու համար՝ մրոտել, վարկաբեկել ու ոչնչացնել պէտք է - բարոյապէս ու ֆիզիքապէս - Դաշնակցութեան այս պայծառ դէմքերն ու վարիչները եւ անոնց մէջ առաջին հերթին իր ժողովուրդի եւ իր կուսակցութեան անմահ զաւակը՝ Դրօն:

Բայց ի՞նչ էին մեր դատախազներուն մեղադրանքները:

Հանրային գործը նիւթ չէ, այլ ոգի առաւելաբար: Եւ այդ իսկ պատճառով հանրային գործին մէջ կարեւորը այն չէ միայն, թէ ի՛նչ գաղափարներ կը քարոզուին, այլ եւ այն, թէ այդ գաղափարները ո՛վ կը քարոզէ եւ ի՛նչ նպատակներով:

Առանց ստոյգ գիտնալու այս վերջին պարագաները, անկարելի պիտի ըլլար թափանցել քարոզչութեան արժէքին, անոր բուն նպատակներուն:

Օրինակ, Բոլշեւիզմը մեզ կ՛ամբաստանէ երկու ծայրագոյն մեղքերով, - հայրենակցութեամբ եւ հայրենադաւութեամբ:

Կը յայտարարէ, որ մենք, հայրենասէր չըլլալով, դիւրութեամբ ուրացած ենք մեր հայրենիքը, եւ, ուրանալով զայն, դիւրութեամբ դաւած ենք անոր դէմ եւ գործակցած անոր

թշնամիներուն՝ նացիստներուն:

Արդեօք անկե՞ղծ է Բոլշեւիզմը իր այս ամբաստանութեանց մէջ:

Արդեօք կը հաւատա՞յ ան իր ըսածին, երբ այնքան կրքոտ բառերով ճիգ կ՛ընէ իր խօսքին մէջ համոզել նաեւ ուրիշները:

Եթէ իրօք Բոլշեւիզմը անքաւելի ոճիր կը նկատէ հայրենուրացութիւնը եւ հայրենադաւութիւնը, այդ պարագային կարելի չէ չհաւատալ իր խօսքին անկեղծութեանը: Իր ամբաստանութեանը մէջ ան այդ պարագային կրնայ սխալիլ, սակայն չի կրնար կեղծել: Սխալվելով իսկ, սխալ տեսնելով մեր գաղափարական դէմքն ու մեր կատարած գործը, իր բուն նպատակը կ՛ըլլայի ջատագովե՛լ հայրենասիրութիւնը իբրեւ վսեմ, անմեռ եւ շքեղ գաղափար:

Իսկ եթէ Բոլշեւիզմին անհաղորդ են հայրենասիրութեան եւ հայրենադաւութեան գաղափարները, եթէ Բոլշեւիզմը՝ իբրեւ վարդապետութիւն՝ կրնայ ե՛ւ հայրենիք ունենալ, ե՛ւ անոր դէմ դաւել՝ այն պարագային պէտք չէ՛ հաւատալ իր խօսքին, պէտք չէ՛ հաւատալ անկեղծութեանը իր ամբաստանութեանց, այլ, ընդհակառակն, այդ պարագային զանոնք պէտք է առնել ափի մէջ, ինչպէս Նիցշէ կը խրատէր, պրպտել ու հոտոտել, գիտնալու համար, թէ ինչո՛ւ եւ ի՛նչ նպատակով կ՛ըսէ:

Համայնավար վարդապետութեան հիմնադիրը՝ Լենին, որ անսխալական հռչակուած է Խորհրդային Աշխարհի մէջ, տակաւին 1915 Յուլիսին, առաջին մեծ պատերազմի ամենատաք օրերուն, Զուիցերիայէն կը գրէր.

«Ով դէմ է պետական դաւաճանութեան, ով դէմ է Ռուսիոյ քայքայումին... ան կեցած է քաղքենիական եւ ոչ պրոլետարական տեսակէտի վրայ. ԱՌԱՆՑ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԾԱԾ ԸԼԼԱԼՈՒ՝ բանուորը չի կրնար ո՛չ դասակարգային հարուած հասցնել իր կառավարութեան եւ ոչ ալ իրական ձեռք կարկառել մեզի դէմ կռուող օտար երկրի մը իր բանուոր եղբօր» («Սոցիալ-Դեմոկրատ». 1915, No. 43):

Ինչպէս յայտնի է, Լենին, քրէական օրէնսգրքի կողմէ պահանջուած «ամուր յիշողութեան եւ պայծառ գիտակցութեան մէջ», պետական այս ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆԸ գործեց, եւ,

միջնորդութեամբը ծանօթ Փարվուսի եւ կոմս Պրաքֆորտ-Րանթցաուի, կրցաւ թշնամի երկրի մը՝ Գերմանիոյ վրայէն 1917-ին վերադառնալ հայրենիք՝ պատերազմի ամենատագնապտ օրերուն սեփական կառավարութեան «դասակարգային» մահացու հարուած մը իջեցնելու համար:

Այն միակ տարբերութեամբ, որ Փարվուսի եւ կոմս Պրոքտորֆ-Րանթցաուի այս միջնորդութեամբ Լենին իր ձեռքը երկարեց ոչ թէ թշնամի գերման երկրի իր «բանուոր եղբօր», այլ Քանցլեր Պեթման-Հոլվեկի եւ գերման բանակի սպայակոյտի պետ զօր. Լուտէնտորֆի...

Եւ գերման կառավարութիւնն ու Հրամանատարութիւնը սիրայօժար անցք տուին Լենինի դէպի Ռուսիա՝ վստահ գիտնալով, որ հոն կ՛երթայ սեփական կառավարութեան մահացու հարուած մը հասցնելու համար:

Միամիտներ պիտի կարծեն, որ Լենին այս դաւաճանութեան գնաց ցարականութի՛ւնը խորտակելու համար, մոռանալով, որ նոյն Լենին եւ իր գործակիցները այս նոյն պարտուողական-դաւաճանական գործակցութիւնը գերման կառավարութեան հետ շարունակեցին նաեւ Փետրուարեան յեղափոխութեան օրերուն, երբ ցարական գահը խորտակուած էր արդէն եւ երբ երկրի իշխանութեան տէրը աշխատաւորութիւնը դարձած էր.

«Այնպիսի ազատութիւն, որպիսին մենք ունինք, - կը յայտարարէր Սթալին 1917-ի Օգոստոսին, տակաւին Հոկտեմբերը չեկած, իր կուսակցութեան 6-րդ Համագումարին մէջ, - չկայ եւ ո՛չ տեղ. պրոլետարիատը ոչ մէկ տեղ ունեցած է եւ ունի այսքան լայն կազմակերպութիւններ» («Ն. Ժուռնալ», գիրք XVII, Նիւ Եորք, 1947, էջ 151):

Այս խոստովանութիւնը արգելք չեղաւ սակայն, որպէսզի «մահացու հարուած»-ի քաղաքականութիւնը շարունակուի նաեւ ազա՛տ հայրենիքի նկատմամբ, միշտ գործակցութեամբ թշնամի ուժերու:

Նոյնը եղաւ նաեւ Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ, ուր բոլշեւիկ վարիչները, առաջին առթիւ Հայ Դատը վաճառքի հանելով, անջատ հաշտութիւն կնքեցին Գերմանիոյ հետ, 1918 Մարտ 4/17-ին, եւ այսպէս դաշնակից ընդհանուր ճակատը խորտակեցին:

Եւ այս գաղտնի սիրաբանութիւնները անոնք շարունակեցին իրենց իշխանութեան ամբողջ շրջանին մանաւանդ Նացի Գերմանիոյ հետ, մինչեւ 1939 Օգոստ. 23, երբ Սթալին իր, Ռիպենտրոփի, Մոլոթովի եւ կոմս Շուլէնպուրկի լուսանկարներով «Պրաւդա»-ի եւ «Իզվեստիա»-ի էջերը զարդերով, նացի-բոլշեւիկ բարեկամութեան ուխտը կը ստորագրէր Հիթլէրեան Գերմանիոյ հետ:

Այս բոլորին մէջ Բոլշեւիզմի համար ոչի՛նչ կայ արտառոց եւ դատապարտելի, որովհետեւ Բոլշեւիզմին անհարազատ է հայրենիքի գաղափարը, որովհետեւ ան չ՛ընդունիր, չի ճանչնար զայն:

1922-ին Ռուսիոյ ամէնէն մոայլ օրերուն, դաւադրութեամբ Քրեմլի աթոռին տիրացած Լենին՝ անխոով կը յայտարարէր.

«ՄԵՆՔ ԿՐ ՎԿԱՅԵՆՔ, ՈՐ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՇԱՀԵՐԸ ԲԱՐՁՐ ԵՆ ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՀԵՐԷՆ, ԲԱՐՁՐ ԵՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇԱՀԵՐԷՆ» («Ն. Ժուռնալ», գիրք XVII, էջ 153):

Նոյնն է Բոլշեւիզմը նաեւ այսօր:

Իր իշխանութեան մէջ «ընկերվարութիւն» տեսնելով Բոլշեւիզմը այդ իշխանութեան շահերը վեր կը դասէ Ազգի եւ Հայրենիքի, բոլո՛ր ազգերու եւ բոլո՛ր հայրենիքներու բոլո՛ր շահերէն:

Այսօր, երբ ան շարունակ «հայրենասիրութենէ» կը ճառէ, այդ «հայրենասիրութիւն»-ը տարբեր բան չէ, քան «անզգամի վերջին ապաստանը», ինչպէս որ պիտի ըսէր հանճարեղ Լ. Թոլսթոյ:

Ո՛չ, լենինեան եւ սթալինեան գաղափարներն ու գործերը քարոզող ու կատարող մարդիկ ԱՆԿԵՂԾ ՉԵՆ, երբ մեզ հայրենուրացութեամբ եւ հայրենադաւութեամբ կ՛ամբաստանեն:

Ձիրենք շահագրգռողը երբե՛ք հայրենիք չէ, երբե՛ք Ազգը չէ, որովհետեւ իրենք մերժելով կը մերժեն այդ գաղափարները եւ դաւաճանութիւնը անոնց դէմ «պրոլետարական» պարտականութիւն կը նկատեն:

Մովսեսի աթոռին բազմած դպիրներ եւ փարիսեցիներ են այս մարդիկ, որոնք «ասեն եւ ոչ առնեն», կը քարոզեն

գաղափարներ՝ հիմովին տարբեր գործեր կատարելու համար:

Ահաւորագոյնը Բոլշեւիզմի բերած բոլոր չարիքներուն մէջ այն է, որ Բոլշեւիզմը նպատակին տանող բոլո՛ր միջոցները սուրբ կը հռչակէ:

Ոչի՛նչ պախարակելի, ոչի՛նչ դատապարտելի Սուտի, կեղծիքի եւ Խաբեբայութեանց այն բոլոր ձահերու մէջ, որ Բոլշեւիկեան նպատակին տանող ճամբաները կը լուսաւորին...

«Իրերու արմա՛ոը նայէ»,- կը խրատէր իմաստուն Կոզման:

Իսկ համայնաար ամբաստանութեանց «արմատ»-ը պրպտելով ուշիմ ՝այը պիտի տեսնէ, որ Մոսկուան դաժանաբար Դաշնակցութիւնը կը հալածէ ո՛չ անոր համար, որ հայրենուրաց է Դաշնակցութիւնը, այլ անոր համար, որ հայրենուրաց չէ՛:

Մոսկուան Դաշակցութեան ոչնչացման վառ երազը կը հետապնդէ, մանաւանդ 1920-էն այս կողմ, վերջին 28 տարիներու շրջանին, ո՛ այն պատճառով, որ Դաշնակցութեան մէջ հայրենադաւը ը տեսնէ, այլ այն պատճառով, որ անոր մէջ հայրենադաւը ի՛ տեսնէր:

Մոսկուան անողոքրէն հալածած է, կը հալածէ ու պիտի շարունակէ հալածել Դաշնակցութիւնը այն միակ պատճառով, որ անոր մէջ ւեսած է ու կը տեսնէ Հայ ժողովուրդին, Հայ Հայրենիքին ազատաճանօրէն նուիրուած մոլեռանդ ու անկաշառ հայրենապաշտն ու ժողովրդասէրը:

Տեսած է այն ոժը, որուն համար Հայրենիքէն ու ժողովուրդէն վեր, անոցմէ թանկ ու անոնցմէ նուիրական ոչի՛նչ կայ այս աշխարհին վրայ:

Բոլո՛ր դաւանաքները, ընկերավար ու ոչ-ընկերավար, բոլոր կարգերը, հաւայնավար ու ոչ-հաւայնավար, կու գան ու կ՛երթան, մինչ այ Հայրենիքն ու Հայոց Ազգը կը մնան ու պիտի մնան ընդիշտ եւ առյաւէտ, իբրեւ անմեռ ու մշտակեաց արժէքներ:

Ահա թէ ինչո՛ւազգուրաց եւ հայրենուրաց Բոլշեւիզմը ատելով կ՛ատէ եւ ՝ալածելով կը հալածէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Այս նոյն - ու մակ - պատճառով ան փրփրած կը յեղյեղէ շարունակ նաեւ ընկ. Դրօյի անունը:

Ի՛նչ փառքեր ան պիտի չթափէր Դաշնակցութեան այս անզուգական վագրին առջեւ, եթէ երբեք կարենար զայն ՀԱՅՐԵՆՈՒՐԱՑ ու ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՒ դարձնել...

Այս ակամայ շեղումը ըրինք լոկ ըսելու համար, որ այն, ինչ որ պիտի գրենք Դրօյի եւ իր անուան կապուած գործի մասին, երբեք նպատակ չունի ո՛չ Դրօն եւ ո՛չ ալ այդ գործը բոլշեւիկներու առջեւ «արդարացնելու»:

Պատերազմի ամբողջ շրջանին մենք կտրուած էինք մեր ընկերոջմէն: այդ ամբողջ շրջանին լուր չունէինք - սնշուշտ վաւերական աղբիւրէ - ո՛չ իրմէ եւ ոչ ալ իր մասն:

Այսօր, երբ անհուն երջանկութիւնը ունինք մեր ընկերը ողջ-առողջ վերստին մեր մէջ եւ մէկ հետ ունենալու, պարտք կը զգանք, զինք լսած ըլլալով, գէ՛ սեղմ տողերու մէջ տալ մեր ընթերցողներուն պատկերը ան կացութեան, որ պատերազմի շրջանին ստեղծուեցաւ մեր ժողովուրդին համար, ըլլա՛յ Գերմանիոյ, ըլլա՛յ Գերմանիոյ իշխանութեանց ենթակայ երկիրներու մէջ:

* * *

1940 Յունիս 22-ին Գերմանիա իր իշխանութեան տակ առած էր Ֆրանսան:

1941 Մայիս 28-ին Կրետէն գրաւելով, Գերմանիա իր տիրակալութիւնը հաստատած կ՛ըլլա, Իտալիոյ հետ միասին, գրեթէ բովանդակ Եւրոպայի վրայ

1941 Յունիս 22-ին անակնկալաբար Խ. Միութեան վրայ յարձակուելով, Գերմանիա արագօրէն յառաջացաւ դէպի Ռուսիոյ խորերը ու հասաւ գրեթէ Մոսկուայի դուռներուն:

Յաջորդ տարին նոյնքան արագութեամբ Գերմանիա իջաւ դէպի հարաւ. եղաւ պահ մը, երբ գերման բանակները Վլադիկավկազի (այժմ Օրջոնիկիձէ) փէշերէն կը սպառնային Պաքուի եւ Թիֆլիսի:

«Այս հսկայածաւալ տարածութիւններու վրայ, - կ՛ըսէր մեզի Ընկ. Դրօ, - գերման իշխանութեանց տակ կ՛ապրէին աւելի քան 500. 000 հայեր, որոնցմէ շուրջ 200. 000-ը՝ միայն Եւրոպայի մէջ»:

Արդ, այս հայ բազմութիւններու ճակատագրով զբաղուիլ պէ՞տք էր, թէ ոչ:

Եւ եթէ պէտք էր, այս պարտականութեան մէջ Դաշնակցութիւնը մասնակցութեան իր բաժինը պէ՞տք էր ունենար, թէ՞, ընդհակառակն, Պիղատոսի նման ան իր ձեռքերը կրնար լուալ ու քաշուիլ մէկդի:

Եւ եթէ Դաշնակցութիւնը իր ժողովուրդի այս ցրիւ ու տագնապահար մնացորդային ճակատագրով պէ՛տք էր զբաղուէր, ապա ընկ. Դրօ, որ վարիչ եւ պատասխանատու դէմքերէն է Հ. Յ. Դաշնակցութեան, մասնակցութեան իր բաժինը պէ՞տք էր բերէր, թէ ոչ:

Երկրորդ աշխարհաւեր պատերազմը այս հարցերու առջեւ դրած էր մեր կազմակերպութիւնն ու մեր ընկերները այն միւս հատուածին մէջ - ենթակայ գերման իշխանութեանց - որ պատերազմի գրեթէ բովանդակ շրջանին մեզմէ կտրուած մնաց:

Դժվարութեանց խորապէս թափանցելու համար նկատել պէտք է, որ մեր Մարմիններն ու ընկերները ՏԵՂԵԱԿ էին իրենց Կուսակցութեան բոնած դիրքին պատերազմի մէջ:

Անոնք ԳԻՏԷԻ՛Ն, որ Դաշնակցութիւնը իր որդեգրած քաղաքականութեամբ Մեծ Ժողովրդավարութեանց հետ է:

Գիտէին այս մասին ոչ միայն Եւրոպայի մեր ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ, այլ եւ գիտէին ԳԵՐՄԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Այս ծանր պայմաններու տակ է ահա, որ մեր ընկերները, իրենց կարողութեան եւ հմտութեան առաւելագոյնը փորձելով, պիտի ջանային, ինչպէս առածը կ՛ըսէ, ե՛ւ գերման «գայլը

կուշտ պահել», ե՛ւ հայ «գառը ողջ փրկել»:

Առանց պատերազմին մասնակցած ըլլալու - կուսակցաբար եւ կազմակերպչօրէն - անոնք պիտի աշխատէին, պարզ գործակցութեամբ գերման զինուորական իշխանութեանց հետ, հնարաւորութեան սահմաններու մէջ մեր ժողովուրդին սպառնացող վտանգները մեղմել:

Ի՞նչ խնդիրներ կային պատերազմի առաջին շրջանին, մինչեւ 1941 Յունիս 22, երբ Գերմանիա տակաւին յարձակած չէր Խ. Միութեան վրայ.

1. - Գրաւեալ վայրերու մէջ հակահայ հալածանքներու դէմ անմիջօրէն միջոցներ ձեռք առնել:

2. - Ցրանսահայ գերիները ազատել:

3. - Անհրաժեշտ աշխատանքները տանիլ՝ միշտ վառ պահելու համար Հայ Դատը:

4. - Հայաստանի դրկից ժողովուրդներու ներկայացուցիչներու հետ շփումներ ունենալ՝ պատերազմի վախճանին իրաւախոհութեամբ հարթելու համար անոնց հետ ունեցած մեր սահմանային վէճերը:

Գերմանեւոուս պատերազմի բռնկումով մեր ժողովուրդի վիճակը շատ աւելի ծանրացաւ:

Կէտ մը հոս կ՛ուզենք առանձնակի յիշատակել՝ նախ քան այս շրջանին անցնիլը:

Նացի Գերմանիան որդեգրած է ցեղային վարդապետութեան սկզբունքը. գերման ազգը հիւսիսային եւ արիական հռչակելով՝ ան վայրագ եւ արիւնալի պայքար մը բացած էր ոչ-արիական ժողովուրդներու, մասնաւորաբար սեմական ծագում ունեցող հրէութեան դէմ:

Պայքար բացած էր նաեւ մեր դէմ:

Նացի Գերմանիոյ ցեղային տեսաբանները հրէութեան, չիներու եկ մոնղոլներու կարգը դասած էին, մասնաւորաբար ռուսահպատակ ազգերու մէջ, նաեւ Հայութիւնը:

Ատոլֆ Ռազընպերկ՝ ցեղային վարդապետութեան մեծահմուտ տեսաբանը՝ իր ծանօթ գործի մէջ - որ ճշմարիտ Աւետարանի հանգամանքը առած էր գերման աշխարհին մէջ - կը գրէր.

«Տոսթոեւսկիի քով գրեթէ կարելի է ձեռքով շօշափել իր սրբազան կամքը, որ կը գտնուէր մշտական պայքարի մէջ

կործանման զօրութեանց հետ: Մինչ ան տակաւին կը դրուատէ ռուս մարդը՝ իբրեւ ուղեցոյց եւրոպական ապագային, Ռուսիան, սակայն, յանձնուած կը տեսնէ արդէն դեւերուն: Ան արդէն գիտէ, ո՛վ յաղթող պիտի հանդիսանայ ուժերու խաղին մէջ, - «պաշտօնաթափ փաստաբաններ եւ ժպիրհ հրեաներ»: Քերենսկիյ եւ Տրոցկիյ մարգարէացուած են: 1917-ին «ռուս մարդ»-ը, վերջապէս, փրկուեցաւ (ակնարկը՝ Հոկտեմբերեան յաղթական դաւադրութեան.- «Յ.»): Ան բաժնուեցաւ երկու մասի: Հիւսիսային ռուսական արիւնը լքեց պայքարը, մինչ արեւելեան-մոնղոլականը ուժգնօրէն թռիչք առաւ՝ չինացիներ եւ անապատային ժողովուրդներ (վերախմբոմի) կոչելով հրեաներ եւ ՀԱՅԵՐ (ընդգծումը՝ մեզմէ.- «Յ.») սպրդեցան ղեկավարութեան մէջ, եւ ղալմուխ-թաթար Լենինը տէր դարձաւ իշխանութեան» **A. ROSENBERG - «Der Mythus des 20 Jahrhunderts», 1939, Միւնիխ, էջ 212-213):**

Նացի տեսաբանի խտացած տողերուն մէջ տեղ գտած է այն խոր ատելութիւնը, որ նախապէս կար դէպի մեր ժողովուրդը Հիթլէրեան Գերմանիոյ մէջ:

Այս ատելութեան մէկ այլ արձագանք կը լսուէր կէօրինկի այն գաղտնի հրամանագրին մէջ - ուղղուած գերման բանակին - որ բռնուեցաւ ռուսական ճակատի վրայ:

Կովկասում, - ըսուած էր այդ հրամանագրի մէջ, - մեր շահերի համար օգտագործել հակասութիւնները, որ կան բնիկների՝ վրացիների, հայերի, թուրքերի եւ ռուսների միջեւ: ՀԱՇՒԻ ԱՌՆԵԼ ՀԱՅԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՊԷՍ ԱՆԲԱՐԵՑԱԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐ ՆԿԱՏՄԱՄԲ, («Սովետ. Հայաստան», 1942 Ապր. 29):

Այն փաստը, որ Մոլոթով բոլոր պետութեանց ուղղած իր 1942-ի ապրիլեան յուշագրի մէջ - գերման բռնութեանց առիթով - այս հրահանգը կը յիշատակէր, ինքնին ապացոյց էր փաստաթուղթի վաւերականութեան:

Ատելութեան եւ թշնամանքի այս մթնոլորտին մէջ է ահա, թէ ցեղասպաններու եւ թէ իշխանութեանց, որ կ՛ապրէր մեր ժողովուրդը, ըլլա՛յ Գերմանիոյ, ըլլա՛յ անոր ենթակայ երկիրներու մէջ:

Գերման եւ ռուս պատերազմի հետեւանքով մեր ժողովուրդի վիճակը, ինչպէս ընկ. Դրօ կը վկայէ, շատ աւելի ծանրացաւ:

Նոր թափով մը կրկին վերսկսան ծանօթ մեղադրանքներն ու զրպարտութիւնները հայ ժողովուրդին դէմ:

1. - Հայերը սեմական ծագում ունին:

2. - Հայերը անգլիասէր են եւ ի նպաստ Դաշնակիցներու ամէն տեղ քարոզչութիւն կ՛ընեն:

3. - Հայերը անգլիացիներու միանալով կամաւորական գունդեր կը կազմեն Առանցքի պետութեանց դէմ:

Այս մեղադրանքներն ու զրպարտութիւնները զուր չանցան. ասոնց հետեւանքով ստեղծուեցաւ հետեւեալ կացութիւնը, վկայութեամբ միշտ ընկ. Դրօյին.

ա. - Մինչ կովկասեան այլ ազգերու գերիներու հանդէպ թոյլատու վերաբերում ունէին նացիները, հայ գերիներու հանդէպ անոնք դարձած էին դաժան եւ անգութ: Մեր գերիները ամենավատթար պայմաններու մէջ կը լծէին բռնի աշխատութեանց:

բ. - Ծրագրած էին Ֆրանսայէ եւ Պալքաններէ հայերը փոխադրել Գերմանիա եւ հոն լծել բռնի աշխատանքներու:

Այս նոյն շրջանին տենդագինօրէն կ'աշխատէին նաեւ թուրքերը. անոնք կը պատրաստուէին Առանցքին միանալ: Նուրի փաշա եւ Շամիլ, կովկասեան այլ ազգերու պատուիրակութեանց հետ՝ վրացի, ազերի եւ լեռնականներ, փոխադարձ համաձայնութեամբ եկած էին Պերլին, հոս, Գերմաններու պահանջով, անոնք կազմած էին Ազգային Խորհուրդներ, որոնք ձեւով մը իրենց երկիրներու ապագայ դահլիճները կը ներկայացնէին: Այս Խորհուրդները ոչ միայն ցեղակից գերիներու հոգատարութիւնն էին ստանձնած, այլ եւ ձեռնարկած էին ազգային բանակներու կազմութեան:

Հայութիւնը ենթակայ էր մեկուսացման վտանգի:

Այս վտանգը փարատելու համար՝ կ՛որոշուի չընդդիմանալ գերման պահանջին եւ թոյլ տալ նաեւ Հայկական Ազգային Խորհուրդ կազմելու, որու անդամները կը նշանակուէին իրենց իսկ՝ գերմաններու կողմէ:

Դաշնակցութիւնը ոեւէ մաս չունի այս գործին մէջ: Ազգային Խորհուրդները բառին բուն առումով ոչ թէ ազգային եւ կուսակցական, այլ գերման կառավարակա՛ն մարմիններ էին:

Գերման պահանջներուն մէջ կար աւելի էականը, - կը

յայտարէր ընկ. Դրօ, - այն է՝ կազմել ազգային կամաւորական գունդեր, մենք կրցանք դէմ կենալ այդ պահանջին, բայց հանդուրժեցինք - ակամայ եւ հարկադրաբար - որ գերմանները իրենք գերուած կարմիր բանակայիններէ կամաւորական գունդեր կազմեն: Հանդուրժեցինք, բայց չքաջալերեցինք: Աւելին: Անպաշտօն ձեւերով խորհուրդ տուինք գերիներուն՝ խուսափիլ կամաւորագրուելէ: Մեր այս ջանքերու շնորհիւ կարելի դարձաւ կամաւորագրումէ զերծ պահել հայ գերիները եւրոպական բոլոր երկիրներու մէջ, բացառութեամբ Գերմանիոյ: Այսպէս կազմուեցաւ բանակ մը, բաղկացած բացառաբար գերմանաբնակ ութ-ինը հազար հոգիներէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր թեւին Եռագոյն դրօշի նշան մը կը կրէր: Այս բանակին հրամանատարական կազմը զուտ գերմանական էր: ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ, - չափազանց կարեւոր է նաեւ այս պարագան, - ԴՈՒՐՄԻ, ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ՀԱՅՈՒԹԵՆԷՆ ԶԿԱՐ Ո՛Չ ԻՍԿ ՄԷԿ ՍՊԱՅ ԿԱՄ ԶԻՆՈՒՈՐ: Կարելի եղած էր նաեւ այս դժուարին գործը գլուխ հանել:

«Ինչպէս ըսինք, բանակին հրամանատարութիւնը ամբողջովին գերմաններու ձեռքը կը գտնուէր: Անոնք չէին հանդուրժեր ոչ մէկ միջամտութիւն ո՛չ մէկու կողմէ, անգամ Ազգ. Խորհուրդներու, պարագայ մը, որ մղեց այս վերջիններուը իրենց հրաժարականները ներկայացնելու. հրաժարողներու մէջ առաջինը Հայ Ազգային Խորհուրդն էր»:

Այս բանակին համար է ահա, որ զօր. Հիլմիխի կողմէ ընկ. Դրօյի կ՛առաջարկուի ընդհ. քննիչի (inspecteur) պաշտօնը, սակայն ընկ. Դրօ կը յաջողի իրեն եղած այս առաջարկը մերժել, առաւելաբար այն առարկութեամբ, որ բանակին մաս կազմող գունդերը ազգային միաւորներ չեն, այլ գերմանական:

Ռուսիոյ գրաւեալ վայրերուն մէջ, մանաւանդ Ուքրաինոյ, ուր խտիր չէին դներ հայի եւ հրեայի միջեւ, խոր ատելութիւն կար մեր ժողովուրդի հանդէպ: Գերմանները բոնի կը ժողուէին գրաւեալ վայրերու երիտասարդութիւնը, կին թէ տղամարդ, եւ կը քշէին զանազան տեղեր ծանր աշխատութեանց: Հայութիւնը այս վերահաս վտանգէն փրկելու համար կը յաջողուի, չափազանց դժուարին ճիգերով, գերման իշխանութեանց ընդունիլ տալ, որպէսզի հայերէ 180 հոգինոց խումբ մը կազմուի՝ օժանդակելու համար գրաւեալ վայրերու վարչական կազմակերպութեան:

Այս 180 հոգին կը տեղաւորուին գրաւեալ հողերու հայաբնակ կեդրոններու մէջ եւ կը ձեռնարկեն հետեւեալ աշխատանքներուն.

1. - Կը վերաբանան դպրոցները:
2. - Կը բանան եկեղեցիները:
3. - Կը կազմակերպեն գաղութները:
4. - Կը հիմնեն արհեստանոցներ:
5. - Եւ, վերջապէս, արգելք կ՛ըլլան հայերի բոնի տեղահանութեանց, բոնի կեդրոնացումներու եւ հայահալած քաղաքականութեան:

Գերման զինուորական իշխանութիւնները, - կը յայտարարէ ընկ. Դրօ, - կ՛օժանդակէին մեզի: Եւ որպէսզի մենք կարողանայինք անարգել մուտք ունենալ ամէն տեղ ու ճանչցուիլ իշխանութեանց կողմէ, մենք որոշ համազգեստ կը կրէինք, որ ցոյց կու տար մեր պաշտօնն ու առաքելութիւնը:

«Մենք ոչ միայն համայնքները կը կազմակերպէինք եւ կը պաշտպանէինք, այլ եւ արգելք կ՛ըլլայինք վրէժխնդրական որեւէ աքթի գործադրումին համայնավարութեամբ ամբաստանուած որեւէ մեկու նկատմամբ:

Հակառակ այն անուրանալի իրողութեան, որ ժողովուրդի մէջ խոր եւ ընդհանուր ատելութիւն կար համայնավարներու եւ կոմերիտներու հանդէպ՝ մենք պաշտպանած ենք զանոնք բոլորը եւ անոնցմէ ե՛ւ ոչ մէկը յանձնած ենք գերմաններու ձեռքը: Ամէն կերպ ջանացած ենք, որպէսզի հայութիւնը իր միասնականութիւնը պահէ»:

Այս բոլոր աշխատանքները տանելով հանդերձ, պատերազմի ամբողջ ընթացքին, ո՛չ ընկ. Դրօ եւ ո՛չ ալ իր գործակիցները.

1. - Ո՛Չ ՄԷԿ Տ�եՂ Ո՛Չ ՄԷԿ ՁԱՌ ԽՕՍԱԾ ԵՒ ԿԱՄ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԸՐԱԾ ԵՆ:
2. - Ո՛Չ ՄԷԿ ԳՐԱՒՈՐ ԿՈՉ ՈՒՂՂԱԾ ԵՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ:
3. - ԱՄԷՆ ՏԵՂ ԴԱԴՐԵՑՈՒԱԾ ԵՆ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ, ՀԱԿԱՌԱԿ ԳԵՐՄԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՅԼ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՊՆԴՈՒՄՆԵՐՈՒՆ, ԱՐԳԵԼՔ ԵՂԱԾ ԵՆ ԱՅԴ ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՎԵՐԲԵՒՈՒ-

մին:

Օրինակ, Յ. Ճ. Սիրունի, իր թերթը փակելով, ամբողջութեամբ նուիրեցաւ Ռումանիա բերուած աւելի քան 1100 հայ գերիներու խնամքի եւ հոգատարութեան գործին. առաւելաբար իր եւ իր ընկերներու ջանքերովն է, որ ռումանահայութիւնը այս գործին բերաւ նիւթական իր լայն աջակցութիւնը:

Անցողակի յիշատակենք հոս, որ «Հայաստան» անունով պարբերականի մը այն երկու թիւերը, որ լոյս ընծայեց Պերլինի Ազգ. Խորհուրդը, կապ չունին Դաշնակցութեան հետ. այդ զոյգ թիւերը սեփականութիւնն են Ազգ. Խորհուրդի, որ կարգուած էր, ինչպէս ըսինք, գերման իշխանութեանց կողմէ:

4. - ՏԱՂՍՏԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ ԼՈՒՐ ՂՐԿՈՒԱԾ Է ՀԱՅԵՐՈՒՆ, ՈՐՊԷՍԶԻ ԱՆՈՆՔ ՀԵՌՈՒ ՄՆԱՆ ԱՅՍ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ:

5. - ԱՐԳԵԼՔ ԵՂԱԾ ԵՆ ԱՆԿԱՐԳԵԼՆԵՐՈՎ ՊԱՐԱՇՅՈՒՏ - Հ. Գ.) ՀԱՅԵՐՈՒ ԱՌԱՔՈՒՄԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՄԻԱԿ ԵՐԿԻՐԸ ԱՄԲՈՂՋ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ, ՈՒՐ ԱՆԿԱՐԳԵԼՈՐԴ ՊԱՐԱՇՅՈՒՏԻՍՏ - Հ. Գ.) ԻՋԱԾ ՉԷ:

6. - ՀԻՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԳՐԱՒՄԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ, ԵՐԲ ԳԵՐՄԱՆՆԵՐԸ ԱՌԱՋԱՐԿԱԾ ԵՆ ԸՆԿ. ԴՐՕՅԻ՝ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉ ՈՒՂՂԵԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ, ԸՆԿ. ԴՐՕ ՄԵՐԺԱԾ Է ԱՅՍ ԱՌԱՋԱՐԿԸ:

7. - ՅԱՏՈՒԿ ՄԱՐԴ ՂՐԿՈՒԱԾ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՀՐԱՀԱՆԳԵԼՈՎ ՀԵՌՈՒ ՄՆԱԼ ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՈԵՒԷ ՋԵՌՆԱՐԿԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԴԷՄ:

8. - Ո՛Չ ԸՆԿ. ԴՐՕ ԵՎ ՈՉ ԱԼ ԻՐ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐԸ ՈՉ ՄԻԱՅՆ ՈԵՒԷ ԿՌՈՒԻ ՄԱՍՆԱԿՑԱԾ ՉԵՆ, ԱՅԼ ԵՒ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼՈՒ ՈԵՒԷ ԽՈՍՏՈՒՄ ՏՈՒԱԾ ՉԵՆ, ԵՒ ՈՉ ԻՍԿ ՄԷԿ ԳՆԴԱԿ ԱՐՁԱԿԱԾ ԵՆ:

9. - Ամբողջ պատերազմի ընթացքին ընկ. Դրօ միայն մէկ ու կէս ամիս եղած է գրաւեալ վայրերու մէջ:

10. - Ընկ. Դրօ Ազգ. Խորհուրդի անդամ եղած չէ, սակայն նշանակուածներու խորհուրդ տուած է համակերպիլ եւ հանդուրժել այս զիջումին՝ յանուն մեր ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան:

11. - Ռումանիոյ մէջ որոշած էին Նանսէնեան անձնաթուղթ ունեցողները մեկուսացնել եւ կեդրոնացնել ճամբարներու մէջ: Շնորհիւ ընկ. Դրօյի միջամտութեան, զօր. Անտենեսկու ջնջեց այս որոշումը եւ ռումանահայութիւնը շարունակեց իր ապահով կեանքը:

12. - Հիմնովին սուտ է այն տարաձայնութիւնը, թէ ընկ. Դրօ ռուս եպիսկոպոսի մը ձեռամբ Պեսարաբիոյ մէջ հայ տիրացու մը քահանայ ձեռնադրած է. ընկ. Դրօ ոչ մէկ գործ ունեցած է հոգեւորականներու հետ:

13. - ԵՐԲ ԳԵՐՄԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԱՀԱՆՋԸ ՍԿՍԱԾ Է, ԸՆԿ. ԴՐՕ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՏՈՒԱԾ ԵՒ ՅՈՐԴՈՐԱԾ Է, ՈՐՊԷՍԶԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՁԼՔԷ ԻՐ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՒ ՁՆԱՀԱՆՋԷ ԳԵՐՄԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՀԵՏ:

14. - Երբ զօր. Վլասով բանակ կազմակերպած է կռուելու համար ռուսների դէմ, առաջարկած է կովկասեան ազգերուն, ինչպէս եւ հայերուն, զինապէս մասնակցիլ պատերազմին, սակայն ընկ. Դրօ մերժածէ այս առաջարկը այն յայտարարութեամբ, որ իր միակ մտահոգութիւնը հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը եղած է:

15. - Ընկ. Դրօ միշտ կապ պահած է կովկասեան ազգերու ներկայացուցիչներու հետ՝ աւելորդ վէճերէ խուսափելու եւ հայութեան շուրջ ստեղծուած փրովոքասիոններու մթնոլորտը փարատելու համար:

16. - Ազգ. Խորհուրդներու կազմալուծումէն յետոյ, գերմանները կը ստեղծեն յարաբերութիւններ մշակող կապի Մարմին մը, որուն մասնակցած չէ ոչ մէկ դաշնակցական:

Ինչպէս յայտնի է, յաճախապէս, մանաւանդ խորհրդային գրիչները, շիլ նպատակներով կը պղտորեն մթնոլորտը Շթութկարտ համախմբուած հայութեան շուրջ:

Այս հայութիւնը բաղկացած է, ընկ. Դրօ ըսաւ մեզի.

1. - Ռուսիոյ եւ Եւրոպայի զանազան վայրերէն բռնի աշխատանքներու համար Գերմանիա բերուած հայերէ:

2. - Աքսորավայրերէ փրկուածներէ:

3. - Զանազան վայրերէ հոն ապաստանած հայերէ:

Հայ ժողովուրդին կը մնայ Շթութկարտէն հանել իր այս տարագիր զաւակները եւ ապահով վայրերու մէջ պարկեշտ աշխատանքի պայմաններ ստեղծել անոնց համար:

Սեղմ տողերու մէջ տուինք պատկերը այն կեանքի, որ հայութեան մէկ հսկայ հատուածը, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ տեւողութեան, ապրած է գերման իշխանութեանց տակ, այդ իշխանութեանց հետ միասին ապրելով նաեւ գերման հսկայածաւալ կայսրութեան ճարճատումը, անոր անօրինակ տագնապներն ու գալարումները եւ այդ կայսրութեան աննախընթաց եւ ահեղագոյն կործանումը:

Տուինք - անշուշտ ընդհանուր գիծերով - պատկերը նաեւ այն գործերուն, որ ծանրագոյն պայմաններու տակ, այդ շրջանին, կատարուած են գերման ահեղազօր ու ծաւալուն կայսրութեան մէջ, անոր թէ՛ վերելքի եւ թէ անկման օրերուն:

Իբրեւ արդիւնք այս իշխանութեանց՝ վկայագրենք հոս (այսօր երբ սարսափով լի վեցամեայ անօրինակ սպանդը վերջացած եւ անցած է պատմութեան) հետեւեալ անվիճելի իրողութիւնները.

ա. - ԳՐԵԹԵ ԲԱՑԱՌԱԲԱՐ ՄԵՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱԾ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ՇՆՈՐՀԻՒ՝ ԿԱՐԵԼԻ ԴԱՐՁԱՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԳԵՀԵՆՆԵՐԷՆ ԱՆԿՈՐՈՒՍՏ ՓՐԿԵԼ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ:

բ. - ԱՅՍ ՄԵԾ ԵԻ ԱՆՈՒՐԱՆԱԼԻ ՎԱՍՏԱԿԸ ԿԱՐԵԼԻ ԵՂԱՒ ՁԵՌՔ ԲԵՐԵԼ ՈՁ ԹԷ ՆԱՅԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐՈՒՆ ԸՆԴԱՌԱՋԵԼՈՎ, ԱՅԼ ԽՈՀԵՄԱԲԱՐ, ՅԱՃԱԽ ՄԵԾ ՎՏԱՆԳՆԵՈՒ ԳՆՈՎ ԻՍԿ, ԱՅԴ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐՈՒՆ ԸՆԴԻՄԱՆԱԼՈՎ:

գ. - ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՄԲՈՂՋ ՇՐՋԱՆԻՆ, ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵԻ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄ ԾԱՌԱՅԱԾ Է, ՆԱՅԻ ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՀԵՏ, ՈՁ ԹԷ ՋԻՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵԻ ԿՌԻՒԸ ԴԱՇՆԱԿԻՑ ԱՅՍ ԿԱՄ ԱՅՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ, ԱՅԼ ՄԻԱՅՆ ԵԻ ԲԱՑԱՌԱԲԱՐ ՄԵՐ ԱՆՊԱՇՏՊԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՖԻԶԻՔԱԿԱՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾ ՈՒ ԾԱՆՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԸ:

դ. - ԱՌ ԱՅԴ, ԱՄԷՆԷՆ ԱՌԱՋ, ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՃԻԳ ՍՊԱՌԵԼՈՎ ԵԻ ԱՀԱԳԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԿԱՏԱՐԵԼՈՎ, ԿԱՐԵԼԻ ԵՂԱԾ Է ԱՊԱՑՈՒՑԱՆԵԼ, ՈՐ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԻԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՄԸՆ Է:

ե. - ՀՆԱՐԱՒՈՐ ԲՈԼՈՐ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ԳՈՐԾԱԴՐԵԼՈՎ՝ ԿԱՐԵԼԻ ԴԱՐՁԱԾ Է ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԵՌՈՒ ՊԱՀԵԼ ՏԱՂՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ ԾԱՒԱԼԱԾ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՌՈՒ ՊԱՀԵԼ ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԷ, ԱՐԳԵԼՔ ԸԼԼԱԼ ԱՆԿԱՐԳԵԼՈՐԴՆԵՐՈՒ ԱՌԱՔՈՒՄԻՆ·ԴԷՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐԸ ԽԱՓԱՆԵԼՈՎ՝ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՊՈՒԱԾ ՊԱՀԵԼ ԻՐ ԲՆԱԿԱԾ ՎԱՅՐԵՐՈՒՆ:

զ. - ԵԻ, ՎԵՐՋԱՊԷՍ, ԽՆԱՄՔ, ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՅԵԼԱԾ ԵՆ, ԳՐԱԻԵԱԼ ԳՕՏԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ՄՆԱՑԱԾ ԵՆ ՆԱԵԻ ԱՅՆ ԲՈԼՈՐ ՀԱՅԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ԻՐԵՆՑ ԴԱՒԱՆԱՆՔՈՎ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐՆԵՐ ԷԻՆ:

Ընդհանուր առումով այս է գործը այն մարդոց - իսկ աստնց մէջ առաջին հերթին ընկ. Դրօյի - որ երկրորդ մեծ պատերազմին Եւրոպայի մէջ գտնուելով ոչ թէ «խոհեմաբար» մէկդի քաշուեցան, այլ կրկի՛ն ու վերստի՛ն նետուեցան կրակներու մէջ՝ իրենց ժողովուրդին ծառայելու համար:

Այս ծառայութիւնը, թող ներուի մեզ գէթ անցողակի նաեւ այս պարագան շեշտել, արժեց, մասնաւորաբար ընկ. Դրօյի, իր անհատական փայլուն գործի եւ իր ապահով տնտեսութեան ամբողջական քայքայումը:

Սակայն այս ծառայութիւնը բերաւ վարձատրանք մը, որ կարելի չէ փոխարինել որեւէ գանձով ու փառքով, բերաւ գրեթէ անկորուստ փրկութիւն միւս հատուածի ամբողջ հայութեան:

Աւելի մեծ վարձատրանք մարդկօրէն անհնար է ակնկալել:

* * *

Երկու խօսք եւս եւ մենք կը փակենք մեր ըսելիքը:

Երկու անգամ մենք առիթ ունեցած ենք անդրադառնալու ընկ. Դրօյի անուան հետ կապուած խնդիրներուն. առաջին անգամ ասկէ հինգ տարի առաջ, երբ մեր ընկերը՝ անզուգական Համոն՝ իր ընդարձակ, եօթը սիւնակնոց «Բաց նամակ»-ը կը զետեղէր «Յուսաբեր»-ի 1943 Ապրիլի 24-ի թիւին մէջ, ուղղուած բանաստեղծ Ա. Իսահակեանի, իբրեւ պատասխան «Արկածախնդիրներ» խորագրով անոր յօդուածին, իսկ երկրորդ անգամ ասկէ շուրջ երեք տարի առաջ, «Յուսաբեր»-ի 1945 Օգոստ. 9-ի եւ 10-ի թիւերուն մէջ, երբ մենք «Մեր Պատասխանը» խորագրով զոյգ խմբագրականներու մէջ, կը փորձէինք գէթ համեստ պատնէշ մը ցցել այն փրովոքասիոններու առջեւ, որ այնքան մեծ առատութեամբ երեւանէն բերած էին իրենց հետ Ազգ. Եկեղ. Համաժողովի պատուիրակները:

Թող ներուի մեզ գէթ քանի մը տող յիշատակել հոս այդ գրութիւններէն, ցոյց տալու համար, թէ մենք, կտրուած ըլլալով հանդերձ մեր ընկերներէն, հոգիով որքան ճիշդ կը տեսնէինք թէ՛ անոնց գաղափարական պատկերը եւ թէ գաղափարական խորքը անոնց կատարած գործերու:

Հինգ տարի առաջ, այն անստոյգ եւ խաւարամած օրերուն, յաւէտ անմոռանալի Համոն, իր խօսքն ուղղելով Երեւանի պատգամախօսին՝ բանաստեղծ Ա. Իսահակեանի՝ կը գրէր.

«Տարաբախտաբար, քո գրութեան մէջ կայ միայն ամբաստանութիւն, փաստեր չկան, սակայն, չկայ ոչ իսկ մէկ փաստ՝ իբրեւ բացառութիւն:

Կարելի չէ ենթադրել, թէ դու փաստեր ունէիր, բայց չհրապարակեցիր՝ խղճալով Դաշնակցութեան:

Ո՛չ, այդպէս չէ. եթէ խիղճը խօսած լինէր մէջդ, կամ ոչինչ չէիր հրապարակի (քանի որ փաստեր չունէիր) եւ կամ կը հրապարակէիր՝ փաստերն ու դէպքերը յիշատակելով:

Չես արել այս վերջինը, որովհետեւ այդ փաստերը բացակայել են քեզ: Ամբաստանութիւնդ մէկ կրկնութիւնն է այն զրպարտութեանց, որ 1920-ից ի վեր քո իշխանաւորների կողմից յեղյեղւում են Դաշնակցութեան հասցէին:

Ասեմ, թէ ինչո՞ւ չես կարողացել որեւէ փաստ յիշատակել:

Նախ՝ ընկերներիս մասին:

Դու վկայում ես. - Ա. Խատիսեան, Դրօ Կանայեան եւ Ա. Աբեղեան, առանց ամաչելու, առանց խղճի խայթի Հիթլէրի արիւնոտ կառքին լծուելով նրա աղետալի բռնակալութիւնը կը փառաբանեն:

Քո այս յայտարարութիւնից մնում է եզրակացնել, որ իմ ընկերները լռութեամբ չէ՛, որ փառաբանանք են կատարում, այլ կատարում են բարձրաձայն:

Արդ, բացի քեզանից ո՛չ ոք, ո՛չ մէկ տեղ՝ եւ ո՛չ մէկ անգամ, պատերազմի բովանդակ տեւողութեան, շուրջ չորս տարի, այս ընկերների բերանից լսած չէ ոչ իսկ ՅԷԿ բառ:

Նրանք լուռ են, լուռ են բոլորը եւ լուռ են տարիներից ի վեր:

Երկրորդ՝ լուռ է նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Եւրոպայի

մամուլը. եւ լուռ է ոչ այն պատճառով, որ հրատարակւում է, բայց չի փառաբանում Հիթլերին, այլ որ ընդհանրապէս չի հրատարակւում: Ներելի է ենթադրել, որ ամբաստանութիւնդ յիշատակած անձերի հասցէին եթէ արդարացի լինէր, խափանուած չէին լինի այն օրգանները, որ տարիներից ի վեր հրատարակւում էին Եւրոպայի ոստաններում: Այդ օրգանները կը մնային՝ քո յիշատակած փառաբանանքը հիւսելու համար: Չեն մնացել, որովհետեւ ո՛չ փառաբանանք կայ, եւ ոչ փառաբանող:

Երրորդ՝ չկայ այս ընկերների ստորագրութիւնը կրող նաեւ որեւէ փաստաթուղթ - ազդ, հրաւէր, յայտարարութիւն, կոչ, թռուցիկ, յօդուած եւ այլն - ուղղուած հանրութեան: Զորս տարիներից ի վեր այս ընկերները լուռ են ոչ միայն բերանով, այլ լուռ են նաեւ գրչով:

Չորրորդ՝ որեւէ յայտարարութիւն չկայ նաեւ այս ընկերների անունից, այսինքն չկայ մէկ խօսք - գրաւոր կամ բերանացի - որ արած լինէր ուրիշ անձանօթ մէկը մեր ընկերներից, այս խօսքը վերագրելով քեզ ծանօթ անուններին: Նման դէպք պատահած չէ այս չորս տարիների ընթացքին ոչ իսկ մէկ անգամ»:

Ինչպէս կը տեսնէք, հինգ տարի առաջ անմոռանալի Համոն տառը-տառին կ՛ըսէր այն, ինչ այսօր կը կրկնէ ընկ. Դրօն:

Իսկ ասկէ երեք տարի առաջ, երբ Պերլինն ու Հռոմը դաշնակից իշխանութեանց տակ կը գտնուէին արդէն, պատասխանելով ընկ. Դրօյի եւ իր գործակիցներու շուրջ ծաւալած փրովոքասիոններուն, մեր 1945 Օգոստ. 10-ի խմբագրականին մէջ կը գրէինք.

«Երէկ, երբ Հռոմը եւ Պերլինը անմատչելի ամրոցներ էին դաշնակից բանակներու համար, մեր հակառակորդները կրնային մոլորանքի մատնել միամիտ ընթերցողը:

Այսօր սակայն, երբ ֆաշիզմի եւ նացիզմի այդ զոյգ ամրոցները իրենց գաղտնի դիւաններով դաշնակից բանակներու եւ իշխանութեանց հսկողութեան տակ են, այլեւս դժուար է մոլորանքի մատնել մինչեւ իսկ միամիտ ընթերցողները:

Տարիներով գործակցա՞ծ ենք ֆաշիզմին եւ նացիզմին:

Տարիներով եղա՞ծ ենք սերտ յարաբերութեանց մէջ այս

երկու ուժերուն հետ:

Մանաւորաբար ասոնց հետ ծրագիրներ մշակած եւ գործեր կատարա՛ծ ենք:

Գեղեցի՛կ. եթէ այդպէս է, ո՞ւր են փաստերը. չէ՞ որ ֆաշիզմի եւ նացիզմի գաղտնի դիւանները ձեր տրամադրութեան տակ են. ինչո՞ւ զանոնք չէք հրապարակեր եւ հանրութեան սեփականութիւն չէք դարձներ:

ՉԷՔ ԸՆԵՐ ՈՒ ՊԻՏԻ ՉԸՆԷՔ ԱՆԳԱՄ ՄԸՆ ԱԼ ԿԸ ԿՐԿՆԵՆՔ, ՈՐՈՎՀԵՏԵՒ ՆՄԱՆ ՓԱՍՏԵՐ ՉՈՒՆԷՔ ԵՒ ՉԷՔ ԿՐՆԱՐ ՈՒՆԵՆԱԼ»:

Տարիներ կ'անցնին ու այս «փաստաթուղթ»-երը մէջտեղ չեն գար, որովհետեւ փաստաթուղթերու տեղեր կը քրքրեն օրնիբուն, կը պրպտեն ու կ'որոնեն, սակայն մեր «արդարամիտ» դատախազները այդ տեղերուն մէջէն ոչինչ չեն գտներ:

Այս չի խանգարեր, սակայն, որ ընկ. Դրօյի, իր գործակիցներու, ինչպէս եւ համայն Դաշնակցութեան շուրջ ծաւալած փրովոքասիոնները չաճին, չբազմանան եւ չկրկնուին նոյն թափով եւ յամառութեամբ, ինչպէս առաջ:

Որովհետեւ անքակտելի է «գառան» յանցանքը «գայլ»-ին առջեւ. որովհետեւ մեծագոյն յանցանքը Դաշնակցութեան անոր մէջ կը կայանայ, որ Մոսկուան զինք կ'ուզէ լափել, կ'ուզէ սրբել եւ փոշիացնել...

«ՈՎ ՈՐ ԴԵՌ ԻՆՔԶԻՆՔ ԴԱՇՆԱԿ Կ'ԱՆՈՒԱՆԷ, - կը պատգամէր Վ. Մոլոթով, - ՉԻ ԿՐՆԱՐ ՈՐԵՒԷ ԱՅԼ ԴԵՐ ԽԱՂԱԼ, ԲԱՑԻ ՍՈՎԵՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (կարդա՛ Սովետ Միութեան.- «Յ.») ԹՇՆԱՄԻ ԴԵՐԷՆ»:

Ահա հոս է թէ՛ ընկ. Դրօյի, թէ՛ իր գործակիցներու եւ թէ համայն Դաշնակցութեան միակ եւ մեծագոյն յանցանքը:

«Թշնամի՛» է Դաշնակցութիւնը Ազգին եւ Հայրենիքին, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը Բոլշեւիզմի ախտաւոր «ընկերավարութեան» շահերը չի՛ դասեր Հայ Ժողովուրդի շահերէն՝ ինչպէս որ Լենին կը վարդապետէր, եւ դաւը Հայրենիքին դէմ «պրոլետարական» առաքինութիւն չի՛ նկատեր՝ ինչպէս որ Լենին կ'ուսուցանէր.

«Թշնամի՛» է, որովհետեւ ԱԶԳՈՒՐԱՑ եւ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՒ

Բոլշեւիզմին Դաշնակցութիւնը կը հակադրէ իր ԺՈՂՈՎՐԴԱՊԱՇՏ եւ ՀԱՅՐԵՆԱՄՈԼ խօսքը եւ գործը:

Ա. Իսահակեանի ուղղած իր «Բաց նամակ»-ը ընկ. Համօ կ'եզրափակէր հետեւեալ տողերով.

«Չերկարեմ խօսքս, ահա մի քանիսը իմ ունեցած փաստերից, միայն գլխաւորները յիշատակելով:

Կարելի չէ հերքել այս փաստերից ե՛ւ ոչ մէկը. ուրանալ կարելի է ճշմարտութիւնն ու պարկեշտութիւնը խաչելով, սակայն հերքել - երբե՛ք:

Իսկ ի՞նչ կայ քո ծանր ամբաստանագրի մէջ իբրեւ փաստ, իբրեւ դէպք եւ իրողութիւն:

Ոչի՛նչ: կայ սէր դէպի Պղատոնը, դէպի քո նոր իշխանաւորը, սակայն չկայ յարգանք դէպի Ճշմարտութիւնը, դէպի այն Սրբութիւնը, որին երկրպագել ես քո բովանդակ դաշնակցական կեանքի ընթացքին:

Այս ներելի չէ քեզ:

Ո՛չ թէ աջակցել, այլ ողի ի բուին պայքարել պէտք է անպարկեշտ գրիչների ու բերանների դէմ, որոնք չար նպատակներով թոյն ու որոմ են ցանում մէկ անպաշտպան, մէկ անմեղ ժողովրդի եւ նրան հաւատարմաբար ծառայած մէկ առաքինի կուսակցութեան շուրջ:

Ներելի չէ չարերի եւ զրպարտիչների այս կառքին լծուել մանաւանդ այսօր, երբ գիտես, թէ ի՛նչպէս բոլոր վատոգի ձկնորսները, քաղաքական բոլոր ջրերը պղտորելով, նպատակ ունեն քո ժողովուրդի կեանքը վտանգել եւ մոխրի վրայ նստեցնել նրա վերջին մնացորդները»:

Թող ներուի մեզ մեր անզուգական ընկերոջ այս տողերով փակել մեր խմբագրականներու այս շարքը:

2000թ. մայիս ամսին, Սարտարապատի և Բաշ-Աբարանի հերոսական մարտնչումներու տարեդարձի օրերուն, հեռաւոր Պոսթոն քաղաքէն Հայաստան պիտի բերուի եւ Աբարանի բարձունքներուն զետեղուի զօրավար Դրաստամատ Կանայանի, մեր բոլորին համար սիրելի Դրոյի աճիւնը:

Դրօն մահացած էր Պոսթոնի մէջ, 8 մարտ 1956թ., եւ մինչեւ այսօր, «թափառական էր, տուն չունէր»: Իր մարմինը չէր հանգչած, եւ պիտի չհանգչէր մինչեւ այն օրը, երբ պիտի գար ու հանգիստ գտնէր Արագածի դիմաց, իր քաջարի զինուորներու կողքին:

Հիմա այլեւս իրականութիւն է այդ, եւ մենք, որ ճանչցանք եւ սիրեցինք Դրօն, իբրեւ առիւծասիրտ եւ քաջարի հերոս, երջանիկ ենք, որ Դրօն Հայաստան է կը դառնայ, եւ, անկախ Հայաստան կուգանք մեր հետ բերելով Դրոյի աճիւնը, իբրեւ տապանակ ուխտի...

Ո՞վ էր Դրօն:

Երկրաշարժի եւ փոթորիկի մէջ ծնաւ վահագնեան սերունդի մրրկածին որդին, Դրօն, նոր ժամանակներու Սասունցի Դաւիթը:

Ապրեցաւ Արարատի ծեր ու բարի հայեացքին տակ. Արարատը իրեն եղաւ հայր, եղբայր: Անոր ստուերին ներքեւ ալ աճեցաւ իր սիրտը՝ որ բաբախել գիտցաւ միայն Արարատին համար եւ Արարատի ժողովուրդին համար...

Եւ այդու, Դրօն ապրեցաւ Արարատի անհրաւուած ու փոքրիկ ազգին կիսադարեան պատմութեան հեւքով. դրոշմեց այդ պատմութեան մի քանի փառաւոր էջերը իր կնիքով եւ իր անձով եւ ոգիով, իր խիզախութեամբ եւ նուիրումով ալ լեցնելով ժամանակը:

Դրոյի առաջին տագնապը եղաւ հայ եկեղեցական կալուածներու գրաւումը եւ անոր յաջորդող պայքարը: Հայութեան եւ Հայ Եկեղեցւոյ շահերու միաձուլումը ակներեւ էր եւ դեռ քսանամեայ երիտասարդը գիտցաւ որ Հայ Եկեղեցւոյ սպառնացող վտանգը հայութեան սպառնալիք էր: Նետուեցաւ պայքարի դաշտ կուրծք տալով Հայ Եկեղեցւոյ անկախութեան թշնամիներուն դեմ: Այնքան, որ իր մայրիկը պիտի ըսէր. «Օրհնեալ լինի Նիկոլայի թախտը: Տղէս որ ժամ ոտք չէր դնում, հիմի ժամի համար ծեծ է ուտում»:

Ու յետոյ հայ-թաթարական ընդհարումները, ազգամիջեան կռիւները: Դրօն ամբողջ ժողովուրդի մը խիղճն է եւ արդարութիւնը եւ կը հարուածէր Իգտիրէն Բաքու, Ալեքսանտրապոլ, շանթահարիչ էր իր հարուածը. եւ ձեռքը Թաթուլի ձեռքն էր...:

Աւելի ուշ, երբ Հայաստան եւ Անդրկովկաս ալեկոծումի մեջ էին եւ Հայաստանը երկունքի ցաւերու մէջ Դրօն, իբրեւ ժամանակի եւ դարի մարդ պատրաստ էր:

Երկրորդ կամաւորական գունդի հրամանատարն էր՝ որովհետեւ գիտէր, որ «սա կը լինի վերջին եւ վճռական ճակատամարտը. կամ ազատութիւն, կամ էլ մահ»: Հաստատում՝ որու իմաստութեան առջեւ գլխարկ պիտի հանէր Ամենայն Հայոց Բանաստեղծը Թումանեան, երբ պիտի ըսէր. «Դրօ ջան, էս հօ հայոց ազգն է խօսում քո բերնով...»

1914 Հոկտ. 21: Դրօ իր կամաւորական գունդով կը շարժի Վանի ճակատի ուղղութեամբ Օլթիէն Սալմաստ ճակատ է բացած: Բայց «ամէնքէն առաջ, ամէնքին է մոտ» Դրօն: Եւ, Վանի դռներուն Արարատեան դաշտին մէջ, Գաւրէ Շամիի մէջ է, որ դաւադիր գնդակը կը մխրճուի իր կուրծքին մէջ: Հերոսութիւն մը այս վերջին պատմութիւնը եւ իր բուժումը Թիֆլիսի մէջ:

Բայց պիտի վախնա՞ր Դրօն, Իգտիրցի այդ խմբապետը «որ եղել է այր քաջ, հերոս...» Ոչ, հազա՛ր անգամ ոչ: 1915-ի Մայիսին ինք է, որ առաջինը պիտի մտնէր ազատագրուած Վան քաղաքը եւ յառաջանար մինչեւ Մոկաց աշխարհ... Ափսոս, որ չկրցաւ իր տեսակէտը պարտադրել եւ հասնիլ Սասունին... Ահա եւ գնահատականը հայ գրականութեան «թուխ Արամազդին». «Այս հնչուն, կոշտ, գրեթէ նախնական յորջորջումը - Դրօ - որ մետաղեայ արկղի վրայ բռունցքին ուժգին հարուած ասես, յաճախակի արտասանուեց եւ համաժողովրդական դարձաւ այս պատերազմի ընթացքին, որպէս մեր կամաւորական գունդերէն մէկի խիզախ աներկիւղ գլխաւոր» (Ա. Ահարոնեան)

Կամաւորական գունդերէն անկախութեան Աւարայր միայն մի քանի տարի կայ: Բայց այդ տարիներուն ճակատագրական էր Դրոյի ներկայութիւնը: Իր անձնական իմաստութիւնը, խիզախութիւնն ու քաջութիւնը, գերազանցօրէն աննման հայրենասիրութիւնը յարգանք կը պարտադրէին բոլորին: Մեծին եւ փոքրին: Եւ, ինչ որ Անդրանիկը եղած էր Արեւմտահայութեան համար՝ նոյնը եղաւ Դրօն Արեւելահայաստանի ժողովուրդին համար:

Հայաստանի պետութեան ծնունդը եթէ կապելու ըլլանք երկու անուններու անոնք պիտի ըլլան Արամ եւ Դրօ: Արամի խոհեմ դիւանագիտութիւնը եւ Դրոյի երկաթեայ բազուկը պատճառ եղան հայութեան յաղթանակին: Արամ քաղաքական դիկտատորն էր, Դրօն զինուորականը: Անխզելի զոյգ անուն պաշտամունքի եւ անսպառ աղբիւրներ ներշնչման եւ ոգի նորածին Պետութեան:

Եւ ատոր համար ալ Ահարոնեան, երբ պիտի կոչ ուղղէր հայ երիտասարդութեան, հրաւիրելով զիրենք պատերազմի դաշտ պիտի ըսէր.

«Ով արի նախնեաց մեր անզուգական հերոսների քաջութեամբ զինուած մարտիկներ, դէպի ճակատ մեր նոր հերոսամարտին, ուր ձեր հրամայողը, մարտի սրբազան դաշտում ձեզ առաջնորդողը Դրօն է, մեր ամէնքի պաշտելի հերոսը, որ երբեք պարտուիլ չգիտէ»:

Ու սպիտակ ձիաւորը սլացաւ առաջ: Սարտարապատէն Ղարաքիլիսէ ու Բաշ Աբարան: Մայիսեան Աւարայրամարտը վերջացաւ հայութեան յաղթանակով եւ վեց դարերու ստրկութենէ յետոյ ծնաւ անկախ Հայաստանի հանրապետութիւնը:

Եւ մեր հայրենիքը՝ այսօր, իր ազգագրական կազմով, եւ ազգային, պետական կառոյցով, կը պարտինք երախտաշատ Արամին եւ Դրոյին: Արամ շուտ մահացաւ. բայց Դրօն ապրեցաւ Հայաստանի հանրապետութեան տարիները եւ հիմա գրել Հայաստանի հանրապետութեան մասին՝ կը նշանակէ գրել Դրոյի կեանքին պատմութիւնը:

1915-ին, եթէ Դրօն յաջողած ըլլար իր տեսակէտը պարտադրել գուցէ ազատած կ'ըլլար Մուշի եւ Սասունի հայութիւնը: 1919-ին, Դրօն ղեկավարեց հայ-վրացական պատերազմը եւ դուրս շպրտեց վրացիները, անոնք որոնց պատիւը փրկած էր ինք, 1905-ին, երբ Գուրիայի ոճրագործը կը պատուհասէր Ալեքսանդրապոլի մէջ: Եւ չմոռնանք, որ այսօր Դիլիջանն ու չքնաղ Լոռին մենք Դրոյին կը պարտինք, իբրեւ Հայաստանի մաս ու զարդ:

Բայց Դրօն ամէն տեղ չէր կրնար ըլլալ: Հայ-թրքական անակնկալ պատերազմին Դրօն պահեց ու պահպանեց Երեւանը՝ ամուր ճակատ պահելով Սուրմալուի մէջ: Բայց Կարսը ինկաւ: Քանիներ կ'ափսոսան որ Դրօն այնտեղ չէր, այնտեղ ըլլար Կարսը չէր իյնար, պատմութիւնը տարբեր կը գրուէր բայց Դրոյին վիճակուեցաւ դառնութեան բաժակը ցմրուր քամել, եւ 1920 Դեկտեմբեր 2-ին ինք եղաւ Հայաստանի իշխանութիւնը նոր վարչակարգին յանձնողը յանուն հայրենիքի անվտանգութեան եւ ապահովութեան: Անկէ յետոյ ողբերգութիւնն զինուորին... Փոթորկալի առաւօտ մը պարտադիր ուղեւորութիւն դէպի Մոսկուա, ընդհուպ դէպի Եւրոպա, Միջին Արեւելք, ապա Ամերիկա, ուր եւ Մարտ 8, 1956-ին ինկաւ: Կ'ընդվզէր ճակատագրին դէմ. չէր ուզեր որ անկողնի մէջ մեռնէր. գուցէ եւ իր ընկերներուն բացաւ կուրծքը եւ ըսաւ.- «Ի զուր յանդգնօրէն պատերազմներու մէջ նետուեցայ, բայց եւ այնպէս, բաժին ելաւ ինծի մահճաց վատ մահով մեռնիլ», - այնպէս ինչպէս ըսած էր Մանուէլ Մամիկոնեանը...:

Մահճաց վատ մահով մեռաւ...

Բայց մեռա՞ւ արդեօք:

Հայ ժողովուրդի տառապանքէն եւ ստրկութենէն էր ծնած ան: Աննման հայրենասիրութեամբ, անձնուէր եւ անձնազոհ ան ընդունակ եղաւ ձեռք առնելու նմանը չտեսնուած փոթորիկի մատնուած հայկական նաւի ղեկը եւ առաջնորդելու դէպի փրկարար նաւահանգիստ...

Ու տարիներ յետոյ, երբ հայութիւնը կ'ալեկոծէր աշխարհի ծովերուն վրայ, ինք իր կտակը կը գրէր գալիք սերունդներուն, երբ, իր մահէն կարճ ժամանակ առաջ, կը պատգամէր...

«Արիւնով կ'ըլնի, գրիչով կ'ըլնի, պայքարով կ'ըլնի, մինչեւ հայը

հաւաքուի իր բոյնին մէջ... հայը հային կառավարի... հայը լինի իր երկրի տէրը, հայը լինի իր ազատութեան տէր...»

Ազատ եւ անկախ հայրենիքի ուխտաւորը եղաւ ան, եւ մինչեւ իր կեանքի վերջին շունչը Հայաստանը շալկեց իր հետ: Հայաստանը իր բնութեամբ, իր լեռներով, իր գետերով, իր լոյսերով կ'ապրէր իր մէջ: Գիւղացիին խոփին տակ քրքրուող հողին կանչը կը թրթռար իր հոգիին մէջ: Ու երբ մեռաւ հոգին թռաւ հայոց աշխարհ եւ իր սրտին տրոփը փոխանցեց մեզի...

* * *

Դրոյի աճիւնին տուն դարձին առթիւ, յուզումով է, որ հրատարակութեան կուտանք իր Համլէթ Գէորգեանի սույն գործը, առթիւ մեր շնորհակալիքը, սէրը կը յայտնենք Դրօյի ընտանիքին, եւ ժառանգներուն, որոնց հետ բարեկամութեան կապեր ունինք եւ Հայաստանի մէջ, եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ, եւ անոնց հետ միասին կը բաժնենք երջանկութիւնը այս օրերուն, երբ Դրօն ընդմիշտ մեր հետ պիտի ըլլայ:

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՇճԵԱՆ
Մարտ 2000
Երեւան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն 3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԴՐՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1905-1906 ԹԹ. ՀԱՅ -ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Ուսումնառության տարիները, գյուղապետ Գալավայի եւ Բաքվի նահանգապետ գեներալ Նակաշիձեի ահաբեկումները 7
2. Կոտայքի, Դսեղալագյուզի, Երեւանի, Լեռնային Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական մարտերում 22
3. Գեներալ Ալիխանով-Ավարսկու եւ Երևանի ոստիկանապետ Տեր-Սահակովի ահաբեկումները: Դրոն հին Բայազետում 49

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ, ԴՐՈՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 2-ՐԴ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՋՈՐԱԽՄԲԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

1. 2-րդ կամավորականի առաջին արշավանքը, Կավրե-Շամեի կռիվը 60
2. Երկրորդ արշավանքը, դեպի Վան, Շատախ, Մոկս, Ռշտունիք, Տարոն 70
3. Նահանջի դժվարին օրերը 111
4. «Ալաղազի պատժիչ զորախմբի» գործունեությունը: Երրորդ արշավանքը, դեպի Խնուս եւ Մուշ 122

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1918 ԹՎԱԿԱՆԸ ...

1. Հայկական բանակային կորպուսի կազմավորումը: Դրոն Երևանի նահանգում, մահմեդական հրոսակախմբերի ելույթների «խաղաղեցումը» 146
2. Սարիղամիշի եւ Սուրմալուի ռազմաճակատներում 174
3. Բաշ-Ապարանի հերոսամարտը եւ Հայաստանի հանրապետության հռչակումը 218

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԴՐՈՅԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՄԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1. Հայ-վրացական պատերազմը 272
2. Հայաստանի հանրապետության մահմեդական բնակչության զինված ելույթները 309
3. Դրոն Զանգեզուրում եւ Ղարաբաղում 350

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

1. Սուրմալուի ճակատամարտը 418
2. Դրոն որպես Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար եւ Խորհրդային Հայաստանի բանակի առաջին հրամանատար 459
3. Դրոն Մոսկվայում, նրա գործունեությունը 2-րդ համաշխարհային պատերազմում 503

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Դրօն եւ իր գործը 543
Դրոյի հիշատակին 576

ԴՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Դ - 890

Դ - 890 ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Հ.
Դրո. - Եր.: Հայաստան, 2000թ., 583 էջ:

Համլետ Գևորգյանի «Դրո» ծավալուն աշխատությունը ներկայացնում է հայ ժողովրդի ամենաճշանավոր զորավարներից մեկի՝ Դրաստամատ Կանայանի կյանքն ու գործունեությունը, որն անմնացորդ նվիրում էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին և առաջին հանրապետության ստեղծման գործին: Պատմական իրողությունները հյուսվում են գեղարվեստական պատումին, ներկայացնելով դարասկզբի այն անցքերը, որոնցից շատերը այսօր մեզ հպարտություն են ներշնչում և որոնց ոգին և կազմակերպիչն էր այս մենագրության հերոսը Դրոն:

Դ 0503020913 2000թ. Արտ.
701(01) 2000

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN - 5-540-01750-1

© ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Հ., 2000Թ.:

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱՐՏԻԿԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԴՐՈ

(Մենագրություն)

ГЕВОРКЯН ГАМЛЕТ МАРТИКОВИЧ

ДРО

(Монография)

На армянском языке

Ереван "Айастан" 2000г.

Խմբագիր Ա.Քերոբյան

Վերստուգող սրբագրիչ Մ.Թադևոսյան, Ա.Հովակիմյան

Համակարգչային կատարումը Ն. Սամվելյանի

Չափսը 60x90 1/16: Տպագրությունը օֆսեթ:
Ստորագրված է տպագրության 21.03.2000թ.:
Տպաքանակ 700: Գինը պայմանագրային